

The Culture of Polis

КУЛТУРА

ПОЛИСА

Часопис за нејоване демократске политичке културе

ISSN 1820-4589

Година XIV

Број 33

2017. година

Култура - Полис, Нови Сад
Институт за Европске студије, Београд

ISSN 1820-4589

КУЛТУРА ПОЛИСА, год. XIV (2017), бр. 33
THE CULTURE OF POLIS

часопис за неговање демократске политичке културе

КУЛТУРА ПОЛИСА

The Culture of Polis

часопис за неговање демократске политичке културе

Издавачи: Култура – Полис Нови Сад, www.kpolisa.com;
Институт за европске студије Београд, www.ies.rs

Уредништво: др Србобран Бранковић, др Мирко Милетић,
др Александар М. Петровић, др Славиша Орловић,
др Вељко Делибашић, др Ђорђе Стојановић,
др Милан Суботић, др Александар Гајић,
др Небојша Петровић, др Дарко Гавриловић,
др Веселин Конатар, мр Милан Игрутиновић.

Главни и одговорни уредник: др Љубиша Деспотовић

заменик гл. и одгов. уредника: др Зоран Јевтовић

помоћник гл. и одгов. уредника: др Жељко Бјелајац

секретар уредништва: др Александар Матковић

чланови уредништва из иностранства: др Василис Петсинис (Грчка),
др Пол Мојзес (САД), др Павел Бојко (Руска Федерација),
др Марко Атила Хоаре (Велика Британија),
др Татјана Тапавички - Дуроњић (РС-БиХ),
др Давор Пауковић (Хрватска), др Еуген Страутиу (Румунија)
др Даниела Блажевска (БРЈ Македонија)
др Дејан Михаиловић (Мексико)

прелом и припрема: Милан Карановић

Савет часописа: др Живојин Ђурић, председник;
др Вукашин Павловић, др Илија Вујачић, др Срђан Шљукић,
др Драган Лакићевић, др Мирослав Прокопијевић,
др Радослав Гађиновић, др Зоран Арацки, др Недељко Прдић,
др Зоран Аврамовић, др Срђан Милашиновић,
др Маријана Дукић - Мијатовић, др Јоко Драгојловић,
др Марија Ђорић.

штампа: НС Мала књига +

тираж: 400.

УДК 316.334.56:008

ЦИП - Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

3

КУЛТУРА полиса : часопис за неговање демократске
политичке културе / главни и одговорни уредник Љубиша
Деспотовић. – Год. 1, бр. 1 (2004) – . – Нови Сад :
Удружење за политичке науке СЦГ Огранак у Новом Саду;
Stylos, 2004.- 21 cm

Повремено

ISSN 1820-4589

COBISS.SR-ID 199568391

САДРЖАЈ:

I РЕЛИГИЈА И ПОЛИТИКА

Бориша Лечић,	
<i>Исламска држава – од утопије до крваве дистопије</i>	9-24
Миленко Џелетовић / Хатиџа Бериша, <i>Опријум економија као извориште економске безбедности појединца у Авганистану</i>	25-48
Зоран Милошевић,	
<i>Повратак расног питања</i>	49-57
Илија Васовић / Марко М. Крстић,	
<i>Заступљеност жена у самоубилачком тероризму</i>	59-74
Александар Ђаковац, <i>Религијске матрице -религија, секуларизам и постсекуларизам у постхришћанском полису</i>	75-86
Милан Вукелић,	
<i>Ширење шиитског ислама у Босни и Херцеговини</i>	87-98
Александар Матковић, <i>Екотероризам или проеколошки криминал – теоријске и практичне дилеме</i>	99-116
Сања Клисарић,	
<i>Ислам као параван политике терора</i>	117-123

II ДРУШТВО И БЕЗБЕДНОСТ

Божидар Бановић / Ђурица Амановић, <i>Конституисање полицијских наука у Србији као императив времена</i>	127-138
Жељко Бјелајац, <i>Људска безбедност сагледана кроз призму људских права и савремених претњи</i>	139-154
Даг Коларевић / Мирослав Пауновић, <i>Истраживање криминалистички релевантних обележја кривичног дела разбојништва</i>	155-176
Младен М. Милошевић / Ненад Р. Путник, <i>Сајбер безбедност и заштита од високотехнолошког криминала у Републици Србији - стратешки и правни оквир</i>	177-191
Ненад Радовић / Зоран Ђурђевић,	
<i>(Не) Повезаност тетоважа са криминалом</i>	193-202
Жаклина Спалевић / Косана Вићентијевић,	
<i>Форензичко рачуноводство и ревизија у дигиталном окружењу</i>	203-216
Владимир М. Цветковић / Срђан Милашиновић,	
<i>Теорија угрожености и смањење ризика од катастрофа</i>	217-228

III ИСТОРИЈА И ПОЛИТИКА

Дарко Гавриловић,	
<i>Рад владе Милана Недића у извештајима полицијских агената</i>	231-243
Саша Марковић, <i>Устанак као опстанак у окупираној Србији – поводом стогодишњице Топличког устанка 1917 – 2017.</i>	245-257
Владимир Баровић, <i>Пуч од 27.марта 1941. године и медијско- пропагандно деловање немачке народне групе у Дунавској бановини</i>	259-274
Ненад Бингулац / Јоко Драгојловић, <i>Развој кривичних санкција у Републици Србији у периоду након Другог светског рата до данас</i>	275-289

IV ПОЛИТИКА И ДРУШТВО

Горан Николић / Предраг Петровић, <i>Нови међународни мултилатерални поретак на помолу: Заоштравање борбе за превласт (економски и геополитички аспект)</i>	293-305
Предраг Рава, <i>Урбана моћ управља урбаним развојем(?)</i>	307-320
Бранислав Малагурски, <i>Јавни интерес у предузећима у својини државе</i>	321-336
Горан Иванчевић, <i>Партијски системи</i>	337-351
Леонас Толваишис, <i>Наративи о Србији међу страним држављанима на боравку у Србији. Потенцијали за изградњу бренда Србије</i>	353-365
Ана П. Нешић / Лазар Жолт, <i>Територијални идентитет: реалност или фикција</i>	367-374
Веран Станчетић, <i>Реформа јавног управљања и (не)демократичност у Србији</i>	375-388
Владан Видицки / Кристина Пејковић, <i>Чиста социологија Доналда Блека – нови оквир за разумевање савременог тероризма</i>	389-403
Јована Живанић, <i>Однос према нацији организованих навијача Ф.К. Црвене звезде - Делија</i>	405-416
Предраг Терзић / Тијана Перић Дилигенски, <i>Модернизација: одређење појма и појавни облици</i>	417-430

V ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

Горан М. Јеличић / Марина Д. Ковинић, <i>Промене корпоративног управљања под утицајем процеса глобализације међународне привреде - са освртом на Србију</i>	433-449
Меланија В. Јанчић, <i>Значај и улога јавног бележника у наследном праву Србије</i>	451-465
Небојша Д. Јеринић / Томо В. Одаловић, <i>Проблем дефинисања појма и узрока корупције</i>	467-475
Добрица Весић / Перо Петровић, <i>Елементи управљања каматним ризиком банака и модели процене</i>	477-490
Жељко Војиновић / Вера Зеленовић, <i>Стране директне инвестиције у Србији - разлике у начину инвестирања и њихове последице</i>	491-501
Недељко Прдић, <i>Моћ позитивног мишљења на ефекте пословања</i>	503-515
Сања М. Максимовић, <i>Примена уговора о делу у аграгру</i>	517-530
Предраг Мирковић / Саво Минић, <i>Правна обележја банкарске гаранције и одређене дистинкције у односу на уговор о јемству</i>	531-540

VI ПРИКАЗИ

Вања Вученовић, <i>Геополитичка мисао коју је Србија дуго чекала</i>	543-545

CONTENT:

I RELIGION AND POLITICS

Boriša Lečić,	
<i>Islamic State - From a Utopia to a Gory Dystopia</i>	9-24
Milenko Dželetović / Hatidža Beriša, <i>Opium economy as the source of economic security of individual in Afghanistan</i>	25-48
Zoran Milošević,	
<i>Revival of racial issue</i>	49-57
Ilija Vasović / Marko M. Krstić,	
<i>Representation of women in suicide terrorism</i>	59-74
Aleksandar Đakovac, <i>Religious matrices - Religion, secularism and post-secularism in a post-christian polis</i>	75-86
Milan Vukelić,	
<i>The spread of shia islam in Bosnia and Herzegovina</i>	87-98
Aleksandar Matković, <i>Eco-terrorism or pro-environmental crime - theoretical and practical dilemmas.</i>	99-116
Sanja Klisarić,	
<i>Islam as a cover-terror policy</i>	117-123

II SOCIETY AND SECURITY

Božidar Banović / Đurica Amanović, <i>Constituting police sciences in Serbia as the imperativ of time</i>	127-138
Željko Bjelajac, <i>Human security considered through the eyes human rights and modern threats</i>	139-154
Dag Kolarević / Miroslav Paunović, <i>Exploring forensically relevant characteristics of robberies</i>	155-176
Mladen M. Milošević / Nenad R. Putnik,	
<i>Cyber Security and the Protection from Cyber Crime in Serbia – Strategic and Legal Framework</i>	177-191
Nenad Radović / Zoran Đurđević,	
<i>(Dis) Connect Tattoos With Crime</i>	193-202
Žaklina Spalević / Kosana Vićentijević,	
<i>Digital Forensics in Accounting and Auditing</i>	203-216
Vladimir M. Cvetković / Srđan Milašinović,	
<i>Theory of vulnerability and disaster risk reduction</i>	217-228

III HISTORY AND POLITICS

Darko Gavrilović, <i>The work of Milan Nedic's government in statements of police agents</i>	231-243
Saša Marković, <i>Uprising as survival in occupied Serbia – the centenary of the Toplica uprising 1917 – 2017.</i>	245-257
Vladimir Barović, <i>Coup on 27 March 1941 and the media and propaganda of the German ethnic group in the Dunavska banovina</i>	259-274
Nenad Bingulac / Joko Dragojlović, <i>Development of criminal sanctions in the Republic of Serbia in the period after World war until today</i>	275-289

IV POLITICS AND SOCIETY

Goran Nikolić / Predrag Petrović, <i>The New International Multilateral Order on The Horizon: The Intensifying Battle for Supremacy (Economic and Geopolitical Aspect)</i>	293-305
Predrag Rava, <i>Urban power controls the urban development(?)</i>	307-320
Branislav Malagurski, <i>The public interest in state-owned enterprises</i>	321-336
Goran Ivančević, <i>The party systems</i>	337-351
Leonas Tolvaišis, <i>Narratives about Serbia among resident foreign citizens. Potential of shaping Serbia's brand.</i>	353-365
Ana P. Nešić / Lazar Žolt, <i>Territorial identity: reality or fiction</i>	367-374
Veran Stančetić, <i>Governance reform and (non)democracy in Serbia</i>	375-388
Vladan Vidicki / Kristina Pejković, <i>Donald Black's pure sociology – a new framework for understanding modern terrorism</i>	389-403
Jovana Živanić, <i>Organized supporters of F.C. Red star - Delije: the underlying sentiment towards their nation</i>	405-416
Predrag Terzić / Tijana Perić Diligenski, <i>Modernization: defining the concept and its manifestation</i>	417-430

V LAW AND ECONOMY

Goran M. Jeličić / Marina D. Kovinić, <i>Changes in corporate governance process under the influence of globalization of international business - with reference to Serbia</i>	433-449
Melanija V. Jančić, <i>The importance and role of public notaries in Serbian inheritance law</i>	451-465
Nebojša D. Jerinić / Tomo V. Odalović, <i>Problem of defining corruption and its causes.</i>	467-475
Dobrica Vesić / Pero Petrović, <i>The management of interest rate risk of banks and models of assessment.</i>	477-490
Željko Vojinović / Vera Zelenović, <i>Foreign direct investment in Serbia- differences in the way of investment and their implications</i>	491-501
Nedeljko Prdić, <i>From of positive thinking on the effects operations</i>	503-515
Sanja M. Maksimović, <i>Application of contractual agreement in agriculture</i>	517-530
Predrag Mirković / Savo Minić, <i>Legal characteristics of bank guarantee and certain distinctions in regard to contract of assurance</i>	531-540

VI REVIEWS

Vanja Vučenović, <i>The geopolitical thought which Serbia waited for a long time</i>	543-545

I

РЕЛИГИЈА И ПОЛИТИКА

БОРИША ЛЕЧИЋ*

Академија за националну безбедност
Београд

УДК 28:323.28(5)

Оригиналан научни рад

Примљен: 28.04.2017

Одобрен: 15.05.2017

Страна: 9-24

ИСЛАМСКА ДРЖАВА – ОД УТОПИЈЕ ДО КРВАВЕ ДИСТОПИЈЕ

Сажетак: Исламска држава (ИД) предстаља актуелну, глобалну безбедносну претњу и изазов целокупној међународној заједници. Истовремено, и на идеолошком плану, али и у пракси, она је сублимација исламистичких тенденција с краја прошлог и почетка овог века које су своју кулминацију досегле оживљавањем визије успостављања власти по узору на ортодоксни халифат из 7. века н. е. Од самопроглашења Абу Бакра ал Багдадија за халифу, јуна 2014. године, ИД је устројена као централизована бирократска организација, са војним и управним властима као и финансијским механизмима за функционисање на окупираним областима - деловима државних територија Ирака и Сирије. На врху управљачке структуре налази тзв. кабинет министара који доноси најважније одлуке а којим руководи ал Багдади са својим сарадницима. Војне власти надређене су цивилним органима управљања. Организација цивилних послова извршена је по провинцијама - областима којима управљају гувернери. На свим деловима територије ИД стриктно се примењује исламски шеријатски закон. Финансирање расхода ове терористичке парадржавне творевине врши се из различитих и многобројних извора - продаје нафте и гаса, кријумчарења, киднаповања, уцена, отимачине и трговине наркотицима. Прикупљени износи средстава у 2015. години износили су преко 2 милијарде америчких долара.

Да ли је случајно што је ова творевина у једној фази свог постојања, уместо првобитног назива, Исламска држава Ирака и Сирије, (ИСИС), преименована у тзв. Исламску државу, са тенденцијом да се на глобалној политичкој сцени покуша представити као „држава“ са неопходним, формално правним елементима – територија, становништво, суверена власт?

У једном тренутку, ИД је политички, економски, безбедносно и војно контролисала и суверено владала територијом на којој је живело више од четири милиона људи, а која је била већа од територије данашње Велике Британије.

Да ли ова рудиментарна, псеудодржавна организација, са апокалиптичним стратешким циљевима, захтева једну синхронизовану, глобалну антитерористичку коалицију, манифестовану кроз доктрину „глобалног рата против тероризма“ или ће она и даље бити полигон за перфидну и вешту реализацију супротстављених, ситносопственичких, парцијалних интереса великих сила, показаће време.

* borisalecic@gmail.com

Одговоре на ова и слична питања потражићемо кроз приказ организационо функционалне, политичке, економске, војне и управне структуре власти ове парадржавне појаве јер сматрамо да на ову безбедносну претњу међународна заједница, мора реаговати ширим спектром различитих мера у односу на досадашњу стратегију.

Кључне речи: исламска држава, тероризам, терористичка организација, халифат, исламски радикализам, организација власти

Уводна разматрања

Од појаве Имама Хомеинија и Исламске Републике Иран са својом радикалном шиитском идеологијом, крајем седамдесетих година прошлог века, ниједан покрет, нити организација с предзнаком исламистички, нису привукли толико пажње и интересовања научне, стручне па и најшире јавности у читавом свету, као што је то случај са Исламском државом (у даљем тексту ИД). Такође, ниједна друга организација, са изузетком Ал-Каиде, није била толико дуго, интензивно и снажно на удару најмоћнијих војних и обавештајно-безбедносних коалиција различитих западних и арапско-исламских земаља.

Од тренутка проглашења халифата и обзнањивања Исламске државе, средином 2014. године па до данас, након неколико опсежних војних офанзива на њене припаднике у Ираку и Сирији, ИД је успела да одржи своје присуство у појединим деловима ових земаља и да при томе и даље шири страх и терор према цивилном становништву различите верске и етничке припадности. И не само у поменутим земљама, већ и широм арапско-исламског света, кроз различите форме верско-идеолошког деловања, присутан је утицај ове организације, који се најчешће манифестује кроз терористичке активности локалних група и покрета чији су лидери формално признали супремацију Ал-Багдадија. „Када је прогласио халифат „Исламске државе”, у њој је већ живело преко шест милиона људи”, наводи Јирген Тоденхефер, немачки правник и доброобавештени познавалац актуелних политичко-безбедносних прилика на Блиском истоку. „За мање од једне деценије ИД је обезбедила место у средишту светске политике” (Todenhefer, 2016: 9-18).

Можда управо сведочимо истинитости речи ал-Шахрастанија, историчара религије из 12. века, које је Филип Хити, угледни историчар из прошлог века цитирао у свом делу „Историја Арапа”: „Ниједно питање у исламу није проузроковало више крвопролића од халифата (имамата)”(Hiti, 1988: 139).

И као што исти аутор на другом месту у својој књизи наводи да је „ислам био прво религија, па држава и на крају култура”, када је реч о ИД, не можемо а да не уочимо тенденцију успостављања елемената, тј. обележја државе на територији коју чине окупирани делови некадашњег Ирака и ратом подељене Сирије, макар то била држава у покушају, парадржава, неуспела држава или како-год је назвали. На овакав закључак упућују чињенице и доступни подаци о ИД као организованој управљачкој структури која је на силу успоставила монопол власти на одређеној територији, додуше неутврђених граница и променљиве величине и састава становништва.

Организација управне, војне власти и финансирање

ИД функционише као строго централизована бирократска организација која има за циљ успостављање радикалних политичких и друштвених промена на територијама под својом контролом. Сам врх власти оличен је у „кабинету министара”, структури највишег нивоа лидерства ИД. Кабинет предводи Абу Бакр ал Багдади са своја два заменика, или помоћника, за Ирак - Фадлом Ахмадом Абдулахом ал Хијалијем (звани Абу Муслим ал Туркмани) и Сирију - Абу Алијем ал Анбаријем. Чланови кабинета су: Абу Абдул Кадр, Абу Мухамед, Абу Ловај ака Абу Али, Абу Салах, Абу Хаџар ал Асафи, Абу Касем и Абу Абдул Рахман ал Билави. Војни савет, као орган подређен директно халифи, састоји се од највише 13 чланова, од којих наводимо тројицу познатих јавности: Абу Шему, Абу Сују и Абу Кифаха.¹

Ал Туркмани је непосредно надређен гувернерима, или управитељима области под контролом ИД: Абу Набилу - гувернеру провинције Салах ад Дин, Абу Фатими - гувернеру Киркука, Абу Мајсари - гувернеру Багдада, Абу Абд ал Салему - гувернеру Анбар провинције, Абу Фатими - гувернеру Јужног и Централног Еуфрата, Абу Џурнасу - гувернеру Граничне провинције, Абу Лукману - гувернеру Раке, Абу Атир ал Абсију - гувернеру Алепа, Хаџи Абд ал Насеру - гувернеру Деир аз-Зоура, Абу Шуајбу ал Масрију - гувернеру Хомса, Абу Усами ал Иракију - гувернеру Ал Баракаха, као и гувернерима Дамаска и Ниниве.²

Ауторитет неспорног вође муслиманске заједнице и стручњака за ислам, ал Багдадију даје његова докторска диплома из исламских студија стечена на Исламском универзитету у Багдаду, као и његова ранија верска титула имама и проповедника у Самари. За опстанак и проширење ИД, као ефикасне и професионално постављене организације, још је значајније непосредно војно и обавештајно искуство и стручност његових најближих сарадника – бивших официра ирачке војске – Абу Алија ал Анбарија, шефа сиријских операција, бившег генерал-мајора ирачке војске и Фадл Ахмеда Абдулаха ал Хиалија, шефа операција у Ираку и бившег потпуковника ирачког мухабарата³ и официра специјалних јединица.

Почев од 2006. године, када је донета одлука са далекосежним последицама да се ИД почне представљати у јавности као држава, ИД улаже знатне напоре да функционално управља заузетим територијама и контролише све аспекте друштвеног живота. У овоме највећу одговорност има управо кабинет, који део својих овлашћења и надлежности преноси на мрежу „министарстава” задужених за различита питања – од војних и политичких, до цивилних и финансијских. По потреби, када то прилике на војишту дозвољавају, војска ИД се

¹ <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/iraq/10956193/Revealed-the-Islamic-State-cabinet-from-finance-minister-to-suicide-bomb-deployer.html>

² http://www.brookings.edu/~media/Research/Files/Reports/2014/11/profiling-islamic-state-lister/en_whos_who.pdf?la=en. Листер овде не наводи имена двојице последњих гувернера.

³ Арапски назив за обавештајну службу.

административно устројава попут регуларних националних оружаних снага у другим државама (активни и резервни састав).

На територији под контролом ИД уведен је и стриктно се поштује шеријатски закон, тј. читав корпус „непогрешивих” правила о дужностима верског, политичког, друштвеног, породичног и личног карактера. У случају кршења ових правила примењује се казни систем - 'укубат'⁴. На списку забрана су, осим конзумирања дроге, алкохола и дувана, још и коцкање, неисламска музика и родно мешање. Такође, забрањено је било какво толерисање неисламских светиња, посебно објеката, који морају бити срушени.

Према немуслиманима - монотеистима, који су затечени на окупираној територији успостављен је, у исламу уобичајен зимијски однос, или систем обавеза којих морају да се придржавају на муслиманској територији уколико не желе да пригрле ислам. Најважнија обавеза своди се на плаћање цизје - главарине у висини коју одреде власти⁵ (Lister, 2013/2014: 27). У потпуности незаштићени и изван било каквог верско-правног оквира који би регулисао њихов статус, налазе се многобожци, или припадници политеистичких заједница, што је и разумљиво с обзиром на специфичности пројекта политичког ислама ИД заснованог, између осталог на тези да „не може постојати ништа осим света ислама”. Све што се супротставља овоме проглашава се за свет рата, тј. легитимном метом потчињавања или уништења.

По освајању територије и увођењу своје управе, ИД интензивно предузима мере на верском образовању, или боље рећи, верско-политичкој индоктринацији локалног становништва путем јавних проповеди. На тај начин постепено се, кроз својеврсну верску едукацију, врши и поступак регрутације нових бораца у редовима војске халифата.

У оквиру цивилних послова поклања се нарочита пажња обнављању порушене и изградњи нове инфраструктуре - путева, електричних водова и др. Истовремено, организују се здравствена и поштанска служба и друге услужне делатности попут јавног превоза, исхране за сиромашне и сл. Као вид социјалне и хуманитарне бриге за становништво, субвенционишу се цене најважнијих производа (хлеба) и услуга (станарине).

Новинар Милутин Митровић добро примећује када констатује да је „ИД без икакве одступнице терористичка творевина, па јој је и економија таква.”⁶ У прилог овоме наводи да извори њеног финансирања потичу од кријумчарења, киднаповања, уцена, отимачине и трговине наркотицима. Аутор даље износи да приходи ИД, без износа од пореза и отимања од банака, потичу од продаје нафте (38%), природног гаса (17%), отмица и откупа (12%), фосфата (10%), житарица (7%), донација (4%) и заплена (2%). Према извештају америчке ад-

⁴ Сунити признају поделу шеријата на три области: 'ибадат (верске дужности), му'амалат (грађанско-правни односи), 'укубат (казне). Најдрастичније казне које примењује ИД су јавна погубљења (распећем и каменовањем), због убиства и прељубе и одсецање удова због пљачке.

⁵ По освајању Мосула 17. јула 2014. ово увођење зимијске заштите прошло је под претњом „ништа осим мача”, што је имало за последицу да је, у року од три дана, већина хришћана и шиита побегла из града.

⁶ www.bif.rs/2015/11/ekonomija-terorizma-isis-je-biznis/

министрације из маја 2015. године укупни годишњи приходи ИД премашују 2 милијарде америчких долара. Француски министар спољних послова Лоран Фабиус изјавио је годину дана раније да ИД контролише неколико милијарди УСД (Schweitzer, Einav, Even, Valensi, 2016: 74).

На територији под контролом ИД уведен је основни порез на сва добра, затим на све банкарске трансакције, као и на приходе телекомуникационих компанија. Уз то постоји и порез од 5% на плате (за потребе здравства и остале облике социјалне сигурности). Када је реч о таксама оне се наплаћују власницима камиона у висини од 200 долара годишње, за камионски прелаз ирачко-сиријске границе у износу од 800 долара, на трговину археолошким предметима у висини од 20 до 50% њихове вредности. Такође, наплаћује се такса и на шверцовану робу, од 25% њене вредности, после чега се може даље несметано трговати овом робом. Такозвану таксу за заштиту плаћају сви немуслиmani на територији ИД. Предузетништво је дозвољено с тим што се на крају године плаћа 2,5% пореза на остварен укупан промет. Према неким апроксимативним проценама, на име ових пореза и такси у касу ИД годишње се слива између 360 и 500 милиона долара.

До значајаног извора новца, неопходног за финансирање терористичких операција, ИД је дошла упадом у банке и финансијске установе на заузетим територијама. Само из трезора мосулске експозитуре Ирачке централне банке однето је 425 милиона долара, односно, заједно са пражњењем приватних сефова - укупно 760 милиона долара. Опљачкане су и друге јавне банке, док је приватним новчаним установама наметнута такса у износу од 20 долара на сваку трансакцију, уз принуду да пласирају новац тамо где им то власти наложе. У оптицају су сиријска и ирачка валута и амерички долар. Плаћање у злату је пожељно, јер се добија 10% попушта на сваку трансакцију.

Приходи од нафте процењују се на 350 до 400 милиона долара годишње. На ирачком делу територије под контролом ИД, налази се свега 10% резерви овог енергента који се, након експлоатације, даље транспортује до Сирије а одатле у Турску, највећим делом у нафтни терминал Чејхан, где се меша са нафтом купљеном на легалном тржишту. Купци су углавном из Турске, али и Јордана и Ирана. Знатно више нафте експлоатисало се из налазишта у Сирији. Током 2015. године више од 60% укупних резерви ове земље било је под контролом ИД а дневна производња кретала се до 60 хиљада барела, што је значајно мање од реалних потенцијала за експлоатацију која на укупном сиријском нивоу достиже 400 хиљада барела на дан. Извори и рафинерије су у рукама ИД, док је транспорт нафте приватан.

Други важан енергент - природни гас, користи се за унутрашње потребе, у термоелектранама, одакле се онда нелегално (и парадоксално, али крајње профитабилно) испоручује струја, до крајњих корисника - непријатеља ИД у Дамаску и курдској регији. Још већи парадокс од овог представља то што Асадова државна администрација и даље издваја новчана средства на име месечних личних примања радника у овим термоелектранама на територији ИД. Немогуће је израчунати колики су промет и приходи у трговини различитом

робом (мобилним телефонима, цигаретама, лековима) која је, по Митровићевој оцени, „јача од сваке логике, граница и идеологије” (Митровић, 2015).

Листа богатих извора прихода се овим не завршава. Отмице и откупи представљају четврти по значају прилив средстава тако да је, с те тачке гледишта, реч не само о политичком насиљу и криминалу, већ и о модусу привређивања ИД који, по неким проценама, чини 12% од укупних непореских прихода ИД. С обзиром на криминогену природу ових активности тешко је дати валидну оцену овог податка.

Истоветна констатација могла би бити изведена и када су у питању приходи од различитих врста донација које прима ИД.⁷

И на крају овог поглавља да наведемо да је територија коју контролише ИД у Ираку богата фосфатима, од којих је ирачка држава својевремено приходовала 800 милиона долара годишње. Вредност данашње производње креће се око 300 милиона долара. ИД има приход од 290 милиона долара годишње и од производње цемента у ирачким и сиријским цементарама под њеном контролом. И огромне количине житарица, које су затечене у силосима на окупираним територијама, донеле су, такође, значајан приход ИД - у висини од 120 милиона долара, док је од редовних годишњих вишкова продаваних на црном тржишту приходовано још 200 милиона долара.

Војна организација и стратегија

Процене бројности војске ИД (на територији Ирака и Сирије) различите су и крећу се у зависности о извора који их објављују. Према тврдњама Курда, број наоружаних припадника ИД износи 200.000⁸ а по проценама руских војних кругова 70.000⁹, док извори блиски цихадистима говоре о 100.000¹⁰. Америчка Централна обавештајна агенција (ЦИА) изнела је 2014. године у јавност оквирну процену од 20.000 до 31.000¹¹ а 2016. године податак да оружане снаге ИД броје између 20.000 и 25.000¹² наоружаних бораца. Само у Сирији, према америчким обавештајним изворима, бори се њих око 3.400 пореклом са Запада. Од почетка напада коалиционих снага, наводно, погинуло је преко 10.000 бораца ИД, што је податак који треба узети с резервом, јер се основано претпоставља да су овим бројем обухваћене и цивилне жртве.

Осим војних операција у Ираку и Сирији, од 2014. године поједине групе које су се потчиниле ИД (заклеле на верност халифи) предузимале су ору-

⁷ Митровић овде износи податак да је само из Катара, поред Кувајта и Саудијске Арабије, донирано 3 милијарде евра у прве две године постојања ИД. М. Митровић, исто.

⁸ www.independent.co.uk/news/world/middle-east/war-with-isis-islamic-militants-have-army-of-200000-claims-kurdish-leader-9863418.html

⁹ Russian News Agency „TASS”, 10.12.2014. „Islamic State formation comprise up to 70.000 gunman”

¹⁰ www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-baghdadi-insight/idUSKBN0OW1VN20150616

¹¹ edition.cnn.com/2014/09/11/world/meast/isis-syria-iraq/

¹² www.usatoday.com/story/news/world/2016/02/03/isis-fighters-new-estimate-25000-iraq-syria/79775676/

жане нападе и на више градова у Либији, као и у Нигерији (Боко Харам)¹³ успостављајући контролу на овим територијама у име ИД. Нису ретки ни случајеви оружаних граничних инцидената и упада на територије Либана, Ирана и Јордана. Цихадистичке групе повезане са ИД оперишу у Алжиру, Пакистану¹⁴ и на Филипинима (Абу Сајаф)¹⁵ а, такође, и у Западној Африци, у Камеруну, Нигеру и Чаду. Присуство бораца ИД потврђено је званично јануара 2015. године и у Авганистану¹⁶ и Јемену¹⁷. Њихов укупан број се процењује између 50.000 и 250.000 наоружаних лица.

После напада на полицијску станицу у Момбаси, у Кенији, септембра 2016. године који су извршиле три женске особе у име Исламске државе, што је касније и потврђено од стране ове организације, у најширој јавности поставило се питање: откуд жене у редовима цихадиста? Ова упитаност има смисла бар из два разлога. Први упућује на строга правила понашања и односа између мушкараца и жена у муслиманској заједници која су стриктно регулисана исламским верско-правним прописима и обичајима у појединим локалним муслиманским срединама. Друго, изненађујућа је чињеница да је ИД, позната по својој ригидности у поштовању и примени ових правила, поздравила овај напад - што наводи на основану претпоставку да је ИД, суочена са војним уступањем и губитком територија, упутила позив и женама да се укључе у терористичке активности.¹⁸

Формације које изводе борбене операције на подручју Ирака и Сирије опремљене су, поред разноврсног модерног пешадијског наоружања, артиљеријским оруђем (пољски топови, самоходне хаубице, вишеракетни бацачи), системима противваздушне одбране старије генерације, оклопним возилима и једним бројем тенкова који потичу из арсенала ирачке и сиријске регуларне војске. Закључци изведени у једној студији Лондонског истраживачког института указују на то да ИД такође користи америчко оружје и муницију која потиче из Саудијске Арабије (Schweitzer, Einav, Even, Valensi, 2016: 67).

У свом саставу ИД имала је и три војна авиона из састава сиријског ратног ваздухопловства (МиГ 21 и МиГ 23), која су учествовала у борбеним акцијама ИД у Сирији, од којих су два касније оборена. Осим тога, још од почетне фазе свог постанка ИД успешно користи некласична борбена средства попут камиона и аутомобила бомби и бомбаша самоубица. У Ираку и на делу сиријске територије насељене већински Курдима, коришћена су и забрањена средства попут хемијског оружја.

Командна структура је чврсто устројена, од врха до дна ланца издавања наредби. Већ смо нагласили да је војни савет ИД састављен од искусних про-

¹³ www.foxnews.com/world/2015/03/08/boko-haram-swears-formal-allegiance-to-isis.html

¹⁴ www.reuters.com/article/us-pakistan-militants-is-idUSKCN0J20YQ20141118

¹⁵ www.rappler.com/natio/65199-abu-sayyaf-leader-oath-isis

¹⁶ www.aljazeera.com/news/asia/2015/01/afghan/officials-confirm-isis-presence-201511815245847478.html

¹⁷ edition.cnn.com/2015/01/21/politics/isis-gaining-ground-in-yemen/

¹⁸ Опширније на ову тему: <https://www.iiss.org/en/publications/survival/sections/2017-579b/survival-global-politics-and-strategy-february-march-2017-b178/59-1-07-lahoud-fa6c> (27.12.2016.)

фесионалаца из редова бившег ирачког официјерског кадра, у чему заслуга највише припада бившем ал Багдадијевом заменику, Хади Бакру (убијен у Сирији у фебруару 2014.) који је очистио и руководство ИД од неирачког елемента, попуњавајући га официјерским кадром.

Значајну снагу војске халифата чине страни добровољци у њеним редовима.¹⁹ У септембру 2015. године ЦИА је објавила податак да је почев од 2011. преко 30.000 терориста - странаца дошло у Сирију и Ирак да се бори на страни ИД.²⁰ Од исламског круга земаља највећи број џихадиста дошао је из Туниса – 5.000, затим из Саудијске Арабије – 2.500, Јордана – 2.000, Марока – 1.500 и Турске – 1.400. Из немуслиманских држава највише њих пристигло је из Русије – 2.719, затим из Француске – 1.800²¹, Немачке – 700, Велике Британије 600 и Белгије 440.

Способност да држи освојену територију и да трпи снажне ударе на људство и војну технику а да притом сачува оперативну способност на дужи рок, представљају значајне одлике борбених снага ИД. Обука регрута врши се у војним камповима чији број се константно повећава од 2013. године. У периоду од неколико недеља, поред војничке паралелно се пролази кроз верско-идеолошку обуку. По њеном окончању регрутима се поверавају мање захтевне војничке дужности да би временом, када стекну довољно искуства, били упућивани у борбене акције.

Операције ИД могле би се генерално поделити у две категорије. У прву би се, тако, подвели напади на градове и насељена места, са великим бројем жртава међу цивилним становништвом, обично Шиитима, Алавитима и другим мањинским етничким заједницама. Друга категорија би подразумевала дуготрајне операције на војне јединице непријатеља, с циљем изнуривања његове борбене готовости и морала. У Ираку су такве операције предузимане пре свега на, и око, урбаних центара и важних путних праваца на сунитским деловима територије, у провинцијама Анбар и Нинива. Када је реч о Сирији, овакве операције изводиле су се у регионима богатим ресурсима, на североистоку и истоку земље и у граничним подручјима с Турском и Ираком, и то углавном на оружане формације сиријске опозиције. Војни успеси током 2013. и 2014. године постигнути су комбинацијом ова два начина извођења операција на војишту.

Габи Сибони, израелски аутор, у својој студији *Војна моћ Исламске државе* указује на чињеницу да је о војној доктрини ИД тешко говорити у недостатку аутентичних докумената, међутим, пажљивим посматрањем и анализом метода у оперативном приступу њених војних јединица на терену могу-

¹⁹ О овом феномену, тј. широко распрострањеној појави регрутовања страних добровољаца у ИД, не само муслимана из исламских земаља, већ и немуслимана широм света, биће више речи у следећем поглављу – медијска стратегија.

²⁰ www.iraqinews.com/iraq-war/cia-30000-foreign-fighters-traveled-syria-iraq-join-isis

²¹ Према извештају Центра за борбу против тероризма америчке Војне академије Вест Поинт, из новембра 2015. године, који поседује детаљне досијее о 182 француска борца, просек старости се креће између 20 и 30 година и око 25% чине становници ширег подручја Париза, док су остали из мањих регија широм Француске. <https://www.ctc.usma.edu/posts/ctc-perspectives-the-french-foreign-fighter-threat-in-context>

ће је доћи до извесних закључака о војној доктрини ИД. Реч је, дакле, о тзв. шок доктрини, коју поједини аутори називају и „*управљање дивљаштвом*”²² а која подразумева три фазе. Прва се фокусира на успостављање подручја - локалитета на којем затим организација врши немилосрдни терор над становништвом. У другој фази организација успоставља и осигурава своју власт тероришући и даље становништво одређеним мерама безбедности. У трећој фази, организација ставља освојени простор под пуну контролу и управу која подразумева примену салафитске верзије исламског закона – шеријата (Schweitzer, Einav, Siboni, 2016: 66).

Приликом напада на велике и боље брањене циљеве предузима се више истовремених акција на различитим правцима, како би се противничке снаге развукле и ослабила концентрација отпора. Главном нападу обично претходи серија разорних појединачних шехидских²³ акција бомбаша самоубица, или експлозија возила-бомби, да би се отворили правци за наступање главнине снага. Када се запоседне непријатељска територија следи брутална одмазда према њеним бранитељима, с циљем застрашивања и покоривања цивилног становништва, а затим утврђивање власти ИД и организовање војних и цивилних послова ради функционисања свакодневног живота. Од највећег значаја за управљање новим територијама је успостављање равнотеже у задовољавању интереса и решавању проблема међу различитим племенима и етничким групама на локалном нивоу, ради њихове лакше индоктринације и укључивања у халифат.

У прилог тези да је руководство ИД са успехом решавало овакве спорове, штитећи пре свега своје сопствене интересе, али и задовољавајући интересе различитих група – својих дојучерашњих непријатеља, говори и податак да је за гувернера Мосула, након освајања овог града, постављен бивши генерал ирачке војске Азхар ал Обеиди, а за гувернера Тикрита бивши високи функционер ирачке Баас партије и војни генерал Ахмед Абд ал Рашид.

На сиријском фронту, почетком 2014. године, околности и развој ситуације на војишту, ишле су на руку стратезима ИД. Када се појавио снажан анти-ИСИС покрет у Сирији, Асадов режим и његове регуларне војне јединице имале су пречег противника од ИД - сиријске опозиционе побуњеничке снаге. Асаду је одговарао развој ситуације у правцу ширења територије и утицаја под контролом ИД, на рачун опозиције и слабљења њене оружане моћи, јер су непосредни интереси режима били фокусирани на Дамаск, Хомс и јужне области провинција Алеп и Каламун, док је ИД своје операције усмерила на североис-

²² Стратегија под овим називом представља својеврсну комбинацију теренског приручника и манифеста исламистичке идеологије с крајњим циљем успостављања (повратка) халифата. Стратегија је добила назив по студији коју је израдио Абу Бакр Наци, исламистички идеолог. Њен назив гласи: *Управљање дивљаштвом - најкритичнија етапа кроз коју ће заједница верника проћи.* (Management of Savagery: The Most Critical Stage Through Which the Ummah Will Pass). Види оштрије на адреси:

<https://azelin.files.wordpress.com/2010/08/abu-bakr-Nadzi-the-management-of-savagery-the-most-critical-stage-through-which-the-umma-will-pass.pdf>

²³ Од арапске речи шехид - сведок, овде у значењу мученик, жртва - онај који је дао свој живот за ствари вере.

ток, према областима где су биле сконцентрисане опозиционе снаге и Курди. Када је консолидовала своје снаге учвршћивањем позиција у Палмири и Раки, почев од средине 2014. ИД је предузела неколико великих офанзива на владине трупе стациониране око градова Алеп и Хомс и у провинцијама Ал Хасака и Рака.

Медијска стратегија

Када је реч о медијској стратегији - у функцији пропаганде ИД, њене идеологије и циљева којима тежи, могло би се, готово без задршке констатовати, да су њени креатори досегли највише нивое професионализма и вештине у коришћењу савремених информационих технологија - интернета и друштвених мрежа.²⁴ Према мишљењу Алама, водећег италијанског стручњака алжирског порекла за област социологија муслиманског света, на интернету је увелико присутна и врло очигледна идеологизација тефсира, (традиција тумачења Курана), од стране појединих исламских, или боље речено, исламистичких проповедника (Alam, 2015: 121). У оквиру стратешког медијског наступа, не користи се само Фејсбук и Твитер за емитовање пропагандног садржаја, већ и две телевизијске станице, ТВ Сафа и ТВ Весал, обе стациониране у Египту и финансиране из Саудијске Арабије и Кувајта. Заједничка карактеристика им је да ангажују репортере и новинаре који у својим емисијама шире говор мржње према шиитској популацији (Cockburn, 2015: 39).

Током осамдесетих и деведесетих година прошлог века, верска пропаганда радикалних исламиста вршена је најчешће путем аудио и видео касета које су доспевале и до џамија и базара у појединим европским градовима. Појава сателитске телевизије још више је проширила утицај појединих екстремних проповедника исламизације и реисламизације као глобалног процеса. Данашњи милитантни активисти радикално исполитизованог ислама, савршено добро су разумели и у потпуности искористили предности које је дигитално доба донело на информативном плану. Осим користи од промовисања и ширења својих верско-идеолошких светоназора на глобалном нивоу, као и константног сејања страха и претњи дестабилизацијом у свету, ове информационе технологије искоришћене су и за регрутовање нових цихадиста - бораца ИД и то међу младима широм света, било да је реч о муслиманима из исламских или неисламских земаља.

Ова два аспекта медијске стратегије – ширење страха и регрутација екстремних исламиста заслужују, по нашем мишљењу, ширу елаборацију.

Парадоксална је чињеница коју су уочили поједини аналитичари да жестина критике и тежина одмазде Запада према исламским терористима, тј ИД, након бестијалних напада терориста на европске градове (Париз, Брисел) и злочина ове терористичке организације на ирачко-сиријском ратишту, подижу значај ИД у очима најшире јавности, посебно у муслиманским заједницама

²⁴ Накнадне анализе биографија појединих цихадиста показале су да су многи имали факултетске дипломе и били врсни инжењери и познаваоци информатике.

широм света. Емитовање у медијима (телевизија, штампа, интернет, друштвене мреже) експлицитних сцена масакра људи на улицама западноевропских градова, као и ангажовање готово комплетног безбедносног апарата у потрази за терористима након терористичких напада, затим приказивање уживо разорних (и недовољно учинковитих) војних акција на положаје ИД у Ираку и Сирији и преноси још неделотворнијих састанака и изјава државника и представника међународне заједнице поводом ових акција – све ово управо иде на руку терористима ИД и представља део њихове брижљиво планиране медијске стратегије која има за циљ, између осталог - изазивање и управљање хаосом ради (лакшег и бржег) остварења коначне визије - стварања јединствене муслиманске заједнице – Умме, предвођене халифом ал Багдадијем.

Истраживање спроведено у престижном америчком интелектуалном магазину *The New York Review of Books* ²⁵ указало је на опасност заблуде доживљавања ИД искључиво као појавног облика тероризма и насилног исламског екстремизма. Сужавањем садржајног оквира и свођењем суштине ИД само на ово, ризикује се опасност од неразумевања саме мисије коју ова терористичка организација ставља у средиште свог теолошко-идеолошког дискурса, а то је промена и спасавање постојећег света у свет правде и мира. Да би ово било разумљивије, цитираћемо део текста - саопштења којим је најављено проглашење халифата и ИД: ...,Он (Алах) има моћ да насели Земљу, да је преобликује, да одагна неправду, шири правду и обезбеди сигурност и спокој. Све је то могуће само ако се постави халиф о коме је Алах обавестио анђеле. Без тог услова, владавина је ништа друго до обично краљевство, обично освајање и власт праћена разарањем, корупцијом, неправдом, страхом и унижавањем човека на ниво животиње...О, ви муслимани, крените ка својој моћи, јер ако због Алаха не верујете у демократију, у секуларизам, у национализам и у остало међу рушевинама Запада и вратите се својој религији, својој вери, онда ћете, захваљујући Алаху, завладати Земљом, Исток и Запад ће вам се потчинити...” (Alam, 2015: 87,122).

Корени успеха који је ИД постигла у масовном привлачењу младих личности у своје окриље, посебно муслимана друге генерације миграната на Запад, леже у сложеним условима психолошко-социолошког карактера с којима се ови млади људи суочавају у својим животним срединама. Најчешће је реч о сиромашној периферији великих градова, без друштвене перспективе. На примеру Француске ово је најочигледније, где се француски држављани, припадници чак треће и четврте генерације досељеника северноафричког порекла, називају имигрантима.

Уз економски раст од 0,3% с којим је суочено француско друштво, шансе за бољи живот становника ових гетоа готово да су непостојеће. Суочени са тешким социјалним проблемима и неприхваћени од матице друштва, најчешће због своје верско-етничке, али и расне припадности, млади се препуштају ис-

²⁵<http://www.nybooks.com/daily/2015/11/16/paris-attacks-isis-strategy-chaos/>. Истраживање је обављено у форми интервјуа с младим особама у Паризу, Лондону и Барселони, као и заробљеним борцима ИД у Ираку и борцима Џабхат ал Нусре из Сирије.

ламу као идеолошкој матрици за превазилажење проблема друштвене дезинтегрисаности. Пошто ислам као религија нема одговоре на већину њихових (савремених) проблема живљења у отуђеном и суровом глобализованом свету, многи се окрећу или криминалу²⁶, или активизму у некој од терористичких организација. Објашњење за лакоћу и брзину којом постају терористи лежи управо у доступности пропагандног садржаја различитих исламистичких и терористичких организација који се нуде у дигиталном свету.

Закључак

У последње време сведоци смо чињенице да ИД, осим што губи територије које је узурпирала још од средине 2014. године, такође губи и пропагандни рат, барем када је реч о све мањој популарности коју ужива код млађе популације арапског становништва у региону Блиског истока. Према неким анкетама, само 13% ове популације било би спремно да подрже ИД, што је за 6% мање него у 2015. години.²⁷

О значајном пропагандном утицају ИД на младе људе преко друштвених мрежа, јавно је проговорила и немачка обавештајна служба, упозоривши недавно своју, али и најширу светску јавност, да је ИД преко посредника на овим мрежама врбовала до сада 900 особа од којих су готово 20% особе женског пола и да неке од њих нису старије од 14 година²⁸

Без обзира на општи позитивни тренд у добијању пропагандног рата са ИС на медијском плану, одабир стратегије за супротстављање овој терористичкој пошасте требало би да подразумева шири спектар мера од оних које обично подразумевамо под терминима као што су антитероризам или контра-тероризам. Без претензија да дамо макар и делимичан и површан одговор на питање како се изборити са овим видом тероризма, покушаћемо, на крају овог рада, да укажемо на могуће правце за изналажење адекватног одговора на ово питање.

Као прво, неопходно је обуставити масовне и неселективне ваздушне ударе Запада на циљеве у Сирији, Ираку и Либији у којима страда недужно цивилно становништво. Ово не само да не доприноси напорима међународне заједнице у борби против ИД, већ директно ојачава значај и углед Исламске државе код локалног становништва и представља додатни разлог за даљу мобилизацију и регрутацију нових екстремиста, не само у региону, већ и широм света. Ваздушне операције имају смисао само уколико се изводе крајње селективно, на основу проверених и тачних обавештајних података о локацијама и покретима наоружаних група, посебно оних предвођених челницима ИД. У том контексту, неопходна је пуна сарадња и размена обавештајних информација између релевантних обавештајних заједница инволвираних у овај сукоб.

²⁶ Неки од починилаца прошлогодишњих јануарских и новембарских терористичких напада у Паризу, били су претходно хапшени и затварани.

²⁷ „Većina mladih Arapa ne veruje Islamskoj državi”, дневни лист „Danas”, 13.04.2016.

²⁸ <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/isil-koristi-drustvene-mreze-da-vrbuje-mlade-nijemce> (01.02.2017.)

Осим тога, намеће се као приоритетна потреба прекид извора финансирања ИД. Немамо намеру да овде износимо ширу елаборацију овога, изузев што сматрамо да би пресецање канала за транзит људи, робе и, посебно, шверца нафте којом располаже ИД, сасвим сигурно ослабило потенцијале ИД за предузимање захтевнијих војних и терористичких операција и, што је још важније, ослабило њену моћ и утицај у очима локалног становништва.

Можда највећи изазов за међународну заједницу представља питање како политичким представницима домицилног становништва у Сирији и Ираку, у постојећим околностима, препустити одговорност за организацију друштва, државе и, коначно, одговорност за будућност њихових земаља.²⁹ На ово питање изразито је тешко дати адекватан одговор, посебно ако га тражимо у светлу лоших искустава с „демократизацијом” која је овлаш запахнула арапске земље након „Арапског пролећа”. И сам појам демократије, посматрано из угла перцепције муслиманских заједница широм света, проблематичан је у смислу шта се под овим појмом суштински подразумева. Професор Танасковић у својој књизи „Ислам - догма и живот”, износи занимљиво мишљење италијанског исламолога Р. Гуола који каже да се демократија овде доживљава као мање зло, као изнуђени корак у измењеном међународном контексту после 11. септембра 2001. који, пре свега, служи аутократским блискоисточним режимима по систему „променити да се ништа не би мењало” (Танасковић, 2008: 282).

Да се на овом месту послужимо и констатацијом Амина Малуфа, књижевника и есејисте либанског порекла, који је лепо приметио да не постоји суштинска разлика између терора деспота, тј. деспотских режима и радикалних исламиста и, уопште, да тиранија остаје тиранија, без обзира да ли је спроводи већинска (верска, политичка, етничка, племенска) или мањинска група у једном друштву (Maluf, 2003: 71). О деспотима још и то да их, као у случају актуелног режима у Египту, на власти одржава страх од онога што долази после њих.

Свакако да је ово и најкомплексније питање које, осим крајње искрености и обазривости у погледу артикулисања и отварања суштине проблема, подразумева и поступност у предузимању неопходних и систематично конципираних потеза у њиховом решавању, како од стране међународне заједнице, тако и непосредних актера у овим земљама. Успешности овог процеса свакако би допринело и немешање Саудијске Арабије и Ирана у унутрашње прилике ових земаља.

Такође, од немалог значаја у неутралисању моћног средства којим се ИД користи - страха и панике, као последица аката тероризма, било би отварање свестраних и свеобухватних процеса политичког, верског, идеолошког и безбедносног едуковања друштава која представљају мете Исламске државе. Пре-

²⁹ На ову тему извршено је једно истраживање у Брукингс институту у Дохи. У основи, ово истраживање позива се на потребу постепеног увођења владавине права, децентрализације и обнове друштвеног поверења у земљама које су постале жртве тзв. Арапског пролећа. <https://www.brookings.edu/blog/markaz/2016/11/22/want-to-stabilize-the-middle-east-start-with-governance/>

терано медијско експлоатисање терористичких догађаја, без озбиљне стручне и свестране анализе њихових узрока и последица, као и мера за њихово право-времено неутралисање, појачава последице тероризма и представља повољан „ветар у једрима” ИД чији курс и крајње одредиште „пловидбе” није могуће одредити у овом тренутку, а још мање предвидети у будућности.

Литература:

1. Allam, Khaled, Fouad (2015): *Džihadista iz susedstva: Islamska država pred našim vratima*, Evro Book, Beograd
2. Cockburn, Patrick (2015): *The rise of Islamic State: ISIS and the new Sunni revolution*, Verso Books, New York, <http://kropfpolisci.com/isis.cockburn.pdf>
3. Even, Shmuel, Valensi, Carmi (2016): *The Islamic State: Rich Organization, Poor State*, Institute for National Security Studies, Tel Aviv
4. Hiti, Filip (1988): *Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas*, Veselin Masleša, Sarajevo
5. Lister, Charles (2013/2014): „Profiling the Islamic State”, Brookings Doha Center, Qatar.
6. Maluf, Amin (2003): *Ubilački identiteti*, Paideia, Beograd
7. Mitrović, Milutin (2015): „*Ekonomija terorizma: ISIS je biznis*”, Biznis i finansije, Beograd, www.bif.rs/2015/11/ekonomija-terorizma-isis-je-biznis/
8. Schweitzer, Yoram, Einav, Omer (2016): *The Islamic State: How Viable Is It?*, Institute for National Security Studies, Tel Aviv
9. Siboni, Gabi (2016): *The Military Power of the Islamic State*, Institute for National Security Studies, Tel Aviv
10. Tanasković, Darko (2008): *Islam - dogma i život*, Srpska književna zadruga, Beograd
11. Todenhefer, Jirgen (2016): *Deset dana u „Islamskoj državi”*, Laguna, Beograd
12. Russian News Agency „TASS”, 10.12.2014. „Islamic State formation comprise up to 70.000 gunman”
13. Dnevni list „Danas”, 13.04.2016., „Većina mladih Arapa ne veruje Islamskoj državi”

Електронски извори

1. <http://www.nybooks.com/daily/2015/11/16/paris-attacks-isis-strategy-chaos/>
2. <http://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-baghdadi-insight/idUSKBN0OW1VN20150616>
3. <http://edition.cnn.com/2014/09/11/world/meast/isis/-syria-iraq/>
4. <http://www.usatoday.com/story/news/world/2016/02/03/isis-fighters-new-estimate-25000-iraq-syria/79775676/>
5. <http://www.foxnews.com/world/2015/03/08/boko-haram-swears-formal-allegiance-to-isis.html>
6. <http://www.reuters.com/article/us-pakistan-militants-is-idUSKCN0J20YQ20141118>
7. <http://www.rappler.com/natio/65199-abu-sayyaf-leader-oath-isis>
8. <http://www.aljazeera.com/news/asia/2015/01/afghan/officials-confirm-isis-presence-201511815245847478.html>
9. <http://edition.cnn.com/2015/01/21/politics/isis-gaining-ground-in-yemen/>

10. <https://www.iiss.org/en/publications/survival/sections/2017-579b/survival--global-politics-and-strategy-february-march-2017-b178/59-1-07-lahoud-fa6c> (27.12.2016.)
11. <http://www.iraqinews.com/iraq-war/cia-30000-foreign-fighters-traveled-syria-iraq-join-isis>
12. <https://www.ctc.usma.edu/posts/ctc-perspectives-the-french-foreign-fighter-threat-in-context>
13. <https://azelin.files.wordpress.com/2010/08/abu-bakr-Nadži-the-management-of-savagery-the-most-critical-stagethrough-which-the-umma-will-pass.pdf>
14. <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/isil-koristi-drustvene-mreze-da-vrbuje-mlade-nijemce> (01.02.2017.)
15. <https://www.brookings.edu/blog/markaz/2016/11/22/want-to-stabilize-the-middle-east-start-with-governance/>
16. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/iraq/10956193/Revealed-the-Islamic-State-cabinet-from-finance-minister-to-suicide-bomb-deployer.html>
17. http://www.brookings.edu/~media/Research/Files/Reports/2014/11/profiling-islamic-state-lister/en_whos_who.pdf?la=en
18. <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/war-with-isis-islamic-militants-have-army-of-200000-claims-kurdish-leader-9863418.html>

ISLAMIC STATE - FROM A UTOPIA TO A GORY DYSTOPIA

Summary: Islamic State currently poses a global security threat and a challenge to the whole international community. At the same time, both ideologically and practically it sublimates Islamic tendencies expressed at the turn of this century culminating with the establishing of the government modeled after the orthodox caliphate from the 7th century A.D. Ever since Abu Bakr al-Baghdadi became a self-proclaimed caliph, in June 2014, the IS has been established as a centrally-run bureaucratic organisation with military and administrative authority as well as financial mechanisms to enable its functioning in occupied territories - parts of state territories of Iraq and Syria.

The governing structure is lead by the so-called Cabinet of ministers, which makes the most important decisions and which is run by al-Baghdadi with associates. Military authorities are superior to the civil ones. The organisation of civil affairs is divided into provinces- regions run by governors. Strict application of Sharia law is ensured on the entire territory of IS. This terrorist, parastatal organisation is funded from a variety of sources - oil and gas trading, smuggling, kidnapping, blackmailing, looting and drug trafficking. In 2015 alone, the funds collected in these ways exceeded 2 billion U.S. Dollars.

Can it really be a coincidence that at one moment this organisation changed its name from Islamic State of Iraq and Syria (ISIS) into Islamic State, with a tendency to present itself on the global political scene as a 'state' with all the necessary legal elements-territory, population and sovereign power.

At one point, IS had a political, economic, security and military control and a sovereign power on the territory with a population of over four million people, far bigger than that of the UK.

The time will tell if this rudimentary, pseudo state with apocalyptic strategic aims calls for a synchronized, global, anti-terrorist coalition manifested through a doctrine of 'global war against terrorism' or will it keep being a polygon for treacherous and cunning realisation of petty, partial, conflicting interests of major powers.

We will try to find answers to these and similar questions through the overview of organisation, functional, political, economic, military and administrative structure of the government of this parastatal formation since we believe that the international community ought to react to this security threat with a larger range of different measures than it has done so far.

Key words: The Islamic State, terrorism, terrorist organization, caliphate, Islamic radicalism, organisation of government

МИЛЕНКО ЦЕЛЕТОВИЋ

Факултет безбедности

Београд

ХАТИЦА БЕРИША

Војна академија

Београд

УДК 332.2(5):343.9

Монографска студија

Примљен: 12.03.2017

Одобрен: 23.04.2017

Страна: 25-48

ОПИЈУМ ЕКОНОМИЈА КАО ИЗВОРИШТЕ ЕКОНОМСКЕ БЕЗБЕДНОСТИ ПОЈЕДИНЦА У АВГАНИСТАНУ

Сажетак: У раду је приказан историјски контекст, организација, функционисање опијум економије у Авганистану, као и анализа зависности економске безбедности руралног становништва од култивације, прераде и трговине опијумом. Потом се анализирају узроци настанка и развоја опијум економије, као и фактори који су допринели да овај систем криминалних активности прерасте у доминантну привредну грану у Авганистану. Кроз тежиште рада се указује на основна обележја система и начина функционисања опијум економије у Авганистану, кроз комплексну природу односа економске безбедности појединца и опијум економије.

Практични значај овог истраживања садржан је у настојању да се проблем култивације, прераде и трговине опијумом у Авганистану сагледа са аспекта економске безбедности појединца, имајући у виду пре свега у виду важност опијум економије, не само као извора прихода, већ и као извора безбедног приступа тржишту, обрадивој земљи, води, кредиту, храни и запослењу.

Кључне речи: Авганистан, појединац, опијум економија, економска безбедност, трговина опијум, тржиште

Увод

Више од двадесет година непрекидних ратних сукоба, почев од интервенције СССР 1979. године, па све до пада Талибанског режима 2001. године, оставило је Авганистан у рушевинама. Уништена инфраструктура, слом економског и финансијског система, слабост и нефункционалност институција Авганистанске државе и дубока фрагментација авганистанског друштва довели су до стварања амбијента у коме је становништво у овој држави дуги низ година живело у екстремном сиромаштву, на рубу егзистенције.

У условима хроничне небезбедности, екстремне социјалне и економске несигурности култивација, прерада и трговина опијумом и његовим дериватима представљала је један од најсигурнијих и најпрофитабилнијих извора при-

хода, како за финансирање ратних потреба многобројних муџахединских фракција, тако и за задовољење животних потреба становништва у Авганистану.

Опијум економија је наставила да расте експоненцијалном брзином, да би 2007. године достигла свој максимум са засејаних 192.000 хектара опијумског мака и производњом од 8.200 метричких тона сировог опијума. (UNODC, 2007:1)

Из тог разлога, досадашња истраживања о проблему сузбијања опијум економије у Авганистану тежишно су оријентисана на истраживања веза и односа између различитих актера укључених производњу, прераду и трговину опијумом и побуњеничких група, односно спреге небезбедности и криминализоване економије.

У том контексту рад треба да одговори на основно проблемско питање на који начин је примена досадашњих стратегија у борби против опијум економије била повезана са економском безбедношћу произвођача опијума појединца¹ у Авганистану.

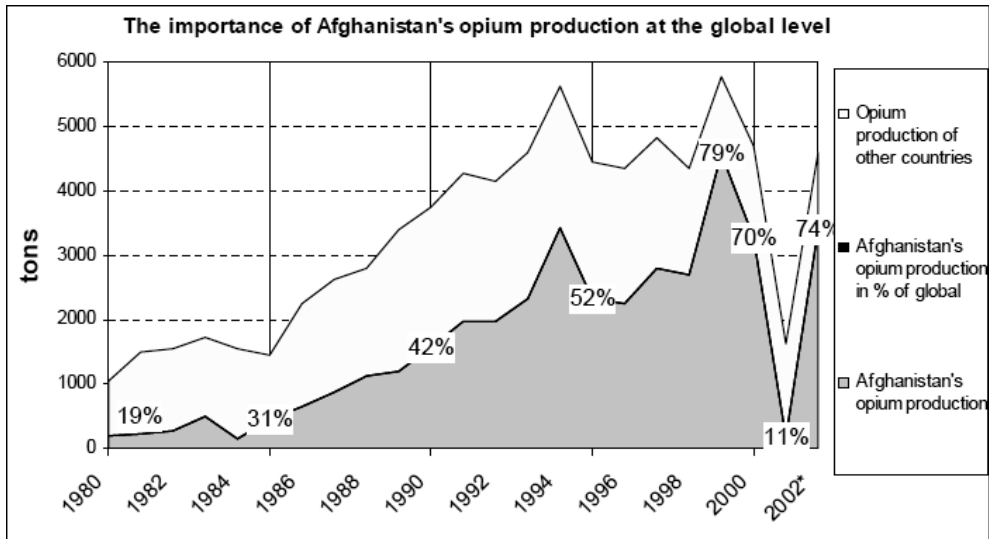
Настанак и развој опијум економије

Више од двадесет година непрекидних ратних сукоба, почев од интервенције Совјета 1979. па све до пада Талибанског режима 2001. године, оставило је авганистанску државу и друштво у рушевинама. Постојећа инфраструктура у великој мери је уништена. Економски и финансијски систем претрпео је потпуни слом. Државне институције и системи, попут пореског система, полиције, судства, просвете, постали су екстремно слаби и нефункционални, док је систем социјалне и здравствене заштите једноставно престао да постоји. Велики део становништва живео је у екстремном сиромаштву, на рубу егзистенције.

У таквим условима, производња, прерада и трговина опијумом постала је један од врло важних алтернативних извора финансирања, како ратних потреба многобројних авганистанских фракција, прво у рату против Совјета, а затим и у међусобним сукобима, тако и животних потреба становништва у Авганистану. Пре Совјетске окупације Авганистан није важио за великог произвођача опијума.² Значајније повећање обима производње, прераде и трговине опијумом у Авганистану настало је током осамдесетих година прошлог века, за време окупације Авганистана од стране Совјетског Савеза и борби авганистанских Муџахедина против совјетских окупационих снага и марионетског комунистичког режима (што се може уочити из слике који следи).

¹ У овом истраживању се под термином појединац - произвођач опијума, подразумева одгајивач мака, односно радна снага ангажована на пословима производње и прераде опијума, као и њихове породице које од њих зависе.

² Током седамдесетих година прошлог века највећи произвођачи опијума у свету били су Иран, Пакистан и Турска. Више о производњи опијума у Авганистану пре 1970., види: UNODC, *The Opium Economy in Afghanistan: An International Problem*, 2003, p.88. http://www.unodc.org/pdf/publications/afg_opium_economy_2003.pdf, Internet 04.01.2016.

Слика бр. 1: Учесће производње опијума у Авганистану у светској производњи опијума (UNDCP, 2002)

Већ током првих година рата, ескалација сукоба између совјетских трупа и Муџахединских снага, посебно примена совјетске противпобуњеничке тактике “Рублеизације” којом су се неселективно и систематски уништавала инфраструктура,³ бомбардовала насеља, минирало и загађивало земљиште, спаљивали и уништавали усеви, изазвали су масовни егзодус становништва из земље, као и интерна расељавања у самом Авганистану.⁴ Услед такве ситуације велики део Авганистанског становништва био је приморан да потражи алтернативне начине обезбеђивања своје егзистенције, најчешће у домену сиве економије и кријумчарења. Опијум је био само један од релативно јефтиних, технолошки мало захтевних и високо профитабилних алтернативних извора прихода.⁵ Истовремено, константне потребе за свежим новцем којим би се финансирали ратни напори против совјетских окупационих снага, натерао је многе Авганистанске побуњеничке групе да организују, материјално и финансијски подржавају производњу, прераду и трговину опијумом.

Током деведесетих година прошлог века, у условима хроничне небезбедности и сукоба, у којем Авганистанска држава и њене институције ван Кабула и већих градова нису постојале, производња, прерада и трговина опијумом

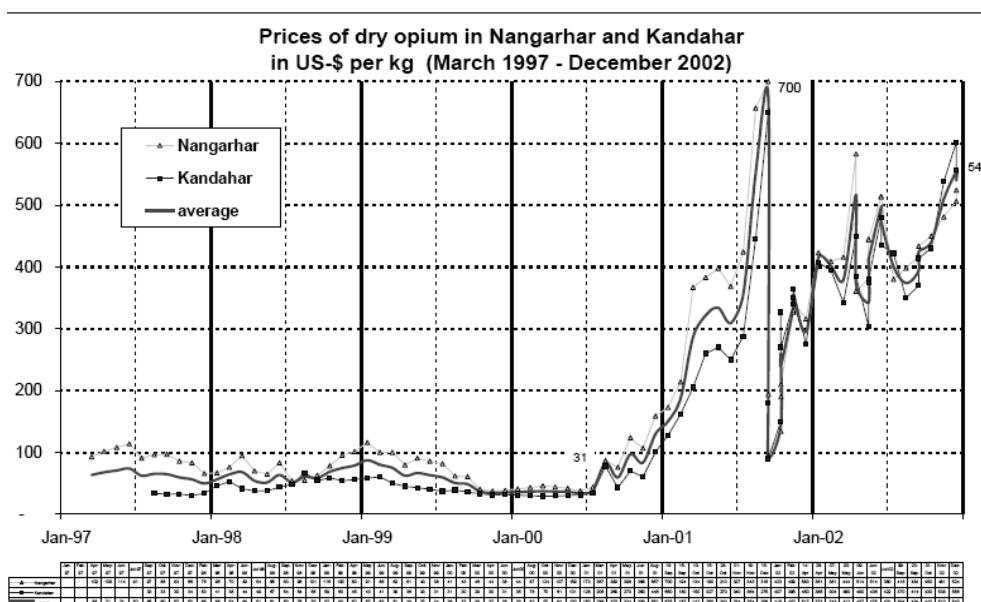
³ Совјетске окупационе снаге су уништавале све што би Муџахедини и они који су их подржавали могли користити за своје потребе: од путева, канала за наводњавање, далековаода, школа, и болница, па до приватних кућа и фарми.

⁴ Процењује се да је само у том периоду око 3 милиона Авганистанаца пребегло у Пакистан а 1,5 милион у Иран, док су стотине хиљада били интерно расељени. - Larry Goodson, *Afghanistan's Endless War - State Failure, Regional Politics and the Rise of the Taliban*, Washington, University of Washington Press, 2001, pp. 60-61.

⁵ Култивација мака, из којег се добија сирови опијум, је технолошки много мање захтеван процес него код других традиционалних пољопривредних култура као што је пшеница или кукуруз. Поред тога профит је вишеструко виши, а пласман робе је загарантован.

у Авганистану, прерасла је у врло организовани и широко распрострањени систем криминалних активности. Током поменутог периода, производња опијума у Авганистану у просеку је расла 15% годишње, да би 1995.године Авганистан имао 52% удела у произведеном опијуму у свету, а већ 1999. године његов удео достигао је 79% светске производње опијума (што се може видети из слике бр. 1).

Тиме је Авганистан постао водећи произвођач опијума у свету.⁶ Профит који је доносила производња, прерада и трговина опијумом у 2000.години, достигао је готово 60% укупног бруто домаћег производа у Авганистану.(UNODC, 2003:72) Процес производње, прераде и трговине опијумом толико се развио да је попримио сва обележја нормалне привредне активности: од организације производње, откупа, прераде, транспорта и складиштења опијума, преко финансирања, кредитирања, логистичке подршке одгајивача мака, до обезбеђења пласмана на инострана тржишта. Опијум економија⁷ убрзо је постала најдоминантнија привредна грана у Авганистану.

Слика бр. 2: Цене сувог опијума у Авганистану 1997-2002.(UNODC, 2003:217)

⁶ Само током периода 1994.- 2000.године Авганистан је, према проценама UNDCP, произвео 21300 метричких тона опијума, што је скоро две трећине производње опијума у свету у наведеном периоду. Само 2000.године, са производњом од 3300 метричких тона, Авганистан је имао удео од 70% у светској производњи опијума-подаци преузети из: UNDCP, *Global Illicit Drug Trends 2002*. http://www.unodc.org/documents/about-undcp/AR02_WEB.pdf, Internet 04.01.2015.

⁷ Опијум економија представља заједнички назив за производњу, прераду и трговину опијумом у Авганистану. То је уједно најчешћи и најодговарајући термин за ове криминалне активности, с обзиром на њихову масовност, организованост, развијеност и доминацију у авганистанском привредном сектору.

Краткотрајна забрана производње опијума, коју је наметнуо Талибански режим 2000. године није нанела озбиљне штете опијум економији.⁸ Залихе опијума које су раније ускладиштене широм Авганистана делом су надоместиле вештачки створену несташицу на илегалном тржишту. Скок цена опијума на тржишту (што се може видети на графикону који следи) кријумчари опијумом су вешто искористили да остваре додатну зараду. Забрана је убрзо укинута након само 9 месеци, због страха Талибана од могуће побуне великог дела руралног становништва који је своје приходе заснивало на гајењу мака и преради опијума.

Пад Талибанског режима крајем 2001. године⁹ проузрокован интервенцијом САД, потом долазак међународних цивилних и војних снага под патронатом Уједињених нација и НАТО пакта, чиме је започет процес постконфликтне стабилизације и реконструкције авганистанске државе, није озбиљније уздрмао опијум економију у Авганистану. Супротно од очекиваног, и поред значајних напора међународне заједнице у погледу сузбијања опијум економије, култивација и производња опијума је, од 2002.године, бележила константан раст, да би 2007.године достигла свој врхунац.¹⁰

Figure 1: Opium cultivation in Afghanistan (ha), 1994-2010

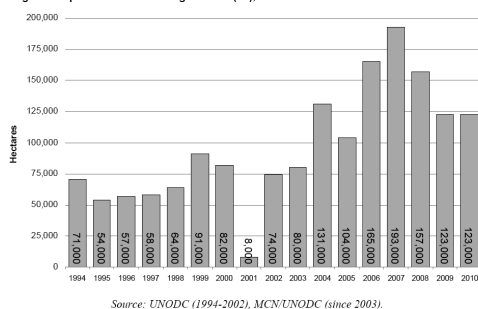
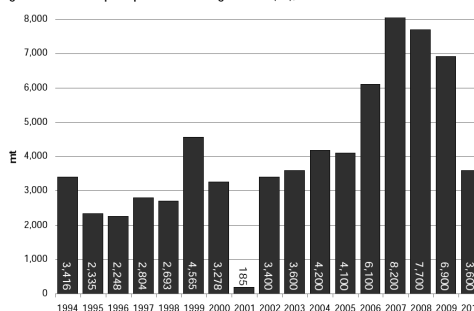

Figure 8: Potential opium production in Afghanistan (mt), 1994-2010

Слика бр. 3: Култивација и производња опијума 1990-2010 (UNODC, 2010)

⁸ Талибани су забранили гајење мака, али не и прераду и трговину опијумом. Крупни трговци опијумом пребацили су производњу опијума на североисток земље, ван домаћаја Талибанских власти, у провинцију Бадакшан, која је била под влашћу противника Талибана, Северне Алијансе. Производња опијума у Бадакшану, током периода забране, повећана је за више од 250%. Те године из Авганистана продато је 3700 метричких тона опијума, по цени вишеструко већој него претходних година.

⁹ Током 2001. у Авганистану произведено је само 185 метричких тона опијума јер је Талибански режим забранио његову производњу. Извор података: UNODC, THE OPIUM ECONOMY IN AFGHANISTAN An International Problem, 2003, p. 28.

http://www.unodc.org/pdf/publications/afg_opium_economy_2003.pdf, Internet 04.01.2016.

¹⁰ Мак је гајен на 192 000 хектара ораница, произведено је 8200 метричких тона опијума, само у производњи опијума учествовало је 509 000 породица, односно око 3,3 милиона становника, што је 14,3% популације Авганистана. - извор података UNODC, Afghanistan Opium Survey 2007-Executive Summary, August 2007,

http://www.unodc.org/documents/publications/Afghanistan_Opium_Survey_2007.pdf, Internet 09.02.2015.

У периоду од 2002. до 2012. године, међународна заједница у Авганистану применила је неколико стратегија борбе против наркотика које представљају комбинацију раније опробаних метода у Колумбији, Турској, Пакистану и Тајланду. Поменуте стратегије нису значајније смањиле обим опијум економије у Авганистану. Насупрот очекивањима, не само да производња, прерада и трговина опијумом није значајније редукована (што се може видети из графика бр. 2) већ су спроведене мере присилног уништавања усева мака и залиха опијума у појединим провинцијама у Авганистану проузроковале озбиљно погоршање безбедносне ситуације у тим областима.

Стратегије које је Међународна заједница применила у борби против опијум економије од 2002. до 2012. године нису у довољној мери уважавале социјални, економски и културни контекст друштва у којем је опијум економија постала много више него обична криминална активност.

Структура, актери и функционисање опијум економије

Данас, авганистанска опијум економија производи 90% опијума у свету. (UNODC, 2009:7-11) Годишње се из Авганистана пласира на илегална тржишта широм света око 375 тона хероина/морфина¹¹, добијених прерадом око 3500-3700 метричких тона сировог опијума Имајући у виду производња опијума у Авганистану, последњих година, у великој мери премашује светску потрошњу,¹² вишак опијума се складишти у самом Авганистану и суседним државама, како би се спречили већи поремећаји на тржишту.¹³

Највећа тржишта Авганистанског опијума или његових деривата су Европа, Русија, Иран и Кина, док се мањи део пласира у Африци, Блиском истоку, Индији и Америци (што се може видети из слике која следи).¹⁴

¹¹ Хероин и морфин представљају деривате опијума. У просеку за 1 килограм хероина 70% чистоће потребно је око 10 килограма опијума.

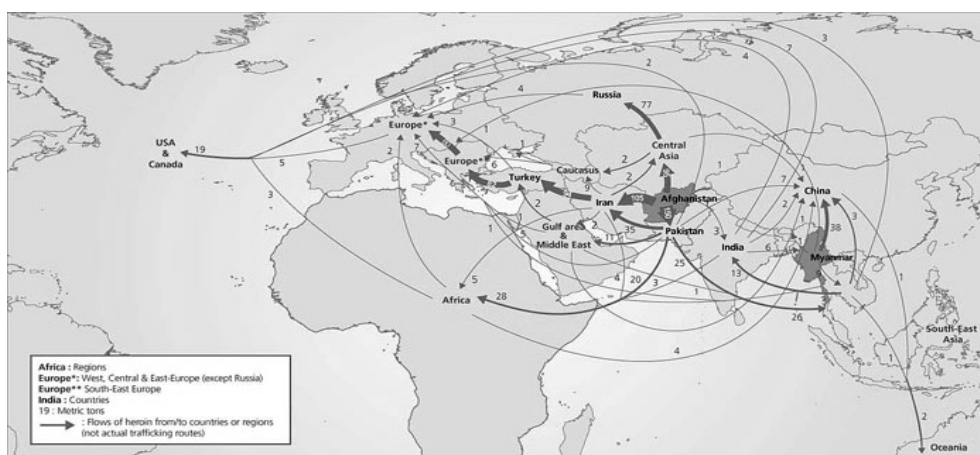
¹² Почев од 1980. године када је у Авганистану произведено само 200 метричких тона сировог опијума, производња је порасла на 3300 метричких тона у 2000., да би у периоду од 2006. до 2009. било произведено у просеку 7225 метричких тона годишње, што у великој мери превазилази годишње потребе светског илегалног тржишта од 4200 метричких тона опијума.

¹³ Према процени Канцеларије Уједињених нација за наркотике и криминал (UNODC) из 2009. у тајним складиштима у Авганистану и суседним земљама, налазило се још 12 000 метричких тона опијума у сировом стању или у форми деривата хероина и морфина. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), *Addiction, Crime and Insurgency - The Transnational Threat of Afghan opium*, October 2009, Vienna, p.10,

http://www.unodc.org/documents/afghanistan/Counter_Narcotics/Addiction_Crime_and_Insurgency_The_transnational_threat_of_Afghan_opium.pdf, Internet 04.01.2016.

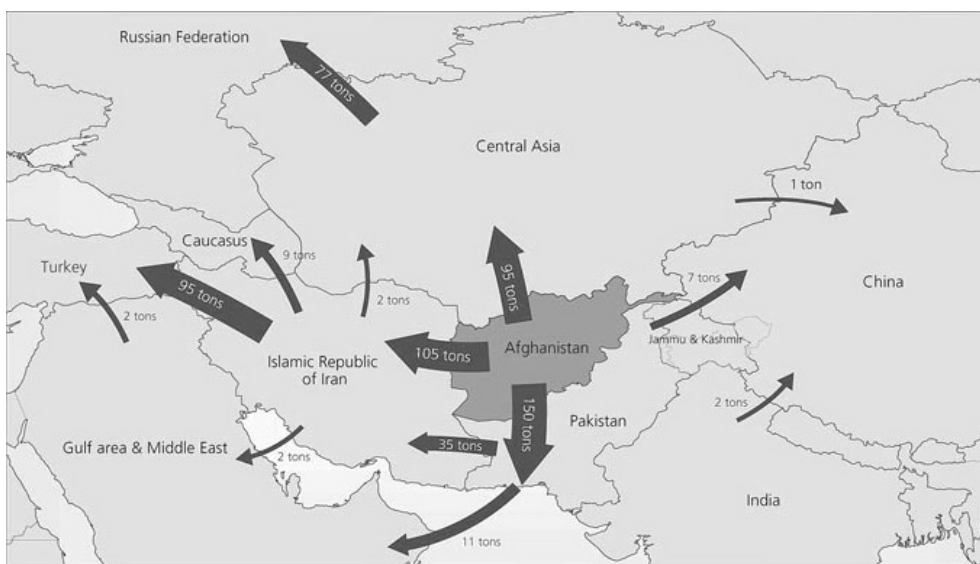
¹⁴ Процене Канцеларије уједињених нација за дрогу и криминал (United Nations Office on Drugs and Crime - UNODC) су да око 110 тона хероина заврши на илегалном тржишту у Европи, 100 тона у Русији и Централној Азији, око 25 тона у Африци, 15-17 тона у Кини, 15-20 тона у САД и Канаду, а остатак на друге дестинације у свету. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), *Addiction, Crime and Insurgency - The Transnational Threat of Afghan opium*, October 2009, Vienna, p. 11,

http://www.unodc.org/documents/afghanistan/Counter_Narcotics/Addiction_Crime_and_Insurgency_The_transnational_threat_of_Afghan_opium.pdf, Internet 04.01.2016.

Слика бр. 4: *Процењени токови кријумчарења хероина у свету (UNODC, 2009:19)*

Највећи део авганистанског опијума и његових деривата се тајним каналима транспортује кроз Пакистан (око 40%), затим Иран (30%), док се остатак кријумчари кроз бивше совјетске републике у Централној Азији: Таџикистан, Узбекистан, Казахстан и Туркменистан (види мапу бр. 4). (UNODC, 2009: 7-11)

Слика бр. 5: *Регионалне руте кријумчарења хероина из Авганистана (UNODC, 2009: 95)*

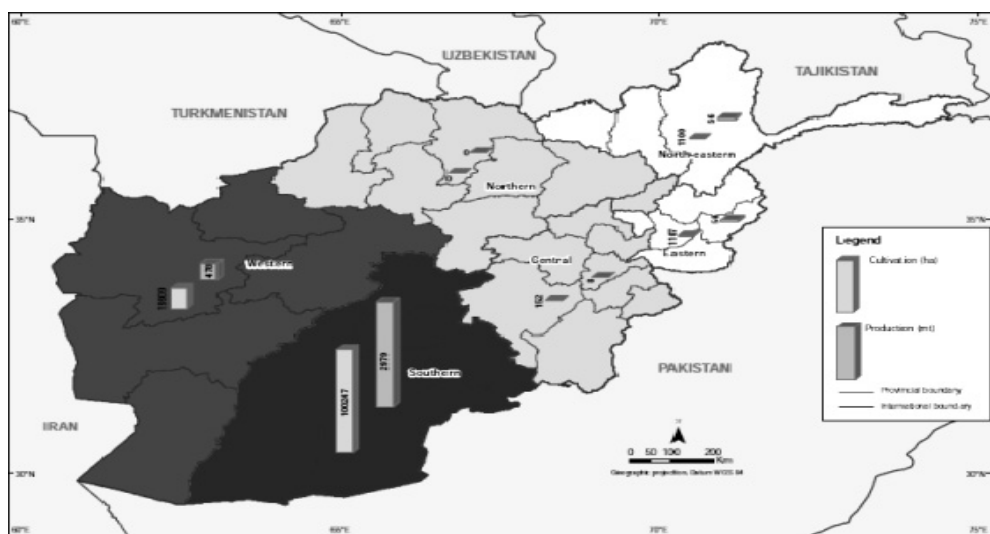
Профит који доноси опијум економија у Авганистан износи просечно 3 милијарде долара годишње, што чини 33% бруто домаћег производа Авганистана. (UNODC, 2009:95) Од поменуте суме фармери-непосредни произвођачи опијума добијају приближно 500-700 милиона долара, док је остатак новца

Миленко Целетовић / Хатиџа Бериша, Опријум економија као извориште економске ... профит децентрализоване мреже трговаца-откупљивача опијума, дилера дрогом, локалних господара рата, криминалних банди и побуњеничких група. (UNODC, 2007)

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	Total (2002-2008)	Total (2005-2008)
Total farm gate income (million US\$)	1,200	1,534	600	560	760	1,000	732	438	6,386	3,052
Total export value of opium to neighbouring countries	N/A	2,300	2,800	2,700	3,100	4,000	0	N/A	18,300	13,200
Number of persons involved in opium poppy cultivation (million)	N/A	1.7	2.3	2	2.9	3.3	2.4	3.4	-	-

Табела 1: *Процењени профит од продаје опијума у Авганистану и број становника укључених у производњу опијума. (UNODC, 2009:95)*

У Авганистану, производња опијума започиње у фебруару-марту, садњом опијумског мака. Мак, из којег се добија сирови опијум, највише се гаји на југу и западу Авганистана, углавном у провинцијама Херат, Фарах, Нимроз, Кандахар, Ургузан и Хилманд. У овим провинцијама услови за гајење мака су врло повољни, с обзиром да се ради о областима које обилују плодном земљом и водом. (UNODC, 2010:14)

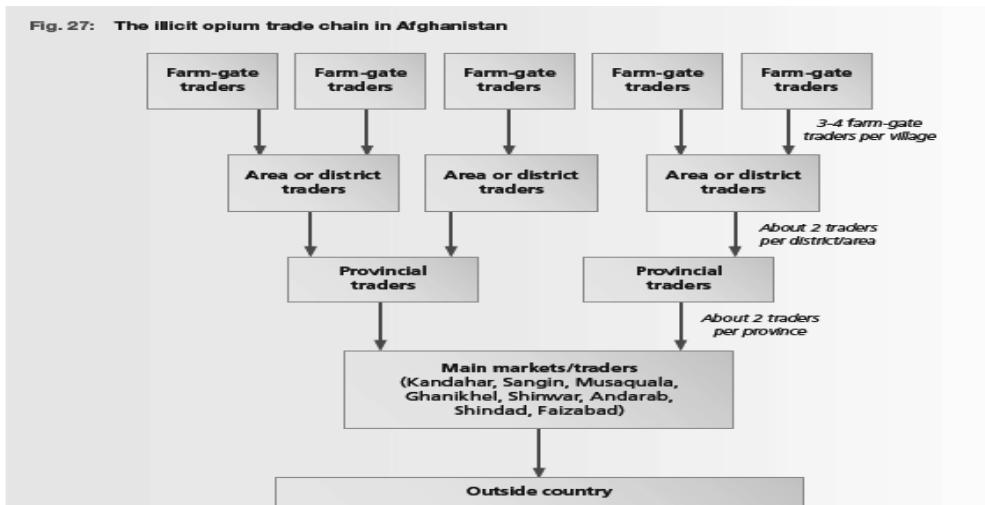

Слика бр. 6: *Географска распрострањеност гајења мака у Авганистану у 2010 години. (UNODC, 2010: 14)*

У зависности од географско-климатских услова, сакупљање сировог опијума са зрелих махуна мака обавља се од априла до јуна. Сам процес сакупљања сировог опијума је врло интензиван, и траје око 21 дан. Захтева радно ан-

гажовање великог броја људи за релативно кратак временски период. Процењује се да у процесу култивације опијумског мака сваке године у Авганистану просечно учествује од 1,5 до чак 3,5 милиона људи,¹⁵ углавном становника из руралних крајева (види табелу бр. 1).

Сирови опијум сакупљен са поља мака, фармери углавном прерађују у сушени опијум који продају локалним трговцима у свом селу. У зависности односа понуде и потражње цена откупа једног килограма сушеног опијума може коштати од 50 до 100 долара. (UNODC, 2009:95) Локални трговци препродају опијум на илегалним пијацама-базарима трговцима на нивоу области-подручја. Зарада локалних трговаца опијумом у просеку износи од 500 до 1000 долара на годишњем нивоу. У неким деловима Авганистана, локални трговци опијумом само откупљују опијум за фиксну провизију у име подручних трговаца дрогом. Подручни трговци опијумом су најчешће локални моћници, или бивши војни команданти који имају монопол над трговином опијума у одређеној области. Опијум се даље препродаје крупним трговцима опијума у провинцијским тржишним центрима и прерађује у лабораторијама¹⁶ широм Авганистана. (UNODC, 2007:10-11) Претпоставља се да, у Авганистану има око 105 000 трговаца опијумом. (UNODC, 2007:10)

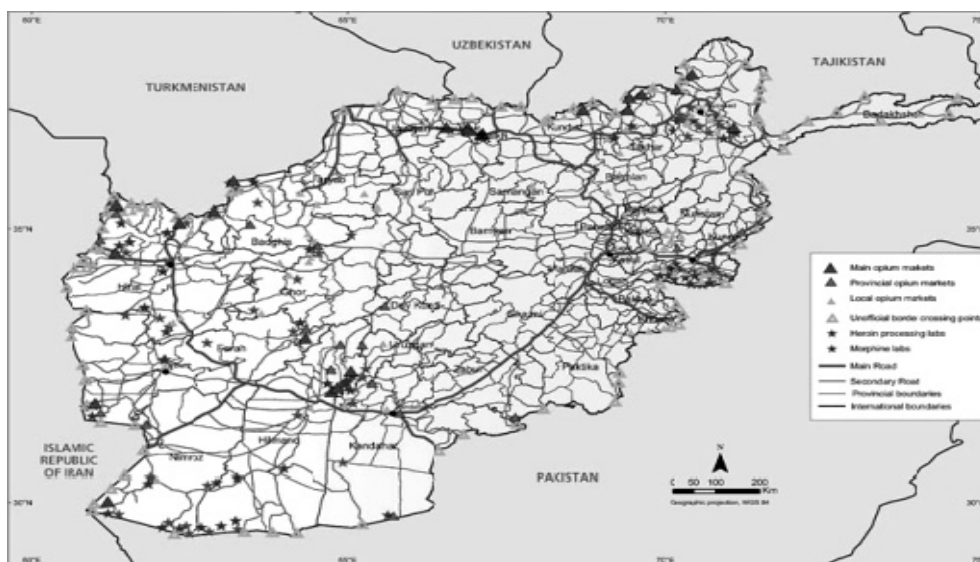
Слика бр. 7: Шема функционисања трговине опијумом у Авганистану. (UNODC,2009:100)

¹⁵ “Три радника могу прикупити опијум са једног џериба (0,20 хектара) под засадом мака за 21 дан. То значи да је годишње, за целокупан род мака било потребно приближно 2,7 милиона радника у 2007.(197 000 ha), 2,4 милиона у 2008. (157 000 ha) и 1,8 милиона у 2009. (123 000 ha).” - United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), *Addiction, Crime and Insurgency - The Transnational Threat of Afghan opium*, October 2009, Vienna, p. 98, http://www.unodc.org/documents/afghanistan/Counter_Narcotics/Addiction_Crime_and_Insurgency_The_transnational_threat_of_Afghan_opium.pdf, Internet 04.01.2015.

¹⁶ У просеку 70% произведеног опијума се прерађује у хероин или морфин, док се 30% сушеног опијума транспортује преко границе у непромењеном облику.- UNODC, *Monitoring of Drug Flow in Afghanistan*, October 2007, p. 5, http://www.unodc.org/documents/afghanistan/Counter_Narcotics/Drug_flow_final_report_SR.pdf, Internet 07.05.2015.

Поред, тога, Канцеларија Уједињених Нација за дрогу и криминал процењује да се у Авганистану налази преко 100 лабораторија хероина/опијума и 140 илегалних пијаца-тржних центара опијума на локалном, подручном и провинцијском нивоу. (UNODC, 2007: 3)

Сушени опијум, или његови деривати хероин и морфин се, након прераде у поменутим лабораторијама, прикривено транспортују мрежом главних и локалних путева до границе Авганистана са суседним земљама. Опијум и његови деривати се потом пребацују преко 14 званичних и око 500 незваничних граничних прелаза (UNODC, 2009:16) у суседне земље, где се даље препродају страним криминалним групама, по просечној цени од 200 до 500 долара за килограм хероина (чистоће 70-80%), што је 30 до 40 пута мање, у односу на цену од 70.000 до 100.000 долара, колико се плаћа за килограм хероина када се продаје на неком од илегалних тржишта Европе и Азије. (UNODC, 2009: 96)

Слика бр. 8: *Распоред лабораторија за прераду опијума и кријумчарске руте опијума у Авганистану. (UNODC, 2009:61)*

У условима хроничне небезбедности и институционалне слабости авганистанске државе, опијум економија достигла је неслућене размере управо у областима у којима је небезбедност највећа и у којима је контрола авганистанске централне власти најмања. Напори Међународне заједнице, превасходно САД, НАТО и Мисије Уједињених Нација у Авганистану нису дали очекиване резултате у домену безбедности. Централна власт у Авганистану је још увек слаба и поред релативно великог безбедносног апарата. Безбедносна ситуација је на ниском нивоу, посебно у јужном и западном делу Авганистана, што актери укључени у производњу, прераду и трговину опијумом максимално користе.

У провинцијама као што су Кандахар, Хилманд, Ургузан и Нимроз, авганистанске снаге безбедности и ISAF трупе контролишу само градове, већа насеља и главне путеве. Већи део руралних области у овом делу Авганистана се налази под посредном контролом Талибана, наоружаних криминалних група, локалних моћника и господара рата. У таквим условима гајење мака, прерада, транспорт и трговина опијумом се одвија под “заштитом” поменутих група и појединаца, коју одгајивачи мака и трговци опијумом плаћају опијумом и новцем, у виду традиционалних пореза “Ushr” и “Zakat”.¹⁷ Процењује се, да само Талибани, на основу пружања услуге “заштите” одгајивачима и трговцима опијумом, остварују профит од 100 до 250 милиона долара годишње. (UNODC, 2009:108), Чест је случај да, локални моћници, са једне стране активно учествују у политичком процесу, чак буду легитимно изабрани за локалне представнике авганистанске владе, а да са друге стране посредно подржавају и штите одгајиваче и трговце опијумом у својим областима, уз одговарајућу финансијску и материјалну надокнаду. (UNODC, 2009:104)

Са макро-економског аспекта, опијум је тренутно најпрофитабилнији и најпознатији извозни производ Авганистана, а опијум економија представља један од главних извора прихода авганистанског руралног становништва. Разлози експанзије производње, прераде и трговине опијума у Авганистану су вишеструки. Константни сукоби и дефицит безбедности, слабост авганистанске државе, повољни климатски услови, профитабилност опијума и сиромаштво руралног становништва само су неки од фактора који су допринели развоју опијум економије. Имајући у виду обим производње, као и број упослених у процесу култивације, прераде и трговине опијумом, опијум економија има врло велики утицај, не само на легални део економије у Авганистану, већ и на целокупну авганистанску државу и друштво.

Зависност економске безбедности појединца у Авганистану од опијум економије

„Сиромаштво, опијумски мак и небезбедност суштински су повезани у Авганистану.” (Alan Roe, 2009) Наведена реченица одржава природу односа опијум економије, руралног становништва и безбедности. Несумњива је чињеница да опијум производе различите социо-економске групе у Авганистану, од богатих великопоседника из Хелманда и Кандахара, који у свом поседу имају преко 300 џериба земље (1 џериб - 0,2 хектара), па преко малих фармера са 0,5 до 30 џериба плодних ораница у Нангархару, до врло сиромашних сељака који земљу узимају под закуп од великопоседника да би гајили мак и

¹⁷ Традиционални порез “Ushr” плаћају фармери и износи 10% од вредности робе, а порез “Zakat” трговци и износи 2,5% од вредности посла. - United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), *Addiction, Crime and Insurgency - The Transnational Threat of Afghan opium*, October 2009, Vienna, p. 107, http://www.unodc.org/documents/afghanistan//Counter_Narcotics/Addiction_Crime_and_Insurgency_The_transnational_threat_of_Afghan_opium.pdf, Internet 04.01.2015.

производили опијум.¹⁸ Међутим, највише опијумског мака гаје управо најсиромашнији слојеви руралног становништва, (Alan Roe, 2009) посебно у областима са ограниченим приступом обрадивој земљи, великом густином популације и са ограниченим могућностима остваривања прихода ван пољопривреде. Таква подручја карактеристична су по многобројним домаћинствима са великим бројем чланова и врло малим поседима, од којих се фармери и њихове породице не могу издржавати током читаве године. (David Mansfield and Adam Pain, 2007:12) Истовремено, у свакој области руралног Авганистана у којој се производи опијум, економске могућности становништва да дође до алтернативних прихода су врло ограничене. Хронична небезбедност, корупција и неформални безбедносни режими не дозвољавају јачање државе и владавине права, те стварање услова за легалне привредне активности.

У таквом економском и безбедносном окружењу, рурално становништво Авганистана гаји опијумски мак не само због сиромаштва или похлепе, како то наводи у својим извештајима Канцеларија Уједињених нација за дрогу и криминал, (UNODC, 2007) већ због своје економске безбедности. За велики део руралног становништва у Авганистану опијум је: "...ниско ризични усева у високо ризичном окружењу." (David Mansfield and Adam Pain, 2007:2) У условима константног ризика и небезбедности, опијум економија је створила услове за успостављање механизма који многим руралним домаћинствима у Авганистану омогућава сигуран приступ земљишту, запослењу, тржишту и новцу,¹⁹ односно достизање одређеног нивоа економског сегмента људске безбедности.

За многе руралне Авганистанце, у условима ограничених материјалних могућности, нестабилних економских прилика и високог безбедносног ризика, производња опијума је једина привредна активност која им може осигурати релативно стабилан извор прихода. (Alan Roe, 2009) Приход од гајења мака и производње сушеног опијума је 8 до 10 пута већи, него код усева са сличним трошковима улагања, као што су пшеница, кукуруз или пиринач (види табелу која следи). Пољопривредне културе које имају сличну, или већу профитабилност од опијума, као што су воћњаци, или производња поврћа у стакленицима, захтевају велике и дугорочне инвестиције које у великој мери превазилазе економске могућности просечног авганистанског сељака. Из тог разлога, гајење мака и производња опијума за један део руралног становништва у Авганис-

¹⁸ Процењује се да $\frac{1}{4}$ руралног становништва у Авганистану без земље. - David Mansfield, "Responding to the Challenge of Diversity in Opium Poppy Cultivation in Afghanistan," in Doris Buddenberg, William A. Byrd (ed), *Afghanistan's drug industry, structure, functioning, dynamics and implications for counter – narcotics policy*, 2006, UNODC, WorldBank, p.54, http://www.unodc.org/documents/afghanistan/Counter_Narcotics/Afghanistans_Drug_Industry_UNODC_World_Bank.pdf, Internet 04.01.2015.

¹⁹ Само у сезони 2003/2004. више од половине руралних домаћинстава у Авганистану нису имале довољно житарица за своје потребе, а један велики тих домаћинстава зависио је од неког посла ван своје фарме, као примарног извора прихода. - Alan Roe, *Water management, livestock and the opium economy: challenges and opportunities for strengthening licit agricultural livelihoods*, 2009, Synthesis Paper Series, Afghanistan Research and Evaluation Unit (AREU), p.5, http://www.areu.org.af/index.php?option=com_docman&Itemid=26&task=doc_download&gid=675 , Internet 11.01.2015.

тану и даље представља значајно јефтинији и исплативији усев него легалне пољопривредне културе. (David Mansfield, 2006:54)

Table 2.2: Yields and Income per Hectare for Various Crops, 2005				
	Opium	Irrigated wheat	Rainfed wheat	Rice
Yield (in kilograms per ha)	39	2,510	1,230	2,030
Average price (in U.S. dollars per kilogram)	136.59	0.23	0.23	0.47
Gross revenue (in U.S. dollars per Ha)	5,385	575	282	947

Табела 2: Упоредни приказ приноса по хектару-цена опијума и неких традиционалних пољопривредних култура у Авганистану 2005. године. (Edouard Martin, Steven Symansky, 2006:29)

У агро-техничком смислу, опијумски мак је усев који не тражи посебну припрему земљишта, специфичне услове гајења, или скупу пратећу инфраструктуру. Добро подноси суве климатске услове у Авганистану, а опијум је производ који је врло постојан и може се дуго чувати у сушеном облику. Са друге стране, опијум је радно-интезиван усев који захтева ангажовање много већег броја људи (посебно у процесу сакупљања опијума), него што је то случај код гајења пшенице или кукуруза. Тиме опијум економија упошљава још један део руралног становништва и омогућава да одређен број људи, у недостатку других извора прихода, обезбеди себи егзистенцију. (Edouard Martin, Steven Symansky, 2006:29)

У условима уништене путне и пољопривредне инфраструктуре, непостојања организованог тржишта за пољопривредне производе, хроничне небезбедности, системске корупције и слабости авганистанских централних власти, неразумевања и незаинтересованости Међународне заједнице, рурално становништво се окренуло неформалним и илегалним механизмима подршке у настојању да осигура своју економску безбедност. Различити недржавни актери, укључени у активности опијум економије, искористили су немоћ државе и њених институција да развију један од таквих механизма са циљем остваривања што већег профита у производњи, преради и трговини опијумом. У таквој, врло разгранатој и организованој мрежи подршке руралном становништву, велепоседници дају обрадиву земљу у закуп фармерима и закупцима, за одређену накнаду у опијуму или новцу. Са друге стране, трговци опијумом пружају непосредну финансијску и материјалну подршку одгајивачима мака. Истовремено, локални моћници, господари рата и побуњеничке групе, за одређену финансијску и материјалну накнаду, обезбеђују заштиту становништва и њихових усева мака од авганистанске централне власти, ISAF трупа²⁰ и разних локалних криминалних банди.

У тако разгранатој мрежи неформалне подршке, трговци опијумом имају врло важну улогу, јер фармерима пружају неопходну финансијску и матери-

²⁰ International Security Assistance Force (ISAF)-Међународне безбедносне снаге за асистенцију у Авганистану, формиране су децембра 2001. године од стране Савета безбедности Уједињених нација, са улогом обуке и тренирања Авганистанских снага безбедности и пружања помоћи авганистанским властима у изградњи државних институција. Јединице ISAF су ангажоване и у борбама против авганистанских побуњеничких група широм Авганистана.

јалну подршку, као и обезбеђују сигуран пласман робе на тржиште. Трговци опијумом снабдевају фармере са семеном, ђубривом, пестицидима и другим потребни препаратима за гајење мака, те обезбеђују радну снагу за сакупљање опијума. Сушени опијум откупљују директно са фарми, или у оближњим селима. Робу плаћају одмах и у готовом новцу, те у својој организацији врше транспорт и обезбеђење опијума, тако да се произвођачи не излажу ризику да буду опљачкани, или додатно опорезовани од стране разних војних команданата и криминалних група на путу до локалних пијаца-базара опијума. (David Mansfield, Adam Pain, 2007:13)

Често, трговци опијумом, велепоседници и локални моћници кредитирају одгајиваче мака у виду традиционалног авансног плаћања "Salaam". (David Mansfield, Adam Pain, 2007:13)

Фармери добијају аванс у облику новца или кредита у роби, за унапред одређену количину опијума (по тренутној тржишној цени), који потом враћају у опијуму након обављене жетве. С тим новцем, фармери купују семе и ђубриво, плаћају радну снагу потребну за култивацију опијума, те финансирају трошкове издржавања породице до жетве. Сав ризик од могућег подбацивања рода (услед суше, болести или временских неприлика) сносе фармери.

Иако поменути систем подршке има скоро сва обележја нормалне привредне активности, највећи део профита узимају актери који инвестирају у производњу, прераду и трговину опијумом, а не непосредни произвођачи. Процењује се, да профит који фармери добијају од производње мака износи до 50% вредности произведеног опијума. Великим делом зараде од произведеног опијума фармери плаћају трошкове производње (15-20%), док на разне "порезе"-подмићивања локалних моћника и господара рата одлази око 25% целокупног прихода од опијума. (Edouard Martin, Steven Symansky, 2006:29)

Уколико фармери узимају земљу под закуп њихов профит од опијума је још мањи, јер је уобичајена пракса да велепоседници узимају за закупнину чак 50% вредности произведеног опијума. (Edouard Martin, Steven Symansky, 2006:13) Из тог разлога закупци су приморани да гаје мак и производе опијум на великом делу закупљеног земљишта, како би платили велику закупнину, док само на мањем делу гаје усеве којим прехранују породице. За велепоседнике, посебно у појединим провинцијама на југу Авганистана, одгајивачи опијума представљају примамљивију инвестицију, у односу на фармере који гаје легалне усеве, пре свега због организованости производње опијума, сигурности пласмана робе и великог профита.

У основи, у недостатку легалног економског и безбедносног окружења, створен је алтернативни, неформални економски и безбедносни режим у коме је део авганистанског руралног становништва приморан да, зарад краткотрајне економске и физичке безбедности, доведе себе у стање дугорочне зависности и рањивости, у односу на разне локалне и провинцијске актере - носиоце моћи. (David Mansfield, Adam Pain, 2007:115) У друштвеном систему, израслом из 30 година ратних сукоба и заснованом на традиционалној хијерархији и неједнакој расподели моћи, низ недржавних и квази-државних актера у Авганистану

експлоатише хроничне социо-економске неједнакости доводећи сиромашне одгајиваче мака у неравноправни клијент-патрон однос. (David Mansfield, Adam Pain, 2007:15) Локални моћници и господари рата, тиме што одгајивачима мака пружају физичку и економску безбедност, односно омогућавају им приступ обрадивом земљишту, кредиту, роби и тржишту, те гарантују физичку сигурност, контролишу њихове судбине држећи их у стању константне економске и безбедносне зависности.

“План Авганистан” -примена стратегије присилне ерадикације и снажне интердикције и економска безбедност руралног становништва у Авганистану у периоду од 2004. до 2008. године

Крајем 2004. године дошло је заокрета у политици међународне заједнице према производњи, преради и трговини опијумом у Авганистану. Под притиском политичара и незадовољног јавног мњења у САД, Бела кућа је преузела иницијативу у борби против опијум економије крајем 2004. године. Нова стратегија борбе против наркотика у Авганистану, такозвани “План Авганистан”, чији је идејни творац био Стејт Департмент, била је заснована на спровођењу одлучне кампање присилног уништавања усева мака и предузимању свеобухватних акција сузбијања прераде и трговине опијумом и хероином. Према мишљењу званичника Стејт Департмента, стратегије компензиране ерадикације коју је спроводила Велика Британија је била неделотворна и неефикасна. Сматрали су да је управо одлучна ерадикација усева мака кључ успеха у борби против опијум економије.²¹

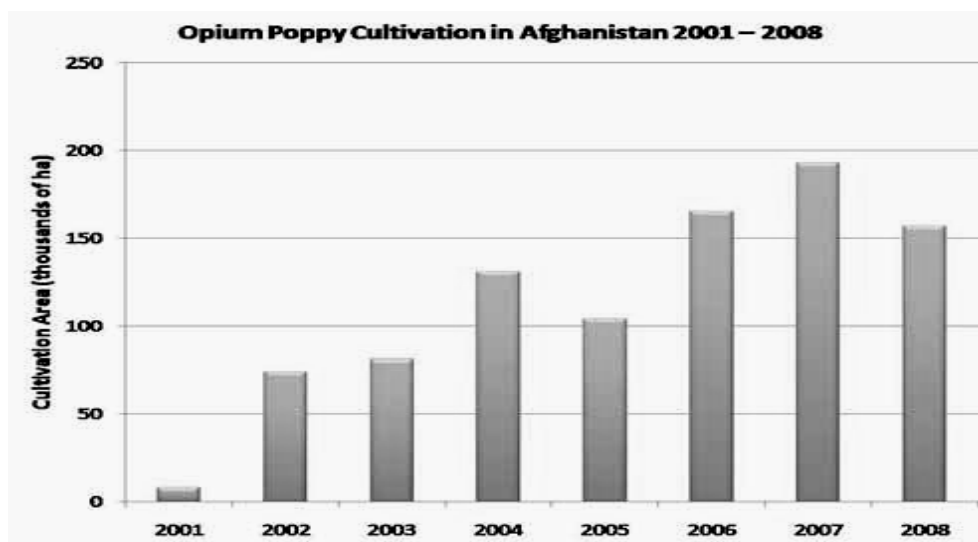
САД су извршиле велики притисак на Канцеларију Уједињених Нација за борбу против наркотика и криминала (United Nations Office for Drugs and Crime – UNODC) и авганистанског председника Хамида Карзаиа да подрже нову стратегију. Под притиском САД председник Карзаи је покренуо широку кампању борбе против наркотика у Авганистану, истовремено реорганизујући снаге за борбу против наркотика. Авганистанске безбедносне снаге су предузеле широку акцију уништавања усева опијума и спровођења забране гајења мака. (Transnational institute, 2005)

Са друге стране, САД нису имале пуно поверења у своје савезнике и Авганистанску владу. Самостално су формирале авганистанску јединицу за борбу против наркотика - Централне снаге за ерадикацију мака (CPEF - Central Poppy Eradication Force), као и Наменску групу 333 (Task Force 333) специјални тим за интердикцију, које су директно биле потчињене авганистанском Министарству унутрашњих послова, заобилазећи авганистанско Министарство за борбу против наркотика и Велику Британију као земљу носиоца борбе против опијум

²¹ Више о начину на који је Стејт департмент учествовао о креирању и спровођењу ове стратегије види: Vanda Felbab-Brown, *Shooting up: Counterinsurgency and War on Drugs*, 2010, Washington, D.C, Brookings Institutions Press, pp. 142-143 и Transnational institute, *Plan Afghanistan*, Drug Policy Breifing No. 10 January 2005, <http://www.tni.org/sites/www.tni.org/files/download/brief10.pdf>, Internet 07.06.2015.

економије. Као против тежу настојањима САД, Велика Британија и Авганистанска влада заједно формирале су Централну ћелију за планирање ерадикације (CEPC - Central Eradication Planning Cell) у циљу координације и планирања акција CPEF, како би се избегле нежељене последице агресивне политике уништавања засада мака. (Vanda Felbab-Brown, 2010: 143-144)

Већ у марту 2005. године оружане снаге САД у Авганистану добиле су додатни задатак. Поред борбе против Ал-Каиде и Талибана, војне јединице САД сада су пружале помоћ јединицама за борбу против наркотика у транспорту, логистици, заштити, обавештајној и ватреној подршци, што је значајно променило ситуацију на терену (Thom Shanker, 2005) Авганистанске јединице за ерадикацију и интердикцију у сарадњи са авганистанским безбедносним снагама и уз подршку снага САД и НАТО, током периода 2004. - 2007. године предузеле су низ акција уништавања усева мака широм Авганистана.²² Упркос подршци војних јединице САД и НАТО и почетних успеха снага за борбу против наркотика у појединим провинцијама, акције присилног уништавања усева мака, у периоду од 2004. до краја 2007. године, нису довеле до смањења култивације мака, већ је настављен тренд увећавања површина на којима се гајио мак и сакупљао опијум (види слику бр. 12). (David Mansfield, Adam Pain, 2008)

Слика бр.9: Култивација опијума у периоду 2001- 2008. године
(David Mansfield, Adam Pain, 2008)

Акције присилне ерадикације изазвале су револт и незадовољство међу локалним становништвом, па чак и отворених оружаних сукоба између јединица за ерадикацију, авганистанских снага безбедности и незадовољних одгајивача мака. (Vanda Felbab-Brown, 2010:144) Из године у годину отпор станов-

²² У 2005. години уништено је 5 100 хектара, у 2006. 15 300 хектара, а 2007. године чак 19 000 хектара усева мака. – Извор података UNODC *Opium surveys* за 2005, 2006. и 2007. годину.

ништва према ерадикацији је био све већи. (UNODC, 2007:20) Поред тога, ерадикација је вршена селективно, с обзиром да су поједини локални моћници и представници авганистанске владе, уплетени у трговину опијумом, искористили повољну ситуацију да елиминишу конкуренцију, истовремено штитећи своје сараднике (David Mansfield, 2003: 19-21)

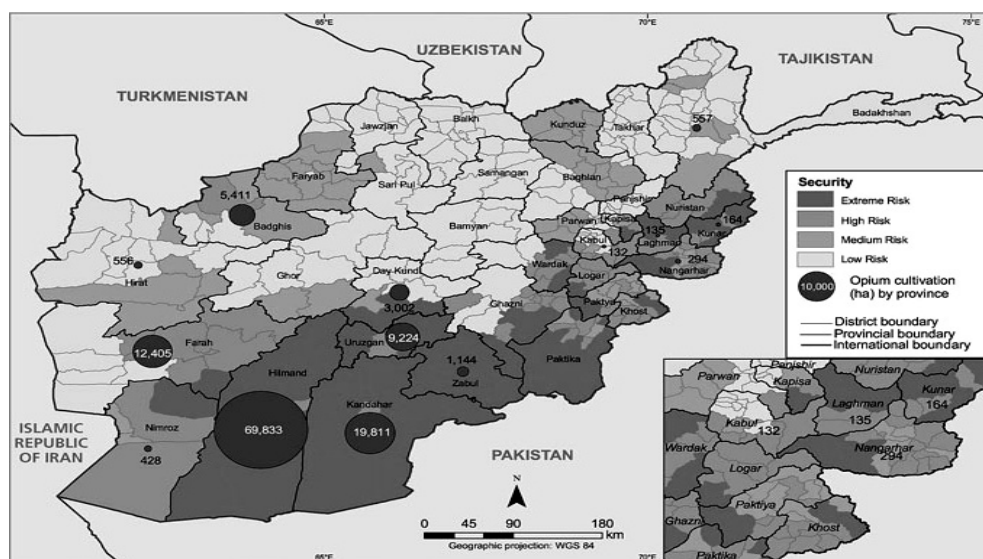
Становништво, погођено ерадикацијом, окренуло се против авганистанске владе и међународне заједнице, пружајући подршку Талибанима и осталим побуњеничким групама, коју су вешто искористили прилику да придобију локално становништво тиме што су, уз одговарајућу финансијску надокнаду, штитили њихове усеве мака од ерадикације. (David Mansfield, Adam Pain, 2008)

У исто време, лоше кординирана, корумпирана, политички условљена и селективна интердикција допринела је да одређен број локалних актера, укључених у прераду и трговину опијумом, такође потражи заштиту од Талибана и других побуњеничких група како би несметано наставили свој посао. (Vanda Felbab-Brown, 2010: 151)

С друге стране, примена поменуте стратегије изазвала је конценрацију ресурса и прегруписивање актера који учествују у производњи, преради и трговини опијумом. Контролу над индустријом наркотика преузеле су малобројне и добро организоване криминалне елите, а капацитети за производњу и прераду опијума предислоцирани су у небезбедне области на југу и западу Авганистана (UNODC, 2010:5), где су биле под непосредном заштитом Талибана и других побуњеничких група у овом делу земље. (UNODC, 2009), (види слике бр. 10 и 11).

Слика бр. 10: Култивација опијума у Авганистану 2004. године. (UNODC, 2004:60)

Слика бр. 11: Стање безбедности и култивација опијума 2008. године. (UNODC, 2009)

Такав развој ситуације на терену навео је одређене званичне политичке кругове Велике Британије и САД на закључак, да је за погоршање безбедносне ситуације у Авганистану управо крива спрега опијум економије и побуњеника²³, односно да опијум економија представља кључни извор финансирања Талибана.²⁴ Као последица таквих процена, међународне војне снаге и авганистанске снаге безбедности су своје деловање тежишно усмериле на акције присилног уништавања усева мака и прекида ланца прераде, транспорта и трговине опијумом, у провинцијама у којима су, према њиховом уверењу, Талибани и остале побуњеничке групе уживале подршку становништва и локалних елита. Насупрот очекивањима, поменуте акције изазвале су даље погоршање безбедносне ситуације, ескалацију сукоба и јачање подршке побуњеницима. (Christopher M. Blanchard, 2006) Безбедносна ситуација у Авганистану је средином 2008. године постала толико озбиљна да су поједини подручни војни команданти САД и НАТО, посебно у јужном и југоисточном делу Авганистана, забрањивали акције јединица за ерадикацију у својим зонама како не би додатно антагонизовали локално становништво. (Vanda Felbab-Brown, 2010: 151)

²³ U.S. Department of State, U.K. Foreign and Commonwealth Office, *Fighting the Opium Trade in Afghanistan: Myths, Facts, and Sound Policy*, March 11, 2008, kabul.usembassy.gov/.../afghan_opium_myths_and_facts-final.pdf, Internet 11.01.2015.

²⁴ Бивши амбасадор САД у Авганистану Вилијам Вуд је, 2007. године, предлагао масовну кампању запрашивања усева из ваздуха, која би уништила 80 000 хектара мака у Хилманд провинцији чиме би се, по његовом мишљењу, задао тежак ударац Талибанима. - извор Thomas Schweich, "Is Afghanistan a Narco-State?" *New York Times*, July 27, 2008, www.nytimes.com, Internet 11.01.2015.

Са становишта људске безбедности, реакција великог дела руралног становништва које је узгајало мак била је очекивана. Њихова економска безбедност је врло рањива и осетљива на микро економске промене. Међународна заједница у Авганистану, а пре свега САД, нису уважили чињеницу да се значајан сегмент руралног становништва, пре свега фармери - узгајивачи мака и најамна радна снага²⁵ која ради на њиховима пољима, налази у зависном односу према опијум економији. За њих култивација опијума често представља једину могућност приступа земљи, кредиту, води и запослењу. (Barnett Rubin, Jake Sherman, 2008:7) У условима врло ограничених економских алтернатива и екстремне небезбедности, становништво није било у могућности да на неки други начин надомести финансијски губитак настао ерадикацијом. (David Mansfield, 2008) Присилном уништавањем усева мака велики број фармера није могао да врати дуг који су узели од земљопоседника и трговаца опијумом да би могли гајити мак и сакупљати опијум. Ерадикација их је довела у врло неповољан положај из којег су се могли извући једино продајом своје имовине, евентуално још већим задуживањем, или бекством из Авганистана. (Barnett Rubin, Jake Sherman, 2008: 27-28)

Са друге стране, програми стварања алтернативних извора прихода у руралним срединама, током периода од 2004. до 2007. године свели су се на супституцију усева мака другим мање профитабилним пољопривредним културама, најчешће пшеницом, што није било довољно да се надоместе ни петина прихода од култивације опијума. (David Mansfield, Adam Pain, 2008) Поред тога, пшеница, као алтернативни усев, не захтева ангажовање великог броја радника као код култивације опијума, што је створило проблем незапослености сиромашних авганистанских породица, па чак и појединим регионима изазвало миграцију становништва у потрази за послом. (David Mansfield, Adam Pain, 2008:11) Такође, за програме стварања алтернативних извора прихода у руралним срединама издвајан је само мали део међународне финансијске помоћи предвиђен за реконструкцију Авганистана.²⁶

Закључак

Суштинске промене које су се догодиле у безбедносној архитектури међународног система након завршетка Хладног рата умањиле су ризик од настанка сукоба глобалних размера, као и вероватноћу појаве већих

²⁵ Само током забране култивације опијума током сезоне 2004 - 2005 године у провинцији Нангархар, радници изгубили су око 1000 долара колико би добили за наднице да су били ангажовани на пољима мака. – извор: Barnett Rubin, Jake Sherman, *Counter-Narcotics to Stabilize Afghanistan: The False Promise of Crop Eradication*, Center on International Cooperation, New York University, New York, February 2008, p. 30.

<http://www.cic.nyu.edu/afghanistan/docs/counternarcoticsfinal.pdf>, Internet 07.06.2015.

²⁶ Само САД су, у периоду од 2003. до 2009. године, од укупне америчке помоћи Авганистану у износу од 7,8 милијарди долара, издвајале само 5% средстава за развој и реконструкцију руралних средина. –извор: Vanda Felbab-Brown, *Shooting up: Counterinsurgency and War on Drugs*, 2010, Washington D.C, Brookings Institutions Press, p. 146.

међудржавних конфликта. Међутим, нарастајућа плима унутардржавних етничких и верских сукоба, масовне миграције становништва, глобална експанзија тероризма и организованог криминала, продубљивање јаза између богатих и сиромашних и интензивирање процеса маргинализације појединих група и заједница, натерало је међународну и научну заједницу да преиспита традиционалну перцепцију безбедности у настојању да изнађе практична решења и стратешке одговоре на измењену природу изазова, ризика и претњи.

Економска безбедност становништва у Авганистану је врло рањива, с обзиром да око 36% целокупне популације или 9 милиона људи, није у стању да задовољи своје основне потребе, (ICON, 2007/8) док се стандард великог дела популације налази се непосредно изнад линије сиромаштва, што га чини врло осетљивим на свако погоршање услова живота.

“За Авганистанце, људска безбедност није само могућност да се преживи, већ је исто тако шанса да живе у достојанству и да имају адекватне услове за живот.” (UNDP, 2004)

Нови либерални модел тржишне економије у Авганистану, наметнут од стране међународне заједнице врло се неповољно одразио на стандард Авганистанског становништва. (Shahrbanou Tadjbakhsh, 2008) Економска транзиција, праћена низом негативних појава, као што су раст цена и инфлација, повећање незапослености, експанзија корупције и сиве економије, изазвали су даљи раст сиромаштва и социјалних неједнакости. Истовремено, наметање правила тржишне економије озбиљно је угрозило егзистенцију обичних Авганистанаца из руралних средина. Већина руралног Авганистанског становништва није способна да се, без помоћи међународне заједнице, економски одржи у новим условима тржишне економије. Многи од њих су фокусирани само на задовољење својих основних животних потреба. (Paula Kantor, Adam Pain, 2011) Истовремено, просечни рурални Авганистанци имају најмање доступних средстава са којима би уопште могли да одговоре на економске поремећаје. (Robert Holzmann, Valerie Kozel, 2007:8-13) У основи занемарена је чињеница да економска безбедност руралног становништва у Авганистану зависи од омогућавања безбедног приступа тржишту, обрадивој земљи, води, кредиту, храни и запослењу.²⁷ У таквим социо-економским условима, производња, прерада и трговина опијумом постала је један од врло важних алтернативних извора прихода једног дела руралног становништва у Авганистану.

Систем криминалних активности везан за култивацију, прераду и трговину опијумом, за време окупације Совјетског Савеза, грађанског рата и Талибанског режима, имао је релативно умерене размере и представљао је извор финансирања ратних потреба многобројних авганистанских фракција, али и

²⁷ “Изазов је према томе унапређење приступа фармера (посебно сиромашних фармера) и руралних радника тржишту, земљи, води, кредиту, храни и запослењу – у најмањој мери да се обезбеди минимум легалних услова за живот.” -Christopher Ward, David Mansfield, Peter Oldham and William Byrd, *Afghanistan Economic Incentives and Development Initiatives to Reduce Opium Production*, February 2008, UK Department for International Development (DFID) and the World Bank, p. iv. <http://siteresources.worldbank.org/SOUTHASIAEXT/Resources/223546-1202156192201/4638255-1202156207051/fullreportAfghanistanOpiumIncentives.pdf>, Internet 11.01.2015.

основних животних потреба становништва у разрушеном Авганистану. Међутим, након пада Талибанског режима и доласка међународне заједнице, упоредо са ратом против тероризма, започео је процес реконструкције и изградње државе у Авганистану, који се свео на изградњу институција државе, пре свега безбедносног апарата и успостављање социо-економског система заснованог на демократском неолибералном моделу држава са развијеног Запада. У променама које су настале успостављањем неолибералног модела тржишне економије у Авганистану, рурално становништво, неспособно да издржи економске турбуленције изазване приливом финансијске и материјалне помоћи из иностранства, изгубило је дугогодишње изворе прихода из домена сиве економије које су у доба совјетске окупације и грађанског рата били сасвим легални. У условима сужених економских могућности да себи обезбеде егзистенцију, значајан део руралне популације у Авганистану окренуо се опијуму као једном од релативно јефтиних, технолошки мало захтевних и високо профитабилних алтернативних извора прихода.²⁸ Са друге стране, у амбијенту константног ризика и небезбедности, опијум економија је створила услове за успостављање механизма који многим руралним домаћинствима у Авганистану омогућава сигуран приступ земљишту, запослењу, тржишту и новцу,²⁹ односно достизање одређеног нивоа економског сегмента људске безбедности.

На тај начин, уместо да дође смањења обима и интезитета култивације, прераде и трговине опијумом, опијум економија је доживела процват током година након пада Талибанског режима, да би 2007. године било произведено невероватних 8.200 метричких она сировог опијума што је задовољавало двогодишње светске потребе за овим наркотиком и његовим прерађевинама.

Са макро-економског становишта, опијум је тренутно најпрофитабилнији и најпознатији извозни производ Авганистана, а опијум економија представља један од главних извора прихода авганистанског руралног становништва. Разлози експанзије производње, прераде и трговине опијума у Авганистану су вишеструки. Константни сукоби и дефицит безбедности, слабост авганистанске државе, повољни климатски услови, профитабилност опијума и сиромаштво руралног становништва само су неки од фактора који су допринели развоју опијум економије. Имајући у виду обим производње, као и број упослених у процесу култивације, прераде и трговине опијумом, опијум економија има врло велики утицај, не само на легални део економије у Авганистану, већ и на целокупну авганистанску државу и друштво.

²⁸ Култивација мака, из којег се добија сирови опијум, је технолошки много мање захтеван процес него код других традиционалних пољопривредних култура као што је пшеница или кукуруз. Поред тога профит је вишеструко виши, а пласман робе је загарантован.

²⁹ Само у сезони 2003/2004. више од половине руралних домаћинстава у Авганистану нису имала довољно житарица за своје потребе, а један велики део тих домаћинстава зависио је од неког посла ван своје фарме, као примарног извора прихода. - Alan Roe, *Water management, livestock and the opium economy: challenges and opportunities for strengthening licit agricultural livelihoods*, 2009, Synthesis Paper Series, Afghanistan Research and Evaluation Unit (AREU), p. 5, http://www.areu.org.af/index.php?option=com_docman&Itemid=26&task=doc_download&gid=675, Internet 11.01.2015.

Са друге стране, економска будућност руралног авганистанског становништва није нимало оптимистична. У недостатку правих алтернатива, већина сиромашних фармера - одгајивача опијума остаће у зачараном кругу "Salaam-a" и унутар неформалног економског, безбедносног, па и политичког режима контролисаног од стране локалних авганистанских елита. Ни алтернатива коју нуди Авганистанска влада и међународна заједница није другачија. Ни „најбогатији“ авганистански фармери из провинција Хилманд и Кандахар, са својим приходима од једног долара дневно по члану породичног домаћинства, не могу издржати конкуренцију коју намећу правила либералног тржишта у настајању. У ситуацији када је драгоцено време изгубљено, због непостојања јасне и кохерентне стратегије, засноване на дугорочним основама, а не на партикуларним интересима појединих држава и међународних организација, проблем опијум економије ће остати нерешен све док се не осигура економска безбедност кључног актера - сиромашног авганистанског фармера-одгајивача опијума.

Литература:

1. UNODC, (2007) *Afghanistan Opium Survey 2007 - Executive Summary, August 2007*, p. 1, http://www.unodc.org/documents/publications/Afghanistan_Opium_Survey_2007.pdf
2. UNODC, (2003) *The Opium Economy in Afghanistan: An International Problem*, 2003, p. 88. http://www.unodc.org/pdf/publications/afg_opium_economy_2003.pdf.
3. Larry Goodson, (2001) *Afghanistan's Endless War - State Failure, Regional Politics and the Rise of the Taliban*, Washington, University of Washington Press
4. United Nations Office on Drugs and Crime (2009) *Addiction, Crime and Insurgency - The Transnational Threat of Afghan opium*, October 2009, Vienna, pp. 7-11, http://www.unodc.org/documents/afghanistan//Counter_Narcotics/Addiction_Crime_and_Insurgency_The_transnational_threat_of_Afghan_opium.pdf
5. UNODC, (2009) *Addiction, Crime and Insurgency - The Transnational Threat of Afghan opium*, http://www.unodc.org/documents/afghanistan//Counter_Narcotics/Addiction_Crime_and_Insurgency_The_transnational_threat_of_Afghan_opium.pdf
6. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), (2009) *Addiction, Crime and Insurgency - The Transnational Threat of Afghan opium*, October 2009, Vienna, p. 60
7. UNODC, (2007) *Monitoring of Drug Flow in Afghanistan*, October 2007, http://www.unodc.org/documents/afghanistan/Counter_Narcotics/Drug_flow_final_report_SR.
8. UNODC, (2010) *Afghanistan Opium Survey 2010 -Summary Findings*, September 2010, p. 14.
9. http://www.unodc.org/documents/cropmonitoring/Afghanistan/Afg_opium_survey_2010_exsum_web.pdf
10. UNODC, (2010) *Afghanistan Opium Survey 2010 -Summary Findings*, September 2010, p. 14. http://www.unodc.org/documents/cropmonitoring/Afghanistan/Afg_opium_survey_2010_exsum_web.pdf

11. David Mansfield and Adam Pain, (2007) *Evidence from the Field: Understanding Changing Levels of Opium Poppy Cultivation in Afghanistan*, November 2007, Briefing Paper Series,
12. David Mansfield and Adam Pain, (2008) *Counter-Narcotics in Afghanistan: The Failure of Success?*, December 2008, Briefing Paper Series, Afghanistan Research and Evaluation Unit (AREU)
13. Vanda Felbab-Brown, (2010) *Shooting up: Counterinsurgency and War on Drugs*, 2010, Washington, D.C, Brookings Institutions Press
14. Thomas Schweich, (2008) "Is Afghanistan a Narco-State?" *New York Times*, July 27, 2008
15. Edouard Martin and Steven Symansky, (2006) "Macroeconomic Impact of the Drug Economy and Counter-narcotic efforts", in Doris Buddenberg, William A. Byrd (ed), *Afgahistan's drug industry, structure, functioning, dynamics and implications for counter – narcotics policy*, 2006, UNODC, World Bank,
16. Vanda Felbab-Brown, (2010) *Shooting up: Counterinsurgency and War on Drugs*, 2010, Washington, D.C, Brookings Institutions Press, pp. 142-143 и Transnational institute, *Plan Afghanistan*, Drug Policy Breifing No. 10 January 2005
17. Transnational institute, (2005) *Plan Afghanistan*, Drug Policy Breifing No. 10 January 2005, <http://www.tni.org/sites/www.tni.org/files/download/brief10.pdf>, Internet 07.06.2015
18. Vanda Felbab-Brown, (2010) *Shooting up: Counterinsurgency and War on Drugs*, 2010, Washington D.C, Brookings Institutions Press
19. Christopher M. Blanchard, (2006) *Afghanistan: Narcotics and U.S. Policy*, 2006, Congressional Research Service Report for Congress, <http://fpc.state.gov/documents/organization/79345.pdf>, Internet 15.02.2015
20. Barnett Rubin, Jake Sherman, (2008) *Counter-Narcotics to Stabilize Afghanistan: The False Promise of Crop Eradication*, Center on International Cooperation, New York University, New York, February 2008

OPIUM ECONOMY AS THE SOURCE OF ECONOMIC SECURITY OF INDIVIDUAL IN AFGHANISTAN

Summary: This paper will present a historical context, the organization, the functioning of the opium economy in Afghanistan, as well as the analysis of dependence of the economic security of the rural population on the cultivation, processing and trafficking of opium. Then it will analyze the causes of the emergence and development of the opium economy, as well as the factors that have contributed to this system of criminal activities which become the dominant economic sector in Afghanistan. Through the focus of the paper points to the basic features of the system and method of functioning of the opium economy in Afghanistan, the complex nature of the relationship of economic security of individuals and the opium economy.

Substantial changes that have occurred in the security architecture of the international system after the end of the Cold War reduced the risk of a conflict of global proportions, as the likelihood of major inter-state conflict. However, a rising tide of intrastate ethnic and religious conflicts, mass population migration, global expansion of terrorism and organized crime, the widening gap between rich and poor and intensify of the process of marginalization of certain groups and communities, forced the international and scientific community to re-examine the traditional perception of security in an effort to find practical solutions and

policy responses to the changing nature of the challenges, risks and threats. The economic security of the population in Afghanistan is very vulnerable, given that about 36% of the entire population or about 9 million people, is unable to meet their basic needs, while the standard of a large part of the population is directly above the poverty line, which makes it very sensitive in any deterioration of living conditions.

The practical significance of this research is contained in an effort to issue the problem of cultivation, processing and trafficking of opium in Afghanistan, viewed from the perspective of economic security of the individual, taking into account the importance of the opium economy, not only as a source of income, but also as a source of secure market access, arable land, water, credits, food and employment.

Key words: Afghanistan, individual, opium economy, economic security, opium trade, market

ЗОРАН МИЛОШЕВИЋ

Институт за политичке студије
Београд

УДК 316.32:314.112

Монографска студија

Примљен: 24.04.2017

Одобрен: 11.05.2017

Страна: 49-57

ПОВРАТАК РАСНОГ ПИТАЊА*

Сажетак: Према резултатима истраживања компаније ICM Research, спроведеним 2014. године, чак 70 посто становника САД сматра расне проблеме најважнијим у америчком друштву. Ипак, као главног узбуњивача по расном питању у САД, аналитичари именују познатог геополитиколога, Семјуела Хантингтона (умро 2008. године), који је тврдио да ће мигранти, пре или касније, наметнути своју културу, а то значи и освојити политичке институције, као и да ће промена расне већине довести до „поделе САД на два народа, две културе и два језика”.

Ван овог тока нису остале ни друштвене науке, посебно оне у САД, где се позива на „епистемолошки заокрет”, тј. одрицање од успостављених парадигми и увођење равноправности дускруса било ког рода. У делу историјско-социолошких наука појавила се снажна интелектуална тенденција реоријентализма, која пројављује неопходност заласка иза предела апстрактног универзализма и „логике евро-атлантистичке модерности” у простор глобалне историје и трансмодерности. Реоријентализам дозвољава ефикасније „епистемолошке анализе” у односу на евроатлантистичке, посебно нерепресивне.

Кључне речи: Расе, расно питање, друштво, интеграције, култура, политика, наука, Европа, САД, Велика Британија

Године 1979. генерални секретар Централног Комитета Комунистичке партије Советског савеза састао се са премијерком Британије Маргарет Тачер. Тачерова је тада рекла да се односи две државе поправљају, а Брежњев је одговорио питањем: „Мадам, постоји само једно важно питање: хоће ли преживети бела раса”, наводи Церард Тејлор у чланку „Бело самосазнање”.¹ Сасвим супротно је реаговао министар унутрашњих послова Француске 2000. године, Жан Пјер Шевенман, који је јавно говорио да Европа треба да постане место мешања раса, при чему су владе у обавези да повећају настојања да убеди Ев-

* Рад је настао у оквиру научног пројекта „Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција“ (179009), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Дж. Тэйлор, *Белое самосознание*, Расовая идентичность в XX веке, Икс- Хистори; Кучково поле, Москва, 2014, стр. 12.

ропљане да прихвате ову чињеницу. Ову идеју у Франуској подржавали су, између осталог, и Сеголен Руајал и Никола Саркози.²

Превазилажење „логике евро-атлантистичке модерности”

Међутим, талас миграната са Блиског истока, Северне Африке и Авганистана који је заплуснуо Западну Европу 2014-2016. године брзо је преобратио неке државе у „Нови Вавилон”, који је сузбијао оптимизам по питању позитивности мешања раса. Наиме, не само економски проблеми (Европљани су принуђени да издржавају придошлице које одбијају да раде), већ одбијање да се integriшу у нову конфесионалну, социјалну, политичку и културну средину рађа отпор мешању раса. Мигранти дају предност животу у својим заједницама стварајући гета, фанатично чувају сопствене културно-религијске вредности, при чему организују насиље над припадницима беле расе земље домаћина, пре свега преко тероризма и силовања жена, како би показали ко је „нови газда” у држави. Они припадници земље домаћина који пружају отпор именују се расистима и предају органима гоњења, тако да држава онемогућава отпор политици придошлица. Аналитичари су ово већ назвали „расним далтонизмом западних влада”, позивајући да се „прогледа” и схвати „расни реализам”. Одсуство јасних критеријума разликовања раса и етноса, као и биолошки фатализам су својство представника „расног реализма”, при чему се он заснива на резултатима демографских истраживања и статистици. Но, чак и ови подаци говоре о тенденцији нестанка беле расе. Наравно, овде се отвара и питање будућности човечанства у условима глобалне доминације небелих раса.³

Према резултатима истраживања компаније ICM Research, спроведеним 2014. године, чак 70 посто становника САД сматра расне проблеме најважнијим у америчком друштву. Ипак, као главног узбуњивача по расном питању у САД, аналитичари именују познатог геополитиколога, Семјуела Хантингтона (умро 2008. године), који је тврдио да ће мигранти, пре или касније, наметнути своју културу, а то значи и освојити политичке институције, као и да ће промена расне већине довести до „поделе САД на два народа, две културе и два језика”.

Ван овог тока нису остале ни друштвене науке, посебно оне у САД, где се позива на „епистемолошки заокрет”, тј. одрицање од успостављених парадигми и увођење равноправности дускруса било ког рода. У делу историјско-социолошких наука појавила се снажна интелектуална тенденција реоријентализма, која пројављује неопходност заласка иза предела апстрактног универзализма и „логике евро-атлантистичке модерности” у простор глобалне историје и трансмодерности. Реоријентализам дозвољава ефикасније „епистемолошке анализе” у односу на евроатлантистичке, посебно нерепресивне.

² Р. Брубейкер, *Етничност без група*, „Высшая школа экономики”, Москва, 2012, стр. 9.; Упор.: Зоран Милошевић, *Терористи или жртве Запада*, муслиманско питање у Европској унији, центар академске речи, Шабац, 2015.

³ Возможно ли смешение рас?, <http://voprosik.net/vozmozhno-li-smeshenie-ras/>

Овде „ускачу“ истраживачи постмодернистичке оријентације (Роџер Брукбејкер, Фредерик Купер, Мара Левмен, Пјотр Стаматов, Дејвид Лејтон и други), који предлажу радикалну промену научне апаратуре друштвених наука, а између осталог и одрицање од појма „раса“, који се појавио у оквиру европске народне социологије. Разлог за одрицање се правда тиме што се наводно европска народна социологија се формирала под утицајем политичке праксе (пре свега) неједнакости раса и народа, те идеологије о посебној цивилизацијској мисији белог човека. Аналитичка социологија је отуда некритички позајмила појам расе.⁴

Но, чињенице ипак показују да постоји и друга страна медаље, односно да истраживачи постмодернистичке оријентације греше у свом расуђивању. Наиме, појам „раса“ појавио се током XVIII века не у оквиру народне социологије и европске колонијалне праксе, како они тврде, већ у оквиру антропологије, која је проучавајући утицај „културног смисла“ забележила објективне антрополошке разлике између људи. Боја коже, особености тела, наследни фактори и друге разлике имају објективни карактер, те антрополози признају да постоји (и) биосоцијални карактер човека, тако да је „раса“ била и остала компонента научне (антрополошке) реалности, па одбацити појам само зато што га користе и политичари, није научни став и наука није у обавези да то учини.

Потврда горе наведеног става последњих година долази из научног правца који се назива „расни реализам“. Наиме појам „расни реализам“ први пут у савременом смислу речи употребљен је у САД почетком 70-их година прошлог века од стране познатог америчког психолога и генетичара Артура Џенсена (1923-2012), који је указао на биолошку реалност раса, које се разликују физиолошки, по понашању, генетски и фенотипски. Овај став данас заступају познати и признати научници као што су Џ. Филип Раштон, Ричард Лин, Крис Бренд, Френк Зелтер, Стенли М. Гарн, Ричард Голдсби, Томас Џексом, Гедалија Браун, Вил Богтс и, наравно, Царед Тејлот, који се може назвати и идеологом расног реализма.⁵

Човек и расно мишљење

Ова група научника, поред бројних других индикатора као аргументе у одбрани својих хипотеза користе и очевидни показатељ антрополошких разлика – изглед човека. Бројни експерименти су показали, не само са одраслима, него и међу децом, да људи одлично праве разлику између своје и друге расе. Психолози ово именују „ефектом друге расе“, јер су експерименти показали, чак и међу децом, да се тежина и пол могу заменити, односно погрешно опазити, али расна припадност – никада. После тога антрополози су закључили:

⁴ Юрий Гранин, Расовое разнообразие и проблема расовой интеграции, <http://svom.info/entry/715-rasovoe-raznoobrazie-i-problema-rasovoj-integracii/>

⁵ Види: „Гонка со временем, Расовые ереси в XXI столетии“, (ур.) Д.Тэйлор, Кучково поле, Москва, 2016.

„Наш разум је, највероватније, тако организован да мишљење чини расним. Знати да се људски свет може поделити на расне популације је неизбежни део нашег мишљења” (Seeing Race, Michigan Today. June. 1966.)

Професор Филипс Кац са универзитета Колорадо проучавао је децу у првих шест година живота. Када им је показивао фотографије друге деце да би изабрали друга, 86 посто беле деце је изабрало белу децу. Када су истој тој деци дали фотографије одраслих људи да их сортирају по било ком критеријуму, она су се у 68 посто случајева определила за принцип расне припадности, а само 16 по полу. Професор је, после експеримента, закључио да деца никада не манифестују „расни далтонизам”, што одрасли од њих често очекују. У САД током последње деценије оваквих истраживања има мноштво и сва су, без разлике, доводила до закључка „да расна идентификација представља део људске природе”.

Даље се прешло на проучавање интелекта код различитих раса, јер се пошло од става да је сваки човек носилац наследних расних особености, које се пројављују током његове делатности, у том смислу и интелектуалне. Међу најистакнутијим истраживачима на овом пољу је професор Ричард Лин, психолог са универзитета у Даблину, који је установио да је коефицијент интелигенције међу становницима Источне Азије у просеку за пет поена виши у односу на становнике Европе. Ово је прво запажено у Јапану у другој половини XX века. Ова појава добила је назив „ефекат Флина” (према имену новозеландског професора Дејмса Роберта Флина, који се бавио овим питањем). Касније је Лин у коауторству са финским научником Татуом Ванханеном објавио и књигу „Коефицијент интелигенције и благостање нације”.⁶ Закључак је, после анализе коефицијента интелигенције сваке нације у 185 држава да је он у директној повезаности са економским благостањем. Исти аутори су наставили слично истраживање и 2006. године објавили књигу под наслов „Коефицијент интелигенције и глобално сиромаштво”. Интересантно је да је њихов следбеник Џ. Филип Раштон проучавао коефицијент интелигенције у Србији и Јужној Африци, те дошао до закључка да је код одраслих Рома (од 16 до 66 година старости) коефицијент интелигенције на нивоу десетогодишње српске деце. Овим фактором је протумачио неуспехе многих држава у социјализацији Рома, као и неуспехе модернизације неких афричких држава (међу студентима машинских факултета и рачунарства, као и технологије, запажен је нижи коефицијент интелигенције у односу на студенте из Европе). Наравно, Џ. Филип Раштон одбацује став да се овде ради о „умној заосталости” (ову синтагму, иначе, користе клинички психолози) Рома и Јужноафриканаца, већ уводи појам „интелектуалног узраста”. Према његовом мишљењу IQ од 70 поена је еквивалент узрасту од 11,2 године, што значи да је „интелектуални узраст” у Африци негде између седам и 16 година, са просеком 11 година. Одрасли белци имају средњи „интелектуални узраст” од 11 до 24 са просеком од 17 година.

Ова истраживања нису уважена у унутрашњој политици Европских држава, као ни у Канади, Аустралији и САД. Чак се може рећи да се догађа суп-

⁶ Види: Ричард Линн, *Расовые различия в интеллекте*. Эволюционный анализ, Профит Стайл, Москва, 2010.; Ричард Линн, *Расы, Народы, Интеллект*, АСТ, Москва, 2014, стр. 114.

ротна политика која је повезана са идејама постмодернизма о културном и расном плурализму, те власти спроводе политику „мешања раса, давања држављанства мигрантима и њихове интеграције“. Ово је посебно видљиво у САД, који је после ступања на снагу закона Харта-Селера из 1965. године (још познатијег као Закон о имиграцији и држављанству), који је одбацио утврђену политику из 1924. године о очувању европског карактера становништва, тако што је вођена политика „националних имиграционих квота“, тако да се удео белог становништва смањило са 89 на 64 процента. Према прогнозама демографа 2039. године у САД већину међу радно способним становништвом више неће чинити белци, што ће, према мишљењу Џ. Тејлора, значити не само крах САД као светског економског лидера, него и преобраћање државе у државу трећег света.⁷

Проблем има и безбедоносни аспект. Наиме, становништво САД се годишње увећа за 1.300.000 људи, углавном као резултат миграције из Јужне Америке и Азије. Тејлор мисли да актуелна политика расног и културног разнобразја (хармонични суживот различитих раса), коју је посебно заступао Бил Клинтон – мит. Разнобразна култура се не учвршћује, већ умножава међурасне сукобе и конфликте у америчким градовима, школама, универзитетима и затворима.

Од расне интеграције до расне сегрегације

Свему томе је допринело и то да припадници различитих раса нису хтели да се мешају са другим расама. Последњих деценија белци из САД су пребацили своју децу из некада престижних, одлично опремљених школа, у оне где чине већину, тако да су у тим школама остали јужноамериканци, придошлице из Азије и црнци. Но, упоредо са издвајањем беле деце и њихови родитељи се селе у градове и државе у којима белци имају већину. Социолози ово тумаче жељом да се избегне „културни шок“, јер је појава „баналног насиља – напада на белце који се снимају мобилним телефонима постала популарна забава у САД међу обојеним становништвом“. Ово је дефинитивно показало да се уместо расне интеграције заправо остварила расна сегрегација.⁸

Како су показала социолошка истраживања у САД „расна сегрегација“ је постала реалност свих расних заједница, без обзира на ниво образовања, соци-

⁷ Према британским проценама, а које су уважили приликом изласка из Европске уније, управо податак да САД мењајући расну структуру становништва губе и темеље на којима су заснивали своју доминацију и моћ. „Расни и национални проблеми, према мишљењу Британаца, само ће расти, при чему белци губе власт, што неће проћи без конфликата. Искуства из Зимбабвеа и Јужноафричке Републике то потврђују, док у САД ситуација може бити далеко тежа и ружнија. Према британским проценама САД ће се распасти на „беле“ и „обојене“ државе и било би заиста добро да се то догоди мирним путем. Закључак британске елите је да САД више не могу бити лидер и заштитник западног света“. Види: Зоран Милошевић, Рађање нове британске империје, *Печат*, бр. 466, од 14. априла 2017, стр. 45.

⁸ Види: *Где ти је држава, Каине?*, зборник научних радова, приредио Зоран Милошевић, Центар академске речи, Шабац, 2015.

јалног и материјалног положаја. Све расе САД настоје да раде и живе тако да су на пристojном растојању од других раса. На пример, у Јужној Калифорнији у којој је бело становништво већ мањина (као и у још пет јужних држава у саставу САД), црнци се држе даље од људи придошлих из Јужне Америке (Латинoамериканци). Интересантно је да црнци у сегрегацији не виде ништа лоше, „јер не желе да у њиховим квартовима живе белци, не желе да се њихова деца жене и удају белкињама, односно белцима. Не желе да пију чај и разговарају са белим људима. (Церард Тејлор, Бело самосазнање. Расни идентитет у XX веку).

У САД се све више и посао тражи по основу расне припадности, а и здравство је прожето оваквим мишљењем. Црнци неће да се лече код белаца и обрнуто. Чак и хомосексуалци избегавају везе са другом расом, што се види и по одласцима у геј-клубове. Активни су избори за мис – по расној припадности, шири се расни хумор, а и забава добија расни карактер, о чему сведочи и гигантски пројекат „црне телевизије“. Банке у САД такође следе расни признак у својој бази података, као и хитна помоћ и Заводи за трансфузију крви.

Ослањајући се на податке из пописа становништва Тејлор констатује да „будућност САД припада хиспаноамериканцима и црнцима“, а та будућност ће постати садашњост већ 2023. године. Тада ће се САД сустрести са проблемима који се само умножавају, а не решавају последњих година: раст насиља и корупције, раст сиромаштва, снижавање нивоа образовања и квалитета радне снаге, умањење значаја брака и повећање непотпуних породица, погоршање здравственог стања и деградација медицине, промена културног лика САД итд.

Да ли је могуће спасти САД?

Потпуно јасног одговора нема. Но, постоје аутори попут биолога Рејмонда Хола, који сматра да је живот међу другим расама доводи до нестанка једне од њих. Зато сматра да ако бела раса не жели да нестане мора „поново стећи осећај расног идентитета, као и одлучност да повећа свој број, сачува своје традиције и свој стил живота. У супротном ће нестати“.

Без обзира како ће се тумачити овај нови научни поглед на расно питање (друштвене науке јесу по дефиницији и извори идеологије) који се развија у англосаксонском свету⁹, а посебно у САД и Британији, треба подсетити на Лудвига Гумпловича (1838-1909), аустријског социолога и филозофа права, пољског порекла, који је радикализовао, у своје време, билошке елементе у друштви, тврдећи да су раса и борба различитих раса основни покретач друштвеног кретања. Најважније дело му је, поред „Историје теорије државе“ књига „Расна борба“.¹⁰ Очигледно је, дакле, да се нека стара питања враћају, како у науци тако и свакодневном животу, посебно ако нису решена на прави начин.¹¹

⁹ О томе видети. Зоран Милошевић, *Повратак белих господара*, ЗМ и Клуб српских родољуба, Београд, 2012.

¹⁰ Зоран Милошевић, *Социологија*, Европски универзитет, Брчко, 2012, стр. 37.

¹¹ Преглед теорија о раси, етничитету и националности представљен је у књизи Michael Harambos/Martin Holborn, *Sociologija*, Teme in pogledi, DSZ, Ljubljana, 1999, str. 658 – 666.

Према статистичким подацима које даје професор Роланд Фрејер у истраживању „Тенденције међурасних бракова у XX веку” види се да није дошло да значајнијег зближавања између различитих раса. Такође је присутна расна дистанца и по критеријуму религије, похађања школа (просечан број пријатеља друге расе међу основношколском децом је 0,7 посто) итд. Но, највећа сегрегација је у америчком друштву по питању брака. Истражујући ово питање од 1880. до 2000. године поменути аутор је дошао до податка да је међурасни брак – реткост. Само један посто белаца, пет посто црнаца и 14 посто људи пореклом из Азије је ступило у брак са припадником друге расе.¹²

Према попису становништва објављеном 29. септембра 2010. године у САД за последњих 10 година број белаца се смањивао у 15 држава, а број белаца у укупном становништву се смањивао са 69,1 (2000. година) на 63,7 2010. године. Посебно је интересантно да на граници са Мексиком постоје региони где број белаца не прелази 10 процената. Управо преко ове границе пристижу Мексиканци, а само од 2000-2010. године у САД је дошло 4,2 милиона људи из Мексика.

Статистика је показала да почевши од јесени 2014. године, први пут у историји САД, на универзитетима бели студенти су у мањини. Наиме, према подацима Националног центра статистике образовања број белих студената је 49,8 посто, 25 посто су латиноамериканци, 15 посто црнци и пет посто су студенти пореклом из Азије.¹³

Литература:

1. Брубейкер, Р.: *Етничност без група*, „Высшая школа экономики”, Москва, 2012.
2. Возможно ли смешение рас?, <http://voprosik.net/vozmozhno-li-smeshenie-ras/>
3. Гранин, Юрий, Расовое разнообразие и проблема расовой интеграции, <http://svom.info/entry/715-rasovoe-raznoolbrazie-i-problema-rasovoj-integracii/>
4. „Гонка со временем, Расовые ереси в XXI столетии”, (ур.) Д.Тэйлор, Кучково поле, Москва, 2016.
5. *Gde ti je država, Kaine?*, zbornik naučnih radova, priredio Zoran Milošević, Centar akademske reči, Šabac, 2015.
6. Линн, Ричард: *Расовые различия в интеллекте*. Эволюционный анализ, Профит Стайл, Москва, 2010.
7. Линн, Ричард: *Расы, Народы, Интеллект*, АСТ, Москва, 2014.
8. Milošević, Zoran: *Sociologija*, Evropski univerzitet, Brčko, 2012.
9. Milošević, Zoran: *Povratak belih gospodara*, ZM i Klub srpskih rodoljuba, Beograd, 2012.
10. Milošević, Zoran: *Teroristi ili žrtve Zapada*, muslimansko pitanje u Evropskoj uniji, centar akademske reči, šabac, 2015.
11. Milošević, Zoran: *Radanje nove britanske imperije*, *Pečat*, br. 466, od 14. aprila 2017.
12. Смешение рас: статистика США, <http://www.ruskolan.com/rasa/usa.htm>

¹² Смешение рас: статистика США, <http://www.ruskolan.com/rasa/usa.htm>

¹³ Смешение рас, наций: Смешанные браки, национальная психология, <http://slavyanskaya-kultura.ru/forum/thread866.html>

13. Смешение рас, наций: Смешанные браки, национальная психология, <http://slavyanskaya-kultura.ru/forum/thread866.html>
14. Haralambos, Michael/Holborn, Martin: *Sociologija*, Teme in pogledi, DSZ, Ljubljana, 1999.
15. Тэйлор, Дж.: *Белое самосознание*, Расовая идентичность в XX веке, Икс- Хистори; Кучково поле, Москва, 2014.

REVIVAL OF RACIAL ISSUE

Summary: According to the survey conducted by ICM Research in 2014, 70 percent of the US population considers racial issue as the most important in American society. However, analysts name renowned geopolitician, Samuel P. Huntington (deceased in 2008), as the main whistleblower on the racial issue in the United States, who claimed that immigrants will sooner or later impose their own culture, which means that they will take over the political institutions, and that the change in the racial majority will lead to "division of the United States into two peoples, two cultures and two languages."

Not even social sciences, especially those in the United States, have not been left out of these recent trends that call for "epistemological turn", ie. renunciation of established paradigms and introduction of discourse of equality of any genus. In one part of historical-social sciences emerged a strong intellectual tendency to reorientalism, which manifests necessity of reaching beyond a landscape of abstract universalism and the "logic of Euro-Atlanticistic modernity" in the space of global history and transmodernity. Reorientalism allows more efficient "epistemological analyses" in relation to Euro-Atlanticistic analyses, especially those non-repressive ones.

Confirmation to the above mentioned stance in recent years comes from the scientific movement called "Racial Realism". Namely, the term "racial realism" has been used for the first time, in the modern sense of the word, in the United States at the beginning of the 70s of the past century by the renowned American geneticist and psychologist Arthur Jensen (1923-2012), who pointed out the biological reality of races which differ physiologically, behaviorally, genetically and phenotypically. Nowadays, this stance is also supported by famous and renowned scientists such as J. Philippe Rushton, Richard Lynn, Chris Brand, Frank Salter, Stanley M. Garn, Richard Goldsby, Thomas Jackson, Gedaliah Braun, William R. Boggs and, of course, Jared Taylor, who can be called as ideologist of racial realism.

This group of scientists, in addition to numerous other indicators such as arguments in defense of their hypotheses uses obvious indicator of anthropological difference - the physical appearance of human. Numerous experiments have demonstrated, not only with adults but also among children, that people perfectly distinguish between their own and other races. Psychologists name this as "other race effect", because the experiments have shown, even among children, that someone's weight or gender can be mistaken for someone else's, or wrongly perceived, but racial affiliation - never. Thereafter anthropologists have concluded: "Our mind is, most likely, organized in the manner which makes our thinking racial. To know that the human world can be divided into racial population is an inevitable part of our thinking "(Seeing Race, Michigan Today. June. 1966.)

Professor Phyllis Katz of the University of Colorado has conducted research with a group of six years old children. When photos of other children were shown to them to pick their best friend, 86 percent of white children chose white children. When photos of adults were given to the same group of children to sort them according to any criteria, the children

in 68 percent of the cases opted for the principle of race, instead of only 16 that have opted for the principle of gender. After conducting the experiment, the professor concluded that children never manifest "racial blindness", which adults often expect of them. Over the last decade in the US there has been a multitude of such studies and they have all, without exception, led to the conclusion "that racial identification presents a part of human nature."

ИЛИЈА ВАСОВИЋ*

МУП Црне Горе

ЦБ Бар

МАРКО М. КРСТИЋ**

МУП Републике Србије

Полицијска управа у Шапцу

УДК 316.32:323.28

Монографска студија

Примљен: 26.04.2017

Одобрен: 11.05.2017

Страна: 59-74

ЗАСТУПЉЕНОСТ ЖЕНА У САМОУБИЛАЧКОМ ТЕРОРИЗМУ

Сажетак: У последње време је постала актуелна дебата о родној конвергенцији у кривичним областима, иако се много више мушкараца него жена и даље се бави криминалним активностима. У вези са учешћем жена у самоубилачким нападима, појавио се велики број публикација које истражују ову тему, што је допринело вредном, неинтегрисаном знању и ширењу у многим дисциплинама. Иако се мушкарци конвенционално и традиционално посматрају као вође оружаних побуна, жене данас све више постају кључно стратешко средство у домену самоубилачког тероризма. У раду ће се настојати да се превазиђу ова стереотипна приказивања, и испитају неки од структуралних услова који играју одлучујућу улогу код жена да се укључе у акте насиља. Женски самоубилачки напади су знатно смртоноснији од оних које спроводе мушкарци. Такође, сматрају се и нарочито шокантним, јер такви поступци нарушавају родне норме и стереотипе друштава из којих нападачи потичу. Учешће жена у тероризму кроз призму медија и креатора политике чини да изгледа као да је то новија појава, али историја показује да је њихово учешће било присутно од самих историјских почетака.

Кључне речи: глобализација, међународни тероризам, безбедност, глобално друштво

Увод

Иако жене данас учествују у терористичком или екстремистичком деловању, ово није нова појава и датира од више од једног века, где је њихово присуство у терористичким организацијама као лидерима и извршиоцима је у порасту широм света. Медији често приказују жене као “ухваћене”, и “затечене” у ситуацији тероризма, а не као протагонисте или жртве. Важно је да се спроведе опсежна културна анализа у одређеним регионима или земљама где постоји учешће жена, како би у потпуности разумели контекст ситуације као и

* krvniul@gmail.com

** marko.krstic.1982@gmail.com

политичке стратегије које се могу прилагодити тој проблематици. Дискриминаторски, религиозни и друштвени обичаји у неким земљама постављају жене као у великој мери неискоришћен ресурс у пружању подршке терористичким организацијама. Женски терористички акти могу генерисати много већу медијску пажњу него они које спроводе мушкарци, и терористичке организације су подстакнуте и принуђене да прошире регрутацију жена.

Број жена самоубица је драматично порастао у задњих 30 година; жене су извршиле нападе у Авганистану, Индији, Ираку, Израелу, Либану, Пакистану, Русији, Сомалији, Шри Ланки, Турској и Узбекистану. Чак и када не успевају да се докажу и истакну, често су ограничене у улогама које добију и ретко се постављају на руководеће положаје. Заслепљени мушким и шовинистичким стигмама и предрасудама, жене терористи лакше могу избећи безбедносне и полицијске мере. Чини се да је окружење које ограничава друштвени покрет жена присутно углавном у земаљама из којих тероризам потиче. Мотивисане дуалистичким факторима, ове жене добијају већу медијску пажњу при извршавању својих злочина, у поређењу са мушкарцима који их подстичу. Жене у тероризму су историјски виђене као монтажа, као један вид изазова и пркоса друштвеном поретку кршењем традиционалних појмова рода и моћи, а њихово учешће у таквим радњама има тенденцију да се посматра било као да су пасивне жртве или активни феминистички ратници. Противтерористичке стратегије имају тенденцију да игноришу род као релевантан фактор, и на тај начин се концентришу искључиво на мушки наметнуту претњу. Овај пропуст доводи до спровођења неадекватне одбрамбене стратегије са неприхватљивим последицама, јер се сматра да је тероризам поље где доминирају мушкарци. Данас су постала проблематична питања о учесталости, значају и јединственом значењу терористичких активности жена, чиме постаје врло јасно да колерација између жена, пола и тероризма не може више да се игнорише и да заслужује темељније изучавање.

Веће шансе за успех жена у терористичким операцијама су у великој мери повезане са глобалним родним стереотипима. На глобалном нивоу, жене се посматрају као „нежнији“ пол. Због овог лажног идентитета, жене су историјски биле потиснуте у подручје дома и породице, а њихова улога у друштву је најчешће уграђена у овом контексту на домаћем плану. Ово гледиште је утицало не само на перцепцију жена у свакодневном животу, већ је имало важне импликације у епохама друштвених сукоба. Што се тиче мотивационих фактора који опредељују жене да узму учешће у тероризму, оне се ангажују на строго верским, политичким, или личним разлозима који их мотивишу да доносе своје одлуке. Разматрање димензија односа између жена, пола и тероризма и то су само неке од полемика која ће се испитати у овом раду.

Учешће жена у терористичким актима

Познато је да је већина криминалаца мушког рода и да учешће жена у овој области расте, али још увек су неизстражени трендови родних јазова и разлика у криминалном понашању (Campaniello, 2014:2). Иако су међу лиде-

рима и присталица терористичких организација у историји савременог тероризма заступљене и жене, масовни медији их обично приказују као „уљезе“ и „странце“ у крајње мушком домену. Поређење оквирних образаца у вестима о учешћу жена у политици и укореним стереотипима у описивању жена терориста, показује сличности у опису ових легитимних (жене у политици) и нелегитимних политичких актера (жене у тероризму). Да би се у потпуности разумело зашто и како жене учествују у насилном екстремизму, тероризму и оружаном сукобу, неопходно је кратко истраживање културе и норми у друштвима у којима је било сукоба. Студије о тероризму су традиционално фокусиране на мушкарце, вероватно због дугогодишњег веровања да су жене кроз историју вршиле пасивне, инхерентно мање интересантне улоге у екстремистичким групама. Наиме, женски терористички акти могу генерисати много већу медијску пажњу него они које спроводе мушкараци¹, као и даље подстицање терористичких организација да регрутују жене (Cragin, Daly, 2015:115). Традиционална друштва имају добро прописану скуп правила у којима су жене симбол материнства, посебно жртве, самоодрицања и скромности. Историјски гледано, женама су у сукобима додељиване споредне улоге, где је њихов примарни допринос у рату био да се подигне морал бораца у револуционарном окружењу. Појава жена бомбаша самоубица није толико поништила тај идентитет као што га је трансформисала (Bloom, 2005).

Бројна истраживања показују да док су мушкарци обично социјализовани да делују насилно или агресивно, а жене да усмере бол ка унутра, на „женски“, само њима својствен начин, што често доводи до депресије и других менталних болести. Са протоком година, пол је постао један од најконзистентнијих предиктора криминала и познато је да су мушкарци више укључени у криминалне активности, „увек и свуда“. Са недавним повећањем женског процента хапшења, велика пажња је усмерена ка „новој“, женској врсти кривичних категорија (Thompson, 2008:8). И жене и мушкарци су подложни принуде да учествују у сукобу из разних разлога који немају везе са полом. Постоји сумња да су жене које врше самоубилачке нападе могу да имају нешто другачије мотиве од својих мушких колега². Лични проблеми, на пример, развод у

¹ Један од првих документованих случајева жена укључених у тероризам је убиство Руског цара Александра II 1881. године. Цар Александар је путовао из Michaelovski Palace, његовог зимског дворца из Санкт Петербурга, када је његов превоз нападнут са више бомби. Тачније, Софија Перовска (Sofia Perovska) је покренула напад на сигнализацију својих колега и чланова радикалне групе познате као Народна Воља (Sutton, 2009:7).

² „Жене Муслиманке (девице) верују да ће рај бити њихова награда ако умру за Ислам, и ништа се не може упоредити са таквим сексуалним блаженством које следује женама мученицама; њихова ревност је контаминација себичности било које врсте. Наравно, жене терористи, као и њихове мушке колеге, ретко сматрају себе као терористима, већ морално праведнијим обликом неког алтернативног система, чему год да се супротстављају“ (Myers, 2002) „Женама у борби припада једна потпуно нова улога, изван живота нормалне, уобичајене жене и то је управо оно чини жене борце тако интересантним и вредним дивљења. Оне су прихватиле живот који носи веома мало сличности са њиховим свакодневним животом једне „обичне жене“. Обука и ношење оружја, суочавање са борбеним условима, трајна, готово свакодневна емоционална напетост, губитак блиских сарадника, суочење са смрћу - све су то ситуације које већина жена само жели да избегне, и које посматра са нелагодом и одбојношћу“ (De Mel, 2004; 65-73).

муслиманским друштвима, презир других чланова породице за разне прекршаје, може бити од већег значаја за жене него мушкарце (Martin, 2009:5).

Жан Бетке Елстен (*Jean Bethke Elshtain*) наводи да женска традиционално претпостављена улога као „прелепе душе“ јача идеју да су жене жртве сукоба, а не активни протагонисти који доприносе њему. Ова тврдња, наравно, није у складу са актима која су починили жене терористи које желе да изазову масовно уништавање и шире „страх изван страха“. Све у свему, у друштвима се жене традиционално „сматрају градитељима а не разарачима“, посматрају се као превише „мекане“ и „рањиве“ за тероризам. Други фактор, по Блумовој, је искупљење, које подржава теорију да се жене прикључују терористичким организацијама са циљем да постану самоубице како би се искупили за неко дело које су починиле у прошлости где су „осрамотиле породичну традицију“. Оне се надају, тако што ће постати мученици за узрок и виши циљ, да ће се „очистити изнутра“. Блум даље наводи да ће, „жена бити изложена и експонирана у организацији у већој мери него своје вршњакиње док за неке жене, чин уласка за терористичку организацију је мотивисан жељом да стекну поштовање и углед у њиховој заједници, чак и ако се то деси тек након њихове смрти. Она пише да посебно у конзервативним друштвима попут Палестине, „жене никада не би постигле тај ниво репутације у животу, а ипак, у смрти, оне постају хероине и звезде“. Последњи, у великој мери родно-специфичан фактор који доприноси да се жене придруже терористичким организацијама је силовање, почињено од страних или домаћих снага. Наиме, силовање постаје оруђе рата и ствара у конзервативним друштвима нове потенцијалне самоубице. Честа срамота жене што је силована, (јер се у многим конзервативним друштвима сматра грешком жене), још више их подстиче да се придруже терористичким организацијама да „откупе“ њихово наслеђе или њихове породице кроз „мучеништво“. (Becker, 2014).

Да би се открила улога жена као терориста и начин на који терористичке групе од њих могу имати користи, мора се прво размотрити врло широко распрострањен друштвени мит да жене нису насилне по природи. Оне су у скоро сваком друштву приказане као нежне, мајке и интимни партнери и мало њих признаје да жене могу бити често насилне (Speckhard, 2015:3). Њихова улога у тероризму се у том смислу значајно трансформисала у последњих неколико година. До краја 20. века, женама у терористичким организацијама углавном нису били додељивани задаци на првој линији фронта политичког насиља – њихово је било само да издржавају своје мушке колеге, кроз прикупљање обавештајних података, пружање здравствене заштите, па чак и пружање сигурних уточишта за активне терористе. Од тада, иако жене и даље обављају те функције, њихова улога као терориста је еволуирала у нешто више активнију улогу, можда „више фанатичну и више одану“, него што је био случај раније. Заиста, док су раније биле ограничене на више помоћне улоге, женски чланови насилних екстремистичких група сада се укључују директно у нападе, нарочито самоубилачке бомбашке нападе, привлачећи широку неверицу и повећано интересовање медија (*The Roles Of Women In Terrorism*, 2015).

Вековима уназад, жене су се традиционално „прославили углавном због своје способности да дају допринос неговању и промоцији живота, а не њихову способност да га одузму“, чак и данас, склони смо да сагледамо мушкарце као по природи склоне агресији, док жене често, ако не и увек, називају себе „бољим половинама човечанства“. Женски бомбаши самоубице су пропагирале мит „да су жене више наклоњене ка умерености, компромису и толеранцији“. Уместо тога, друштвена конструкција женског идентитета жртве у свакодневном говору у медијима, политици и друштвеном животу у великој мери је одговорна за континуирано стварање тзв. есенцијалистички родних стереотипа који женама намеће имиџ „слабе“ и „жене жртве“. И заиста, у апсолутном броју случајева, приказивање чеченских жена бораца од стране медија, као и академске заједнице, је да су жртве. Чак и термин „Црне удовице“, креиран од стране руских медија, сугерише да је главни разлог или узрок иза борбе ових жена, „њихова породична жалост, лична трагедија. Жене које се одлуче на самоубилачки напад су углавном удовице чији су мужеви, очеви, или браћа убијени у овом бруталном рату“ (Kemoklidze, 2009:185).

Начос (*Nacos*) наводи да је „Тестостерон увек био повезан са тероризмом, чак и међу секуларним бомбардерима и отмичарима, као што су италијанске Црвене бригаде и немачки *Baider Meinhof*“. Овде је експлицитно наглашено да је тероризам у домену мушкараца а са друге стране имплицитно, порука је била да се жене не уклапају у терористички профил. Кроз историју модерног тероризма, жене су биле међу лидерима и главним идеолозима: у америчкој *Veather Underground*, у Италији *Red Brigade*, немачки *Red Arm fraction*, и следбеници у многим другим терористичким групама. И данас, према Кристиферу Хармону (*Christopher Harmonn*) „више од 30 одсто међународних терориста су жене, а такође су и на ударним листама чланства и оперативних улога у готово свим побунама“. Типично, левичарске организације имају далеко више женских чланова него конзервативне групе, ипак кад год жене почине дела тероризма, већина људи реагује са додатним нивоом шока и ужаса (*Nacos*, 2005, 436-438).

За жене, импликације и последице као учесника у оружаном сукобу варирају од контекста до контекста и под утицајем фактора као што су раса, религија, етничка и политичка припадност, локација и разни секуларни фактори. У већини оружаних сукоба, чини се да су формалне и неформалне милитаризоване културе оружаних група ојачале патријархалну реалност женске субординације жртве. чиме се продубљују ионако дубоке родне неједнакости (*Depov, Jordan*, 2007:43). Често се поставља питање препознатљиве психологије или психопатологије учесница у тероризму и у вези са тим, Перстеин (*Pearlstein*, 1991) гледа на женске терористе као истакнуте случајеве у својој анализи.³

³ Перлстеин (*Pearlstein*, 1991) анализира две активисткиње, Сузан Стерн и Диану Охтон (*Susan Stern and Dianu Oughtonn*). У оба случаја, он је идентификовао психичке повреде у раном детињству и адолесцентском добу, које су довеле до ниског самопоштовања. Радикална политичка акција се одиграва под условом моћне психолошке награде, као што је стицање новог позитивног идентитета. Међутим, у анализи жена у јапанским терористичким организацијама, *Steinhof* (1996) је приметио да су јавност и психијатри подједнако склони да припишу менталну болест женама терористима, који представљају „негативну слику свих жена“.

На пример, он је тврдио да је Улрике Мајнхоф (*Ulrike Meinhoff*), једна од оснивача фракције немачке Црвене армије, претрпела бројне трауматске догађаје у свом животу, где је нарушено њено самопоштовање. Дубоко нарцисоидно разочарење, њен неуспех да живи у складу са стандардима понашања које су потребне њеном идеалном егу, довело је до терористичког идентитета. Такође је навела пример Хирока Нагате, лидера Уједињене Црвене армије и изузетно крваве чистке која се догодила у редовима организације у пролеће 1972. године. Док су мушки лидери и чишћење фракције описано у штампи од стране психијатара као инструментално мотивисане особе које су само погрешиле у прорачуну, женски вођа (Нагата) је потпуно емоционално-пакостна, љубоморна, опасна и ментално неуравнотежена. Стеинхоф (*Steinhoff*) је цитирао и судско мишљење у вези са Нагатом: „Она има огромну жељу за излагањем и својом емоционалном и агресивном личности, она је сумњива и љубоморна, и гаји различите проблеме у свом темпераменту“ На њих још треба додају женске карактеристике тврдоглавости, пакости, и окрутног садизма.⁴ (Crenshaw, 2000: 408).

Трендови женског самоубилачког тероризма

Током 1970-их и 1980-их, многе жене су биле истакнути активисти у Латинској Америци и европским терористичким организацијама и у зависности од групе, можда представљају чак једну трећину чланова, као што је био случај у Црвеним армијама, Немачком фракцијом и покрету Другог јуна. Међутим, функционисање и учешће жена у више оперативним улогама, као што су бомбаша-самоубице, актуелна је тек однедавно. (Bloom, 2008:1). Жене су учествовале у самоубилачким нападима чак од деветнаестог века, и такође су играле улогу у добу модерних сукоба који су узели замаха од 1960-их. Самоубилачки бомбашки напади жена су се први пут појавили на Блиском истоку у раним 1980-им. Између 1985. и 2006. године, било је више од 220 напада жена бомбаша самоубице који представљају скоро 15 одсто од укупног броја остварених самоубилачких напада широм света и оних спречених у завршним фазама извршења (Schweitzer, 2006:7,8).

Наиме, „жене су изузетно ефикасни самоубиствени нападачи и с обзиром на њихову стратешку вредност и терористичке секуларне организације су

⁴ Де Каталдо Нојбергер и Валентини (De Cataldo and Neuberger Valentini, 1996) сугеришу да је женски тероризам повезан са неприлагођености у детињству, неосетљивог, тиранског оца и слабе мајке. Ови налази добијени на основу интервјуа са женским терористима у Италији, показују да већа пасивност код жена резултира већом идентификацијом са адолесцентним периодом, него што га доживљавају мушкарци, девојке треба да се повежу са својим мајкама током дужег временског периода у циљу развијања и прилагођавања. Током ове фазе, проблеми у развоју касније могу довести до уласка у терористичке групе. Такве неприлагођене девојке, које се идентификују са својим слабијим мајкама, су више склоне да се укључе у раздвајања, чиме су саосећања и толеранције других за њих изгубљени. Младе жене онда пројектују своје идентификације ван породице и траже „слабу особу“ да их воли и спаси. Оне су, према томе, подложне жалбама терористичке организације које теже уништењу јаким који тлаче слабе. Женски терориста тако показује снагу оца, као жртвени однос мајке.

често регрутовале жене да обављају овакве мисије. Све у циљу ефикаснијег остваривања својих стратешких циљева, и у сврху помовисања родно специфичне и верске реторике. Ове тактике су често осмишљене како би привукле жене које нису успеле да се придржавају понашања сходно родним нормама својих друштава. Хронолошки развој ФСТ (*Female suicide terrorism*) потврђује да су се жене укључиле у самоубилачке кампање много касније од мушкараца и ово кашњење указује на то да организациона динамика у терористичким групама утиче различито и подстиче оба пола да постану бомбаши-терористи. Друго, самоубилачки напади које спроводе жене су смртоноснији од оних спроводе мушкарци. Иронично, овај већи леталитет произилази из ограничених, родно специфичних улога које се приписују женама у друштвима из којих нападачи потичу, што увећава потенцијал за изненађење и скривање. Коначно, постоје значајне демографске различитости између мушких и женских нападача: жене нападачи су знатно старије и већа је вероватноћа да су у прошлости доживеле смрт једног члана породице (у контексту сукоба) од својих мушких колега. Сва друштва која пропагирају ФСТ, истовремено и подржавају родно специфичне вредности у погледу улоге жена. Такве вредности акценат стављају на породичне улоге жена, високу вредност постављену на брачној верности, и сферу утицаја који се фокусира првенствено на домаћинство⁵. У друштвеним наукама, жене су генерално мање насилне него мушкарци и мања је вероватноћа да почине убиство, а још мање самоубиство. Друштвена веровања се ослањају на ове перцепције што је нарочит случај када циљана држава има посебне родне норме у којима су женама обично додељене ненасилне улоге. Као насилни чин убиства (самоубиства), ФСТ разбија све ове предрасуде, што изазива осећај беса и збуњености у нападнутој држави и ствара се сензационално новинарско извештавање (O'Rourke, 2009:685).

Након 11. септембра 2001. године, визе за мушкарце узраста од 16 до 45 подлежу ригорознијој контроли, међутим жене, чак и оне из земаља које су декларисане у пружању уточишта терористима - не подлежу овом рестриктивном програму. Исто тако, што се тиче боравишта, у земљама као што су Пакистан, Јемен и Саудијска Арабија, регистар савезне владе се односи само на мушкарце. Иако жене чине само мали део терориста широм света, одговорне су за приближно једну трећину самоубилачких напада које су извршили Тамилски тигрови у Шри Ланки, а две трећине извршених од стране Курдистанске радничке партије. Жене су основале и водиле терористичке групе, отимале авионе, учествовале у женским тенковским јединицама, дизале у ваздух зграде и убијале националне вође. Оно што је ново је да су почеле да учествују у нападима у име организација које промовишу исламске узроке иако су се ислам-

⁵ Према британском извештају, жена у традиционалној одећи може сакрити преко дванаест килограма експлозива на телу. Осим тога, жене терористи самоубице се често маскирају као трудне како би на телу прокријумчариле већу експлозивну нараву и забележено је неколико документованих случајева (укључујући чеченске, палестинске, курдске и Тамилске нападаче) женских симулирања трудноће. Коначно, у друштвима у којима се ФСТ напади често дешавају, углавном се не врше претреси телесних места, јер се то сматра као претња женској части, што је и мања вероватноћа да ће бити темељније претресане него мушкарци. Кријући експлозив у интимном делу тела, значи још мање шансе за детекције.

ске групе традиционално противиле ангажовању женских „мученика“ и самоубица. У одговору на први самоубилачки-бомбашки напад жена у Израелу у јануару 2002. године, Шеик Ахмед Јасин, духовни вођа исламског покрета отпора Хамаса, како би ублажио ову позицију рекао је „да би жене учествовале у таквим нападима само ако нема довољно расположивих људи, и то под условом да су у пратњи мушкараца“ (Stern, 2003).

Сиријска Социјалистичка народна партија (ССНП), секуларна, про-сиријска, либанска организација, послала је првог бомбардера, 17-годишњу Либанску девојчицу по имену Сана Мехаидали (*Sanna Mehaidali*), да себе дигне у ваздух у близини израелског конвоја у Либану 1985. године. Од 12 самоубилачких напада које је спровео ССНП, жене су учествовале у пет. Након Либана 80-их, жене бомбаше се проширују подручје деловања и на друге делове света, укључујући Шри Ланку, Турску, Чеченију и Израел. Широм света, око 17 група су почеле да користе тактичке иновације самоубилачких бомбашких напада, где жене оперативци чине 15 одсто. Према Рохану Гунаратни, скоро 30 одсто самоубица нападача су жене и већина су припадале секуларним сепаратистичким организацијама, као што су ЛТТЕ и Курдистанска радничка партија (ПКК)⁶. Ипак, жене које траже оснаживање и једнакост тако што постају људске бомбе, само још више појачавају неједнакости у својим друштвима, уместо да разбијају митове и предрасуде. Традиционална друштва имају добро прописану скуп правила у којима су жене симбол материнства, посебно жртве, самоодрицања и скромности (Bloom, 2005).

Фундаменталистичке терористичке организације су показале спремност да искористе жене упркос дилеми коју представљају вере и традиције наизглед невиног спољашњег изгледа и универзалних перцепцијама њиховог ненасилног карактера. Ово им омогућава да заобиђу сигурносне мере и људство јер су мање сумњичави у својим намерама (Schweicer, 2003). У племенским друштвима, губитак мушких сродника обично оставља жене без заштите или средства за преживљавање. Лидери Ал Каиде у Ираку, успели су да регрутују читаве кланове за своје циљеве.⁷ „На крају, због очаја, незнања и страха, они ће искористити жене да изврше злочине, јер су постале непожељне у друштву, убедили су их да изврше самоубилачки напад да би осветиле губитак оца, мужа или брата, рекао је обавештајни аналитичар из САД (Zavis, 2008). По Мајерсу, мотивација и „околности самоубилачких напада које врше жене нису тако једно-

⁶ Друга група са богатом историјом употреба жена у самоубилачким нападима је ПКК где су од око две трећине напада - 11 од 14 - извеле су жене и већина тих напада није била на добровољној бази већ су изабране од стране руководства. Много принуда је наводно коришћено у присиљавању чланова ПКК да учествују: једна од оних које су изабране а која је одбила да учествује је убијена испред друге која је треба ла да је замени, а која је покушала да побегне и предата је полицији. Према интервјуима, предност ПКК у коришћењу женских самоубилачких нападача чини велики број узрока, и општи утисак у групи је да су жене „више потрошне од мушкараца“ (Cronin, 2003:14).

⁷ У 2002. години, талибански мушкарац бомбаш самоубица се прерушио у жену и активирао експлозив на контролном пункту у провинцији у источном Авганистану. То показује да постоје ситуације када терористи не морају да користе женске бомбаше самоубице да би стекли предност у својим нападима, јер лако могу да се маскирају као жене и да обману обезбеђење (Cragin, Daily, 2015:116).

ставни“ као што то може на први поглед изгледати. Зашто се жене боре, или што је још важније, зашто се жене окрећу таквим екстремним средствима насиља као што су самоубилачки напади су питања која су изазвала велико интересовање и контраверзе, посебно имајући у виду изузетно патријархалну природу друштва из којих већина ових жена (ако не и све) долазе. Сваки случај има своје специфичности, али се већина аналитичара слаже се да учешће жена у самоубилачким нападима указује на радикализацију одређеног сукоба (Kemoklidze, 2009:185).

Како се запажа, ниједан од жена чеченских бомбаша самоубица које су анализирале, нису имале озбиљан поремећај личности пре доношења одлуке да се придруже терористичкој групи. Не мање важно, међутим, да су све оне искусиле дубоку личну трауму. Овај ниво психолошке трауматизације је врло вероватно један од најдубљих водећих мотивационих фактора које су изазвале чеченске бомбардере у вртлог терористичке идеологије и, на крају, терористичким актима (Speckhard, Akhmedova, 2006:8). Самоубилачки напади које су починиле жене, заиста се разликују од оних које су починили њихови очеви, мужеви, и браће, али у суштини не много, јер жене теже да се боре за слободу свог народа као њихове мушке колеге и често стоје као „гранични стубови“ у освиту нове ескалације сукоба. Када се жене и девојке претворе у оружје, ништа се не чини више немогуће и ништа могуће у будућности. Код њиховог учешћа нема суштинских промена у организацији напада, у поређењу са мушкарцима (Brunner, 2005:33).

Жене су биле активне у свим Тамилским националистичким групама, али истраживање о њиховом војном учешћу се фокусира искључиво на ЛТТЕ. Ово из разлога јер је њихово присуство као бораца био феномен 1990-их, где су ЛТТЕ оствариле превласт међу организацијама. Учесће жена као бораца није било раширено током 1970-их, али у 1980 – им је приметна тенденција жена да се придруже различитим групама. Њихово ангажовање у ЛТТЕ је вероватно одговор за потребом за више бораца који су изгубљени у борби, а не проистиче из идеолошке посвећености, равноправности и женских права. Постоји велики број разлога зашто жене одлучују да се придруже милитантним организацијама; неки од њих су заједнички за борце оба пола, док су други само специфичне за жене. Без обзира на горе наведено, националистичка осећања се помињу као главни разлог за мобилизацију; испод ове идеолошке мотивације има и још специфичних, више личних фактора деловања. Један од таквих фактора, испреплетен са националистичком идеологијом, је заједничка перцепција патње, угњетавања и неправде⁸ (Alison, 2003:38-39). У тексту у

⁸ Хезболах, исламистичка група са седиштем у Либану, први пут је употребила женски самоубилачки тероризам 1983. године. Према једној студији из 2009., 85% женских самоубилачких напада је реализовано од стране секуларних терористичких организација. О'Роурке такође наводи да су жене самоубице активирале бомбе од око осам пута у 1980. а више од 100 у 2000. Расте забринутост да ће Ал-Каида почети са коришћењем жена у глобалној борби против западних земаља и њихових интереса јер је та група је јасно допрла до муслиманских жена, тражећи од њих да учествују у својој „борби“ против Запада. Недавно је, на пример, жена бомбаш самоубица већ извршила напад у Русији, Ираку и Авганистану, док је Белгија осудила једну жену вођу терорис-

Huffington postu се наводи „У ствари, Тамилски тигрови у Шри Ланки при вршењу ових напада, користе жене у 30 до 40 посто случајева. Али на Блиском истоку, жене бомбашки самоубице су биле реткост до недавно. Извештавано је да је 2. априла, 2002. године извршен самоубилачки напад од стране Ајет Акрас (*Ajet Akhras*), која се разнела испред Јерусалимског супермаркета, и постала тако трећа палестинска жена самоубица која је изабрала тај пут⁹. Ипак Акхрас, осим што је жена, не одговара типичном профилу бомбаша самоубице, била је „не отворено верски настројена, али и не много отуђена од своје породице и не отворено повезана са било каквим радикалним групама. Такође, она се тешко може описати као жена без будућности.“ Данас, муслиманке представљају савршено оружје за терористе, наводи *Los Angeles Times-a* и лако могу сакрити експлозив у својим дугим хаљинама и, као што је то био случај у Ираку, јер је „културолошки неприхватљиво за мушкарце који чине већину ирачких снага безбедности, да их претресају“ (Kat, 2008). Такође, године 1969. Палестински ослободилачки борац Лејла Кахед (*Lejla Cahed*) жена „смртоносне лепоте“ поставила је тренд када је отет свој први авион, и постао пин-уп за међународни тероризам. „Имам разлог више и племенитије, разлог коме сви приватни интереси и проблеми морају ти подређени“, објаснила је она неколико година касније. Значајно је напоменути да су људи у њеној организацији били резигнирани због публицитета који је она добила (Reid, 2003:14).

Неке анализе потврђују да су необразоване жене рањива демографска категорија у контексту тероризма због незнања и подложности „испирању мозга“ или њиховом веровању да тероризам служи као једини начин да зараде поштовање. Овај фокус на образовању је често повезан са недостатком запослења и што је још важније, докази који подржавају или оповргавају ове хипотезе за женску терористичку популацију, готово да не постоје. Једини изузетак је Реинарес (Reinaress, 2004) који сматра да су око 70% од женских терориста самоубица из ЕТА биле млађе од 24 године. Други изузетак је Спекхард и Ахмедова (*Spekhard and Ahmetova, 2006*), који су дошли до закључка да је 17 од 26 Чеченских жена терориста-самоубица завршило средњу школу (Jacques, Taylor, 2013:36).

Бејлер (*Beiler, 2003*) је запазио да су веће шансе да жене постану бомбашки-терористи из националистичких, него верских убеђења и мотива. Што се тиче терористичке групе Хамас, која често користи жене, културни утицаји очигледно играју велику улогу у овој појави. Жене су одабране да обману безбедносне званичнике својим невиним изгледом (често су обучене да изгледају трудне) и за јачим психолошким утицајем њихових активности. Лакер (*Laquer, 1987*) тврди да су жене терористи лојалније и фанатичније од својих мушких

тичке групе, док муслимани тренутно суде Колин Ла Росе у САД. Ови знаци, у комбинацији са текућом забринутости домаћих милитаната, све више говоре да ће САД или западноевропске земље доживети први женски самоубилачки бомбашки напад у будућности (Houriya 2010).

⁹ Ова 18-годишња жена се разнела испред Јерусалимског супермаркету 3. марта 2002. године и њен напад илуструје пропагандну вредност жена терориста у арапским земљама. У свом мучеништву она каже „Ја ћу се борити уместо успаване арапске војске који сматрају да палестинске девојке треба да се боре саме, то је е интефадах до победе“ (Conner, 2008).

колега, али не поткрепљује овај утисак са емпиријским доказима. Улогу жена у ПКК је опсежно описао Ергил (*Ergil, 2001*). Курдска сеоска заједница је врло традиционална и пружа мало слободе женама, где оне имају мало контакта са спољним светом, а њихово место у породици зависи искључиво од мушкараца и већина је без образовања. Тако, за жене, ПКК значи и етничку и полну еманципацију, њима се даје једнак статус са мушкарцима и пролазе редовну војну обуку. Пошто су мање ефикасне од мушкараца у редовним војним операцијама из физичких разлога, самоубиствене мисије им дају прилику да докажу своју равноправност¹⁰.

Виктор (*Victor*) тврди да палестинске жене бомбаши самоубице пате од личних проблема који су учинили њихове животе неподношљивим. Маргинализоване у палестинском друштву и негирајући одговарајуће социјалне улоге, биле су регрутоване од стране мушких рођака који су их „гурнули“ у насиље. Блум (*Bloom*) се слаже да су палестинске жене оснажене својим учешћем у самоубилачком тероризму, док Ројтер наводи супротно о ЛТТЕ, који има шездесет одсто жена у својим специјалним јединицама командоса и он сматра да је ово објашњење заправо практичне природе. Жене су боље и вештије у прикривању бомбе и сматра да жене бомбаши ПКК траже ослобађање од конзервативног друштва. Блумове (*Bloom*) тврдње се односе на жене самоубице на Блиском истоку, Шри Ланки, Турској, Чеченији, и, зачудо, Колумбији. У принципу, она види људе као мотивисане религијом или национализмом, али, као и Виктор, она приписује понашање жена личним разлозима. Блум (*Bloom*) даље коментарише да је упадљиво да „су многе од ових жена силоване или сексуално злостављане у претходном сукобу било од стране представника државе или од стране самих побуњеника.“ Ипак, докази овој тврдњи су слаби и састоје се од извештавања вишег саветника руског председника Путина. Мотиви за мушкарце и жене су исти. Упркос често језивим извештајима руске штампе, чеченске жене нису реаговале да би ослободиле своју част након што су силоване. Спекхард је интервјуисао и исте палестинске породице које је интервјуисао и Виктор и пронашао готово никакву подршку за тврдњу да су жене постале самоубице јер нису биле у стању да испуне очекиване друштвене улоге, или зато што су биле осрамоћене. Појединци су мотивисани другачије и не постоји јединствен образац. Организација која регрутује и усмерава самоубице остаје најважније средство (Crenshaw, 2007:156-157).

¹⁰ Слично томе, Бејлер (Beiller, 2003) је описао женске *birds of freedom* (птице слободе), самоубиствене командосе, као равноправне са мушкарцима, а њихова обука је веома ригорозна. Неке су регрутоване као деца, чак и са 10 година су изводиле самоубилачке мисије. Многе жене су жртве силовања и виде самоубилачку мисију као средство за спас и обнављање самопоуздања и јавног поштовања. Ова тенденција се сада шири и на друга, у суштини патријархална друштва, као што су Палестинци у Израелу, где жене „буквално и метафорички умиру да како би биле више укључене у оружани сукоб.“ То је израелске одбрамбене снаге и палестинско друштво у великој мери изненадило, а Палестински свештеници су били присиљени да преиспитају верске одлуке (фатве) да би оправдали ове акције (Grimland et. al. 2006:109).

Закључак

У скорије време, научна и политичка литература је све више почела да се бави питањима везаним за пол и рат. И даље постоји јаз на пољу криминала, али је број злочина које чине жене у знатном порасту, делом зато што се друге друштвено-економске родне празнине смањују. Жене имају више слободе него у прошлости, и са тим долазе до више прилика за криминалне активности. Упркос повећању социјалне једнакости, полиција и правосуђе и даље имају тенденцију да буду блажи са женским него са мушким преступницима. Политике за смањење разлике у зарадама између квалификованих и неквалификованих радница, као и све веће образовање жена, може да смањи криминал међу угроженом женском популацијом. Политике подршке породици, подстицањем склапања бракова и рађања деце, такође могу смањити криминал међу женама. Жене које врше терористичке акте су историјски виђене као монтажа изазова друштвеног поретка кршењем класичних појмова рода и моћи, а њихово учешће у таквим радњама има тенденцију да се посматра било са аспекта пасивне жртве или феминистичких ратника. Пол је један од тих кључних фактора, тако да учешће жена у самоубилачком тероризму заслужује посебна истраживања, пошто су културни, друштвени и верски стандарди у "аренама тероризма" поставили жене у сасвим другачији положај од мушкараца. Сматра се да повећање броја жена у овим активностима показује напредак жена у датом друштву, ипак, када жене врше самоубилачке нападе, створена пропаганда често има више везе са самим женама него са њиховим акцијама. Овај рад је указао да су жене у стању да учествују у терористичким нападима и повуку јасну разлику између женствености и насиља. После скоро деценије у глобалном рату против тероризма, академске и обавештајне заједнице тек треба да створе консензус о томе да ли је психолошки профил милитантних жена корисна парадигма. Мало научника је у стању да утврди заједничке шаблоне у разним сукобима и земљама из којих жене терористи потичу, други опет доводе у питање корисност покушавајући да проучавају женске терористе за разлику од генералног проучавања терориста. У раду се видела динамика понижења у својој међусобној интеракцији са тероризмом. Тежи се одговору на питање „зашто“ иза тероризма и наглашава улогу жена у овом контексту.

Закључак је да нема сумње да ће родни клишеи истрајати у масовно-посреднованом приказивању жена које су укључене у легитимне политичке активности или у политичким улогама за које се широко сматрало да су нелегитимне. Али док су стереотипни крути обрасци жена у политици ослабили у последњих неколико деценија, укореењени женски оквири су се показали трајнијим у масовном посредовању у приказивању жена у тероризму. Јер све док овакве вести рефлектују и јачају дубоко усађене ставове у друштву, терористичке групе су у стању да искористе њихова циљна друштва „родних предрасуда“. Истраживање женског тероризма је у експанзији, обухвата широк спектар тема, као што су феминизам, мотивације и регрутовање. Међутим, већина истраживања више описује, него што темељно објашњава овај феномен. Пос-

тоји превише ослањања на секундарне податке, што спречава детаљнију компаративну анализу. Будући правци истраживања као што је наведено у изолованим студијама у оквиру постојећег узорка, укључују анализу еколошких фактора који омогућавају женско учешће и идентификују мере против тероризма посебно за жене. Разумевање процеса и корака кроз које жене напредују и бивају више укључене у тероризам, треба да помогне да се разјасне мотиви и запошљавање који су основа њиховог учешћа.

Пропуст да се обрати пажња на род у стратегији против тероризма носи неприхватљиве последице. У регијама и државама у којима постоји тероризам и наставља да расте, морају бити идентификовани ови фактори, а обимне културолошке анализе треба да се одвијају прецизно, дефинишући улогу жена у датом друштву. Свака земља има различите утицаје који утичу на положај жена у тој култури и ови утицаји укључују веру, традицију, тип друштва или владе, удружења жена и њихову улогу у терористичким организацијама, што треба да диктира могуће правце акције да се спречи њихово учешће.

Тријумф феминизма није учинио готово ништа да укине забрану употребе смртоносног насиља над женама. Међутим, постојање женских терориста ствара свет у којем немилосрдно убијање жена не постаје само неизбежан акт, већ понекад чак и за сваку похвалу. Ипак, на самом идејом тријумфалног убијања жена, без обзира на то колико оправдано, изазива огромне потресе. Поставља се питање које су предности женског самоубилачког тероризма? Први је његова ефикасност. Друга је процес учења усвојеног у терористичким организацијама. Трећи је њен утицај на дискурс терористичке групе о улози жена у сукобу. Коначно, постоје родне норме које терористичке организације промовишу док покушавају да придобију жене. Али можда и најважније, посебан карактер и ефикасност женског самоубилачког тероризма зависи од норми које регулишу родно понашање у друштвима из којих жене терористи потичу и у којој су починили нападе. Државе треба да покушају да трансформишу те норме, и самим тим ће и женски самоубилачки тероризам изгубити своју супериорну ефикасност. У исто време, ипак, покушавајући да трансформишу такве норме вероватно још више мотивишу жене да постану бомбаши самоубице, чиме се државе постављају државе у шах-мат ситуацију. Поставља се питање како се државе могу бранити против растућег таласа женских самоубилачких напада? Једна од импликација је да еволуција женског самоубилачког тероризма зависи од тога да ли циљне државе прилагођавају и модификују своје одбрамбене стратегије. Ако државе према женама-самоубицама, ревидирају своје политике неутралишући их тиме у постизању изненађења и прикривању експлозива, можемо очекивати опадање овог вида тероризма. Са своје стране, терористичке групе ће наставити да регрутују женске чланове све док могу понудити женама излаз из својих друштава и прилику да учествују као пуноправне чланице у тој борби. Као такво, повећање улоге жена у мировним активностима, њихове потребе у време мира и током сукоба, и заштита и промовисање њихова права не може бити накнадна мисао у спољној политици. Најбољи начин да се бори у рату против терора је да су терористичке организације мање привлачна и мушкарцима и женама.

Литература:

1. Ahmed H. (2010). The Growing Threat of Female Suicide Attacks in Western Countries. Vol3 . Issue7 CTS SENTNEL
2. Alison M. (2003). Women in the Liberation Tigers of Tamil Eelam Civil Wars, Vol.6, No.4 (Winter 2003), pp.37—54 ISSN 1369-8249 print/ISSN 1743-968X online DOI: 10.1080/1369824042000221367
3. Becker K. (2014). A Ticking Time Bomb- The Phenomenon of Female Suicide Bombers/ April 29, 2014 Originally published December 2013
4. Bloom, M. (2005). "Mother, Daughter, Sister, Bomber," *Bulletin of the Atomic Scientists* (November/ December 2005)
5. Bloom, M. (2008). Women as Victims and Victimizers. April 11, 2008.
6. Bongar, Bruce, et al. (eds.) (2007). Psychology of Terrorism New York: Oxford University Press, 2007. 492p.
7. Brunner, C. (2005). "Female Suicide Bombers-Male Suicide Bombers? Looking for Gender in Reporting the Suicide Bombings of the Israeli-Palestinian Conflict." *Global Society* 19,no. 1 (2005): 29-48
8. Burton F. and Stewart S. (2007). On the Cusp: The Next Wave of Female Suicide Bombers? *Security Weekly* September19, 2007 | 17:56 GMT
9. Campaniello N. (2014). Women in crime-Over the last 50 years women have been increasing their participation in the labor market and in the crime market IZA Wrld of Labor 2014: 105 d o i: 10.1518 5/ i z a w o l.105
10. Cragin K. and Sara A. (2015). Women as Terrorists: Mothers, Recruiters and Martyrs by *International Journal of Humanities and Social Science* Vol. 5, No. 6(1); June 2015 115
11. Crenshaw M. (2007). Explaining Suicide Terrorism: A Review Essay, *Security Studies*, No. 1, 133–162. DOI: 10.1080/09636410701304580
12. Crenshaw, M. (2000). *The Psychology of Terrorism: An Agenda for the 21st Century* Political Psychology, Vol. 21, No. 2. (Jun., 2000), pp. 405-420.
13. Cronin, K. (2003). Terrorists and Suicide Attacks, CRS Report for Congress
14. De Mel, N, (2004), Body Politics: (Re)Cognising the Female Suicide Bomber in Sri Lanka, *Indian Journal of Gender Studies*, 11, 75-93.
15. Evelin G. (2001). Women and terrorism: The lessons of humiliation. In *New Routes: A Journal for Peace Research and Action. Special Issue: Targeting Women*, 6 (3), 10-12, see full text in www.life-peace.org.
16. Freedom O., Temilola G. (2015). Boko Haram's use of Female Suicide Bombing in Nigeria, 2015, <http://studies.aljazeera.net/mritems/Documents/2015/3/18/20153189319985734 Boko-Harams-Female.pdf>
17. Grimland, Apter A., Kerkhof A. Feinberg A. (2006). A Review of Psychological and Nonpsychological Factors Child Study Center, Schneider's Children's Medical Center of Israel, Sackler School of Medicine, University of Tel Aviv, Israel, 2Vrije Universiteit Amsterdam, The Netherlands *Crisis* 2006; Vol. 27(3):107–118 DOI 10.1027/0227-5910.27.3.107
18. Jacques K. , Taylor P. (2013). Law and Human Behavior © 2012 American sychological Association 2013, Vol. 37, No. 1, 35–44DOI: 10.1037/h0093992Myths and Realities of Female-Perpetrated Terrorism Lancaster University
19. Jacques Kand Taylor J. (2009). Female Terrorism: A Review Article in *Terrorism and Political Violence*, *Journal of International Women's Studies* Volume 9 | Issue1 Article 3
20. Jordan, Kim and Denov, Myriam (2007). Birds of Freedom? Perspectives on Female Emancipation and Sri Lanka's Liberation Tigers of Tamil Eelam. *Journal of International Women's Studies*, 9(1), 42-62.

21. Kat J. (2008). The Rise of Female Suicide Bombers Sparks a Range of Reactions August 29, 2008 08:00 AM by International
<http://www.findingdulcinea.com/news/international/Aug-08/The-Rise-of-Female-Suicide-Bombers-Sparks-a-Range-of-Reactions-.html>
22. Kemoklidze, N. (2009) "Victimisation of Female Suicide Bombers: The Case of Chechnya", *Caucasian Review of International Affairs*, 3(2), [online]., Available from http://www.cria-online.org/7_6.html [Accessed 26th September 2014]
23. Martin M.(2009). Women's participation in terrorism, conflict and violent extremism: Gender equality or pure pragmatism? *Religion Compass* 4/4 (2010): 234–244, 10.1111/j.1749-8171.2009.00206.x Suicide Terrorism
24. Melissa T. (2008). "Gender, Mental Illness, and Crime" National Institute of Justice Final Technical Report <http://articles.latimes.com/2008/aug/21/world/fg-women21> (accessed April 13,
25. Myers, K. (2002). "The Terrible Sight of a Female Terrorist." *The Telegraph*. October 26, 2002. <http://www.telegraph.co.uk/comment/personal-view/3583369/The-terrible-sight-of-a-female-terrorist.html> (accessed April 13, 2009).
26. Nacos B. (2005) The Portrayal of Female Terrorists in the Media: Similar Framing Patterns in the News Coverage of Women in Politics and in Terrorism, *Studies in Conflict & Terrorism*, 28:5, 435-451, DOI: 10.1080/10576100500180352
27. O'Conner (2008). Picked Last: Women in Terrorism. *Joint Forces Quarterly* 44, 1st Quarter (2008): 95-100.
28. O'Rourke, L. (2009). "What's Special about Female Suicide Terrorism?" *Security Studies* 18:4
29. Reid, M. (2002). "Myth that Women are the Most Deadly Killers of All," *Herald* (Glasgow), January 29, 2002, sec. A, p.14, database on-line; available from Lexis-Nexis; accessed September 5, 2003
30. Santala J. Dangerous Obscurity: A Study of the Female Suicide Combatants of Sri Lanka Bemidji State University
31. Schweitzer, Y. (2006). Palestinian female suicide bombers: Reality vs. myth. In Y. Schweitzer (Ed.), *Female suicide bombers: Dying forequality?* (pp. 25–41). Tel Aviv, Israel: Jaffee Centre for Strategic Studies. Retrieved from <http://www.tau.ac.il/jcss/memoranda/memo84.pdf>
32. Speckhard A. (2015). Female Terrorists in ISIS, Al Qaeda and 21rst Century Terrorism Trends Research & Advisory
33. Speckhard, A. & Akhmedova, K. (2006) "Black Widows: The Chechen Female Suicide Terrorists, in Yoram Schweitzer ed. *Female Suicide Terrorists* Jaffe Center Publication, Tel Aviv, Israel
34. Stern, J. (2003). "When Bombers are Women," *The Washington Post*, 18 December .
35. Suttan, M, (2009), The Rising Importance of Women in Terrorism and the Need to Reform Counterterrorism Strategy, United States Army, Monograph, www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?AD=ADA506225
36. The Roles Of Women In Terrorism Criminology Essay Published: 23, March 2015. <https://www.ukessays.com/essays/criminology/the-roles-of-women-in-terrorism-criminology-essay.php>
37. Zavis, A. (2008). "Grooming a Female Suicide Bomber." *The Los Angeles Times*. August 21, 2008. <http://articles.latimes.com/2008/aug/21/world/fg-women21> (accessed April 13, 2009).

REPRESENTATION OF WOMEN IN SUICIDE TERRORISM

Summary: In recent years it has become the current debate about gender convergence in criminal areas, though many more men than women continue to be engaged in criminal activities. In relation to the participation of women in suicide attacks, appeared in numerous publications that explore this theme, which contributed valuable, non-integrated knowledge and spreading in many disciplines. Although men are conventional and traditionally seen as the leaders of the armed rebellion, women today are increasingly becoming a key strategic asset in the field of suicide terrorism. This paper will attempt to overcome this stereotypical impressions, and examine some of the structural conditions that play a decisive role for women to engage in acts of violence. Female suicide attacks are more deadly than those carried out by men. Also, are also considered particularly shocking because such actions violate gender norms and stereotypes of companies from which the attackers came from. Participation of women in terrorism through the prism of the media and policy-makers makes it look as if it were a recent phenomenon, but history shows that their participation was present from the very beginning historical .

Key words: globalization, international terrorism, security, global societ

АЛЕКСАНДАР ЂАКОВАЦ*
Православни богословски факултет
Београд

УДК 2-6(27):316.75
Монографска студија
Примљен: 28.04.2017
Одобрен: 17.05.2017
Страна: 75-86

РЕЛИГИЈСКЕ МАТРИЦЕ религија, секуларизам и постсекуларизам у постхришћанском полису

Сажетак: Хабермасова теза о постсекуларизму настала је на темељу делимичног неуспеха западних демократских либералних друштава да имплементирају секуларне вредности. Суштинско питање јесте, да ли тај неуспех лежи у чињеници да секуларизам заправо функционише на основу старих религијских матрица. Својство је ових матрица да су у суштини тоталитарне, те због тога нужно изазивају реакције противљења. С друге стране, секуларне религијске матрице имају за противнике и друге религијске матрице, што такође потенцијално генерише сукобе. Постсекуларизам има за циљ да ублажи тоталитарни карактер секуларне доктрине, при чему и даље инсистира на превођењу религијског дискурса у сопствени. Овакав помак јесте напредак, али не довољан, пошто толерантност не може заиста да буде заснована на прихватању једног идеолошког кључа.

Кључне речи: култура, хришћанство, секуларизам, постсекуларизам, религијске матрице

Т. С. Елиот (Thomas S. Eliot) је културу одредио као „оно због чега вреди живети“, додајући да се „никаква култура не може појавити или развити осим у односу са религијом“ (Eliot 1949: 100). Он појашњава да је природа тог односа таква, да се ни култура ни религија не могу посматрати изоловано. Штавише, Елиот сматра да су то различити аспекти исте ствари (Eliot 1949: 102), и да „у најдревнијим друштвима није видљива јасна разлика између религијских и не-религијских активности“. Међутим, у развијеним друштвима уочавамо ту разлику, која на крају прераста у супротстављеност, пошто „што је веровање свесније то је и неверовање свесније“ (Eliot 1949: 141). Религија и култура, а то значи и читаво људско друштво, неодвојиво су повезани. Чак и онда када „неверовање постане свесније“, стари религијски механизми настављају да делују. Због тога није претерано тешко уочити религијске матрице чак и у строго се-

* adjakovac@bfspc.bg.ac.rs

куларним феноменима као што су култ личности, партијска припадност, спортске манифестације или психотерапеутске праксе.

Од *laïcité* до секуларног клерикализма

Одредница „пост“ можда се данас одвише лако приписује различитим феноменима и концепцијама како би се, са једне стране указало на њихову застарелост и превазиђеност, те на актуелност онога што „пост“ предлага. Тако данас говоримо о постсекуларизму, о постхришћанском друштву, али и постметафизици, постмодерни, постструктурализму итд. Могуће је да оваква одређења делимично и оцртавају стање ствари, иако често није довољно јасно да ли је реч о стварној дијагнози реалности или о теоријском моделу који тек треба да буде потврђен (Mateos 2016: 204). Постоје истраживачи који исто тврде и за концепт секуларизма. Тако Дејвид Мартин (David Martin) тврди да је у оквиру теорије секуларизма „доминантан епифеноменализам који може селективно или чак принципијелно прогласити религију за нешто „стварно“ другачије од, на пример, фрустрације или национализма да би се тиме религија уклопила у разноразне диктате социјалне теорије“ (Мартин 1994: 123). Мартин сматра да је на овај начин историјска реалност преуређена према социолошким концепцијама, иако то не одговара истини. Овакав закључак је само делимично тачан, и више се односи на теоријске претпоставке секуларизма. Секуларизација савремених, махом западних друштава, је чињеница, иако је та пракса делом заснована на теоријским предрасудама. Религија је у Европи гурнута на друштвене и политичке маргине, а скоро је у потпуности преовладало мишљење да је савремено индустријско друштво нужно и секуларно (Chambers 2005: 12).¹ Међутим, маргинализација религије тиче се првенствено институционалне религиозности, док са друге стране, када је у питању приватна религиозност, постоји „мноштво доказа о континуираном религијском веровању“, као примећује Чемберс (Paul Chambers) (Chambers 2005: 13). Управо је немогућност остварења секуларистичких претпоставки у пракси и довела до тезе о постсекуларизму, када су терористички напади у САД очигледно довели у питање секуларистичке социјалне прогнозе. Тезу о постсекуларизму је предложио Јирген Хабермас (Jürgen Habermas), а значајне рефлексије се налазе у делима Волтерсторфа (Nicholas Wolterstorff), и теолога Милбанка (John Milbank). Према Хабермасу, постсекуларизам карактеришу три феномена која су у међусобном односу. Први је сагледавање чињенице да религија поново има значајан утицај на светска збивања, други је повратак религије у националној јавној сфери за коју се сматрало да је секуларизована и трећи, плурализам

¹ Повезаност секуларизма и економије уочили су много мислиоци, међу којима и Фуко, Хана Арент и други (Leshem 2016: 137). Теоретичари секуларизма, међутим, како примећује Брајан Тарнер (Bryan Turner), пажњу углавном усмеравају на Западну Европу и САД, игноришући остатак света у коме религија не само да је задржала своју ранију позицију, већ ју је и учврстила. Овде немамо у виду само исламске земље, већ и читаву Азију и Јужну Америку (Turner 2012: 136).

начина живота који је карактеристичан за друштва у којима живе имигранти (Habermas 2008: 20). Хабермасов предлог компромиса између религије и секуларизма се своди на следеће: Религиозна страна мора да прихвати природни разум као основно начело универзалистичког егалитаријанизма на подручју закона и морала, док са друге стране, секуларни разум треба да се уздржи од доношења суда по питању истина вере, иако на концу може да прихвати као разумно, само оно што може да преведе у сопствени дискурс (Habermas 2010: 16). Иако овај компромис обема странама пружа одређену сатисфакцију, јасно се уочава снажнија аксиолошка позиција секуларизма. Док религија мора да прихвати да морална начела усагласи са секуларним дискурсом, секуларизам се, у крајњој инстанци, само суздржава од разобличавања религијских истина, и то само по спољашњој форми, док суштински може да прихвати као легитимно, само оно што може да преведе у сопствени дискурс. Религија, с друге стране, мора сопствени дискурс да саобрази секуларним мерилима, и да се одрекне свега онога што је непреводиво.

Ово ублажавање односа секуларне стране прама религијским феноменима условљено је неуспехом успостављања друштава која би заиста била секуларна.² Оно што се јавља као кључно питање јесте да ли је сам секуларизам био довољно секуларан, или је заправо под другачијим идеолошким и терминолошким одређењима, преузео старе религијске матрице, због чега се и показује као идеолошки искључив,³ чак и у ублаженој, постсекуларној верзији? У том смислу, да ли постсекуларизам треба схвати као компромис секуларизма са реалношћу сопственог неуспеха (нешто као самоуправни социјализам према болшевизму), као промену идеолошке свести, или као још једну манифестацију трансформације класичних религијских матрица?

Основно је питање да ли је секуларизам заиста одвојен од религиозних матрица као што се тврди или представља једну од њених манифестација? Од одговора на ово питање зависи и одређење постсекуларизма. Да ли постсекуларизам предлаже ново схватање рационалности које би обухватило и религиозни аспект или је то компромис са човековом иманентном ирационалношћу? Исто питање се намеће и пострелигиозном, конкретно постхришћанском друштву. Да ли је заправо реч о нехришћанском и нерелигиозном друштву,

² Тај неуспех се у највећој мери тиче неуспеха секуларизације већине друштава са већинским муслиманским становништвом, и уопште друштава тзв. „тећег света“, као и неуспеха у секуларизацији муслиманске досељеничке популације у европским секуларним друштвима, што је водило глобалним сукобима и бујању тероризма. Иако међу муслиманима постоје они који сматрају да секуларне традиције нису неспојиве са исламским учењем, и то углавном темеље на потенцирању слободе као главног услова вере (An-Na'im 2008), како примећује Енџинер (Asghar Ali Engineer) „и они који нису муслимани и ортодоксни муслимани осећају да ислам није компатибилан са секуларизмом“ (Engineer 2006: 338). Упркос разлици између исламских држава које стриктно спроводе шеријат као државни закон и држава у којима ислам, као државна религија има привилегије али државно законодавство не мора у свему да следи шеријатско право, остаје чињеница да се у исламским друштвима, секуларизам углавном одбацује од стране верника, који га поистовећују са атеизмом.

³ Према успешној дефиницији Марија Копића, „идеологија као свјетоназор јест поглед на биће у цјелини, воља спрам посвемашњег прегледа или надзора над свим бићима, над природом, друштвом и повијешћу“ (Копић 2007: 7).

или је пак реч о секуларизованим религијским моделима? И уколико су одговори на ова питања позитивни, можемо ли онда тврдити да између постсекуларног и пострелигиозног друштва не постоји фундаментална разлика већ да је реч о акценту или углу гледања? Можемо ли, у крајњој инстанци, тврдити да између секуларног и религијског друштва не постоје фундаменталне разлике, већ да се религијске матрице само другачије називају?

У основи, секуларизам се јавља као отворено непријатељски према религији, са интенцијом да је потисне из јавности, па и уништи. Антиклерикализам француске револуције и борба за *laïcité*, били су подстакнути блиским везама и савезом аристократије и клира, али и рационалистичким идејама Просветитељства. Упркос многим ублажавањима антирелигијског става, секуларизам је у многоме одредио европска друштва последња три века, и постао важна, па и кључна идеолошка основа савремених либералних демократија, иако је имао и своје пандане у комунистичким диктатурама, чије неке форме, као у Кини и Северној Кореји, и данас постоје. Кључно питање се тиче механизма и матрица које постоје у секуларним друштвима, и колико се оне – ако уопште – разликују од религијских матрица у прошлости.

Религија државе – држава религије?

Повезаност и испреплетеност религије и друштва у целини а тиме и државног апарата, данас се сматра својством само заосталих теократских, углавном исламских држава (Јевтић 1994: 180). Изворно, појам теократија је изумео Јосиф Флавије, управо да би описао на који се начин библијско устројство државе разликује од тадашњих модела као што су демократија или олигархија (*Contra Apion* II, 165). С друге стране, све древне цивилизације су, на свој начин, такође баштиниле блиску повезаност религије и државе управо због тога што су друштво и његова култура били импрегнирани религијским. Концепт секуларног друштва какав данас постоји, које се идентификује са хуманошћу, рационалношћу, слободом и уопште са свим оним вредностима које се сматрају напредним, није постојао до времена просветитељства.

Према Бенвенисту (Émile Benveniste) (Бенвенист 2002: 432) *religio* означава „оклевање које задржава, снебивање које спречава“, у смислу зазора пред оним што је свето. Хришћани, попут Лактанција, били су склони да појам религија протумаче као везу побожности (Бенвенист 2002: 433). С друге стране, појмови држава (краљевина) и друштво се у западним индоевропским језицима означавају заједничким терминима (Бенвенист 2002: 255). Појам, пак, који представља фундаментални атрибут краљевске власти јесте *крáтос*, и он означава надмоћ, превагу засновану на сили, која има везе са суровошћу и грубошћу (Бенвенист 2002: 295-303), а првенствено се односи на божанску власт. Ова етимолошка разматрања нам показују да су у својој основи, и држава/друштво и религија, на неки начин повезани са страхом, за шта се потврда може наћи и у другим појмовима, као што су грчко *δεισιδαιμον* које означава богобојажљивост (Бенвенист 2002: 433). Појам *auctoritas*, који првенствено

означава да онај ко говори тиме ствара закон, да је његова реч закон, представља „готово искључиво божанску квалификацију“ (Бенвенисте 2002: 351). То нам даје основу да разумемо фундаменталну повезаност религије и друштва/државе од најранијих времена (Жуњић 2016: 16). Та повезаност се тиче самог устројства људске заједнице. Са једне стране је надмоћ којом влада владар, а са друге надмоћ којом влада божанство. Ове две надмоћи којима се људско друштво потчињава, основа су фундаменталне повезаности друштва/државе и религије. Стога теза да је свака власт од Бога, коју налазимо од Апостола Павла (Рим 13,1), не делује као иновација.

Ипак, није религија свуда на исти начин и у истој мери била повезана са државним апаратом. Обично су антички грчки полиси сматрани прото-секуларним друштвеним уређењима. Но чак и у античким полисима, са њиховим демократским установама, постојала је значајна повезаност религијског и државног. На Агори се одлучивало о религијским церемонијама, обновама и градњи храмова, а судови су судили за дела безбоштва. Сократ је свакако најпознатији пример. У древним блискоисточним државама, религија није само била повезана и испреплетена са државним апаратом, већ је често одређивала најзначајније активности друштва у целини. Градња пирамида у Египту, која је представљала религијски подухват коме је било подређено читаво друштво, само је драстичан пример. Улога цара у римском царству као понтифекса (*Pontifex Maximus*), и његова каснија дивинизација, такође представљају манифестацију снажног поистовећења религијског и државног. У почетку царског култа, у време Августа, цареви су дивинизирани тек након смрти, док се за живота култ односио искључиво на царског *genius*-а а не на њега самог. То се променило са царевима Аурелијаном и Диоклецијаном који су за живота проглашени боговима (Робер 2009: 155). То нам казује да процес религизације и секуларизације друштва, нипошто није био једносмеран и праволинијски.

Од најранијих времена матрице религијског и државног су се преплитале. Људско друштво је настало на религијским темељима, пошто је управо однос према трансцендентном положен у основ симболичког поретка света који човека одређује као ζῷον πολιτικόν. Због тога се религијске матрице јављају увек и изнова, без обзира на доктринарни садржај. У новије време човек је показао да тај садржај може да буде лишен било какве трансценденције. Овде није реч само о секуларном односу државе и религије, већ и о јасном стварању препознатљивих религијских форми у непобожном окружењу.

Како смо у уводном разматрању поменули, аналогија између многих пракси које се перципирају као чисто секуларне и њихових религијских пандана, готово је самоочигледна: политичке партије као верске заједнице, са појавама прозелитизма, јереси, отпадништва, покајничког повратка. Партијски програми као свештени списи, са политичким вођама као месијанским ликовима, који имају харизме вишег знања и профетских дарова, спремних да поднесу личну жртву ради свих. Спортске манифестације као јавна богослужења, са хорсим певањем и екстатичким заносом. Паралеле се лако проналазе и на другим пољима: психотерапеути и различите врсте коуч ментора, јављају се као супститут исповести, а сцијентистичке наде у могућност превазилажења свих недаћа показују се као есхатолошка парадигма.

Хришћански изазов и изазов хришћанству

Управо је историјско поистовећење религијског и државног довело до прогона хришћанства у прва три века после Христа. У том смислу, Милански едикт је представљао акт секуларизације тадашњег друштва, иако само у одређеној мери. Сам едикт не фаворизује хришћанство, већ проглашава општу слободу вероисповести: „Сматрали смо да је од изузетне важности да се донесе одлука ... да се и хришћанима и свима осталима да слобода да поштују ону веру коју свако жели, како би Божанство које се налази на небу, могло бити милостиво и благонаклоно према нама и свима који су под нашом влашћу. ... и да свакоме буде дата слобода да поштује ону веру коју сматра да је најбоља за њега, како би највише божанство које поштујемо према слободном убеђењу, могло да у свему показује уобичајену милост...” (према: Брилијантов 2013: 43). Међутим, овде није реч о увођењу једнакости међу религијама на основу секуларног, већ на основу теолошког аргумента. Према Константиновом схватању, како је овде изнесено, свака религија на неки начин угађа божанству, које треба да поштујемо „према слободном убеђењу“. Стога су теолошки и филозофски разлози ти који се наводе као мотив доношења овог едикта. Као што је познато, секуларни моменат, макар да је такав био по последицама а не по намери, брзо је ишчезао, а хришћанство је постало државна религија већ у време Теодосија. У оквиру хришћанске икумене можемо да уочимо два главна струјања. У источном хришћанству, улога државе унутар самих еклисијалних структура је све више јачала, посебно кроз улогу цара, чија је функција све више сагледавана као првосвештеничка. Можемо се запитати, како је хришћанство тако брзо прешло пут од групе која је прогоњена баш због непристајања да прихвати дивинизовану улогу цара, до заједнице која цара види као израз и гарант сопственог јединства. Управо је цар био тај који је сазивао Васељенске саборе и старао се о спровођењу њихових одлука (Бумис 2011: 127). Није била реткост, ако и није било правило, да је од царево воље зависио исход.⁴ Одговор на то питање вероватно лежи у културном окружењу ране Цркве, где је улога цара била на тај начин дефинисана. Када је Цар постао хришћанин, теолошке баријере су ефикасно уклањане. С друге стране, и библијско наслеђе, посебно старозаветно, давало је основ за такву интерпретацију односа хришћанства и државе. Константинов лабарум (Брилијантов 2013: 29), као знак војне победе, симболички је назначио јединство државе и Цркве.

На Западу се процес одвијао нешто другачије. Римски епископ је преузимао одређене државне прерогативе, чему је вероватно допринело стварање политичког вакуума након преласка државне власти у Константинопол (Humphries 2007: 22). У *De civitate Dei* Августин даје слику хришћанског владара и предлаже свој модел симфоније до којег долази „када хришћанин дође на положај и власт обавља у складу са хришћанским начелима“, како објашњава

⁴ Постоје документи који указују на нарочити труд, понекад и не одвише моралан, који су учесници у црквеним полемикама улагали како би на своју страну привукли царску власт (Ђуровић 2013: 395-405).

Фортин (Ernest Fortin) (Fortin 2006: 135). Ови процеси, иако одвише симплификовано, именују се као цезаропапизам и папоцезаризам (Dagron 2007: 282-312). Православни истраживачи углавном доводе у питање постојање цезаропапизма на Истоку,⁵ или га сматрају девијацијом. Булгаков (Сергей Булгаков) тако наглашава да је „цезаропапизам увек био само злоупотреба“ и да „никада није имао догматско или канонско оправдање“. Ипак, и он сам признаје изузетну улогу коју је Црква дала цару: „он је био симбол света који је освојен крстом, градитељ Царства Божијег на земљи“ (Булгаков 1991: 184). Ако се сложимо са Булгаковим да је цезаропапизам био злоупотреба, а да је симфонија прави појам, остаје чињеница да је цар у Цркви имао улогу која је била схватана као месијанска. У том смислу можемо рећи да оба модела, и „цезаропапизам“ и „папоцезаризам“, представљају моделе симфонијског односа између Цркве и државе, са различитим нагласцима. Није без значаја што је у време Палеолога, пред крај Византије, улога цара умањена. Више се не истиче да му је Божијом милошћу дата власт већ брига за опште добро. Изгледа да је и чин крунисања изгубио обавезујући карактер (Кјусопулу 2014: 126). Све је ово, вероватно, било узроковано политичким и војним пропадањем империје, где се коначни крај већ назирао.

Christus и Fiscus

У средњовековном развоју односа између државе и религије, долази до занимљивог преокретања, пошто држава све више преузима религијски дискурс и симболику. На истоку се ово огледа кроз развој идеје о хришћанској икумени, где цар преузима улогу мисионара, али и онога који припрема есхатолошко остварење Царства Божијег. На Западу, пак, како је Канторовиц (Ernst Kantorowicz) убедљиво показао, долази до процеса сакрализације профаних структура, па се порез (*Fiscus*) јавља на месту и са ауторитетом Христа (*Christus*) (Kantorovic, 2012: 253). То је оставило значајне последице – и данас порез има неку врсту сакраментализованог значења, пошто се заправо односи на читав државни и друштвени апарат. Због тога се утаја пореза третира као издаја или безбоштво.

Религиозни фундамент у секуларним структурама западних друштава није оста непрепознат ни код оних којима се покушавала да наметне оваква форма секуларизма. Није без основа што муслимани западно мешање у послове Блиског истока називају Крсташким походом. То није просто израз њиховог фундаментализма или анахронизам. Ранији покушаји наметања западног хришћанског идеолошког концепта, а сада секуларног кроз процесе глобализације, показују велике сличности у методу наметања *спасења*. Као што се некада то наметање није односило само на не-хришћане већ и на хришћане других конфесија, попут православних или дохалкидонаца, тако је и данас

⁵ Неки га и признају, као на пример Брилијантов, који ипак скреће пажњу да му не би требало „придавати значај који он није имао“ (Брилијантов 2013: 177).

присутна снажна тенденција наметања секуларних вредности и то баш у облику у коме оне постоје у западним друштвима.⁶

Процеси сакрализације државе и *капитала* и секуларизације Цркве,⁷ који су се на различите начине одвијали у хришћанским друштвима, водили су до развоја секуларизма какав нам је познат од времена Просветитељства. На овом колосеку се може разумети Лафрагова (Paul Lafargue) (Лафраг 2016: 32) тврдња да је главни подстицај секуларизму дошао од стане капитализма, због његове жеље да укидањем многобројних празника повећа радну продуктивност. Извесно је да се узроци појаве секуларизма не могу редуковати само на једну област друштвеног живот, већ да представљају комбинацију многих чинилаца. Ту је, са једне стране, развој науке и посебно технологије, која пресудно утиче на редукцију могућности сазнања на оно што човек производи, јер је то оно што је човеку користи па му је то једино и потребно, због чега трансцендентно излази из фокуса, ако се сасвим не одбацује. Историјски, унутар самог хришћанства су се одигравали процеси који су водили ка секуларизму. С једне стране је то био све доминантнији клерикализам који је већину хришћана маргинализовао у односу према Богу, а са друге политичко јачање папства и његова превласт у секуларним пословима. Та превласт је у очима народа, водила ка дивиназацији читавог друштвеног поља. Верски ратови који су вековима разарали Европу, без сумње су подстакли разочарење и гнев који су сада били усмерени на хришћанство које је положило право на световно владање, а показало се неефикасно и чак као узрочник огромних недаћа (cf. Milbank 2014: 203).

На друштвеном плану *Fiscus* замењује Христа, што је узрочно повезано са променом схватања рада, који се од адамовског проклетства уздиже до благослова. Сада је Рад тај који је створио човека, а технолошки сцијентизам заузима место магијског и религијског. Занимљива је анализа Ватноуа (Robert Wuthnow), према коме у савременом научном свету, безбожност представља границу која „научнику помаже да очува веродостојност научне улоге“ због чега је најбезбожније људе могуће наћи у друштвеним и хуманистичким наукама које су најмање научне, уместо у онима које су најнаучније (Ватноу 1994: 163).

Религијске матрице

Идеја постесекуларизма је настала из спознаје немогућности да се секуларна идеологија наметне свима и свуда. Суштински, постсекуларизам се иде-

⁶ Тако је, на пример, француски секуларизам настао на темељу борбе против црквене јерархије која је била одвише блиска омраженој аристократији, па је са њом била и поистовећена. То не значи да француски модел може и треба да буде примењен на народе и друштва са сасвим другачијом историјом (Kucukcan 2015: 72). О могућностима и проблемима имплементације западног секуларног модела на друштва широм света видети: Akeel Bilgrami (ур.): (2016) *Beyond the Secular West*, Columbia University Press.

⁷ Унутрашња секуларизација Цркве се превасходно одвијала у два правца: први је клерикализација, као процес подвајања између народа божијег и свештенства, а други је конфесионализам, који је могуће одредити као „изобличавајућу борбу против других позивањем на формално-рекурзивне дефиниције истине-вере“ (Лубардић 2011: 111).

олошки не разликује од секуларизма, осим у ублажавању инсистирања на доследном спровођењу секуларних начела увек и свуда. Он оставља простор религиозности, чак јој у неком степену даје и право јавности.

Оно што недостаје постсекуларизму, јесте увид да и секуларно друштво заправо остаје религиозно, пошто се религиозне форме трансформишу и аплицирају на секуларне моделе. У том смислу се секуларизам јавља као такмац религиозном, не као фундаментално порицање већ као конкуренција у истој области. Другим речима, сам секуларизам се јавља као нова форма религиозности. Према Агамбену (Giorgio Agamben), „секуларизација је облик уклањања који снаге оставља нетакнутима, и ограничава се на преношење са једног места на друго. Тако политичка секуларизација теолошких појмова (тансценденција Бога као парадигме врховне моћи) само измешта – не дирајући јој у моћ – небеску у земаљску монархију“ (Agamben 2010: 88). У том смислу постсекуларизам наликује синкретистичким религиозним моделима, који настоје да апсорцијом уместо негирањем, порази конкуренцију.

У савременом друштву, већина религија заузима сличан став према секуларизму. Тако класичне религиозне структуре покушавају да апсорбују секуларизам а секуларизам да апсорбује религиозност, пошто је свима постало јасно да је потпуно превладавање немогуће. Зато можемо да говоримо о постсекуларизму и пострелигиозности и да при том имамо у виду исту стварност, са разликом скоро једино у акценту. То само по себи није нужно лоше, пошто представља признавање дијалектике друштвених односа при чему ни један систем не може да остане аутономан и нетакнут. Напросто, религиозни људи који живе у секуларном друштву сами су секуларизовани. То значи да су рационално прихватили секуларна објашњења сопствених порива и друштвеног уређења. Пошто религиозне матрице спадају у антрополошке константе, оне су фундаментално непроменљиве. Човек не може без трансцендентног. Уколико му се оно одузме у традиционалном облику, као Бог или барем виша сила, он ће га креирати на другом месту, уз велику вероватноћу да ће га ово „премештање“ оставити незадовољнима, пошто измена у архетипским конструкцијама није лака и углавном није ни успешна. Критичари секуларног концепта људских права о томе говоре, наглашавајући незамењиви значај емпатије, који не може адекватно да буде замењен. Марта Нусбаум (Martha Nussbaum) истиче проблем страха и недостатка емпатије као узрок непријатељског става према странцима. То води ка политикама страха, које за резултат имају различита ограничења људских права, попут забране ношења бурки у Француској, а што једино може да буде превазиђено партиципаторном имажинацијом или емпатијом (Nussbaum 2013: 144). Према Хани Арент (Hannah Arendt), секуларни концепт људских права се показао нарочито неуспешан у Другом светском рату, када људска права нису успела да заштите права човека. Према њој, апстрактни концепт људских права је лишио човека свега онога што чини његов идентитет у историјском, културном и религијском смислу (Арент 1998: 298; Lavi 2014: 66).

И само хришћанство је покушало да се дистанцира од религијских матрица, у чему је доживело историјски неуспех. Упркос изванредном труду ра-

них хришћана, показало се да религијске матрице тешко могу да буду одбачене, превазиђене или игнорисане. Давањем места цару у Цркви, или при свајањем царских ингеренција, хришћанство је кренуло на пут претварања хришћанства у грађанску религију, како примећује Мец (Johann Baptist Metz) (Metz 2004: 144).⁸ Хришћанство се на концу задовољило тиме да државне структуре християнизује, укључујући их у сопствени симболички поредак. Слично се догодило са секуларизмом, који такође није успео у намери да религиозне матрице укине. Успео је, међутим, да их секуларизује, односно да их изведе из хришћанског симболичког поретка и укључи у сопствени. Поред свих тих промена, религијске матрице су остајале исте. Као што су християнизоване религијске матрице и даље остајале религијске, тако су и секуларизоване религијске матрице и даље религијске. Наравно, промена симболичког поретка може да буде више или мање успешна, али никада потпуна и коначна. Увек ће бити оних који ће прихватати „стари“ поредак и одбијати да прихвате нови. Као што хришћанство никада није успело да до краја християнизује државу и друштво, често се задовољавајући само спољашњим изразима лојалности, тако је и секуларизам у многоме успео да секуларизује човеков разум али не и срце.

Постсекуларизам прихвата ту реалност и због тога постоји нада да ће он омогућити мирну коегзистенцију различито тумачених и називаних матрица. Коначни корак који постсекуларизам треба да предузме јесте управо признање да није могуће – а ни потребно – умаћи религијским матрицама, те да је разлика у њиховим интерпретацијама аксиолошки неутрална. Секуларизам, кроз своју постсекуларну фазу, треба да обезбеди суштинску равноправност виђења света и човека, без претензија на доминацију и искључивост. Под налетом секуларизма, хришћанство је било принуђено да поново прихвати да је његов истинити полис само небески Јерусалим и да само у том граду без структура може постојати царство које је хришћанско јер је Божије. Хришћанство је било принуђено да се врати својој изворној есхатологичности, прихватајући да Царство Божије у историји сагледавамо само „у огледалу и загонетки“ (1Кор 13, 12). С друге стране, секуларизам, који функционише на основу истих религијских матрица, само другачије интерпретираних, принуђен је да пређе у своју „пост“ фазу и да се одрекне ексклузивности, која је по правилу тоталитарна и која стога изазива тоталитарне одговоре других ексклузивистичких система.

⁸ С друге стране, питање колико је Мецова критика хришћанства које се претворило у грађанску религију, заиста одржива. Његова аргументација иницијално је везана за страхоте холокауста, па се потом проширује на све социјалне односе. Бригу о друштвеном добру и исправљању историјских и социјалних неправди он схвата као хришћанску праксу, насупрот академске теологије и традиционалног веровања. Његове тезе су у одређеној мери прихваћене, и многе хришћанске заједнице су се окренуле харитативним делатностима које су постале срж њиховог идентитета. Међутим, такво схватање хришћанске праксе такође је плод унутрашње секуларизације црквене мисли и структура. Аутентична хришћанска пракса је везана за есхатолошки реализам Царства које долази и које је већ овде, а не за напор да се овај свет побољша на основу његових сопствених могућности и средствима која су на располагању (Djakovic 2015: 220-231).

Литература:

1. Benvenist, Emil (2002): *Rečnik indoevropskih institucija*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad.
2. Brilijantov, I. Aleksandar (2013): „Imperator Konstantin Veliki i Milanski edikt iz 313. godine“, u *Sveti Car Konstantin i Milanski edikt 313. godine* (ur. R. Mladenović), Kraljevo, 7-183.
3. Bulgakov, Sergej (1991): *Pravoslavlje. Ogledi o učenju Pravoslavne Crkve*, Mediteran, Beograd.
4. Bumis, J. Panajotis (2011): *Kanonsko pravo*, Sarajevo-Beograd.
5. Đakovac, Aleksandar (2015): „Crkva u savremenom sekularnom srpskom društvu“, *Teološki pogledi* 1, 91-104.
6. Đurović, Zoran (2013): „Mito Svetog Kirila Aleksandrijskog“, *Teološki pogledi* 2, 395-405.
7. Žunjić, Slobodan (2016): *Bog filozofa u antici*, Otačnik – Bernar, Beograd.
8. Jevtić, Miroljub (1994): „Sekularizam kao pretpostavka moderne demokratije“ u *Povratak svetog*, (ur. Dragoljub Đorđević), Niš, 180-187.
9. Kjusopulu, Tonja (2014): *Car i upravitelj*, Clio, Beograd.
10. Lubardić, Bogdan (2011): „Justin Popović u Oksfordu: između romantizovanih činjenica i činjenice romantizma“, *Srpska teologija u dvadesetom veku: istraživački problemi i rezultati*, 10, 2011, 75-197.
11. Rober, Žan-Noel (2009): *Stari Rim*, Clio, Beograd.
12. Vatnou, Robert (1994): „Nauka i sveto“, u *Povratak svetog*, (ur. Dragoljub Đorđević), Niš, 157-166.
13. Agamben, Đordo (2010): *Pofanacije*, Beograd.
14. An-Na`im, Abdullahi Ahmed (2008): *Islam and the Secular State: Negotiating the Future of Shari`a*, Harvard University Press.
15. Arent, Hana (1998): *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća, Beograd.
16. Barclay, M. G. John (2006): *Flavius Josephus: Against Apion: Translation and Commentary*, Brill.
17. Chambers, Paul (2005): *Religion, Secularization and Social Change: Congregational Studies in a Post-Christian Society*, University of Wales Press.
18. Dagron, Gilbert (2007): *Emperor and Priest: The Imperial Office in Byzantium*, Cambridge University Press.
19. Djakovac, Aleksandar (2015): „Eschatological Realism: A Christian View on Culture, Religion and Violence“, *Philotheos* 15, 220-231.
20. Eliot, S. Thomas (1949): *Christianity and Culture: The Idea of a Christian Society and Notes towards the Definition of Culture*, Harcourt, Bracek.
21. Engineer, Asghar Ali (2006): „Islam and Secularism“, *The Blackwell Companion to Contemporary Islamic Thought* (ur. Ibrahim M. Abu-Rabi), Blackwell Publishing, 338-344.
22. Fortin, L. Ernest (2006): „Sv. Augustin“, *Povijest političke filozofije* (ur. L. Strauss, J. Cropsey), Golden marketing: tehnička knjiga, Zagreb, 103-118.
23. Habermas, Jürgen (2008): „Secularism's Crisis of Faith: Notes on Post-Secular Society“, *New perspectives quarterly* 25, 17-29.
24. Habermas, Jürgen (2010): *An Awareness of What is Missing: Faith and Reason in a Post-secular Age*, Polity.

25. Humphries, Mark (2007): "From emperor to pope? Ceremonial, space, and authority at Rome from Constantine to Gregory the Great", u *Religion, Dynasty, and Patronage in Early Christian Rome 300- 900* (eds. K. Cooper, J. Hillner), Cambridge, 21-58.
26. Kantorovic, Ernst (2012): *Dva kraljeva tela*, Fedon, Beograd 2012.
27. Kucukcan, Özlem Uluç (2015): „Religion and Post-Secularity: New Perspectives on the Public Sphere”, *Global Secularisms in a Post-Secular Age*, (eds. Stacey Gutkowski, Lois Lee, Johannes Quack), De Gruyter, 71-89.
28. Kojić, Mario (2007): *Izazovi post-metafizike*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad.
29. Lavi, Shai (2014): "Human Rights and Secularism: Arendt, Asad, and Milbank as Critics of the Secular Foundations of Human Rights", *Mapping the Legal Boundaries of Belonging: Religion and Multiculturalism from Israel to Canada* (ed. Rene Provost), Oxford University Press, 56-78.
30. Leshem, Dotan (2016): *The Origins of Neoliberalism: Modeling the Economy From Jesus to Foucault*, Columbia University Press.
31. Matos, Bruno (2016): „Postsekularizam: modeli interakcije religioznog i sekularnog poimanja racionalnosti“, *Nova prisutnost* 14/2, 203-218.
32. Metz, Johann Baptist (2004): *Politička teologija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
33. Milbank, John (2014): *Beyond Secular Order: The Representation of Being and the Representation of the People*, Wiley-Blackwell.
34. Nussbaum, C. Martha (2013): *The New Religious Intolerance: Overcoming the Politics of Fear in an Anxious Age*, Harvard University Press.
35. Turner, S. Bryan (2012): „Post-Secular Society: Consumerism and the Democratization of Religion“, u: *The Post-Secular in Question: religion in contemporary society*, (eds. P. Gorski, D. Kyuman, J. Torpey), Social Science Research Council, 135-158.

RELIGIOUS MATRICES

Religion, secularism and post-secularism in a post-christian polis

Summary: Habermas' thesis on post-secularism was born out of the partial failure of success of the western democratic societies to implement secular values. The main question is – is that failure result of the fact that secularism in fact works in old religious matrices? The characteristic of these matrices is that they're basically totalitarian, so that they necessarily spark reactions of resistance. On the other hand, the secular religious matrices have other religious matrices as enemies, which potentially generates conflict. Post-secularism has the goal to alleviate the totalitarian character of the secular doctrine, while it still insists on "translating" the religious discourse into its own. This is progress, but it's not big enough, since tolerance cannot really be based upon the acceptance of an ideological key.

Key words: culture, Christianity, secularism, post-secularism, religious matrices

ШИРЕЊЕ ШИИТСКОГ ИСЛАМА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Сажетак: На простору Босне и Херцеговине, као и у осталим земљама Балканског полуострваса муслиманским становништвом увек је био доминантан ханефијски мезхеб сунитског ислама. До избијања рата 1992. године шиизам није имао велики утицај, али тада босанске власти почињу да се ослањају на хуманитарну и војну помоћ Ирана, највеће шиитске земље. Иран је искористио ову прилику да готово неопажено инфилтрира своје мисионаре у Босну и Херцеговину, са задатком да шире своје виђење ислама. Овај рад покушаће да објасни на који начин и преко којих субјеката и организација шиитски мисионари предвођени Исламском Републиком Иран настоје да рашире шиитску идеологију међу босанске муслимане.

Кључне речи: Босна и Херцеговина, Иран, босански муслимани, ислам, шиизам

Ислам је данас друга најраспрострањенија религија на свету са око 1.126.000.000 верника и дели се на суните и шиите.¹ Постоје и бројне мање секте у оквиру ислама, али ми ћемо се у овом раду скоцентрисати на основну поделу. Исламске земље су све земље Северне Африке, од Марока на западу, до Индије на северу, једини прекид у том ланцу чини Израел, а на истоку од Индије муслиманске земље су: Бангладеш, Малезија, Брунеј и Индонезија. Постоје и бројне муслиманске мањине свуда у свету, нпр у Суринаму има 19,6 % муслимана. Већина ових земаља су сунитске, шиити су већина само у Ирану, Ираку и Азербејџну, а веома су бројни у Либији, Јемену... Наравно, не треба заборавити ни земље бившег СССР: Киргистан, Туркменистан, Таџикистан, Казахстан и Узбекистан. Сунити чине 90 % муслиманског света, остало су шиити.²

Сви муслимани, дакле и сунити и шиити верују у Алаха, пророка Мухамеда, који им је донео свету књигу Куран, поруку од Бога и управо је његово

* milanvukelic86@hotmail.com

¹ Мирољуб Јевтић, *Политикологија религије*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, 2009. стр. 27.

² Исто. стр. 27-28

учење и понашање пример за сваког муслимана. Дакле, гледајући са рационалне тачке гледања, за муслимане је ислам оно што проповеда Мухамед. Он је био: првосвештеник, Божији посланик, војсковођа, врховни судија и шеф државе. Бити муслиман значи следити Мухамеда у свакој од ових функција³. Међутим, колико год ислам деловао као сложна и јединствена религија у пракси ситуација је потпуно другачија. Постоје бројне разлике међу муслиманима и оне су пре свега културне и социјалне природе.

После смрти Мухамеда, његови следбеници су се окупили да изаберу његовог наследника (калифа). То је могао бити онај који је у себи обухватао функцију команданта правоверног и функцију имама свих муслимана. У исламу постоје четири правоверна калифа, Абу Бакр, Омар, Осман и Алија. Шиити (шијат-али-ја или припадници Алијеве партије) верују да наследник Мухамеда мора бити из његове уже породице, према томе они не признају прву тројицу калифа и верују да је само Алија заслужан да буде наследник пророка Мухамеда⁴. Поштовање ехли бејта⁵ је једна од најважнијих карактеристика шиитског ислама. Управо је то један од основних разлога раскола сунита и шиита.

Оно што разликује шиите од сунита јесте концепт имамата. Шиити верују да је Мухамед обједињавао духовну и световну власт и да је само он могао да аутентично тумачи Куран, а да не наруши његову објаву. Величањем Пророка и његовог наследника Алије, шиити су створили концепт имама као синонима за вођу који најбоље познаје верско право и који је једини у стању да створи идеалну исламску заједницу. Такође, оно што је шиите раздваја од сунита је веровање у скривеног дванаестог имама Махдија који ће се вратити и завладати светом.⁶

Исламизација Босне и Херцеговине

Балканско полуострво одувек је представљало место где су се укрштале различите културе и религије. Може се рећи да су историју Балкана обележила два велика царства, Византијско и Османско царство. Управо у време Османског царства успостављен је најдужи период политичког и верског јединства.⁷ Пет векова Османске владавине оставиле су неизбрисив траг на овом подручју, који се и дан данас осети. На Балкану, ислам је друга најраспрострањенија религија, после хришћанства и броји око 17 милиона верника. Албанци и бо-

³ Миролуб Јевтић, Његош и ислам, Поља геополитике зборник радова, *Култура Полиса, год XIII (2016), посебно издање*.

⁴ Мирча Елијаде; Јоан П. Кулиано, *Водич кроз светске религије*, Нова књига, Београд-Подгорица, 2014. стр. 198-199

⁵ У преводу са арапског језика, „људи куће“. Израз који се користи за ужу породицу Мухамеда која обухвата његову ћерку Фатиму, рођака и зета Алију и њихова два сина Хасана и Хусеина

⁶ *Енциклопедија живих религија*, Нолит, Београд, 2004. стр. 702

⁷ Zoi Gkouma, "Balkan Muslims and Modern Identities in Bosnia, Albania and Bulgaria", Master Thesis, University of Macedonia, Department of Balkanic, Slavic and Oriental Studies, December 2012. стр.3

сански муслимани су највеће етничке групе које су прешле на ислам у време османске владавине.⁸

Једно од питања које и дан данас није у потпуности обрађено јесте исламизација Босне и Херцеговине. Разлог за то су врло сиромашни извори, али и недовољна жеља научних истраживача да се детаљно позабаве овом темом. На територију Босне и Херцеговине ислам су донели Турци (Османлије). Сам појам „турчин“ за муслимане никада није означавао етничку припадност, већ представља синоним за све муслимане. Ислам као религија верску припадност ставља испред етничке⁹. Није познато да су пре њих становници Босне и Херцеговине имали контаката са исламом. Арапи, који су долазили до обала Јадранског мора као и Исмаилије у Мађарској и муслимани у Македонији нису могли оставити осетнијег трага у Босни и Херцеговини.¹⁰ Пре доласка Турака најраспрострањенија вера била је богомилска или патаренска, мада постоји мишљење да је Босном владало и православље. Јарослав Шидак, хрватски историчар тврдио је да босанска црква била пре свега само босанска а не православна или богомилска.¹¹

И пре званичног освајања Босне, ислам је већ заузео своје место у босанским градовима и селима. Године 1436. Турци су освојили Сребреницу и Зворник а под контролом су имали и Гацко, Невесиње, Загорје, Устиколину, Фочу, Подриње, Плевље, Чајниће, Подриње, Сокол, Вишеград, и долину Миљачке са Сарајевом. Тада су почеле и да се дижу прве џамије. Прва џамија у Сарајеву је садашња Царева џамија која се у турским изворима помиње и као „Џамии атика“ тј. стара џамија.¹²

У пролеће 1463. године велики турски султан Мехмед ел-Фатих заузима све важније градове у Босни па и краљеву престоницу Јајце. Тада је дошло до масовне исламизације становништва, 36 хиљада богомилских породица је дошло под Јајце да се поклониле султану Мехеду ел-Фатиху. Међу њима је било и доста великаша са ових простора попут млађег сина Херцега Стјепана-Стјепана, каснији велики везир Ахмед паша Херцеговић, деца краља Стјепана Томе Жигмунд и Катарина као и многи други.¹³

Шиитски ислам међу босанским муслиманима

С обзиром на то да су у Босну ислам донели Турци, сви муслимани са ових простора били су сунити. На масовно ширење шиизма у целом свету највише је утицала Иранска исламска револуција предвођена ајтолахом Рухола-

⁸ Erjada Progonati, Iran's Silent Revolution in Balkans, *Journal of Security, Strategy and Political Studies*, vol1/issue 1/2016. стр. 177

⁹ Милољуб Јевтић, *Албанско питање и религија*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, 2011. стр.8

¹⁰ Мехмед Ханџић, *Исламизација Босне и Херцеговине- порјекло босанско-херцеговачких муслимана*, Исламска дионичка штампарија, Сарајево, 1940. стр 18.

¹¹ Исто, стр.17

¹² Исто, стр. 19

¹³ Исто, стр.20

хом Хомеинијем 1979. године. Масовним протестима уз примену насиља долази до рушења шаховог режима и повратка Хомеинија из изгнанства у Француској и стварања Исламске Републике Иран. Идеолошку базу ове државе представљала је исламска теорија, тачније шиитска доктрина. Ајтолах Хомеини није био велики теоретичар, већ харизматични лидер који је настојао да у пракси дословно примени идеје шиитских теоретичара.¹⁴ Успех Хомеиније револуције пробудио је муслимане широм света, вратио им је поверење у ислам и ојачао њихову веру. Мирне шиитске заједнице у сунитским државама почеле су агресивно да истичу своје шиитско веровање и да показују незадовољство владајућим режимима.¹⁵

Иранска исламска револуција знатно је утицала на спољно-политичке активности Ирана. Те активности подразумевале су и ширење шиизма у земље насељене муслиманима, у којима до тада није било већег шиитског утицаја. Ширење иранског утицаја није заобишло ни територију Балканског полуострва, пре свега Албанију и Босну и Херцеговину.

У Босни и Херцеговини утицај Иранске револуције праћене шиизмом у великој мери почиње да се осећа почетком рата, мада је њен утицај био присутан и пре. Добро је познато да је лидер босанских муслимана Алија Изетбеговић био један од вођа панисламистичке организације „Млади муслимани“ и аутор Исламске декларације, која је представљала формални манифест ове организације. У лето 1982. заједно са сарадником Омером Бехменом, који је одслужио једанаестогодишњу затворску казну због радикалног исламизма, почео је да успоставља везе са Техераном, преко Иранске амбасаде у Бечу. Посредник је био Теуфик Велагић, такође припадник „Младих муслимана“. Његов задатак је био да Иранцима достави примерак необјављене Исламске декларације. Чињеница је да се Иранцима допало оно што су прочитали, па је руководство „Младих муслимана“ добило позив да посете Иран, како би расправљали о заједничким интересима. До тог састанка није дошло јер су безбедносне структуре Босне и Херцеговине сазнале за овај планирани сусрет и чланове Младих муслимана похапсиле 1983. године због оптужби за тероризам и сарадњу са непријатељем државе. Суђење припадницима покрета изазвало је велику медијску пажњу, а оптужени су добили затворске казне у укупном трајању од деведесет година.¹⁶ Нема сумње у то да је главна идеја покрета „Млади муслимани“, који основан 1945. године од стране људи који су образовање стекли на каирском универзитету Ал-Азар и већ тамо су имали прилику да се упознају са идејама Исламске револуције коју су и подржавала и „Муслиманска браћа“ једна од првих радикалних исламистичких организација, био стварање аутономне исламске Босне која би била држава која ће тежити уједињењу свих муслимана.¹⁷

¹⁴ Милољуб Јевтић, *Политикологија религије*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, 2009. стр. 180

¹⁵ John L. Esposito, *Исламска претња мит или стварност?*, UIO „SELSEBIL“, Живинице, 2001. Стр. 47

¹⁶ John R. Schindler, Босански рат и терор-Босна, Ал каида и успон глобалног цихада (4), <http://www.magazin-tabloid.com/casopis/?id=06&br=271&cl=31>, приступљено 27.02.2017.

¹⁷ Милољуб Јевтић, *Цихад у Босни у време глобализације*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, 2013. Стр 37.

Босанским властима била је неопходна помоћ почетком рата 1992.године и оберучке су прихватили војну, логистичку и хуманитарну помоћ Ирана, који је био један од првих земаља који су подржали режим Алије Изетбеговића. Упркос санкцијама СБ УН, Клинтонова администрација је одобрила да се босанским муслиманима достави оружје од стране Ирана али и других савезника. Још неке исламске земље попут Саудијске Арабије и Турске биле су вољне да босанским муслиманима доставе помоћ и да их на тај начин удаље од шиитског Ирана, али су босанске власти увек биле оријантисане ка Ирану, видевши у њему најлојалнијег савезника. Америчке обавештајне службе почеле да су увиђају да је Босна постала земља у којој Иран има све већи утицај. Након потписивања Дејтонског споразума 1995.године, један од главних циљева политике САД јесте смањивање иранског утицаја у Босни и Херцеговини.¹⁸ Врло је битно напоменути да су исламске земље овај рат виделе као цихад, дакле рат ислама против неверника. Најбољу дефиницију овог појма дао је професор др Мирољуб Јевтић са Факултета политичких наука који појам цихад дефинише као „систем свих акција и поступака на индивидуалном и колективном плану, чији је задатак јачање исламске религије и исламске верске заједнице“. Дакле, циљ је био исламизација Југославије која ће се, у будућности, ујединити са светском исламском империјом.¹⁹

Распадом Југославије на територији Балкана долази до мира. Упркос томе што су се босанске власти, под притиском САД формално прекинуле војне и обавештајне контакте са Ираном, активна улога иранских мисионара се наставља кроз активности разних образовних, религијских и културних организација, институција и удружења.²⁰ Све оне имају за циљ да наставе тамо где је стао Хомеини и да на територију Босне и Херцеговине наставе ширење иранског утицаја обојеног шиитском доктрином. Постоји двадесетак таквих институција на територији Босне и Херцеговине²¹, а у овом раду акценат ће бити на онима које су најактивније²².

Према босанским медијима једна од најактивнијих организација која заступа ширење шиизма у Босни и Херцеговини је Фондација Мула Садра (MullaSadra). Своје активности ова организација је започела 2003.године у Сарајеву. Фондација се финансира из иранског верског седишта Кома (Qom), а директор ове организације је Шејк Акбар Ејди (Shayh Akbar Eydi), који је врло поштован у иранским круговима. Како медији наводе у оквиру ове фондације отворена је и високошколска верска установа. Због промовисања шииз-

¹⁸ErjadaProgonati,Iran's Silent Revolution in Balkans, *Journal of Security ,Strategy and Political Studies*, vol1/issue 1/2016, str. 184-186

¹⁹Мирољуб Јевтић, *Све наше заблуде*, Просвета Интернационал, Београд, 1998. стр 22.

²⁰Џевад Галијашевић, Зашто је Бакир Изетбеговић коначно отписан, Бошњаке чекају тешки дани и мучно отржење, http://web-tribune.com/tema_dana/dzevad-galijasevic-otkriva-zasto-je-bakir-izetbegovic-konacno-otpisan-bosnjake-cekaju-teski-dani-i-mucno-otreznje#, приступљено 28.02.2017.

²¹ Исто

²² Поред поменутих организација под покровитељством Ирана на територији БиХ делују и БИРДС, Обнова, Мост пријатељства,Персијско-босански колеџ, Телевизије Сахар,Бехар и Ириб, Агенција Ирна....

ма ова установа нема дозволу за рад од надлежних институција, као ни Исламске заједнице Босне и Херцеговине.²³ Фондација Мула Садра бави се преводом и објавом књига верско-филозофског садржаја, организацијом семинара, округлих столова и научних скупова на којим учествују бројни уважени исламски мислиоци из иностранства, организовањем путовања за професоре, студенте и улему, пре свега у Иран, успостављањем пријатељских односа са разним друштвеним групама, организацијом разних курсева едукативног садржаја...²⁴

Фондација Мула Садра изазвала је врло бурну реакцију босанске јавности објављивањем текста „Сакупљање и објављивање Курана“, који је изазвао гнев босанских муслимана, доводећи чак у питање и веродостојност кодификације Курана. Исламска заједница Босне и Херцеговине осудила је овај текст сматрајући га врло штетним по све муслимане на овим просторима.²⁵ У саопштењу Исламске заједнице Босне и Херцеговине наведено је да они веома цене помоћ и пријатељство као и подршку Исламске Републике Иран у ратном периоду као и у постратној обнови, али неће дозволити да та чињеница буде злоупотребљавана од стране неких организација или појединаца. У саопштењу се такође наводи да Исламска заједница Босне и Херцеговине разуме незадовољство многих муслимана и својих чланова као и своју обавезу да заштити ехлусунетску традицију ислама и ханефијски мезхеб, који су Уставом Исламске заједнице заштићени.²⁶ Врло брзо, уследила је и реакција Фондације Мула Садра на ово обавештење у којем се наводи да нису имали никакву лошу намеру а поготово да доведу у питање тумачење часног Курана.²⁷

Следећа организација коју вреди поменути као једну од најактивнијих је Научно истраживачки центар „Ибн Сина“. Институт је основан у Сарајеву 1996.године. Главни циљ му је истраживање на пољу хуманистичких наука као и ширење културне и научноистраживачке сарадње између иранских и босанских научника, мислиоца и културно-научних институција. Рад Научноистраживачког института „Ибн Сина“ одвија се кроз четири центра²⁸:

- Центар за филозофију и гнозу
- Центар за културу и цивилизацију
- Центар за персијски језик и књижевност
- Центар за балканолошке студије

Центар своје активности спроводи и организацијом промоција књига, сарадњом са научним институцијама, организацијом трибина, изложби, семи-

²³ Тајна дипломатска офанзива иранаца у БиХ, <http://24sata.info/mobile/kolumne/fatamorgana/118873-ekskluzivno-Tajna-diplomatska-ofanziva-Iranaca-BiH.html>, приступљено 28.02.2017.

²⁴ О нама, <http://mullasadra.ba/o-nama>, приступљено 28.02.2017.

²⁵ Исламска заједница у БиХ објавила рат шиитским мисонарима ?, <http://kliker.info/islamska-zajednica-u-bih-objavila-rat-siitskim-misionarima/>, приступљено 28.02.2017.

²⁶ Саопћење кабинета реису-л-улеме, <http://www.islamskazajednica.ba/vijesti/aktuelno/18703-saopcenje-kabineta-reisu-l-uleme>, приступљено 28.02.2017.

²⁷ Објашњење чланка „Сакупљање и обједињавање Курана“ објављеног на порталу mullasadra.ba, <http://www.mullasadra.ba/aktivnosti/item/1981-objasnjenje-clanka-sakupljanje-i-objedinjavanje-kurana-objavljenog-na-portalu-mullasadra-ba>, приступљено 28.02.2017.

²⁸ О нама, <http://www.ibn-sina.net/index.php/o-institutu>, приступљено 28.02.2017.

нара... Врло је интересантно да се на веб сајту ове организације као једна од најзначајнијих активности помиње и сарадња са Исламском заједницом Босне и Херцеговине, највећом верском институцијом у земљи, потписивањем Протокола о сарадњи²⁹.

Једна од организација која врло активно делује на пољу ширења шиизма у Босни и Херцеговини је World Federation of KSIMC (Светска федерација шиија дванаестоимамија–Shia IthnaAsheria) чије је седиште у Енглеској. У периоду од 22-26.маја 2013. године Босну и Херцеговину је посетила делегација Светске федерације шиија дванаестоимамија, која је прошла неопажено, баш као и њихово инфилтрирање у босанско друштво за време рата. У сарадњи са Фондацијом Мула Садра и Научноистраживачким институтом Ибн Сина, дванаестоимамије успеле су да направе једну малу верску заједницу у месту Љешево код Илијаша. Ту се налази центар под називом „Кућа босанска“, а поред центра се налази више кућа. Управо у овом центру се одвија највећи број активности ове организације, попут дневних молитви, учење дове Кумејл, као и рамазански програми и програми у месецу Мухарему... Федерација шија дванаестоимамија посебну пажњу придаје раду са омладином, коју припрема за будуће изазове. У оквиру федерације издаје се часопис „Муслимански живот“ који има за циљ да пропагира шиитско виђење ислама. Поред Босне и Херцеговине, часопис се издаје у још двадесет земаља. Не треба занемарити ни активности попут организације курсева енглеског језика за становништво, лекарских прегледа, информационо-технолошких курсева, штампање књига о шиизму, финансирање новинара, успостављање контаката са школама и факултетима... У Босни и Херцеговини има између 250 и 300 шиија дванаестоимамија, а можда и више. Многи од њих због страха или неког другог интереса крију своје верско опредељење. Као главни домаћи мисионари шиија дванаестоимамија у Босни и Херцеговини помињу се Абдулах Шабар (AbullahShabar) и Ертан Басарик (ErtanBasarik)³⁰.

Светска федерација шиија дванаестоимамија постоји више од 30 година и броји око 125 хиљада чланова широм света, углавном у Канади, Источној Африци, Индији, Пакистану, Великој Британији, САД као и земљама Блиског истока. Стратешки циљ организације је пружање хуманитарне помоћи становништву земаља у развоју уз ширење праве поруке ислама као религије која истиче мир и поштовање људских вредности.³¹

Ирански културни центар у Сарајеву отворен 1994. године од стране тадашњег министра иностраних послова Ирана Алија Акбара Велајатија (Ali Akbar Velayati)³². Центар промовише иранску културу кроз разне активности

²⁹ Исто, приступљено 28.02.2017.

³⁰ Шијска заједница из Љешева код Илијаша, <http://ilijas.info/siijaska-zajednica-iz-ljeseva-kod-ilijasa/> приступљено 28.02.2017.

³¹ About world federation of KSIMC, <http://www.world-federation.org/wf-about>, приступљено 28.02.2017.

³² Џевад Галијашевић, Зашто је Бакир Изетбеговић коначно отписан, Бошњаке чекају тешки дани и мучно отржење, http://web-tribune.com/tema_dana/dzevad-galijasevic-otkriva-zasto-je-bakir-izetbegovic-konacno-otpisan-bosnjake-cekaju-teski-dani-i-mucno-otreznjeje#,

попут издавачке делатности, организације курсева персијског језика, одржавања филмских фестивала и изложби...³³ Године 1998. уз помоћ Иранског културног центра, основана је Иранска библиотека. Читаоцима је на располагању преко пет стотина књига о оријенталној цивилизацији и култури и то на персијском, арапском, енглеском и босанском језику. У оквиру Иранске библиотеке може се наћи и часопис „НУР“ који издаје Ирански културни центар и посвећен је иранској култури и цивилизацији. У сарадњи са Иранским културним центром, Иранска библиотека повремено организује предавања о истакнутим иранским уметницима. На пример, врло је било посећено предавање о животу Целалудина Румија, персијског филозофа, правника, теолога и песника, као и Омара Хајама, истакнутог персијског математичара, астронома, астролога и песника као и предавање о „дивану“ вође Иранске исламске револуције ајтолаху Рутолаху Хомеинију.³⁴

Женски едукациона организација Кевсер (Kewser) основана у Зеници 1994.године као невладина организација и главни јој је циљ помоћ женама и деци у сфери образовања и одгоја у духу исламске вере. Седиште организације је у Сарајеву а њен рад је проширен на целу територију Босне и Херцеговине као и на иностранство. Саставни део ове организације су и клуб ВИД (вредности и друштво) и хор Кевсер. У оквиру медијских пројеката Кевсер једном месечно издаје магазин Зехра, а ту су и телевизијске и радио станице Зехра. Једном недељно организују се предавања из духовности, психологије, филозофије, здравља као и предавања коју су везана за некуконкретну тему или проблем. Сваке године организује се културно духовна манифестација посвећена рођењу Фатиме, Мухамедове ћерке. Манифестација се састоји из три дела и траје седам дана.³⁵

Поред активности наведених организација, оно што забрињава босанску јавност је и покушај шиитских мисионара да своје активности прошире и на Факултет исламских наука у Сарајеву. Године 2015. сваки студент је добио по три књиге које говоре о шиитском виђењу ислама, а делио их је Институт „Ибн Сина“.³⁶ Професор др Фатима Табатабаи (Fatima Tabatai) једна је од најистакнутијих професора на Исламском факултету у Кому у Ирану која је руководила и Сектором за исламску гнозу у Истраживачком институту Имам Хомеини у Техерану. У току школске 2005/2006 на позив Факултета, била је гост на катедри коју води проф. др Решид Хафизовић³⁷ Управо је проф. Хафизовић од стране појединих босанских медија означен као један од најактивнијих домаћих шиитских мисионара у Босни и Херцеговини. Колико је ситуација

приступљено 28.02.2017.

³³ Cultural center of Iran, Sarajevo, <http://sarajevo.icro.ir/index.aspx?siteid=143>, приступљено 01.03.2017.

³⁴ Хомеизам у Босни, <http://islamista.blogger.ba/arhiva/2008/01/08>, приступљено 01.03.2017.

³⁵ Женска едукациона организација Кевсер, http://www.zehra.ba/zehra/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=35&Itemid=61, приступљено 01.03.2017.

³⁶ Шијска заједница из Љешева код Илијаша, <http://ilijas.info/siijaska-zajednica-iz-ljeseva-kod-ilijasa/>, приступљено 28.02.2017.

³⁷ Хомеизам у Босни, <http://islamista.blogger.ba/arhiva/2008/01/08>, приступљено 01.03.2017.

озбиљна говори и податак да је на друштвеној мрежи Фејсбук (Facebook) попућено 20 хиљада долара за убиство професора Хафизовића.³⁸ Поменути професор, угледни теолог, један је од оних који је јавно упозорио на опасност од ширења вежбајског утицаја у Босни и Херцеговини што се наводи као један од разлога за нападе коју укључују и поменуту претњу смрти.³⁹

Линија која раздваја и спаја рад дипломатије и обавештајних служби врло је танка и оне су одувек биле упућене једна на другу и повезане истим циљем, а то је стицање предности у односу на друге земље, у сваком смислу.⁴⁰ Присуство бројних обавештајних служби исламских земаља у Босни, још из ратног периода, позната је ствар, али како босански медији наводе најактивнији су агенти две иранске обавештајне службе. Прва је МОИС (Ministry of Intelligence and Security) која има знатно мање агената од ИРГЦ, обавештајне службе Иранске револуционе гарде, чија је шпијунска мрежа у Босни и Херцеговини знатно распрострањенија, а за њу ради и добар број домаћих сарадника. Своје активности обавештајне службе Ирана обављају посредством бројних невладиних организација (горе наведених) уз финансијску подршку Иранске амбасаде у Сарајеву. Скоро сваке године у Иран отпутује велики број босанских држављана. Организацију као и трошкове њиховог боравка, како се у босанским медијима наводи, формално је покривао Институт „Ибн Сина“, који се помиње и као главно седиште Иранске револуционарне гарде за Балкан. Официри ИРГЦ су надзирали и организовали одлазак босанских држављана на међународне конференције Форума исламског буђења у Иран, а на та путовања углавном су одлазили пензионисани генерали Војске Босне и Херцеговине, службеници Исламске заједнице, књижевници, научници... све у циљу побољшања репутације Ирана.⁴¹ Све активности иранских служби подразумевају и ширење шиитске идеологије која је срж иранског друштва.

Ову, већ прилично напету ситуацију у Босни и Херцеговини додатно је подгрејао серијал који се емитовао 2013. године у дане Бајрама на ФТВ под називом „Сунити, шиити“. Овај серијал изазвао је бурне реакције јавности, означен је као провокација шиитских мисионара изахтевана је хитна реакција Исламске заједнице Босне и Херцеговине.⁴² Аутор серијала није познат као ни порекло сцена које су у серијалу приказане.⁴³ Оно што свакако брине босанску

³⁸ Позив на убиство-20 000 долара за смрт Решида Хафизовића, <http://www.haber.ba/vijesti/crna-hronika/53086-20-000-dolara-za-smrt-resida-hafizovica>, приступљено 01.03.2017.

³⁹ Неспоразум сунита у БиХ и иранских шиита, <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Nesporazum-sunita-u-BiH-i-iranskih-siita/205937>, приступљено 01.03.2017.

⁴⁰ Марко Ј. Пановић, Однос обавештајне службе и дипломатије, *Култура полиса, год XIII (2016)*, бр. 31, стр. 368

⁴¹ Тајна дипломатска офанзива иранаца у БиХ, <http://24sata.info/mobile/kolumne/fatamorgana/118873-ekskluzivno-Tajna-diplomatska-ofanziva-Iranaca-BiH.html>, приступљено 01.03.2017

⁴² О серијалу ФТВ-а „Сунити, шиити“: Рукавица у лице сунитској улеми Босне, <http://islam-iman.com/o-serijalu-ftv-a-sunniti-siiti-rukavica-u-lice-sunitskoj-ulemi-bosne/>, приступљено 01.03.2017.

⁴³ Које треба шиизам у Босни, <http://sandzakpress.net/kome-treba-siizam-u-bosni>, приступљено 01.03.2017.

јавност је да им се не догоди ситуација као у Судану, где власти нису обраћали пажњу на ширење шиизма, да би десет година касније били суочени са врло моћном шиитском заједницом која је обухватала више од 10 хиљада Суданаца. Суданске власти су тада забраниле рад шиитских организација, како би се њихово даље ширење зауставило. Ретроактивном анализом активности шиитских мисионара у овој земљи, утврђено је да су за само неколико године шиити у овој земљи створили једну врло моћну и респектабилну заједницу.⁴⁴

Закључак

Шиитско сунитски сукоби стари су готово четрнаест векова. Скоро да нема земље насељене муслиманима која то није осетила на својој кожи. Међу њима су и земље Балканског полуострва, пре свега Босна и Херцеговина која је била у фокусу овог рада. Иранском исламском револуцијом из 1979. године исламске земље доживљавају препород и тада долази до глобалног ширења шиизма од стране иранских мисионара, у свим земљама насељеним муслиманским становништвом. Босанске власти прихватајући војну и хуманитарну помоћ од стране Ирана за време четворогодишњег рата на простору бивше Југославије нису сагледали могуће последице ширења иранског утицаја и шиитске идеологије у будућности, већ су били скоцентрисани на решавање тренутног проблема који је тадашња ситуација изазвала. Упркос великој енергији и средствима коју је Иран уложио у ширење свог утицаја у Босни, који подразумева и ширење шиитске доктрине може се закључити да је данас, више од двадесет година од завршетка рата простор за маневар Ирана на територији Босне и Херцеговине прилично сужен. Разлог за то је тежња земаља Балкана, међу којима је и Босна и Херцеговина да се прикључе евро-атлантским организацијама тј. Европској унији и НАТО пакту. Ипак, не треба занемарити рад иранских мисионара који ће кроз низ академских, културних, научних, образовних организација, удружења и институција наставити да шире шиизам и свој утицај под покровитељством Исламске Републике Иран. Какав ће бити њихов успех, време ће показати.

Литература:

1. Gkouma, Zoi (2012): "Balkan Muslims and Modern Identities in Bosnia, Albania and Bulgaria", *Master Thesis, University of Macedonia, Department of Balkanic, Slavic and Oriental Studies*
2. Elijade, Mirča; Kuliano, Joan P. (2014): *Vodič kroz svetske religije*, Nova knjiga, Beograd-Podgorica
3. Grupa autora (2004): *Enciklopedija živih religija*, Nolit, Beograd

⁴⁴ Треба ли нам се десити Судан па да схватимо озбиљност шијских прозелитистичких намјера у БиХ, <http://sandzakpress.net/treba-li-nam-se-desiti-sudan-pa-da-shvatimo-ozbiljnost-sijskih-prozelitistickih-namjera-u-bih>, приступљено 01.03.2017.

4. Esposito, John.L.(2001): *Islamska prijetnja mit ili stvarnost ?*, UIO „SELSEBIL, Živnice
5. Jevtić, Miroljub, Njegoš i islam, Polja geopolitike zbornik radova, *Kultura Polisa, god XIII* (2016), *posebno izdanje*
6. Jevtić, Miroljub (2009): *Politikologija religije*, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, Beograd
7. Jevtić, Miroljub (2011): *Albansko pitanje i religija*, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, Beograd
8. Jevtić, Miroljub (1998): *Sve naše zablude*, Prosveta Internacional, Beograd
9. Jevtić, Miroljub (2013): *Džihad u Bosni u vreme globalizacije*, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, Beograd
10. Panović, Marko J., Odnos obaveštajne službe i diplomatije, *Kultura polisa, god XIII br.31, 2016*
11. Progonati, Erjada, Iran's Silent Revolution in Balkans, *Journal of Security ,Strategy and Political Studies*, vol 1/issue 1/2016
12. Handžić, Mehmed (1940): *Islamizacija Bosne i Hercegovine- porjeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo

Интернет :

1. <http://www.world-federation.org/wf-about>, приступљено 28.02.2017
2. http://www.zehra.ba/zehra/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=35&Itemid=61, приступљено 01.03.2017.
3. <http://kliker.info/islamska-zajednica-u-bih-objavila-rat-siitskim-misionarima/>, приступљено 28.02.2017
4. <http://sandzakpress.net/kome-treba-siizam-u-bosni>, приступљено 01.03.2017.
5. <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Nesporazum-sunita-u-BiH-i-iranskih-siita/205937>, приступљено 01.03.2017.
6. <http://www.mullasadra.ba/aktivnosti/item/1981-objasnjenje-clanka-sakupljanje-i-objedinjavanje-kur-ana-objavljenog-na-portalu-mullasadra-ba>, приступљено 28.02.2017
7. <http://mullasadra.ba/o-nama>, приступљено 28.02.2017
8. <http://www.ibn-sina.net/index.php/o-institutu>, приступљено 28.02.2017
9. <http://islam-iman.com/o-serijalu-ftv-a-sunniti-siiti-rukavica-u-lice-sunitskoj-ulemi-bosne/>, приступљено 01.03.2017.
10. <http://www.haber.ba/vijesti/crna-hronika/53086-20-000-dolara-za-smrt-resida-hafizovica>, приступљено 01.03.2017.
11. <http://www.islamskazajednica.ba/vijesti/aktuelno/18703-saopcenje-kabineta-reisu-l-uleme>, приступљено 28.02.2017
12. <http://24sata.info/mobile/kolumne/fatamorgana/118873-ekskluzivno-Tajna-diplomatska-ofanziva-Iranaca-BiH.html>, приступљено 28.02.2017
13. <http://sandzakpress.net/treba-li-nam-se-desiti-sudan-pa-da-shvatimo-ozbiljnost-sijskih-prozelitistickih-namjera-u-bih>, приступљено 01.03.2017.
14. <http://islamista.blogger.ba/arhiva/2008/01/08>, приступљено 01.03.2017.
15. http://web-tribune.com/tema_dana/dzevad-galijasevic-otkriva-zasto-je-bakir-izetbegovic-konacno-otpisan-bosnjake-cekaju-teski-dani-i-mucno-otreznjenje#, приступљено 28.02.2017.
16. <http://www.magazin-tabloid.com/casopis/?id=06&br=271&cl=31>, приступљено 27.02.2017.
17. <http://ilijas.info/sijska-zajednica-iz-ljeseva-kod-ilijasa/>, приступљено 28.02.2017.
18. <http://sarajevo.icro.ir/index.aspx?siteid=143>, приступљено 01.03.2017.

THE SPREAD OF SHIA ISLAM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary: On the territory of Bosnia and Herzegovina as well as in other countries of the Balkan Peninsula with the Muslim population has always been dominant Hanafi Sunni Islam. Until the outbreak of war in 1992 Shi'ism didn't have a great impact, but then the Bosnian authorities are beginning to rely on humanitarian and military aid to Iran, the largest Shiite country. Iran used this opportunity to infiltrate unnoticed its missionaries to Bosnia and Herzegovina, with a mission to spread their vision of Islam. This article will attempt to explain in what way and through which businesses and organizations Shia missionaries led by the Islamic Republic of Iran are trying to spread Shia ideology among the Bosnian Muslims.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Iran, Bosnian muslims, Islam, Shi'ism

АЛЕКСАНДАР МАТКОВИЋ*

Факултет за европске правно-
политичке студије
Нови Сад

УДК 349.6(323.28):343.9

Монографска студија

Примљен: 12.04.2017

Одобрен: 22.05.2017

Страна: 99-116

ЕКОТЕРОРИЗАМ ИЛИ ПРОЕКОЛОШКИ КРИМИНАЛ – ТЕОРИЈСКЕ И ПРАКТИЧНЕ ДИЛЕМЕ

Сажетак: У раду је анализирана проблематика противправног енвайронменталистичког активизма, са нарочитим акцентом на његовим потенцијалним терористичким обележјима. Кроз више тематских целина размотрени су: појам и обележја тероризма, са једне и вишезначност „еколошког тероризма“, са друге стране; технике и методе спровођења радикалног екоактивизма, његови појавни облици и примери испољавања у пракси. У оквиру дискусије анализиран је однос „класичног“ тероризма и „екотероризма“. Констатовано је да еколошки мотивисана криминална активност има заједничких елемената са феноменом тероризма, али да међу њима постоје и веома значајне разлике. Сугерисано је избегавање употребе термина „екотероризам“ за означавање укупности еколошки мотивисаних правно недопуштених радњи, уз евентуалну дискутабилну, делимичну оправданост коришћења модификованог израза „проеколошки тероризам“ за дефинисање једног ужег дела нарочито екстремног противправног деловања екоактивиста. Као најадекватнија одредница за збир свих кривичних дела повезаних са екоактивизмом, предложен је термин „проеколошки криминал“.

Кључне речи: екологија, тероризам, криминал, екотероризам, проеколошки криминал, заштита животне средине, директна акција

Увод

Екстремне форме еколошког активизма представљају тековину савремене епохе, насталу и уобличену током последњих неколико деценија двадесетог века и присутну све до садашњег тренутка. Ова појава директно је повезана са рапидним загађивањем, узурпирањем, експлоатисањем и другим видовима угрожавања природне средине, као и са свеопштом деградацијом глобалног екосистема. Иницирано као одговор на описане негативне појаве у друштву и природи, противправно деловање радикалних еколошких организација и појединачна веома је актуелна тема која изазива значајне дилеме и контроверзе. У поглављима која следе биће анализиран већи број питања повезаних са правно

* al.matkovic@gmail.com

недопуштеним екоактивизмом, са нарочитим акцентом на термилошким дилемама, садржинским аспектима, појавним облицима и модалитетима, као и другим теоријским и практичним обележјима.

Појам тероризма

Да бисмо могли доћи до увида о оправданости или неоправданости категорисања проеколошког криминалитета као терористичког деловања, нужно је већ на самом почетку размотрити генерални појам тероризма, зарад формирања основе у односу на коју ће бити вршено упоређивање. Приликом проучавања грађе посвећене материји тероризма, лако се долази до закључка о великој бројности и наглашеној хетерогености постојећих дефиниција. У непосредној вези са реченим, уочава се и непостојање глобалног консензуса на пољу прецизног детерминисања ове појаве. Отуда, избегавајући сувише исцрпно и нефункционално навођење свих доступних одређења, може бити одабрано и приказано свега неколико најкарактеристичнијих и најобухватнијих.

Међу дефиницијама домаћих аутора, могу се, као оријентир, издвојити следеће три. Према првој, тероризам се схвата као примена непосредног и организованог насиља од стране мањих група спремних да физичким путем (укључујући атентате, отмице, убиства, диверзије [војне, политичке, економске, индивидуалне]) наметну своју вољу држави и друштву и да, употребљавајући психички терор према маси, изазову личне и колективне комплексе страха, несигурности, зебње и апатије (Гаћиновић 1983: 32; Гаћиновић 1996: 14). Друга дефиниција представља тероризам као акт физичког насиља чији је предмет изабран тако да изазива јаке психолошке реакције, у првом реду страх, код ширег круга људи, у нади да ће оне помоћи да се одржи или промени понашање које је важно за постизање политичког циља, ако такав акт није правдан општим интересима који су одређени независно од њега и ако није извршен по правилима која се уобичајено примењују на друштвене видове вршења власти” (Димитријевић, В, према: Стајић 1999: 284). Према трећој, иначе веома интегралној дефиницији, тероризам јесте сложен облик организованог групног, и ређе индивидуалног или институционалног политичког насиља обележен не само застрашујућим брахијално физичким и психолошким, већ и софистицирано-технолошким методама политичке борбе којима се обично у време политичких и економских криза, а ретко и у условима остварене економске и политичке стабилности једног друштва, систематски покушавају остварити „велики циљеви“ на морбидно спектакуларан начин, а непримерено датим условима, пре свега друштвеној ситуацији и историјским могућностима оних који га као политичку стратегију упражњавају (Симеуновић, 2009: 80).

Говорећи о дефиницијама страних аутора, спрам тематске природе овога рада, као и услед његових просторних ограничења, сасвим је нецелисходно (а уједно и немогуће) понудити исцрпан приказ свих доступних одређења тероризма. Отуда смо се определили за пресек најактуелнијих и најпотпунијих детерминишућих елемената који су консензуално прихваћени у академским

круговима, а које је понудио А. Шмид (A. Schmid): 1. Појам тероризам може се односити на доктрину о претпостављеној ефикасности посебних форми или тактика политичког насиља којима је циљ изазивање страха. Истовремено, он може означавати завереничку праксу прорачунате, демонстративне и директне насилне акције без правних или моралних ограничења, која је уперена примарно према цивилима и неборцима и која се изводи зарад пропагандних и психолошких ефеката у односу на различит аудиторијум и на сукобљене стране. 2. Тероризам као тактика користи се у три главна контекста: а) незаконита државна репресија; б) пропагандистичка агитација од стране недржавних актера у време мира или изван зона сукоба; в) недозвољена тактика нерегуларног ратовања примењивана од стране државних и недржавних актера. 3. Физичко насиље или претње коришћени од стране терориста укључују једнофазна дела смртоносног насиља (попут бомбашких и оружаних напада), двофазне инциденте опасне по живот (попут отмице и других облика узимања талаца за потребе принудног преговарања), као и мултифазне акције (као што је случај код „нестанака“ који укључују отмицу, тајно лишење слободе, мучење и убиство). 4. Јавна виктимизација настала као резултат деловања терориста иницира процесе комуникације засноване на претњи у оквиру којих се условни захтеви постављају појединцима, групама, влади, друштвима или њиховим деловима, док, са друге стране, терористи-починиоци настоје прибавити подршку одређеног дела бирачког тела (базирану на везама које се тичу националности, религије, политичког опредељења и сл.). 5. Порекло тероризма базира се на страху, паници или анксиозности који су изазвани терором, који се шире међу онима који се идентификују са директним жртвама или деле сличности са њима и које генерише неки од модалитета терористичког акта - шокантна бруталност, одсуство дискриминације, драмски или симболички квалитет и непоштовање правила ратовања и правила кажњавања. 6. Главне директне жртве терористичких напада начелно нису оружане снаге, већ се уобичајено ради о цивилима, неборцима и другим невиним лицима неспремним на одбрану која не сноси никакву директну одговорност за конфликт који је допринео терористичким актима. 7. Директне жртве нису крајњи циљ (као у класичном атентату у оквиру кога се жртва и мета подударају), већ служе као преносиоци порука (више или мање несвесно потпомогнути вредностима вести масовних медија) које треба да досегну до различитог аудиторијума и до сукобљених страна који се идентификују било са стањем жртава, било са узроцима деловања терориста. 8. Извори терористичког насиља могу бити појединачни учиниоци, мале групе, дифузне транснационалне мреже, као и државне структуре или тајни агенти под покровитељством државе (попут одреда смрти и ударних тимова). 9. Иако показује сличности са методама организованог криминала, као и са методама присутним у оквиру вршења ратних злочина, терористичко насиље је углавном политичко – уобичајено на пољу мотива извршења, а готово увек према својим друштвеним последицама. 10. Непосредна намера која стоји иза терористичког акта јесте жеља да се терорише, застрашује, антагонизира, дезоријентише, дестабилише, примора, принуди, деморалише или испровоцира циљна популација или сукобљена страна, како би се путем изазване несигур-

ности постигао повољан исход – примера ради, прибављање публицитета, изнуда новца за откуп, покораване захтевима терориста и/или мобилизација или имобилизација одређених сектора јавности. 11. Мотиви за бављење тероризмом обухватају широк спектар који укључује задовољење због наводне неправде, личну или посредну освету, колективно кажњавање, револуцију, национално ослобођење и промовисање различитих идеолошких, политичких, социјалних, националних или верских разлога и циљева. 12. Терористичке акције ретко стоје самостално, већ чине део кампање насиља која једина може, сходно серијском карактеру насилних аката и постојању претње будућим истоврсним актима, створити атмосферу страха која омогућава терористима да манипулишу политичким процесима (Schmid 2011: 86-87).

Дефиниције „екотероризма“

Појам „екотероризам“ везује се за више независних и међусобно коренито различитих значења. Отуда се само један део постојећих дефиниција заправо односи на појаву која је предмет овога рада – противправно деловање радикалних еколошких активиста. Имајући у виду да је један од циљева нашег истраживања управо изналажење што потпунијих аргумената у прилог, односно против употребе термина екотероризам за означавање овде анализираних појава, те наглашавајући да је поменути појмовно-језички аспект такође веома важан у томе смислу, у наредним редовима ћемо приказати пресек свих значења која се приписују појму екотероризма.

У складу са реченим, међу постојећим дефиницијама „екотероризма“ можемо издвојити следеће. Према првој, у питању су тероризам или саботажа који се извршавају у име еколошких питања; насиље спровођено у циљу остварења политичких или друштвених циљева еколога (<http://www.thefreedictionary.com/ecoterrorism>). Наредна дефиниција истиче вишезначност овога термина, будући да врши разграничење његова два коренито различита значења: а) саботажа намењена ометању активности које се сматрају штетним за животну средину; б) облик политичког тероризма усмерен на оштећење противникове природне средине (<http://www.merriam-webster.com/dictionary/ecoterrorism>). Једно од најобухватнијих и најкомплетнијих одређења представља екотероризам као уништење или претњу уништењем животне средине од стране држава, група или појединаца у циљу застрашивања или принуђивања владе или грађана, али и као скуп кривичних дела почињених против компанија или владиних организација са намером спречавања или ометања активности које се могу сматрати штетним по природну средину. Сходно смислу ове дефиниције, термин екотероризам се може користити за означавање три различите врсте појава: а) антисистемског насиља (насиља упереног против актуелних политичких структура), називаног такође и биотероризам, које може обухватити, примера ради, контаминацију воде, ваздуха и земљишта, употребу биолошких агенаса, односно биолошког оружја и др; б) тзв. „еколошког рата“, који представља намерно и противправ-

но уништавање, експлоатисање и модификовање природне средине као стратегијско средство у рату и другим оружаним сукобима, укључујући и грађанске ратове; в) активности насилног карактера појединих еколошких организација и удружења (<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/765758/ecoterrorism>). FBI је криминално деловање радикалних еколошких активиста изричито окарактерисао као специфичну врсту тероризма, који је дефинисао као употребу или претњу употребом насиља криминалне природе, најчешће симболичког карактера, против људи и имовине, од стране еколошки оријентисаних, поднационалних група, ради остварења еколошко-политичких циљева (Jarboe 2002).

***Modus operandi* проеколошких деликата**

У оквиру правно недопуштених активности радикалних екоактивиста, сусрећу се различите технике и методе реализације постављених циљева. У наредним редовима биће размотрени неки од карактеристичних начина извршења проеколошки мотивисаних кривичних дела.

Најмање екстремна стратегија јесте тактика познатија под називом *tree sitting*. Она се заснива на запоседању крошњи дрвећа одређеног за сечу од стране еколошких активиста. У свом напредном облику, *tree sitting* може, осим самог боравка на дрвећу, укључити и легалан вид ангажовања на њиховој заштити, путем истовременог иницирања вођења судског спора. У таквим ситуацијама, поменута техника се појављује у функцији привремене заштите угрожених стабала пре доношења правоснажне пресуде. За овај метод можемо рећи да, заправо, представља прелазни облик између мирног еколошког активизма (нпр. у форми протеста и сл) и његових радикалнијих, правно недопуштених облика који се заснивају на екстремнијој директној акцији. Наиме, иако такво опхођење свакако може поседовати обележја противправности (уколико је противно одлукама надлежних државних органа или на други начин сукобљено са важећим правним нормама), чињеница је да оно значајно одудара од инвазивности других директних видова борбе еколошких активиста. Истовремено, спрам правних обележја радњи о којима је реч, може се основано констатovati да се велики број њих заправо исцрпљује у домену прекршаја, не залазећи у област кривичних дела (Matković 2013: 534; Liddick 2006: 73).

Tree spiking је такође једна од тактика усмерених ка непосредној превенцији и/или саботажу крчења шума. Иницијално популарисана од стране еколошке организације *Earth First!*, ова техника састоји се у закуцавању ситних шиљастих предмета (најчешће металних ексера) у стабло дрвета, чиме се осујећује или отежава његова сеча, стварају претпоставке за оштећење тестера коришћених за саму сечу, али и ставља у изглед опасност од повређивања у односу на лице које рукује моторном тестером (Matković 2013: 534). Техника је постала контроверзна након што је 1987. године један радник ангажован на крчењу шуме у Калифорнији задобио тешке телесне повреде услед тога што је његова тестера наишла на метални клин. Сходно идеологији већине екстремних екоактивиста, према којој њихово деловање не сме да укључује угрожа-

вање људских живота, после поменутог инцидента један део организација потпуно је одбацио ову тактику, док су остале предузеле озбиљне кораке у циљу елиминисања сличних нежељених последица [примера ради, остављање добро уочљивих напомена да је конкретни локалитет подвргнут *tree spiking-u*] (Matković 2013: 534; Liddick 2006: 73 и д).

Изазивање пожара спада међу најекстремније методе радикалних енвајронменталиста. Жељени циљ исцрпљује се у самом уништењу или оштећењу имовине, односно у проузроковању имовинске штете, будући да, како је већ истакнуто, идеологија већине екоактивиста укључује забрану угрожавања живота и здравља људи. Овим путем настоји се да се уништи или оштети како покретна, тако и непокретна имовина. Услед саме природе ове тактике (нарочито везано за добру прилагодљивост различитим потребама), њена примена се сусреће у бројним и разноликим контекстима. Као типични циљеви изазивача пожара, могу се издвојити: лускузне виле на ободу урбаних целина, настале узурпацијом природног терена и урбаним ширењем; теренска возила, односно њихова продајна места; трговачки ланци; остали стамбени и пословни објекти; различита постројења; механизација (најчешће она која се користи при крчењу шума, приликом других видова трансформације природног терена, као и у грађевинарству) и сл. Ова тактика се у данашње време најфреквентније повезује са организацијом *Earth Liberation Front* [скраћено ELF] (Smith 2014: *passim*; Matković 2013: 534).

Употреба експлозива такође представља један од најрадикалнијих видова директне акције проеколошких активиста. Ова тактика стоји у блиској вези са претходно размотреним изазивањем пожара, будући да се, заправо, примарно ради о различитим запаљивим направама које учиниоци користе у циљу изазивања пожара на одабраној покретној или непокретној имовини. Почетак примене поменуте тактике конектован је са радикалном еколошком групацијом под називом *Environmental Life Force* (алтернативни назив: *Original ELF*). Као и код претходно описаних стратегија, намера извршилаца и циљ њиховог деловања ограничавају се искључиво на уништење или оштећење имовине (Liddick 2006; Smith 2014).

Уништење или оштећење механизације и оруђа коришћених приликом крчења шума и других активности које ремете природно станиште јесте значајан аспект екосаботаже. Као типичне мете напада, сусрећу се различите врсте возила, машине, алатке и сл. Осим простог механичког уништавања/оштећивања и/или саботирања покретачког система конкретног механизма, као *modus operandi* сусрећу се и малопре наведена тактичка решења [подметање пожара и експлозивних направа] (Matković 2013: 534).

У склопу екоактивистичке саботажне праксе, уочавају се и акти који имају за циљ блокирање или уништење друмских путева који пролазе кроз природно станиште. Сврха таквог деловања може бити прекид или уклањање саобраћајнице чијом изградњом је узурпиран природни терен, односно чији саобраћај негативно учите на околни биљни и животињски свет. Међутим, поменута тактика може имати и инструментални карактер, уколико се њеним

спровођењем настоји осујетити неки други вид ремећења природне средине [нпр. блокада или оштећење пута зарад спречавања приступа радника и механизације терену на коме је планирано крчење шуме] (Matković 2013: 534).

Заштита животињског света понаособ такође је важан аспект екстремног еколошког деловања. У томе смислу, може бити начињена подела на протекцију животиња у природној средини, са једне и њихову заштиту која се заснива на ослобађању из затворених, вештачких услова, са друге стране. У погледу првопоменутог аспекта, задржавајући се привремено искључиво на копненој природној средини, као пример деловања можемо истаћи диверзантске акције у оквиру којих се уништава или оштећује опрема и инфраструктура намењена лову. Насупрот томе, најупечатљивији примери тактике ослобађања животиња смештених у оквиру артифицијелног станишта јесу случајеви проваљивања у затворене просторије у којима су смештене животиње намењене људској комерцијалној или научној експлоатацији (кланице, фарме, лабораторије и др). Најпознатија организација која пропагира и чији припадници спроводе описану врсту директне акције јесте *Animal Liberation Front* [скр. ALF] (Liddick 2006; Matković 2013: 535).

Радикални енвиронментализам обухвата и заштиту великих водених површина (морских и океанских), као једно од значајних поља свога деловања. Према критеријуму циљева које учиниоци настоје да остваре, могу се разграничити две базичне категорије: а) активности којима је сврха осујећивање загађења или друге врсте ремећења природне равнотеже унутар воденог екосистема; б) акти којима је примарни циљ саботирање риболова и других видова експлоатације воденог животињског света. У оквиру прве групе, примећују се разнородне активности, међу којима се као карактеристични примери могу издвојити саботајне активности повезане са теретним бродовима који преносе опасне и отровне материје, са подводном експлоатацијом нафте и нафтним платормама и др. Са друге стране, тактике које имају за циљ непосредно саботирање уловљавања водених животињских врста такође су разноврсне. Једна од најрадикалнијих и најпознатијих стратегија заснива се на оштећивању и уништавању пловила која се користе приликом комерцијалног риболова, лова на китове и сл. Најпознатија еколошка организација која прихвата и спроводи описане екстремне облике директне акције јесте *Sea Shepherd Conservation Society* [скр. SSCS] (Matković 2013: 535).

Анализа одабраних примера из праксе

Имајући у виду бројност појединачних примера противправних еколошких мотивисаних аката, у текућем поглављу биће размотрена само неколицина карактеристичних случајева из праксе. При томе је приликом селекције нарочито вођено рачуна да издвојени примери својим општим обележјима, а неретко и својом екстремношћу и интензитетом проузрокованих последица, што боље одговоре потребама ове анализе.

Earth Liberation Front (ELF)

Када се говори о „екотерористичким“ групацијама, организација *Earth Liberation Front* се, по правилу, најчешће истиче у први план. Отуда ће прво бити размотрени примери деловања њених активиста.

1998. године, активисти ELF-а подметнули су пожар у познатом америчком ски-центру Вејл. То је довело до уништења или оштећења једног ресторана, кампа, седишта ски-патроле и четири ски-лифта, при чему је укупна штета процењена на дванаест милиона америчких долара (Brooke 1998; Sullivan 1998; Barnard 2006).

Године 2003. у Сан Дијегу је у подметнутом пожару уништена конструкција велике стамбене зграде у процесу изградње. Настала штета процењена је на најмање двадесет милиона америчких долара, што овај инцидент сврстава у сам врх најдеструктивнијих криминалних аката екстремистичких еколошких активиста. Учиниоци су на месту извршења кривичног дела оставили дванаест стопа дугачку импровизовану заставу са потписом ELF-а и поруком која је садржавала претњу могућим новим саботажама на истој локацији [натпис „*If you build it, we will burn it*“] (Coronado 2003; Cart & Morin 2003).

У насељу Хај Бриц, у америчкој држави Вашингтон, непозната лица су 2008. године запалила четири луксузне куће изграђене у оквиру пројекта тзв. еколошке градње „*Seattle Street of Dreams*“. Пожар је у потпуности уништио три објекта, док је ватрогасна служба успела да делимично сачува четврту вилу. Укупна штета процењена је на око седам милиона долара. Извршиоци су на огради једне од изгорелих кућа ауто-лаком исписали поруке које су указивале на њихово противљење изградњи ових објеката, при чему су навели организацију ELF као одговорну за овај акт.¹

Спаљивање луксузних вила и других стамбених објеката изграђених у периферним градским зонама које су настале путем урбаног проширивања на рачун некадашњег природног окружења и иначе је веома распрострањена пракса у оквиру деловања активиста ELF-а. Отуда можемо само укратко, у тезама, поменути још неколико додатних, просторно и временски блиских примера. Као временски оквир издвојених узорака постављена је 2000. година, а као просторни- територија САД-а, будући да је за то подручје у наведеном периоду доступна квалитетна документација богата примерима описаног диверзантског деловања:

- Блумингтон (Индијана), подметање пожара у делимично изграђену вилу; у близини куће аутолаком исписано „Не урбаном проширивању“ и „ELF“; штета 200 хиљада долара (U.S. Department of Homeland Security: 20).
- Нивот (Колорадо), спаљивање *Legend Ridge* виле; вредност 2.5 милиона долара; локалним новинама упућено писмо у коме је ELF, уз парољу „*Viva la revolution!*“,

¹ Иако су активисти ELF-а главноосумњичени, истрагом још увек нису утврђени одговорни за извршење поменутог кривичног дела. при чему постоји и одређена сумња да је читав злочин заправо инсцениран у циљу неовлашћеног прибављања имовинске користи на име осигурања запаљених објеката (Whitely 2008; Smith & Holtz 2009; Green 2010).

преузео одговорност и путем кога је образложено да је разлог диверзије неуспех државних мера намењених спречавању урбаног ширења (Mauro 2004: 184; Nagtzaam 2017: 179).

- Мидл Ајланд (Њујорк), пожар у стамбеној згради у процесу изградње; ELF преузео одговорност, истовремено „објављујући рат урбаном проширивању“, износећи став да су спаљени станови представљали „будући брлог богате елите“, као и наглашавајући да су сви станови прегледани пре подметања пожара, како нико од људи или животиња не би био повређен; штета: 200 хиљада долара (Long 2004: 116).
- Милер Плејс (Њујорк), запаљена кућа у процесу изградње; причињена штета: 50 хиљада долара; ELF у својој изјави истакао: „Изградња кућа за богате не би ни требала да буде приоритет“ и „Шуме, фарме и мочваре замењују се морем кућа, зелених хемијских травњака, асфалта и путева“ (U.S. Department of Homeland Security: 20; Long 2004: 116).

Маунт Синај (Њујорк), три луксузне куће у фази градње запаљене, на четвртој кући исписани графити: „Ако је изградите, ми ћемо је запалити“²; штета: 160 000 долара; у накнадном саопштењу ELF се осврнуо на податак да је на простору живописног пејзажа Маунт Синаја недавно изграђено на стотине кућа, при чему се планира изградња додатних 189 вила, након чега је наведено да активисти ELF-а неће толерисати даљу деструкцију локалне природе (Long 2004: 116).

Animal Liberation Front (ALF)

Примери директне акције припадника *Animal Liberation Front*-а веома су бројни. На основу доступних информација, може се претпоставити да су активности извршене у име ове организације управо и квантитативно најзаступљеније у оквиру целокупног радикалног енвайронментализма. Међутим, иако се неки видови противправног деловања ALF-а у јавности и у стручним круговима означавају као „екотероризам“, у многим другим случајевима заправо је реч о облицима борбе за права животиња путем противправних аката нижег степена друштвене опасности. Полазећи од критеријума који се тичу детерминанте „екотероризма“, са једне и висине причињене штете, са друге стране, може се издвојити неколико упечатљивих примера. Године 1987. у калифорнијском граду Дејвису подметнут је пожар у оквиру лабораторије за животињску дијагностику при Универзитету у Калифорнији. Ватра је уништила зграду лабораторије, као и двадесет возила. Штета је процењена на 5.1 милиона долара. У Блумингтону (Минесота) 1996. године догодио се инцидент за који ALF преузео одговорност, а у оквиру кога је ручна бомба убачена кроз прозор компаније за прераду крзна *Alaskan Fur Company* (штета: преко 2 милиона долара). 1997. у граду Вест Џордану (Јута) активисти ALF-а спалили су до темеља ресторан брзе хране компаније *McDonald's* (штета: 400 хиљада долара). У калифорнијском градићу Петалума 2000. године је изазван пожар на поседу фирме за прераду меса *Rancho Veal*. Пожар је уништио објекте компаније и њене ка-

² Енг. „If you build it, we will burn it“.

мионе, у укупној вредности од 250 000 долара (Mauro 2004: *passim*; SPLC: <https://www.splcenter.org/fighting-hate/intelligence-report/2015/eco-violence-record>).

Поред управо изложених акција већих размера из ранијих година, зарад потпунијег увида у општу природу и динамику активизма припадника ALF-а, као и у циљу приказа њихових актуелнијих активности, може се укратко приказати пресек неколицине глобално познатијих инцидената за 2015. годину. У америчком граду Рино (држава Невада) разбијен је прозор на ресторану брзе хране у оквиру ланца компаније KFC. Кроз прозор је убачен молотовљев коктељ, али је проузрокована штета била мањих размера. Натпис „ALF“ исписан је аутолаком преко менија постављеног испред ресторана (Lygren 2015). У насељу Биверкрик (Орегон), на поседу одгајивача птица намењених лову, једна особа пресекла је катанац на кавезу и на тај начин ослободила педесет фазана који су држани унутра (Rendleman 2015). У канадском граду Мисисоги подметнуте запаљиве направе изазвале су пожар на два камиона која су припадала *Harlan* лабораторији. Ова лабораторија налази се у власништву компаније која је и иначе фреквентна мета бораца за права животиња (*Huntingdon Life Sciences*). ALF је свој акт образложио тврдњом да *Harlan* спроводи снабдевање животиња за вивисекцију (Rosella 2015). У близини канадског насеља Сент Марис ослобођено је 6800 нерцова који су били затворени на фарми крзна *RBR Fur Farms Inc* (McKenna 2015). У чешком граду Јиндрихув Храдец учиниоци су ушли на фарму крзна и аутолаком розе боје ишарали затечене нерцове, како би њихово крзно учинили неупотребљивим (Gjihad 2015). На фарми у близини америчког града Ковалиса активисти ALF-а просекли су жичану ограду како би омогућили бекство фазана намењених рекреативном лову. Према изјавама надлежних, свега неколико птица је успело да побегне кроз начињени отвор (Hall 2015). У Хилдесхајму, у Немачкој, активисти ALF-а преузели су одговорност за подметање пожара који је уништио објект клуба немачке Асоцијације фокс теријера. Раније исте године, на том простору већ је била организована директна акција ALF-а, којом приликом је са терена клуба ослобођено неколико лисица (Lauterborn 2015).

Sea Shepherd Conservation Society (SSCS)

Међу првим акцијама организације *Sea Shepherd Conservation Society* иштичу се потапања неколико бродова китоловаца: године 1980. у Лисабону (брод *Sierra*); 1981. године у Виги (*Sierra I* и *Sierra II*). Још један пример који спрам обима проузрокованих последица заслужује да буде посебно издвојен догодио се 1986. у близини Рејкјавика, када је спроведена позната акција потапања китоловца, којом приликом је оштећена и станица за лов на китове. Укупна штета причињена овом диверзијом процењена је на близу 1.8 милиона америчких долара. Активности SSCS организоване су по систему општег периодичног активизма у оквиру кога се дејствује на одређеном ужем територијалном подручју, као и по принципу специјализованих „операција“, поводом којих се спроводе видови директне акције зарад задовољења циљева конкретне

мисије. Од актуелнијих, можемо издвојити као примере: *Operation Icefish* (2014-2016); *Operation Zero Tolerance* (2012-2013); *Operation Relentless* (2013-2014); *Operation Nemesis* (2016-2017) и др (<http://www.icrwhale.org/eng/history.pdf>; <http://www.seashepherd.org/>).

Дискусија и закључци

Како се из претходних поглавља може приметити, анализирани видови радикалног еколошког активизма несумњиво поседују обележја противправности, те као такви, разумљиво, потпадају под сферу криминалитета. Међутим, оправданост дефинисања поменутих кривичних дела као специфичних терористичких аката веома је дискутабилна. У наредним редовима ћемо размотрити разлоге који иду у прилог класификовању еколошког криминалитета под спектар тероризма, а потом и аргументе против таквог приступа.

На основу приказаних и размотрених дефиниција тероризма уопште и „екотероризма“ понаособ, увиђа се постојање одређених међусобних додирних тачака. Једно од заједничких обележја јесте снажна идеолошка мотивисаност извршења кривичног дела. Као што потврђују анализирани примери из праксе, и код класичних терористичких аката и код проеколошких криминалних радњи сусреће се наглашена идеолошка утемељеност учинилаца конкретних кривичних дела.

У вези са реченим стоји и генерално одсуство прагматичних побуда извршења кривичног дела (попут лукративних, или ма којих других које доносе личне бенефиције учиниоцу). Наиме, и код идеолошки утемељеног тероризма и код екстремистичког еколошког активизма сусрећемо истоврсно одсуство неких од најчешћих покретача за бављење криминалитетом (економских, мотива персоналне природе и др). Веза учиниоца терористичког или екокриминалног акта са самим противправним актом, дакле, углавном није лична у ужем смислу, већ је утемељена на одређеној „вишој идеји“ зарад чијег остварења је учинилац спреман да преузме задатак и ризик његовог извршења на себе.

Релативизовање односа права и праведности такође се појављује као заједничко обележје обе анализиране категорије противправних радњи. Као што пракса показује, многи терористи и терористичке организације позивају се на „више циљеве“ као на морално оправдање својих поступака, верујући да су они, иако противни важећем правном поретку, заправо етички оправдани, те на тај начин и позиционирани „изнад закона“. Сличан вид моралног оправдавања противправних радњи примећује се и приликом деловања екстремистичких еколошких активиста. Иако то на први поглед можда није довољно уочљиво, мишљења смо да је идеолошко-морално оправдавање сопствених поступака у оба случаја (терористичког и проеколошког) криминалног деловања заправо веома блиско повезано. Наиме, побуде за проеколошко некриминално деловање начелно су разумљиве значајном делу становништва планете.

Грађани који поседују формирану еколошку свест, развијен однос јединства са природом, као и знање о неопходности очувања еколошке равнотеже зарад могућности опстанка човечанства (и других живих врста) лако се могу идентификовати са идеалима и етичким начелима које усвајају активни еколошки активисти. Отуда, чак и у случајевима када поменути активизам поприма обележја противправности, обичан човек, иако свакако не мора прихватати криминалне аспекте тога деловања, и даље генерално може да разуме барем саме побуде које су довеле до њега, будући да се оне ослањају на универзалне, опште разумљиве еколошке вредности од значаја за опстанак читавог човечанства. Насупрот томе, терористичко деловање најчешће има за циљ испуњење одређеног циља или задовољење одређеног интереса од значаја за једну изразито мањинску групу, у чију корист се конкретан терористички акт и изводи. Услед тога, у свести општег становништва не формира се основ за идентификацију са вредностима и начелима дате терористичке групе; парцијалност и искључивост интереса терористичке формације не пружа могућност за глобалније разумевање и етичко оправдавање њене идеологије. Међутим, и поред тога, вредносни суд и етичка перспектива учиниоца-терористе остају исти као и код учиниоца-екоактивисте: обе врсте извршилаца кривичног дела вођене су сопственим „узвишеним идеалом“ и унутрашњом свешћу о праведности сопствених поступака, независно од чињенице да ти поступци стоје у колизији са правним нормама друштвене заједнице. Отуда можемо закључити да у оба случаја постоји истоврсна надређеност *моралног*, као „праведног“, у односу на *правно*, као „неправедно“.

Истоврсност начина извршења кривичних дела у одређеном броју случајева може такође бити једно од заједничких обележја тероризма и радикалног енвиронментализма. То се, по правилу, односи на случајеве употребе експлозивних направа од стране еколошких активиста. Међутим, друге технике које се користе у оквиру „екотероризма“ показују значајно разилажење у односу на тактике и технике класичног тероризма, услед чега овај тачка узајамности мора истовремено бити посматрана и као показатељ њихове међусобне различитости.

Коначно, можемо истаћи још једно заједничко обележје тероризма и проеколошког криминалитета. У питању је непредвидивост појединачних екстремистичких аката. Иако безбедносне службе улажу значајне напоре у циљу прогнозирања и предупредивања наведених противправних радњи, примери из праксе сведоче да је то неретко исувише велики изазов за постојеће објективне безбедносне могућности. Такође, у случају непостојања шире координације међу (еко)терористима, а нарочито у случају постојања индивидуалног (еко)терористе појединца или мање индивидуалне (еко)терористичке групе, могућност прогностике сведена је на минимум (а неретко и готово сасвим искључена). Отуда се непредвидивост екстремистичких аката несумњиво профилише као још једно заједничко својство и тероризма и проеколошког криминалитета.

Са друге стране, постоје веома озбиљни аргументи против основаности категорисања противправних еколошких активности у светлу терористичког

активизма. Пре свега, кључни разлог за одбацивање термина „тероризам“ у наведеном контексту повезан је са врстом и природом заштитног објекта ка коме су ти противправни акти уперени. Како се из изложених дефиниција и размотрених практичних примера може увидети, основни постулат радикалних еколошких активиста најчешће јесте заштита екосистема путем спречавања експлоатације природних ресурса, односно путем наношења имовинске штете одговорним субјектима, у оба случаја уз изричиту намеру избегавања сваког вида угрожавања живота и тела људи. Насупрот томе, једно од основних обележја понашања која су у теорији и пракси препозната и прихваћена као акти тероризма јесте управо употреба метода којима се угрожавају људска бића, односно њихов живот и тело, здравље, сигурност и др. Код тероризма, напад на појединце или групе људи, претња нападом, односно страх од могућности напада, јесу његови фундаментални саставни елементи. Евентуална економска штета појављује се као инструментална у оквиру самог терористичког чина; она је подређена малопре наведеном примарном циљу - угрожавању живота, здравља и безбедности становништва. Ова противречност представља најзначајнији аргумент којим се може оспоравати терористичка димензија проеколошког криминалитета.

Такође, изазивање страха код становништва, као једно од кључних обележја тероризма, није присутно у истом облику код противправног еколошког активизма. Међу основним циљевима терористичког деловања сусреће се управо жеља да се применом силе код становништва створи и развије перманентан страх од могућих будућих терористичких напада. У том контексту, најчешће је реч о веома обухватним групама становништва - циљ је, најчешће, изазвати забринутост и немир што шире популације у оквиру одабране циљне групе. Међутим, то није случај и код проеколошког криминалитета. Из приказа дефиниција и на основу размотрених примера из праксе увиђа се да проеколошки екстремистички активисти немају за циљ изазивање страха код великог броја становника. Њихове акције неретко имају искључиво непосредан карактер. То су, примера ради: настојање да се директном акцијом предупреди или обустави конкретан случај нарушавања природне средине; уништење имовине или други вид саботаже као начин непосредне „освете“ лицима или организацијама одговорним за већ извршено угрожавање природе и др. Штавише, чак и у ситуацијама у којима проеколошки криминалитет служи као средство систематске борбе против нарушавања екосистема са тенденцијом остваривања не само појединачних, већ и општијих циљева, не можемо говорити о стварању атмосфере страха којом би било захваћено већинско становништво. Наиме, такав вид изазивања узнемирености путем вршења проеколошког криминалитета, по правилу, погађа заправо врло узак слој популације – начелно, ради се углавном само о оним појединцима или компанијама који су непосредно одговорни за уништење одређене природне целине или други вид нарушавања природног баланса. Отуда, по правилу, не долази до стварања драматичне атмосфере општедруштвене узнемирености (колективни немир, страх, хистерија, параноја и др), која заправо јесте једно од најпрепознатљивијих обележја бројних облика класичног тероризма.

Даље, треба истаћи и аргументе који се односе на разликовање начина извршења терористичких аката, са једне и проеколошких кривичних дела, са друге стране. У склопу спровођења терористичких активности, учиниоци прибегавају различитим средствима, међу којима, као карактеристичне примере, можемо посебно истаћи следеће: употреба ватреног оружја, коришћење експлозива, ослобађање/ уношење смртоносних материја у ваздух, воду или храну, употреба других средстава подобних да угрозе живот или здравље већег броја људи и др. Насупрот томе, код проеколошког криминалитета учиниоци се најчешће опредељују за неки од видова саботаже који може довести до уништења или оштећења имовине ка којој је дата екокриминална акција усмерена. У томе смислу, нарочито се истичу просто механичко уништење/оштећење имовине, подметање пожара и др. Практично једина директнија додирна тачка у погледу технике извршења терористичких и „екотерористичких“ аката јесте употреба експлозивних направа (о чему је већ било речи). Међутим, и поред одређене сличности на коју је указано, у контексту екоактивизма најчешће је реч о запаљивим направама чији једини циљ јесте изазивање пожара у циљу наношења имовинске штете, по чему се такви акти коренито разликују од терористичких аката који укључују употребу експлозива. Из свега реченог, може се увидети да и уобичајени *modus operandi* такође представља једну од значајнијих ставки разилажења између тероризма и проеколошког криминала.

Поред горе изнетих општих разлога против употребе одреднице тероризам у контексту екоактивистичких противправних радњи, треба се посебно осврнути и на језичко-терминолошке аргументе.

Везано за речено, намеће се питање порекла самог термина „тероризам“. Наставши од француске речи *terrorisme*, овај појам даљи корен вуче из латинског. Латински глагол *terrere* у преводу на српски језик значи „плашити“ или „уплашити“. Када се има у виду поменуто значење, са једне, те раније образложена чињеница о начелном одсуству страха код шире категорије становништва приликом вршења проеколошких кривичних дела, са друге стране, неадекватност употребе термина тероризам за њихово означавање додатно долази до изражаја. За разлику од класичних терористичких аката код којих је описана врста страха једно од њихових кључних обележја (чему дугују и порекло свога имена), код проеколошких противправних радњи изазвани страх је суштински другачији и присутан код неупоредиво мањег дела популације, услед чега се назив „екотероризам“ и спрам језичко-смисаоног аспекта чини недовољно адекватним.

Друго контрааргумент заснован на терминолошком критеријуму тиче се раније образложене вишезначности термина екотероризам. Истрајавање на изразу који већ има више значења, од којих су нека коренито другачија и истовремено широко прихваћена, не чини се као најбоље решење. Овај проблем нарочито добија на тежини ако се има у виду да барем два од наведених појмова имају не само различит, већ управо супротан смисао – тежњу ка очувању природне средине, у првом случају, односно, у другом контексту - тежњу ка њеном уништењу или нарушавању. Уколико би се ипак желело задржати исто

терминолошко означавање за обе наведене појаве, сматрамо да би било веома корисно елиминисати постојећу конфузију тиме што би се, у случају проеколошких аката, додао префикс „про-“ и на тај начин формирао термин „проеколошки тероризам“, насупрот већ постојећем, класично схваћеном „еколошком тероризму“.³

Сумирајући све остварене увиде, можемо извести финални закључак. Проеколошки мотивисана криминална делатност у појединим појавним облицима поседује одређене сличности са општим феноменом тероризма. Са друге стране, постоје озбиљни и убедљиви аргументи (како теоријске, тако и практичне природе) који доводе у питање терористичка обележја еокриминалних радњи. Истовремено, разлози језичко-терминолошке природе додатно умањују основаност, односно целисходност подвођења енвиронменталистичких противправних аката под категорију тероризма. Имајући у виду речено, сугерише се избегавање употребе термина „екотероризам“ или „еколошки тероризам“ за означавање укупности еколошки мотивисаних кривичних дела. Уколико се овај термин, и поред свих изнетих контрааргумената, ипак жели користити за класификацију појединих, нарочито екстремних форми противправног еколошког дејствовања, веома је пожељно извршити његову модификацију (додавањем префикса) у „*проеколошки тероризам*“. Међутим, као општи назив за збир свих кривичних дела која се извршавају у име енвиронменталистичких циљева недвојбено се препоручује одредница „*проеколошки криминал*“, као тачнија, прецизнија и уопште узев, примеренија обележјима описане појаве.

Литература:

1. Barnard, Jeff (2006), Two pleaded guilty in 1998 ELF ski resort fire, *The Seattle Times*, 14.12.2006, <http://www.seattletimes.com/seattle-news/two-plead-guilty-in-1998-elf-ski-resort-fire/>, pristup 18.01.2017.
2. Brooke, James (1998): Group Claims Responsibility For Blazes At Vail Resort, *The New York Times*, 22.10.1998, <http://www.nytimes.com/1998/10/22/us/group-claims-responsibility-for-blazes-at-vail-resort.html>, pristup 18.01.2017.
3. Cart, Julie; Morin, Monte (2003): ELF action in San Diego, *LA Times*, 03.08.2003, <http://la.indymedia.org/news/2003/08/75488.php>, pristup 03.02.2017.
4. Coronado, Rod (2003): San Diego Fire, *Earth First! Journal*, 22.08.2003, <http://www.geog.ucsb.edu/~sweeney/g108/lectures/ELF5.pdf>, pristup 03.02.2017.
5. Gaćinović, Radoslav (1983): *Terorizam i propaganda*, Mladost, Beograd.
6. Gaćinović, Radoslav (1996): *Kako protiv terorizma*, Miba duga, Beograd.
7. Green, Sara Jean (2010): 'Street of Dreams' home builder pleads guilty to stealing sales tax, *The Seattle Times*, 11.08.2010, <http://www.seattletimes.com/seattle-news/street-of-dreams-homebuilder-pleads-guilty-to-stealing-sales-tax/>, pristup 26.02.2017.
8. Hall, Bennett (2015): Activists target E.E. Wilson bird pens, *Corvallis Gazette-Times*, 18.09.2015, http://www.gazettetimes.com/news/local/activists-target-e-e-wilson-bird-pens/article_dd4b0bd5-4349-536e-966a-4ac54891fa7b.html, pristup 03.02.2017.

³ По аналогiji са реченим, у томе случају чини се пожељним чак и његово преименовање у „антиеколошки тероризам“ (Matković 2013: 532).

9. Jarboe, James (2002): *The Threat of Eco-Terrorism*, <http://web.archive.org/web/20080311231725/http://www.fbi.gov/congress/congress02/jarboe021202.htm>, pristup 19.01.2017.
10. Lauterborn, Manuel (2015): War es Brandstiftung mit Ansage?, *Hildesheimer Allgemeine Zeitung*, 03.12.2015, <http://www.hildesheimer-allgemeine.de/news/article/meterhohe-stichflamme-brand-am-brockenblick.html>, pristup 03.02.2017.
11. Liddick, Donald (2006): *Eco-terrorism: Radical Environmental and Animal Liberation Movements*, Greenwood Publishing Group, Westport.
12. Long, Douglas (2004): *Ecoterrorism*, Facts on File, Inc, New York.
13. Lygren, Colin (2015): KFC Back Open After FBI Investigation into Damage, *KOLO NewsShow*, 10.03.2015, <http://www.kolotv.com/home/headlines/FBI-Investigating-Damage-at-Reno-KFC-295661461.html>, pristup: 03.02.2017.
14. Matković, Aleksandar (2013): Proekološki kriminal, *Pravni zapisi*, 2/2013.
15. Mauro, Anthony (2004): *The New Age Hunter*, iUniverse, Inc, Lincoln.
16. McKenna, Cara (2015): Ontario mink farmers rattled after break-ins, *Brampton Guardian*, 09.07.2015, <http://www.bramptonguardian.com/news-story/5716065-ontario-mink-farmers-rattled-after-break-ins/>, pristup: 03.02.2017.
17. Nagtzaam, Gerry (2017): *From Environmental Action to Ecoterrorism?: Towards a Process Theory of Environmental and Animal Rights Oriented Political Violence*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham/ Northampton.
18. Rendleman, Raymond (2015): FBI, CCSO investigate 'eco-terrorists' at Beavercreek farm, *Portland Tribune*, 02.04.2015, <http://portlandtribune.com/pt/9-news/255775-126185-fbi-ccso-investigate-eco-terrorists-at-beavercreek-farm>, pristup 03.02.2017.
19. Rosella, Louie (2015): Animal rights group claims responsibility for blaze that destroyed two trucks in west Mississauga, *Mississauga News*, 08.06.2015, <http://www.mississauga.com/news-story/5666768-updated-animal-rights-group-claims-responsibility-for-blaze-that-destroyed-two-trucks-in-west-mississauga/>, pristup 03.02.2017.
20. Schmid, Alex, ed. (2011), *Handbook of Terrorism Research*, Routledge, London.
21. Simeunović, Dragan (2009): *Terorizam*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
22. Smith, Debra; Holtz, Jackson (2009): A year after arsonists hit Street of Dreams, ruins remain, *HeraldNet*, 28.02.2009, <http://www.heraldnet.com/news/a-year-after-arsonists-hit-street-of-dreams-ruins-remain/>, pristup 26.02.2017.
23. Smith, Phillip Andrew (2014): *The Axe Without the Handle: An Exploratory Analysis of Eco-Terrorism and its Relationships to U.S. Public Policy towards Terrorism: 1990-2010* (doctoral dissertation), Nova Southeastern University, Davie.
24. Stajić, Ljubomir (1999): *Osnovi bezbednosti*, Policijska akademija, Beograd.
25. Sullivan, Robert (1998), The Face of Eco-Terrorism, *The New York Times*, 20.12.1998, <http://www.nytimes.com/1998/12/20/magazine/the-face-of-eco-terrorism.html?pagewanted=all&src=pm>, pristup 18.01.2017.
26. U.S. Department of Homeland Security (2008): *Ecoterrorism: Environmental and Animal-Rights Militants in the United States*.
27. Whitely, Peyton (2008), Suspicious fires destroy 3 Street of Dreams homes, damage 1, in Snohomish County, *The Seattle Times*, 03.03.2008, <http://www.seattletimes.com/seattle-news/suspicious-fires-destroy-3-street-of-dreams-homes-damage-1-in-snohomish-county/>, pristup 26.02.2017.

Енциклопедије и лексикони:

1. Encyclopaedia Britannica, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/765758/ecoterrorism>, pristup 15.02.2017.
2. The Free Dictionary, <http://www.thefreedictionary.com/ecoterrorism>, pristup 15.02.2017.
3. Merriam-Webster Dictionary, <http://www.merriam-webster.com/dictionary/ecoterrorism>, pristup 15.02.2017.

Интернет извори:

1. Gjihad (2015): Animal “rights” terrorists kill thirteen mink after freeing them, *Green Jihad*, <https://greenjihad.com/2015/08/18/animal-rights-terrorists-kill-thirteen-mink-after-freeing-them/>, pristup 03.02.2017.
2. Sea Shepherd Conservation Society – zvanična internet prezentacija, <http://www.seashepherd.org/>, pristup 27.02.2017.
3. Sea Shepherd Violent History, <http://www.icrwhale.org/eng/history.pdf>, pristup 27.02.2017.
4. Southern Poverty Law Center (SPLC): *Eco-violence: The Record*, <https://www.splcenter.org/fighting-hate/intelligence-report/2015/eco-violence-record>, pristup 03.02.2017.

ECO-TERRORISM OR PRO-ENVIRONMENTAL CRIME - THEORETICAL AND PRACTICAL DILEMMAS

Summary: This paper analyzes the problem of illegal environmental activism, with particular emphasis on its potential terrorist characteristics. Through several thematic chapters it is discussed about: concept and characteristics of terrorism, on the one hand and the ambiguity of "environmental terrorism", on the other hand; techniques and methods of implementing the radical eco-activism; manifestations and practical examples of ecologically motivated criminal acts. Inside the final chapter author analyses the relation between „classic“ terrorism and „eco-terrorism“. It is noted that environmentally motivated criminal activity has elements in common with the phenomenon of terrorism, but that among them there are very significant differences as well. Some of the most notable similarities are: strong ideological motivation behind committed crimes; general lack of „pragmatic“ motives (lucrative, personal or any others connected with direct private benefits for the perpetrator); relativisation of the relationship between law and justice (the idea of „higher purpose“ which is „above the law“); compatibility between certain means of committing crimes (mainly concerning the use of explosive devices); unpredictability of particular extremist acts. On the other hand, the biggest differences are: nature of the object of legal protection (in case of terrorism, usual targets are human life, health or safety, while pro-ecological crimes are focused on saving natural environment, as well as on causing economical damage, without endangering humans); general lack of widespread fear among the majority of population in case of eco-criminal acts; difference regarding modus operandi (except the aforementioned usage of certain type of explosive devices). Author also points to the terminology-based shortcomings of usage of the term „terrorism“ regarding the ecological criminal activism, underlining the meaning and origin of the term „terrorism“, as well as the ambiguity of the

word „eco-terrorism“. It is suggested to avoid the use of the term „eco-terrorism“ for the totality of ecologically motivated illegal acts. Instead of that, usage of the aforementioned term (although still highly questionable) could be partly justified for the purpose of defining just the narrow section of particularly extreme criminal operations of eco-activists, although in a terminologically modified form as "pro-environment terrorism". As the most appropriate term for general category of all criminal acts related to ecological activism, author proposes new category: "pro-environmental crime."

Key words: ecology, terrorism, crime, eco-terrorism, pro-environmental crime, environmental protection, direct action

ИСЛАМ КАО ПАРАВАН ПОЛИТИКЕ ТЕРОРА

Сажетак: Након све учесталијих терористичких напада припадника муслиманске вероисповести на Западне мете која нас прате последњих година поставља се питање пропуста у аналитици и припреми одбране Запада од те врсте рата. Неспремност Запада на такав вид борбе скупо кошта. Очито је поред многих других безбедносних пропуста заказала и актуелна аналитика ислама, тумачења Курана, последице акција позиваних на цихад као и предикција последица азилантске кризе којом се идентитетски, структурално, социјално, политички, верски и безбедносно озбиљно пољуљао Европски континент. Али и читав свет. Како се Запад не сусреће први пут са терором, остаје неприхватљиво да еволуирањем терористичке мисли и дела рацио и пракса служби безбедности западног света не дораста истим темпом са у овом тренутку најексцентричнијем и по логици ствари за сигурност у свету најпогубнијем задатку. Прегледом терористичког делања још од талачке кризе на олимпијади у Минхену 1972, па све до свакодневних вести у медијима импакт тероризма сасвим доследно је уз себе освојио придев екстремног јер делује да нема контроле над њим, те бруталност, брзина преноса ужаса путем медија и сва страха дешавања онемогућавају да буде сведен на зоне или могућности. Својом праксом оставља утисак немоћи да му се буде супростављено.

Кључне речи: безбедност, екстремни, тероризам, цихад, ислам

Тероризам као ратна тактика

Уколико хронолошки анализирамо терористичке акте 20. века, можемо са поразом да закључимо да тешко да смо шта кроз време научили. Делује депримирајуће, али је чињеница да последице терористичких напада упућују на закључак да смо све немоћнији. Бирамо улогу жртве којој садржај умирања доноси славу смрти коју само жртва може да оправда. У том ужасу акција пред којима остаје само страх од извесности даљих напада делује као да Запад жели да се оправда кроз своја умирања.

* sanja_klisaric@yahoo.com

Бацимо на тренутак осврт на терористичке акте који су уздрмали свет у другој половини 20. века. Није ли неуспешна операција ослобађања талаци на олимпијади у Минхену 1972. године била показатељ потпуне дисфункционалности државне одбране од такве врсте напада. И то које државе? И то како?! И то на каквом догађају! Том приликом војска није ни била укључена у операцију јер по тадашњем закону Немачке војска није могла да се меша у унутрашње сукобе, него је и поред низа погрешних одлучивања која су водила у трагедију предводила и чињеница да су обични полицајци потпуно необучени за овакав вид пружања отпора насиљу били једини степен одбране. Дакле, држава Немачка тада није сагледала ког интензитета и обима је проблем и коју силу моментално мобилисати за решење талачке кризе коју су извели припадници палестинске терористичке организације „Црни септембар“. Једноставно свет није био спреман за такав напад. Сада, четрдесетчетири године касније још увек Запад не може да се одбрани од тероризма. И све је више угрожен. Делања терориста су сваким чином све неприхватљивија за западни свет. А управо у том шоку којим затичу непријатеља јача њихова психолошка снага уносећи сваким својим новим чином све већи страх, осећај небезбедности и немоћи за победом Запада над тим.¹ У складу са опасности коју носе током терористичких акција искључујући сваки вид моралности и поштовања било цивила било културне баштине свој циљ заснивају управо на најрањивијим голоруким метама неспремним за одбрану, борбу, пружање отпора. Имајући такву ратну силу пред собом која је најчешће невидљива док се не манифестује, сав хорор, непостојање било каквих етичких начела, ужас бруталности и фактор изненађења којим затичу свет с правом је изнедрио из верских редова ратнике цихада чија се борба оправдано назива екстремни тероризам². Том феномену упркос свим догађајима Западни свет још увек није изнедрио метод којим ће га победити.

Хиперпродукција тероризма у свету имплицира промену услова анализе безбедности. Реаговање у прави час као да је ван контроле. Готово се и нема времена за анализу и рашчлањавање догађаја чија се учесталост и интензитет искрсавања са ужасом може поредити са готово индустријском производњом зла и нестигурности у свету.

Жан Бодријар³ лепо каже да пораст моћи распаљује жељу да се та моћ разори. Па где је сада та моћ Запада која је испровоцирала развој тероризма у мерама у којима се катастрофе изазване тероризмом могу ставити на црту са филмовима Холивуда у којима преплављени насиљем, декаденцом и умирањем изостаје кутурна порука већ се све то своди на низ сцена које боје емоције публике? У реалности сценарији терористичких акција готово идентичном спектакуларношћу преносе слику својих тријумфа над дебаклом Запада који само још што не проговори поражен: „Ево, опет смо прегажени и ништа ту не можемо. Погледајте шта нас је снашло.“ И онда низ сцена чији надреализам још увек тешко да ико из Европе може да прихвати као свакодневицу, иако је

¹ Симеуновић, Драган (2002): *Теорија политике –ридер- 1 део*, Наука и друштво, Београд

² Karash, Efraim (2006) : *Islamic Imperialism- A History*, New Haven, Yale University Press

³ Бодријар, Жан (2007): *Дух тероризма*, Архипелаг, Београд

нестварно присутна. Сцене терора делују како алузија на провокације Запада и његову хегемонију која тлачи све пред собом зарад себе и својих циљева ради. Чини се да што су системи моћнији то је катастрофа већа, предвидивија, присутнија. Потицање екстремног тероризма од припадника исламске вероисповести само је бучна манифестација терора који је тај свет претрпео од Запада⁴. Дешава се то да се данас тероризам разлива као актуелно стање свести цивилизације. Лицемерно савршенство у својој охолости направило је пукотине за ударце које задаје тероризам. У питању није ислам. Него људска реакција на класично угњетавање, експлоатацију, непоштовање муслиманске културе, поништавање идентитета, логика револта. Није ислам карика која спаја свет са тероризмом. Него је ислам употребљен као покриће за терористичка деловања. Да ислам има превласт над Западом, тероризам би га маркирао као мету јер у свету доминације сви желе да доминирају, а не да буду потлачени.

Психологија тероризма

Тероризам је значајно заузео нецивилизацијски, односно контрацивилизацијски принцип.⁵ Поштовање не постоји нити поштеђивање како људских жртава, тако и тековина човечанства. Кроз тероризам као светски рат развија се нови светски поредак где се непредвидивост терора која доводи до хаоса уобличава у свести актуелног доба мењајући се свест и улогу појединца. Актер терористичког напада може бити било ко, жена, па чак и дете. Зло нараста из удара терора на терор и смрт постаје инструмент саме смрти.⁶ Зло је толико велико да бомбаши самоубице своју смрт благосиљају, виде је као лични тријумф и остварују свој једини смисао- умирати ради туђих смрти и терора. Циљ тероризма није суштинско зло него демонстрације сопствене моћи над моћнијима. Терористи су оцењени као кукавице. Често нам се представља слика некаквих дивљака кад их поменемо, но они су овладели и техником и технологијом и медијима као и својим начином ратовања. Ислам може да прерасте у глобалну религију али ће се тада тероризам окренути против њега.⁷ Успешност тероризма огледа се поред других чинилаца и у чињеници да се његов феномен не темељи на уговору и радној или пословној обавези већ је то морална страст, пакт о саможртвовању који нико не може да баш због дубоко предане улоге о смислу умирања за циљ уруши, изда, изневери. Ту самоубиство није хероизам већ део изведбеног контекста у тероризму.

Самоубилачки тероризам је нарастао и од тероризма сиромашних имамо тероризам богатих. Овладали су технологијама., имају богатство и иду даље. Вера је на њиховој страни. Својом смрти купују место у рају, док хришћанство види другачије⁸. Самим тим приступ фаталитету је другачије позициониран.

⁴ Ayubi, Nazih (1991): *Political Islam- Religion and Politics in the Arab World*, Routledge, London

⁵ Ayubi, Nazih (1991): *Political Islam- Religion and Politics in the Arab World*, Routledge, London

⁶ Norval, Morgan (1999): *Triumph of Disorder: Islamic Fundamentalism, The New Face of War*, Sligo Pr, Washington DC

⁷ El- Affendi, Abdelwahhab (1991): *Who Needs an Islamic State*, Grey Seal, London

⁸ Karash, Efraim (2006) : *Islamic Imperialism- A History*, New Haven, Yale University Press

Терористи су дела западних лидера пренели на Запад баш како би страдања на њиховом тлу била преливена на читав свет. Правећи драматичне сцене страдања, постају господари страха чија најтежа дела обилазе свет сејући осим ужаса, страха и немира осећај небезбедности, безнађа. А управо тај неочекивани моменат, фактор изненађења којим они владају неодољиво подсећа на сцене животињског света у дивљини с тим што људски предатори осим изненадног напада имају неочекиван плен до те мере ужаса да свет остаје залеђен пред страхом, неодобравањем и болом који те сцене доносе. И као да су саме сцене већ довољно постигнуће. Театралност терора који носи огледа се у готово филмским сценаријима апокалипсе, разарања и уништења цивилизације које терористи путем медија славе преносећи своју поруку страве.

Запад и ислам интеракција

Промене у бићу древних цивилизација стреме еволуцији свог делања, те се оно отима сагледавању, предикцији и контроли. Традиција заузима своју моћ кроз инвентивност модерне културе Запада и када се тај спој окрене као непријатељ доминантној култури, шансе за њен опстанак барем са ове тачке историјског посматрања делују немогуће.

Катарза муслиманског света започета је након интелектуалне интеракције са Европом и САД. Западне школе муслиманима дају самосвест. Та самосвест доводи до личних трагедија, а кроз време лекције на укидање муслиманског начина живота и хармоније коју у својој свакодневици има исламски верник. Анализом узрока и последица чини се као да се знање свима обило о главу. Након завршених школа на Западу, образовани муслимани су се вратили у своје отаџбине, употребили религију као основ за своју реакцију на револуционарни покрет који у своју мисију прима све муслимане који део тог пута желе да буду. У тако широко распрострањеним људским ресурсима по целом свету избијају терористички напади као реакција позива на дихад против свих непријатеља муслиманског света⁹. Религијски фанатизам пласиран је као једини и први прихватљив принцип припадања и препознавања лојалности у борби против западних сила. Ужас као последица религијског фанатизма се свакодневно потврђује. Једино постоје личне користи и опште трагедије. У арапском свету оних земаља које су биле под колонијалном влашћу и данас можете чути речи у којима се може осликати мотив за преокрет историје: „Бели човек ће, само зато што је нама владао током једног дела наше историје још дуго наставити да према нама осећа презир који осећа јак према слабоме.“ Баш кроз ову реторику можемо себи да поставимо логично питање: „Није ли ловац постао ловина?“, није ли логично да се ствари окрену овим током? Управо кроз тај став се осећа имплицитни феномен револта, обрта ситуације где потлачени постаје јак, а тлачитељ слаб. И тако јесте. Запад не само да је рањив, истини на вољу, не само да је увелико озбиљно рањен, већ се може рећи да у перспекти-

⁹ Симеуновић, Драган (2002): *Теорија политике –ридер- 1 део*, Наука и друштво, Београд

ви уколико убрзо не дође до неког функционалног решења, Запад врло лако може да подлегне поведима и постане оно што никад није сањао- свој анти-под, Исток.

Након 11. септембра сваки следећи терористички напад био је све непредвидивији, а логичан, неизбежан. Стално са страхом ишчекује се језива вест где се опет напад десио, које су жртве, колико, како... Ти моменти екстремног тероризма се некако кондензују у стварности. Све има свој проток али они постају све јачи, све озбиљнији. Више нису инцидентна појава, него принцип тј. тактика борбе. То је у тој мери буран елемент стварности да пред њим остаете као хипнотисани ужасом. Изостаје сагледавање, историја се брзином експлозије дешава, човек готово да нема шансу да мисли о томе колика је продукција страве коју емитују инциденти тог типа широм света. Толико је неухватљиво, неморално и нестварно да једино што влада осећајем остаје осим ужаса и шока, сазнање о присутности које се наставља, немогућност контроле или савладавања те силе и језив, болан и трагичан тренутак аналитике догађаја који прожима свачију свест- да је могло да се не деси.¹⁰ Па ипак догађај за догађајем уводи нас у пароксизам немоћи пред тероризмом који остварује свој циљ. Ту морамо да се осврнемо на речи Драгана Симеуновића¹¹ који с разлогом истиче да ислам није једина велика религија која рађа фундаменталисте, екстремизам и насиље, али да се на основу актуелне свакодневнице с правом ислам најчешће повезује са фундаментализмом, као и да не постоји религија коју није обележио фундаментализам. Ако даље по речима Симеуновића идеологија подстиче на делање, ствара осећај јединства међу припадницима исте идеологије, објашњава и оправдава своју сврху (у случају ислама позивајући се на Куран), сасвим је јасна моћ коју носи страст екстремног тероризма. Убеђења која оправдавају циљеве замагљују реалност и актерима праве опсену која их позива на дело.

Разумевање ислама као покетача екстремистичког делања

У исламу је дозвољено да сваки верник тумачи свети текст мимо личности чија знања су уважена у тумачењу текста.¹² То је још једна од окосница које позивају на конфликт. Религијски фундаментализам има за циљ да на основу новоустановљених интерпретција доведе до свеобухватног реструктурирања заједнице која се заснива на религијским принципима¹³. Он је увек праћен периодима криза, аномалија, цивилизацијским краховима. С обзиром на принцип, метод и интензитет појављивања религијски фундаментализам се увршћује у појаву оснажену интензивним милитантним фактором чије делање често оставља импулс затечености, шока, страха и опште несигурности. Бруталност делања један је од инструмената којим религијски фундаментализам

¹⁰ El-Affendi, Abdelwahhab (1991): *Who Needs an Islamic State*, Grey Seal, London

¹¹ Симеуновић, Драган (2009): *Увод у политичку теорију*, Горапрес, Земун

¹² Симеуновић, Драган (2009): *Увод у политичку теорију*, Горапрес, Земун

¹³ Симеуновић, Драган (2002): *Теорија политике –ридер- 1 део*, Наука и друштво, Београд

украја ужас у свест човечанства неретко имплицирајући панику и страх као инструменте којима владају и након своје манифестације. Средства доласка до циља укључују драстичан степен ексцентричности те и употребу борбе, насиља и оружја како би се дошло до циља којим се потврђује исправност поступака. У таквој поставци ствари сама победа је циљ и потврда сопствене исправности. Фундаментализам је створен као негација неког другог принципа, као одбрана од постојеће актуелности, те се уоквирава често идеја спаса кроз победу фундаментализма. Тако да на основу тога сваки покрет, сваки чин проналази своје оправдање у поступању кроз актуелну идеологију и своју филозофију као онај принцип живота који је често представљен као ослобађајућ, исправан, једини прихватљив. Верски фундаментализам има корпус који се темељи на прошлости али се његово постојање огледа у будућности преко дела у садашњости којима обезбеђује свој футур. Колико је ексцентричнији у толико је његов пут следбеницима чистији. Жртва оправдава циљ. Самосвест се уоквирава у колективном прихватању идеологије где појединац чини инструмент до циља. Понекад потчињен само циљу без сопства у ма ком интензитету цихадизам¹⁴ представља варијанту исламског фундаментализма где се цихад, позив на свети рат против немуслимана заснива на таквој интерпретацији курана. Цихадизам ком смо сведоци представљају најекстремније Ал Каида и ИСИС. Те две струје су најмилитантније форме верског фундаментализма. Њихови чланови поштују формулу примењеног цихадизма кроз самоубилачке нападе, бомбашке нападе, све друге могуће нападе којима би се терором унео страх и несигурност у постојећи светски поредак чиме би се он срушио и направио простор за формирање муслиманске државе у којој би живели само они муслимани који поштују законе цихада. Временска дистанца нуди непредвидивост ових сила које освајају свет. Перспектива свих могућности стреми све већој хаотичности јер прихватање логичних исхода који се намећу представља поље неприхватљивог за Западна виђења. Оно што је за хришћанство само религија за муслимане је живот. Та разлика и омогућава простор за формирање фаталитета муслиманског екстремизма. У складу са тим ток експанзије ислама је више него очекиван. А онда треба у складу са тим и промишљати како даље.

Закључак

Немогуће је зауставити лавину када се она обрушава. Спасоносно је направити тактику којом би се накнадне лавине спречиле, јер ће уколико нешто не учинимо против њих, оне успети у потпуности да затрпају нас. У природи то делује тешко изводљиво. У несрећама које се обрушавају на људе од стране људи делује још теже. Човек је највећа непогода сам себи. Тероризам нараста и остаје неукротив. Чини се да екстремизам који се присује тероризму постаје све комплекснији, све неухватљивији. У хаосу неизвесности титра имлус страха који нараста. Са обе стране. Остаје отворено питање ко је следећи на потезу.

¹⁴ Симеуновић, Драган (2009): *Увод у политичку теорију*, Горапрес, Земун

Литература:

1. Simeunović, Dragan (2002): *Teorija politike –rider- I deo*, Nauka i društvo, Beograd
2. Simeunović, Dragan (2009): *Uvod u političku teoriju*, Gorapres, Zemun
3. El- Affendi, Abdelwahhab (1991): *Who Needs an Islamic State*, Grey Seal, London
4. Ayubi, Nazih (1991): *Political Islam- Religion and Politics in tha Arab World*, Routledge, London
5. Karash, Efraim (2006) : *Islamic Imperialism- A History*, New Haven, Yale University Press
6. Bodrijar, Žan (2007): *Duh terorizma*, Arhipelag, Beograd
7. Norval, Morgan (1999): *Triumph of Disorder: Islamic Fundamntalism, The New Face of War*, Sligo Pr, Washingthon DC

ISLAM AS A COVER-TERROR POLICY

Summary: After increasingly frequent Muslims terrorist attacks in the Western targets, what accompany us in recent years, the question flaws in analysis and West defence preparation from this type of war. The reluctance of the West in such a way of fight cost a lot. Obviously, in addition to many other security vulnerabilities and failed in current analitics of Islam, interpretation of the Koran, the consequences of actions dialed the jihad as a result of the prediction of asylum crises which identity, structural, social, political, religious and security seriously shaken the European continent. But also the whole world. How the West was not the first time faced with terror, it remains unacceptable that evolves terrorist thoughts and deeds ratio and practices of the security services of the Western world not rise at the same pace with the moment of the most eccentric and logically for the safety of the world's most fatal mission. A review of terrorist action since the hostage crisis at the Munich Olympics in 1972, until the daily news in the media impact of terrorism totally is consistent with himself won the adjective extreme because it seems that there is no control over it, and brutality, speed of transfer of terror through the media and all the horrors of events impossible to be reduced to a zone or options. This practice gives the impression of powerlessness that it be confronted.

Key words: security, extreme, terrorism, jihad, islam

II

ДРУШТВО И БЕЗБЕДНОСТ

БОЖИДАР БАНОВИЋ

Факултет безбедности

Београд

ЋУРИЦА АМАНОВИЋ*

Криминалистичко-полицијска академија

Београд

УДК 351.74/.76(497.11):37.014

Оригиналан научни рад

Примљен: 12.04.2017

Одобен: 02.05.2017

Страна: 127-138

КОНСТИТУИСАЊЕ ПОЛИЦИЈСКИХ НАУКА У СРБИЈИ КАО ИМПЕРАТИВ ВРЕМЕНА**

Сажетак: Полицијске науке у Србији још увек не постоје у националној номенклатури наука, мада се увелико изучавају у научним и полицијским образовним институцијама. Покушајима њиховог конституисања приговара се да су њихов предмет, циљ и метод слабо и нејасно дефинисани, те да недостаје теоријско утемељење. Упркос делимично оправданим приговорима, постоје бројни аргументи који указују на то да се на ове науке може гледати као на науке у настајању, односно релативно независан систем већ постојећих наука и научних дисциплина које проучавају релевантне чиниоце унутрашње безбедности друштвених група и појединаца. Циљ овога рада је да представи утемељеност полицијских наука (системских, посебних и примењених) кроз њихов задатак, предмет изучавања, њихову структуру, друштвену и образовно-институционалну оправданост.

Кључне речи: научно поље, научна област, научне дисциплине, полиција

Увод

Полицијски послови су у међународним оквирима препознати као посебни послови за које је потребно посебно образовање. Тако им је у Међународној стандардној класификацији образовања (International Standard Classification of Education – ISCED) УНЕСКО доделио класификацијско поље 86.¹ Ови послови, као и цео сплет односа који се јавља како унутар полицијских организација, тако и између њих и друштвеног окружења, данас су постали веома сложени. Из тих разлога полиција је данас у свету постала предмет научног интересовања и бројних истраживања (Bailey, 1995; Милосављевић,

* djurica.amanovic@kpa.edu.rs

** Рад је резултат истраживања на пројекту „Управљање полицијском организацијом у спречавању и сузбијању претњи безбедности у Републици Србији“, br.242/16-6-2014, које финансира Министарство унутрашњих послова и реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду, циклус научних истраживања 2015-2019. година.

¹ Заштита имовине и лица, полицијски послови и послови повезани са спровођењем закона, криминологија, ватрогасна заштита и ватрогаштво, цивилна безбедност, војска. ISCED: 75.

1997; Wright, Miler, 1998; Кешетовић, 2005; Милошевић, Мудрић, 2001; Milošević, 2005c; Greene, 2012).

Истраживачко поље, односно скуп појава чије је истраживања од значаја за полицију, веома је широко (Bruno, 1989; Милосављевић, 1997; Милошевић, Мудрић, 2001; Симоновић, 2004; Milošević, 2005b,c; Hanak, Hofinger, 2005; Banović, Amanović, Vučković, 2012; Braga and Edward, 2014; Greene, 2014; Milošević, Milošević, 2014; Ignjatović, 2015; Амановић, Никач, 2015a; Гаћиновић, 2015). Оно обухвата теоријска истраживања безбедносних појава као врсте друштвених појава (криминал, безбедност саобраћаја и сл.) са чијим се последицама суочава полиција и други субјекти безбедности. Друга врста истраживања односи се на проучавање полицијских институција, полицијске организације, полицијских кадрова, начина и ефеката њиховог рада у обављању појединих задатака, уз коришћење резултата различитих наука које су истраживале полицијске феномене. Ради се о примени сазнања бројних наука (криминологија, право, социологија, психологија, менаџмент, статистика, безбедносне науке, политичке науке,...) на изучавање полицијских послова, криминала, полицијских кадрова, њене технологије и ефеката њиховог рада, полицијске организације, као и на односе са друштвеним окружењем (Palidda, 2000; Амановић, 2003; Симоновић, 2011; Amanović, Anđelić- Nikolendžić, 2011; Simonović, Otašević, Đurđević, 2014; Амановић, Никач, 2015a; Оташевић, 2015; Гаћиновић, 2015). Наведена ширина истраживачког захвата, бројне и сложене везе са низом других наука и релативно мала бројност спроведених истраживања и неизграђеност специфичног метода утичу на извесне термилошке нејасноће. Тако су у употреби бројни термини, као што су научна полиција, полицијске науке, наука о полицији, полицијско-безбедносне науке, наука о безбедности, итд. (Bruno, 1989; Милосављевић, 1997; Milošević, 2005c; Porada et al., 2006; Buturac, Solomun, 2013). Њихова прецизна значења и међусобни односи нису увек сасвим јасни и прецизни, пре свега због различитих концепција теоретичара, различитих правних система, надлежности и организације полиције, традиција, итд. Истовремено, ваља истаћи то да су у истраживању полиције и безбедносних појава присутне и бројне специфичности и потешкоће како гносеолошке (сложеност, мултикаузалност, динамичност, итд.), тако и социјалне природе (аутархичност полицијских организација и њихова осетљивост на критику, специфична професионална култура полицајаца и сл.).

Без обзира на изнето данас у свету присутни су напори да се конституише и посебна научна област за коју се, зависно од земље, користе називи полицијске науке (*Police Science*) - земље англосаксонске традиције, (*Polizeiwissenschaft*) - Немачка, наука о полицији, наука о безбедности (*Varsvtvoslovje*) – Словенија (Umek, 2001: 55-65) или полицијско - безбедносне науке - Словачка “као фундаменталне теорије и методологије за све практичне активности полиције и служби безбедности у области безбедности друшва и државе” (Dianiška, Šimovček, 1996: 93-97)². У контексту ове расправе, а у циљу ла-

² Још 1996. године Словачка полицијска академија је уз помоћ Владе Словачке покренула истраживачки пројекат на тему „Конституисање полицијско-безбедносне науке“

кшег разумевања нашег излагања, овде је важно истаћи постојање више различитих, супростављених, модела као што су полицијско-безбедносне науке, полицијска наука (у јединици) и полицијске науке (у множини). У нашем приступу преферирамо моделу полицијске науке (у множини), базирајући се на чињеници сложене полицијске структуре (полиције као институције) као и различитих полицијских послова које није могуће интегрисати у самостално и посебно научно поље (Milošević, 2005c; Porada et al., 2006; Buturac, Solomun, 2013).

До сада наведени, али и други напори, довели су до тога да данас полицијске науке, посматрано у светским размерама, постоје, затим да се конституишу као релативно посебне научне дисциплине које се налазе у раној фази освајања предмета (поља) истраживања и метода примереног свом предмету, али и суочене са мноштвом потешкоћа и недовољним разумевањем академске заједнице (Милошевић, Мудрић 2001; Milošević i sar. 2005b; Milošević, 2005c; Амановић, 2013). Упркос томе оне се данас све интензивније развијају. Етаблирани и веома утицајни часописи који се баве криминологијом, нпр. *Criminology*³, или целокупним корпусом кривичног правосуђа као рецимо *Justice Quarterly*⁴ све већи део свог садржаја посвећују темама везаним за полицију. Поред тога, данас у свету постоје и научни часописи који се искључиво баве истраживањима везаним за полицију. Тако су у САД најутцајнији часописи у области полицијских студија: *Police Quarterly*⁵; *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*,⁶ *Policing and Society: An International Journal of Research and Policy*.

Велики је број научника, пре свега у САД, Канади, Аустралији и Великој Британији, чији базични предмет истраживања су различите научне дисциплине, који су се посветили скоро искључиво истраживању полиције. Као најцитиранији аутори који се баве полицијским студијама наводе се Лоренс В. Шерман (Lawrence W. Sherman (Telep, 2009: 441-463); Дејвид Х. Бејли (David H. Bayley); Херман Голдстајн (Herman Goldstein); Џејмс К. Вилсон (James Q. Wilson); Џероум Х. Сколник (Jerome H. Skolnick); Џорџ Л. Келинг (George L. Kelling); Семјуел Вокер (Samuel Walker). Већ је формиран значајан фонд публикованог научног знања у виду уџбеника, монографија, зборника и часописа.

(*Constitution of Police Security Science*) на чијем челу је био потпуковник проф. др Иван Шимовчек (*Ivan Šimovček*), Шеф департмана криминалистике и форензике. Главни циљ пројекта био је конституисање нове научне дисциплине - полицијско-безбедносне науке која би требало да постане фундаментална теорија и методологија за све практичне активности полиције, безбедносних служби, као и систем довољно ефективних метода и експлицитних и исправних концептуалних апарата.

³ Међународни часопис изузетних вредности: American Society of Criminology, Blackwell Publishing.

⁴ Међународни часопис изузетних вредности: Academy of Criminal Justice Sciences (US), Publisher: Taylor & Francis.

⁵ Истакнути међународни часопис: Police Executive Research Forum, Sage Publications.

⁶ Године 1996. часописи *American Journal of Police* и *Police Studies* спојили су се у нови часопис *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*.

Постоји велики број годишњих (нпр. у организацији Међународног полицијског симпозијума IPES-a, CEPOL-a) или бијеналних (нпр. Policing in Central and Eastern Europe у организацији Факултета за безбедносне студије Универзитета у Марибору, Словенија и Универзитета у Лестеру (University of Leicester) Велика Британија) конференција посвећених полицијским наукама (CEPOL, 2007). Поред организације и реализације самих истраживања, тј. стицању нових знања, све већа пажња посвећује се и трансферу нових знања на припаднике полиције кроз различите облике едукације и тренинга током целог трајања каријере (Pagon, 1996, 2000; Милошевић, Мудрић, 2001; Кешетовић, 2005; Milošević, 2005c). Такође, постоји велики број колеџа и универзитета који реализују студије (Police studies - Bachelor of Science) полицијских наука, а у Немачкој постоји и Универзитет примењених полицијских наука (Hochschule der Sächsischen Polizei). Већина земаља у транзицији има институције ранга факултета које се баве полицијско безбедносним наукама (Факултет за безбедносне студије (*Fakultet za varnostne vede*) - Словенија, Полицијска академија (Policejní akademie) - Чешка, Полицијска академија (Akadémia Policajného zboru) - Словачка, Државни универзитет унутрашњих послова (Lviv State University of Internal Affairs) - Украјина, Полицијска академија Александру Јоан Цуза (*Aleander Ioan Cuza*) која представља универзитет са три факултета - Румунија). У неким државама запада полицијске школе постоје искључиво као институције задужене за интерну обуку, углавном у саставу Министарства унутрашњих послова, али се последњих година јављају тенденције конвергенције, односно специфични амалгами ових институција са универзитетским као у Британији са Универзитетом у Лестеру.

Може се закључити да у свету недвосмислено постоје дефинисане полицијске науке и да оне се налазе у номенклатури са осталим наукама. Граде их већи број дисциплина, имају дефинисане циљеве, предмет и методологију изучавања, епистемолошко одређење и сазнајни фонд.

Задатак и предмет полицијских наука

Задатак полицијских наука (Bruno, 1989: 2-6; Milošević i sar. 2005b; Milošević, 2005c) је да произведу знања која ће полицији омогућити свестрани развој, кроз смислено управљање полицијским институцијама и кадровима као и тренутним, краткорочним и дугорочним ефектима њиховог рада у домену спречавања и сузбијања свих видова криминала, одржавања, заштите и јачања безбедности грађана, у оквирима дефинисаним законом, уз поштовање људских права и слобода.

Да би се одредио домен изучавања полицијских наука мора се поћи од њиховог предмета изучавања. Предмет изучавања полицијских наука су полицијске институције (системи), криминал, полицијски послови, полицијски кадрови, ефекти полицијског рада и методологија истраживања полицијских феномена (Bruno, 1989:2-6; Милошевић, Мудрић, 2001; Milošević i sar. 2005b; Milošević, 2005c; Porada et al., 2006: 20; Buturac, Solomun, 2013: 141-142). Пре-

ма томе стоји дефиниција полицијских наука која укључује методолошки аспект и садржај: Полицијска наука је научно проучавање полиције као институције и полицијског деловања као процеса (CEPOL, 2007: 23). Приликом изучавања набројаних феномена полицијске науке користе и на свој предмет изучавања примењује релевантна сазнања низа других наука и научних дисциплина. То полицијским наукама даје карактер мултидисциплинарности, интердисциплинарности и трансдисциплинарности. Генерално, може се рећи да се ради о научном пољу у настајању, на темељима научне спознаје о полицији као институцији, полицији као делатности и професионалној обуци полицијских службеника (Buturac, Solomun, 2013: 142).

Структура полицијских наука

Полицијске науке доминантно припадају научном пољу друштвених наука (пословно управљачке науке). Научно поље граде одређене научне области, а њих научне дисциплине и субдисциплине. Према области и начину изучавања полицијске науке деле се на системске (базичне), посебне (специјалне) и примењене (Милошевић, Мудрић, 2001; Milošević i sar. 2005b; Milošević, 2005c; Porada et al., 2006: 26; Buturac, Solomun, 2013: 141-142).

Системске или базичне полицијске науке баве се изучавањем општих и фундаменталних законитости и теорија везаних за полицијске системе, за све врсте криминала, криминалистичку технику, послове заштите, обавештајног и контраобавештајног рада агенција за националну безбедност и послове заштите агенција за заштиту и обезбеђење.

Посебне или специјалне полицијске науке баве се изучавањем специфичних законитости везаних за појавне облике криминала, учиниоце кривичних и других инкриминисаних дела, безбедност саобраћаја, организационо понашање полицајаца, податке, њихово прикупљање, анализу и презентацију, полицијска овлашћења и средства принуде, за социјалну и физичку компетентност полицајаца, комуникацију полицајаца са окружењем, затим за методологију изучавања криминала и других полицијских феномена, евалуацију квалитета ефеката полицијског рада, полицијску администрацију и организацију, антрополошке карактеристике полицајаца и других субјеката безбедности, савремену информациону технологију, и на крају за управљање (менаџмент) полицијским пословима и организацијом, превенцијом криминала, полицијским операцијама, организационим понашањем кадрова, едукација полицијских службеника, људским и материјалним ресурсима.

Примењене полицијске науке баве се изучавањем примене законитости до којих су дошле системске и посебне науке у свакодневном полицијском послу и послу агенција за безбедност као што је примена најефикаснијих модела, метода, тактика, софтвера, стратегија: у контроли, сузбијању и превенцији криминала свих врста и у свим доменима; спречавању обавештајне делатности и заштити од ње, обезбеђењу јавног реда, лица, објеката и хартија од вред-

ности, затим у безбедности саобраћаја, у контроли кризних ситуација, и на крају у технологији рада станица полиције, интервентних, жандармеријских и специјалних јединица.

Друштвена оправданост (социјалне предпоставке)

Друштвени услови, односно чињеница да су данашња друштва веома динамична, намећу потребу да полиција стално преиспитује и прилагођава своју организацију и методе рада захтевима и потребама заједнице којој служи, односно њеним националним интересима. Истовремено, доктрине Новог јавног менаџмента (New Public Management) захватају и полицију и траже од ње да „уради више (већи степен безбедности) за мање средстава“. Научно утемељена сазнања представљају један од алата за постизање овог циља, будући да како каже Курт Левин (*Kurt Lewin*) „ништа није тако практично као добра теорија“. То је далеко ефикасније од пуког ослањања на здрав разум и досадашњу праксу. Стварање релативно независне теорије о полицији (или система полицијских теорија) требало би да превазиђе постојеће фрагментарне напоре и пружи подршку систематско научном приступу постојећој великој бази практичних знања из области полиције и безбедности (Milošević i sar., 2005a; Milošević, 2005c; Amanović, Bajić, Nikač, 2015).

Са друштвеним променама у новонасталој политичкој и друштвеној ситуацији наметнула се потреба темељне реорганизације полиције, од силе у служби режима у сервис грађана, који је задужен за заштиту њихових права. Истовремено, у овим државама (посебно у државама у транзицији) јавља се значајан пораст криминала и инфилтрација организованог међународног криминала. Примена научних сазнања може овај тешки задатак умногоме олакшати.

Образовно - институционално - професионална оправданост

Науку у полицију Србије или тачније у полицију Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) уводи још почетком прошлог века др Рудолф Арчибалд Рајс (*Rudolph Archibald Reiss*). Прве школе које су разматрале полицијске послове настају између два светска рата, и то полицијске школе чији је родоначелник управо Арчибалд Рајс, који је своје европско знање пренео у српску полицију (Рајс, 1920; Милосављевић, 1994; Amanović, Anđelić- Nikolendžić, 2011; Kekić, Nikač, 2011; Milošević, Milošević, 2013). У фебруару 1920. године у Сремској Каменици формирана је Жандармеријска подофицирска школа. У то време, тачније 8. фебруара 1921. године основана је Прва полицијска школа у Београду, коју је организовао др Арчибалд Рајс (Богдановић, 2002; Amanović, Anđelić- Nikolendžić, 2011). На основу Уредбе о Централној школи за полицијске извршне службенике, 1931. године почела је са радом Централна полицијска школа у Земуну. Након Другог светског рата у Србији и тадашњој СФРЈ настале су големе потребе за полицијским кадром, али су и тада ти кад-

рови углавном били из редова војних школа и академија. Убрзо, настанком Средње школе унутрашњих послова (1967) и Више школе унутрашњих послова (1972), отвара се пут ка развоју науке у полицији, односно остварују студијски програми из полицијских наука (криминалистичких, полицијско управљачких, полицијско безбедносних и специјалних полицијских наука) ради стицања полицијског образовања.

Виша школа унутрашњих послова (ВШУП) од свог оснивања 1972. до 1985. године била је члан Београдског универзитета. Од 1985. до 1991. била је члан асоцијације виших школа. Од 1991. постаје организациона јединица МУП-а. Њена основна делатност⁷ чином оснивања 1972. године била је спремање стручњака за рад на оперативно-стручним пословима јавне и државне безбедности. Законом из 1976. године⁸ основна делатност ВШУП-а дефинисана је као образовање стручњака за рад у органима унутрашњих послова и стално усавршавање радника органа унутрашњих послова. Поред тога, школа је била акредитована и за образовање стручњака који раде на пословима друштвене самозаштите. Променом статуса 1991. године⁹ мења се, односно редефинише се, делатност Више школе. Једна од основних њених делатности је образовање студента тако да стичу знања и способности за обављање сложенијих радних задатака и послова полиције. Године 2003. ВШУП је регистрована као правно лице у Трговинском суду¹⁰ за обављање следећих делатности: образовање стручњака са вишом стручном спремом за рад у органима унутрашњих послова и других субјеката за обављање различитих послова безбедности (царина, инспекције, службе обезбеђења у јавним предузећима, установама и привредним организацијама), као и стално усавршавање радника у органима унутрашњих послова. Полицијска академија је основана посебним законом¹¹ и никад није била члан Универзитета. Полицијска академија је матична за криминалистичко-безбедносне науке на којима школује високообразоване кадрове за обављање полицијских и безбедносних послова.

Криминалистичко-полицијска академија¹² као самостална високошколска установа основана је за остваривање струковних и академских студијских програма свих нивоа за потребе полицијског образовања, као и друге облике стручног образовања и усавршавања од значаја за криминалистичко-полицијске и безбедносне послове. Криминалистичко-полицијска академија (КПА) настала је интеграцијом Више школе унутрашњих послова и Полицијске академије 2006. године и њихов је правни следбеник. Затим, 2014. године основан је Криминалистичко-полицијски универзитет,¹³ који интегрише три

⁷ Закон о Вишој школи унутрашњих послова, *Службени гласник СРС*, број 28/72.

⁸ Закон о Вишој школи унутрашњих послова, *Службени гласник СРС*, број 29/76.

⁹ Закон о Вишој школи унутрашњих послова, *Службени гласник РС*, број 50/92, 39/93, 53/93, 67/93, 48/94, 24/96.

¹⁰ Регистрација ВШУП у Трговинском суду (*решење*, број XI Фи 1677/03).

¹¹ Закон о Полицијској академији, *Службени гласник РС*, број 39/93.

¹² Одлука о оснивању Криминалистичко-полицијске академије „*Службени гласник РС*”, број 58/06.

¹³ Одлука о оснивању Криминалистичко-полицијског универзитета „*Службени гласник РС*”, број 28/2014.

Департмана (Департман криминалистике, Департман информатике и рачунарства, и Департман форензичког инжењерства), као и научноистраживачки центар. На Академији постоји као стручно тело Катедра полицијских наука у оквиру које су сврстане уже научне области и наставно-научне дисциплине.

У континуитету, у свим полицијским образовним институцијама студенти су се школовали за обављање полицијских послова, послова државне и цивилне (приватне) безбедности. Полицијски послови, послови националне и приватне безбедности спадају по УНЕСКО-вој класификацији (ISCED, 1997) у 86. поље сервиса за безбедност, а по нашој класификацији занимања,¹⁴ која се ослања на УНЕСКО-ву класификацију је поље 72 у које спадају занимања одбране, безбедности и заштите.

У складу са домаћим и међународним документима (Monk, 2001; Downes, 2004; *Стратегија развоја полицијског школства, 2001-2010*; Milošević, 2005c; Milošević et al., 2006a) којима се сугерише школовање професионалне полиције на будућем Полицијском факултету, те променом правног амбијента, доношењем закона о Високом школству и Закона о полицији 2005. године (*Закон о Полицији, 2005*; *Закон о Високом школству, 2005*), министар утрашњих послова доноси Стратегију (*Стратегија развоја система обуке и образовања за потребе полиције, 2005*). Стратегија се заснива на националној политици развоја Србије, начелима и документима о развоју образовања у Србији и Европи, европским трендовима развоја полицијског школства, традицији полицијског школства Србије, визији развоја полицијског школства Србије, затеченом стању у полицијском школству и процени постојећих и сагледивих ограничења у његовом развоју и укључењу у образовни систем Европске Уније. Стратегија је усклађена са захтевима и препорукама ОЕБС-а и Савета Европе да се створи остварив и одржив образовни систем заснован на новом концепту едукације, радној ефикасности, европским стандардима и поштовању људских права (Monk, 2001; Slejter, 2001; Dawnes, 2004; Okruli sto o reformi policijskog školstva OEBS, SE, MUP RS, Beograd, 2004).

И поред тога што у свету постоји тренд едукације заснован на полицијским наукама (Feltes, 2001; Porada et al., 2006; Weisburd and Braga, 2006; Weisburd and Neyroud, 2011; Buturac, Solomun, 2013), при чему је научни метод водећи метод у едукацији, код нас је општеприсутан тренд парцијализације знања у систему едукације у полицијским школама. Основна карактеристика парцијализације у педагошкој пракси је да се ђацима и студентима даје велика количина независних информација, које се не могу или не знају интегрисати у јединствен домен полицијских наука, и јединствене радне профиле полицајца. Један од разлога, који је већ споменут, је тај што у нашој научној и едукативној пракси не егзистирају полицијске науке и стратегија њиховог развоја, па отуда и парцијално изучавање феномена који су од интереса за полицију. Знања до којих се долази истраживањем полицијских феномена, поједине науке представљају као сасвим независне категорије од полиције и као такве их преносе у полицијској едукацији. Излаз из ове ситуације је прихватање постојања

¹⁴ Приручник евиденције у области запошљавања

полицијских наука, њиховог домена (области) и праваца изучавања, и на њима заснованог школовања полицијског кадра различитог профила (Милошевић, Мудрић, 2001; Milošević i sar., 2005b; Milošević, 2005c; Milošević et al., 2006a; Milošević i sar. 2006b). У том случају тачно би се знало која наука проучава које полицијске феномене, које су науке у основи појединог профила, и на основу тога би се произведена знања могла интегрисати у јединствен систем и тако интегрисана преносити студентима током школовања.

Закључак

Посматрано у светским размерама, полицијске науке постоје и конституишу се као релативно посебне научне дисциплине које се налазе у раној фази освајања предмета (поља) истраживања и метода примереног свом предмету. Међутим, полицијске науке у Србији још увек не постоје у систему класификације наука, мада се изучавају у научним и наставним полицијским институцијама. Покушајима њиховог конституисања приговара се да су њихово подручје, предмет и метод слабо и нејасно дефинисани, те да недостаје теоријско утемељење. Упркос делимично оправданим приговорима, постоје бројни аргументи који указују да се полицијске науке још увек развијају као релативно независан систем већ постојећих наука и научних дисциплина, које проучавају релевантне чиниоце унутрашње безбедности друштвених група и појединаца. Полицијске науке фактички представљају сазнања до којих су дошли истраживачи ових области и објављена у бројним публикацијама (монографијама, уџбеницима и научним часописима) у којим се, применом научне методологије, тумаче нејасноће и проблеми функционисања полицијске организације, нејасне законске одредбе, упућује на правилно поступање и сл.

Према области и начину изучавања полицијске науке се деле на системске (базичне), посебне (специјалне) и примењене. Предмет изучавања полицијских наука су полицијске институције (системи), криминал, полицијски послови, полицијски кадрови, ефекти полицијског рада и методологија истраживања полицијских феномена. Приликом изучавања набројаних феномена полицијске науке користите сазнања низа других наука која се могу аплицирати у полицијске науке. То полицијским наукама, као кључну карактеристику свих савремених наука, даје карактер мултидисциплинарности и интердисциплинарности. Интезиван рад на проучавању полицијског менаџмента у свим доменима као и проучавању и конституисању нових технологија и метода рада полиције јавља се као императив времена. С обзиром на то да и у науци желимо интеграције у европски научни простор, наведене области и теме њиховог истраживања требало би да представљају изазов за развој наше науке и планирање истраживачког рада у будућности.

Полиција науке су данас на својим почецима, суочене са многим тешкоћама и недовољним разумевањем академске заједнице. Упркос томе што се развијају и интензивно изучавају, још већи напори и даљна истраживања у овој области представљају додатну аргументацију да се у будућности и код нас, као

што је то у европи и свету, полицијске науке конституишу као релативно самостална, специфична наука са јасно утврђеним предметом проучавања, специфичним научним методама, епистемолошким одређењем и јасним не само практичним, већ и теоријским циљевима.

Литература:

1. Amanović, Đurica (2003): Teorijski osnov upotrebe sile i vatrenog oružja, *Bezbednost*, vol. 45, br.3, str. 416-430.
2. Amanović, Đurica; Anđelić - Nikolendžić, Vesna (2011): Origins and Development of the Special Physical Education. *1st International Conference "Archibald Reiss,"* 17-18. March 2011, Belgrade.
3. Amanović, Đurica (2013): *Specijalno fizičko obrazovanje*. Beograd: Kriminalističko-policijska akademija.
4. Amanović, Đurica; Baić, Valentina; Nikač, Željko and Ljubisavljević, Milija (2015a): The paradigm of Specijal Physical Education in police education and training, *Sport Science*, Vol. 8, Supp. 2: 7-15.
5. Amanović, Đurica; Nikač, Željko (2015b): Napad na policijske službenike i primena sile sa stanovišta Specijalnog fizičkog obrazovanja, *Nasilje u Srbiji: Oblici, činioci, kontrola*, Tematski zbornik radova, KPA, Beograd, str. 187-203.
6. Bailey, G. William (1995): *The Encyclopedia of Police Science, Second Edition*. Garland Publishing Inc. New York-London.
7. Banović, Božidar; Amanović, Đurica; Vučković, Goran (2012). Tehnike specijalnog fizičkog obrazovanja u funkciji kontrolisanja otpora osumnjičenog i zaštite pripadnika policije. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, vol. 50, br. 1-2, str. 235-244, Beograd.
8. Bogdanović, Branko (2002). *Dva veka policije u Srbiji*, MUP RS, Beograd.
9. Braga, A. Anthony; Edward, F. Davis (2014): Implementing Science in Police Agencies: The Embedded Research Model, *Policing* 8 (4): 294-306.
10. Bruno, Francesco; Marullo, F.; Atzori, P. F (1989): Le Scienze della Polizia, suppl. *Polizia Moderna*, n.2-3: 1-12 (104).
11. Buturac, Ksenija; Solomun, Davor (2013): Utemeljenost savremene policijske znanosti i njen doprinos policijskoj praksi. *Policija i sigurnost*, 22(1), 131-155.
12. CEPOL (2007): Perspectives of Police Science in Europe. *Project on a European Approach to Police Science*.
13. Dianiška, Gustav; Šimovček, Ivan (1996): Constitution of Police-Security Science, in *Policing in Central and Eastern Europe: Comparing Firsthand Knowledge with Experience from the West*, Ljubljana: College of Police and Security Studies.
14. Downes, Mark (2004): *Reforma policije u Srbiji*. OEBS, Beograd.
15. Feltes, Tomas (2001). Police Science - Is there a real need for?, *Police and Forensic Science at the Threshold of the 3rd Millennium*, Budapest, 7-8 December 2001.
16. Gaćinović, Radoslav (2015): Koreni i nastanak policije u modernoj državi, *NBP- Žurnal za kriminalistiku i pravo*, Vol. 1/2015, pp. 67-80.
17. Greene, J. Raymond (2012): *The Encyclopedia of Police Science: 2-volume set*. New York: Taylor & Francis Group.
18. Greene, J. Raymond (2014): The Upside and Downside of the 'Police Science' Epistemic Community. *Policing*, 8 (4): 379-392.
19. Ignjatović, Đorđe (2015): *Kriminologija* (udžbenik, 12 izd.), Beograd.
20. International Standard Classification of Education - ISCED (1997): UNESCO, Paris.

21. Kekić, Dalibor; Nikač, Željko (2011): Uloga nauka odbrane u razvoju nauke o policiji u Srbiji. *Vojno delo*, vol. 63, br. 2, str. 347-354. Beograd.
22. Kešetović, Želimir (2005): *Uporadni modeli obuke i školovanja policije*, Beograd: Viša škola unutrašnjih poslova.
23. Hanak, Gerhard; Hofinger, Veronika (2005): *Police Science and Research in the European Union: report*. Vienna: Institute for the Sociology of Law and Criminology: CEPOL Training and Research Committee in cooperation with.
24. Milosavljević, Bogoljub (1994): *Uvod u policijske nauke*. PA, Beograd.
25. Milosavljević, Bogoljub (1997): *Nauka o policiji*, Beograd: Policijska akademija.
26. Milošević, Milenko; Mudrić, Radomir (2001): Policijske nauke i njihova struktura, *Projekat Reforma obrazovnog sistema policije*. Beograd: VŠUP, str. 55-62.
27. Milošević, Milenko; Mudrić, Radomir; Jovanović, Srećko; Amanović, Đurica; Dopsaj, Milivoj (2005a). *Konstituisanje sistema za upravljanje trenutnim i kumulativnim edukacionim i trenažnim efektima (Upravljanje u SFO-u)*, monografija iz istraživačkog projekta. MUP R. Srbije, VŠUP, Zemun.
28. Milošević, Milenko; Mudrić, Radomir; Lipovac, Krsto & Kavran, Dragoljub (2005b): *Strategija razvoja policijskog školstva Srbije*, Ministarstvo unutrašnjih poslova R. Srbije – Beograd: Viša škola unutrašnjih poslova.
29. Milošević, Milenko (2005c): *Definisanje matičnosti Fakulteta policijskih studija*. Zemun: Viša škola unutrašnjih poslova.
30. Milošević, Milenko; Kešetović, Želimir; Lipovac, Krsto & Mudrić, Radomir (2006a): *Opinions of Professors, Students, Administration and Management Employees of the Police on Curricula for Police Studies*. Belgrade: Police College.
31. Milošević, Milenko; Mudrić, Radomir Kešetović, Želimir & Banović, Božidar (2006b): *Položaj i razvoj policijskog školstva Srbije*, Monografija sa međunarodnom recenzijom. Zemun- Beograd: VŠUP.
32. Milošević, Milenko; Milošević, Miloš (2013): *Specijalno fizičko obrazovanje: Naučne osnove*, Belgrade: CEDIP.
33. Milosevic, Milenko; Milosevic, Milos (2014): *Specijal Physical Education, textbook on management the development of the physical integrity and capacity in police officers*, LAMBERT Academic Publishing, Germany.
34. Monk, Ričard (2001): *Izveštaj o radu policije u SRJ*. OEBS, Beograd.
35. Otašević, Božidar (2015). *Nasilje na sportskim priredbama*. Beograd: Službeni Glasnik.
36. Pagon, Milan (1996): Policing in Central and Eastern Europe: The role and importance of cooperation, training, education and research: in M.Pagon (ed.), *Policing in Central and Eastern Europe: Comparing Firsthand Knowledge with Experience from the West*, Ljubljana: College of Police and Security Studies.
37. Pagon, Milan (2000): Vloga in pomen izobraževanja, usposabljanja in raziskovanja na področju policijske dejavnosti v okviru Pakta za stabilnost Jugovzhodno Evropo, Vars-tvoslovje 1/2000.
38. Palidda, Salvatore (2000): *Polizia Postmoderna-Etnografia del nuovo controllo sociale*. Milano: Giangiacomo Feltrinelli Editore.
39. Porada, Viktor; Erneker, Jaroslav; Holcr, Kveton; Holomek, Jaroslav (2006): *Theoretical Foundations of Police Sciences*, Bramshill / Vienna: CEPOL- European Police College.
40. Rajs, Arčibald (1920): *Prilog za reorganizaciju policije*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona.
41. Priručnik evidencije u oblasti zapošljavanja (1998): Republički zavod za tržište rada Srbije Zavod za zapošljavanje Crne Gore. Beograd: Savremena administracija
42. Simonović, Branislav (2004): *Kriminalistika*. Kragujevac: Pravni fakultet, Institut za pravne i društvene nauke.

43. Simonović, Branislav (2011): Istraživanje stavova pripadnika kriminalističke policije MUP-a R.Srbije o strateškom pristupu suzbijanja kriminala. *Bezbednost*, str. 5-27.
44. Simonović, Branislav; Otašević, Božidar i Đurđević, Zoran (2014): Kriminalne kariere vodij nogometnih navijaških skupin v Srbiji, *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 2/2014.
45. Slejter, Džon (2001): *Assessment of the Human Rights, Ethics and Policing Standards in the Republics of Serbia and Montenegro*. European Council, Belgrade.
46. Strategija razvoja policijskog školstva (2004): *Zbornik radova sa okruglog stola o reformi policijskog školstva decembr 2004*, OEBS, Beograd.
47. Strategija razvoja sistema obuke i obrazovanja za potrebe policije (2005): MUP R. Srbije.
48. Telep, W. Cody. (2009): Citation analysis of randomized experiments in criminology and criminal justice: a research note, *J Exp Criminol* 5:441–463.
49. Umek, Peter (2001): *Raziskovanje v varstvoslovju u Pomen in perspektive visokoškolskega izobraževanja na področju varnosti*, Ljubljana: Visoka policijsko-varnostna šola.
50. Weisburd, David; Braga, A. Anthony (2006): Introduction: Understanding Police Innovation. In *Police Innovation: Contrasting Perspectives*, ed. D. Weisburd and A.A. Braga. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1-23.
51. Weisburd, David; Neyroud, Peter (2011): Police Science: Toward a New Paradigm. *New Perspectives in Policing*, Harvard Kennedy School, *Program in Criminal Justice Policy and Management*, National Institute of Justice.
52. Wright, A. Richard; J. Mitchell, Miller (1998): The most-cited scholars and works in police studies. *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, Vol 21, No2.
53. Zakon o Višoj školi unutrašnjih poslova (*Službeni glasnik SRS*, broj 28/72, 29/76, 50/92, 39/93, 53/93, 67/93, 48/94, 24/96).
54. Zakon o Policijskoj akademiji (*Službeni glasnik RS*, br. 39/93)
55. Zakon o Policiji (*Službeni glasnik RS*, br.101/05).
56. Zakon o Visokom školstvu (*Službeni glasnik RS*, br. 20/05, 100/07).

CONSTITUTING POLICE SCIENCES IN SERBIA AS THE IMPERATIV OF TIME

Summary: Police sciences in Serbia still do not exist within the national scientific classification system, although they have already been studied in scientific and teaching police institutions. The attempts at their constitution are objected that their field, subject and methods are defined weakly and unclearly, and that they lack theoretical foundation. Despite partially justified objections, there are numerous arguments which suggest that these sciences can be observed as emerging science, in other words a relatively independent system of already existing sciences and scientific disciplines which study relevant factors of internal security of social groups and individuals.

The goal of this paper is to outline the foundation of police sciences (systematic, special and applied) through their task, subject of study, structure, as well as social and educational-institutional justification.

Key words: scientific field, scientific area, scientific discipline, police

ЖЕЉКО БЈЕЛАЈАЦ*

Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

УДК 342.7:351.78

Оригиналан научни рад
Примљен: 07.05.2017
Одобрен: 21.05.2017
Страна: 139-154

ЉУДСКА БЕЗБЕДНОСТ САГЛЕДАНА КРОЗ ПРИЗМУ ЉУДСКИХ ПРАВА И САВРЕМЕНИХ ПРЕТЊИ

Сажетак: Данас се више него икада пре, потребно бавити људском безбедношћу, у потрази за одговором на старе и нове безбедносне претње, од хроничног сиромаштва, етничког насиља, трговине људима, климатских промена, разних пандемија до међународног тероризма, итд. Такве претње су већ одавно стекле транснационалне димензије и при том превазишле, традиционалне представе о безбедности, фокусиране на војне агресије које нарушавају живот и рад грађана у мирnodопским условима. Претње људској безбедности у савременим условима, више се не могу решавати путем конвенционалних механизма. Уместо тога, потребан је свеобухватан приступ који користи широк спектар нових могућности за борбу против таквих претњи на интегрисан начин. Људска безбедност подразумева заштиту фундаменталних слобода - слобода које су суштина живота и људског остварења у глобалном свету пуном противуречности.

Кључне речи: људска безбедност, људска права, савремене претње

Увод

Многи важни аспекти људског развоја односе се и на безбедност људи. Људска безбедност, иако је широко дефинисана као „слобода од страха и слобода од немаштине”, још увек није у потпуности као појам „заокружена”. Она данас обухвата много више од приступа који се односи на заштиту људи од насиља и криминала. Сигурност људи се може третирати, нпр. и са аспекта економије, хране, животне средине, социјалне искључености или здравственог осигурања, итд. Људска безбедност је толико флексибилан појам да се може прилагодити различитим контекстима и разним околностима живота и рада савременог човека.

Концепција људске безбедности све више се усмерава и концентрише на безбедност појединаца, њихову заштиту и оснаживање. Заштита и оснаживање

* zdjbjelajac@gmail.com

су два важна стуба за изградњу и одржавање људске безбедности. Према Комисији за људску безбедност (*The Commission on Human Security – CHS*), заштита се може дефинисати као стратегија коју поставља држава, међународне агенције, невладине организације и приватни сектор, подразумева одређене норме, укључује институције и садржи делотворне процесе, који имају за циљ да штите људе од критичних и свеприсутних претњи. Заштита обухвата „*top-down*” (одозго на доле) приступ. Она признаје да се људи константно суочавају са изазовима, ризицима и претњама, који су често ван њихове контроле (нпр: конфликти, економске кризе, природне непогоде и катастрофе и др.). Стога људска безбедност захтева заштиту људи на свеобухватан, систематичан и превентивном начин. Поред државних структура, које имају примарну одговорност да спроводе такав облик заштите, међународне и регионалне организације, цивилно друштво и приватни сектор такође имају важну улогу у заштити људи од различитих претњи. Према Комисији за људску безбедност, оснаживање је дефинисано као стратегија која омогућава људима да развију отпорност у односу на „тешке ситуације” са којима се могу суочити. Оснаживање подразумева приступ „*bottom up*” (одоздо на горе). Он има за циљ развијање способности код појединаца да доносе ваљане одлуке, да развију свој пуни потенцијал у проналажењу начина да осигурају безбедност за себе и друге.

Претње људској безбедности могу постојати на свим нивоима развоја. Неке се појављују полако и тихо, док се друге појављују изненада и драматично. Идеал и цивилизацијска вредност да људи имају „право да живе у слободи и достојанству, да уживају сва своја права и да у потпуности развију њихов људски потенцијал”, захтева свестран прилаз савременим претњама по људску безбедност, које попримају забрињавајуће размере. Сиромаштво, незапосленост, економска несигурност, недостатак квалитетне воде и хране, смртоносне инфективне болести, недостатак приступа основној здравственој заштити, деградација животне средине, природне катастрофе, насиље, криминал, тероризам, међуетничке, верске и друге тензије, политичка репресија, кршења људских права, итд., неке су од главних претњи по људску безбедност. Многе од ових претњи су повезане по систему „домино ефекта”, тако да једна претња „храни” и подстиче другу. То нас упућује да ова међузависност има важне импликације за креирање политике у овом домену, јер подразумева да човек одговоре на наведене претње не може тражити парцијално. Уместо тога, људска безбедност захтева свеобухватне приступе који наглашавају потребу за кооперативним и мултисекторским одговорима. Напоследку, људска безбедност је оријентисана ка превенцији и уводи двоструки фокус који се односи на заштиту и оснаживање.

Појам људске безбедности

Људска безбедност је релативно нова парадигма за приступ проблему безбедности. У поређењу са традиционалним концептима безбедности који

почивају на територијалном интегритету и суверенитету државе, људска безбедност заснива се на томе да је безбедност сваког појединца есенцијална за стварање мирних и стабилних друштава. Ова безбедност појединца је вишеструко узрокована и зависи од међусобне повезаности већег броја различитих феномена. Основна намера иницијатива, односно покрета са темом људске безбедности је да штити појединце и групе од низа грубих и дубоких повреда које утичу на њихову способност да воде живот прихватљивог квалитета. Дакле, људска безбедност се фокусира на утврђивање и спречавање ризика који прете појединцима или групама како у физичком, материјалном тако и у психолошком смислу. Укратко, овај приступ покушава да осигура слободу од страха, слободу од немаштине и право на достојанствен живот.¹ Људска безбедност, у најширем смислу, обухвата много више од одсуства насилних сукоба. Она обухвата људска права, добро управљање, могућност образовања и здравствене заштите и стварање услова да свака јединка има могућност и слободу избора приликом остваривања својих потенцијала. Сваки корак у овом смеру је, такође, и корак ка смањењу сиромаштва, постизању економског напретка и спречавању сукоба. Одсуство било ког облика ускраћености, одсуство страха и слобода будућих генерација да наследе здраво природно окружење – међусобно су повезани и нераскидиви делови људске безбедности, а стога и националне безбедности.² Уопштено речено, идеја људске безбедности односи се на најшири оквир заштите људског живота од свих потенцијалних облика његовог радикалног угрожавања. Ова идеја претендује да сви друштвени актери остварују своје друштвене улоге, на начин да приликом планирања својих активности воде рачуна да фундаменталне компоненте људске безбедности ни на који начин не буду угрожене.

Људска безбедност значи заштиту фундаменталних слобода – слобода које су сама суштина живота. То значи заштиту људи од критичних (озбиљних) и продорних (широко распрострањених) претњи и ситуација. То подразумева коришћење процеса који почивају на људској снази и тежњама. То значи стварање таквих политичких, друштвених, еколошких, економских, војних и културних система који удружени дају градивне елементе за преживљавање, издржавање људи и достојанствен живот.³

Људска безбедност се постепено позиционира у средиште посебне пажње цивилизованог друштва. Наиме, сузбијањем свих претњи и ризика који би могли да наруше човеков физички интегритет, достојанство, друштвени статус, витална права и слободе, обезбеђују се предуслови за способност појединаца да остварују своје животне циљеве.

¹ Marija Babović, Olivera Vuković i dr., *Људска безбедност – две студије случаја у Србији*, SeConS – Група за развојну иницијативу, Београд, 2015, стр.10.

² Osman Balić (ur.), *Bezbednost Roma - Smernice i prakse za praćenje i izveštavanje o pojavama diskriminatorne prakse i bezbednosnih rizika*, YUROM Centar – Niš, 2014, стр.41.

³ Commission on Human Security, *Human Security Now*, New York, 2003, p. 4.

Људска безбедност је дете које није умрло, болест која се није проширила, посао који није угашен, етничка тензија која није прерасла у насиље, дисидент који није осуђен. Људска безбедност се не бави оружјем већ људским животом и достојанством.⁴

Када говоримо о појединачној (људској) безбедности, она подразумева „живот, здравље, статус, изобиље, слободу”. Поменути елементи су веома сложени, а многи од њих се не могу заменити ако се изгубе.⁵ Зато се може рећи да људска безбедност има два кључна аспекта. Први представља „сигурност од хроничних претњи као што су глад, болести и репресија, а други подразумева заштићеност од изненадних и болних поремећаја који ремете свакодневни живот – без обзира да ли настају код куће, на послу или у заједници”.⁶

Према Канти Бајпаиу (*eng. Kanti Prasad Bajpai*): „Људска безбедност се односи на заштиту личне безбедности појединца и одсуство директних и индиректних претњи насиљем. Унапређење људског развоја и доброг владања и, када је неопходно, колективна употреба санкција и силе су од централног значаја за руковођење људском безбедношћу. Државе, међународне организације, невладине организације и друге групе у цивилном друштву заједно су од виталног значаја за будућност људске безбедности”.⁷

Дакле, као што се да запазити, људска безбедност, уосталом као и све друго што се веже за појам безбедности, има вишеструки карактер и у односу је међусобне повезаности са више различитих фактора и феномена. Главно тежиште ове иницијативе је заговарање физичког, материјалног и психолошког благостање појединца и група, односно свих аспеката који утичу на могућности да људи воде пристојне животе, достојне савременог човека.

Диферентни приступи људској безбедности

Програм за развој Уједињених нација (*The United Nations Development Programme - UNDP*) први пут је у свом годишњем Извештају о људском развоју 1994. године промовисао концепт људске безбедности и описао га као приступ „оријентисан на људе”, чије су основне компоненте „ослобођеност човека

⁴ *Human Development Report*, Published for the United Nations Development Program, Oxford University Press, New York, 1994, p. 23.

⁵ Barry Buzan, *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, Harvester Wheatsheaf, London, 1991, p. 36.

⁶ *Human Development Report*, Published for the United Nations Development Program, Oxford University Press, New York, 1994, p.23.

⁷ Kanti Bajpai, “The Idea of a Human Security Audit”, *Joan B. Kroc Institute Report, Vol. 19. (2000)*, The Joan B. Kroc Institute for International Peace Studies, University of Notre Dame, Notre Dame, USA, 2000, pp. 1–4.

од страха и од оскудице”. Овакав приступ безбедности омогућава човеку сигурност која га ослобађа страха од хроничних претњи, као што су глад, болест и политичка репресија, као и „заштиту од изненадних и болних ремећења образаца свакодневног живота”. Такође, упућује на промене које подразумевају већи нагласак на људску безбедност уместо на територијалну, као и промену у начину достизања безбедности, уместо оружја, одрживим људским развојем.⁸ Одрживи људски развој је заправо концепт коме у данашње време припада централно место у разматрању другорочне перспективе опстанка и даљег развоја човечанства. Економска, социјална права, права на здраву животну средину, су суштинска питања, која се јављају као кључни предуслов, али уједно и као крајњи циљ ефикасне организације бројних људских активности на планетарном нивоу.

Људска безбедност је термин који је у последње време у све већој примени, а када је реч о дефиницији људске безбедности, међу ауторима не постоји сагласност. Фен Ослер Хампсон (*eng. Fen Osler Hampson*) разликује три приступа људској безбедности:⁹

- Приступ заснован на људским правима;
- Приступ заснован на сигурности људи;
- Приступ заснован на одрживом људском развоју.

Први приступ темељи се на правима, те се људска безбедност посматра кроз поштовање законских норми односно поштовање људских права. Дакле, реализацијом владавине права и поштовањем људских права остварује се и људска безбедност. Међутим, када посматрамо људску безбедност кроз призму људских права, треба имати у виду да су идеја људских права и међународни документи којима се та права штите настали много пре људске безбедности. У време доношења Универзалне декларације о људским правима, основна идеја писаца декларације била је да се појединац заштити од нехуманих и противзаконитих аката државних органа. У то време није се могло говорити о ширем разумевању безбедности које данас обухвата појам људска безбедност.¹⁰ Људска права имају неке посебне карактеристике. Сва људска права су универзална, недељива, међузависна и међусобно повезана. Основно начело савременог права о људским правима је да су сви људи једнаки. Наиме, када би се прихватило становиште да људи нису једнаки, био би нарушен читав концепт људских права, што би се најдрастичније одразило на остваривање људске безбедности. У том духу Декларација о независности, донета у Америци 1776. године, садржи следећи текст: „*Сматрамо очигледним истинама да су људи створени једнаки и да их је Творац обдарио неотуђивим правима, међу која спадају живот, слобода и тражење среће*”.

⁸ Svetlana Stanarević, „Državna/Nacionalna bezbednost i ljudska bezbednost”, u: Samid Šarenkapić (ur.), *Mali vodič kroz ljudsku sigurnost*, Kulturni centar DamaD, Novi Pazar, 2014, str. 9-19.

⁹ Fen Osler Hampson et al., *Madness in the Multitude: Human Security and World Disorder*, Oxford University Press, New York, 2002, pp. 229-243.

¹⁰ Zoran Dragišić, Orhan Dragaš, Demir Hadžić, „Ljudska prava i ljudska bezbednost”, *Teme*, vol. 37, br. 4, Univerzitet u Nišu, Niš, 2013, str. 1655-1667.

Други приступ појму људске безбедности постављен је кроз сигурност народа и одсуство страха. Дакле, људска безбедност према овом приступу подразумева одсутност свих претњи и стварање достојних услова за живот. Такозвани хуманитарни концепт људске безбедности или концепт назван „сигурност народа”, већ се традиционално усредсређује на обезбеђивање моралних и законских права неборцима у рату и у ситуацијама насилних сукоба, и на обезбеђивање хитне помоћи онима којима је најпотребнија.¹¹ Напоследку, ове принципе заговара и Повеља Уједињених нација, јер успостављање и одржавање мира представљају темељне циљеве организације. Уређивањем начина поступања у случају претње миру, нарушавања мира или чина агресије, успостављен је концепт колективне сигурности чија је темељна замисао употреба невојних и војних мера с циљем санкционисања прекршитеља одредаба повеље као и уопштено свих нарушитеља мира. Такође, одсуство било каквог страха од напада, угрожавања интереса или претње, су одреднице традиционалног схватања безбедности.

Трећи, а уједно и најшири приступ људској безбедности подразумева одрживи људски развој. Сходно томе, људска безбедност је дефинисана као економска безбедност, безбедност у погледу исхране, здравља, животне средине, као безбедност појединца, заједнице, и као политичка безбедност.¹² Класична дефиниција одрживог развоја гласи: „Развој који задовољава потребе садашњих генерација без угрожавања могућности будућих генерација да задовољавају своје потребе”.

Дијаграм 1. *Стубови одрживог развоја*¹³

Ако бисмо тражили заједничке карактеристике за сва три напред изнета приступа о људској безбедности, онда би свакако могли навести да их између осталог одликује фокус на људе, мултисекторски приступ, свеобухватност, специфичност контекста и оријентација ка превенцији. На овај начин се конс-

¹¹ Fen Osler Hampson et al., *Madness in the Multitude: Human Security and World Disorder*, Oxford University Press, New York, 2002, pp. 229-243.

¹² Ibid.

¹³ www.ciljeviodrzivograzvoja.net/5/05/2017.

триуше и потенцира нова безбедносна парадигма у којој се појединац и његови проблеми стављају на централно место, а безбедност се сагледава кроз призму безбедности појединца и оних претњи које могу да га угрозе.

Људска безбедност и људска права

Између људске безбедности и људских права постоји блиска или могло би се рећи нераскидива веза. Упркос томе још увек се у теорији по овим питањима нуде различити одговори и врше детаљне анализе односа људске безбедности и људских права, иако оба концепта у средиште пажње постављају људско биће, тј. појединца. Чини се да је то заједничка карактеристика. Поједини аутори упорно траже разлике насупрот евидентним блиским особинама, постављајући питања као што су: Да ли је људска безбедност људско право само по себи? Да ли су људска права срж или нормативни основ за концепт људске безбедности? Какав је однос између људске безбедности и људских права у погледу потенцијала „узајамног подржавања и обогаћивања”? Људска безбедност је дефинитивно холистички концепт, што би се могло рећи и за људска права која одликује изнад свега универзалност. Људска права су увек подразумевала и безбедност појединца. „Сигурност” је људско право само по себи. Уосталом, Члан 3. Универзалне декларације о људским правима, који гласи „*Свако има право на живот, слободу и безбедност личности*”, експлицитно се односи на безбедност у оквиру људских права.

У вези са односом људских права и људске безбедности отворена су бројна питања, али чини се да су на нивоу теоријске и емпиријске расправе утврђена барем два: *прво*, безбедност је сама по себи људско право и *друго*, концепт људске безбедности се умногоме ослања на теоријски дискурс, праксу и оквир концепта људских права. У Универзалној декларацији о људским правима непосредно се указује на то да је безбедност уз право на живот и слободу основно људско право. И у другим мултилатералним документима, Пакту о грађанским и политичким правима, Европској конвенцији о људским правима и основним слободама, Америчкој декларацији о правима и дужностима човека, Афричкој повељи о правима људи и народа, појам безбедности се односи на појединца као субјекта права и несумњиво је да институционална веза између концепта људских права и концепта људске безбедности постоји. Међутим, ова веза је још уочљивија у свакодневном животу и вредносним системима појединца који ће, поготово у условима када им је лична безбедност непосредно угрожена, занемарити свако друго људско право и настојати да отклоне околности и ризике који угрожавају основно право на живот. И супротно, уколико се људи осећају безбедним и слободним, уколико су задовољили основне потребе настоје да остваре право на срећу и задовоље потребе које су изван поља виталног језгра људске безбедности.¹⁴ С друге стране, док

¹⁴ Goran Bašić, „Ljudska bezbednost i ljudska prava”, u: Samid Šarenkapić (ur.), *Mali vodič kroz ljudsku sigurnost*, Kulturni centar DamaD, Novi Pazar, 2014, str. 19-22.

су сва људска права језгро људске безбедности, постоји јаз око тога како би се напоследку одредили, односно категорисали појмови слобода од страха и слобода од немаштине у расправама о људској безбедности. У приступу појединих аутора, које су усвојиле одређене земље, у дебати о људској безбедности, ставља се већи нагласак на „слободи од страха” (на пример Канада), док се друге земље више ослањају на „слободиу од немаштине” (на пример Јапан). У сваком случају, слобода од немаштине – на темељу савремених схватања у контексту економских, социјалних и културних права које траба уживати свако људско биће, неспорно представља део људске безбедности.

Поред тога људска безбедност као изведен појам и нов друштвени и безбедносни концепт, нема ни друштвену подршку нити располаже са институционалним и теоријским капацитетом са којим располаже у међународном праву признат и у пракси уврежен концепт људских права. Стога се, људска безбедност ослања како на ову инфраструктуру, тако и на део академске и стручне аргументације развијене у доктрини људских права. Међутим, упркос томе што још увек тражи своје место у међународном систему вредности, уочљиво је да је концепт људске безбедности повратно деловао на људска права у смислу њиховог друштвеног оснаживања. Елен Сајденстикер (*eng. Ellen Seidensticker*) с правом примећује да људска безбедност може да ублажи утицај државе на остваривање права, посебно ако се у уставно - правној аргументацији овај концепт доведе у равноправни нормативни положај са статусом који има концепт националне безбедности. Ако би се овај баланс успоставио безбедност људи не би била занемарена у корист безбедности државе. Иста ауторка фокусирајући се на напетости између појединих врста људских права, као и на дилему о приоритетима прве и друге корпе људских права, предочава на капацитете концепта људске безбедности у погледу превазилажења тих унутрашњих конфликта. Према њеном схватању, људска безбедност може да пружи нов приступ уравнотежењу грађанско-политичких и социјално-економских права. Најзад, најчешћи и најуочљивији индикатори људске безбедности јесу угрожавања људских права, а инсистирање на поштовању људских права је најсигурнији пут ка постизању пуне људске безбедности.¹⁵ Генерално, приступ у овом контексту, који има нагласак ка људским правима обезбеђује користан оквир за унапређење људске безбедности. Наиме, непоштовање људских права, често је узрок дубоких конфликта, нетрпељивости, несигурности и нестабилности и на тај начин извор претње људској безбедности. Насупрот томе, поштовање људских права спречава сукобе и неутралише несигурност.

Сагледавајући ширину предметних концепата, преовлађује мишљење да је ипак људска безбедност шири појам, од људских права, који поред основних права обухвата и основне способности и апсолутне потребе човека. Људска безбедност, између осталог, односи се и на претње као што су природне катастрофе, односно претње које се протежу од државних и недржавних актера. Стога, ако се питамо какво место треба доделити људским правима у концепту људске безбедности, онда би могао бити задовољавајући одговор да су људска

¹⁵ Ibid.

права део људске безбедности, или ближе речено да их можемо третирати као језгро људске безбедности и као нормативни оквир за људску безбедност. Дакле, људска права пружају концептуални и нормативни основ за човекову безбедност, она су предуслов за живот у достојанству, благостању и сигурности, па самим тим на својствен начин и „дефинишу људску безбедност”.

Савремене претње људској безбедности

Концепт људске безбедности, толико је широко постављен, да се претње људској безбедности сагледавају кроз призму квалитета друштва и квалитета живота. Наиме, квалитет друштва и квалитет живота су у блиском међусобном односу и остварују међусобно утицај. Термин „квалитет живота” устаљено описује факторе који утичу на животне услове друштва или појединца, а уопштено он подразумева степен благостања појединца или групе људи. Концепт квалитета живота односи се на свеукупну добробит унутар друштва, са тенденцијом да сваком члану друштва пружи подједнаке услове да оствари своје циљеве, наравно уколико исти нису противзаконити или штетни по члана или околину. У датом контексту, то подразумева, да се претње људској безбедности мере преко различитих економских, али и неекономских индикатора, ослањајући се не само на показатеље материјалног животног стандарда, већ и на различите субјективне факторе који утичу на људски живот, односно људску безбедност.

Концепт људске безбедности има веома „дугу листу претњи”, као и недовољно одређене вредности: људска права, квалитет живота, слободу од ускраћености/страха или вредност схваћену као могућност да појединац потпуно слободно остварује сопствени потенцијал у средини у којој живи. Дакле, иако не постоји сагласност око тога шта људска безбедност јесте, забрињавајуће је то што се чини још компликованијим одредити, шта она није. Овако широк и неодређен домен људске безбедности прети да прекрије готово све проблеме са којима се људи у свом животу суочавају.¹⁶ Зато не чуди, што Извештај о људском развоју из 1994. године¹⁷ констатује да је листа претњи људској безбедности прилично дуга, али да се већина може сврстати у неку од седам подкатегорија људске безбедности:

1. *Економска безбедност* суочава се са претњама назапослености, несигурности радног места, лошим условима на послу, неједнакостима у погледу прихода, инфлацијом, слабо развијеном мрежом социјалног осигурања и бескућништвом;
2. *Безбедност у погледу хране* остварује се решавањем проблема који се односе на физички и економски приступ храни. Људи гладују не зато што хране нема, него зато јер не могу да је приуште;

¹⁶ Milan Lipovac, Luka Glušac, „Perspektive koncepta ljudske bezbednosti”, *Kultura polisa, god. VIII, br. 16*, Kultura – Polis, Novi Sad, Institut za evropske studije, Beograd, 2011, str. 57-76.

¹⁷ *Human Development Report*, Published for the United Nations Development Program, Oxford University Press, New York, 1994, pp. 24-33.

3. *Здравствена безбедност* бави се претњама по живот и здравље људи изазваних инфективним и паразитским болестима, ХИВ-ом и другим вирусима, болестима изазваним загађеним ваздухом или водом, као и неадекватним приступом здравственим службама;
4. *Еколошка безбедност* спречава деградацију локалних и глобалних екосистема, несташицу воде, поплаве и друге природне катастрофе, нерационално крчење шума, као и загађивање воде, ваздуха и земљишта;
5. *Лична безбедност* бави се сузбијањем претњи које могу имати неколико облика: тортуре од стране државе (физичко насиље), претње од других држава (рат), претње од друге групе људи (етничке тензије), претње од појединаца или криминалних група (криминал или улично насиље), претње усмерене ка женама (силовање и насиље у породици), претње усмерене ка деци (злостављање) и претње усмерене ка себи самом (самоубиство, употреба дрога);
6. *Безбедност заједнице* суочава се са етничким тензијама и насилним сукобима;
7. *Политичка безбедност* представља један од најважнијих аспеката људске безбедности и подразумева живот у таквом друштву које поштује основна људска права и не спроводи државну репресију.

Осећање несигурности код већине људи данас потиче много више од свакодневних животних брига него ли од страха од различитих војних, субверзивних или нуклеарних претњи. Дакле, највећу претњу више не представља рат. Сигурност посла и прихода, здравствена сигурност, безбедност животне средине, заштићеност од насиља - то су данас примарне окупације када је реч о људској безбедности широм света.¹⁸ Поред тога, може се рећи да је каталог претњи по људску безбедност подугачак. Људска права, као скуп неотуђивих права и слобода појединаца, данас су у многим регионима света посебно угрожена. Глобално друштво је суочено са бројним противуречностима. Организовани криминалитет и тероризам су у великој експанзији. Отуђење човека од човека, до те мере је изражено, да латентно води друштво у апсолутну деструкцију.

Конвенционални и организовани криминал у данашње време наносе огромну штету људима и цивилизацијским вредностима. Организовани криминал је постао „глобално предузеће”, које окупља велики број људи у блиској социјалној интеракцији, организованих на хијерархијској основи, да врше разна злодела и незаконите активности, зарад остваривања профита, монопола и моћи. Убиства, насиље, претње, изнуде, уцене, корупција и др., само су део репертоара организованог криминала, који покрива практично сваку нацију и сваки сегмент друштва, користећи веома софистициране методе. Све то чини да се живот и рад савременог човека одвија у несигурном окружењу.

Поред организованог криминала и тероризам је постао пратилац и чињеница савременог живота. Та претња представља огроман изазов за модерно друштво. Тим пре, јер је у данашње време политичка и економска моћ нација концентрисана у великим градовима, што омогућава терористима да

¹⁸ Bjorn Moller, „Nacionalna, socijetalna i ljudska bezbednost”, *Ljudska bezbednost*, vol. 1, br. 1, Fakultet civilne odbrane Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2003, str. 42.

утичу на велики број људи у релативно малим срединама. Терористи су посвећени за своју ствар - чак и по цену сопственог живота. Најновији догађаји нам сведоче о страшним злочинима фанатика тзв. „Исламске државе”. Њихово лудило је однело на стотине невиних жртава и шокирало цео свет.

Са друге стране, тежњу ка људским вредностима и идеалима, које треба да негује једно хумано друштво, разобличила је наша свакидашњица. Ти визионарски циљеви су толико далеко, да се појединац мора запитати, како је човечанство после хиљада година цивилизацијског развоја, нарочито сада у ери глобализације и научнотехнолошког напретка, дошло до стања безнађа, безизлазног „ропства”, отуђења човека од човека, али и отуђења човека од природе.¹⁹ Време у којем живимо обилује низом контрадикторности. С једне стране научнотехнолошки напредак направио је револуционарни помак у развоју цивилизације, до неслућених размера, а с друге стране створила се једна парадоксална ситуација, да је упоредо са тим развојем порастао и степен отуђења међу људима. Йуди су се заправо, отуђујући једни од других, удаљили и од саме суштине свог постојања. Зато су угледни филозофи и социолози склони да кажу, да савремено отуђење човека нема само нехумани, већ и деструктивни карактер. Злодела која људи чине једни према другима уништавајући и природу као животворну целину, продукт су отуђења. Међутим, прикривена и перфидна *nis* појава глобализације је и глобална криза морала. Крајњи и најпогубнији резултат овог привидно одрживог стања нашег глобалног друштва, може бити уништење човека као умног и хуманог бића, а самим тим и анулирање вредности људског живота.

Перспективе концепта људске безбедности

Концепт људске безбедности представља једну од најхуманијих замисли светске политике. Скициран је 1994. године под окриљем Уједињених нација као резултат практичне потребе да се политике међународне заједнице и појединачних држава почну бавити човеком и његовим вредностима. С обзиром на његову окренутост решавању широког спектра практичних проблема са којима се људи сусрећу, код великог броја теоретичара безбедности постоји скепса у погледу научних домета овако широког и „безобалног” концепта, као и могућности његовог доприноса студијама безбедности. Представници критичке школе, чије је учење најближе идејама које су у основи концепта људске безбедности, често се „ограђују” од њега, највише због аналитичке неупотребљивости која је последица непрецизне одређености онога што се подразумева под људском безбедношћу, тј. онога што би требало да буде предмет анализе.²⁰

¹⁹ Жељко Бјелајац, „Алијенација човека у ери научнотехнолошког развоја и глобализације као узрок пораста и разноликости организованог криминала”, *Култура полиса, год. XI, бр. 25*, Култура – Полис, Нови Сад, Институт за европске студије, Београд, 2014, стр. 385–396.

²⁰ Марија Поповић, „Допринос критичке школе концептуализацији људске безбедности”, *Култура полиса, год. XI, бр. 23*, Култура – Полис, Нови Сад, Институт за европске студије, Београд, 2014, стр. 67–76.

Људска безбедност, јавља се првобитно као практичан концепт окренут идентификовању и решавању проблема са којима је човек, као најнижа јединица анализе безбедности, изложен. У литератури је, стога, направљена јасна подела између научног третмана људске безбедности (аналитичка употребљивост концепта) и њеног третмана као практичне политике (нормативна употребљивост). У том смислу, значајна је подела коју између ових приступа људској безбедности праве Мери Калдор и др. (*eng. Mary Kaldor*) разликујући два различита аспекта доктрине људске безбедности: *lexis* – оно што је о њој речено и написано; и *прахис* – оно што она значи у смислу свакодневне практичне активности.²¹ Наведени аспекти, концепт људске безбедности излажу посебним тензијама, што је и природно, јер је постављање појединца у средиште безбедносних калкулација изазвало велике промене у савременим студијама безбедности и истовремено довело до бројних критика и противуречности. То се најбоље огледа у покушајима да се пронађе и успостави тачка балансирања, између ауторитета државе и слободе појединца, а може се и рећи између индивидуалних права и колективних права. Стога концепт људске безбедности, у савременој теорији, а нарочито у пракси, одражава мноштво различитих идеја и концептуалних замисли, које је веома често тешко хармонизовати и помирити.

Конечно, потребно је представити сложеност и вишедимензионалност концепта људске безбедности, кроз следеће кључне карактеристике:²²

- Концепт је *обухватан*, што значи да укључује готово све претње, директне и индиректне, оне које су намерно изазване или оне које су ненамерно изазване тј. структуралне, а мере се различито одређују од стране локалних насупротив међународним институцијама; пројекте;
- *Превентиван*, јер се ослања на систем раног упозорења, како би се ублажиле, смањиле или
- *Мултисекторски*, јер обухвата различита деловања и активности из домена људских права, људског развоја, хуманитарног деловања и остварује се кроз различите програме и отклониле претње и ризици;
- *Контекстуализиран*, јер наглашава значај људске перцепције која суштински одређује људску безбедност и захтева да уважавамо специфичне контексте и културно наслеђе појединаца, који имају властити доживљај безбедности и небезбедности који често може бити у колизији са званичним државним извештајима и проценама;
- *Партиципативан*, што значи да подразумева повезаност, партнерство и синергију различитих актера, а што све заједно треба да оснажи и оспособи људе да уређују своје безбедно окружење;
- *Родно освешћен*, јер долази до интегрисања родних питања у важне теме људске безбедности, као што су насиље над женама, сиромаштво, здравствена заштита, социјални и економски положај жена, али посебно је важан и допринос перцепције жена о различитим питањима безбедности и небезбедности.

²¹ Mary Kaldor; Mary Martin; Sabine Selchow, "Human security: a new strategic narrative for Europe", *International Affairs, Volume 83, Issue 2*, SAGE Publications Ltd, Thousand Oaks, California, 2007, pp. 273–288.

²² Svetlana Stanarević, „Državna/Nacionalna bezbednost i ljudska bezbednost”, u: Samid Šarenkapić (ur.), *Mali vodič kroz ljudsku sigurnost*, Kulturni centar DamaD, Novi Pazar, 2014, str. 9-19.

Као што се из изложеног да запазити у приступу људске безбедности, много шири спектар актера доприноси безбедности. Поред војних и полицијских снага које су традиционални гарант безбедности друштва, савремени концепт људске безбедности запажену улогу даје цивилном друштву и уопште развоју заједнице. Успон концепта људске безбедности може се објаснити кроз приближавање безбедносних питања и развоја заједнице. Наиме, питања безбедности и развоја заједнице, у последње време имају тенденцију да се „спајају”, нарочито у домену подстицања разоружања, безбедности заједнице и једноставно обезбеђивања стабилног мира.

У представљању и појашњењу концепта људске безбедности, важно је објаснити и принципе на којима почива, а то су принципи заштите и опуномоћења (оснаживања). *Принцип заштите* је важан, јер се људи и заједнице налазе пред фаталном претњом догађаја који су далеко изван њихове контроле: финансијска криза, насилни сукоби, АИДС, терористички напади, оскудица воде, немаштина, загађење животне средине, итд. Многи од њих се могу изненада појавити и тада су још опаснији. Због тога је важно спознати претње пре него што се појаве, превентивно деловати, развити систем раног упозорења, обезбедити институционализовану заштиту, а не повремену. Када говоримо о *опуномоћењу* или *оснаживању*, мислимо на комбинацију норми, процеса и институција, укључујући и владавину права, „добру управу”, друштвену одговорност, као и активно учешће појединаца и заједница у дизајнирању и спровођењу различитих програма и иницијатива којима се уређује свакодневни живот, шири обим слобода, моћи, права и одговорности свих (сваког појединца понаособ).²³ Снага и новина концепта људске безбедности се можда најбоље огледава кроз синергију са сродним појмовима који су широко прихваћени. На пример, људска безбедност и развој људских ресурса се често описују као два уско повезана појма, што се такође односи и на појмове „слобода од страха” и „слобода од немаштине”. Уопштено речено, концепт људске безбедности заговара могућност да сви уживају плодове људског развоја у сигурном окружењу. Стога хумани развој представља значајан механизам да се на делотворан начин ојача и оствари концепт људске безбедности. Наведене иницијативе су комплементарне и међусобно се допуњавају. Једна без друге, концепт људске безбедности, можда не чине немогућим, али га обесмишљавају.

У закључку Извештаја о људском развоју Програма за развој Уједињених нација) (UNDP) из 1994. године, се истиче: „*да је концепт људске безбедности у непрестаном развоју, како на теоретском, тако и на оперативном нивоу. Модификовани безбедносни изазови, који су половином деведесетих година наметнули потребу новог приступа у новим историјским околностима, померили су фокус са некадашње државне (националне) безбедности на индивидуална људска бића. Без обзира на разлике које и даље постоје имплементација концепта се све више спроводи и у унутрашњој и у спољној политици.*”

²³ Svetlana Stanarević, „Državna/Nacionalna bezbednost i ljudska bezbednost”, u: Samid Šarenkapić (ur.), *Mali vodič kroz ljudsku sigurnost*, Kulturni centar DamaD, Novi Pazar, 2014, str. 9-19.

Табела 1. Главни циљ концепта људске безбедности представља заштита егзистенцијалне вредности сваког људског живота од различитих безбедносних претњи, без утицаја на текући људски развој.²⁴

Заштитити, омогућити и промовисати људску безбедност кроз:	- Идентификацију безбедносних претњи; - Превентивне активности; - Ограничавање претњи и - Израду одговорајућих одговора и решења.
Егзистенцијалне вредности	- Законски омогућити и практично испунити основна људска права и слободе; - Обухвата слободу од страха и слободу од оскудице.
Сваки људски живот	- Окренута сваком човеку, као индивидуи и припаднику одређене групе, односно колектива, без дискриминације по било ком основу.
Безбедносне претње	- Претње које директно угрожавају људски живот, као што је природна непогода или саобраћајна несрећа, чак и рат, и - Претње које индиректно угрожавају људски живот као што су финансијска криза или сиромаштво.
Људски развој	- Људска безбедност не угрожава људски развој, већ му пружа подршку.

Перспектива концепта људске безбедности која се заснива на основном принципу „централности” појединца, без обзира на текуће расправе и критике, потпуно је извесна. То је концепт који ће дефинитивно трајно остати у међународном дијалогу, доживљавајући, што је логично природан процес, многе успехе и неуспехе. Чињеница је да свет као „глобално село” постаје све више свестан своје међусобне повезаности и околности да људска бића морају нужно и безрезервно препознавати обавезе једни према другима. Због тога је концепт људске безбедности и „конструисан” са обавезом да пронађе све већу примену и шире поштовање. У датом правцу, присећајући се речи Алберта Ајнштајна (*нем. Albert Einstein*) из 1945 године: „Када тежња ка стварању и одржавању пристojних услова живота за све људе буде призната и прихваћена као заједничка обавеза свих људи и свих земаља - тада ћемо, са одређеним степеном оправдања, моћи говорити о људском роду као цивилизованом”, суочавамо се са непобитном истином, као продуктом његове оштроумности и далековидости.

Закључак

Данашњи свет, за живот савременог човека, постао је несигурно место, пуно опасности и претњи које свакодневно вребају. Међународни тероризам, криминал, сукоби, природне катастрофе, екстремно сиромаштво, здравствене

²⁴ Osman Balić (ur.), *Bezbednost Roma - Smernice i prakse za praćenje i izveštavanje o pojavama diskriminatorne prakse i bezbednosnih rizika*, YUROM Centar – Niš, 2014, str. 41.

пандемије, економске кризе, итд., намећу значајне тешкоће и чине песимистичким изгледе за одрживи развој, мир и стабилност. Такве комплексне претње одражавају се вишеструко на људску безбедност и прожимају све аспекте живота људи. Свеprisутна криза захтева већу интеграцију активности на свим нивоима. Несигурност се мора решавати на свеобухватан, континуиран и систематичан начин, како би се људи осећали безбедно у свим животним приликама, јер само тако могу уживати своја права, сачувати достојанство, интегритет и имати потенцијале да остваре просперитет.

Међу ауторима нема спорења, да је људска безбедност кључна компонента глобалне политичке и развојне агенде. Заштита појединаца је стратешки проблем како за националну, тако и за међународну сигурност. Истовремено, безбедносни услови за развој људи нису више везани за традиционална питања, попут националне одбране, већ обухватају много шири спектар, политичких, економских и социјалних проблема, са тенденцијом да се у пуном капацитету омогући живот без ризика и страха. Упркос консензуса о темељима концепта људске безбедности, још увек не постоји универзална и опште прихваћена дефиниција која би поставила апсолутне стандарде у погледу људске безбедности. Многе међународне организације, институције и еминентни аутори, радили су на идентификацији њених кључних компоненти, наглашавајући заштиту људских бића уз широк распон различитих претњи.

Међународна заједница је покушала да операционализује такве дефиниције, комбиновањем два програма: „слобода од страха” и „слобода од немаштине”, о чему је овде било речи. Најједноставнија дефиниција људске безбедности је одсуство несигурности и претњи. Људска безбедност, у свом ширем оквиру, дакле значи, слободу од немаштине, слободу од страха и уживање права на достојанствен живот. Подразумева се да је наведено предуслов за људски развој. Циљ развоја је да се осигура да људи имају прилику да живе дуг и здрав живот (здравство), да имају одговарајуће услове за стално стицање знања (образовање), да имају приступ ресурсима, како би могли имати пристојан животни стандард (материјалне добробити).

Литература:

1. Babović, Marija; Vuković, Olivera i dr. (2015): *Ljudska bezbednost – dve studije slučaja u Srbiji*, SeConS – Grupa za razvojnu inicijativu, Beograd.
2. Bajpai, Kanti (2000): “The Idea of a Human Security Audit”, *Joan B. Kroc Institute Report, Vol. 19. (2000)*, The Joan B. Kroc Institute for International Peace Studies, University of Notre Dame, Notre Dame, USA, pp. 1–4.
3. Balić, Osman (ur.) (2014): *Bezbednost Roma - Smernice i prakse za praćenje i izveštavanje o pojavama diskriminatorne prakse i bezbednosnih rizika*, YUROM Centar – Niš.
4. Bašić, Goran (2014): „Ljudska bezbednost i ljudska prava”, u: Samid Šarenkapić (ur.), *Mali vodič kroz ljudsku sigurnost*, Kulturni centar DamaD, Novi Pazar, str. 19-22.

5. Buzan, Barry (1991): *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, Harvester Wheatsheaf, London.
6. Commission on Human Security (2003): *Human Security Now*, New York.
7. Dragišić, Zoran; Dragaš, Orhan; Hadžić, Demir (2013): „Људска права i људска безбедност”, *Teme*, vol. 37, br. 4, Univerzitet u Nišu, Niš, str. 1655-1667.
8. Hampson, Fen Osler et al. (2002): *Madness in the Multitude: Human Security and World Disorder*, Oxford University Press, New York.
9. *Human Development Report (1994)*, Published for the United Nations Development Program, Oxford University Press, New York.
10. Kaldor, Mary; Martin, Mary; Selchow, Sabine (2007): “Human security: a new strategic narrative for Europe”, *International Affairs, Volume 83, Issue 2*, SAGE Publications Ltd, Thousand Oaks, California, pp. 273–288.
11. Lipovac, Milan; Glušac, Luka (2011): „Perspektive koncepta људске безбедности”, *Kultura polisa*, god. VIII, br. 16, Kultura – Polis, Novi Sad, Institut za evropske studije, Beograd, str. 57-76.
12. Moller, Bjorn (2003): „Nacionalna, socijetalna i људска безбедност”, *Људска безбедност*, vol. 1, br. 1, Fakultet civilne odbrane Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 42.
13. Stanarević, Svetlana (2014): „Državna/Nacionalna безбедност i људска безбедност”, u: Samid Šarenkapić (ur.), *Mali vodič kroz људску сигурност*, Kulturni centar DamaD, Novi Pazar, str. 9-19.
14. Bjelajac, Željko (2014): „Alijenacija čoveka u eri naučnotehnološkog razvoja i globalizacije kao uzrok porasta i raznolikosti organizovanog kriminala”, *Kultura polisa*, god. XI, br. 25, Kultura – Polis, Novi Sad, Institut za evropske studije, Beograd, str. 385–396.
15. Popović, Marija (2014): „Doprinos kritičke škole konceptualizaciji људске безбедности”, *Kultura polisa*, god. XI, br. 23, Kultura – Polis, Novi Sad, Institut za evropske studije, Beograd, str. 67-76.
16. www.ciljeviodrzivograzvoja.net/5/05/2017.

HUMAN SECURITY CONSIDERED THROUGH THE EYES HUMAN RIGHTS AND MODERN THREATS

Summary: Today more than ever, we need to deal with human security, searching for an answer to old and new security threats, chronic poverty, ethnic violence, human trafficking, climate change, pandemics to international terrorism, etc. Such threats have long since acquired a transnational dimension and thereby overcome traditional notions of security, focused on the war of aggression that disrupt the life and work of citizens in peacetime. Threats to human security in modern conditions, it can not be solved by conventional mechanisms. Instead, it requires a comprehensive approach that uses a wide range of new opportunities for combating such threats in an integrated way. Human security means protecting fundamental freedoms - freedoms that are the essence of life and human achievements in a globalized world full of contradictions.

Key words: human security, human rights, modern threats

ДАГ КОЛАРЕВИЋ*

Криминалистичко-полицијска академија
Београд

МИРОСЛАВ ПАУНОВИЋ

Полицијска управа за град Београд
МУП РС

УДК 343.98

Монографска студија

Примљен: 12.03.2017

Одобрен: 21.04.2017

Страна: 155-176

ИСТРАЖИВАЊЕ КРИМИНАЛИСТИЧКИ РЕЛЕВАНТНИХ ОБЕЛЕЖЈА КРИВИЧНОГ ДЕЛА РАЗБОЈНИШТВА

Сажетак: Како би се утврдиле криминалистичке карактеристике кривичног дела разбојништва, спроведено је емпиријско истраживање, којим је обухваћено 227 расветљених кривичних дела разбојништва, извршених од стране 100 учинилаца. Кривична дела су извршена у периоду 2009–2015. године на подручју Полицијске станице Земун, која се територијално поклапа се територијом истоимене општине. Истраживање је извршено непосредним увидом у ручне и електронске службене евиденције Полицијске станице Земун. Подаци су обрађени статистичким путем. Осим дескриптивних статистичких мера примењена је и метода мултидимензионалног скалирања, како би се остварио увид у структуралне карактеристике разбојништва.

Истраживање је показало променљив тренд броја извршених кривичних дела. Разбојништва бележе осетан раст у јесењим и зимским месецима. Посматрано по деловима дана, најфреквентији је период између 18-24 часа. Објекат напада најчешће су различити трговински објекти. У реализацији највећег броја разбојништва учиниоци као средство извршења користе пиштоље и ножеве, уз директан прилаз жртви, постављање захтева и претњу. У нешто више од две трећине анализираних случајева извршиоци се пре извршења дела маскирају. Разбојништва углавном врше мушкарци млађе до средње доби, која углавном немају стални радни однос и редован извор прихода. Посебно забрињава чињеница да је више од једне петине извршилаца малолетно. Четири петине извршилаца раније је пријављиван за извршење различитих кривичних дела. Највећи број жртава је женског пола. Разбојништва се најчешће врше над једном особом, док реакција жртве током извршења кривичног дела углавном изостаје.

Резултати мултидимензионалног скалирања показали су јасну разлику између извршилаца у погледу употребе силе. Једну групу чине насилни извршиоци, који нападају мушкарце и због свог агресивног понашања изазивају отпор, бекство и повређивање жртава. Друга група извршилаца није насилна и њихове мете су по правилу жене, наступају директно, уперивањем оружја, жртвама не упућују претње, најчешће су већ евидентирани у полицији и када су ухваћени признају извршење кривичног дела.

* dag.kolarevic@kpa.edu.rs

Кључне речи: разбојништво, тренд разбојништава, време извршења разбојништва, место извршења разбојништва, учиниоци разбојништва, жртве разбојништва, мултидимензионално скалирање

Увод

Утисак је да ниједно друго кривично дело нема толико амбивалентан карактер као што је то случај са разбојништвом. По дефиницији, реч је о насилном одузимању имовине директном интеракцијом учиниоца и жртве, коју могу пратити телесне повреде, укључујући и смрт једног од актера, најчешће жртве. Иако је сврха насиља као саставног дела разбојништва одузимање покретне ствари и стицање имовинске користи, у одређеним ситуацијама може бити дискутабилно која последица дела је претежнија – одузета имовина или угрожени, односно повређени телесни интегритет. Кривични закони, по правилу, разбојништво третирају као имовински деликт, имајући у виду његов примарно имовински карактер, односно чињеницу да је принуда инструменталног карактера и у функцији одузимања туђе покретне ствари.

Данас разбојништва карактерише висок интензитет употребљене силе, претња ватреним оружјем и често наношење телесних повреда, са све нижом старосном границом учинилаца и високим износима прибављене користи у појединачним случајевима. При томе новац има апсолутни примат међу средствима која се одузимају приликом извршења дела. Други вредни предмети, попут златног и другог накита или техничке робе, ређе се јављају као мета одузимања. Овакво поступање учинилаца сасвим је разумљиво, с обзиром на то да је извршење дела усмерено у првом реду ка стицању новца, те да је уколико се прибави нека вреднија ствар неопходна њена продаја, што захтева додатне напоре и отвара могућности да буду лакше идентификовани (Маринковић, Лајовић, 2016:79).

Лаичко мишљење је да су разбојници мање интелигентни од учинилаца других имовинских кривичних дела, примењујући грубу силу у циљу доласка до туђе покретне ствари, за разлику од учинилаца крађа или тешких крађа, које често захтевају озбиљне планове и вештине како би се постигао жељени циљ. У највећој мери оно се заснива на парадигми да су разбојници *ex дефинитио* тешки грубијани, који на улици пресрећу грађане и насилно им одузимају новац, уз могућност повређивање и лишења живота жртве, уколико наиђу на отпор. Међутим, овакво генерализовање је у најмању руку дискутабилно, посебно ако се има у виду да принуда јесте битан, али не и једини елемент на који се разбојници ослањају при вршењу кривичног дела. То се нарочито види у сложенијим криминалним подухватима, попут напада на транспорте новца или финансијске институције, у којима делују према унапред дефинисаном плану, са поделом улога и детаљном разрадом начина доласка и одласка са лица места. Оно што је неспорно јесте да су разбојници заиста дрски, безобзирни и перфидни, те да дела врше самостално или у оквиру криминалне групе. Углавном је реч о мушкарцима млађег до средњег животног доба, док се жене могу појавити као саучесници. Најчешће су незапослени и без редовних

извора прихода, а по извршењу дела прибављени новац обично интензивно троше, живећи стилем који премашује њихове реалне могућности, што може бити важна индиција у криминалистичком раду. (Маринковић, Оташевић, 2016:180).

Значајан број разбојништва врше наркомани, који се, у недостатку других начина стицања новца за куповину наркотика, често опредељују за криминалне активности, па и разбојничке нападе, као релативно брз и лак начин обезбеђења неопходних материјалних средстава. На тај начин се потврђује тзв. *класична веза дрога и криминала*, према којој нужен предуслов да одређена особа поседује дроге како би их конзумирала јесте располагање довољном количином новца за њихову набавку, односно куповину - када се исцрпе легални извори снабдевања новцем у те сврхе, зависници врше кривична дела, по правилу имовинска¹ (Маринковић, Оташевић, 2011:275).

Статистички подаци показују да су разбојништва, посебно оружана, широм Европе у порасту, уз одређене периоде стагнације (Баркли, Таварес, 2003:4). Размере и последице ових кривичних дела, њихова феноменолошка комплексност и нужност изналажења што ефикаснијих криминалистичких процедура расветљавања и доказивања, односно спречавања, чини да свако истраживање ове врсте представља значајан корак напред.

Претходна истраживања

У Републици Србији је мали број радова који се баве истраживањем кривичног дела разбојништва. Овом темом су се, између осталих, бавили Бановић (2002:272), Ђорђевић (2002:382), Кнежић и Јовановић (2003:13), као и Здравковић (2008:219). Сви радови су на нивоу дескрипције, са фокусом на законске и/или криминалистичке аспекте кривичног дела. Милић (2015:107) указујући на значај геопросторне анализе дистрибуције кривичних дела врши емпиријско истраживање разбојништва на територији београдске општине Чукарица. Он налази правилности у погледу оптерећења појединих сектора и открива криминална жаришта чиме ствара основу за проактивни рад криминалистичке полиције. Такође, у периоду 2010–2015. године на Криминалистичко-полицијској академији у Београду су одбрањена четири специјалистичка рада на тему кривичног дела разбојништва, који су у суштини критички прикази његових законских и криминалистичких аспеката, обухватајући и статистичке податке систематизоване према критеријумима места и времена извршења, врсте објекта напада, особина учиниоца и жртве, средстава извршења и саучесништва.

¹ Према извештају Уреда за правосудну статистику САД-а, у 2004. години је готово петина затвореника у САД-у изјавило да су кривична дела извршили да би набавили новац за дрогу. Навед. према - Mumola C. J., Karberg J.C.: Drug Use and Dependence, State and Federal Prisoners, 2004, р. 6. У Немачкој је 2006. године забележено 2.234 кривичних дела извршених у циљу набавке новца за наркотице. Навед. према - Pfeiffer-Gerschel T et. al.: Germany - New Developments, Trends and In- Depth Information on Selected Issues, Drug Situation 2006/2007, EMCDDA DBDD, р. 103.

Са друге стране, у свету су радови на ову тему релативно бројни, са различитим циљевима истраживања. Тако нпр., Дин и сарадници (2008:365) испитују просторну зависност стопе разбојништва на узорку од 1.056 градова са 25.000 или више становника. Резултати регресионе анализе су показали да разбојништва у посматраним градовима нису просторно независна категорија, односно да постоји повезаност стопе разбојништва у градовима у оквиру исте државе, без обзира на њихов просторни међуоднос. Анализирајући и упоређујући статистичке податке о броју разбојништава извршених у Јужној Аустралији, са оним на нивоу целе Аустралије, као и односу неоружаних и оружаних разбојништава унутар тог броја, Барнет (1997:6) закључује да је неусклађеност нормативних решења могу бити узрок статистичких диспропорција. Ђорђо и сарадници (2015:290) су истраживали да ли излагање разбојништву на радном месту као трауматски догађај доприноси настанку типичних симптома психолошког стреса (анксиозност, депресија) и губитку поверења у послодавца, сугеришући на пружање помоћи запосленима у таквим ситуацијама како би што пре повратили своје здравље и поверење у организацију којој припадају. Питањима психолошке трауме жртава разбојништва у банкама бавили су се и Хансен и Елклит (2011: 586). Резултати до којих је дошао Нојмауер (2005:108) показују да социјална неједнакост није статистички значајна детерминанта у испољавању разбојништава, односно насилничког имовинског криминала. Инсистирајући на разликовању комерцијалних од личних разбојништава, тј. разбојништава извршених у банкама, поштама или другим установама у којима се налази новац (тзв. комерцијална разбојништва) са једне стране, и оних која се врше на улици, нападом на физичко лице, са друге стране, Баррел и сарадници (2012:218) су истраживали могућност повезивања ових других са особинама преступника, у циљу препознавања серије разбојништава. Наиме, улична разбојништва се често врше у серији, због чега би дефинисање прецизних метода којима би се такве серије идентификовале, као и идентификовање самих извршилаца, довело до значајног смањења броја разбојништава. Другим речима, лишење слободе релативно малог броја преступника значило би вишеструко смањење броја ових кривичних дела.

На основу анализе статистичких показатеља, Кук (1987:363) износи више занимљивих чињеница у вези са разбојништвима са смртним исходом. Тако, нпр., убиство током разбојништва обично чине преступници који не познају своје жртве, за разлику од убистава уопште, где се учинилац и жртва знатно чешће познају. Када је реч о расној припадности, особе црне расе као извршиоци у више од половине убистава ове врсте лишавају живота лица беле расе, док је код других убистава расна црта злочина знатно ређа. Даље, статистика показује да су особе лишене живота током разбојништва знатно старије од жртава разбојништва без смртог исхода и жртава других убистава. Такође, проценат жртава разбојништва са смртним исходом који су мушкарци је већи од одговарајућег процента ове врсте код разбојништва без смртог исхода и убистава уопште. Коначно, лишење живота жртве је знатно чешће код оружаних разбојништава, у односу на она која то нису.

Смит (2003:12) предлаже класификацију уличних разбојништава према критеријуму приступа учиниоца жртви и у том смислу разликује четири њихо-

ва модалитета. Први подразумева брз напад у коме учинилац применом интензивне физичке силе напада жртву, контролише је и одузима њену имовину, уз малу међусобну интеракцију (ен. *blitz robbery*). У другом случају преступник изненада, брзо и енергично хвата покретну ствар која се налази код жртве и одузима је, уз незнатан међусобни контакт (тзв. *snatch robbery*). Трећи модалитет подразумева сукоб извршиоца и жртве, њихово сучељавање и захтев учиниоца да му жртва преда новац, уз претњу примене или саму примену силе (ен. *confrontation robbery*). На крају, посебну врсту уличних разбојништава чине она у којима се жртва, у почетку, не осећа угроженом од стране разбојника, због његовог мирољубивог наступа, да би након тога уследила изненадна примена силе или претња и одузимање имовине (ен. *con robbery*). Гудвил (2012:108) са сарадницима истиче да се Смитова типологија може даље разрадити кроз квантитативне скале насиља и интеракције, које могу варирати од ниског до високог нивоа. Тако *blitz* и *snatch* модалитете разбојништва одликује низак ниво интеракције преступника и жртве. Међутим, за први од њих је карактеристичан висок, за други низак ниво насиља. Са друге стране, за *confrontation* и *con* моделе разбојништва је заједнички висок ниво интеракције преступника и жртве, при чему први одсликава и висак ниво насиља, док је код другог тај ниво низак.

Шири аспект проблема - разбојништва у Србији

У периоду 1980-1991. године у Србији је у просеку годишње вршено 438 разбојништава. У 1991. години пријављена су 563 случаја разбојништва, да би се тај број након три године увећао за приближно пет пута - 1994. године полицији је пријављено 2.587 кривичних дела разбојништва. (Кнежић, Јовановић, 2003:13) У периоду деведесетих извршиоци разбојништва су били повратници у око 40% случајева. Бановић наводи податке МУП-а да је у периоду 1998-2000. године 25% до 27% разбојништава вршено уз употребу ватреног оружја, што је доводило до честих тешких телесних повреда и смртних последица - од укупног броја тешких случајева разбојништва и разбојничких крађа извршених у том периоду 13 до 18% је завршено смртним исходом жртве или сведока (Бановић, 2002: 284).

У Србији је у периоду 2010-2015. године извршено укупно 20.239 разбојништва, односно у просеку 3.373 годишње. У 2015 и 2016. години присутан је пад броја извршених кривичних дела. Ако се узме да је Србија без Косова и Метохије у наведеном петогодишњем периоду имала 7.186.862 становника,² просечна стопа разбојништава је 47 кривичних дела на 100.000 становника на годишњем нивоу.

Када је реч о месту извршења, разбојништва се најчешће врше у разним врстама затвореног простора (53,5%). По правилу, ради се о објектима у којима се, по разним основама, налази новац. Са друге стране, 46,5% разбојништа-

² Према подацима добијеним пописом становништва из октобра 2011. године.

ва је извршено на отвореном простору. Превозна средства као место извршења евидентирана су у 1.10% случајева.

Од средстава извршења преступници најчешће користе пиштољ и револвер (21,85%), затим хладно оружје (17,98%), палицу (0,42%), пушку (0,38%), спреј за омамљивање (0,37%), док су друга средства извршења евидентирана у 20,24% (у првом реду се мисли на физичку снагу као средство принуде).³

Посматрано по данима, највише разбојништава се врши понедељком, и то 22% од укупног броја, а убедљиво најмање суботом, тек 3,4%. Посматрано по деловима дана, најфреквентији је период између 18-24 часа (42%), док се на другом крају спектра налази период од 00 до 06 часова (2,8%). Гледано по месецима, разбојништва су најзаступљенија у децембру (12%), док су најређа у августу (6%).

Када је реч о узрасту учинилаца, 2,3% од укупног броја чине деца у кривичноправном смислу, односно особе млађе од 14 година живота, док категорији малолетника, тј. лица старости између 14 и 18, припада 19,7%. Највећи број преступника се налази у животној доби између 18 и 30 година живота (58%). Учинилаца женског пола је 4,5%. У кривичним пријавама се, у случајевима где је наведено занимање извршиоца, највише њих изјаснило као радник (32%) и ученик (24,5%).⁴

³ Подаци су, за потребе рада, ауторима достављени од стране Одељења за аналитику МУП-а РС.

⁴ Погледајмо доступне податке за САД. Процењује се да је током 2015. године у овој земљи извршено 327.374 разбојништава, што је раст за 1,4 одсто у односу на процене за 2014. годину, али смањење од 7,7 одсто у односу на 2011. годину. У односу на 2006. годину, тај број је мањи за више од једне четвртине. Процењена стопа разбојништава у 2015. години је 101,9 на 100.000 становника, што је раст од 0,6 одсто у односу на 2014 годину. У 2015. години просечна вредност имовине одузете разбојничким нападом износила је 1.190 долара. Укупно, на националном нивоу, реч је о суми од 390 милиона долара. Од тога, највеће губитке су имале банке – просечно 3.884 долара по једном разбојништву.

Када је реч о средствима извршења разбојништава, у САД-у је најзаступљеније ватрено оружје – оно је коришћено у 40,8% случајева. Хладно оружје је присутно у 7,9%, док је у 9,1% случајева било реч о другим врстама оружја. Физичка снага, попут ударања, гурања и претње насиљем била је присутна у 42,2%, по правилу код тзв. уличних разбојништава. Приближно 40% разбојништава је извршено на улици или аутопуту, у кућама 16,5%, пословним објектима 14,4%, продајним објекти 5,7%, бензинским пумпама 2,7%, банкама 1,7%, док категорија *остало* обухвата 19% извршених разбојништава. Приближно 14% разбојништава у САД-у врше особе млађе од осамнаест година, односно 61% ухапшених у 2006. години чине особе испод 25 година живота. У 90% извршиоци разбојништава су били мушкарци. У САД-у се ова кривична дела углавном врше ноћу – њихов број расте након 20,00 часова и јењава са приближавањем зоре. Осим тога, број извршених разбојништава је већи током зимских месеци. Неке студије су показале да преступници за извршење кривичног дела бирају непрометна или мање прометна места, као и усамљене жртве на улици, с обзиром да у тим случајевима имају веће могућности за извршење кривичног дела, уз одсуство сведока и лакше бекство. Robbery, Types of Weapons Used, Crime in the United States, FBI – Criminal Justice Services Division.

Резултати истраживања

Да би се ближе испитале криминалистичке карактеристике кривичног дела разбојништва, спроведено је емпиријско истраживање. Обухваћено је 227 расветљених кривичних дела разбојништва, извршених од стране 100 учинилаца, у периоду 2009–2015. године на подручју Полицијске станице Земун, која се територијално поклапа се територијом истоимене општине. Истраживање је извршено непосредним увидом у ручне и електронске службене евиденције Полицијске станице Земун.

Подаци о извршиоцима односе се на године живота, брачно стање, образовање, пребивалиште и раније кривичне пријаве, док подаци о начину извршења кривичног дела обухватају време извршења (година, месец, доба дана), објект напада, саучесништво, постојање сведока, трагове извршења кривичног дела, оружје и начин употребе оружја, начин доласка на место извршења, коришћење силе, маскирање, врсту плена, понашање након извршења и начин напуштања места извршења. Подаци о жртвама тичу се њиховог пола, (не)пруженог отпора, повреда и броја жртава.

Подаци су обрађени статистичким путем. Осим дескриптивних статистичких мера примењена је и метода мултидимензионалног скалирања (Гутман, 1968), како би се остварио увид у структуралне карактеристике разбојништва. На тај начин се долази до систематизације знања о обележјима разбојништва, чиме се доприноси ефикасности репресивних и, посебно, превентивних активности усмерених на њихово сузбијање, укључујући и криминалистичко профилисање извршилаца и жртава.

Карактеристике кривичних дела

Табела 1. *Расподела кривичних дела по години извршења*

ГОДИНА	f	%
2008.	4	1.8
2009.	54	23.8
2010.	20	8.8
2011.	43	18.9
2012.	29	12.8
2013.	41	18.1
2014.	20	8.8
2015.	16	7.0
УКУПНО	227	100

Уочава се променљив тренд са скоковима и падовима у броју кривичних дела из године у годину. Последње две године присутан је пад броја ових кривичних дела.

Табела 2. Број кривичних дела по месецима

МЕСЕЦ	f	%
Јануар	51	22.5
Фебруар	37	16.3
Март	14	6.2
Април	11	4.8
Мај	5	2.2
Јун	7	3.1
Јул	4	1.8
Август	9	4.0
Септембар	12	5.3
Октобар	14	6.2
Новембар	39	17.2
Децембар	24	10.6
УКУПНО	227	100

Разбојништва бележе осетан раст у јесењим и зимским месецима. Разлог за то треба тражити у могућност маскирања и прикривања оружја одевним предметима (јакне, капуљаче, рукавице).

Табела 3. Извршење кривичног дела у зависности од доба дана

ДОБА ДАНА	f	%
00h – 06h	13	5.7
06h – 12h	17	7.5
12h – 18h	48	21.1
18h – 24h	149	65.6
УКУПНО	227	100

Највећи број разбојништава, скоро две трећине, одиграва се у вечерњим часовима. У зимским месецима мрак пада раније, а у вечерњим часовима по правилу у продавницама, банкама или поштама има највише новца. Такође, разбојници се под окриљем мрака лакше одлучују на извршење кривичног дела, јер је мања вероватноћа да буду виђени.

Табела 4. Објект напада

ОБЈЕКАТ НАПАДА	f	%
Продавница, банка, пошта, мењачница, трафика итд.	176	77.5
Стан	2	0.9
Улица	49	21.6
УКУПНО	227	100

Највећи број разбојништава односи се на све врсте трговинских објеката (продавнице, бутици, трафике, банке, поште, кладионице и сл.). Једна петине кривичних дела (21,6%) извршена је на улици, где су жртве пресретнути грађани. Станови су ретко мета разбојништва (0,9%).

Табела 5. *Постојање саучесника*

САУЧЕСНИЦИ	f	%
Без саучесника	113	49.8
Имао саучесника	114	50.2
УКУПНО	227	100

Половина разбојништва врши се у саучесништву.

Табела 6. *Постојање сведока извршења*

СВЕДОЦИ	f	%
било сведока	28	12.3
без сведока	199	87.7
УКУПНО	227	100

Највећи број разбојништва одвија се без присуства сведока. Сведока је било у само 12,3% случајева.

Табела 7. *Трагови на месту извршења*

ТРАГОВИ НА МЕСТУ ИЗВРШЕЊА	f	%
Изузети трагови	60	26.4
Без трагова	167	73.6
УКУПНО	227	100

Форензички материјал пронађен је у 26,4% случајева.

Табела 8. *Оружје коришћено приликом извршења*

ОРУЖЈЕ	f	%
Ватрено оружје (пиштољ)	82	36.1
Хладно оружје (нож)	94	41.4
Остало (сузавец, електрошокер, боца бензина)	8	3.5
Без оружја	43	18.9
УКУПНО	227	100

У извршењу највећег дела анализираних кривичних дела, скоро 80%, коришћени су пиштољи и ножеви, са приближно једнако заступљеношћу. Мањи број (18,9%) извршилаца не користи оружје, док свега 3,5% извршилаца користи неуобичајена средства, попут спреја са сузавцем, електрошокера и боце са бензином, уз претњу изазивања пожара.

Табела 9. *Начин употребе оружја*

	f	%
Уперивање оружја	114	50.22
Уперивање, прислањање на тело	58	25.55
Наношење повреда оружјем	12	5.29
Без радњи са оружјем	43	18.94
УКУПНО	227	100

Оружје се најчешће употребљава тако што се упери у тело жртве – са прислањањем или без прислањања на тело, у више од 75% случајева.

Табела 10. *Коришћење силе*

	f	%
Без коришћења силе	194	85.5
Коришћење силе	33	14.5
УКУПНО	227	100

Физичка сила примењена је у мањем броју случајева (14,5%).

Табела 11. *Начин доласка на место извршења*

	f	%
Пешице	180	79.3
Превоз	47	20.7
УКУПНО	227	100

На место где ће да буде извршено разбојништво извршиоци углавном долазе пешке. Превоз се користи у 20,7% случајева.

Табела 12. *Понашање преступника непосредно пре извршења*

	f	%
Понашање као да је купац или корисник услуга	23	10.1
Директан прилаз и захтев	204	89.9
УКУПНО	227	100

У 10% случајева забележен је приступ симулирањем, у смислу да је извршилац купац или корисник услуга, док највећи део карактерише директан прилаз жртви, уз постављање захтева и претњу (89,9%).

Табела 13. *Коришћење маске*

	f	%
Маскиран	156	68.7
Без маске	71	31.3
УКУПНО	227	100

У већини разбојништава, нешто више од две трећине, извршиоци се маскирају. То су делови одеће, најчешће женске чарапе, други делови одеће или прављене маске.

Табела 14. *Коришћење рукавица*

	f	%
Имао рукавице	47	20.7
Без рукавица	180	79.3
УКУПНО	227	100

У петини случајева (20.7%) извршиоци су носили рукавице. Та чињеница указује на њихову обазривост и рационалност поступања пре и у току извршења кривичног дела, с циљем да избегну идентификацију.

Ако се број извршилаца који користе рукавице при извршењу кривичног дела упореди са бројем оних који су били маскирани, види се да је број ових других два и по пута већи. Разлог може бити садржан у чињеници да се прес-

тупници, свесни масовне заступљености видео надзора у објектима напада, као и деловима отвореног простора, осећају веома угроженим од каснијег препознавања, знатно више него што је то раније био случај. Са друге стране, разлог мањег ношења рукавица може бити и уверење да при извршењу кривичног дела неће додиривати предмете и трагове на лицу места.

Табела 15. Ношење капе

	f	%
Без капе	126	55.5
Носио капу	101	44.5
УКУПНО	227	100

Нешто више од половине извршилаца носи капу (55.5%). Она служи као допуна маскирању или замена за маску.

Табела 16. Одузете вредности

	f	%
Новац	194	85.5
Остало (накит, мобилни телефон, цигарете итд.)	33	14.5
УКУПНО	227	100

Највећи број разбојништава усмерен је на прибављање новца (85.5%). У мањем броју случајева отима се накит, мобилни телефони или друга врста робе (14.5%).

Табела 17. Понашање након извршења

	f	%
Претња	18	7.9
Удаљавање без комуникације	209	92.1
УКУПНО	227	100

Извршење кривичног дела најчешће се завршава удаљавањем без комуникације. У само око 8% случајева након кривичног дела жртви се упућује неки вид претње.

Табела 18. Напуштање места извршења

	f	%
Бекство	205	90.3
Ухваћен	18	7.9
Одустао од извршења	4	1.8
УКУПНО	227	100

Највећи део (90%) извршилаца побегне са места извршења. Један мањи део (7.9%) бива ухваћен приликом бекства, а скоро 2% извршилаца у овом узорку одустаје од извршења. У суштини и овде је реч о бекству, али са том разликом да је кривично дело само покушано.

Табела 19. Непосредан мотив (разлог) извршења

	f	%
Недостатак новца	221	97.4
Куповина дроге	2	0.9
Куповина аутомобила	1	0.4
Куповина мобилног телефона	1	0.4
Освета	1	0.4
Без података	1	0.4
УКУПНО	227	100

Мотив разбојништва је у највећем броју случајева недостатак новца. Забележен је само један случај где је мотив освета.

Карактеристике извршилаца

Табела 20. Године живота извршилаца

	N	Минимум	Максимум	Просек	СД
Године	100	13	57	26.75	8.22

Извршиоци у просеку имају нешто више од 26 година, уз стандардну девијацију од 8 година. То значи да је највећи број преступника у интервалу од 14 до 34 године живота.

Табела 21. Године живота извршилаца подељене у три категорије

ГОДИНЕ	f	%
Од 13 до 18 година	22	22
Од 18 до 30 година	52	52
Од 30 до 57 година	26	26
УКУПНО	100	100

Највећи број извршилаца је животне доби 18 до 30 година живота. Посебно забрињава резултат да је 22% извршилаца малолетно. Након 30 година живота број извршилаца се смањује.

Табела 22. Образовање извршилаца

	f	%
Основна школа	47	47
Средња школа	53	53
УКУПНО	100	100

Број извршилаца са завршеном основном школом приближан је броју извршилаца са средњом школом.

Табела 23. Брачно стање извршилаца

	f	%
Није ожењен	96	96
Ожењен	4	4
УКУПНО	100	100

Највећи део извршилаца није ожењен што је у складу са млађим годинама већине субјеката.

Табела 24. *Пребивалиште извршилаца*

	f	%
Живи у Земуну	53	52.5
Живи ван Земуна	48	47.5
УКУПНО	100	100

Нешто више од половине извршилаца живи у Земуну, општини која је предмет анализе. Било би више информација за анализу када би се знало да ли извршиоци који живе ван Земуна живе близу ове општине и где живе њихови саучесници.

Табела 25. *Раније кривичне пријаве извршилаца*

	f	%
Имао кривичне пријаве	80	80
Није имао кривичне пријаве	20	20
УКУПНО	100	100

Већи део, односно 80% извршилаца већ је било кривично пријављивано за различита кривична дела (криминолошки рецидив).

Карактеристике жртава

Табела 26. *Број жртава у извршеном кривичном делу*

	f	%
Једна жртва	200	92.1
Више жртава	27	11.9
УКУПНО	227	100

У 200 случајева кривично дело је извршено над једном особом, док је у 27 случајева то било над два или више лица.

Табела 27. *Пол жртве у случајевима разбојништва са једном жртвом*

	f	%
Женско	160	80
Мушко	40	20
УКУПНО	200	100

Највећи број жртава је женског пола (80%). Жртве које су мушког пола постоје у 20% случајева, а више жртава у 11,9% случајева.

Табела 28. *Отпор жртве*

	f	%
Без отпора	197	86,8
Бекство	6	2,6
Вербални отпор	13	5,7
Физички отпор	11	4,8
УКУПНО	227	100

У већини случајева није било отпора (86,8%). У око 5% случајева забележени су вербални и физички отпор, док је бекство као вид отпора најређе (2,6%).

Табела 29. Повреде жртве

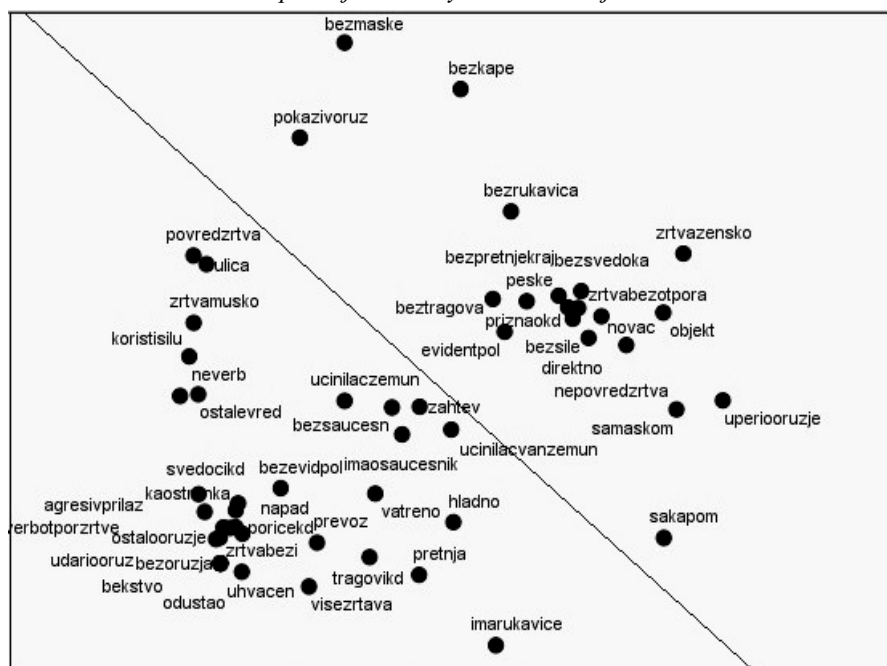
	f	%
Без повреда	186	81,9
Лаке телесне повреде	40	17,6
Тешке телесне повреде	1	0,4
УКУПНО	227	100

Повреде жртве постојале су у 18% случајева. С обзиром на то да је до тешких телесних повреда дошло само у једном случају, може да се закључи да су извршиоци приликом насилног понашања доминантно усмерени на споровање циља – остваривање материјалне добити.

Резултати мултидимензионалног скалирања

Да би се на потпунији начин сагледао међуоднос карактеристика кривичног дела разбојништва, извршено је мултидимензионално скалирање претходно изложених обележја. Коришћена је техника *Smallest Space Analysis* (Гутман, 1968). Варијабле су претходно пренете у бинарни облик, док је њиховим сажимањем смањен број разматраних категорија, нпр. пушке и пиштољи су обухваћени категоријом ватрено оружје, а ножеви и остали оштри предмети груписани су у хладно оружје. Пренос у бинарни облик извршен је на тај начин што су категорије сажетих варијабли постале нове варијабле, где вредност „1“ означава својство које означава дата категорија, а „0“ одсуство датог својства. Коефицијент стреса износио је 0,139, што је на задовољавајућем нивоу.

Графикон 1. Мултидимензионално скалиране карактеристике разбојништва у две димензије

Дискусија

У анализираном периоду уочава се променљив тренд броја извршених разбојништава, са скоковима и падовима, - последње две године бележи се пад тог броја (табела 1). Када је реч о деловима године, приметно је да број разбојништва осетно расте у јесењим и зимским месецима (табела 2). Разлоге за то треба тражити у већим могућностима маскирања и прикривања оружја извршења одевним предметима (јакне, капуљаче, рукавице) у том периоду.

Највећи број разбојништава, скоро две трећине, одиграва се у вечерњим часовима (табела 3). У зимским месецима мрак пада раније, а у вечерњим сатима по правилу у продавницама, банкама или поштама има највише новца. Такође, разбојници се под окриљем мрака лакше одлучују на извршење кривичног дела, с обзиром на мању вероватноћу да буду виђени. Са друге стране, најмање разбојништава се врши у периоду од поноћи до раних јутарњих часова – разлог је што су у то време трговински објекти углавном затворени, док је на улицама број потенцијалних жртава знатно мањи.

На удару највећег броја разбојништава налазе се различити трговински објекти (продавнице, бутици, трафике, банке, поште, кладионице и сл.), док се знатно мањи број (једна патица или 21,6%) испољава на улици, где су жртве пресретнути грађани (табела 4) У свега два случаја разбојништво је извршено у становима.

Половина разбојништава врши се у саучесништву (табела 5), док се само кривично дело најчешће одвија без присуства сведока, којих је било само у 12,3% случајева (табела 6). Форензички материјал на месту извршења је пронађен у 26,4% случајева (табела 7).

У реализацији највећег броја анализираних разбојништва, односно у скоро четири петине случајева, учиниоци су као средство извршења користили пиштоље и ножеве, са приближно једнаком заступљеношћу. Мањи број (18,9%) извршилаца није користио оружје, док је 3,5% њих применило неуобичајена средства, попут спреја са сузавцем, електрошокера и боце са бензином, уз претњу изазивања пожара (табела 8). Оружје се најчешће употребљава тако што се упери у жртву – са прислањањем или без прислањања на тело, у више од 75% случајева (табела 9). Физичка сила је примењена у мањем броју случајева - 14,5% (табела 10).

На место извршења извршиоци углавном долазе пешке, док се превоз користи у 20,7% случајева (табела 11). У 10% случајева извршилац је објекту напада приступио симулирањем, у смислу да се представљао као купац или корисник услуга, док највећи део карактерише директан прилаз жртви, уз постављање захтева и претњу (89,9%) (табела 12).

У већини разбојништава, нешто више од две трећине, извршиоци се пре извршења дела маскирају. То чине деловима одеће, најчешће женским чарапама, капама са прорезима за очи или прављеним маскама (табела 13). У петини случајева извршиоци носе рукавице (табела 14), што указује на обзирност и рационалност у поступању, пре и у току извршења кривичног дела, с

циљем да се избегне идентификација. Нешто више од половине извршилаца је носило капу (55,5%), која је служила као допуна маскирању или замена за маску (табела 15).

Ако се број извршилаца који користе рукавице при извршењу кривичног дела упореди са бројем оних који су били маскирани, види се да је број ових других два и по пута већи. Разлог може бити садржан у чињеници да се преступници, свесни масовне заступљености видео надзора у, и око објекта напада, осећају угроженим од каснијег препознавања, знатно више него што је то раније био случај. Са друге стране, разлог мањег ношења рукавица може бити и уверење да при извршењу кривичног дела неће додиривати предмете на лицу места.

Највећи број разбојништава усмерен је на прибављање новца (85,5%). У мањем броју случајева одузима се накит, мобилни телефони или друга врста робе – 14,5% (табела 16). Извршење кривичног дела најчешће се завршава удаљавањем, тј. бекством извршиоца без неке посебне, односно накнадне комуникације (табела 17). У само 8% случајева је, након одузимања новца или ствари, жртви упућен неки вид претње.

Највећи део извршилаца (90%) успева да побегне са места извршења (табела 18). Један мањи број (7,9%) бива ухваћен при бекству, док око 2% извршилаца у анализираном узорку одустаје од извршења. У суштини и овде је реч о бекству, с том разликом да кривично дело остаје у покушају.

Према наводима преступника, прибављени новац се у највећем броју случајева користи за основне егзистенцијалне потребе, затим враћање дугова, куповину наркотика или луксузан живот (табела 19). Забележен је и случај у коме је учинилац извршио разбојништво да би од прибављеног новца купио аутомобиле, који му је био потребан за вршење других кривичних дела. У другом случају преступник је навео да су му средства била потребна за куповину мобилног телефона, док се у трећем руководио осветом према жртви, због ранијих несугласица.

Куповина дроге као разлог извршења званично је заступљена са 0,9% случајева. Наведени подаци су добијени на основу исказа осумњичених приликом саслушања и највероватније (усудићемо се рећи сигурно) не одговарају реалном стању, с обзиром да је већина извршилаца обухваћених истраживањем претходно била процесуирана за неко од кривичних дела у вези са опојним дрогама. Треба имати у виду да конзумирање наркотика захтева значајна новчана средства.

Извршиоци у просеку имају нешто више од 26 година, уз стандардну девијацију од 8 година (табела 20). То значи да је највећи број њих у интервалу животне доби од 14 до 34 године живота, односно 18-30 година живота. Посебно забрињава чињеница да је 22% извршилаца малолетно. Након 30 година живота број извршилаца се смањује (табела 21).

Број извршилаца са завршеном основном школом приближан је броју извршилаца са средњом школом (табела 22). Највећи део извршилаца није ожењен (табела 23). Нешто више од половине њих живи у Земуну, односно

општини која је предмет анализе (табела 24). Било би више информација за анализу када би се знало да ли и извршиоци који живе ван Земуна у ствари живе близу ове општине, као и где је боравиште њихових евентуалних саучесника.

Већи део извршилаца, чак четири петине, раније је пријављиван за извршење различитих кривичних дела (криминолошки рецидив) (табела 25).

Разбојништва су најчешће вршена над једном особом као жртвом, у чак 200 случајева, док је у 27 случајева кривично дело извршено над два или више лица (табела 26). Највећи број жртава је женског пола - 80% у односу на 20% жртава мушког пола (табеле 27 и 28).

У 84,6% случајева при извршењу кривичног дела реакција жртве изостаје, тј. жртва не пружа било какав отпор учиниоцу. У 1,7% случајева жртва је са места извршења побегла због страха. Вербални отпор учиниоцу је пружен у 5,6% случајева, што је у неким случајевима за последицу имало одустајање учиниоца од извршења, а у неким наносење повреде жртви. Вербални отпор су пружала само женска лица. Са друге стране, учиниоцу је физички отпор пружило 4,8% жртава у укупном броју истражених случајева. Само у једном примеру учинилац је, услед пруженог отпора, одустао од извршења, пошто га је жртва физички изгурала из објекта. У другим случајевима жртви су нанете лаке или тешке повреде, а извршење кривичног дела је довршено.

Приликом извршења кривичних дела учиниоци су у 18,1% нанели повреде жртвама, и то у 17,7% случајева лаке телесне повреде, а у 0,4%, тј. у само једном случају, тешке телесне повреде (табела 30). Тешке телесне повреде су нанете жртви без претходно изречене претње, уперивања оружја и сл., ударцем тупим делом ватреног оружја у пределу главе.

Мултидимензионалним скалирањем се утврђује конфигурација варијабли, односно њихов визуелни однос, при чему се оне варијабле које *иду заједно* приказују ближе једна другој, односно које *нису у вези* удаљенијим. Изабрано је дводимензионално решење скалирања, којим су издвојене две групе варијабли.

Из *графикана 1* може се видети да се са леве стране дијагонале налазе карактеристике које се односе на реакције жртве – вербални отпор и бекство, као и повреде. Жртве су мушког пола. У овој групи забележено је и постојање сведока и трагова извршења на лицу места. У другом делу графикана, са десне стране дијагонале, смештене су варијабле које се односе на понашање извршиоца, који жртви прилази уперивањем оружја, отпор жртве изостаје, не користи се физичка сила, одмах и директно се тражи новац. Жртве су женског пола.

Конфигурација варијабли настала мултидимензионалним скалирањем показује јасну разлику између извршилаца у погледу употребе силе. Једну групу чине *насилни извршиоци*, који нападају мушкарце и због свог агресивног понашања изазивају отпор, бекство и повређивање жртава. Ови извршиоци најчешће наступају сами и нису регистровани у полицијским евиденцијама, у смислу да су против њих подношене кривичне пријаве. Они чешће остављају трагове на месту извршења и бивају виђени током извршења од стране трећих

лица. Друга група извршилаца *није насилна*. Мете су им жене, на место извршења долазе пешице. Наступају директно, уперивањем оружја, жртвама не упућују претње. Не остављају трагове и воде рачуна да не буде сведока. У овој групи има извршилаца који се маскирају, али и оних који се не маскирају, било да је реч о одећи или коришћењу маске. Најчешће су већ евидентирани у полицији и када су ухваћени признају извршење кривичног дела.

Прва, насилна група разбојника одговара типу извршилаца које је Алисон (2000:7) назвао *каубојима*. Другу групу чине искуснији разбојници. Избором жене за жртву они желе да буду сигурни да неће бити отпора, тј. да само претњом и без употребе силе могу извршити кривично дело. Њихово искуство са полицијом и правосудним органима им говори да је управо употреба силе елемент који битно доприноси висини изречене кривичне санкције, али и самом откривању и доказивању кривице. Ова група, захваљујући одсуству употребе силе и већем степену организованости, подсећа на организоване разбојнике које Алисон назива *Робиновим људима*. Последице разбојништва извршених од стране *каубоја* су теже због употребе силе, али друга, организованија група полицију ставља пред веће изазове, с обзиром да иза себе не оставља трагове и сведоке.

Анализа појединих кривичних дела обухваћених истраживањем указала је на посебну перфидност преступника, усмерену на онемогућавање сопственог идентификовања од стране полиције као извршилаца. Тако се у једном од случајева особа евидентирана у полицији као извршилац кривичних дела без елемената насиља, у четрдесет петој години одлучила за вршење разбојништва, сматрајући да због своје ненасилне прошлости неће бити осумњичена. Ипак, преступник је откривен на основу сазнања да је непосредно пре извршења једног кривичног дела набавио пластични пиштољ, који је касније користио као средство извршења. Занимљиво је да је у периоду од првог до последњег, петог разбојништва (ради се о периоду од двадесетак дана), лицима са којима се дружио, као и припадницима полиције, у разговорима истицао како никада није могао да разуме разбојнике, осуђујући их због употребе силе према жртвама, наглашавајући да он за такве радње нема храбрости. Пре тога никада није коментарисао на ову тему.

У другом случају се радило о серији разбојништва. Наиме, у низу од седам кривичних дела извршених од стране једног извршиоца, преступник је четири кривична дела извршио уз претњу пиштољем, а три уз претњу ножем, и то наизменично. Сматрао је да ће на тај начин припадницима полиције онемогућити конекцију кривичних дела и скренути пажњу са себе као потенцијалног учиниоца.

Интересантно је да су два учиниоца, од укупног броја лица обухваћених истраживањем, откривена на основу индиције о њиховом карактеру личности, у првом реду испољеној бруталности при извршењу кривичног дела. Разбојништва су се десила у срединама у којима су учиниоци становали и где су по свом понашању били добро познати, како комшијама, тако и лицима из криминалне средине и полицијским службеницима, који су на тим деловима терена обављали позорничке, патролне и оперативне послове.

Закључак

Емпиријско истраживање обухватило је 227 расветљених кривичних дела разбојништва, извршених од стране 100 учинилаца, у периоду 2009–2015. године на подручју Полицијске станице Земун, која се територијално поклапа се територијом истоимене општине. Анализирани подаци су прикупљени непосредним увидом у ручне и електронске службене евиденције Полицијске станице Земун.

Уочава се променљив тренд са скоковима и падовима у броју кривичних дела из године у годину. Последње две године присутан је пад броја ових кривичних дела. И у Србији је у 2015. и 2016. години присутан исти тренд. Разбојништва бележе осетан раст у јесењим и зимским месецима. У анализираном узорку највише разбојништава се врши у јануару, најмање у јулу месецу. У Србији су то децембар и август. Када је реч о добу дана, разбојништва се двотрећински врше у вечерњим часовима, што важи и за ниво целе Србије. Посматрано по деловима дана, најфреквентији је период између 18-24 часа, док се на другом крају спектра налази период од 00 до 06 часова.

Објекат напада највећег броја разбојништава су различити трговински објекти, док се знатно мањи број испољава на улици, где су жртве пресретнути грађани. Мање од 1% укупног броја чине разбојништва извршена у становима. Половина разбојништава врши се у саучесништву, док се само кривично дело најчешће одвија без присуства сведока. Предмети и трагови на месту извршења, који подлежу форензичкој анализи, проналазе се у једној четвртини случајева. У реализацији највећег броја разбојништава учиниоци као средство извршења користе пиштоље и ножеве, са приближно једнаком заступљеношћу, док се у око једној петини случајева кривично дело врши без оружја или оруђа.

Забележени су и случајеви извршења дела пластичним пиштољем. Треба имати у виду да се поуздано може сматрати да је дело извршено тим предметом само уколико се непосредно након извршења кривичног дела он пронађе код извршиоца или недалеко од објекта напада, где је одбачено. У ситуацијама када оружје код извршиоца буде пронађен приликом претресања његовог стана, или уопште не буде пронађено, а учинилац при саслушању изјави да је користио пластични пиштољ, велика је вероватноћа да не говори истину како би избегао одговорност за кривично дело неовлашћеног набављања, држања и ношења ватреног оружја, као и да би оружје и даље остало ког њега. Са друге стране, чињеница да је учинилац приликом извршења дела поседовао пластични или неки други сличан пиштољ не умањује његов значај, с обзиром да је захваљујући сличном изгледу и препаста изазваном код оштећеног, и овај савим погодан да изазове страх и спречи евентуални отпор.

На месту извршења извршиоци углавном долазе пешке. У мањем броју случајева извршилац објекту напада приступа представљајући се као купац или корисник услуга, док највећи део карактерише директан прилаз жртви, уз постављање захтева и претњу. У већини разбојништава, нешто више од две трећине, извршиоци се пре извршења дела маскирају, док у петини случајева

носе рукавице. Највећи број разбојништава усмерен је на прибављање новца, док се у мањем броју случајева одузима накит, мобилни телефони или друга врста робе.

Разбојништва углавном врше мушкарци млађе до средње доби, која углавном немају стални радни однос и редован извор прихода. Посебно забрињава чињеница да је више од једне петине извршилаца малолетно. Када је реч о образовању, број извршилаца са завршеном основном школом приближан је броју извршилаца са средњом школом. Највећи део извршилаца није ожењен, нешто више од половине њих живи у Земуну, односно општини која је предмет анализе. Чак четири петине извршилаца раније је пријављиван за извршење различитих кривичних дела.

Највећи број жртава је женског пола, разбојништва се најчешће врше над једном особом. Реакција жртве током извршења кривичног дела углавном изостаје.

Резултати мултидимензионалног скалирања показују јасну разлику између извршилаца у погледу употребе силе. Једну групу чине *насилни извршиоци*, који нападају мушкарце и због свог агресивног понашања изазивају отпор, бекство и повређивање жртава. Друга група извршилаца *није насилна* и њихове мете су по правилу жене, наступају директно, уперивањем оружја, жртвама не упућују претње. Најчешће су већ евидентирани у полицији и када су ухваћени признају извршење кривичног дела.

Литература:

1. Alison, L., Canter, D. (2000): Profiling property crimes, Ashgate Pub Ltd, Surrey.
2. Banović B., (2002): Kriminološko-kriminalistički aspekti krivičnog dela razbojništva, *Delikti nasilja*, Zbornik radova, Beograd.
3. Barclay G., Tavares, C. (2007): International comparison of criminal justice statistics 2001. *Home Office Bulletin*, 12(3).
4. Barnett, A., (1997): Robbery in South Australia, Office for Crime Statistics, Adelaide, June 1997.
5. Burrell A. et al., (2012): Linking Personal Robbery Offences Using Offender Behaviour, *Journal of Investigative Psychology and Offender Profiling*, 9: 201–222.
6. Cook P. J., (1987): Robbery violence, *Journal of criminal law & criminology* Vol. 78, No. 2.
7. Deane G. et al., (2008): Not 'Islands, Entire of Themselves': Exploring the Spatial Context of City-level Robbery Rates, *Journal of quantitative Criminology*, 24, 363–380.
8. Đorđević Đ., (2002): Krivično delo razbojništva i uloga policije u njegovoj prevenciji, *Mesto i uloga policije u prevenciji kriminaliteta*, Zbornik radova, Beograd.
9. FBI - Criminal Justice Information Services Division, (2016): *Robbery, Types of Weapons Used*, Crime in the United States.
10. Giorgi G. et al., (2015): Distress and job satisfaction after robbery assaults: a longitudinal study, *Occupational Medicine*, 65:290–295.

11. Goodwill A. M. et al., (2012): Multidimensional Latent Classification of 'Street Robbery' Offences, *Journal of Investigative Psychology and Offender Profiling*, 9: 93–109.
12. Guttman, L. (1968): A general nonmetric technique for finding the smallest coordinate space for a configuration of points, *Psychometrika*, Volume 33, 4, 469–506.
13. Hansen M., Elklit A., (2011): Predictors of acute stress disorder in response to bank robbery, *European Journal of Psychotraumatology*, 2: 5864
14. Knežić B., Jovanović S., (2003): *Razbojništva i razbojničke krađe*, Temida, Beograd.
15. Marinković, D., Lajić, O., (2016): *Kriminalistička metodika*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
16. Marinković, D., Otašević, B., (2011): Droge i kriminal – kriminološko-kriminalistički aspekti, *Suprotstavljanje savremenom organizovanom kriminalu i korupciji* (knjiga I), Zbornik radova, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 275-293.
17. Milić, N. (2015): Neke mogućnosti analize geoprostorne distribucije krivičnih dela u radu policije, *NBP- Journal of criminalistics and law*, 20, 99-117.
18. Mumola C. J., Karberg J.C., (2014): Drug Use and Dependence, State and Federal Prisoners, Washington, U.S. Department of Justice.
19. Neumayer, E., (2005): Inequality and violent crime: evidence from data on robbery and violent theft, *Journal of peace research*, 42 (1), 101-112.
20. Pfeiffer-Gerschel T et. al., (2008): Germany - New Developments, Trends and In- Depth Information on Selected Issues, Drug Situation 2006/2007, Research, Development and Statistics Directorate.
21. Smith, J., (2003): *The nature of personal robbery* (Report no. 254). London, UK, Home Office.
22. Zdravković, Lj. (2008:219): *Krivično delo razbojništva u kriminalističkoj i sudskoj praksi*, Niš, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu.

EXPLORING FORENSICALLY RELEVANT CHARACTERISTICS OF ROBBERIES

Summary: In order to determine the characteristics of the crime of criminal robberies, empirical research was conducted, covering 227 solved criminal cases of robbery, committed by 100 perpetrators. The offenses were committed in the period 2009-2015. in the area of Police Station Zemun. The research was carried out by direct inspection of manual and electronic official records of the Police Station Zemun. In addition to descriptive statistical measures the technique of multidimensional scaling was applied, to achieve insight into the structural features of the robbery.

Research has shown varying trend of crimes. Robberies have shown a considerable increase in the autumn and winter months. Observed by parts of the day, most frequent period was between 18-24 hours. Object of the attack are usually different commercial buildings. Robberies are usually committed with guns and knives, along with direct access to the victim and threat. In little more than two thirds of cases the perpetrators use masks. Robberies are committed mainly by younger or middle age men, which generally have no permanent employment and regular source of income. Particularly worrying is the fact that more than one-fifth of offenders are juvenile offenders. 80% of perpetrators had previously been reported. The largest number of victims were female. Robberies are usually committed against an individual, while the resistance of the victim during the commission of the crime is rare.

The results of multidimensional scaling showed a clear distinction between the perpetrators in terms of the use of force. One group consists of violent perpetrators who attack men causing resistance, escape and injury of victims. The second group consists of non violent perpetrators and their targets are usually women; during commission they use weapons, not using verbal threats, have been recorded in the police earlier and make confessions when they are caught.

Key words: robbery, robbery trend, the time of the robbery, the city commission of robbery, robbery offenders, victims of robbery, multidimensional scaling

МЛАДЕН М. МИЛОШЕВИЋ*

НЕНАД Р. ПУТНИК

Факултет безбедности

Београд

УДК 343.3/.7(004.391.23):351.78(497.11)

Монографска студија

Примљен: 27.04.2017

Одобрен: 23.05.2017

Страна: 177-191

САЈБЕР БЕЗБЕДНОСТ И ЗАШТИТА ОД ВИСОКОТЕХНОЛОШКОГ КРИМИНАЛА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ - СТРАТЕШКИ И ПРАВНИ ОКВИР

Сажетак: У ери глобалне информационо-комуникационе повезаности и високе технолошке зависности савременог човека, проблеми заштите од високотехнолошког криминала и изградње безбедног сајбер окружења искрсавају у први план. На међународним и националном нивоу се усвајају нормативни и стратешки документи са циљем унапређења стања безбедности и редукције хетерогених ризика по појединце, организације и државе. Република Србија активно учествује у међународним и регионалним иницијативама, а последњих година је предузела кораке ка значајнијем унапређењу националног правног оквира. Ипак, стручна јавност оцењује да домаћи правни оквир није потпун, јасан и прецизан, као и да недостају важни стратешки документи. Такође, очигледни су проблеми и пропусти у имплементацији законских решења. Аутори пружају исцрпан преглед постојећих стратешких докумената и релевантне позитивноправне регулативе и анализирају њихову функционалност и адекватност. Претходно, они се осврћу на међународноправну димензију кључних безбедносних питања у сајбер простору. Аутори дају предлоге за редефинисање одређених законских решења и стратешких докумената и указују на механизме боље имплементације постојећег стратешког и правног оквира.

Кључне речи: сајбер безбедност, високотехнолошки криминал, правни оквир, стратегија безбедности

Увод

Проблем безбедности у сајбер простору, постао је тема од глобалног значаја захваљујући огромном техничко-технолошком напретку у сфери информационо-комуникационе технологије, који је праћен развојем људских потреба у виртуелном свету и наглим повећањем зависности савременог човека од

* milosevic@fb.bg.ac.rs

функционисања ових технологија. (Boyd, 2007; Gross et al., 2002). Развој информационе и комуникационе технологије „повећао је брзину и обим интеракција у савременом друштву и тиме допринео интензивирању како друштвених односа у сфери политике, економије и културе, тако и међузависности појединаца, организација и нација широм света“ (Путник, 2009: 2).

Безбедносни ризици који се испољавају у сајбер свету су веома хетерогени и крећу се од вршења кривичних дела на штету појединаца и правних лица преко или уз помоћ рачунарских система и мрежа до сајбер операција којима се угрожава безбедност држава и међународних организација кроз спровођење аката тероризма или чак агресије.

Досадашња искуства у супротстављању безбедносним претњама у сајбер простору указују на потребу стварања кохерентног оквира који подразумева примену како превентивних, тако и репресивних мера у стварању безбедног сајбер амбијента. (Путник et al., 2013: 76).

Предмет нашег интересовања је стратешко-правни оквир за супротстављање високотехнолошком криминалу и осигуравање безбедности у сајбер простору у Републици Србији. Знајући да је сајбер безбедност феномен са израженом међународном димензијом, анализу позитивноправног оквира у нашој земљи смо употпунили уводним освртом на главне проблеме регулисаности (или: недовољне регулисаности) овог феномена у окриљу међународног права.

Проблем правне (не)регулисности сајбер операција у међународном праву – кратак осврт

У академској јавности се већ дуго расправља о проблему правне нерегулисаности конфликта у сајбер простору. Актуелно је и питање о могућим правним квалификацијама чина сајбер ратовања, будући да је велико питање може ли се и под којим условима одређен скуп сајбер операција подвести под дефиницију агресије усвојену у Резолуцији Уједињених нација, или је оправдано и довољно карактерисати га као кривично дело кажњиво по одредбама националних законодавстава. (Милошевић, Путник, 2013; Младеновић, 2012).

Агресорски рат је и пре суђења у Нирнбергу био забрањен Бријан-Келоговим пактом из 1928. године, мада тим пактом није била уведена потпуна забрана сваког рата. То ће се десити тек усвајањем Повеље УН која допушта искључиво одбрамбени рат и принудне мере самих Уједињених нација. Спречавање силе у односима између држава једно је од основних начела УН, а посебно се овим питањима баве чланови 1, 2, 33 и 39 Повеље УН. Резолуције Генералне скупштине Уједињених нација бр. 3314 из 1974. године пружа критеријуме за дефинисање агресије а наведени су и конкретни акти који се сматрају агресорским по слову резолуције. (Вучинић, 2013; Милошевић, Путник, 2013).

Мелцер (Melzer) разматра питање *jus ad bellum* код сајбер операција анализирајући појам силе из Повеље УН. Она не пружа правну дефиницију силе, па се садржај овог појма одређује сходно духу и смислу Повеље и међународном обичајном праву (Melzer, 2011). Аутор истиче да је теорија недвосмислена у оцени да сајбер операције чији се ефекти огледају у смрти и рањавању људи или физичком уништењу објеката могу сматрати употребом силе у међународним односима, иако се сила у Повељи схвата на рестриктиван начин у односу на стандардно значење те речи. У прилог његовом мишљењу говори и саветодавно мишљење Међународног суда правде (International Court of Justice, *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, advisory opinion, 1996) у ком се исиче да се “било која употреба силе, без обзира на коришћено средство/оружје”, може сматрати силом у овом смислу; а са њим се слажу и други теоретичари. (Schmitt, 1999).

Проблем, међутим, настаје код сајбер операција које не резултују непосредно људским жртвама и материјалним разарањима, али остављају друге озбиљне последице, попут масовног DDoS напада на одређене системе угрожене државе (Melzer, 2011). Други проблем лежи у чињеници да је појам оружаног напада из члана 51 Повеље ужи од појма силе из члана 2. Да би држава стекла право на индивидуалну или колективну самоодбрану, потребно је да дође до оружаног напада. Иако се поменуте сајбер операције могу сматрати употребом силе, посебно када доводе до ефеката упоредивих са кинетичким, нуклеарним, хемијским или биолошким ратовањем, недостају поуздани ослонци за доношење недвосмисленог закључка у вези изједначавања сајбер напада са оружаном нападом.

Интересантан покушај разрешења бројних недоумица је учињен од стране НАТО, када је окупљена група истакнутих правних експерата, са задатком да проучи и одговори на најважнија питања о могућности употребе правила међународног права на сајбер ратовање. Овај пројекат је резултовао издавањем Приручника о применљивости међународног права на сајбер ратовање (Tallinn Manual on the International Law Applicable to Cyber Warfare). Правило 13 Приручника јасно одређује да сајбер операција која би довела до смрти или повреда људи, треба да се сматра као оружани напад без обзира што није употребљено оружје у конвенционалном смислу. У истом смеру иде и Правило 11, које дефинише употребу силе у смислу сајбер ратовања. Дефиниција сајбер напада, дата у Правилу 30, доследно изражава исту идеју: „сајбер напад је офанзивна или дефанзивна сајбер операција за коју се основано може сматрати да ће довести до смрти или рањавања лица или уништавања или оштећења објеката“ (Tallinn Manual on the International Law Applicable to Cyber Warfare, 2013).

И поред постојећих покушаја теоретичара и издавања правно необавезујућих докумената попут овог Приручника, далеко смо од јединственог одређења правног статуса сајбер операција у смислу међународног ратног и хуманитарног права, те можемо закључити да је међународноправна димензија сајбер безбедности суштински недовољно развијена, као и да обилује нејасноћама и различитим тумачењима.

Национални правни оквир заштите од високотехнолошког криминала

Правна регулатива сајбер простора у Републици Србији није адекватна и потпуна, а безбедносни изазови у виртуелном свету непрестано расту и трансформишу се. Правни оквир сајбер безбедности обухвата прописе којима се регулишу надлежности органа за управљање безбедносним ризицима у информационо-комуникационим системима и сузбијање радњи којима се функционисање ових система угрожава или нарушава, као и норме о техникама, методама и процедурама заштите, координацији између чинилаца заштите, њиховој одговорности и надзору над применом законских овлашћења и обавеза. Осим њих, нормативни оквир обухвата и норме којима се регулише заштита од високотехнолошког криминала и других противправних претњи у сајбер простору. Овде спадају прописане превентивне и репресивне мере, те материјалне и процесне норме, првенствено у сфери казненог законодавства. У наведеном смислу, правни оквир сајбер безбедности је сачињен од одредаба различитих закона, којима је безбедност информационо-комуникационих система примаран или секундаран предмет регулисања.

Дела којима се нарушава или угрожава функционисање ИКТ система, као и интегритет, доступност, аутентичност и тајност рачунарских података, санкционишу се кривичноправним одредбама, чиме се кривично право показује као инструмент заштите сајбер безбедности.

Проблем супротстављања високотехнолошком криминалу има материјалноправну и процесноправну димензију, те је српски законодавац, вођен обавезама преузетим усвајањем и ратификацијом међународних конвенција, последњих деценију и по значајно изменио законски кривичноправни оквир у овој области. Србија је потписала и ратификовала Конвенцију о високотехнолошком криминалу, коју је Савет Европе усвојио 2001. године, као и њен Додатни протокол (Закон о потврђивању Конвенције о високотехнолошком криминалу, 2009; Закон о потврђивању Додатног протокола уз Конвенцију о високотехнолошком криминалу који се односи на инкриминацију дела расистичке и ксенофобичне природе извршених преко рачунарских система, 2009). Још 2003. године, српско кривично законодавство је измењено тако да инкриминише и кривична дела против безбедности рачунарских података (Закон о изменама и допунама Кривичног закона Републике Србије, 2003). Занимљиво је да српски законодавац, инкриминишући понашања сходно начелима Конвенције, санкционише све основне облике високотехнолошких кривичних дела осим оних везаних за пресретање комуникације. Ово остаје као очигледан недостатак актуелног решења домаћег кривичног материјалног законодавства (Стојановић, 2012).

Пуна имплементација Конвенције је захтевала даљу законску реформу. Важан корак у том смеру представљало је усвајање Закона о организацији и надлежности државних органа за борбу против високотехнолошког криминала (Закон о организацији и надлежности државних органа за борбу против висо-

котехнолошког криминала, 2005) којим се прецизира круг кривичних дела на која се закон примењује. Ипак, остаје питање да ли је адекватно и практично решење којим се ограничава круг кривичних дела која се, уз испуњење осталих услова, сматрају делима високотехнолошког криминалитета. Можда би функционалније било решење које дозвољава поступање јавног тужилаштва посебне надлежности у свим случајевима где се као објекат или средство извршења кривичних дела јављају рачунари, рачунарске системи, рачунарске мреже и рачунарске подаци, без обзира да ли спадају у неку од поменутих глава Кривичног законика. Ова примедба се може ублажити констатацијом да су наведене групе кривичних дела свакако веома обухватно одређене те да се код њих најчешће и може јавити дело са елементима високотехнолошког криминала.

Овим законом уведене су и посебне организационе целине у надлежним тужилаштвима и судовима (Више јавно тужилаштво и Виши суд) с тим да ове одредбе ни данас нису имплементирани у потпуности. У оквиру министарства задуженог за унутрашње послове формирана је, по одредбама овог закона, служба за борбу против високотехнолошког криминала, која је смештена у оквиру Управе криминалистичке полиције. Министарство надлежно за послове правосуђа добило је задатак да обезбеди средства и услове за рад новообразованих одељења.

Важно место у броби против високотехнолошког криминала заузима Законик о кривичном поступку (Законик о кривичном поступку, 2011), јер откривање, кривично гоњење и суђење за дела високотехнолошког криминала имају бројне специфичности, које препознају упоредна права (Урошевић et al., 2012: 37). Посебно вреди поменути одредбе које се односе на спровођење посебних доказних радњи у случају откривања, разјашњавања и доказивања кривичних дела високотехнолошког криминала. Посебне доказне радње могу се одредити према лицу за које постоје основи сумње да је учинило кривично дело из члана 162. Законика о кривичном поступку, а на други начин се не могу прикупити докази за кривично гоњење или би њихово прикупљање било знатно отежан. Изузетно, мере се могу одредити и према лицу за које постоје основи сумње да припрема неко од кривичних дела из става 1. овог члана, а околности случаја указују да се на други начин кривично дело не би могло открити, спречити или доказати или би то изазвало несразмерне тешкоће или велику опасност. Тачка 1. става 1 овог члана експлицитно дозвољава примену посебних радњи доказивања уколико је реч о случају у ком поступа јавно тужилаштво посебне надлежности, а став 3. члана 162 предвиђа да се мера из члана 166 Законика о кривичном поступку – тајни надзор комуникације, може применити и за кривична дела: неовлашћено искоришћавање ауторског дела или предмета сродног права, оштећење рачунарских података и програма, рачунарска саботажа, рачунарска превара и неовлашћени приступ заштићеном рачунару, рачунарској мрежи и електронској обради података.

Иако се било која од законом предвиђених посебних мера доказивања може применити на случајеве у којима поступа јавно тужилаштво надлежно за високотехнолошки криминал, две мере се издавају по значају за област сајбер безбедности. Прва је тајни надзор комуникације.

На образложени предлог јавног тужиоца суд може одредити надзор и снимање комуникације која се обавља путем телефона или других техничких средстава или надзор електронске или друге адресе осумњиченог и заплону писама и других пошиљки. Ова мера (тајни надзор комуникације) може се одредити у трајању од три месеца, а због неопходности даљег прикупљања доказа се може продужити највише за три месеца, с тим да у случају високотехнолошког криминала и других кривичних дела у којима поступају јавна тужилаштва посебне надлежности, ова мера може бити продужена још највише два пута по три месеца. Наредбу о одређивању тајног надзора комуникације спроводе полиција, Безбедносно-информативна агенција или Војнобезбедносна агенција. Према члану 168 Законика о кривичном поступку поштанска, телеграфска и друга предузећа, друштва и лица регистрована за преношење информација, су задужена да надлежном органу који спроводи меру омогуће спровођење надзора и снимања комуникације и да, уз потврду пријема, предају писма и друге пошиљке. Једноставним тумачењем долазимо до закључка да се наведена мера односи и на интернет провајдере, јер електронску пошту можемо сврстати под екстензивну формулацију друге пошиљке.

Друга посебна радња доказивања која је од нарочитог значаја за ову област је рачунарско претраживање података. На образложени предлог јавног тужиоца судија за претходни поступак може одредити рачунарско претраживање већ обрађених личних и других података и њихово поређење са подацима који се односе на осумњиченог и кривично дело, под законом предвиђеним условима. Ову меру извршава полиција, Безбедносно-информативна агенција, Војнобезбедносна агенција, царинске, пореске или друге службе или други државни орган, односно правно лице које на основу закона врши јавна овлашћења.

Правни прописи у области сајбер безбедности и спречавања електронског насиља

Поменути одступања од начела заштите приватности и тајности комуникација, су неопходна ради остваривања циљева у борби против друштвено опасних понашања и принципијелно нису спорна. Ипак, недоумице о њиховом спровођењу и начину примене законских овлашћења су честа у стручној јавности. Она, међутим, нису значајна само због борбе против високотехнолошког криминала, већ су важан аспект сајбер безбедности уопште, јер могу довести до злоупотреба везаних за кршење основних људских и мањинских права гарантованих Уставом и међународним уговорима. Законик о кривичном поступку, пак, није једини пропис који омогућава примену специјалних техника и посебних мера и процедура. Оне се могу имплементирати и на основу Закона о Безбедносно-информативној агенцији (Закона о Безбедносно-информативној агенцији, 2002; у даљем тексту: Закон о БИА) и Закона о Војнобезбедносној агенцији и Војнообавештајној агенцији (Закона о Војнобезбедносној агенцији и Војнообавештајној агенцији, 2009; у даљем тексту: Закона о ВБА и ВОА). Ови закони су се, од доношења до данас, мењали како би се ускладили са поје-

диним уставним начелима и стандардима заштите људских права. Њих ћемо, без обзира што су битни и из призме заштите од високотехнолошког криминала, првенствено разматрати из аспекта опште сајбер безбедности.

Закон о БИА, је предвиђао да директор Агенције може, ако је то потребно из разлога безбедности Републике Србије, својим решењем, а на основу претходне одлуке суда, одредити да се према одређеним физичким и правним лицима предузму одређене мере којима се одступа од начела неповредивости тајне писама и других средстава општења, у поступку утврђеном законом. Иако је стручна јавност на то упозоравала још од 2002. године, чл. 13, 14 и 15 Закона о БИА су проглашени неуставним тек 26. децембра 2013. године (Одлука Уставног суда РС, бр. предмета ИУз-252/2002).

Ова неодређена и недовољно јасна и прецизна одредба је измењена 2014. године. Њена непрецизност и подложност дискреционој одлуци извршне власти се понајвише читује у чињеници да нису дати никакви ближи критеријуми којима би се одредио круг физичких и правних лица према којима се мере могу одредити, нити су спецификоване врста и природа мера и поступака.

Важећа одредба експлицитније одређује да су посебне мере којима се одступа од неповредивости тајне писама и других средстава општења: тајни надзор и снимање комуникације без обзира на облик и техничка средства преко којих се обавља или надзор електронске или друге адресе, тајни надзор и снимање комуникације на јавним местима и местима којима је приступ ограничен или у просторијама, статистички електронски надзор комуникације и информационих система у циљу прибављања података о комуникацији или локацији коришћене мобилне терминалне опреме и рачунарско претраживање већ обрађених личних и других података и њихово упоређивање са подацима који су прикупљени применом претходно наведених мера. Садашње решење је свакако усаглашеније са Законом о кривичном поступку.

Члан 14 Закона о БИА прописује да се посебне мере могу одредити према лицу, групи или организацији за коју постоје основи сумње да предузима или припрема радње усмерене против безбедности Републике Србије, а околности случаја указују да се на други начин те радње не би могле открити, спречити или доказати или би то изазвало несразмерне тешкоће или велику опасност. Приликом одлучивања о одређивању и трајању посебних мера нарочито се узима у обзир да ли би се исти резултат могао постићи на начин којим се мање ограничавају права грађана, у обиму неопходном да се сврха ограничавања задовољи у демократском друштву (члан 14 став 2). Примену посебне мере предлаже директор агенције, а о њој одлучује суд, и то председник Вишег суда у Београду, односно судија којег он одреди међу судијама који су распоређени у Посебно одељење тог суда за које је законом одређено да поступа у предметима кривичних дела организованог криминала, корупције и других посебно тешких кривичних дела; у року од 48 часова од подношења предлога, што говори да је поштовано начело хитности у прописивању временских оквира. У случају да суд одбије предлог директора агенције, тј. донесе негативно решење, жалба се подноси Апелационом суду у Београду. О жал-

би одлучује веће састављено од троје судија Посебног одељења овог суда, за које је законом одређено да поступа у предметима кривичних дела организованог криминала, корупције и других посебно тешких кривичних дела, у року од 48 часова од часа изјављивања жалбе. Оваквом регулативом посебних мера је начелно поштован уставни принцип по ком једино суд, на основу закона, може одобрити одступање од начела неповредивости писма и друге комуникације.

Одговарајуће одредбе Закона о ВБА и ВОА су својевремено такође успешно оспорене пред Уставним судом Србије, а касније су мењане како би се прилагодиле уставним принципима. До измена закона из 2013. године, директор ВБА је могао да изда налог за примену мере тајног електронског надзора без одобрења суда (чл. 13. ст. 1. у вези са чл. 12. ст. 1. тач. 6) и чл. 16. ст. 2. Закона о ВБА и ВОА). Уставни суд Србије је 1. јуна 2012. године ову законску одредбу прогласио неуставном (Одлука Уставног суда РС, ИУз -1218/2010, од 19.04.2012. године, објављена у Службеном гласнику РС, бр. 88/09). Проблем је што чл. 41 Устава јемчи неповредивост тајности писама и других средстава комуницирања, а одступање се дозвољава само на одређено време и на основу одлуке суда, ако је неопходно ради вођења кривичног поступка или заштите безбедности Републике Србије, на начин предвиђен законом, што је истакнуто у иницијативу за оцену уставности, а Уставни суд прихватио као правно ваљан аргумент. У образложењу одлуке се истицало и позивање на члан 8 Европске конвенције о људским правима, која гарантује право на приватност, као и праксу Европског суда за људска права (Клас и други против Немачке, бр 5029/71(1978); Малоне против Уједињеног Краљевства, бр. 8691/79 (1984); Копланд против Уједињеног Краљевства, бр. 62617/00 (2007)).

Значајно је да се у одлуци Уставног суда истиче шта обухвата појам средства комуникације, сходно пракси Европског суда за људска права: „.....не само непосредан садржај комуникација, већ и податке о томе ко је и са ким остварио комуникацију, или је то покушао, у које време, колико дуго је одређени разговор трајао, колико учестало (фреквентно) је комуникација кроз преписку, разговоре или упућене поруке остваривана у одређеном периоду времена и са којих локација је вршена”. Ово је касније коришћено као аргумент и приликом оспоравања релевантних одредби Закона о БИА.

На неуставност ове одредбе је упозоравала стручна јавност, а она је констатована и у годишњем извештају Европске комисије о напретку Србије из октобра 2012. године, где је подвучено како је потребно да Србија разјасни и прецизира законски оквир за праћење и надзор комуникација од стране служби безбедности.

Према важећем решењу, директор (или лице које он овласти) је сада овлашћен за предлагање али не и одлучивање о примени мере. Посебан поступак или мера се предузима на основу образложене одлуке надлежног вишег суда. Надлежан је виши суд у седишту апелационог суда чијем подручју се припрема или је предузета радња чије је откривање, праћење и онемогућавање у надлежности ВБА. Председник Вишег суда одређује судије овлашћене за доношење одлуке.

Важну улогу у изградњи правног оквира сајбер безбедности имају закони и пратећа подзаконска регулатива у области заштите података. Најважније врсте података, чије прикупљање, обрада и заштита представљају законску обавезу су су: тајни подаци; подаци о личности; информације од јавног значаја; пословне тајне и професионалне тајне (Закон о тајности података, 2009; Закон о заштити података о личности, 2009; Закон о заштити пословне тајне, 2011; Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја, 2004).

Вреди поменути и прописе којима се регулишу основи информационог система Републике Србије и друга питања о вези примене информационо-комуникационих технологија у свакодневном животу (Закон о информационом систему Републике Србије (Службени гласник РС, бр. 12/96); Закон о ауторским и сродним правима (Службени гласник РС, бр. 104/09, 99/11, 119/12 и 29/16); Закон о електронским комуникацијама (Службени гласник РС, бр. 44/10, 60/13 и 62/14); Закон о електронском потпису (Службени гласник РС, бр. 135/04); Закон о забрани дискриминације (Службени гласник РС, број 22/09) и Закон о заштити потрошача (Службени гласник РС, бр. 73/10 и 6/16).

Можда и најважнији нормативни ослонац сајбер безбедности представљају законске одредбе којима се успоставља систем ране детекције и успешне превенције сајбер напада, уз додељивање јасних овлашћења и обавеза надлежним субјектима. Ове одредбе се налазе у недавно донетом Закону о информационој безбедности (Закон о информационој безбедности, 2016). Члановима 14 и 15. Закона прописано је успостављање Националног ЦЕРТ-а и одређене су његове надлежности, а сам начин вршења послове из надлежности Националног ЦЕРТ-а би требало да буде уређен посебним подзаконским актом. Предуслов за доношење тог општег правног акта и касније функционисање националног ЦЕРТ-а је дефинисање техничких, организационих и правних стандарда и процедура за обављање послове ЦЕРТ-а који су прописани чланом 15 овог Закона. Национални ЦЕРТ у складу са законским одредбама, требало би да прикупља и размењује информације о ризицима за безбедност ИКТ система, као и догађајима који угрожавају безбедност информационо-комуникационих система (ИКТ) и у вези тога обавештава, упозорава и саветује лица која управљају ИКТ системима у Републици Србији, као и јавност.

Коначну слику о потпуности и адекватности нормативног оквира за супротстављање безбедносним ризицима у сајбер простору не можемо добити уколико у разматрање не узмемо и одредбе о заштити од хетерогених видова угрожавања школске деце и младих на Интернету. Електронско насиље – специфична форма вршњачког насиља која је омогућена развојем савремених информационо-комуникационих технологија и која се темељи на злоупотреби различитих технолошких платформи како би се нарушио психички, а некада и физички интегритет жртве, представља нову манифестацију насиља међу младима (Privitera, Campbell, 2009). Млади су, несумњиво, и најчешћи и најлаковернији корисници друштвених мрежа. (Путник et al., 2013: 76). Истраживања показују да је овај феномен у непрестаном порасту. (Li, 2007, Beran, Li, 2005; Поповић-Ћитић et al., 2011:412). Ипак, међу теоретичарима не постоји универ-

зално прихваћена дефиниција електронског насиља. (Patchin, Hinduja, 2006; Hinduja, Patchin, 2008; National Crime Prevention Council, 2006; Smith et al., 2008).

Експлицитан појам електронског насиља као облика вршњачког насиља у домаћем нормативном оквиру налазимо само у одредбама једног подзаконског акта, заснованог на Закону о основама система образовања и васпитања (Службени гласник РС, бр. 72/09, 52/11). Усвајањем овог закона, Србија је започела са испуњавањем обавеза преузетих ратификацијом Конвенције о правима детета и обавезе поступања по препорукама Комитета за права детета из 2008. године (Нешић, Јовић, 2011: 54). Дефиниција електронског насиља, према овом Правилнику, гласи: „електронско насиље и злостављање је злоупотреба информационих технологија која може да има за последицу повреду друге личности и угрожавање достојанства и остварује се слањем порука електронском поштом, СМС-ом, ММС-ом, путем веб-сајта (веб сите), четовањем, укључивањем у форуме, социјалне мреже исл“ (Службени гласник РС, бр. 30/10).

Дефинисање појма електронског насиља даје нормативни основ за санкционисање понашања која се не могу обухватити појмом високотехнолошког криминала, али заслужују да буду санкционисана, и потребно је радити и на њиховој превенцији.

Стратешки оквир сајбер безбедности у Републици Србији

Уколико одемо корак даље у истом правцу, можемо закључити да би сајбер безбедност, као део ширег комплекса националне безбедности, требало да буде обухваћена и одредбама општих правних аката и политичко-правних докумената чији су предмет национална безбедност и одбрана. (Стратегија националне безбедности Републике Србије, 2009; Стратегија одбране Републике Србије, 2009; Закон о БИА, 2002; Закон о ВБА и ВОА, 2009; Закон о приватном обезбеђењу, 2013).

У поглављу Стратегије националне безбедности посвећеном представљању најважнијих ризика, изазова и претњи по националну безбедност РС, проблем безбедности сајбер простора (у ограниченом смислу) је елабориран у једној реченици: „тенденција повећаног коришћења информационо-комуникационих технологија праћена је константним повећањем ризика од високотехнолошког криминала и угрожавања информационих и телекомуникационих система. Ризик у овом погледу постоји од угрожавања споља, али и у могућности злоупотребе података о грађанима и правним лицима.“ Чини нам се да је ово недовољно за представљање једног од водећих глобалних безбедносних изазова савременог света.

Занимљиво је да творци Стратегије, набрајајући елементе политике националне безбедности, потпуно превиђају потребу за формулисањем политике информационе (сајбер) безбедности као засебног елемента, чиме се овом важном безбедносном изазову даје другоразредни значај. У нескладу са актуелном

безбедносном ситуацијом је и опредељење носилаца Стратегије да у оквиру структуре система националне безбедности не укључе посебне органе/институције које би се бавиле информационом (сајбер) безбедношћу.

Иако се у закључку Стратегије наводи да је она заснована на савременим теоријским сазнањима у области безбедности, националним искуствима и безбедносним потребама друштва, као и искуствима других држава у креирању система националне безбедности и решавању ризика и претњи безбедности, очигледни су крупни превиди којима је област од суштинског значаја за националну безбедност стављена у други план.

Проблему сајбер безбедности не посвећује довољно пажње ни Стратегија одбране Републике Србије, о којој се он помиње једино у одељку о безбедносним ризицима, изазовима и претњама, где се истиче: „Развојем савремених информационих технологија које су битан део системског уређења и остваривања функција државе, настају нове околности за деловање различитих група и недржавних актера у остваривању њихових циљева. На тај начин може да дође до угрожавања функционисања битних елемената система одбране кроз деловање сајбер претњи. Због тога је неопходно континуирано развијати технолошку и процедуралну заштиту елемената система одбране на свим нивоима организовања“ (Стратегија одбране Републике Србије, 2009: 9).

Закључна разматрања

Проблем стварања безбедног сајбер окружења је вишедимензионалан и захтева координисано деловање различитих чинилаца. Нормативна регулатива у сфери сајбер безбедности је од великог значаја, али уколико изостану стратегије, политике, акциони планови и мере којима се имплементирају законска решења, сви напори законодавца остају узалудни. Република Србија је последњих година унапредила национални правни оквир за супротстављање високо-технолошком криминалу и изградњу безбеднијег сајбер простора, али, на основу изнете анализе, закључујемо да исти још увек није на потребном нивоу.

Ово се посебно односи на чињеницу да још увек нису донете посебне стратегије сајбер безбедности и сајбер одбране (иако су надлежни скупштински одбор и владина Канцеларија Савета за националну безбедност указивали на неопходност њеног доношења још од 2013. године), што указује на непостојање системског приступа питању које је од суштинске важности за очување националне безбедности. Новодонети Закон о информационој безбедности није праћен одговарајућом подзаконском регулативом иако су законски рокови за њено доношење истекли. Хармонизација нашег права са одговарајућим међународним стандардима ће остати пуко испуњавање форме уколико се не предузму конкретни потези за усаглашавање друштвене и нормативне стварности, како би потоња постала чврст оквир за одговор на актуелне безбедносне ризике.

Забрињавајуће је и што одредбе закона којима се додељују овлашћења за предузимање специјалних истражних техника, посебних мера и поступака, низ година нису били усклађени са Уставом и међународним уговорима и стандардима заштите неповредивости тајности писма и других средстава комуникације. Иако су, након одговарајућих одлука Уставног суда и каснијих законодавних промена, отклоњене неусаглашености са Уставом, не чини се практичним и функционалним да закони који регулишу рад различитих служби безбедности, те Законик о кривичном поступку, имају неуједначену терминологију, па се и врсте посебних мера и поступака разликују (можда не суштински, али и ту остаје простор за недоумице и различита тумачења).

Ово се посебно односи на Закон о БИА и Закон о ВБА и ВОА, који би, с једне стране, свакао требали да се појмовно и материјално ускладе са Закоником о кривичном поступку, али, са друге стране, и да се међусобно поклапају. Можда би боље решење било да Закон о основама уређења служби безбедности на јединствен начин пропише врсте и начин примене посебних мера и поступака служби безбедности, а да предметни закони регулишу само специфичности у начину предузимања мере (посебно у односу на врсту физичких и правних лица према којима се одређују, услед различитог опсега деловања војних служби безбедности). На овај начин би се постигла већа правна сигурност грађана, а обавештајно-безбедносни подсистем сектора националне безбедности би деловао јединственије и хармоничније. Свакако, треба имати у виду да висок степен тајности нужно карактерише рад са обавештајно-безбедносним подацима, услед чега је потребно поштовати и начело ефикасности и економичности рада служби безбедности, које не сме бити нарушено неоправдано рестриктивним приступом законодавца. Очигледно, у овој области је неопходно еквилибрирати између различитих захтева – транспарентности и демократске контроле и заштите безбедности државе, при чему тасови на ваги не смеју отићи исувише на једну или другу страну.

Литература:

1. Beran, T. N., Li, Q. (2005). Cyber-harassment: A study of a new method for an old behavior. *Journal of Educational Computing Research*, 32(3), 265-277.
2. Boyd, D. (2007). Why youth (heart) social networks site: The role of networked publics in teenage social life. In D. Buckingham (ed.), *MacArthur Foundation Series on Digital Learning – Youth, Identity, and Digital Media Volume*. Cambridge, MA: MIT Press.
3. Vučinić Z. (2001). *Međunarodno ratno i humanitarno pravo*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
4. Gross, E. F., Juvonen, J., Gable, S. L. (2002). Internet use and well-being in adolescence. *Journal of Social Issues*, 58(1), 75-90.
5. Закон о ауторским и сродним правима (Службени гласник РС, бр. 104/09, 99/11, 119/12 и 29/16)
6. Закон о Безбедносно-информативној агенцији, (Сл. гласник РС", бр. 42/2002, 111/2009, 65/2014 - одлука УС и 66/2014)

7. Zakon o vojnobezbednosnoj agenciji i vojnoobaveštajnoj agenciji (Sl. glasnik RS", br. 88/2009, 55/2012 - odluka US i 17/2013)
8. Zakon o elektronskim komunikacijama (Službeni glasnik RS, br. 44/10, 60/13 i 62/14)
9. Zakon o elektronskom potpisu (Službeni glasnik RS, br. 135/04)
10. Zakon o informacionom sistemu Republike Srbije (Službeni glasnik RS, br. 12/96)
11. Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakona Republike Srbije (Sl. glasnik RS br. 39/03)
12. Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala, Službeni glasnik Republike Srbije br. 61/05, 104/09.
13. Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (Službeni glasnik RS, br. 72/09, 52/11)
14. Zakon o potvrđivanju Dodatnog protokola uz Konvenciju o visokotehnološkom kriminalu koji se odnosi na inkriminaciju dela rasističke i ksenofobične prirode izvršenih preko računarskih sistema, Službeni glasnik Republike Srbije broj 19/09
15. Zakon o potvrđivanju Konvencije o visokotehnološkom kriminalu, Službeni glasnik Republike Srbije broj 19/09
16. Zakon o potvrđivanju Konvencije o pravima deteta, "Službeni list SFRJ-Međunarodni ugovori", br.15/90)
17. Zakon o privatnom obezbeđenju, (Sl. glasnik RS br. 104/2013 i 42/2015)
18. Zakonom o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja (Sl. glasnik RS br. 120/04, 54/07, 104/09, 36/10)
19. Zakon o tajnosti podataka ((Sl. glasnik RS br. 104/09)
20. Zakon o zabrani diskriminacije (Službeni glasnik RS, broj 22/09)
21. Zakon o zaštiti podataka o ličnosti (Sl. glasnik RS br. 97/08, 104/09 - dr. zakon, 68/12 - US, 107/12)
22. Zakon o zaštiti poslovne tajne (Sl. glasnik RS br. 72/11)
23. Zakon o zaštiti potrošača (Službeni glasnik RS, br. 73/10 i 6/16)
24. Zakon o zaštiti podataka o ličnosti (Službeni glasnik RS, br. 97/08, 104/09, 68/12 i 107/12)
25. Zakonik o krivičnom postupku (Službeni glasnik RS, br. 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13, 55/14)
26. Convention on Cybercrime, Council of Europe, *Convention on Cybercrime*, 23 November 2001, Dostupno na: <http://www.refworld.org/docid/47fdfb202.html>
27. International Court of Justice, Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, advisory opinion, 1996
28. Krivični zakonik Republike Srbije (Službeni glasnik RS br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/16)
29. Li, Q. (2007). New bottle but old wine: A research of cyberbullying in schools. *Computers in Human Behavior*, 23(4), 1777-1791.
30. Milošević, M., Putnik, N. (2014). Problem pravne (ne)regulisanosti konflikata u kiber prostoru, *Treći program*, ISSN 0564-7010, sveska br. 162 (2/2014)
31. Mladenović, D. (2012). *Međunarodni aspekt sajber ratovanja*. Beograd: Medija centar „Odbrana“.
32. Melzer, N. (2011). *Cyberwarfare and International Law*. Geneva: UNIDIR.
33. National Crime Prevention Council (2006). *Cyberbullying*. <http://www.ncpc.org/cyberbullying>
34. Nešić, S., Jović, N. (2011). *Zaštita dece od nasilja u školama – izveštaj zaštitnika građana i panela mladih savetnika*. Beograd: Zaštitnik građana
35. Odluka Ustavnog suda RS, IUz -1218/2010, od 19.04.2012. godine, objavljena u Službenom glasniku RS, br. 88/09.

36. Odluka Ustavnog suda RS, IUz -252/2002, od 26. decembra 2013. godine, objavljena u Službenom glasniku RS, br. 65/2014. Tekst dostupan na: <http://www.ustavni.sud.rs/Storage/Global/Documents/Misc/%D0%9E%D0%B4%D0%B%D1%83%D0%BA%D0%B0%20I%D0%A3%D0%B7-252-2002.pdf>
37. Patchin, J. W., Hinduja, S. (2006). Bullies move beyond the schoolyard: A preliminary look at cyberbullying. *Youth violence and juvenile justice*, 4(2), 148-169.
38. Popović-Čitić, Djurić, Cvetković. (2011). The prevalence of cyberbullying among adolescents: A case study of middle schools in Serbia. *School Psychology International*, 32(4), 412-424.
39. Pravilnik o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje (*Službeni glasnik RS*, br. 30/10)
40. Privitera, C., Campbell, M. (2009). Cyberbullying: The new face of workplace bullying? *CyberPsychology & Behavior*, 12(4), 395-400.
41. Putnik, N. (2009). *Sajber prostor i bezbednosni izazovi*. Beograd: Fakultet bezbednosti.
42. Putnik N., Milošević, M., Cvetković, V. (2013). Problem zaštite obrazovno-vaspitnih ustanova od visokotehnološkog kriminala i elektronskog nasilja. *Sociološki pregled*, Vol. XLVII (januar-mart 2013), br. 1, 75 – 92.
43. Smith, P. K., Mahdavi, J., Carvalho, M., Fisher, S., Russell, S., Tippett, N. (2008). Cyberbullying: Its nature and impact in secondary school pupils. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 49(4), 376-385.
44. Stojanović, Z. (2012). Komentar Krivičnog zakonika. Beograd, Srbija: Službeni glasnik.
45. Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, 2009
46. Strategija odbrane Republike Srbije, 2009
47. Strategija razvoja informacionog društva u Republici Srbiji do 2020. godine, Službeni glasnik Republike Srbije broj 51/2010
48. *Tallinn Manual on the International Law Applicable to Cyber Warfare*, Michael N. Schmitt (Ed.). Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2013.
49. Urošević, V., Ivanović, Z., Uljanov, S. (2012). *Mač u world wide web-u*. Beograd: Eternal mix,
50. Hinduja, S., Patchin, J. (2008). Cyberbullying: An exploratory analysis of factors related to offending and victimization. *Deviant Behavior*, 29(2), 129-156.

CYBER SECURITY AND THE PROTECTION FROM CYBER CRIME IN SERBIA – STRATEGIC AND LEGAL FRAMEWORK

Summary: Due to outburst of contemporary informational technologies and growing IT dependence of post-modern society, cyber security developed into one of the most important fields of security studies. This interdisciplinary area requires multidimensional approach and strong coordination of all concerned subjects. The adequate strategic and legal framework is sine qua non condition for establishing solid ground in fight against cyber crime and other forms of cyber insecurity. International humanitarian law, with its contractual regimes, principles and regulations is developed as a normative framework for conventional warfare but it lacks precise norms tahta could regulate the legal status of cyber operations. The interpretations of existing international law, es extensive as it can be, still don't provide undoubtfull answers to all of the basic questions. National normative framework in Serbia consists of numerous laws and regulations, which are primiraly, focused on other fields, but partially regulate the matter of cyber security. Recently adopted Law on informational security is an important step ahead but it will not provide needed results until gover-

mental regulations based on this Law are adopted in order to secure the implementation. The authors present and analyze mentioned laws and regulations, pointing to certain inappropriate solutions and the lack of complete and precise norms. Also, the authors provide insight into strategic documents in this area and underline the fact that Serbia still lacks strategy of cyber security and defense. Finally, the authors deal with problem that arise from certain doubtful legal solutions in the matter of the use of special investigative techniques and methods by security services and the subjects of criminal procedure and suggest legislative changes that could lead to safer cyberspace and better results in fight against cyber threats.

Key words: cyber security, high-tech crime, legislation, security strategy

НЕНАД РАДОВИЋ*
БОРАН ЂУРЂЕВИЋ

Криминалистичко полицијска академија
Београд

УДК 343.95:159.9.019.2(141.78)

Монографска студија

Примљен: 29.04.2017

Одобрен: 18.05.2017

Страна: 193-202

(НЕ) ПОВЕЗАНОСТ ТЕТОВАЖА СА КРИМИНАЛОМ**

*„Све је знак ко хоће да гледа
све је порука ко уме да чита“.*

Непознати аутор

Сажетак: Свет криминала припада како појединцима које можемо назвати „соло играчима“ тако и добро или лошије организованим криминалним групама. На разноврсне начине ова лица и групе желе да искажу своју индивидуалност. Њихов начин живота, систем вредности, начин одевања, коришћење жаргона током комуникације и тетоваже помажу им да се на другачији начин представе друштву. Задатак полиције и друштвене заједнице између осталог и јесте да препознају и уоче знакове-симболе које криминалци поседују како би лакше могли да протумаче њихове скривене поруке а све ради процене њихове личности, спречавања и сузбијања криминалних активности. Аутори се у раду осврћу на историјски аспект тетоважа односно тетовирања лица, као и на могућу повезаност лица која поседују тетоваже са вршењем злочина.

Кључне речи: криминал, тетоважа, симбол

Увод

Приликом реализације криминалне активности, велику улогу и значај за поступање извршиоца има сама преступничка средина, њихова потреба за идентификацијом, улога професије, раније осуде, симболи и знакови криминалне групе. То подразумева присутност одређене делинквентске тактике и технике приликом извршења кривичних дела (Радовић-Ђурђевић, 2011:351). Анализа карактеристика откривених учинилаца кривичних дела против којих су припадници полиције поднели кривичне пријаве треба да омогући 1) иден-

* Е-mail: nenad.radovic@kpa.edu.rs

** Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта „Криминалитет у Србији и инструменти државне реакције“, који финансира и реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду, циклус научних истраживања 2015-2019. година.

тификовање повратника и 2) сачињавање профила типичног учиниоца одређене врсте кривичног дела (Вуковић, 2010:60).

У стручној и научној литератури под делинквентском тактиком и техником се подразумевају радне методе и средства које примењују извршиоци при припремању, извршењу и прикривању кривичних дела (Водинелић, 1984:4). Систем вредности, ставови и облици понашања су у оквиру криминалних група друкчије дефинисани. Неке од ових карактеристика се разликују у зависности од групе и врсте криминалитета којом се бави група (привредни криминалитет, кривична дела са елементима насиља). Члан усваја делинквентску тактику, начине вршења кривичних дела (укључујући и криминални потпис групе), начине како решавати могуће непланиране проблеме који могу да се појаве у току извршења кривичног дела (на пример, однос према потенцијалном сведоку), како се понашати ако буде лишен слободе па чак ког адвоката тражити да присуствује испитивању (Ђурђевић-Радовић, 2012:165).

Сасвим је природно да човек реагује на промену изгледа припадника своје врсте, у чему лежи основ овог облика (тетоважа) невербалне комуникације, јер је социјалност људска одлика. Основна улога телесних симбола и знакова је у остваривању социјалних контаката између појединаца и задовољењу међусобних потреба. Да би телесни знакови били запажени неопходно је да поједини облици понашања неког лица постану експресивни, препознатљиви за остале учеснике комуникације. На тај начин, извршиоци кривичних дела изражавају своје особине путем телесних знакова које често намерно истичу, како би дали до знања „свету око себе“ да се разликују од других истичући свој социјални статус. Међутим, може се ово тумачити и као својеврсни облик дезинформације о себи, доводећи у заблуду друге, а истовремено опонашајући оно што у суштини нису (Кривокапић-Крстић, 1995:122).

Говорећи о тетоважама можемо да закључимо да је данас више него раније присутно тетовирање различитих категорија лица, како младих, тако и средовечних и старијих. Тетовирање је присутно више међу мушком популацијом, мада се често могу видети тетоваже и код лица женског пола. У криминалистичкој пракси се истиче да су тетоваже присутне како међу лицима која припадају криминалном миљеу тако и међу онима која не припадају. Долазимо до закључка да су хетерогене популације лица која се тетовирају. Видљивост тетоважа долази до изражаја током летњих месеци с обзиром да се највећи број тетоважа налази на рукама, леђима, ногама, мање на врату или лицу. Просечна цена (од педесет евра до неколико хиљада) једне тетоваже варира у зависности од величине, употребљених боја и вештине тату мајстора.

Тетовирање подразумева трајно уношење мастила различитих боја у кожу уз помоћ посебно израђених игли. Углавном се лица тетовирају из естетских, ритуалних, обичајних и друштвених разлога. Тетовирање не потиче само с једног одређеног подручја, већ је кроз историју било познато у различитим културама. Јапанци се тетовирају такозваним „ирезуми“ тетоважама које су фацијалне што је у складу са јапанском традицијом. Познато је да је тетовирање различитих делова тела распрострањено широм света, почевши од Африке

(Берберска племена), Јужне Америке (Индијска племена), па све до Кине. Понекад је тетовирање представљало и симбол репресије када су нацисти током другог светског рата, означавали Јевреје тетовирањем бројева на подлактици. Тетоваже је немогуће или веома тешко уклнити. Приликом одстрањивања остају видљиви ожиљци на кожи па се чешће прибегава њиховом прикривању новом тетоважом (sr.wikipedia.org/sr-el/Tetoviranje). Тату мајстори говоре да воле рад по наруџбини – изазовнији је и уметнички задовољавајући за стварање нечег новог пре него коришћење флеса за репродуковање отрцане слике као што су трибал или кинеско слово. Многи људи желе да поседују тетоважу која носи њихову личну поруку и за њих има посебно значење и вредност. Међутим доста особа се тетовира како би једноставно пратили савремене трендове. Питање са којима се често сусрећу истетовиране особе јесте: „Које је значење ваше тетоваже“? Многе слике носе симболику и имају одређено значење. Често исти цртежи могу имати другачију симболику, све зависи са које се стране посматра и у ком окружењу. За неке цртеже постоје разноврсна тумачења везана за религију, митологију, историју, разне групе, различите културе и обичаје (sr.wikipedia.org/sr-el/Tetoviranje).

Тетоваже се измештају из маргиналних оквира и стављају у мејнстрим западне културе. Постале су популарне и општеприхваћене у јавној сфери, тако да не представљају више само обележје група. Наглашава се њихова естетска вредност, прелазе из домена субкултуре у царство уметности, креативности и личног изражавања (Политика:2016).

Историјски осврт на значај и улогу тетоважа

Као најстарији примери тетовирања се кроз историју наводе тетоваже Маорских племена са Новог Зеланда. На реч „tattoo“ наилазимо у списима капетана Кука које је забележио на путовањима јужним морима, а пре свега у својој књизи „Путовања Барка Ендевора“ (објављена 1771. године). У овој књизи Кук описује процес скарификације који је заједнички за тахићане. Он је описао да је процес био познат као „Tattaw“ и описао је како то изгледа „они цртају своје тело и боду своју кожу тамно плавом бојом коју добијају из уља ораха“. Ова врста подухвата остављала је неизбрисив траг на кожи домородаца и обично су је вршили над децом која су имала између десет и дванаест година. Занимљиво је напоменути да је ова реч усвојена и преживела у свим европским језицима као *Tatowierung* на немачком, *Tatouage* на француском и *Tatuaggio* на италијанском (Post:1968:516).

Тетовирање се некада сматрало веома ефикасним обликом казне у Кини. Видљиво и трајно обележавање криминалаца је требало да их подвргне срамоти поновним уласком у друштво. У древној кинеској историји, постојало је чак 200 кривичних дела за које је била предвиђена казна тетовирањем. На пример ако је особа била осуђена на крађу онда је кажњавана тетовирањем иза ува, а уколико би лице извршило неко теже кривично дело онда би било истетовирано по лицу (Reed, 2000:360).

Маори са Новог Зеланда створили су једну од најимпресивнијих култура у целој Полинезији. Њихове тетоваже се зову „моко“ и одражавале су префињен смисао за уметност. Они су користили своју вештину резбарења дрвета приликом осликовања коже. Моко тј. тетоважа преко целог лица био је одраз изузетности и говорио је о статусу особе, пореклу и припадности племену. Он је приказивао подвиге у рату и друге значајне догађаје из живота особе. Грци су тетовирање научили од Персијанаца. Њихове жене су биле опчињене идејом тетовирања као знаком егзотичне лепоте. Од Грка, тетовирање усвајају стари Римљани. Римски писци Виргилије, Сенека и Гален пишу да су многи робови и криминалци били тетовирани. Један правни спис из Ефеса показује да су у време раног римског царства сви робови одведени у Азију на себи имали истетовиране речи „плаћен порез“. Грци и Римљани су тетовирање такође користили и као казну. У раном четвртм веку када је Константин постао Римски цар и укинуо прогон хришћана, укинуо је и тетовирање лица, што је било уобичајено за осуђенике, војнике и гладијаторе. Константин је веровао да је људско лице представа божјег лика и да не треба да се изобличује или мрља (marko-stamenkovic/istorija-tattoo-umetnosti-od-praistorije-do-21-veka).

Петар Велики је наредио властима да користе иглу за цртање крста на рукама војних регрута који би напустили флоту. Цртеж на рукама био би испуњен посебним барутом како би се обезбедила његова видљивост и трајност. У раним римским казним системима, људи оба пола као и све друштвене класе су биле предмет казне путем телесног натписа. Тетовирање је такође имало важну улогу у одређивању припадности некој друштвеној групи, тако да су органи власти могли контролисати и пратити поједине грађене. Касније, грађани су почели да се тетовирају претварајући процес који је некада био дизајниран да их отуђи у процес којим се означавао њихов понос и припадност одређеној групацији. Криминалци су почели да користе тетоваже како би промовисали свој чин и статус у затворском свету, али само најтежим осуђеницима је било омогућено да поседују тетоважу на грудима с обзиром да су свој реноме стекли учинивши тешке злочине (Schrader,200:176).

Тетовирање је коришћено и у модерним затворским системима као начин да се деградирају затвореници. У Индији би лицима која су добијала доживотне казне затвора на челу било истетовирано њихово име, док су на пример у Аустралији, осуђеници на бродовима тетовирани како би се понизили и на тај начин остварио бољи надзор над њима (Awofeso, 2002:167).

Однос између тетоважа и криминалних активности

На постојање повезаности између криминала и лица која поседују тетоваже указао је и италијански лекар Чезаре Ломброзо још пре више од 100 година. Након испитивања 13,566 појединаца које су категорисали као искрене, луде и криминалце, Ломброзо је закључио да је тетовирање уобичајено међу криминалцима (Lombroso,1911).

Такође је Стренг у свом истраживању указао да 53% мушких затвореника у Енглеској и Велсу поседује тетоваже (Strang, 2000:64). Одељење за малолетничку делинквенцију у Енглеској износи податак да лица прву тетоважу осликовају на телу са 16 година старости. Уколико особа поседује тетоважу, полиција то може искористити као упозорење и прогнозу путем које се може извршити криминалистичка процена на основу израде скрининг формулара о животном стилу криминалаца (Walters et.al, 1990:314).

У појединим истраживањима криминолози покушавају да утврде везу између вршења кривичних дела и тетоважа. Међутим можемо поставити питање које је значење данас и да ли заиста постоји одређена повезаност између тетоважа и криминала? Према Волрабу, Талу и Кеплеру, тетоваже су израз и протест према родитељима, професорима и остатку друштва. Индивидуалност и бити другачији нису једине вредности којима теже лица која се тетовирају (Wohlrab et.al, 2006:90).

Дечес, Фин и Демерс су током 2002. године извршили истраживање у једној средњој школи Канаде. Желели су да утврде везу између ризичних понашања и поседовања тетоважа и пирсинга. Интервјуисали су 2180 ђака (старости између 12 и 18 година) у 23 средње школе. Резултате које су добили указују на постојање повезаности тетовираних лица са законом недозвољених активности, као и са припадношћу криминалним групама, проблемима са коцком, изостанком из школе (Deschesnes et.al, 2006:385).

Такође обратили смо пажњу на истраживање Гуена у коме су интервјуисани мушкарци и жене у Француској. У том истраживању циљ је био да се утврди да ли постоји одређена повезаност тетоважа и пирсинга са конзумацијом алкохола. Резултати студије показују да су тетовирана лица више конзумирали алкохол у односу на лица која нису имала тетоваже. Исти закључак је изведен и за лица која су поседовала пирсинг (Guéguen, 2011).

Кинг и Видурек су током 2013. године спровели студију на универзитету у Синсинатију (САД) како би утврдили повезаност између тетоважа и тенденције ка ризичном понашању. Истраживање је обухватило 998 студената, при чему је 29,6% имало тетоваже (више девојака него мушкараца). Студенти који су имали тетоваже су били склонији да користе алкохол и марихуану¹ и израженију склоност ка ризичном сексуалном понашању. Такође је утврђено да не постоји повезаност између суицидног понашања и суицидних идеја са тетоважама (King – Vidourek, 2013:542).

Лио Чанг и Су су током 2014. године спровели истраживање у коме су учествовали млади кинески притвореници у затвору у Тајвану. Резултати студије су показали да су затвореници који су поседовали тетоваже били склонији да вршењу превара, конзумацији наркотика и убиствима у односу на затворенике који нису били тетовирани. Током 2015. године Свами је утврђивао да ли

¹ Производља и стављање у промет опојних дрога данас су у целом свету стављени под контролу држава и међународне заједнице, а ограничени су на количине потребне у медицинске и научне сврхе (Делибашић, 2014:16).

постоји повезаност тетоважа са агесивношћу и непослушношћу. Он је затражио од 378 одраслих лица у Лондону да попуне упитник којим би покушао да утврди њихову агесивност у непослушност. Такође је направио и извештај о броју тетоважа које су поседовали (у односу на цео узорак, 25,7% лица су поседовала најмање једну тетоважу). Свами је истраживањем утврдио да су тетовиране одрасле особе имале изражајнију високо реактивну непослушност, бес и вербалну агесивност него особе које нису биле тетовиране (Swami et.al, 2015:150).

Истраживање које су спровели Зејлер и Кастен указује да не постоји само разлика између тетовираних и нететовираних лица већ је одлучујуће шта тетоважа представља односно које је њено значење. Постоји велика разлика између лица која поседују такозване мирније тетоваже у односу на лица која имају тетоваже са агесивном поруком. Према овим резултатима неке особе могу имати тенденцију да врше кривична дела. Такође резултати овог истраживања упућују на потребу да се становништво више упозна са значењем тетоважа. Постоји велика разноликост у погледу мотива због којих се особе подвргавају тетовирању. Цртеж односно слика тетоваже омогућава делимичан увид у личност особе која је поседује. Упркос чињеници да је у овом истраживању утврђена разлика у криминалном понашању између тетовираних и нететовираних лица, не постоји оправдање о предрасудама против тетовираних лица. Очигледно да постоји разлика о томе коју врсте тетоваже лице бира. Подела на мирније и тетоваже са агесивном поруком је и даље веома груба. Изгледа да су особе са тетоважом која садржи агесивну поруку више склоне криминалном понашању, у односу на лица која поседују друге врсте тетоважа (Zailer – Kasten, 2016:18).

Особе које се тетовирају, чине то на видљивим или скривеним деловима тела. Најчешћа места где се врше тетоваже на видљивим деловима тела су руке, зглобови руку, подлактице, надлактице, прсти, кључна кост док ређе на деловима главе односно уву, лицу итд. Места која нису видљива а где се лица претежно тетовирају су ребра, леђа, стопала, раме, потиљак, груди, стомак, кукови, иза ува. Тетоваже на видљивим деловима тела изазивају пажњу код других лица и углавном садрже одређено скривено значење.

Током 2006. године процењено је да 24% одраслих особа у Америци поседују тетоваже и да је већина тих лица старости између 20 и 31 године (Silver et.al,2009:520). Појединци указују да је тетоважа само одраз, а не узрок криминала или делинквенције (Peterson, 1997:45). Истраживачи тврде да су тетоваже знак ниског самопоуздања, девијантних сексуалних орјентација, повезаности са наркотицима и алкохолом, агесивних личности и импулсивности (Adams,2009:274).

Тетоваже могу рефлектовати затворски живот (затворске шипке, сат, итд), или можда означити посвећеност криминалном начину живота када су веома видљиве на лицу, врату или рукама (Lozano, 2010:54). Тетоваже као што су пуштена суза (представља термин којим се означава колико је лице извршило убиства у зависности од броја суза), хришћанске слике, женске особе, ло-

бања, слике илузија и антисоцијални слоган (Fuck the world) веома су популарне међу затворском популацијом (Demelo, 1993:11). У затвору, сама тетоважа може заштити лице да не буде повређено али исто тако због њеног поседовања неко може бити и лишен живота (Koch et.al, 2005:157).

Понекад можемо видети тетоваже које садрже одређене бројеве са скривеним значењем. Тако Холан указује да број 88 представља осмо слово абетеде X, а удвостручено означава "XX" нацистички поздрав „Хајл Хитлер“. Обично се носи на надлактици или леђима. Ознака указује на појединце који себе сматрају припадницима аријевске расе, и уобичајена је међу лицима беле боје коже. Бројем 23 означава се двадесет треће слово абетеде „W“ кога најчешће поседују расисти и групе скинхедса. Тетоважа са бројем 713 може да укаже на припадника мексичке мафије који живи у Хјустону (бројем 713 се означава позивни број за Хјустон док бројем 13 се означава тринаесто слово абетеде „M“ које је симбол за мексичку мафију). Такође, три истетовиране тачке око броја 13 су честе међу члановима мексичке мафије, и симболизују затвор, болницу и гробља – појмове повезане са начином живота припадника групе (Nolan, 2008).

Слова „FAIM“ представљају иницијале „Породице удружене Ирске мафије“. Припадници криминалне групе имају тетоваже детелине којом се означава њихова припадност Аријевском братству. Само чланови који су добили сагласност овог братства могу истетовирати детелину на своме телу (Nolan, 2008).

Међу млађом популацијом у Србији можемо уочити тетоваже са бројем 1312 којима се означавају прво, треће, прво и друго слово абетеде А.С.А.В.² што би у преводу могло да значи „Сви полицајци су копилад“ (*All Cops Are Bastards*). Међутим скраћеница А.С.А.В. може имати и значење „Увек носи библију“ (*Always Carry a Bible*).

Кривокапић и Крстић такође указују да је у затворским установама тетоваже широко распрострањен обичај. Својевремено, овај манир био је присутан и у војним установама где су ова знаковна обележја „примали“ војници приликом одслужења војног рока. Због тога треба правити разлику између презентираних знакова на кожи према њиховом извору настанка. Диференцијација према симболици је неминовна јер ови знакови не морају да припадају искључиво криминалној средини (Кривокапић – Крстић, 1995:13).

Пост указује „да је изгледно да постоји одређени степен корелације између присуства тетоваже и неког поремећаја личности“, иако је та корелација нејасна. Које врсте поремећаја су повезане са којим типовима тетоважа није могуће утврдити. Међутим он је сугерисао да су тетоваже израз сопственог опредељења односно израз личности (Post, 1968:521).

² Три навијача Ајакса су 7. јануара 2012. године кажњена због мајица са бројем 1312, што је други назив за А.С.А.В. Више о томе на: <https://sr.wikipedia.org/sr-el/A.C.A.B.>

Закључак

Криминалистичка анализа тетоважа није бескорисна, већ напротив увек има одговарајуће значење. Присуство тетоважа у савременом друштву је више него уобичајено, при чему се све више наглашава њихова естетска вредност. Све су више, спортисти, глумци, музичари, политичари и друге јавне личности носиоци савременог тренда. Док појединци томе прилазе тренутним заносом за многе то представља израз личности и жеље да се цртежом прикажемо другим. Такође, исте тетоваже могу имати другачију симболику у зависности ко их посматра и у ком окружењу. Често пута, цртежи који се осликавају на телу повезани су са религијским, митолошким, културним и другим обичајима. Гледајући кроз историјску призму можемо уочити да се тетовирању особа прилазило на различите начине, некада је то чинила држава како би постидела затворенике и на тај начин их стигматизовала, док се у највећем броју случајева тетоважама означава припадност некој друштвеној заједници, као што је то случај са криминалним групама (јапанске јакузе, банде мотоцилиста, руска мафија) војском, групе скинхедса итд. Тетоважама мушкарци изражавају своју мушкост, али исто тако може да се означи и различите врсте односа на пример однос између двоје лица која су заљубљена. Тетоважа може да буде и знак за добијање статуса унутар једне групе. Објашњавајући тетоваже понекад можемо доћи до ћорсокака с обзиром на њихову испреплетану природу кроз различитост мотива особа које се тетовирају. Као знак припадности одређеној групи остаје дубоко урезана у њиховој кожи. Може се користити и као облик интерне комуникације унутар групе али и ван ње. Тетоважом се може изразити и бунт према родитељима, професорима као и остатку друштва. Почев од италијанског криминолога Ломброза па све до данашњих истраживања научници указују да постоји одређена повезаност између лица која поседују тетоваже (са агресивном поруком) са вршењем криминалних активности. Познавање скривеног значења тетоважа је једнако важно како полицијском службенику, тако и оперативном раднику и јавном тужиоцу. Мишљења смо да би овом феномену требало дати шире значење у криминалистичко оперативном раду, како би лакше могли да уочимо и протумачимо скривене поруке које појединци са поносом носе на својој кожи.

Литература:

1. Adams, J (2009): *Marked difference, Tattooing and its association with deviance in the United States*. *Deviant Behavior*, 30(3)
2. Awofeso, N (2002): *Jaggers in the pokey: Understanding tattooing in prisons and reacting rationally to it*. *Australian Health Review*, 25(2)
3. Delibašić, Veljko (2014): *Suzbijanje zloupotreba opojnih droga sa stanovišta krivičnog prava*, Službeni glasnik, Beograd
4. Demello, M (1993): *The convict body: Tattooing among male American prisoners*. *Anthropology Today*, 9(1)

5. Deschesnes, M., Finès, P. & Demers, S (2006): *Are tattooing and body piercing indicators of risk-taking behaviours among high school students?* Journal of Adolescence, 29
6. Đurđević, Zoran., Radović Nenad (2012): *Kriminalistička operativa*, Kriminalističko policijska akademija, Beograd
7. Guéguen, N (2012): *Tattoos, Piercings, and Alcohol Consumption*. ISBRA, 36(7)
8. King, K. A & Vidourek R. A (2013): *Getting inked: Tattoo and risky behavioral involvement among university students*. The Social Science Journal, 50, 540-546.
9. Krivokapić, Vladimir., Krstić Ostoja (1995): *Kriminalistika taktika 2*, Policijska akademija, Beograd
10. Koch, J., Roberts, A, Armstrong, M., & Owen, D (2005): *Body art, deviance, and American college students*. Social Science Journal, 4 7(1)
11. Lombroso, C (1895): *Homme criminel*. I. Paris. Cited by M. Parmelee in "Introduction to the English version" in C. Lombroso (1911). *Crime: its causes and remedies* (pp. xi-xxii). Boston: Little, Brown&Co
12. Lozano, A, Morgan, R, Murray, D & Varghese, F (2010): *Prison tattoos as a reflection of the criminal lifestyle*, International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology, 001: 10.1177/0306624x10370829
13. Nina, Zeiler., Erich Kasten (2016): *Decisive Is What the Tattoo Shows: Differences in Criminal Behavior Between Tattooed and Non-tattooed People*, 5(2): 16-20
14. Nolan, 2008: *Tattoos and their meanings*, Canada Border Services Agency
15. Peterson, D (1997): *The tattooed delinquent or the delinquent tattoo?* A response to the typology of tattooed youth. Youth Studies Australia, 16(3)
16. Post, R.S (1968): *The relationship of tattoos to person-ality disorders*. Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science
17. Radović, Nenad., Đurđević Zoran (2011) : *Lie as an element of delinquency tactics*, Academy of criminalistic and police studies, Belgrade
18. Reed, C (2000): *Tattoo in early China*. Journal of the American Oriental Society, 120(3)
19. Silver, E, VanEseltine, M & Silver, S (2009): *Tattoo acquisition: A prospective longitudinal study of adolescents*, Deviant Behavior, 30(6)
20. Schrader, A. M (2000): *Branding the other/tattooing the self: Bodily inscription among convicts in Russia and the Soviet Union*, In Jane Caplan (Ed.) *Written on the Body: The Tattoo in European and American History*. Princeton, NJ: Princeton University Press
22. Strang, J., Hueston, J., Whiteley, C., Bacchus, L., Maden, T., Gossop, M. & Green, J (2000): *Is prison tattoo-ing a risk behaviour for HIV and other viruses?* Results from a national survey of prisoners in England and Wales. Criminal Behaviour and Mental Health, 10
23. Swami, V., Gaughan. H., Tran, U. S., Kuhlmann, T., Stieger, S. & Voracek, M (2015): *Are tattooed adults really more aggressive and rebellious than those without tattoos?* Body Image, 15
24. Vodinelić, Vladimir (1984): *Kriminalistika*, Zavod za Udžbenike i nastavna sredstva Beograd
25. Vuković, S (2010): *Prevenција kriminala*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd
26. Walters, G.D., Ravelle, L & Baltrusaitis, W.J (1990): *Predicting parole/probation outcome with the aid of the Lifestyle Criminality Screening Form*, Psychological Assessment, 2
27. Wohlrab, S., Stahl, J & Kappeler, P. M (2007): *Modifying the body: Motivations for getting tattooed and pierced*, Body Image, 4
28. <https://sr.wikipedia.org/sr-el/A.C.A.B>
29. <https://sr.wikipedia.org/sr-el/Tetoviranje>

(DIS) CONNECT TATTOOS WITH CRIME

Summary: As much as to individuals who can be called "solo players", the world of crime also belongs to well or badly organized crime groups. These individuals and groups try to express their individuality in different ways. Their way of life, system of values, styling, the use of specific language when communicating and tattoos help them to present themselves in a different way to the society. The task of the police and the community, among other tasks, is to recognize and see the signs-symbols that criminals have in order to interpret their hidden messages easier and so that they can assess their personality, preventing and combating crime activities. Authors of this paper discuss the historical aspect of tattoos, i.e. tattooing of face, as well as the possible relation of persons who have tattoos with committing crimes.

Key words: crime, tattoo, symbol

ЖАКЛИНА СПАЛЕВИЋ*
КОСАНА ВИЋЕНТИЈЕВИЋ
Универзитет Сингидунум
Београд

УДК 336.6:343.3/.7(004.451.642)
Монографска студија
Примљен: 02.05.2017
Одобрен: 22.05.2017
Страна: 203-216

ФОРЕНЗИЧКО РАЧУНОВОДСТВО И РЕВИЗИЈА У ДИГИТАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ

Сажетак: Дигитална форензика у рачуноводству и ревизији односи се на способност прикупљања и коришћења података, који имају за циљ да спрече, открију, прате и истраже потенцијалне преваре, неправилности или неусклађености у пословању привредних субјеката. Начини нелегалних дигиталних активности постају све софистициранији. Форензичко рачуноводство и форензичка ревизија морају да прате и користе дигиталне алате у савременом пословном окружењу. Не постоје јединствени начини примене дигиталне форензике у форензичком рачуноводству и ревизији, јер се стално усавршавају и иду у корак или испред ИТ дигиталних достигнућа.

Кључне речи: дигитална форензика, правни аспекти дигиталне форензике, форензичко рачуноводство, форензичка ревизија, форензичка анализа података

Увод

Током последњих 25 година, cyber криминал еволуира од апстрактне идеје у опипљиве претње светском тржишту и сектору безбедности. У протеклих пет година пораст напада заснованих на Интернету довео је до тога да државе, привредни субјекти, медији и cyber стручњаци за безбедност отворено говоре о том проблему. *ISACA (Information Systems Audit and Control Association)*¹ је објавила истраживање на тему: *Cybercrime: Defending Your Enterprise How to Protect Your Organization From Emerging Cyberthreats* које пружа увид у нека изражена настојања cyber претњи и мере за заштиту привредног субјекта од ових претњи.² Дигитално кретање новца привлачи предузетничке криминалце, што доводи до веће криминалне активности широм света (McAfee Labs, 2015). Асоцијација сертифицизованих истражитеља превара - *ACFE (Association of Certified Fraud Examiner)*³ је објавила извештај за 2016 годину. Резултати

* zspalevic@singidunum.ac.rs

¹ <https://www.isaca.org/pages/default.aspx>

² <https://www.isaca.org/Knowledge-Center/Research/ResearchDeliverables/Pages/Cybercrime-Defending-Your-Enterprise.aspx>

³ Association of certified Fraud Examiners, Retrived from: <http://www.acfe.com/>

истраживања обухватају обраду превара и злоупотреба кроз анализу 2410 случајева професионалних превара које су се догодиле у 114 земаља широм света.⁴ Укупан губитак проузрокован преварама у наведеној студији премашује 6,3 милијарде УСА долара, са просечним губитком по случају од 2,7 милиона USA долара.

Детекциони метод	Евидентирани случајеви		
	2012. година	2014. година	2016. година
Дојаве	39,1%	42,2%	43,3%
Интерна ревизија	16,5%	14,1%	14,4%
Контрола менаџмента	13,4%	16,0%	14,6%
Случајно	5,6%	6,8%	7,0%
Усаглашавање рачуна	5,5%	6,6%	4,8%
Други методи	5,5%	0,5%	1,1%
Преглед документације	3,8%	4,2%	4,1%
Ревизија	3,8%	3,0%	3,3%
Законодавни органи	2,4%	2,2%	3,0%
Праћење / мониторинг	1,9%	2,6%	1,9%
IT контрола	1,3%	1,1%	1,1%
Признање	1,3%	0,8%	1,5%

Табела 1: Почетно откривање професионалних превара

Табела 1. показује учесталост по критеријуму начина како су иницијално откривене преваре, укључујући поређење са истраживањем ове организације (ACFE) за 2012. и 2014. годину. Према анализи из 2016. године, на другом месту откривања превара је интерна ревизија (16,5%), а екстерна ревизија је на осмом месту (3,8%). На дигиталној технологији, као инфраструктури савременог пословања, је конципирана дигитална економија која се испољава кроз нове моделе пословања у области производње, услуга и других савремених сектора пословања. Истраживање које је 2016. године спровела консултантска фирма *Protiviti* у сарадњи са *North Carolina State University Enterprise Risk Management Initiative* обухватило је анкетање 735 финансијских директора и извршних директора (407 из САД и 328 из других региона). Предмет истраживања је било 30 врста ризика са којима се суочавају њихове компаније. Према обрађеним анкетама *cyber* претње су на трећем месту глобалних ризика. Сваки од десет идентификованих топ ризика за 2017. годину је показао раст у односу на претходну годину.

Рб	Ризик	Рејтинг	
		2017. година	2016. година
1	Економски услови	6,61	5,83
2	Регулаторни оквир и надзор	6,51	6,06
3	Cyber-претње	5,91	5,80
...	...		

Табела 2: Топ глобални ризици за 2017.годину (Amato, N., 2016)

⁴ Report to the nations on occupational fraud and abuse 2016 global fraud study, Retrieved from: <https://s3-us-west-2.amazonaws.com/acfepublic/2016-report-to-the-nations.pdf>.

Европска асоцијација за управљање ризиком (*The Federation of European Risk Management Associations FERMA*)⁵, као представник управљања ризиком привредних друштава на европском нивоу, сваке друге године објављује истраживање на тему топ десет ризика пословања у Европи. *FERMA* је у 2016. години објавила *European Risk and Insurance Report 2016* прикупљањем одговора преко 600 европских менаџера који управљају ризиком. Наведена истраживања су спроведена коришћењем *on line* анкета, што није случајно. Наиме, коришћење *on line* анкета добија на популарности због предности које даје овај модел; нека ранија истраживања су била углавном фокусирана на поређење између *on line* истраживања и других видова истраживања (*Gao, Z., House, L. A., Xie, J., 2015, 199-221*). Пораст забринутости за континуитет пословања и *cyber* ризике указује на потребу привредних друштава да буду отпорнија на спољне претње у виду *cyber* напада.

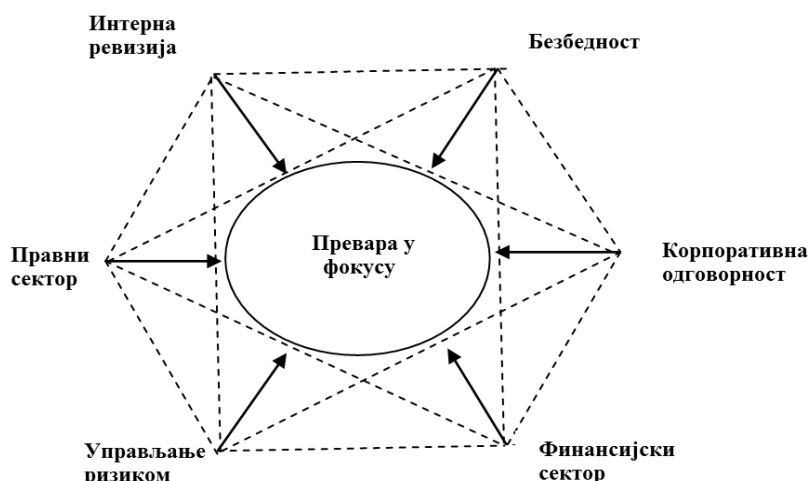
Првих десет ризика у 2016. години	Тренд у односу на 2014. год.	Вероватноћа	Ниво опадања	Ниво испуњености
Економски услови	раст	велика	*	*
Нарушавање континуитета пословања	ново	велика	**	**
Политичка, државна нестабилност	опадање	велика	*	*
Непоштовање прописа	опадање	велика	**	**
Конкурвенција	опадање	велика	**	*
Репутација и бренд	опадање	средња	**	**
<i>Cyber</i> напад/приватност података	раст	велика	**	*
Маркетиншка стратегија	опадање	велика	**	*
ИТ системи у дата центрима	раст	средња	**	**
Каматна стопа и замена девиза	раст	средња	**	**
*** - Високи ** - Средњи * - Ниски				

Табела 3: Топ 10 ризика у 2016. години (*FERMA*)

Ризик *дигитална трансформација* није међу првих десет, упркос растућој забринутости за *cyber* нападе и приватност података. У зависности од типа привредног друштва, може се јавити потреба да се укључе представници људских ресурса, сектора набавке, ИТ сектора, комуникација и други који имају интерес да се на прави начин управља ризиком од преваре.

На Слици 1. (*Samociuk, S. M., Iyer, N., 2013: 44*) приказани су организациони сектори компаније који се баве проценом могућих ризика од преваре. *Cyber* криминал је облик преваре. А превара је комплексан појам, како по садржини, тако и по обухвату поља на које се односи (Вукадиновић, 2016: 7). И најчешћа последица превара је неовлашћено отуђење или коришћење туђе имовине.

⁵ <http://www.ferma.eu/>

Слика 1: Стављање преваре у фокус

Имовина је скуп свих субјективних имовинских права једног лица. Предмет имовине (Марковић, 2015: 170) су: стварна права, интелектуална имовинска права (ауторска права и права индустријске својине), права личности (ако су изражена у имовинском виду) и облигациона права (изузев оних која се не могу уопште новчано изразити).

Финансијске и рачуноводствене преваре и злоупотребе

Финансијске преваре односно криминалне радње у финансијским извештајима представљају изазов на светском нивоу. Наиме, чак и најразвијеније тржишне економије са уређеним економско-правним системом нису у могућности да се изборе са проблемом финансијских превара.

Финансијске преваре су намерно, промишљено, нетачно тврђење или изостављање материјалних исказа или рачуноводствених података, који посматрано са осталим информацијама у целини, наводе на то да починилац промени или преуреди своју процену или одлуку (*Rezaee and Riley, 2010, p. 5*). Професионалне финансијске преваре према појавним облицима могу бити:

- против правно присвајање средстава или отуђење имовине,
- лажно финансијско извештавање и
- корупција.

Остали облици финансијских превара које АCFE није навео су: прање новца и компјутерски криминал.

Противправно присвајање средстава представља финансијску превару коју у највећем броју случајева врше запослени у организацији, самостално или у договору с трећим лицима. Запослени у овом случају користе своју позицију како би извршили злоупотребу ресурса организације, односно узимали, присвајали и користили за своје личне потребе материјална средства организа-

ције. Најчешћи облици проневере и злоупотребе имовине су: вишеструке исплате истом добављачу, неиздавање рачуна, плаћање фиктивних набавки, неевидентираних продаја, исплате зарада фиктивним радницима, лажне провизије и сл. Када се ради о појединим облицима противправног присвајања средстава, на светском нивоу у 2012. години највећи број случајева испољен је кроз неевидентираних продаја што износи 24,9% од укупног броја финансијских превара. Просечна штета по случају нанесена овом врстом преваре износи 100.000 УСА долара. Следећи најзаступљенији облик је противправно присвајање материјалне имовине који се односи на неодобрено коришћење машина, возила, компјутерске и друге опреме за приватне потребе. Овај тип злоупотребе имовине у 2012. години представља 17,2% од укупног броја превара.

Лажно финансијско извештавање је још један вид преваре и дефинише се као намеран акт издавања искривљених и обмањујућих финансијских извештаја у настојању да се избегне негативно мишљење о финансијској стабилности организације. Лажно финансијско извештавање се испољава у виду следећих пет повезаних облика: фиктивни приходи, лажна временска разграничења, прикривање обавеза и трошкова, неправилна обелодањивања, остале технике лажног финансијског извештавања (Петковић, 2011, 138).

Корупција представља злоупотребу јавних овлашћења за реализацију приватних користи. Како је она системска творевина, откривање корупције као сложене криминалне радње представља велики проблем због тога што обе стране које учествују у корупцији штите једна другу и обе имају користи од исте. Корупција наноси штету не само организацијама, него и економији земље јер разара поверење инвеститора, због чега опада ниво инвестиција, снижава се кредитни рејтинг земље, спречава раст и негативно утиче на развој. Према истраживању *ACFE* случајеви корупције заузимају средишње место у укупном броју финансијских превара, како по учесталости тако и по висини губитка, који просечно износи око 250.000 америчких долара.

Најчешћи облици превара у области рачуноводства (*Belak*, 2011: 42) су:

- непоштовање законске регулативе у циљу приказа жељених резултата,
- фалсификовање података и књиговодствених исправа,
- приказивање фиктивних догађаја,
- намерно искривљавање пословних догађаја и
- прикривање крађе новца и остале имовине.

Анализом рачуноводствених података проналазе се бројни облици превара. У основи се издвајају три карактеристична начина манипулисања подацима: злоупотреба правних прописа, манипулације у рачуноводственом евидентирању, непосредно кривотворење података у финансијским извештајима.

При злоупотреби правних прописа ради се о злоупотреби правних норми тако да се на изглед створи слика њиховог поштовања, а у ствари се унутар прописа траже путеви и странпутице, како би се постигли жељени пословни циљеви, а то је најчешће захтевани пословни исход. Да би се постигао тај циљ, бројним се манипулацијама стварају другачије вредности средстава, трошкова и одлива.

При манипулацијама у рачуноводственом евидентирању се ради о фиктивним или неправилним начинима рачуноводствене обраде података, с намером да се прикрије права слика о стању средстава, извору средстава и пословном исходу. Овде се јављају погрешни и фиктивни рачуноводствени подаци, као нпр: подаци о фиктивној продаји и фиктивном приходу, манипулације приликом пописа средстава и обавеза, прецењивање и касније смањење вредности тих средстава организације, промене начина и метода вредновања, разбијање пословног догађаја и његове вредности на више саставних делова, прекњижавање са једнога конта на више конта и губитак прегледности пословног догађаја, намерно криво књижење стварних или привидних пословних догађаја на неправилна конта.

Кривотворења података у рачуноводственим извештајима посебно у основним рачуноводственим извештајима долази у тренуцима када се починитељ тих дела не одлучи за манипулације у самом евидентирању, већ манипулише с подацима о билансу и, на пример, преноси их у посебне табеле и сврстава у неодговарајуће групе, или их рецимо не прикаже у стварној вредности, јер жели да прикаже циљну вредност економске категорије, да би задовољио очекивањима примаоца таквих извештаја.

Тип компаније	Процентуална заступљеност	Просечни губитак у USD
Приватне компаније	39,1%	278.000
Јавне компаније (компаније на берзи)	28,4%	142.000
Мале компаније (мање од 100 запослених)	38,2%	200.000
Средње компаније (101 до 999 запослених)	20,0%	176.000
Велике компаније (од 1000 до 9.999 запослених)	23,0%	116.00
Корпорације (преко 10.000 запослених)	18,9%	147.000

Табела 4: *Заступљеност превара према типу компаније*

Веома често оваква кривотворења починитељ ретроградно поправља, односно прилагођава податке у пословним књигама, а можда чак и у пословним листама. Величина финансијских превара такође у многоме зависи од типа компаније. Табела 4. приказује процентуалну заступљеност превара према типу компаније у САД, као и просечне месечне губитке (*Vonva*, 2009).

Дигитална форензика

Дигитална форензика обухвата употребу компјутерских и информационих система знања, заједно са правним знањима, у циљу анализирања и добијања правно прихватљивог дигиталног доказа, његове обраде и чувања на законски прихватљив начин. Она се примарно користи за истраге које су усмерене ка правним или законским питањима за спровођење које ће вероватно завршити на суду. Дакле нагласак је на правној прихватљивости прикупљених дигиталних доказа. Дигитални докази су изузетно нестабилни и могу се лако изгубити и бити искривљени. Постоји потреба да се они сачувају и да се њима рукује на начин који ће осигурати да нису, нити ће бити измењени или униш-

тени. Међутим проблем може настати због тога што дигитална форензика користи алате и технике који могу да се користе за опоравак изгубљених датотека и за унутрашњу управу (као што је праћење и проналажење злоупотреба).

У Великој Британији је у употреби процедура чувања “континуитета доказа”, која обезбеђује сигурност да се дигитални докази прикупљају, обрађују, користе и чувају са дужном пажњом, тако да се не мењају или уништавају, или да не могу бити “закључани”. Те процедуре укључују састављање документације о томе како се дигитални докази стичу, обрађују, користе, чувају, ко са њима рукује. Форензички дигитални докази који се користе на суду морају да буду прикупљени и документовани на правно прихватљив начин. Дигитална форензика се може користити за истраге ревизије и може бити веома корисна када се истражују преваре. Ревизори могу користити форензичке алате и технике, пратити, анализирати усклађеност са организационим политикама и регулативом.

Бављење дигиталном форензиком је делатност од које форензичари очекују за себе остварење одговарајуће зараде, те је битно да свој посао обаве што је могуће ефикасније. Та ефикасност се изражава кроз тзв. „форензичку спремност“. *CESG Good Practice Guide No. 18, Forensic Readiness*,⁶ дефинише форензичку спремност као: Постизање одговарајућег нивоа способности од стране организација како би биле у стању да наплате, очувају, заштите и анализирају дигитални доказ, тако да се ови докази могу ефикасно користити у свим правним стварима, у дисциплинским поступцима, или на суду. Није лако прогнозировать када може бити потребан неки дигитални доказ. Осим тога, употреба може бити за интерне потребе, или по основу регулаторних или законских захтева или других спољашњих разлога. Форензичка спремност помаже организацији да усмери своје активности, тако да проналажење дигиталних доказа постаје лако. Потребно је дигиталне доказе правилно приказати и чувати пре него што дође до инцидента. Дигитална форензика је делатност које се стално развија и од дигиталног форензичара се очекује да поседује и одговарајућа знања, али и вештине које мора стално унапређивати. Потребу сталног развоја дигиталне форензике потврђују и резултати глобалног истраживања које су у новембру и децембру 2015. године спровели *ISACA i RSA Conference*.⁷

Учесници анкете су потврдили да се методологије напада, повреда организација и података, убрзано и софистицирано развијају. Тренутно стање глобалног *cyber* обезбеђења је хаотично, и не очекује се да ће се напади успорити. Скоро 75% испитаника очекује да ће постати мета напада у 2016. години. *Cyber* криминалци су најзаступљенији криминалци.⁸ Због природе истраживања, циљна популација се састојала од појединаца који имају *cybersecurity* посао. Наиме, од 842 људи који су учествовали у истраживању њих 461 има као примарни посао *cybersecurity* или безбедност информација.

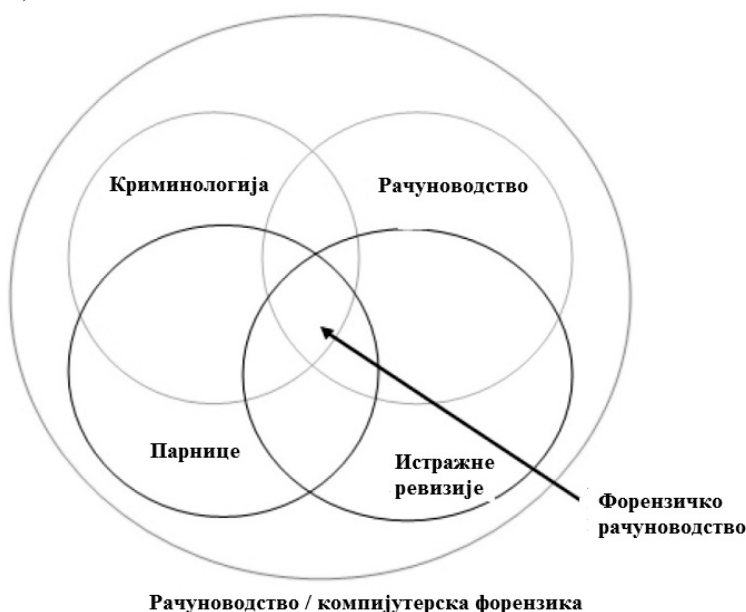
⁶ *The National Archives, (2011): Digital Continuity to Support Forensic Readiness*, Retrieved from: <http://www.nationalarchives.gov.uk/documents/information-management/forensic-readiness.pdf>

⁷ <https://www.rsaconference.com/>

⁸ https://www.isaca.org/cyber/Documents/state-of-cybersecurity_res_eng_0316.pdf

Дигитална форензика у рачуноводству

Форензичко рачуноводство интегрише рачуноводство, криминологију, компјутерску форензику (истраге), парнице, истражне услуге ревизије пословних проблема као ште је приказано на *Слици 2.* према *Smith and Crumbley* (2009: 1- 24).

Слика 2: Вештине форензичког рачуновође (Smith, G., Crumble D., 2009: 68)

Област истраживања форензичког рачуноводства је широка и обухвата преваре, испитивање, *due diligence*, процену ризика, откривање лажираних финансијских извештаја, *cyber* криминала, илегални трансфер новца, модалитете ризика према *M. Wagner and P. Frank* (1986). Данас се у рачуноводственим евиденцијама информације обрађују и чувају у дигиталном облику. Тако да уколико дође до криминалне истраге неће бити могуће да се она спроведе без ИТ форензичког рачуновође. Мотивациони фактори криминалних радњи: могућност, притисак, рационализација, важе и за преваре у рачуноводству. Ови фактори креирају такозвани троугао незаконитих радњи. Могућност представља околност која је плодно тло за превару, јер лице просто има могућност да је изврши.

Рационализација је врста околности при вршењу превара где лице налази низ оправдања која његову намеру за вршење криминалне радње оправдавају. Притисак, чине околности које од лица која чине превару императивно, захтевају ликвидна средства која он на тај начин покушава да обезбеди.

Најчешћи облици кривичних дела са којима се сусреће форензички рачуновођа су: крађа, провална крађа, завера, проневера, превара, плачка, изнуда, подметање пожара, подстицање, помагање и подржавање.

Дигитална форензика у ревизији

Дигитална форензичка ревизија је стручан истраживачки посао који ревизори обављају применом метода, техника истраживања, ослањајући се на рачуноводствена знања, знања интерне и екстерне ревизије и дигиталне технологије.

Ревизори морају да траже постојање материјално погрешних исказа у финансијским извештајима било услед грешака или преваре. *SAS* бр. 99, *Разматрање незаконитих радњи у ревизији финансијских извештаја*⁹ и *briefing paper*, *Финансијска превара*,¹⁰ коју је написала саветодавна група одбора *PCAOB (Public Company Accounting Oversight Board)*, пружа ревизорима специфичне смернице о трагању за преваром (*William S. H., Jey J. L., George R. Y.*, 2014: 125).

Међународни стандард ревизије 240: Одговорност ревизора (током ревизије финансијских извештаја) за преваре усвојио је Одбор за међународне стандарде ревизије и уверавања (*International Auditing and Assurance Standards Board - IAASB*)¹¹ (*IAASB*, 2015). Интерни ревизори су упућени да у свом раду против превара у привредном субјекту примењују следеће Стандарде који су прописани у Међународном оквиру професионалне праксе од стране Института интерних ревизора (*IIA*)¹².

1. *IIA Стандард 1200: Стручност и дужна професионална пажња*

1210 А2. - Интерни ревизор мора поседовати довољно знања да може да проучи ризик од преваре и начин на који организација њиме управља, али се од њега не очекује да поседује исти ниво стручног знања као особа чија је главна одговорност откривање и истраживање преваре (Међународни стандарди за професионалну праксу интерне ревизије (стандарди), 2016: 9).

2. *IIA Стандард 1220: Дужна професионална пажња*

1220 А1. Интерни ревизори морају демонстрирати дужну пажњу, тако што ће узети у обзир вероватноћу појаве значајних грешака, превара или неусаглашености (Међународни стандарди за професионалну праксу интерне ревизије (стандарди), 2016: 10).

3. *IIA Стандард 2060: Извештавање вишег руководства и одбора*

Извештавање, такође, мора обухватити и питања контроле и значајних изложености ризику, укључујући ризик преварних радње, питања, корпоративног управљања и остала питања која су неопходна или захтевана од стране одбора или вишег руководства.

4. *IIA Стандард 2120: Управљање ризиком*

1220 А2. Активност интерне ревизије мора проценити могућност настанка преваре и начин на који се у организацији управља ризиком од преваре.

5. *IIA Стандард 2210: Циљеви ангажмана*

2210 А2. Приликом утврђивања циљева ангажмана, интерни ревизори морају узети у обзир вероватноћу појављивања значајних грешака, преваре, неусаглашености и остале ризике.

⁹ Consideration of Fraud in a Financial Statement Audit, Retrieved from:

<http://www.aicpa.org/research/standards/auditattest/downloadabledocuments/au-00316.pdf>

¹⁰ Consideration of Fraud in a Financial Statement Audit, Retrieved from:

<https://pcaobus.org/Standards/Auditing/pages/au316.aspx>

¹¹ <https://www.iaasb.org/>

¹² <https://na.theiia.org/Pages/IIAHome.aspx>

Неке ревизорске куће имају одељења која се баве форензиком. Одељење форензичке ревизије у оквиру ревизорске куће обухвата следеће послове: саветодавну подршку судским споровима, сведочење на суду, истрагу преваре (*Rezaee*, 2002: 227).

Правци унапређења дигиталне форензике

Два су правца унапређења ефикасности дигиталне форензике у рачуноводству и ревизији:

Развој и примена алата за дигиталну форензику у рачуноводству и ревизији

Форензичка анализа података у рачуноводству и ревизији подразумева прикупљање и обраду података, који треба да спрече, открију, прате или истраже потенцијалне преваре, неправилности или неусклађености у пословању привредних субјеката. Ревизорска кућа *Ernst&Young*¹³ у сарадњи са компанијом *Longitude Research*¹⁴ спровела је глобално истраживање о коришћењу форензичке анализе података. Истраживање је обухватило 665 руководиоца у привредним субјектима који активно користе форензичку анализу података (*FDA* – eng. *forensic data analytics*).

По претходном истраживању из 2014. године¹⁵, 64% испитаника је сматрало да је ниво инвестиција у алате за форензичку анализу података задовољавајући. Према резултатима истраживања из 2016. године тај проценат износи само 55%. У наредне две године, троје од петоро испитаника планира додатна улагања у форензичку анализу података. Као главне разлоге, за та улагања, испитаници наводе виши ризик од субег криминала (53%) и надзор од стране регулаторних органа (43%).

Мултинационалне компаније све више користе напредну дигиталну форензичку анализу података, да би се супротставиле повећаним ризицима пословања са којима се суочавају. Нове технологије и технике праћења и надзора им помажу при управљању ризицима везаним за преваре и субег нападе. Коришћење података је све софистицираније, те 75% испитаника тврди да рутински анализира велику количину података, што им омогућава бољи увид у потенцијалне ризике у оквиру њиховог окружења.

Привредна друштва традиционално користе форензичке анализе података током истрага превара. Коришћењем *FDA* алатки за превенцију и детекцију

¹³ Global Forensic Data Analytics Survey 2016, Retrieved from: [http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-forensic-data-analytics-survey-2016/\\$FILE/ey-forensic-data-analytics-survey-2016.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-forensic-data-analytics-survey-2016/$FILE/ey-forensic-data-analytics-survey-2016.pdf)

¹⁴ Global Forensic Data Analytics Survey 2016, Retrieved from: <http://www.longituderesearch.com/work/global-forensic-data-analytics-survey-2016/>

¹⁵ Global Forensic Data Analytics Survey 2014: Retrieved from: [http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY-Global-Forensic-Data-Analytics-Survey-2014/\\$FILE/EY-Global-Forensic-Data-Analytics-Survey-2014.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY-Global-Forensic-Data-Analytics-Survey-2014/$FILE/EY-Global-Forensic-Data-Analytics-Survey-2014.pdf)

потенцијалних превара може се избећи да до њих (а самим тим и пословних губитака) уопште и дође. Другим речима, уместо да се алатке форензичке анализе података користе искључиво у реактивне сврхе (тј. истраге), њихово коришћење у превентивне и детективне сврхе може бити од велике користи за компаније. На основу спроведеног истраживања следи да компаније које су имале позитивно искуство са коришћењем *FDA*, су потрошиле 1/3 својих буџета намењених за превенцију превара и усклађеност пословања, управо на унапређење *FDA*.

Правни оквир за унапређење дигиталне форензике у рачуноводству и ревизији

Форензички рачуновођа ради у области права и зато је битно да познаје кривичне и грађанске поступке и врсте кривичних дела која постоје. Од форензичког рачунође се захтева сарадња са стручњацима из правних и дигиталних наука у правцу разрешења форензичког проблема.

Број и назив главе у Кривичном Законнику	Назив кривичног дела	Члан
Глава двадесет прва Кривична дела против имовине	Утаја	207
	Превара	208
	Неосновано добијање и коришћење кредита и других погодности	209
Глава двадесет друга	Пореска утаја	229
	Прање новца	231
Кривична дела против привреде	Несавестан рад у привредном пословању	234
	Проузроковање стечаја	235
	Проузроковање лажног стечаја	236
	Злоупотреба овлашћења у привреди	238
Глава тридесет друга Кривична дела против правног саобраћаја	Фалсификовање исправе	355
	Посебни случајеви фалсификовања исправе	356
	Фалсификовање службене исправе	357
	Навођење на оверавање неистинитог саобраћаја	358

Табела 5: *Криминалне радње према кривичном законодавству Републике Србије*

Криминалне радње према одредбама кривичног законодавства Републике Србије са којима форензички рачуновођа треба да буде упознат су приказане у наредној табели 5. У области форензичког рачуноводства посебан акценат на директну примену и примену методе индукционог закључивања дат је кроз:

- Закон о рачуноводству, "Службени гласник РС", број 62/2013;
- Закон о ревизији, "Службени гласник РС", број 62/2013;
- Закон о спречавању прања новца и финансирања тероризма, "Службени гласник РС", бр. 20/2009, 72/2009, 91/2010 и 139/2014;
- Закон о привредним друштвима, "Службени гласник РС", бр. 36/2011, 99/2011, 83/2014 - др. закон и 5/2015;
- Закон о кривичном поступку Републике Србије ("Сл. гласник РС", бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 и 55/2014);

- Кривични законик ("Сл. гласник РС", бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014);
- Закон о агенцији за борбу против корупције ("Сл. гласник РС", бр. 97/2008, 53/2010, 66/2011 - одлука УС, 67/2013 - одлука УС, 112/2013 - аутентично тумачење и 8/2015 - одлука УС).
- Закон о одговорности правних лица за кривична дела, "Службени гласник РС", бр. 97/2008;
- Закон о привредним преступима, "Сл. лист СФРЈ", бр. 4/77, 36/77 - испр., 14/85, 10/86 (пречишћен текст), 74/87, 57/89 и 3/90 и "Сл. лист СРЈ", бр. 27/92, 16/93, 31/93, 41/93, 50/93, 24/94, 28/96 и 64/2001 и "Сл. гласник РС", бр. 101/2005 - др. закон;
- Закон о прекршајима, "Службени гласник РС", бр. бр. 65/2013, 13/2016 и 98/2016 - одлука УС;

Закључак

Послови дигиталне форензике ће у будућем периоду бити све актуелнији. Неопходно је стално проширивати и усавршавати листу форензичких алата и правну регулативу. То ће допринети да методе за спречавање и откривање превара у рачуноводству и ревизији постану адекватне све софистициранијим методама сумњивих трансакција. Примена дигиталне форензике у рачуноводству и ревизији подразумева знања из: информационих технологија, права, криминологије, националне и међународне регулативе из области рачуноводства, интерене и екстерене ревизије, етике за професионалне рачуновође. Пословно окружење у Републици Србији захтева да се дигитална форензика у рачуноводству и ревизији што пре укључи у законску регулативу и да се што пре крене са применом у текућем и наредним пословним периодима. Повећана употреба и зависност од информационих технологија за вођење привредног субјекта довели су до доступности дигиталних података који могу да се користе да се у случају нежељених пословних догађаја открије: шта, где, како и зашто се десило. Дигитални докази могу да доведу до оптужнице или правдања појединца или привредног субјекта. Дигитални докази треба да се третирају са дужном пажњом.

Привредни субјекти морају бити свесни важности форензичког планирања и форензичке спремности, јер је то услов континуитета и напретка њиховог пословања. Неки докази могу бити измењени или изгубљени, па се у том случају проблем преваре не може решити на прихватљив начин. Форензичка спремност у великој мери смањује ове проблеме, посебно зато што велики део доказа потребних је доступан пре инцидента, током инцидента и када истрага почне. Форензичка спремност помаже у обезбеђивању поступања запослених са политиком организације или регулативама због сталног праћења и преиспитивања. Правац унапређења дигиталне форензике треба да буде у томе да се алатке форензичке анализе података не користе искључиво у реактивне сврхе (тј. истраге), већ и у превентивне и детективне сврхе.

Литература:

1. Amata, N. (2016): The top global risks for 2017, Retrieved from: <http://www.cgma.org/MAGAZINE/NEWS/PAGES/2017-TOP-GLOBAL-RISKS-201615723.ASPX>
2. Amato, N., (2016): The global risks for 2017, Retrieved from: <http://www.cgma.org/magazine/news/pages/2017-top-global-risks-201615723.aspx>
3. Association of certified Fraud Examiners, Retrived from: <http://www.acfe.com/>
4. Belak, V. (2011): *Poslovna forenzika i forenzičko računovodstvo Borba protiv prevare*, Belak Excellens d.o.o. Zagreb.
5. Consideration of Fraud in a Financial Statement Audit, Retrieved from: <http://www.aicpa.org/research/standards/auditattest/downloadabledocuments/au-00316.pdf>
6. Consideration of Fraud in a Financial Statement Audit, Retrieved from: <https://pcaobus.org/Standards/Auditing/pages/au316.aspx>
7. Ferma (2016): European risk and Insurance report, Retrieved from: http://ferma.eu/app/uploads/2016/09/FERMA-ERIR-2016_VF_26_10_2016.pdf
8. Gao, Z., House, A. L., Xie. J. (2015): *Online Survey Data Quality and Its Implication for Willingness-to-Pay: A Cross- Country Comparison*, Canadian Journal of Agricultural Economics, 2015, John Wiley and Sons.
9. Global Forensic Data Analytics Survey 2016, Retrieved from:
10. [http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-forensic-data-analytics-survey-2016/\\$FILE/ey-forensic-data-analytics-survey-2016.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-forensic-data-analytics-survey-2016/$FILE/ey-forensic-data-analytics-survey-2016.pdf)
11. Global Forensic Data Analytics Survey 2016, Retrieved from:
12. <http://www.longitudereseach.com/work/global-forensic-data-analytics-survey-2016/>
13. Global Forensic Data Analytics Survey 2014: Retrieved from:
14. [http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY-Global-Forensic-Data-Analytics-Survey-2014/\\$FILE/EY-Global-Forensic-Data-Analytics-Survey-2014.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY-Global-Forensic-Data-Analytics-Survey-2014/$FILE/EY-Global-Forensic-Data-Analytics-Survey-2014.pdf)
15. Hopwood, W., Leiner, J. J., Young, R. G. (2014): *Forenzičko računovodstvo*, Izdavač: Univerzitet Singidunum, Beograd.
16. Marković, V. (2015): *Imovina i odgovornost za obaveze preduzetnika*, FINIZ Međunarodna naučna konferencija Univerziteta Singidunum, Beograd
17. Međunarodni standardi za profesionalnu praksu interne revizije (standardi), Preuzeto sa: <https://na.theiaa.org/translations/Public Documents/IPPF-Standards-2017-Serbian.pdf>
18. McAfee Labs, (2015) : „Threats Report“, Retrieved from: <https://www.mcafee.com/hk/resources/reports/rp-quarterly-threats-aug-2015.pdf>
19. Petković A.(2011). *Tehnike sačinjavanja lažnih finansijskih izvještaja*. Podgorica: Računovodstvo i revizija, Institut sertifikovanih računovođa Crne Gore.
20. Report to the nations on occupational fraud and abuse 2016 global fraud study, Retrieved from: <https://s3-us-west-2.amazonaws.com/acfepublic/2016-report-to-the-nations.pdf>
21. Rezaee, Z.; Riley, R. (2010). *Financial statement fraud - Prevention and detection*. New Jersey: John Wiley and Sons
22. Rezaee, Z., (2002), *Financial Statement Fraud: Prevention and Detection*, New York: Wiley.
23. Samociuk, S. M., Iyer. N. (2013): *Kratak Vodič kroz RIZIK OD PREVARE*, Otkrivanje prevare i stvaranje otpornosti, Naslov originala A Short Guide to Fraud Risk, NORIPS, Profiprint Beograd.

24. Smith, G. S., Crumbley, D. L. (2009): How Divergent are Pedagogical Views Toward the Fraud/Forensic Accounting Curriculum? *Global Perspectives in Accounting Education* Vol. 6.
25. Smith, G. S., Crumbley D. L. (2009): *Defining a Forensic Audit*, *Journal of Digital Forensics, Security and Law*, Vol. 4(1), pp. 61-80.
26. *The National Archives*, (2011): Digital Continuity to Support Forensic Readiness, Retrieved from: <http://www.nationalarchives.gov.uk/documents/information-management/forensic-readiness.pdf>
27. Vukadinović, P. (2016): *Forenzička revizija: teorijske refleksije i empirijske šeme prevара*, *Revizor* Vol.. XIX, No. 74, 2016, Beograd.
28. Vonya Global. (2009): Executive Survey – Strategic Plan for the Prevention and detection of fraud, Final report., pp. 4.
29. Wagner, M., Frank, P. (1986): *Management Advisory Services Technical Consulting Practice Aid 7: Litigation Services*, New York: AICPA.
30. William S. H., Jey J. L., George R. Y. (2014): *Forenzičko računovodstvo*, Izdavač: Univerzitet Singidunum, Beograd.
31. <https://www.iaasb.org/>
32. <http://www.ferma.eu/>
33. <https://www.isaca.org/pages/default.aspx>.
34. <https://www.isaca.org/KnowledgeCenter/Research/ResearchDeliverables/Pages/Cybercrime-Defending-Your-Enterprise.aspx>.
35. https://www.isaca.org/cyber/Documents/state-of-cybersecurity_res_eng_0316.pdf
36. <https://na.theiia.org/Pages/IIAHome.aspx>
37. <https://www.rsaconference.com/>

DIGITAL FORENSICS IN ACCOUNTING AND AUDITING

Summary: Digital Forensics in terms of Accounting and Auditing refers to the ability to collect and use the data, aiming to prevent, detect, monitor and investigate potential fraud, irregularities or inconsistencies in the operation of business enterprises. Illegal digital activities are becoming more sophisticated. Forensic accounting and forensic audits must follow and use digital tools in contemporary business environment. There are no standard modes of application of digital forensics in forensic accounting and auditing areas, but they are constantly improved and stay abreast or ahead of the digital achievements in IT field.

Key words: Digital forensics, legal aspects of digital forensics, forensic accounting, forensic auditing, forensic data analysis

ВЛАДИМИР М. ЦВЕТКОВИЋ*

Факултет безбедности

Београд

СРЋАН МИЛАШИНОВИЋ

Криминалистичко-полицијска академија

Београд

УДК 349.6:368

Оригиналан научни рад

Примљен: 15.05.2017

Одобрен: 25.05.2017

Страна: 217-228

ТЕОРИЈА УГРОЖЕНОСТИ И СМАЊЕЊЕ РИЗИКА ОД КАТАСТРОФА

"Несрећа обликује човека и присиљава га да упозна самог себе"

Goethe

Сажетак: Од првих спроведених истраживања из области катастрофа, велику пажњу истраживача, одувек је заокупљивало питање мултидимензионалне природе угрожености људи последицама таквих догађаја. Када су сва релевантна научна истраживања показала да су упркос стагнацији тренда догађања катастрофа у свету последице све озбиљније, почела се средином седамдесетих година развијати теорија угрожености од катастрофа. Управо тада, питање угрожености се почиње појављивати као основна претпоставка и идеја за ублажавање последица неуобичајених и несвакидашњих догађаја као што су катастрофе. Аутори у раду описују теорију угрожености од катастрофа, а при томе посебну пажњу поклањају теоријском одређењу, приступима и димензијама угрожености.

Кључне речи: безбедност, катастрофе, угроженост, ризик, димензије

Увод

Теорија угрожености свеобухватно објашњава подложност појединаца, група, организација, локалних заједница и држава губицима услед катастрофа. Теорија се почела развијати седамдесетих година XX века када се увидело да су последице катастрофа у порасту упркос стагнацији или смањивању њиховог броја (Anthony Oliver-Smith, 2002; A Oliver-Smith & Button, 2005). Идеја о угрожености људи препозната је као кључна претпоставка у смањивању последица катастрофа. Зачетници наведене теорије били су следећи теоретичари из области катастрофа: Хевит (Hewitt, 1983), Кани (Cuny, 1983), Викман и Тиберлејк (Wijkman & Timberlake, 1984) и остали.

* vmc@fb.bg.ac.rs

Истраживачи из области социологије имали су посебну мотивисаност за теорију угрожености из више разлога: не постоје превентивне мере уз помоћ којих се могу избећи природне опасности; друго, угроженост је повезана са свим опасностима и катастрофама; треће, угроженост подразумева и позитивне и негативне аспекте друштвених система; четврто, угроженост је једна од најчешћих испитиваних променљива у различитим истраживањима многобројних научних дисциплина; пето, угроженост је динамичка и променљива категорија, потребно је стално испитивати; шесто, различите мере се могу предузети од ублажавања до реконструкције како би се ублажила угроженост људи и њихових заједница (Bonanno & Gupta, 2009; Zakour & Gillespie, 2013).

Угроженост представља резултат недовољног нивоа безбедности: небезбедне локације, незаштићене структуре и објекти, недовољна припремљеност за катастрофе. Домаћинства са нижим нивоом прихода су угроженија од катастрофа полазећи од чињенице да чланови таквих заједница често живе у кућама или зградама које су изграђене на небезбедним подручјима. Према теорији угрожености неки људи су угроженији од последица катастрофа у већем степену него други (класа, занимање, етничка припадност, пол, старост, итд.).

Појам и карактеристике угрожености

Термин „угроженост“ коришћен је на различите начине од стране научника. Честа неслагања око одговарајуће дефиниције угрожености проузрокују неразумевање у интердисциплинарним истраживањима. Свакако, постоје озбиљни покушаји развијања формалних модела угрожености. Концепт угрожености потиче из друштвених наука, а настао је као одговор на перцепцију чисте опасности ризика од катастрофа у седамдесетим годинама. Од тада друге дисциплине су развиле сопствене концепте и постоје бројне дефиниције и другачији концептуални оквири угрожености (Blaikie, Cannon, Davis, & Wisner, 2014). Угроженост је мулти димензионална (физичка, социјална, економска, еколошка, институционална, људски фактори дефинишу угроженост); динамичка (мења се током времена); зависна од размере (може се изразити у различитим размерама од појединца па до државе) и локацијски специфична (свака локација ће можда захтевати сопствени приступ).

Угроженост је концептуализована на различите начине и упркос покушајима да се уведе стандардизација разумевања до сада то није постигнуто (Füssel, 2007). Мек концептуализује угроженост од катастрофа кроз четири компоненте: осетљивост, ризик, еластичност и отпорност (McEntire, 2004). Под осетљивошћу подразумева се вероватноћа излагања људи директним и индиректним патњама проузрокованим катастрофама. Са друге стране, еластичност представља способност друштвених система да се након излагања утицају катастрофа да се врате у првобитно стање. Отпорност представља способност физичких структура као што су зграде или путеви да истрпе утицаје катастрофа без оштећења. Као таква, предмет проучавања је физичара и инжењера. Концепт угрожености један је од значајних полазних основа за савремене

но истраживање опасности и за креирање практичних и страгијских мера за ублажавање утицаја природних катастрофа. Кључни узроци угрожености су: економски фактори (недовољност капитала и других ресурса), социјални фактори (старост и пол), политички фактори (непостојање централне владе), еколошки фактори (нестабилно управљање природним ресурсима) и географски фактори (запостављеност руралних области).

Према међународној стратегији за смањење ризика од катастрофа, под угроженошћу се подразумева способност система, заједнице или друштва који су потенцијално изложени опасностима да се прилагоди пружањем отпора или својом трансформацијом како би се досегнули и одржали прихватљиви нивои функционисања и структуре. Ово се мери степеном до којег је друштвени систем способан организовати се како би повећао његов капацитет за извлачење поука из претходних несрећа у сврху боље будуће заштите и побољшања мера за смањење ризика.“ (Nations, 2004). Идеја угрожености је теорија или теоријски приступ у објашњавању порекла (узрока) и развоја катастрофе и тиме давања одговора на питање „зашто катастрофа“ уместо „шта је катастрофа“ и „шта чини катастрофа“ која су често принципи коришћени у дефиницији катастрофе.

Иако су све заједнице угрожене катастрофама до неког степена, у оквиру појединачних заједница неке локације су више угроженије од других. Угроженост људи и њихових заједница често је условљена оним што заједнице бирају да ураде или не ураде у вези смањења губитка од катастрофе. Може се рећи да су последице катастрофа по људе под утицајем таквих фактора на нивоу заједнице у вези тога колико њихове заједнице ефикасно управљају опасностима кроз мудро коришћење земљишта; да ли су усвојили модерне стандарде за новоградњу; да ли су потребне модификације за објекте који не испуњавају нове стандарде; и да ли су предузети кораци да се смање поремећаји животног тока узрокованих катастрофом (Kennedy, Ressler, Rodriguez, Quarantelli, & Dynes, 2009).

Приступи угрожености од катастрофа

Одређени аутори указују да се термин угроженост може најбоље разумети у контексту одређене угрожавајуће ситуације. Катер (Cutter, 1996) у свом раду даје преглед 18 различитих дефиниција угрожености које гратитирају у теорији о катастрофама и опасностима. У истом периоду, Твајсен наглашава разноликост дефиниција угрожености дајући преглед од чак њих 36 (Thywissen, 2006). О угрожености од катастрофа се може расправљати само у контексту специфичних опасности у континууму од садашњих до будућих угрожавајућих ситуација. Фасел указује на следеће класичне приступе у истраживању угрожености (Füssel, 2007):

1. Ризик-опасност приступ – Наведени приступ је веома користан за процену ризика који произилазе из одређене изложености опасностима различитих врста и интензитета. Нашироко је прихваћен од стране инжењера и економиста. Дефиниције

угрожености примарно се односе на физичке системе, укључујући инфраструктуру и превасходно су описне, а не објашњавајуће. Наведени приступ се тешко примењује на људе чија изложеност у великој мери зависи од њиховог понашања које је детерминисано демографским, социо-економским и психолошким факторима. Из тих разлога, угроженост људи понекад се посматра као „изложеност опасностима“ или „бити на погрешном месту и у погрешно време“.

2. Политичко-економски приступ – Политичко-економски приступ фокусиран је на анализу људи, постављајући питање ко је у највећој мери угрожен и зашто је баш он у тој мери и на тај начин угрожен. У оквиру ове традиције Адгер и Кели (Adger & Kelly, 1999) дефинишу угроженост као стање појединаца, група или заједница и њихових способности да се адаптирају на било који екстерни утицај на средства за живот и добробит. Као таква, детерминисана је доступношћу ресурса и стицањем права појединаца и група да користе ресурсе;
3. Модел притиска и попуштања – У оквиру наведеног модела, разматрање угрожености је засновано на перспективи „ризика-опасности“, где се ризици дефинишу као продукт опаности и угрожености (Blaikie, Cannon, Davis, & Wisner, 2004; Blaikie et al., 2014). Посебно се описује објашњавајући модел угрожености који укључује глобалне узроке угрожавања, регионалне притиске и локална угрожавајућа стања, без експлицитног дефинисања самог појма угрожености. Такав модел је веома сличан хијерархијским моделима у епидемиологији, као што је хијерархија узрока.
4. Интегрисани приступ – Приступ „ризик-опасност“ и политичко економски приступ су обједињени и проширени и корени угрожености објашњавају се принципима из људске географије (Cutter, 1993, 2002; Cutter, Boruff, & Shirley, 2003; Cutter & Emrich, 2005). Једна од кључних предности таквог модела представља комбинација „унутрашњих“ фактора угрожавајућих система и „екстерних“ опасности. У оквиру ове традиције дефиниције се односе на интеракцију опасности са друштвеним профилима заједница.
5. Приступ отпорности – Ова традиција истраживања угрожености своје корене има у екологији. Различити аутори праве дистинкцију „екстерне“ и „интерне“ стране угрожености еколошких опасности. Угроженост се често дефиниције као склоност социјалних и еколошких система да претрпе штету од изложености екстерним шокovima.

Генерално, угроженост се може дефинисати као изложеност физичких и друштвених оквира на екстремне догађаје (Kennedy et al., 2009). Степен излагања је повезан са ризиком од отказа (или дислокације) неке ставке (или оквира) у потенцијалном догађају дате величине. Сходно томе, може се рећи да постоје две врсте угрожености: физичка и друштвена. Физичка угроженост утемељена је у друштвеним процесима који ограничавају људе и активности на изградњу физички угрожених објеката или на друштвене процесе који доприносе слабом физичком окружењу у коме људи живе и раде. Ови друштвени процеси су последица преовладавајућих институција, а за узврат су институционални аранжмани такође најважнији у објашњавању отпорности и опоравка од утицаја катастрофе. Холстин (Hollenstein, 2005) је развио приступ за процену угрожености од вишеструких опасности, дефинисањем опасности са заједничким скупом параметара, (на пример, убрзање, притисак и промене температуре), док су функције крхкости дефинисане у смислу ових зајед-

ничких параметара, тако да су применљиве на све ризике. Угроженост становништва може бити подељена на физичку угроженост становништва (повреде, смртни случајеви и губитак домова), и на индиректну социјалну угроженост и капацитет. Физичка угроженост становништва се углавном спроводи помоћу студије угрожености објекта анализирањем ефеката оштећења објеката на људе који се налазе унутар тих објеката, коришћењем различитих класа озбиљности повреда.

Димензије угрожености од катастрофа

Полазећи од чињенице да је немогуће остварити апсолутну безбедност од последица катастрофа, сваки појединац може доживети последице таквих догађаја. Ниво угрожености појединца зависи од великог броја фактора демографског, социо-економског и психолошког порекла. У теорији о катастрофама опште је познато да старији и деца представљају једну од најугроженијих категорија. Старији људи имају смањену могућност кретања, способности за реаговање су на nižем нивоу, теже се опорављају од насталих последица. Са друге стране, деца немају довољно развијену свест о опасностима, начинима реаговања и зависни су од својих родитеља. Боље образован и обучен грађанин је мање угроженији од необразованих и необучених. У сложенијим ванредним ситуацијама друштвено-економског и политичког порекла долази до озбиљнијег угрожавања појединца јер је веома тешко да остану неутрални. Као што је и споменуто, заговорници политичке еколошке перспективе истичу да се индивидуална угроженост неког појединца разликује и по његовој класи (Paul, 2011). Социјалне и економске карактеристике појединца у погледу његове способности да предвиди, да се суочи, одупре и опорави од утицаја катастрофа у великој мери утичу на ниво угрожености. Генерално, може се рећи да су најугроженији појединци најчешће они који имају неколико избора, чији су животи ограничени, на пример, дискриминацијом, физичким инвалидитетом, недостатком образовања и запошљавања, болешћу итд. Интересантно је и споменути да се у периоду након катастрофе стварају могућности и шансе да се у реконструкцији унапреди ниво угрожености појединца подизањем његове отпорности. Када је реч о домаћинствима, угроженост је условљена различитим факторима, као што су: ниво залиха за преживљавање, величина и квалитет земљишта, приходи, уштеђевине итд. Домаћинства са мање средстава трпе веће утицаје од природних катастрофа и имају већу тешкоћу приликом опоравка после. Појединци и домаћинства у ситуацијама када се суочавају са катастрофама морају да мобилишу средства, да искористе своје штедње, да позајме новац и да се на адекватан начин изборе са насталим последицама.

Иако су се људи одупирали природним појавама у циљу достизања одређеног степена људског битисања односно благостања, напослетку та иста људска друштва била су пупчаним врпцама јако повезана са њом. Физичка угроженост подразумева постојање јасне и недвосмислене претње пореклом из природе или техничко-технолошке сфере која у себи садржи потенцијал дово-

љно кадар и моћан да угрози виталне интересе људи, њихових заједница и творевина. Она се првенствено односи на директне или индиректне негативне утицаје наведених сфера на људе, њихове друштвене процесе и материјалне вредности. Паул (Paul, 2011) дефинише физичку угроженост као ниво односно степен губитка (оштећења) виталних људских или материјалних вредности при чему зависи од интензитета и учесталости природних и техничко-технолошких штетних појава и догађаја. Посматрано из аспекта физичких утицаја таквих појава, угроженост се може сагледати кроз призму импликација по људе као биолошких бића и њихових изграђених објеката. Физичка угроженост људи се исказује у виду потенцијалног броја страдалих, повређених и погођених људи. Са друге стране, физичка угроженост објеката од последица природних или техничко-технолошких ванредних ситуација исказује се у виду степена рушења или оштећења, односно стварања материјалних губитака. Физичка угроженост представља потенцијал који физички утицаји могу имати на изграђено окружење и становништво. Дефинише се као степен губитка датог ризичног елемента или скупа ризичних елемената услед појаве опасног догађаја дате јачине, изражене на скали од 0 (нема оштећења) до 1 (тотално оштећење). Не представља просторну компоненту, али је одређена просторним преклапањем изложених ризичних елемената и трагова опасности (Westen, 2013).

Природни услови у којима људи егзистирају могу допринети или умањити угроженост људи последицама катастрофа. Наведена врста угрожености проузрокована је директном или индиректном деградацијом животне средине која је условљена лошом еколошком праксом, као што је нпр. прекомерно крчење шума. Еколошка угроженост је и у тесној вези са климатским променама. Генерално, климатске промене представљају озбиљну претњу основним елементима живота људи у свету, као што су: приступ пијаћој води, производња хране и коришћење земљишта и хране. При томе, оне су вишеструке (од суше до поплаве) и мултидимензионалне (од локалних до глобалних) опасности које имају краткорочне, средњорочне и дугорочне безбедносне импликације, као и непознате исходе (Цветковић, Вучић & Гачић, 2015). Свакако, оне у себи садрже вишеструке потенцијалне опасности, као што су подизање нивоа мора, повећање учесталости природних катастрофа, ширења заразних болести, пад биодиверзитета и смањење доступности хране и воде. Такви утицаји представљају опасност за живот људи и одрживи развој. Већина научника као последицу климатских промена истиче смањење ресурса попут хране и воде као могући узрок миграционих токова, а самим тим и као могући катализатор сукоба и ратова. Ипак, Томас Хомер-Диксон, сматра да еколошка оскудица никад није једини и довољан узрок миграција, сиромаштва или насиља. У вези са тим, упркос томе што многи аутори доводе у везу климатске промене и конфликт, он сматра да оскудица ресурса никада није главни узрок рата, али му највише доприноси и појачава конфликт (Homer-Dixon, 1994). Према Цветковићу и сарадницима (Цветковић ет ал., 2015) народи ће бити приморани, готову они који су способни за тако нешто, да подигну утврђења око својих земаља, чувајући залихе за себе. Мање способни и срећни народи, нарочито они

који су већ били у сукобу са својим суседима, би могли да покрену ратове за храну, пијаћу воду или енергију. Такође, врло је вероватно да би могли да се формирају неприродни савези, будући да су измењени приоритети и циљеви – одбрана природних богатстава од којих зависи опстанак, уместо религије, идеологије или националног поноса. Истражујући повезаност између неразвијености и катастрофа, у више наврата дошло се до закључка да економска зависност вишеструко увећава учесталост и утицај природних катастрофа (Brigglio, Cordina, Farrugia, & Vella, 2009). При томе, људска угроженост представља карактеристику најсиромашнијих и најугроженијих људи у свету.

Економска угроженост се дефинише као потенцијални утицај које опасности могу имати на економска средства и процесе (нпр. прекид пословања, секундарни ефекти као што су повећање сиромаштва и губитак посла) (Westen, 2013). У последњих неколико деценија последице природних катастрофа расту по експоненцијалним стопама и често се тешко прате и прецизно мере (Цветковић & Драгичевић, 2014). Њихово тешко праћење и мерење, посебно се односи на економске последице. Упркос томе, људи нису беспомоћни већ могу предузети кораке у заштити њиховог друштвеног, економског и еколошког система. Са друге стране, Милети (Mileti, 1999) истиче да се губици од катастрофа повећавају и вероватно ће наставити са растом у будућности. Уопште узев, економска угроженост се односи на финансијске способности појединаца, локалних заједница и државе за адекватно реаговање и пружање заштите од разорних утицаја катастрофа (Paul, 2011). При томе, сиромашнији људи имају вишеструко веће шансе да доживе последице катастрофа полазећи од претпоставке да нису адекватно финансијски способни да усвоје и примене мере за ублажавање опасности. Из тих разлога, такве категорије људи, напросто, бивају приморани да своје стамбене објекте изграђују од материјала и на локацијама које нису препоручљиве. Суочени са тешким животним околностима, они прихватају далеко више нивое ризика од оних које би просечни грађани преузели. Такође, поред сиромаштва на економску угроженост утиче и бруто домаћи производ и дуг које једно домаћинство или држава има.

Угрожавањем критичне инфраструктуре последицама катастрофа онемогућава се или ограничава реализовање виталних државних функција (вршења власти, здравствене, просветне, енергетске, економске, социјалне и уопште безбедносне функције), што се додатно рефлектује на безбедност држава и грађана. Утицаји катастрофа на критичну инфраструктуру могу се сагледати кроз разумевање физичких карактеристика катастрофа, односно деструктивности коју детерминишу рушилачка снага и могућност распрострањавања на територији (Цветковић, 2014; Мијалковић & Цветковић, 2013). Интензитет катастрофа је у чврстој корелацији са угроженошћу (погођене заједнице (нпр., земљотрес одређене јачине неће причинити исту штету над сеоским насељем са трошним земљаним кућама, и над насељем са модерним бетонским вишеспратницама). Сагледавање физичких карактеристика катастрофа је значајно због ублажавања последица различитих катастрофа по људе и њихову имовину, као што је и критична инфраструктура. Разумевање таквих утицаја побољшава одговор на катастрофу, помаже да се идентификују сличности, изврши генера-

лизација карактеристика природних катастрофа и обезбеди квалитетна пракса управљања у ванредним ситуацијама (Hromada & Lukas, 2012). Утицаји катастрофа на критичну инфраструктуру не могу спречити, али се могу унапредити механизми предвиђања и раног упозоравања на катастрофе, односно повећати отпорност и способност за бржу и ефикаснију ревитализацију угрожених вредности и добара.

У националном праву, а ни у стратегијским документима Републике Србије, не постоји одређење појма критичне инфраструктуре. Начелно, то су средства и имовина која је кључна за неометано функционисање економије и друштва. У Сједињеним Америчким Државама „критичну инфраструктуру и основне ресурсе“ чини широк опсег средстава и имовине који су неопходни за свакодневно функционисање друштвених, економских, политичких и културних система. Било какав прекид у структури критичне инфраструктуре представља озбиљну претњу за правилно функционисање ових система и може довести до оштећења имовине, људских жртава и значајних економских губитака (Murray & Grubestic, 2012). У Аустралији, под критичном инфраструктуром подразумевају се физички објекти, ланци снабдевања, информационе технологије и комуникационе мреже, које би ако се униште или на дуже време онеспособе, могле значајно да утичу на друштвено или економско благостање нације, или би утицале на способност Аустралије да штити националну безбедност (Committee & Committee, 2004).

Концептуалне основе теорије угрожености

У литератури, може се рећи да постоје неколико праваца теоријског промишљања угрожености: неке студије стављају већи нагласак на „капацитет“ људи да се заштите, него само на „угроженост“ која их ограничава (више пажње је посвећивано друштвеним, економским и политичким процесима који људе чине „рањивим“; као друго, данас постоји повећано интересовање за квантификовање угроженост као алатке за планирање и вођење политике; треће – све већи број аутора нас подсећа на културолошке, психосоцијалне и субјективне последице катастрофа. Утицај катастрофа се мери помоћу једне лепезе етичких (спољашњих) и објективно верификованих индикатора, као што је смртност, морбидност, оштећење имовине и физичких средстава; као четврто – постоји отклон од простих таксономија или спискова „рањивих група“ у правцу бављења „ситуацијама угрожености“. Угроженост се односи само на људе, а не и на зграде, економије итд. (Asgary & Halim, 2011; Blaikie et al., 2004; Choobineh, Ansari, & Mohagheghi, 2015; Cutter, 1996).

Полазећи од чињенице да све теорије почивају на својим одређеним претпоставкама, значајно је споменути 12 најзнајнијих за теорију угрожености: прве три престпоставке односе се на дефиниције угрожености, дистрибуцију и димензионалност. Преосталих девет су део ширег узрочног оквира. Наведени оквир идентификује променљиве које проузрокују угроженост од катастрофа. Све претпоставке су базиране на теоријским идејама из литературе о ката-

трофама или друге сродне литературе. Рецимо, прва претпоставка је заснована на идејама политичке екологије и развојних идеја (McEntire, 2004) (McEntire, 2004). Остале претпоставке су (Zakour & Gillespie, 2013):

1. Угроженост друштвених система јесу умањене способности за адаптацију на одређене околности у животној средини;
2. Угроженост није равномерно распоређена међу људи и заједнице;
3. Концепт угрожености је мултидимензионалан;
4. Доступност и виши ниво ресурса у локалној заједници умањује угроженост и повиже ниво отпорности;
5. Угроженост је резултат подложности;
6. Друштвене и демографске карактеристике људи су повезане али нису узрок угрожености од катастрофа;
7. Небезбедна средина у којој људи живе и раде представља друштвени узрок катастрофа;
8. Главни узроци настанка катастрофа су друштвено-културолошке карактеристике локалних заједница;
9. Катастрофе се догађају у процесу интеракције структурних притисака који стварају небезбедне средине; итд.

Теоретичари угрожености захтевају од нас да се сконцентришемо на људске животе, са делимичном концентрацијом на оне са високим ризиком и најрањивије. Најкраће речено, теорија угрожености указује на чињеницу да друштвена дистрибуција ризика није подједнака међу различитим групама (Blaikie et al., 2004, 2014). Теорија угрожености може бити коришћена са циљем бржег опоравка локалних заједница од последица природних катастрофа. Јасно указује да су поједине групе људи више изложене ризику него друге. Теорија угрожености усмерава све оне који су укључени у опоравак заједнице да децентрализују њихове напоре, укључујући заједницу у решавање проблема и интегришући локално знање за боље резултате. Јасно указује на неопходност суживота са природом. Због диференцијалне угрожености, катастрофе се више не посматрају као чисто природни конструкти са геофизичким феноменима који служе као искључиви агенти деструкције и смрти. Неки аутори тврде да је посматрање на опасности као природних догађаја категорична грешка и они наглашавају потребу да се иницира „вокабуларна промена” да би се обратила повећана пажња на социјалне димензије угрожености (Кариг, 2010).

Закључак

Полазећи од сложености односа између човека и природе, може се рећи да је човечанство одувек било изложено физичким утицајима различитих природних сила. Неретки и негативни физички утицаји таквих сила чинили су га угроженим односно постојала је директна опасност по њихов живот и здравље. Ипак, брзо усавршавање људског друштва и могућност његове адаптације не-

гативним природним силама омогућиле су опстанак људске цивилизације. Прилагођавајући се разорним природним силама, човек је мењао природу и чинио је погодном за своје постојање, развој и напредак у биолошком и друштвеном смислу. Међутим, у његовој свести је гравитирао страх од штетних дејстава природе односно од конкретних опасности које га директно или индиректно могу повредити или му нанети озбиљну материјалну штету. У процесу производње, човек је своја средства за опстанак прибављао из природе која му, нажалост често није била наклоњена. Из тих разлога, као што је и споменуто теорија угрожености може бити искоришћена са циљем бржег опоравка локалних заједница од катастрофа. Данас је много више не у протеклом периоду јасно да су поједине групе људи више изложене ризику него друге. Из тих разлога, потребно је наставити са спровођењем квантитативних и квалитативних истраживања чији ће резултати додатно унапредити теорију угрожености од катастрофа.

Литература:

1. Adger, W. N., & Kelly, P. M. (1999): Social vulnerability to climate change and the architecture of entitlements. *Mitigation and adaptation strategies for global change*, 4(3), 253-266.
2. Asgary, A., & Halim, M. A. (2011): Measuring people's preferences for cyclone vulnerability reduction measures in Bangladesh. *Disaster Prevention and Management*, 20(2), 186-198.
3. Blaikie, P., Cannon, T., Davis, I., & Wisner, B. (2004): *At risk: natural hazards, people's vulnerability and disasters*: Routledge.
4. Blaikie, P., Cannon, T., Davis, I., & Wisner, B. (2014): *At Risk II-: Natural Hazards, People's Vulnerability and Disasters*. London: Routledge.
5. Bonanno, G., & Gupta, S. (2009): Resilience after disaster. *Mental health and disasters*, 145-160.
6. Briguglio, L., Cordina, G., Farrugia, N., & Vella, S. (2009): Economic vulnerability and resilience: concepts and measurements. *Oxford development studies*, 37(3), 229-247.
7. Choobineh, M., Ansari, B., & Mohagheghi, S. (2015): Vulnerability assessment of the power grid against progressing wildfires. *Fire Safety Journal*, 73, 20-28.
8. Committee, N. C.-T., & Committee, N. C.-T. (2004). *Critical infrastructure protection in Australia*.
9. Cuny, F. C. (1983): *Disasters and development*: Oxford University Press.
10. Cutter, S. L. (1993): *Living with risk: the geography of technological hazards*: Edward Arnold London.
11. Cutter, S. L. (1996): Vulnerability to environmental hazards. *Progress in human geography*, 20(4), 529-539.
12. Cutter, S. L. (2002): *American Hazardscapes:: The Regionalization of Hazards and Disasters*: Joseph Henry Press.
13. Cutter, S. L., Boruff, B. J., & Shirley, W. L. (2003): Social vulnerability to environmental hazards. *Social science quarterly*, 84(2), 242-261.
14. Cutter, S. L., & Emrich, C. (2005): Are natural hazards and disaster losses in the US increasing? *EOS, Transactions American Geophysical Union*, 86(41), 381-389.

15. Cvetković, V. (2014): Zaštita kritične infrastrukture od posledica prirodnih katastrofa. Paper presented at the Sedma međunarodna znanstveno-stručna konferencija „Dani kriznog upravljanja“, Hrvatska.
16. Cvetković, V., & Dragicević, S. (2014): Spatial and temporal distribution of natural disasters. *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijic, SASA*, 64(3), 293-309.
17. Cvetković, V., Vučić, S., & Gačić, J. (2015): Klimatske promene i nacionalna odbrana. *Vojno delo*, 67(5), 181-203.
18. Fussel, H.-M. (2007): Vulnerability: a generally applicable conceptual framework for climate change research. *Global environmental change*, 17(2), 155-167.
19. Hewitt, K. (1983): Interpretations of calamity from the viewpoint of human ecology.
20. Hollenstein, K. (2005): Reconsidering the risk assessment concept: Standardizing the impact description as a building block for vulnerability assessment. *Natural Hazards and Earth System Science*, 5(3), 301-307.
21. Homer-Dixon, T. F. (1994): Environmental scarcities and violent conflict: evidence from cases. *International security*, 19(1), 5-40.
22. Hromada, M., & Lukas, L. (2012): Critical Infrastructure Protection and the Evaluation Process. *International Journal of Disaster Recovery and Business Continuity*, 3.
23. Kapur, A. (2010): *Vulnerable India: a geographical study of disasters*: SAGE Publications India.
24. Kennedy, P., Ressler, E., Rodriguez, H., Quarantelli, E. L., & Dynes, R. (2009). *Handbook of disaster research*: Springer Science & Business Media.
25. McEntire, D. A. (2004): Development, disasters and vulnerability: a discussion of divergent theories and the need for their integration. *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 13(3), 193-198.
26. Mijalković, S., & Cvetković, V. (2013): Vulnerability of critical infrastructure by natural disasters. In Z. Keković, D. Čaleta, Ž. Kešetović, & Z. Jeftić (Eds.), *National critical infrastructure protection, regional perspective* (pp. 91-102). Belgrade: University of Belgrade – Faculty of Security Studies Institute for Corporative Security Studies, Ljubljana.
27. Milašinović, S., Jevtovic, Z.: Analysis of the social networks crisis communication, *Public Security Studies, Police Department from the „Alexandru Ioan Cuza“ Police Academy of Bucharest (Romania) in partnership with the Romanian Association for Judicial Studies and Public Security*, Nr. 4(8)/2013 Vol. II,
28. Mileti, D. (1999): *Disasters by Design: A Reassessment of Natural Hazards in the United States*: Joseph Henry Press.
29. Murray, A. T., & Grubestic, T. H. (2012): Critical infrastructure protection: The vulnerability conundrum. *Telematics and informatics*, 29(1), 56-65.
30. Nations, U.-I. U. (2004): *International Strategy for Disaster Risk Reduction*.
31. Oliver-Smith, A. (2002): *Theorizing disasters: Nature, power, and culture*. *Catastrophe & Culture*. School of American Research Press, Santa Fe, 23-47.
32. Oliver-Smith, A., & Button, G. (2005): Forced migration as an index of vulnerability in Hurricane Katrina. Presentation for the UNU-EHS Expert Working Group II, *Measuring the Un-measurable*.
33. Paul, B. K. (2011): *Environmental hazards and disasters: contexts, perspectives and management*: John Wiley & Sons.
34. Thywissen, K. (2006): *Components of risk: a comparative glossary*: UNU-EHS.
35. Van Westen, C. J. (2013): Remote sensing and GIS for natural hazards assessment and disaster risk management. *Treatise on Geomorphology*, edited by: Shroder, J. and Bishop, MP, Academic Press, San Diego, CA, 3, 259-298.
36. Wijkman, A., & Timberlake, L. (1984): *Natural Disasters: Acts of God or Acts of Man?* Eric.

37. Zakour, M. J., & Gillespie, D. F. (2013): Community disaster vulnerability. Springer New York, New York. doi, 10(1007), 978-971.

THEORY OF VULNERABILITY AND DISASTER RISK REDUCTION

Summary: From the first conducted research in the field of disaster, a lot of attention of researchers, has always attracted question multidimensional nature of risk to people the consequences of such events. All the relevant scientific studies have shown that despite the stagnation trend of events in the world of the consequences of a disaster more seriously, began in the mid-seventies to develop a theory of threat of disaster. Just then, the question of vulnerability is beginning to emerge as the basic premise and ideas for mitigating the effects of unusual and extraordinary events such as disasters. The authors describe the theory of vulnerability to disasters, and thereby pay special attention to the theoretical definition, approaches and dimensions of vulnerability.

Key words: security, disaster, vulnerability, risk, dimensions

III

ИСТОРИЈА И ПОЛИТИКА

ДАРКО ГАВРИЛОВИЋ*
Природно-математички факултет
Нови Сад

УДК 323.27:35(497.11)NEDIĆ
Оригиналан научни рад
Примљен: 02.05.2017
Одобрен: 27.05.2017
Страна: 231-243

РАД ВЛАДЕ МИЛАНА НЕДИЋА У ИЗВЕШТАЈИМА ПОЛИЦИЈСКИХ АГЕНАТА

Сажетак: Аутор ће у раду настојати да што објективније прикаже борбе и денунцијације унутар Владе Милана Недића, од 1941 до 1944, првенствено служећи се дојавама агената Службе безбедности у окупираној Србији (реч је о фонду Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst - БдС, у Историјском архиву Београд – ИАБ) али и досадашњим научно-истраживачким радовима колега. Предмет анализе ће бити полицијске дојаве и извештаји на основу којих се може направити портрет денунцијација унутар Владе зарад остваривања превласти унутар исте те склапање мозаика постојања различитих интересних и идеолошки различитих група које су се међусобно бориле за превласт.

Кључне речи: влада, полиција, колаборација, нацизам, Србија

Потреба за суочавањем са прошлошћу

Тежња да се за унутрашње потребе али и за спољни имиџ креира идеализована слика прошлости о себи која би била здрава основица колективног идентитета сударала се са несавршеном стварношћу како за време комунистичке власти у Србији тако и током деведесетих година прошлог века када је превладао националистички наратив. Наступајући у том смислу комунистичкој партији одани историчари стварали су слику о колаборационистима као класно несавесним изродима, као урођено склонима таквом акту, као продуженој руци издајничке буржоазије. Остајање на оваквим уопштавањима дуги низ деценија није дозвољавало озбиљнији научни искорак у тој области, а потом се од краја осамдесетих, као вид отпора дотадашњим „симплификованим оцрњивањима“ колабораната, пред читалачком публиком појавило другачије тумачење које је уз доста емоција настојало да пружи легитимитет истима. Комунистички идеолошки интонирана, разматрања колаборације у српској историографији била су често тумачена као „неприродан чин“, „издвојен и

* chdr.novisad@gmail.com

срамотан акт“ без сличног примера у српској историји.¹ При томе оваква тумачења нису била присутна само код нас већ и у свим земљама које су се након 1945, морале суочити са непријатном и непобитном истином да су њихове земље сарађивале са нацистима, односно, фашистима.

А у ствари, колаборација и отпор имали су веома сложену структуру, мотиве. Понекад су зависили од локалних околности а некад од ширих државних, националних или идеолошких разлога.

Сам појам колаборације означава успостављање сарадње ради постизања одређеног циља. Након Другог светског рата овај појам је почео да означава сарадњу са окупаторским властима. Припадници домаћег окупираног становништва започињали су сарадњу из више разлога. Њихови мотиви су били од идеолошких који су били делимично или у целости на линији са окупаторовом идеологијом, преко личних циљева и користи, до покушаја да се успостави мир, тренутна политичка ситуација нормализује што је више могуће или пак избори независност. И нивои сарадње су били различити. Они су се односили на политичку сарадњу, војну и управну.

У Србији, донекле слично саставу владе вишијевске Француске, колаборација је била испровоцирана вишеструким разлозима који су се међусобно сударали и преплитали на путевима слободе избора, изнуде, потребе за преживљавањем, личним интересима или идеолошкој сродности. У владама су били како припадници предратних грађанских странака, угледни генерали тако и слобеници нацистичких идеја, антикомунисти и антисемити. На нијансирању колаборационистичких влада, када је реч о европској историографији, почели су да раде на пример, Вернер Рингс, Ханс Лемберг и Џон Армстронг, а када је реч о српској историографији, на пример, Бранко Петрановић у својој историографији „Србија у Другом светском рату 1939-1945“, а касније Љубинка Шкодрић затим Александар Стојановић и данас већ солидан број научника млађе генерације. Међутим, и поред наведених напора домаћих историчара остало је још много празног простора којег треба попунити „историјском истином“. У намери да што објективније освенчим тај период у овом раду ћу се првенствено служити дојавама агената Службе безбедности у окупираној Србији (реч је о фонду *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst* - БДС, у Историјском архиву Београд – ИАБ) али досадашњим научно-истраживачким радовима колега.

¹ Ново комунистичко друштво је настојало кроз брзе судске процесе крајем 1944 и током 1945 да се оштро разрачуна са свим идеолошким протраде Рингсвницима из времена рата. Тако су, на готово истоветан начин, и под истом класификацијом суђени припадници Југословенске војске у отаџбини и Дража Михаиловић као и чланови Савета комесара и Недићеве Владе народног спаса. При томе припадници њихових породица који се нису придружили Народноослободилачком покрету били су деценијама стигматизовани готово као да су и сами учествовали у сарадњи са окупатором.

Састав владе Милана Недића

Након што је у Априлском рату 1941, Југославија окупирана, њена територија је била подељена између нацистичке Немачке и њених савезница. Тако је створен шаролики мозаик од анектираних, окупираних и привидно суверених држава. Највећи део Србије потпао је под војну управу Трећег рајха. Врховна извршна власт у окупационом подручју налазила се у рукама немачког војног заповедника Србије, односно, од јесени 1941, опуномоћеног војног заповедника са седиштем у Београду. Највиша инстанца окупационе управе био је Штаб војноуправног команданта, а команданата је до краја окупације, било укупно пет (Ђурић В, 1996; 161). Самосталним деловањем у односу на штаб војноуправног команданта издвајале су се обавештајне службе, Управни штаб, Опуномоћеник министарства спољних послова при Војноуправном команданту Србије, као и установе за експлоатацију привреде (прир. Стојановић А, 2015; 40). Мада је план окупатора био јасан када је у питању била злоупотреба привредних ресурса Србије, прецизно зацртног плана у вези са будућом судбином Србије није било. На основу докумената уочљиво је било да су се по том питању супротстављали „србофоби“ и „србомрски“ попут Хитлера и „србофили“, попут Нојбахера, у редовима немачког окупатора, да је окупациони систем није био заснован на јединственим принципима, да га је карактерисао нацистички дилетантизам у администрацији, болесна жеља за доминацијом и утицајем (Schlarp К Н, 1986; 114) и бескруполозна пљачка Србије, која се огледала и у, на пример, Нојхаузовим полугама злата које је слао Герингу као рођенданске поклоне (Алексић Д, 2008; 301-318).

Убрзо по завршетку априлског рата уследила је репресија над српским становништвом. Гестапо и друге обавештајно-безбедоносне организације изградиле су мрежу тајних агената, преко којих су се информисале о збивањима и људима у целом апарату колаборационистичке управе. Агенти и доушници су представљали најбржи вид информација које су омогућавале правовремене интервенције првенствено усмерене против устаника и Јевреја (Божовић Б, 1998; 100.). Оне су се огледала у војним интервенцијама против устаника као и хапшењима и одвођењима у логоре свих оних за које се сумњало да су непријатељи националсоцијализма, од комуниста, масона, просавезнички орјентисаних и припадника јеврејског и ромског народа. Полицијски апарат је често хапсио без претходних провера па се дешавало да су страдавали и грађани који с пријављивани из личних разлога. Довољна је била дојава полицији за слушање савезничких радио станица па да се осумњичени нађе пред строгим режимом полицијских испитивања. Ситуацију је додатно отежао устанак који се до краја лета раширио Србијом. Окупатор је већ од септембра почео да спроводи мере на основу којих је убијано сто талаца за једног убијеног немачког војника. Наравно, у складу са антисемитском политиком, највећи број првих талаца, који су стрељани, били су Јевреји² а потом и Роми. У периоду од сеп-

² У складу са антисемитском политиком, највећи број првих талаца, који су стрељани, били су Јевреји. У периоду од септембра до децембра 1941, Немци су убили око пет хиљада Јевреја. Тај

тембра до децембра 1941, Немци су убили око пет хиљада Јевреја (Longerich P, 2010;300,301), а чим је значтно ослабљен партизански устанак у Србији 1941, немачки окупатор је почео да масовно убија јеврејске жене и децу који су били заточени у логору Старо Сајмиште.³ На тај начин је уништење Јевреја у Србији заправо било најава „коначног решења“ у Европи.⁴ Од укупно 16 000 српских Јевреја, колико је процењивано да их је било пред Други светски рат, страдало је око 14 500, а само после годину дана окупационог терора, по речима једног немачког званичника Србија је била „ослобођена од Јевреја.“ (Божовић Б, 2004;5)

Будући да немачки окупациони апарат у Србији није био довољно велик, да се хтело код становништва створити лажан осећај да окупатор жели добре и складне односе, али и да је постојала жеља окупатора да свој апарат учествовањем домаћих људи учини ефикаснијим, донесена је била одлука да се у том смислу ангажују домаћи људи. Стога је 20.априла 1941, образована Комесарска управа (Савет комесара) под Миланом Аћимовићем. Између два светска рата он је специјализовао полицијску струку у Немачкој где га је тридесетих година заврбовала немачка тајна служба. У влади Милана Стојадиновића био је министар унутрашњих послова, а када је Србија била окупирана након Априлског рата 1941, на наговор Ханса Хелма и Карла Крауса, кључних немачких људи из обавештајно-дипломатског апарата прихватио је функцију председника Савета комесара (Ћирковић Симо Ћ, 2009; 26,27). Међутим већ у августу се показало да Управа не може да се носи с једне стране са све снажнијим устанком а са друге са све већим репресалијама према становништву и све већим трошковима окупатора. Све то је Аћимовићев положај учинило неодрживим. Због тога је оцењено да би на његово место требала да дође једна јака личност која је уживала углед у народу. Та личност, требала је да оствари баланс између две групе политичара спремних на сарадњу са окупатором, Љотићеве и Аћимовићеве групе (Шкодрић, 2009;67).

Да би се оваква идеја спровела окупатору су помогли савети Димитрија Љотића, вође „покрета „Збор“, који је уживао велико поверење код нациста. И поред тога што Љотић није био члан комесарске управе, његов утицај није био мали. Напротив. Он је за време окупације Србије био читаво време „човек из сенке“. У прилог томе говори и чињеница да је после неуспеха комесарске управе у први план, за формирање новог колаборационог тела – Влада народног спада - истурио свог рођака, генерала и предратног хероја Милана Недића, предложивши га као личност са великим угледом у народу. А уз дозволу и по-

период је обележио боравак пешадијског генерала Франца Бемеа. Тада су у читавој Србији извршена најмасовнија стрељања. Стрељања су вршена на више места. Између осталих у Јабуци код Панчева, у шуми код Ковина, а најчешће на стратишту у Јајинцима. Више о томе код Мухарем Креско, Њемачка окупациона управа у Београду 1941-1944, Београд 1979; Peter Longerich, Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of Jews, Oxford 2010, pp.300,301.

³ О томе више код Милан Кољанин, Немачки логор на Београдском сајмишту 1941-1944, Београд 1992.

⁴ О томе више код Milan Ristiović, Jews in Serbia during Wold War Two: Between the final solution and the Jewish question and the Righteous among Nations, Jewish Community of Zemun 2010.

моћ Немаца основао је Српски добровољачки корпус⁵ који је имао задатак да се бори против партизана и четника.⁶ Међутим, његови припадници нису учествовали само у борбама, већ су вршили репресалије према цивилном становништву.

Након саветовања са Љотићем, окупатор је одлучио да укаже поверење Милану Недићу. Он се највероватније тог посла примио јер је веровао да ће даље ширење устанка изазвати интервенцију усташких, бугарских и мађарских трупа, али и да би гушење устанка и добра сарадња са немачким окупатором могли донети побољшање животних услова Србима у свим деловима некадашње отаџбине (Петрановић Бранко, 1992; 219). Због тога је Недић од првог дана формирања владе био лојалан сарадник нацистичког окупатора што су потврђивали и немачки извори. Тако је овај генерал 29.августа образовао Владу националног спаса. Она је била политички разнолика зато јер су њени чланови припадали различитим странкама које су се кретале у широком распону на политичкој сцени Југославије тридесетих година и то од оних којих су подржавали или били чланови владе Милана Стојадиновића до оних који су је жестоко критиковали. Ипак, најуочљивије су биле Недићева и Љотићева група. Да би добио контролу над владом Недић се морао ухватити у коштац са сузбијањем утицаја не само Љотићеве групе већ је морао дистанцирати од моћи Аћимовића, а с временом је прихватао у своје редове и предратне Љотићеве следбенике, а потом отпаднике, попут Јонића и Велмар-Јанковића. У раду колаборације своје место су нашли и други бивши љотићевци попут Перића и Грегорића. Због свега наведеног, а и због предратних познанстава, генерал Недић се највероватније одлучио да пружи поверење војним лицима, углавном генералима, који су били спремни да сарађују са окупатором. Уз њихову помоћ, али и због повремених и отворених борби различитих политичара за утицај у влади, Недић је полако остваривао све већу контролу владе.

Иначе, то је била влада, посматрајући ратна дешавања 1941, у којој су се нашли како они који су у покрету Драже Михаиловића видели непријатеља до оних који су га тајно подржавали.⁷ Било је министара који су до гашења ма-

⁵ Треба обратити пажњу и на литературу љотићевих поборника. У том смислу за даље читање предлагем Ратко Парезанин, Други светски рат и Димитрије В. Љотић, Минхен 1971.

⁶ До „полупомирења“ љотићеваца са четницима, према једном сведочанству долази „концем 1943. Борба између једних и других јединица није било изузев појединачних случајева да су четници убијали појединачно ухваћене добровољце, као и добровољци четнике. Но у пролеће 1944.године за време борби са партизанима, због опасности од истих, долази до споразума са истима. Но ни једни ни други нису се у потпуности придржавали споразума. Историјски архив Београда (ИАБ), Збирка о раду Љотићеве организације „Збор“ (33), Стварање Српског добровољачког корпуса, стр.2.

⁷ Архивски документи доказују да је у министарствима али и у читавој државној служби било доста зпослених који су подржавали покрет Драже Михаиловића. Као један од примера, интересантно је споменути разговор са вишим војно-управним саветником СС потпуковником Киселом који је водио министар унутрашњих послова Таса Динић, од 20.новембра 1942, где је између осталог рекао да би „требало Кораћа и већи део његових чиновника ухапсити, јер да су пристаје Драже Михаиловића и да је Кораћева молба за допуст очито у вези са наређењем Драже Михаиловића, да се одмах проведе грађанска непослушност.“ ИАБ, Заповедник Полиције безбедности и Службе безбедности (БдС), предмет Динић Атанасије, ф.бр.13, стр.46.

сонских организација били масони, али и оних који су се драговољно придружили Немцима у прогањању истих. И коначно, ту је било људи од поверења генерала Недића, али и оних који су уживали поверење окупатора због предрачних веза или зато што су припадали покрету „Збор“, Димитрија Љотића. Тако се у њој на месту председника Министарског савета налазио Милан Недић. Милан Аћимовић, донедавно председник Управе, био је министар унутрашњих послова који је успео да и у Недићевој влади има мању групу службеника верних својим циљевима, али је посматрајући министарски састав био усамљен. Огњен Кузмановић, некадашњи минхенски студент, постао је, као већ пензионер али и Недићев пријатељ, министар грађевина. Јосиф Костић, армијски генерал, сенатор из времена Намесништва, Недићев човек од поверења, добио је место заступника министра саобраћаја. Панта Драшкић, бригадни генерал, постао је министар рада, међутим, због сумњи да је имао везе са покретом Драже Михаиловића био је ухапшен 1944, и одведен у логор у Оснабрик (Ћирковић Симо Ц, 2009; 166). Момчило Јанковић, министар без портфеља, био је кратко на тој функцији до 5.октобра 1941, када се повукао, јер се није слагао са политиком уступака Немцима (Ћирковић, 2009; 221). На месту министра финансија био је др Љубиша Микић. Др Чедомир Марјановић, немачки студент и доктор наука, иначе следбеник Димитрија Љотића, добио је место министра правде. Др Милош Радосављевић био је министар пољопривреде и исхране народа. Михаило Олчан, активан члан покрета „Збор“, обављао је функцију министра народне привреде. Др Милош Тривунац био је министар просвете, који је био познати германиста, а члан владе само кратко време 1941, када га је заменио бивши секретар „Збора“, Велибор Јонић. Коначно, др Јован Мијушковић, министар социјалне политике и народног здравља, којег је нешто касније заменио један од оснивача покрета „Збор“, Стеван Иванић. И док је окупатор ову владу видео као српску владу, партизани и четници су их одмах прогласили за квислинге. Мада је та влада била далеко снажнија од Комесарске управе ни она није представљала јединствено и снажно тело.

Она се ослањала на жандармерију која је 1942, унапређена у Српску државну стражу. Ослонац су влади давали Српски добровољачки корпус којег је оформио Димитрије Љотић вођа покрета Збор и четници Косте Пећанца. Постојао је и неформални ратни савет који је имао задатак да се унапреди координација војним јединицама у циљу уништења оба покрета отпора у Србији, партизанског и четничког. Од Недићеве владе оградиле се и Влада Краљевине Југославије у Лондону која их је лишила војничких чинова и најавила да ће их процесуирати након ослобођења земље (Стојановић, 2015; 48). На све то се Недић и његови сарадници нису освртали. У своје главне задатке Недићева влада ставила је сламање комунистичког устанка, прво придобијањем Југословенске војске у отаџбини под командом Драже Михаиловића у циљу заједичке борбе против партизана а потом и њихово пацификовање у циљу постизања мира у Србији, спречавање десетковања српског становништва мерама одмазде од стране окупатора, збрињавање српских избеглица, консолидација српских територија под контролом Владе и спровођење антисемитских мера према Јеврејима. Међутим, све жељене мере, осим антисемитских, нису доживеле

успех. Разлога је било много: окупаторове одмазде доживеле су врхунац у јесен 1941, пет срезова је 30. септембра предато бугарским окупационим властима које су тамо вршиле ратне злочине, Недић није успео да заштити Србе у суседној НДХ и Мађарској које су биле савезнице Недићевих немачких сарадника, узнемирење међу изгладнелим становништвом изазвао је планирани извоз животних намерница у Немачку, а при свему, немачке службе су се изван својих надлежности мешале у живот становништва, располагале без ограничења специјалним установама привредне управе, а велики материјални издаци за окупатора подривали су државне финансије (Schlarp, 1986; 148). Осим тога, на основу дојава упућених служби безбедности, дешавала су се честа хапшења на основу недовољно проверених информација, те су због тога иситиване и злостављане многе недужне особе.

Уз све то ова влада није била јединствена у својим тежњама и напорима. Непрестано је трајала борба за превласт између ривалских група. Сукоби који су настали у Савету комесара настављени су и у овој влади. Веома брзо постала је позната по називу такозвана група „недићеваца“. Њу су чинили генерали Јосиф Костић и Ђура Докић, министар грађевина Огњен Кузмановић и Велибор Јонић којем као бившем љотићевцу и није друго преостало него да настоји да се приближи генералу Недићу (Шкодрић Љубинка, 2009; 199-218).⁸ Ова група је била главни креатор пројекта српске сељачке државе и радила је на уздизању култа Недићеве чиности. Она је хтела да Недић постане шеф државе, а да Јонић дође на место председника владе (Шкодрић, 2009; 200). Ипак, у обавештајним круговима, Јонићево име се није високо котирало. Уместо њега спомињани су на месту евентуалног будућег председника владе Драги Јовановић и Таса Динић (Борковић, 1985; 237, 238) који у ствари нису припадали ни једној групи већ су били појединци везани за окупаторску власт. Међутим, поменута двојица су се толико жестоко супротстављали један другом и борили за евентуално будуће место председника владе да је с временом лукавији Јонић, који није отворено истицао своје амбиције за место премијера, успео да осигура чвршће позиције у Недићевој влади. Пошто и онако Недић није успео да код Хитлера избори за себе место шефа државе, вероватно делом због тога што Немци нису помишљали да Србији признају статус државе, и борба поменутих политичара за место председника владе, је утихнула и остала данашњим истраживачима доступна у виду узајамних оптужби поднесених полицијским агентима.

Засебне интересе је неговао и Милан Аћимовић. Мада је био првенствено усамљен у Недићевој влади, будући да је имао одличне односе са Немцима, његов положај није био занемарив. Премда су збораши имали одличне односе са Немцима, њихове дискредитације упућене полицији и Немцима на рачун Аћимовића, усмерене ка томе да је сарадник равногорског покрета, нису донеле плода (Шкодрић, 2009; 200).

⁸ Недић је имао и подршку у оквиру Српског добровољачког корпуса. Њега је отворено подржавао „командант Српске добровољачке команде генералштабни потпуковник Кикић Илија. ИАБ, БдС, извештај агента о Кикић Илији, стр. 1.

И трећу групу сачињавали су љотићевци који су гајили наде да би Димитрије Љотић могао да постане гувернер Србије. Међутим, сам Димитрије Љотић никада јавно није изнео нити подржао такву идеју. Он је свој утицај првенствено користио да би био сива еминенција Недићеве владе, да би био особа, по сведочењу посланика Бенцлера „против Љотића не могу ништа, са Љотићем не могу ништа, а без Љотића не могу ништа.“ (Божовић, 2003; 149)

Унутарвладине борбе и поделе у извештајима агената полиције и од стране потказивача

При таквој подели и интересима, Недић је од почетка рада своје владе доживљавао подметања и била је стварана опозиција његовом раду. Кризе владе су биле честе и њен ионако слаб утицај чиниле су још више немоћним. Ово је знало да га онеспокоји и водило је у неколико наврата до генералове безвољности, што је остало забележено и у полицијским дојавама. Ипак, Недић је покушавао понекад и да „игра“ не безбољност и немогућност да даље ради у тужакањима окупатору а у намери да за владу испослужује веће овласти или пак да покуша да поправи положај становништва када је било речи о снабдевању храном. О томе да су у влади постојали сукоби сведочио је и Димитрије Љотић, и то поверенику Полиције безбедности и службе безбедности Роб.З, дана 4.септембра 1941, тврдећи да је са формирањем и консолидацијом Недићеве владе ишло тешко „услед разних препрека и интрига, а за време преговора о оснивању владе изгледало је врло често као да је Недић изгубио сваку вољу за рад и да му није стало до водства у влади.“⁹ Када су агенти у својим извештајима спомињали владу, у неколико наврата је истицан сукоб Недића и Љотића и то због тога што „Љотић има само једног човека у влади и то Олчана Михајла“¹⁰ мада је, у ствари, по зборашима наклоњеној публицистици, Љотићев положај био бољи, јер је по успостави владе дошло до делимичног помирења Љотића и бивших сабораца из покрета. О сукобима унутар владе сведочио је и доктор Кисел, „шеф управног штаба код немачког војног заповедника у Србији“ који „16.11 1941.године обавештава војног заповедника да се у последње време заузима став против личности генерала Недића од службених високих места...“¹¹ О именовању Недића нису стизали повољни извештаји ни из суседства. Наиме, против његовог именовања изјаснили су се и високи званичници Независне Државе Хрватске. Наиме, његово именовање је „изазвало у надлежним хрватским круговима опште запрепашћење и велико чуђење, пошто је генерал Недић за време бивших режима био озлоглашен као изрични непријатељ осовине и њене политике. Истиче се да је овим актом српска заверничка клика, добила једно ново легализовање за своју делатност од немачких окупационих трупа.“¹² Подметања из круга владе и од стране агената су уз

⁹ ИАБ, БдС, досије Милана Недића. Извештај повереника Полиције безбедности и службе безбедности Роб.З. (Треу Рудолф) од 4.септембра 1941, стр.99.

¹⁰ ИАБ, БдС, досије Милана Недића, стр.90.

¹¹ Исто.

¹² Исто, стр.89.

окупаторово мешање у рад доводило до честих персоналних промена и реконструкција, а изазвало је током 1942, и озбиљнију кризу владе (Борковић, 197; 178-186).

Извештаји повереника полиције, потказивања и недоказане оптужбе унутар владе, доушници полиције који су износили своја опажања окупатору, смењивали су се готово свакодневно и сведочили о мучној атмосфери за време њеног рада. Тако на пример, према извештају једног повереника БДС-а, од 4.априла 1942, „види се да је у Србији јавни политички живот подељен у три групе. Једну групу води генерал Недић. Његов трабант и саветник је министар просвете Јонић. У ову групу спада још министар пошта генерал Костић, Кузмановић Огњен и министар саобраћаја Докић. Недићева група иступила је меморандумом који је саставио министар Јонић, а који је упућен врховима немачких надлештава у Србији и Берлину.“¹³ У циљу учвршћивања власти, наводи даље повереник полиције, ова група је поднела Меморандум који је оцртавао њене циљеве: „стварање једне српске државне странке и положај једног српског гувернера, који би био изнад председника владе. Недић рачуна да сам постане гувернер, а Јонић председник владе.“¹⁴ О саставу те владе писао је у марту 1942, у свом меморандуму немачким властима „К годишњици слома Југославије“ и Атанасије Динић, један од људи од највишег поверења окупатора и Недићев министар, али не и човек из Недићу лојалних људи, тврдећи да „влада генерала Недића састављена је углавном из генерала-чиновника, група Стојадиновић и Љотић, те Велибора Јонића, као претставника српског национал-социјализма.“¹⁵ Као човека од окупаторовог поверења, у складу с тим, он је објашњавао и сугерисао Гестапоу да „између Стојадиновићеваца, са министром унутрашњих послова Аћимовићем на челу, и Љотићевца, води се оштра борба због превласти, која је узела толико маха, да би могло доћи до оружаног сукоба. Треба појачати претставнике српског национал-социјализма у влади тако, да би они имали и министарство унутрашњих послова, министарство за националну обнову, министарство просвете и министарство финансија, и треба Стојадиновићевце и Љотићевце ограничити...Треба форсирати развијање српског национал-социјалистичког покрета...“¹⁶ При томе, Динић је још од краја октобра 1941, тражио да се држава мора решити протекционизма, нагомиланог и неефикасног чиновничког апарата, али и да морају „из службе бити пензионисани сви левичарски и масонски елементи“¹⁷ и у складу с тим је и радио што је већ било забележено у марту 1942, да је „он као комесар за персонална питања...отпустио из државне управе за отпраму у концентрациони логор...“¹⁸ Према извештају агента Гестапоа, будући да се Динић активно укључио у „политичке игре и сплеткарења унутар Недићевог режима“ он је већ 11.марта 1942, помињан на месту „министра унутрашњих послова“¹⁹ с тим да је у то

¹³ Исто, стр.93.

¹⁴ Исто.

¹⁵ ИАБ, БДС, предмет Димић Аатанасије, рег.фр.бр.13, стр.40.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто, стр.42.

¹⁸ Исто, стр.43.

¹⁹ Исто, спомиње се извештај повереника 119 од 11.марта 1942.године, стр.67.

време већ остварио добре везе са Љотићем и његовим следбеницима и да је у складу с тим и очекивао њихову подршку у смени министра Аћимовића и своје постављање на његово место.²⁰ Будући да је Динић видео могућност да у министарску фотелју, уместо њега, седне Драги Јовановић, човек који је устолличио Специјалну полицију, он је показивао Јовановића поверенику „118“. Том приликом је износио тешке оптужбе на рачун Драгог Јовановића и то везан за његову наводну блискост са масонима. То су били веома непријатни напади зато јер су нацисти за своје највеће непријатеље, осим Јевреја, прогласили комунисте и масоне. Тако је Динић тврдио да се Драги Јовановић „дружи са масонима, па да је и у роду са масонима и плутократима, а у пркос том држи три главна ресора у Београду у својим рукама.“²¹ У септембру 1943, Динић је разговарао са истим повереником овај пут нападајући и Недића. Пошто је тада већ био у Недићевој немилости, он је истакао да „Недић тврди да не може без њега, а у ствари очито чини неискрено, јер је подчињен својој околини, која за рачун масона мрзи Динића и тутка председника владе Недића против Динића. Али без Недића се данас не може, и зато мора да се трпи све, док не дође повољан моменат да се створи нова ситуација, са новим, искренијим и оданијим људима прем Немачком Рајху, који су у ствари и одани српској заветној мисли; одржању Срба по сваку цену.“²² Иначе, Динића су Немци сматрали лојалним човеком и добрим радником, али и човеком који је задовољан тиме што га „нападају масони, плутократи и банкократи и што у њега немају поверења“ да га они нападају „зато што га се масони боје, јер је он стално пратио њихов рад и сами масони знаду, да их добро познаје, и сасвим разложно показују срх од њега.“²³

Није Динић био једини који је нападао Недића. О нападима је сведочила и доушник Здравковић Анушка и то 4.маја 1942, говорећи о томе „да су многи људи против генерала Недића и да га осуђују.“²⁴ При томе, његови противници су износили, у очима окупатора, највеће оптужбе на његов рачун тврдећи да „он у тајности ради са Лондоном и генералом Симовићем. СС оберштурмфилер Запе верује да су то интриге у циљу да се нашкоди генералу Недићу.“²⁵

Против Недића и његовог релативно индолентног односа према проневерама у влади наступао је љотићевац Михаило Олчан. Очито, небалансираног темперамента, он је, борећи се против корупције, упао у Комесаријат за цене, млатећи пиштољем, а жељан да похапси пет чланова поменутог комесаријата. Након тога, избио је скандал, а односи у Влади између љотићеваца и осталих били су затегнути.

О његовим наступима била је направљена полицијска забелешка где је истакнуто како „Олчанови говори лепо звуче, али ко их узима озбиљно? Ко верује у практичну примедбу наредбе против црноберзијанаца?...То исто важи

²⁰ Исто, стр.68.

²¹ Исто, Извештај повереника „118“ од 14.јула 1943, стр.71.

²² Исто, извештај повереника „118“ од 16.септембра 1943.године, стр.72.

²³ Исто, извештај повереника „118“ од 9.марта 1943.године, стр.73.

²⁴ ИАБ, БдС, досије Милана Недића, стр.93.

²⁵ Исто.

и за проверавање имовине...Наредба о проверавању нагомилане имовине остаће на папиру као многе наредбе до сада. Ко треба да их спроводи? Недић и Аћимовић? Ова двојица прво требају сами полагати рачуна, како су стекли своје куће у Београду-тако мисле Београђани. Недић располаже у центру једном четвероспратном зградом на углу. Од његове генералске плат сигурно није могао то да уштеди. То исто важи и за Аћимовића. И један и други изиграли су закон о смањењу станарине на њихове кирајђије. И сада треба да се очекује од ових људи да ће озбиљно поступати са горе наведеном одредбом?²⁶

Упркос оваквим и сличним нападима, Недић је с временом успео да оствари доминантан утицај. Сузбио је самоувереност Аћимовића, умањив утицај „дежурног полицајца“ Драгог Јовановића, потиснуо предатног „међународног агента“ Танасија Динића, а потиснуо је и Љотићевце и то првенствено Михаила Олчана који је испао из владине реконструкције крајем 1942.године. Тек у новембру 1943, сукоби у влади су готово у целости окончани у Недићеву корист и то тако што је потиснут утицај Динића и Јовановића (Шкодрић, 2009; 202, 203).

Мада је коначно Недић остварио релативан мир у Влади, она није била снажно тело. Недић није уживао веће слободе у политичком одлучивању, поготово, његове идеје о томе да Србија постане јака држава и главни ослонац Немачке на Балкану су остале само слова на папиру. Недићеви захтеви за јачањем личног ауторитета и владе, његове претње да ће поднети оставку, практично нису уродили плодом у смислу намере да тим потезима испровоцира окупатора да му пружи додатне уступке. Једноставно, Недић није био особа од довољно поверења окупатора. Затим, окупатор очито није имао стварне намере да Недићеву Србију потпомогне у намери да постне држава нити да постогне проширења. И коначно, код немачких окупатора, очито је превладала струја „србофоба“, јер су, на пример, покушаји „летећег дипломате“ специјалисте за Балкан, Хермана Нојбахера, да Србија добије територијалне уступке од НДХ у источној Босни, прошли без успеха (Томашевић, 2001; 222) Мада се Недић трудио да се приближи окупатору, да искаже свој јасан пронемачки став²⁷, он је у очима Немаца био премало германовил. Са друге стране, чињеница да је био колаборациониста, одузела му је кредибилитет код већине српског народа. Тако је Недић остао без стварне подршке и једних и других. Док је окупатор највише поверења имао у Димитрија Љотића и његов „Збор“, дотле се српски народ углавном опредељивао између покрета Драже Михаиловића и Титових комуниста.

Када су се немачке трупе у октобру 1944, повукле из Србије, са њима се овукла и влада Милана Недића. Она је престала са радом у јеку операција за ослобођење Србије, а Недићу је 3.октобра 1944.године уручено и формално

²⁶ ИАБ, БДС, О-39, Олчан Михајло. Извештај о путовању министра Олћана у Чачак и Ужице. Министар у Чачку и Ужицу. 27.12.1941. стр.3. Извештај се односи првенствено на одредбу о примени преког суда за „све оне, који дижу цене животним намирницама и који граде палаче на рачун народа.“

²⁷ ИАБ, БДС, досије Милана Недића, стр.95.

обавештење о замени колаборационистичке владе такозваном Српском канцеларијом и планираној евакуацији из Београда (Стојановић, 2015;49). У Словенији су покушали да успоставе последњи антикомунистички фронт који је требао, барем што се тиче сарадника окупатора са територије окупиране Србије, да окупи заједно са Немцима, припаднике Југословенске војске у отаџбини, љотићеве добровољце, преостале наоружане припаднике српске полиције ко и преостале четнике Косте Пећанца. Међутим, крај рата их је у томе спречио те су тако избегнута додатна крвопролића на простору некадашње Југославије.

Закључак

Дуги низ година, у досадашњој југословенској а и српској историографији, приступало се доста поједностављено анализи рада владе Милана Недића. У томе су кључну улогу играле политичке оријентације аутора, комунистички систем власти, али и сирови етнички национализми које су подржавали поједини политичари из власти од 1991 до данас, а у томе им асистирали историчари и приучени писци о прошлости. Међутим, међу историчарима се постепено градило солидно језгро непристрасних аутора који нису посматрали рад Недићеве владе „црно-бело“ већ су настојали да објасне мотиве и начине на које су он и чланови његове владе приступали колаборацији са немачким окупатором. Свој фрагментарни допринос том раду настојао сам да пружим овим чланком те да отворим простор другим истраживачима да дубље зароне у проблематику дојава и денунцијација органима тајне полиције, а које су вршене зарад остваривања личних или идеолошких интереса. У том смислу, овај рад је показао који су чланови Владе били склонији таквом начину остваривања политичке борбе и превласти. Такође, подастро је доказе о томе да појединци нису презали ни од најтежих оптужби које су могле да њихове конкуренте одведу у логоре, али и да се власт групе политичара окупљених око Милана Недића, упркос оптужбама припадника других група, постепено ширила и коначно 1943, у односу на конкуренте, довољно ојачала да се могло говорити о компактној влади под контролом генерала Милана Недића.

Литература:

1. Aleksić Dragan, (2008), Franc Njehauzen i privredna politika nacističke Nemačke u Srbiji, Tokovi istorije, br.1-2.
2. Božović Branislav, (1998), Beograd pod komesarском upravom 1941, Beograd.
3. Božović Branislav (2003), Specijalna policija u Beogradu, 1941-1944, Beograd.
4. Božović Branislav (2012), Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941-1944, Beograd.
5. Borković Milan, (1979), Kontrarevolucija u Srbiji, Kvislinška uprava 1941-1944, Beograd, knj.1,2)
6. Borković Milan (1985), Milan Nedić, Zagreb.
7. Đurić, V, (1996), Ko su bili nemački vojnoуправни komandanti Srbije 1941-1944.godine, Vojnoistorijski glasnik, 3/1996.

8. Zečević M, (2001), Dokumenta sa suđenja ravnogorskom pokretu 10.6. -15.7.1946, 1-3, Beograd.
9. Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941-1944, (2015), priredio Stojanović Aleksandar, Beograd.
10. Koljanin M (1992), Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944, Beograd
11. Kreso M (1979), Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944, Beograd
12. Longerich P (2010), Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of Jews, Oxford
13. Parežanin R (1971), Drugi svetski rat i Dimitrije V. Ljotić, Minhen
14. Petranović Branko (1992), Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945, Beograd
15. Ristović M (2010), Jews in Serbia during World War Two: Between the final solution and the Jewish question and the Righteous among Nations, Zemun
16. Tomasevich Jozo (2001), War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration, Stanford.
17. Ćirković C Simo (2009), Ko je ko u Nedićevoj Srbiji 1941-1944, Beograd
18. Škodrić Ljubinka (2009), Ministarstvo prosvete i vera u Srbiji 1941-1944, Beograd.
19. Schlarp, Karl - Heinz, (1986), Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941-1944. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa, Stuttgart.

Аpxue:

1. Istorijски архив Београда (IAB)
2. Фонд Заповедник Полиције безбедности и службе безбедности BdS
3. Фонд Збирка о раду Лјотићевој организације „Збор“

THE WORK OF MILAN NEDIC'S GOVERNMENT IN STATEMENTS OF POLICE AGENTS

Summary: For many years, the dominant narrative in Yugoslav and Serbian historiography, was simplistic in analysis of the Government of Milan Nedic. In fact, the key role in that direction was played by political orientation of the authors, communist system of government, but also the raw ethnic nationalism that was supported by certain politicians from 1991 until today, which was assisted by some historians. However, from the beginning of the 21st century, among historians, was built a solid core of impartial authors, who have not been watching the work of the Nedic government in "black and white" perspective, but sought to explain the motives and the ways in which he and members of his government approached collaboration with the German occupiers. In accordance with it, in this article, I tried to open up space for other researchers to dive deeper into the problem of importance of documentation of secret police, which were carried out in order to achieve personal or ideological interests. In that sense, this work has shown that members of the government were inclined to such a way of achieving political struggle and dominance. Also, this article submitted to the evidence that individuals were not afraid to give up the most serious charges that could provoke Nazi authorities to put their competitors to the camps. Also, this article showed that the group of politicians gathered around Milan Nedic, despite accusations of members of other groups, finally in 1943, become strong enough to be able to create a compact government under the control of General Milan Nedic.

Key words: government, police, collaboration, Nazism, Serbia

УСТАНАК КАО ОПСТАНАК У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ – ПОВОДОМ СТОГОДИШЊИЦЕ ТОПЛИЧКОГ УСТАНКА 1917 – 2017.

Сажетак: Искушења српског идентитета током ратних година „Великог рата“ имала су карактер одсудне народне борбе за национални и демографски опстанак. Војне активности током 1914. и 1915. сведочиле су о недвосмисленом друштвеном консензусу становништва Краљевине Србије за очување своје државе у наметнутом одбрамбеном рату. Услед неповољног развоја војно-политичких прилика, Србија је током 1916. била окупирана. Постојале су две окупационе зоне: Аустро-Угарска и Бугарска. Сведочанства о животу под окупацијом, иако су била предмет можда и недовољног историографског интересовања, била су бројна и, због свог карактера, упозоравајућа. Бугарска окупација, следећи инстинкт своје националне идеје, емотивно усредсређен на осветољубивост према Србима дословно је за циљ имала националну дезинтеграцију и асимилацију Срба. Неприхватљиво ондарођавање кулминирало је са покушајем мобилизације младића који су требали да буду послани у борбу против својих сународника на Солунском фронту. Овакав однос условио је масовно придруживање становништва, које се нашло у безизлазној ситуацији комитским четима које су пружале одређен вид отпора окупацији. Ови догађаји изазвали су фебруара 1917. године устанак становништва југозападне Србије познат под називом Топлички устанак - једини облик отпора те врсте у окупираној Европи. Окупационе власти су морале да ангажују значајне војне снаге како би овај устанак угушиле. Коста Војиновић Косовац и Коста Пећанац били су најзначајнији лидери ове борбе али уједно и представници два супротна приступа начину организовања и вођења устанка. Услед надмоћности непријатеља устанак је угушен, а потом је уследила одмазда бугарског фрустрираног национализма.

Кључне речи: опстанак, идентитет, устанак, нада, одмазда

Мантра деструктивности

Савремена геополитичка истраживања ових простора, дубоко укорењена на историографским достигнућима у вези са модерном српском историјом

* milnik.markovic@gmail.com

изражавају утисак о многобројним покушајима деструкције српског националног идентитета доводећи у питање и његов биолошки опстанак. Ово становиште у одређеним историографским круговима данашње Европе може да наиђе на критичке опаске да је њена диспозиција устоличена у емотивном експозеу националних, како успеха тако и неуспеха и да је њен карактер дубоко сугестиван¹ у намери да очува еуфоричност и страственост државотворне идеје. Ипак, контекст историјских догађаја о великом броју острашћених насртаја конфликтног типа на српски културни идентитет уопште сведочи, често о неуобичајној трагедији изазваној једино постојањем и потребом да се опстане. Необичност српске прошлости можда и није атрактивна слика понуде традиционалне српске гостољубивости о којој и Рајс сведочи², ипак сегмент њене трагичности је јединствена последица „кратког двадесетог века“ у коме су многе државе и народи пребројавали нерпимерене губитке, али је страдалништво Срба било беспримерно и несведено само на војничке губитке³. Можда је зато и у потреби нарастајућег ревизионизма, тек покретачки утемељеног на достигнућа историографских истраживања, које касније спекулативно злоупотребљава, српска жртва аргумент који може многе констатације да оспори и зато се маргинализује до заборава коме претходи сумња у истинитост.

И на овај начин се испољава често негована флоскула о Балкану као простору сумњивих цивилизацијских вредности чије је постојање на маргинама културне Европе, и као такво оно је највише могуће достигнуће које упорно сами народи Балкана себи оспоравају (Тодорова, 2006). Европска слика о непревазиђености међусобних балканских националистичких егоизма није бreme захуктале модернизације континента које зато трпи, већ рефлексција егоизма некадашњих еуфоричара, а сада модернизатора европске цивилизације. Друштвена слика Балкана је слика и прилика, одраз у огледалу европских друштвених идеја од којих је немогуће одступити у безбрижност наводног успеха услед сопствене победе над острашћеним иступима. Заправо сопствена победа над наводном острашћеношћу није, у остатку Европе реална и постојећа уколико је Балкан заробљеник острашћености. Становиште да је овај простор полигон на којем се одржава мимикрија некадашњег националног егоизма Европе са намером да буде егземплар видљиве претње обнове, уколико се не поштује етаблирана либерална вредност - има за последицу кризу идентитета и међусобних односа балканских народа. Отуд је и могућа идеја да је конфликт сталан, а стабилност привид иза којег стоји предах. Овај дискуср лако проналази упориште у бројним сукобима чији је екстравагантни израз патолошка мржња и уприличено му насиље. „Андрићевски речено: највећи део балканских заједница народа већ вековима је огрезао у тзв. Онтологији силе, мењају-

¹ „И Димићево ређање и набрајање екстремних ситуација, односно његова трауматична нарација, има без сумње, много веза с прошлошћу...а само мало с историјом.“ Зундхаузен З. (2007) Историја Србије од 19. до 21. века, Клио, Београд, стр. 23.

² „Ваш народ је гостољубив...Ваш народ зна за самилост...“ Рајс А. (2014) Чујте Срби ! Чувајте се себе...Пи-Прес, Пирот, стр. 12,13.

³ „Србија и Румунија су, стицајем околност, претрпеле далеко највеће војне губитке.“ Хобсбаум Е. (2002) Доба екстрема, Историја кратког двадесетог века 1914-1991, Дерета, Београд, стр. 27.

ћи временом само положај у том ланцу чињења или трпљења насиља. Бојимо се да је тлачитељска пракса већ дубоко интериоризована и социјализована у колективно биће ових народа и да јој ји актуелне геополитичке околности погодују да искаже сву своју еруптивност и деструктивност.“ (Деспотовић, 2015: 96) Позорница ове ерупције деструктивности, према Србима био је Први светски рат и прилика државне одмазде над становништвом током окупације Србије од 1916 – 1918.

Национална идеја у вртлогу рата

Српска национална идеја настајала је у специфичним условима демографске дисперзије српског становништа и пред „Велики рат“ била је полицентрична (Радојевић, Димић, 2014). Српски корпус је егзистирао у самосталној Краљевини Србији, у Отоманском и Аустро-Угарском царству. Интелектуална елита, пре свих она политички експонирана, јединствено је тежила самосталној држави и доктрини афирмисане националне идеје у њој. Међутим, њена експресија је, у много чему зависила од геополитичких околности у којима је настајала. Неоспорни замајац били су јој војно-политички наступи Краљевине Србије на остварењу националне идеје. Балкански ратови сведочили су о успеху који је мало ко и од великих сила-савезника, изузев Русије, очекивао ослањајући се на стереотип становишта и предрасуда који су постојали о Србији и Србима као народу. „Постојало је дубоко усађено неповерење према Краљевини Србији и њеној династији, настало након убиства последњих Обреновића 1903. године.“ (Живојиновић, 2011: 319)

Реализовањем принципа „Балкан балканским народима“ демонстрирано је војно-политичко јединство које је од балканских народа, оптерећених међусобним супротстављеним ставовима мало ко очекивао. Овај тренутак јединства крунисан је успехом трајног пораза Отоманског царства на овим просторима. С обзиром на то колики је терет овог сукоба, у односу на балканске савезнике поднела Србија растао је респект према њој. Стварање српског друштва на демократским и националним основама није промакло ни ондашњим интелектуалним ауторитетима који су имали снажан утицај на упознавање европске јавности са српским ставом и током „Великог рата“. „Било би тешко наћи бољу дефиницију националности него што је дају Срби. Заједнички језик, заједничка култура, и заједнички обичаји: ово су спољашњи и видљиви знаци који чине да је народ свестан своје заједничке расе, другим речима националности.“⁴ Био је ово признати отклон од постојећег палимпсета националне идеје о „заветној нацији“ (Ковић, 2015) и добро усмерен искорак у остварењу националних интереса. Ипак, сталожена и прибрана раздраганост успехом била је краткотрајног даха. Малобројни су били они који су остварење националне идеје доживљавали као процес који захтева време и опозитан је

⁴ „It would be difficult to find a better definition of nationality than that given by the Serb speaker. A common language, a common culture, and common customs : these are the outward and visible signs which make a people conscious of its common race, which make it, in other words, a nationality.“ Seton-Watson R. (1915), *War and Democracy*, London, str. 115.

идеји „hunc et nunc“. Нестрпљивост, поткрепљена еуфоријом услед успеха надвила је емоцију над расуђивањем. (Јовановић, 2009) Егоизам интереса, након елиминисања заједничког непријатеља направио је бројне пукотине у концепту јединствене политике и утицао на његов дефинитивн слом.

Фобије су почетком 1914. постале снажан политички аргумент у националној еманципацији држава. Нажалост била је то инерција неповерења која се спојила са поприштима интересног сусрета великих сила на Балкану. „Са интерпретацијом крајњих граница и националних аспирација, обележила је у захтевима влада и јавнога мњења сфере, које су се судариле и гушиле сваки основ за солидаран рад, међу малим народима на Балкану. Створене пукотине шовинистичким политикама, пуштале су олако и без икаквих тешкоћа, улазак страних утицаја на Балкан. Нигде није било умерености, ни правилних погледа, ни на садашње, ни на будуће проблеме.“ (Стојановић, 2012: 21) Безобзирни империјализам сручио се и на Србију у тоталитарности своје намере. Краљевина Србија постала је ратно поприште. Није постојало разграничење између фронта и позадине. Србин је био непријатељ, без обзира на пол и узраст. Војска Краљевине Србије и народ уз њу, су током 1914. и 1915. успевали, да упркос бројним проблемима и страдању, и суочени са неприхватљивим неразумевањем савезника, одоле. Велики губици током ратних операција, додатно стимулисани подлеглима услед епидемије пегавог тифуса, у сељачкој средини оскудице и немаштине утицали су и на инатцијски пркос који је пре покушавао да сакрије очигледну рањивост, него да улије нову наду. Повлачење војске, краља и владе и окупација Србије 1916. био је врхунац наметнутог културолошког суноврата једног народа. Ипак, то није био подстицај за дефетизам већ за примену тактике исчекивања при чему је примарни циљ био биолошки опстанак. Окупациона политика, својим захватом недостојности и бестијалности онемогућила је утрнуlost српског националног патриотизма. Намером да га искорени, окупација је рађала у њему пркос безизлаза и наводила га на отпор као једини вид биолошког опстанка. Осиосонст тренутно надмоћнијег у историјској традицији ових простора није непознаница, а ова времена била су пример њеног невероватног интензитета.

У Аустро-Угарској монархији и Бугарској дошло је до стимулисане манифестације србофобије, а „нејасна, прожимајућа мржња“ (Арент, 1999 :375) постала је водиља поступака националних и државних политика. „Општу дезинтеграцију политичког живота можда ништа боље не илуструје од ове нејасне, прожимајуће мржње према свему и према свакоме...Сада су сви били против свих, а највише против свог најближег суседа....“ (Арент, 1999 :375) Србија је била подељена у две окупационе зоне: Аустроугарску и Бугарску – која је износила две трећине државне територије Краљевине Србије. Обе државе, ослоњене на сопствено пређашње националистичко искуство, биле су мотивисане у разради своје антисрпске националне политике. У овом несвакидашњем нихилизму⁵ предњачила је ипак Бугарска чији су окупациони политички поте-

⁵ “Стварност Србије у 1915. години представљала је драму, боље рећи трагедију....“ Стојанчевић В. (2016) Србија и српски народ у рату и окупацији 1914-1918. године, Гутенбергова галаксија, Обреновац, стр. 41.

зи често бивали и пример за којим се трагало код Аустријанаца. Толико далеко је Бугарска окупациона политика ишла да је негирала и постојање Црвеног крста Србије који јој се у пар наврата обратио. „Господо, ми смо примили из Женеve писмо са заглављем српског Црвеног крста датирано 31. марта, у коме нам се траже потпуне листе српских заробљеника и интернираних грађана у Бугарској као и детаљи о пошљкама или кореспонденцији грађана некадашње Србије. Ми бисмо вам били веома благодарни ако бисте хтели да обавестите ту господу која се потписује за српски Црвени крст, да ми са њима не можемо општити нити им давати информације о становништву бивше Србије, које је постало бугарско, и које се сад третира по бугарским законима.“ (Перовић, 1959: 27)

Устанак као излаз

Бестијалност окупације огледала се и у економској експлоатацији Краљевине Србије недостојних размера. „Чим је окупатор ушао у земљу, сместа је укинуо све земљорадничке задруге...Пољопривредне станице, Воћне и Виноградарске, а њихову имовину, која је износила на стотине милијуна у злату, просто је опљачкао и остави их без игде ичега. Приватним је лицима опљачкао њихову приватну имовину: вршалице, плугове, тријере и ветрењаче, справе које у једној земљорадничкој земљи представљају вредност преко милијарде златних динара. Потом су покупљени сви судови од бакра и месинга, којих је у нашем народу било огромна количина...подизањем стоке народ је остављен без сточног гноја те није имао чиме њиве гнојити...“ (Лапчевић, 1923: 17) Економско исцрпљивање имало је за последицу хроничну глад, неисхрањеност деце и са тим у вези повећање морталитета. Срби су сматрани становништвом без држављанства, са разлогом како би им билио онемогућено позивање на међународно ратно право и на морална начела да се са њима поступа као са грађанима покорене земље, чији суверенитет и даље постоји. У окупационом простору се управљало путем уредби, а ниједна државна установа Краљевине Србије није била задржана. За овакву политику било је потребно да се онемогући реаговање српске интелигенције и зато су, нарочиту током одмазде били на удару државни службеници, официри, просветни и здравствени радници као и свештенство. Одмазде су имале терористички карактер, а живот је био безвредан и могао је да зависи од корупције конкретног војника или официра. „Лична слобода сваког српског грађанина, као и његов живот, зависе потпуно и искључиво од добре воље сваког полицијског агента, сваког бугарског агента...У области окупираној од стране Бугара најелементарнија јавна безбедност није загаранована. Бугарске власти се служе, увек под претњом смртне казне, глобама и контрибуцијама...Безбројне разбојничке банде, толерисане од старне власти, које пљачкају и убијају све и свакога, шетају се по целој области.“ (Меморандум, 1950 :303) За Бугаре окупирана област Србије била је „Поморавие“ или „Западните покраини“, односно део Бугарске државе у којој се примењивао ратни закон кроз самовољу службеника војне управе у Нишу. На челу

ове војне управе био је генерал Александар Протогеров који је становништво држао у сталном страху од неизвесности дозволом да по Србији крстаре комитске чете милитантног крила организације ВМРО-а.⁶ Бугари су желели да Србија и Срби нестану, а ово буде њена територија како историјска националистичка перцепција то и потврђује. Уколико је цена тог подухвата требала да буде нестанак неприлагођеног становништва, Бугарска је била спремна да је спроведе и територију учини „бугарском пустињом“. (Митровић, 1984: 378) Процес бугаризације спроводио се „огњем и мачем“ (Митровић, 1984: 379), а његова културолошка консеквенца била је асимилација и народног предања. Тако се у марту 1916. појавила књига о Краљевићу Марку као бугарском јунаку, а „највећи тадашњи бугарски песник Иван Вазов певао је о Хајдук Вељку као о сину бугарске домовине.“ (Стојанчевић, 2016: 56)

Пароксизам бугарске националистичке еуфорије⁷ испољио се опседнуто и фрустрирано у облику бројних ломача на којима су спаљиване књиге српских писаца у намери да се сатре идентитет, тако наговештавајући нека нова тешка времена необуздане острашћености. „Насилна асимилација, или бугаризација српског становништва протекла се на све манифестације народног живота. У томе се ишло тако далеко да су се наметала бугарска имена, брисала карактеристична српска презимена, замењивале говорне форме српског језика бугарским граматичким и лексичким нормама. Покушало се са увођењем бугарских школа не само по градовима већ и по неким селима.“⁸ И Српска православна црква трпела је бугаризацију од стране егзархијске бугарске црквене организације...“ (Стојанчевић, 2016: 56) Овај „казнени поход“ окупатора настављен је и почетком 1917. као „непрекидни рат против мирног становништва.“ (Стојанчевић, 2016: 65) Несносно стање окупационе политике⁹ достигло је врхунац цинизма објавом регрутације и мобилизације која је морала да се спроведе у области реке Топлице и Јабланице. „Сви софиски листови објавили су распоред регрутације – тако *Народно право* и *Мир* објављују да ће се регрутација у Нишу обавити 14. Фебруара 1917, у Јабланичком срезу 7 јануара, а у Топлици 20 до 27 фебруара.“ (Перовић, 1959: 56) Српска влада у егзилу трудила се да

⁶ „През тази година се навършаат 70 години от кончината на един от найомдадените радетели на Националния идеал за единението на българския народ в една държава – Войводата Тане Николов. Човек на честта! Непримириим към непрадите! Защитник на истината!“ Крумов К, Иван Сапунджиев И. (2017) Бойният път на войводата Тане Николов, Операция за прочистването на района на поморавието от разбойници и четници през 1917 г; Државна Агенција Архиви, Военноисторическа Комисија, Народно читалище „Зора-Кјустендил 2003“; Кјустендил, Блгарија, стр. 3.

⁷ „Због тога су били толико горди, да просто нису могли сами себи да се надиве.“ Дерок Ј. (1940) Топлички устанак и оружани отпор у окупираној Србији 1916 – 1918, стр. 12.

⁸ „During the Bulgarian occupation of the south of Serbia in 1915 –1918, Serbians had been subjected to severe cultural and physical oppression: Serbian schools, churches, and cultural institutions were shut down, use of Serbian language was curtailed, Serbian men interned (an anti-guerrilla measure). During the war years, IMRO identified completely with the Bulgarian cause.“ Newman J. (2015) Yugoslavia in the Shadow of War, Veterans and the Limits of State Building, 1903– 1945, Cambridge university press, str. 95.

⁹ „Вређања, злостављања, силовања, пљачке, интриге и убиства све су се чешће дешавали.“; Дерок Ј. (1940) Топлички устанак и оружани отпор у окупираној Србији 1916 – 1918, стр. 12.

помно и пажљиво прати ситуацију у земљи, али многи догађаји ће бити касније познати. „У јануару 1917. било је наређено од војне власт да се изврши попис мушког становништва свог од 14 па до 50 година, ова наредба за народ је била јасна, да Бугари намеравају све што је способно да узму у војску.“ (Младеновић, 2007: 34) Правилно је проценила ситуацију окупационог нихилизма и могуће реакције становништва у вези са њом. Постојећи комитски покрет у окупираној Србији, разуђен по читавој територији земље био је истовремено и реакција на неприхватљиву ситуацију и могући генератор ширег и организованог отпора. Отуд је Влада одлучила да у Србију пошаље, на његову иницијативу Косту Миловановића – Пећанца (1879 -1944.) (Павловић, Младеновић, 2003), резервног поручника који је пореклом био из Куршумлије. Он је добио задатак да „у пределу Топлице и Јужне Мораве пронађе тамошње обвезнике, да им саопшти наш скори долазак и да их организује за четничку акцију.“ (Перовић, 1959: 61) О овој акцији врховна команда није обавестила владу.

Народна скупштина је о овим активностима била обавештена тек 1918. године и у вези са расветљавањем контекста догађаја формиран је Анкетни одбор Народне скупштине за извиђање узрока побуне у окрузима Топличком, Врањском, Нишком и другима. Конспиративни однос и подозрење које је из тога произишало између војног и политичког руководства имало је своју предисторију и није било пример угледног односа. Заправо међусобна дисхромонија илустровала је и различите погледе у вези са државном и националном политиком. Пећанац је извршавао наређења и без обзира на њихов тренутни политички статус, ризичан пут у Србију омеђен неизвесношћу био је последица тенденције креирања одговорне политике. Оптимизам који се појавио у вези са могућим продором српске војске Вардарско-Моравском долином био је поткрепљен уласком Румуније у рат 1916. и могућим успешним развојем војне ситуације.

Оптимизам је био беочуг могућег развоја ситуације и у вези са тим Пећанцу је и било сугерисано да буде врло опрезан без додатног иритирања изузетно антисрпског становишта окупаторског режима. „Ни ви ни остали четници немате право дизања општег устанка и треба да увек будете свесни да једна таква озбиљна мера повлачи страховите казне за становништво и доводи га у претежак положај и недоумицу незнајући како да се определи нашта да се реши.“ (Перовић, 1959: 65) Коста Пећанац је, француским авионом 15. септембра 1916. Пребачен у близини села Механе код Куршумлије. Међу постојећим герилским односно комитским одредима доминирао је „Ибарско-копаонички комитски одред“ - онај који је предводио Коста Војиновић–Косовац (1891-1917.). Његов дневник је драгоцен заоставштина која сведочи о времену, његовом карактеру и људима са којима је сарађивао. Млад и енергичан Коста Војиновић је био харизматично привлачан и својом појавом, идејама о слободи и одлучношћу којом се том циљу посветио. „Човек млад, бујног темперамента, речит, бистар, окретан, брзих схватања и одлука, добар друг и пријатељ, он је био најомиљенији војводица у целом Устанку.“ (Перовић, 1959: 87) Након првог сусрета Војиновића и Пећанца, октобра 1916. у месту Гргур, била је издата прокламација која је позивала народ на непослушност према окупатору и

храбрила на отпор против режима бугаризације. Пратећи белешке Војиновића у његовом дневнику можемо да приметимо како је он радио интензивно на формирању комитских јединица, док је са друге стране Пећанац био много опрезнији. Њихови наизглед различити напори били су обједињени у јединствену стратешку визију о начину реализовања отпора на састанку у селу Спанце 8. Новембра 1916. Порука о сагласју водећих личности покрета отпора имала је повољан одјек у народу. „Посел овог састанка покрет је обједињен и почео се ширити, постао боље организован и добио снажан полет.“ (Митровић, 1987: 187)

Уместо да покуша да ублажи незадовољство становништва, власт је, својим мерама однорађавања Срба управо подстицала раст уверења у народу да је једини излаз оружана борба. Неодржива ситуација наступила је 1. фебруара 1917. када је почео рад бугарске регрутне комисије у Топличком крају. Уследило је масовно бегство младих људи из урбаних места и села у планинска подручја. Планине Јастребац и Копаоник постале су „велике касарне“. (Дерок, 1940: 23) Тиме су бугарске окупационе власти спречиле даље продубљивање различитог погледа на интензитет и начин спровођења народног отпора и ставиле устаничке вође пред свршен чин неизбежног оружаног отпора. На збору одржаном 9. фебруара у Облићу у близини Лесковца окупиле су се герилске вође, које су донеле одлуку да се подигне устанак. На овом народном скупу изабране су устаничке војводе. Поред поменутих Косте Пећанца и Косте Војиновића, изгласани су Јован Радонић – командант Пиротског одреда, Тошко Влаховић – командант Краинског одреда, капетан Милинко Влаховић – командант Врањско-јабланичког одреда. (Влаховић, 1988) Милан Дечански је био упућен у сокобањски и алексиначки крај да шири устанак, а Тома Питулић и Новица Вељовић у област Ћуниса, Ражња, Рибара и северних падина Јастребца.

Формиран је Централни комитет којег су чиниле војводе и он је, наредног дана издао Наредбу којом се строго уређује однос устаничке војске према народу и тиме захтева потпуна дисциплина. О устаничким војним активностима из овог периода сведоче и извештаји бугарске војске. Тако је генерал Кутинчев писао о неприхватању регрутације од стране становништва и отпору који се развијао. „Обавештавам вас да је од две недеље наолам, откако су предузетет мере да се становништво мушко јави регрутним комисијама, забележена отворена активност комитских чета ...Та њихова активност састоји се у заробљавању поједних наших војника и стражара...отварању ватре на наше чиновнике и патроле...“ (Перовић, 1959: 111) Сукоби снажнијег интензитета избили су у околини Куршумлије где је дејствовао и Коста Војиновић. Његове борбене активности уливале су наду у успех и привлачиле мноштво народа. „13. фебруара 1917. око 10 часова пре подне заузета је Куршумлија.“ (Дерок, 1940: 30) Након овог помало и неочекивано успеха оствареног на таласу изузетне народне горчине, за Војиновића више није било повратка назад и он је путем наредбе затражио од народа подршку у борби. (Дерок, 1940: 31) Свеопшти народни устанак и потпуно тактичко изненађење које су доживеле бугарске окупационе трупе имале су за последицу ослобађање долине Топлице и

Јабланице и улазак 17. фебруара устаника у Прокупље. Ово је био најкрупнији војни успех који су остварили устаници заробивши преко 800 непријатељских војника. (Дерок, 1940: 39) Устанак се ширио стварајући слободну територију на простору Југозападне Србије. Потпуно изненађен аустријски окупатор се повукао до Крушевца, а бугарски до Ниша и Лесковца.¹⁰ Замах устанка имао је инерцију проширивања на целокупној територији државе, али је она изостала. Разлог ширег не распламсавања устанка налазио се у различитом приступу даљег развоја устанка, пре свих Косте Пећанца и Косте Војиновића. Бугарски гарнизон у Нишу, иако је био затечен и изложен паници услед непосредне близине устаника, осим појединих чарки није нападнут јер је процена Косте Пећанца била да се не треба изложити значајнијој пажњи непријатеља и подстицању његове приоритетне ангажованости у сламању устанка.

Одласком Косте Војиновића и Косте Пећанца у Куршумлију, односно на исток, без обзира које је оправдање у питању¹¹, стратешка иницијатива препуштена је окупатору. Фронт дужине преко 240 километара, овим нерационалним потезима који нису поштовали тактику герилског ратовања, препуштен је фронталној одбрани за коју нити је било довољно људства нити наоружања, нити финансијских средстава. Овиме је устанак упао у већ одавно уочену замку да, уколико се бори фронталним начином борбе као регуларне трупе, герилска, односно устаничка војска је осуђена на неуспех. У таквим околностима, неусаглашеност вођа доприносила је неповољном развоју ситуације, а она је очигледно постојала и кроз уочен карактер личности. Тако је анкетни одбор Народне скупштине констатовао антагонизам вођа устанка. „Најмаркантније фигуре и главни јунаци у Топличкој драми јесу Пећанац и Војиновић, два контрастна типа који су један другог искључивали, а не допуњавали. Пећанац практичан, хладан, повучен иикада не улази у отворену борбу... Војиновић... неустрашива, отворе, хоће да брани нападнуте и да заштити слабе. Био је одличан говорник, способан да сугерира масама.“ (Перовић, 1959: 183)

Задовољни учињеним, устаници су чекали и тиме су препустили иницијативу непријатељу. Бугари и Аустријанци имали су довољно времена и чисте комуникације да доведу појачања и пажљиво испланирају напад и одмазду. На чело интервентних трупа аустријских и бугарских био је поменути пуковник Протогеров. У гушењу устанка учествовале су једна бугарска и једна аустријска дивизија и два немачка пука. Однос снага био је 2,5:1 у корист ових трупа. Почетком марта, уследила је добро координирана офанзива које су, осим на појединим местима имала успеха. Додатну пометњу међу становништвом унеле су често опречна наређења лидера. Док је Пећанац говорио о повлачењу из

¹⁰ „Тако је, ето пред крај фебруара 1917, на југу Србије ослобођена пространа територија чије су границе на северу допирале до самог Крушевца и Александровца, на западу изашле целом дужином старе српско-турске границе, од Копаоника и планине Пилатовице па све до брда Китке и Големога Села обухватале цело ветерничко подручје и планину Кукавицу и спуштале се испод самог Лесковца на Мораву која се са истока граничили том слободном територијом негде скоро у висини Алексинца.“ Перовић М. (1959) Топлички устанак, Војно дело, Београд, стр. 173.

¹¹ Коста Пећанац је своју одлуку да оде у Куршумлију образложио намером преговора са Арнаутима, односно Албанцима.

борбеног додира и очување живота, Војиновић је инсистирао на борбеном отпору и личним примером је то и подстицао. Слабо наоружана устаничка војска била је потиснута, а слободна територија нестајала је услед притиска надмоћнијих. „Лоше наоружани, несрећни Срби нису могли да се одупру јединицама са најмодернијим ратним наоружањем.“ (Рајс, 2014: 351) До 13. марта окупационе трупе су заузеле Блаце, Прокупље и Лебане, нешто касније 17. марта била је заузета и Куршумлија. Велики број устаника тада се повукао на планинске масиве Копаоника и Радан планине, а војни пораз устанка уследио је 21. марта – када су се окупационе трупе које су дејствовале са севера спојиле са оним које су продирале са југа. Након тога уследила су теренска чишћења некоординисаних одреда при чему је најозбиљнији и најдужи отпор пружао Коста Војиновић.

Становништву је била послата порука да могу да се врате кућама, али је неповерење стварало бројне збегове и они су значајно успорили покретљивост јединица и учиниле их рањивим. Отуд, као и због недостатка хране је уследило наређење од стране устаника да се становништво врати кућама. „Збегови су били претрпани, хране је брзо nestало. Једини излаз је био да се нареди да се свет враћа својим кућама. То је и учињено.“ (Дерок, 1940: 70) Окупатор је формирао потерна одељења која су организовала уништавање разбијених група. Најдуже је отпор пружа и најпостојанији патриота Коста Војиновић који је, после вишемесечног прогона и покушаја да се одбровољи на предају¹², децембра 1917. био опокољен, и који је након пружања крајњег отпора, извршио самоубиство. То је, у значајној мери био завршетак устаничких активности, јер се Коста Пећанац, након похода према Босиљграду, поново вратио у Топлицу, потом отишао на Косово где је, на скровитом месту и дочекао ослобођење.

Недоличност недела

Истовремено са прогоном преосталих герилских одреда, окупатор је вршио одмазду и над цивилним становништвом. Историографски је врло тешко утврдити размере разарања и број ликвидација које су почињење, али је несумњиво да је реч о бројним жртвама¹³. Нељудско обличје почињених злочина истраживала је и Међународна комисија, формирана након рата. Њен извештај

¹² Да Војиновић није сматрао поразом Срба чак и уколико би био ликвидиран види се из његовог патриотског одговора бугарском поручнику Генчову који му је понудио „поштenu предају“. „Српски народ робовао је 500 година, па је опет слободан постао, па још толико нека робује, ипак не може и не сме изгубити наду да ће ускоро бити слободан и докле год не постанемо слободни, дотле неће нестати људи који ће ићи по народу и опомињати га да је време да се сам ослободи, као што су наши стари радили, па све иако не буде Војиновића биће других.“ Перовић М. (1959) Топлички устанак, Војно дело, Београд, стр. 238.

¹³ „Негативне последице четничке акције су тешке: по подацима које су прикупиле среске власти од стране непријатеља побијено је 8767 особа, а попаљено 43484 зграда.“; Јован Дерок, *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној Србији 1916 – 1918*, Београд 1940, стр. 114. „Међународна комисија која је испитивала ове злочине тврди да је само на југу Србије убијено 20000 лица.“; Перовић М. (1959) Топлички устанак, Војно дело, Београд, стр. 318.

као и сведочење Арчибалда Рајса били су записи о поражавајућој окрутности коју је окупатор спроводио. Тиранија разузданости погодила је породице и остављала је трајне последице, како по питању вере или невере у човека и поверења у односима два суседна народа. „У Житном Потоку су живу одрали мајку Петра Стаменковића. У селу Гргуру су ставили на ватру казан воде и у њега стрпали живота Аврама Тодоровића...У селу Свињишту две жене су свезали за колац и живе запалили. У селу Петровцу Бугари су девојчици Ивана Петровића забијали под нокте запаљено иверје..У Доњој Бејашници Бугари су скинули голу Марику Нешовић, оборили је на земљу, пробили јој кроз уста зашињени колац и тако је приковали за земљу...Трудне жене су ударали бајонетима у стомак да се не роде ти српски кучићи...“¹⁴ Стицајем околности Срудилица је постала поприште бројних егзекуција оних који су наводно вођени у Бугарску у интернацију. Костурница о „недостижној интернацији“, откривена након рата сведочи о злочину. „Одмазда Аустро-Бугара-Немаца била је немилосрдна. Сви моји сведоци, како Срби, тако и већина Бугара, у потпуности се слажу са овом оценом. Једногласни су такође у изјавама да су сви устаници који су избели масакре, као и недужни становници побуњених крајева послати у Малу Азију. Села су спаљена а земља је опустела, како кажу сведоци.“ (Рајс, 2014: 352) Не треба изоставити и нерпимерен однос преосталих српских комита према сународницима. Њихов бес услед тешке ситуације у којој су се налазили умео је да се прекомерно излије и на народ који је, у намери да заштити своје укућане, избегавао сарадњу са њима.

Према закључку

Борбена дејства у Србији 1914-1918. године имала су карактер тоталитарног сукоба. Окупациона политика острашћености је о томе у потпуности сведочила. Упркос постојању Хашке конвенције и обавезујућих међународних прописа о условима вођења рата и поступку са ратним заробљеницима и цивилним становништвом, упркос стандардима међународног црвеног крста, становништво Србије је третирано испод сваког нивоа цивилизацијских вредности и хуманости. Патолошка мржња и њено шизофрено испољавање кроз процес бугаризације утицао је на неодржив и безизалани положај становништва и потребу биолошке самоодбране. Топлички устанак је сведочанство о отпору и о општеној ослободилачкој идеји, чији је циљ био обнављање самосталне државе. Герилске активности су прерасле у народни оружани покрет и успех је био на помолу. Ипак унутрашње противуречности, међусобно неразумевање вођа устанка, локализовање замаха устаничке активности, недостатак хране и муниције, прегурписивање и јачање непријатеља довели су до слома устанка. Након тога уследио је режим терорисања цивилног становништва са циљем коначног уништења српског националног корпуса. Бројна злоде-

¹⁴ Извештај Међународне комисије, цитирано према Перовић М. (1959) Топлички устанак, Војно дело, Београд, стр. 323,324..

ла оставила су видног трага али нису угасили „поглед према Солуну“. Одатле је ускоро стигла и војска Краљевине Србије. Слобода је стигла, а жртве су се пребројавале. Србија их до данас пребројава, а цена слободе је непроцењива. Ово су тренуци за спокојност славе, а не славољубивост јер је народ бранио свој идентитет и у томе, упркос жртви истрајао. Топлички устанак, био је једини вид оружаног отпора у Европи која је била под окупацијом Централних сила. Он није био последица нереалног поноса и осећаја слободе, већ последица неприхватљиве екстремне и националистичке политике бугарског окупатора према народу који је имао границе свог националног достојанства и по цену неизвесне жртве. Подсећање на овај устанак је бекство од заборавља сопствене прошлости.

Литература:

1. Arent H. (1999) Izvori totalitarizma, Feministička izdavačka kuća, Beograd.
2. Vlahović M. (1988) Braća Vlahovići 1917, Beograd.
3. Derok J. (1940) Toplički ustanak i oružani otpor u okupiranoj Srbiji 1916 – 1918, Beograd.
4. Despotović Lj. (2015) Geopolitika destrukcije, Kairos, Sremski Karlovci.
5. Dnevnik Koste Milovanovića Pećanca od 1916. do 1918. Godine, priredila Mladenović B. (1998), Istorijski institut, Beograd.
6. Živojinović D. (2011) Nadmeni saveznik i zanemareno srpstvo, Britansko-srpski odnosi (1875 – 1941.), Albatros plus, Beograd.
7. Zundhauzen H. (2007) Istorija Srbije od 19. do 21. veka, Klio, Beograd.
8. Jovanović S. (2009) Kulturni obrazac, Stubovi kulture.
9. Kazivanja o Topličkom ustanku, priredila Mladenović B. (1995), Novi Sad, Izdavačka delatnost M&N.
10. Ković M. (2015) Srbi 1903-1914, Istorija ideje, Klio, Beograd.
11. Kostić R. (1987) Toplički ustanak 1917, Niš.
12. Крумов К. Сапунчиев И. (2017) Бойният път на войводата Тане Николов, Операция за прочистването на района на поморавието от разбойници и четници през 1917 г; Државна Агенција Архиви, Военноисторическа Комисија, Народно читалище „Зора-Кјустендил 2003“; Кјустендил, България.
13. Lapčević D. (1923) Okupacija, Beograd.
14. Marjanović P. (2017) Toplički ustanak 1917 godine, Prokuplje.
15. Memorandum Srpske socijalističke partije o stanju u okupiranoj Srbiji (1950) Istorijski arhiv KPJ, III, Beograd.
16. Mitrović A. (1984) Srbija u Prvom svetskom ratu, Srpska književna zadruga, Beograd.
17. Mitrović A. (1987) Ustaničke borbe u Srbiji 1916-1918, Beograd.
18. Mitrović A. (1993) Toplički ustanak – mesto u srpskoj istoriji, Beograd.
19. Mladenović B. (1996) Žena u Topličkom ustanku 1917. godine, Beograd, Socijalna misao.
20. Mladenović B. (1997) Novi narativni izvori o Topličkom ustanku, Istorijski časopis 42-43 (1995-1996), str.311-317.
21. Newman J. P. (2015) Yugoslavia in the Shadow of War, Veterans and the Limits of State Building, 1903– 1945, Cambridge university press.
22. Pavlović M. Mladenović B. (2003), Kosta Milovinić Pećanac, Beograd.

23. Perović M. (1959) Toplički ustanak, Vojno delo, Beograd.
24. Radojević M. Dimić Lj (2014) Srbija u Prvom svetskom ratu 1914 -1918, Srpska književna zadruga, Beograd.
25. Rajs A. (2014) Čujte Srbi ! Čuvajte se sebe...Pi-Pres, Pirot.
26. Rajs A. (2014) Ratni izveštaji iz Srbije i sa Solunskog fronta, neobjavljeni tekstovi na srpskom jeziku, Geopolitika, Beograd.
27. Stojanović K. (2012) Slom i vaskrs Srbije, Radio televizija Srbije, Beograd.
28. Stojančević V. (2016) Srbija i srpski narod u ratu i okupaciji 1914-1918. godine, Gutenbergova galaksija, Obrenovac.
29. Seton-Watson R. (1915) War and Democracy, London.
30. Todorova M. (2006) Imaginarni Balkan, 20. vek, Beograd.
31. Toplički ustanak 1917 (1997) Zbornik radova sa naučnog skupa, Udruženje ratnih dobrovoljaca i potomaka 1912 – 1920, Beograd.
32. Toplička spomenica (1934), Prokuplje.
33. Toplički ustanak 1917 (2007) Zbirka dokumenata, priredila Božica Mladenović, Istorijski institut, Beograd.
34. Hobsbaum E. (2002) Doba ekstrema, Istrorija kratkog dvadesetog veka 1914-1991, De-reta, Beograd.

UPRISING AS SURVIVAL IN OCCUPIED SERBIA – THE CENTENARY OF THE TOPLICA UPRISING 1917 – 2017.

Summary: During the years of "the Great War" challenges to Serbian identity were characterized by crucial struggle for national identity and demographic survival. Military activities during 1914 and 1915, testified about the unequivocal social consensus of the population of the Kingdom of Serbia to preserve its state in the defensive war that had been imposed on them. Due to the unfavorable development of the military-political situation, Serbia was occupied in 1916. There were two occupation zones: Austro-Hungary and Bulgaria. Testimonies about life under occupation, although they might have had insufficient historiographical interests, were numerous and warning because of its nature. Following their national idea's instinct Bulgarian occupation was emotionally focused on vindictiveness against the Serbs, thus it literally aimed at both assimilation and national disintegration of Serbs. Unacceptable people estrangement culminated with the attempt to mobilize young men who were to be sent to fight against their compatriots to the Salonika front. This attitude caused the population that was in a hopeless situation to massively join Komitas rebel bands that were recognized as being a certain resistance to the occupation. These events resulted in the national uprising in the South-West Serbia in 1917, known as the Toplica Rebellion - the only of the kind in the occupied Europe. The occupying authorities had to engage significant military forces to stifle the uprising. Kosta Vojinovic Kosovac and Kosta Pecanac were the two most prominent leaders in this battle but they stood for two opposed concepts as to how the uprising should be organized and carried out. Due to the superiority of the enemy the uprising was suppressed and then followed by reprisals from Bulgarian frustrated nationalism.

Key words: survival, identity, uprising, hope, reprisals

ВЛАДИМИР БАРОВИЋ*

Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 94(100)“1928/1945”:32.019.5(497.113)

Монографска студија

Примљен: 23.03.2017

Одобрен: 18.04.2017

Страна: 259-274

ПУЧ ОД 27.МАРТА 1941. ГОДИНЕ И МЕДИЈСКО-ПРОПАГАНДНО ДЕЛОВАЊЕ НЕМАЧКЕ НАРОДНЕ ГРУПЕ У ДУНАВСКОЈ БАНОВИНИ

Сажетак: Пуч од 27. марта 1941. године је важан историјски догађај који је био непосредни повод немачког напада на Краљевину Југославију. Немачка народна група у Дунавској бановини била је у тешком положају због низа инцидената након пуча и избијања демонстрација. У раду се анализира пропагандно деловање и обавештајни рад немачке народне групе након пуча од 27. марта, до априлског рата 1941. године. Анализирано је писање штампаних медија Немаца из Дунавске бановине али и оних из Трећег рајха. Посебно је истражен декларативно лојалан став војвођанских Немаца према ступању краља Петра Другог Карађорђевића на престо. У раду се закључује да је пропагандно ангажовање Немаца у Дунавској бановини било сасвим у складу са медијском политиком Трећег рајха.

Кључне речи: пуч, медији, штампа, пропаганда, Немци, рат, нацизам

Увод

О самом чину приступања Краљевине Југославије Тројном пакту, доста је писано у стручној и научној историографији, и са данашње историјске дистанце неретко се полемише о том политичком и геостратешком поступку кнеза Павла и тадашње политичке елите и носилаца власти у Краљевини Југославији. Послератна историографија жигосала је тај чин као издајнички потез наменштва предвођеног кнезом Павлом и као својеволјни улазак у савез фашистичких сила, док је део новије историографске продукције окарактерисао тај поступак као политички мудар и у том историјском контексту једино могућ државнички потез. Има чак и размишљања да је постојала и политичка опција да се не уђе у пакт са фашистичким силама али да се не иде ни у рат, како сло-ве мемоари чувеног међуратног политичара Милана Стојадиновића који је био један од најмаркантнијих премијера међуратне Југославије (Стојадиновић, 1970).

* barovic@ff.uns.ac.rs

Сложени национални, политички, и геостратешки елементи умногоме су утицали на друштвена кретања и ситуацију у Дунавској бановини, односно у немачкој зајединици окупљеној у Културбунду. Како су Немци реаговали и како су се политички ангажовали у датом периоду односно до потписивања пакта, можемо посматрати са више аспеката и то кроз јавно деловање али и пропагандно и тајно организовање као и припремање за случајеве насилног решавања државног питања, које је све више будило неспокој код становништва ондашње Дунавске бановине. Треба подсетити на то да су Културбунду у тадашњој Дунавској бановини а данашњој АП Војводини припадали скоро сви Немци настањени на тој територији и да је организација функционисала по строгом диктаторском принципу уз још увек не тако видно, али присутно неповерење између легитимног вођства Културбунда предвођеног Сепом Јанком и екстремних пронацистичких елемената – такозваних „обновитеља“ окупљених око Јакоба Авендера. У то време, непосредно пред избијање априлског рата 1941. године, са трећим таласом врбовања за Културбунд, та се граница полако брише, али немачка народна група пре свега због старог паралелизма у органима Трећег Рајха има вишеслојне активности. И даље је барем званични мото Културбунда верност народу и држави, али треба истаћи да је у посматраном периоду тј. до приступања Југославије Тројном пакту било одређених покрета који су сведочили о недобронамерности дела Културбунда.

Примери нелојалности државним властима

Извештаји среских начелника из више места Дунавске бановине сведочили су о тајном одласку појединих фолксдојчера у немачку војску – Вермахт који се војно ангажовао у кампањи на западном фронту. Такав је пример Јохана Редла из Станишића из септембра 1940, а још у јуну исте године вођена је интерна акција врбовања међу фолксдојчерима ради добровољног одласка у немачку војску која је у то време низала ратне успехе, што је у пропагандне сврхе коришћено у циљу придобијања регрута (Архив Војводине – Краљевска управа Дунавске бановине – у даљем тексту АВ КУДБ, Одсек јавне безбедности, поверљиво 10752/1940). Југословенске власти у Дунавској бановини имале су чак и материјалне доказе о војној служби домаћих Немаца у редовима немачке оружане силе јер су поједини војници (дезертери са аспекта југословенских власти) у циљу разбијања сете породица које су остале у Југославији слали своје фотографије у униформама те је срески начелник у Кули 26. јуна 1940. године извештавао више инстанце да је дошао до фотографије Антона Фебела, униформисаног домаћег фолксдојчера, што није био усамљен случај (АВ КУДБ, Одсек јавне безбедности, поверљиво 11123/1940).

Поред бежања-дезертирања у немачке оружане снаге Немци који су били у матичној земљи писали су писма да се неће враћати у Краљевину Југославију да би тиме избегли војну обавезу која их очекује. Поред тајног организовања полувојних одреда по угледу на СС и СА које су спроводили ратоборни „обновитељи“, и Културбунд је покренуо легалну политичку акцију у циљу признавања посебних права немачкој народној групи у Југославији. По угледу

на Румунију, у којој је склопљен уговор између те државе и Трећег рајха о посебном положају фолксдојчера, тако су и југословенски Немци покренули питање свог стаутса још 1938. године, када су „обновитељи“ форсирани такозвани „Јединствени фронт“. Пошто тада није било реалних претпоставки за остваривање посебних права која су тражили, фолксдојчери су поново, 20. јануара 1940. године, поднели југословенској влади меморандум са истим циљем. Наступајући са много јачих позиција руководство Културбунда је тражило да се та организација конституише као правно лице са посебним овлашћењима. Захтевано је увођење фолксдојчера у све органе управе, полиције и судства, по пропорционалној заступљености на одређеној територији (Мирнић, 1974:72). Југословенска држава би по слову меморандума признала вођу народне немачке групе за њеног врховног представника као правног лица у Југославији, а тиме би се Немцима признало право да спроводе националсоцијалистичку идеологију, која влада у Рајху, на југословенској територији. Другим речима, држава би признала фирерпринцип у немачкој националној мањини и односила би се према Немцима као према посебној заједници која има специјална права и иза које стоји немачка држава као њихов гарант. Тиме би званични органи били умногоме ограничени у односу према немачкој мањини, која не би имала неки неодређени облик аутономије, већ би била држава у држави. По нацистичком фирерпринципу Сеп Јанко би имао сва могућа овлашћења и права унутар немачког Културбунда, а југословенска власт не би смела да се, ако прихвати меморандум, меша у унутрашње ствари Културбунда. Организација је била доста сигурна у свој доминантан положај у односу на друге мањине у Југославији те је тако у фебруару 1941. почела да издаје своја саопштења и листе наредби у којима су навођена правила Културбунда, што је било апсолутно недопустиво понашање у једној независној земљи. Културбунд, који је макар званично био једна мањинска организација намењена неговању културе и традиције, дао је себи за право да издаје наређења својој народној групи и да штампа листе саопштења што је допуштено само органима извршне власти. Културбунд је знао да иза себе има немачку државу а и свест о посебном третману Немаца у државама које се граниче са Рајхом давао је разлога за осећај ексклузивитета, повлашћености, али и немачке војне моћи оличене у нацистичкој бахатости. На великом фолксдојчерском збору у Марибору почетком марта 1941. године Сеп Јанко је одржао говор у ком је истицао да је председник југословенске владе Драгиша Цветковић наговестио да ће признати немачку мањину као правно лице (што је био део политике приступања Југославије Тројном пакту)¹. Иако је Културбунд формално био само организација немачке мањине без политичких ингеренција, потписивањем меморандума добио би специјални статус за немачке образовне установе које би одиграле значајну улогу у формирању немачке националне свести. Тако је, рецимо, предвиђено да се наставно особље поставља на предлог вође народне групе, да наставне планове за немачке школе одобрава „фолксгрупенфирер“

¹ Погледати: Deutsches Volksblatt, 4.3.1941, чланак „Unser Ideal ist die nationale und soziale Gerechtigkeit“.

Владимир Баровић, Пуч од 27.марта 1941. године и медијско- пропагандно деловање ...
(вођа немачке народне групе Сеп Јанко) док би инспекцију тих школа обављали немачки школски инспектори.

Пуч и немачка медијска пропаганда

Такво је било стање у немачкој народној групи, а након приступања Југославије Тројном пакту у бечком дворцу Белведере 25. марта 1941. године, долази до муњевитог развоја догађаја на југословенској унутрашњополитичкој сцени. Само приступање Тројном пакту било је велико олакшање за вођу Рајха Адолфа Хитлера, који је мислио да тиме мирним путем решава ситуацију на југоистоку Европе. „За Хитлера је то било (приступање Југославије Тројном пакту, прим.аут.-В.Б.) од велике важности за будуће немачке војне операције у Грчкој. Такве операције биле би ризичне, рекао је Ћану, ако би југословенски став био неодређен, пошто је дугачка комуникациона линија преко бугарске територије била само двадесетак километара удаљена од југословенске границе. То му је зато представљало велико олакшање, иако, забележио је, „унутрашњи односи у Југославији се упркос свему могу развити у нешто много сложеније“. Колико год био оптерећен лошим очекивањима, Кајтел је неколико сати после потписивања уговора видео на њему очевидно олакшање, „срећу што више не треба очекивати непријатна изненађења на Балкану“ (Кершо, 2003: 400). Прве демонстрације против приступања Тројном пакту избиле су пре тог чина, и то 24. марта увече (јер су поједини обавештајни кругови пустили ту информацију) (Вучковић, 2001:52-53). Прави талас протеста против уласка у савез са Осовином избио је 25. марта и то у градовима на територији српског говорног подручја, а у демонстрацијама су се истицали ђаци и студенти. У стању напетости и ишчекивања и у војвођанским градовима су почели протести а честе пароле су биле уперене против Немачке и Хитлера, певане су и патриотске песме, а дошло је и до напада на фолксдојчере. „Приликом демонстрација у војвођанским варошима, где су живели фолксдојчери, нису се могли избећи напади на припаднике мањине који су се агресивно или провокативно држали пред демонстрантима“ (Петрановић, 1992: 77).

Управо те инциденте и појединачне нападе, одлично организована немачка медијска пропаганда из Рајха представљала је као прави систематски погром и масовни злочин над војвођанским Немцима. О манифестацијама које су уследиле извештавала је и београдска „Политика“ као један од највећих листова у тадашњој држави: „Маса света, колику Нови Сад никада до тада није видео, сврстала се пред споменик Светозару Милетићу, док су музике интонирале државну химну и националне песме. Приликом проласка поворке поред Штаба прве армијске области одушевљено је акламирано краљу Петру. На челу поворке Новосађана налазио се председник Матице српске и један од првака Самосталне демократске странке др Александар Моч“ (Политика, 28.03.1941.)

Историјске истине ради, треба истаћи да је било тешких инцидената међу којима се издаваја рањавање два Немца у Новом Саду 28. марта, док је

два дана касније у обрачуна у Дероњама рањен још један фолксдојчер. У Оцацима је жандармерија током интервенције сломила руку једном припаднику немачке паравојне организације „Грађанска стража“ (Мирнић, 1974:74). Било је података да су убијени фолксдојчери у Бачкој Паланци и да су теже нападнути Немци у Новом Саду, Апатину, Жабљу, Оцацима, а уз то су констатовани и мањи инциденти у многим војвођанским местима. У Дунавској бановини су поред ђака, студената и сокола демонстрацијама пришли и сељаци, а полиција је извештавала да су демонстранти - комунисти користили ситуацију да узвикују просовјетске пароле и оне против Хитлера и Мусолинија. Уз познате пароле којима је нападан пакт и призиван рат, легална власт је како у Дунавској бановини тако и у читавој земљи реаговала веома млитаво и поред тога што је већ првог дана по потписивању пакта било случајева војничке непослушности, чак и отворене побуне, а у Београду су растуран леци са позивом на устанак против владе. Постојао је чак и наговештај побуне: „Резервни официри и војни обвезници, нарочито из редова радника, које је потписивање Пакта затекло на служби или одслужењу војне обавезе у Књажевачком гарнизону, на територији Тимочке дивизијске области, изашли су у саставу једне чете из касарни и заузели пошту, општинско и среско начелство.“ (Петрановић, 1992:77).

План пуча израдио је Душан Симовић, а спровео га је генерал Боривој Мирковић у ноћи између 26. и 27. марта. Бескрвни пуч је одушевљено примљен у српским масама, а екстатичко расположење је захватило читав народ од патријарха Гаврила до последњег паора док је међу члановима Културбунда са друге стране завладала паника. Један од разлога за то било је и повлачење свих немачких држављана у Рајх, те је 1700 Немаца уз помоћ државних југословенских власти враћено у Немачку. Руководство Културбунда је сматрало да је због нестабилне ситуације неопходно подржати новоуспостављен пучистички режим те је 28. марта главни лист југословенских Немаца „Deutsches Volksblatt“ истакао лојалност Немаца краљу Петру Другом и наглашена је радост због његовог ступања на дужност (Deutsches Volksblatt, 28.3.1941.). У медијском смислу немачка штампа се одлучила да потпуно прећути инциденте и да на линији штампе већинског народа слави ступање младог краља на престо као и да се номинално држи лојалистичког курса. Поред велике краљеве слике и наслова „Велико одушевљење у Београду“, „Deutsches Volksblatt“ није ниједном речју поменуо да је било некаквих напада на припаднике немачке националне мањине: „Вест о ступању на престо Његовог величанства краља Петра II раширила се по главном граду брзином ветра и изазвала свуда велико одушевљење. Хиљаде људи покуљали су на улице и то се претворило у велике манифестације краљу и армијском генералу Симовићу коме је указано поверење да формира нову владу“ (Бешлин, 2001: 96). Упоредо са тим изјавама лојализма и верности организован је и обавештајно-пропагандни рад те можемо прочитати из дневника начелника II одељења Абвера (немачка војна обавештајна служба) потпуковника Лахоузена, за исти дан: „Крећем 28.03. за Будимпешту авионом, којим путује шеф Амт-а за Софију, да би покренуо снабдевање оружјем фолксдојчера у Југославији преко мађарско-југословенске границе, које је одобрио шеф ОКВ (Врховна команда Вермахта, ВБ)“ (Миловановић, 1978: 303). То је значило активирање разгранате мреже обавештајно-

пропагандне организације „Јупитер“, која је из свих средишта Културбунда слала извештаје у размацима од око четврт сата у главни Абверов центар у Бечу. Та мрежа се бавила поред класичне обавештајне делатности и ширењем пропагандних порука, протурањем дезинформација, лажних вести и сл. Поред пребацивања оружја Хитлер је истог дана, 28. марта, издао наређење да се југословенски Немци не одазивају на мобилизацију односно да се сакривају или беже преко границе, а мађарске власти су обавештене да не отварају ватру на могуће пребеглице (Бибер, 1966:259). Врховна команда Вермахта је консултовала Министарство спољних послова, а затим је преко начелника организације за Немце у расејању „Folksdojče Mitelštela“ (VOMI) Лоренца послато наређење у том духу у седиште Културбунда у Новом Саду. У том наређењу упућеном војвођанским фолксдојчерима захтевано је да приликом опште мобилизације, ако је могуће, преко Румуније и Мађарске побегну за Рајх. Иако постоји претпоставка да Хитлерова наређења због отежаних комуникација нису могла стићи до припадника Културбунда, битно је истаћи да је знатан број фолксдојчера пребегао у суседне државе до почетка Априлског рата. Из времена непосредно пре отпочињања ратних дејстава 5. априла имамо податке да је у Румунији већ било 2800 фолксдојчера који су углавном били војни обвезници (Бибер, 1966:261). Међу војвођанским припадницима Културбунда пре почетка Априлског рата ширена је дезинформација да ће сви који се одазову мобилизацији бити пребачени у разне логоре по Македонији, што је био додатни мотив за неодазивање. Имамо изворе немачке провенијенције који говоре да је међу фолксдојчерима било одазивања на позив за мобилизацију: „Немачки војни обвезници који су 1940/41. били позивани у југословенску војску редовно су се том позиву одазивали. О петој колони која би конспиративно доприносила распаду југословенске државе није било ни трага као ни доприносу за војни пораз. Више него наивно било би да се за априлски крах Југословенске војске оптуже припадници немачке мањине“ (Стефановић, 2003:63). Наведени цитат треба узети са обавезном дозом историјске критике као усталом и сваки извор, али треба нагласити да је свакако било различитих примера и мотива у вези са мобилизацијом Немаца у редовне јединице југословенске војске. Немачка телеграфска агенција ДНБ известила је 1. априла да су „српске војне власти“ позвале у армију све функционере Културбунда са јасном намером да обезглаве немачку народну заједницу у Југославији баш у одсудном тренутку када је решавана судбина тог простора. Да је, међутим, велики број припадника немачке мањине већ мобилисан у резервни састав југословенске војске, говори и податак који су вође Културбунда послале преко тајне радио-станице и у ком се каже да је у Срему мобилисано 90% фолксдојчера, док је у Банату и Бачкој око 70% Немаца већ у редовима југословенске армије (Мирнић, 1974:75-76).

Медијска пропагандна кампања

У сложеној политичкој ситуацији када је сваки редован рад могао бити схваћен од већинског народа као провокација, руководство Културбунда одно-

сно фолксгрупенфирер Сеп Јанко издао је 28. марта 1941. године наређење да се обуставе све активности месних група, а наредба је упућена вођама (крај-слајтерима и ортсгрупенлајтерима) 44 среске организације уз поруку: „Ми смо се увек дисциплиновано држали, ми ћемо и сада доказати да смо дисциплиновани и да ћемо испунити своје задатаке“, што је медијски експлатисано, тј. објављено је у званичним новинама Културбунда (Deutsches Volksblatt, 28.3.1941, „Kreisleiter und Ortsgruppenleiter“). У циљу личне заштите Сеп Јанко и група руководилаца Културбунда смештена је у заштитни притвор, који је био доста благ, те су могли да се несметано крећу и одржавају разне контакте, а постојала је и могућност комуникације са вођством из Трећег рајха преко посебних уређаја (радио-станица) тајно смештених у средишту Културбунда Хабаг-хаусу у Новом Саду. Треба истаћи да је одмах по избијању пуча у Југославији штампа демократских земаља поздравила тај преврат, док је у медијима земаља Осовине било прво конфузно стање да би затим почео медијски рат. У немачким и италијанским новинама прво је стајало да ситуација остаје мутна, док није почела организована медијска пропаганда усмерена на медијску сатанизацију владе у Београду због наводног систематског злостављања немачких дипломата и грађана, напада на немачке установе, увреда које су се чиниле Трећем рајху.

Медијски систем, односно у првом реду штампа и радио сила Осовине је све више наглашавала различит став према 27. марту југословенских народа, пре свега Срба и Хрвата, чиме је наговештавала политику раздавајања путем продубљивања супротности, ради њиховог коришћења приликом предстојећег сламања Југославије (Петрановић, 1992:84). Немачка пропаганда под Гебелсовом палицом почела је већ опробан пропагандни рат са устаљеним ширењем неистина о наводном масовном малтретирању и прогањању немачких држављана и домаћих фолксдојчера, које су већ коришћене у нападу на Чехословачку и Пољску. Ту је посебно успешно копиран медијски пропагандни метод коришћен у кризи са Судетском облашћу у Чехословачкој, када су наводно домаћи Немци прогањани, понижавани, затварани. Немачка пропаганда је појединачне случајеве до те мере преувеличавала да је просечан конзумент информација у Немачкој стицао утисак да се ради о организованом државном погрому против фолксдојчера. Ту су коришћене рафиниране пропагандне методе и технике, које су подразумевале коришћење изјава сведока који су побегли преко границе и који су причали о ужасним злочинима који су почињени над Немцима. Тај вид пропаганде имао је мобилизаторску улогу и тиме су код конзумента информација нацисти оправдавали своју политику поробљавања околних народа (Тадиф, 2005). Немци у Рајху који су били под сталним ударима нацистичке пропаганде били су убеђени да је напад на одређену државу оправдан у циљу ослобађања немачке мањине која несносно пати под злочиначким режимом словенских народа, који је систематски гуше и тлаче. Немачка штампа и радио били су под јаком контролом нацистичких цензора а како пише Вилијам Ширер који је од 1930. до 1941. године био дописник америчког радија из Берлина, закон је био написан тако да је свака слобода говора угушена у зачетку: „Члан 14. тог закона (о штампи, ВБ) на-

ређивао је уредницима „да у листовима не објављују оно што би јавност доводило у блудњу, мешало личне интересе с јавним, слабило снагу немачког Рајха извана или изнутра, заједничку вољу немачког народа, обрану земље, њезину културу и привреду...или вређало част и достојанство земље. Тај би члан, да је закон био на снази пре 1933, био повукао за собом забрану свих нацистичких публикација у Немачкој“ – луцидно закључује Вилијам Ширер, који је и сам дуги низ година (од 1930. до 1941) био дописник америчког радија из Берлина (Ширер, 2015:350).

Немачка штампа, у првом реду званични лист нацистичке партије „*Volksischer Beobachter*“, писала је да су немачке радње демолиране, да су цела немачка села уништена, да су немачка привредна представништва разорена од разуларене масе коју су подстицали и плаћали многобројни енглески тајни агенти, који све раде да науде Немачкој. Начелник за штампу у Министарству пропаганде Ото Дитрих организовао је све немачке листове да оркестрирано припремају нацију за још један агресивни рат, овај пут против Срба (који су за нацисте били главни непријатељ, како је писало у немачкој штампи) (Бибер, 1966, 259-260). Немачка медијска пропагандна кампања смишљено је била усмерена на распиривање постојећих међунационалних антагонизама у Краљевини Југославији, и на тој линији је јасно писано да су Срби криви за издају пакта, да је њихова официрска клика под британском командом извела пуч и да их зато треба казнити.

Фотографија 1 – Пример немачке пропаганде у листу „Сигнал“
(фотографија Владимира Баровића)

Немачки високотиражни лист „Сигнал“, који је излазио у Берлину под уредништвом Хајнца Медефинда и био веома квалитетан илустровани магазин, испод фотографије Београђана који демонстрирају против приступања Тројном пакту, а под насловом „Енгелска пропада на Балкану“, писао је следеће: „Демонстранти, који изазивају властиту несрећу. Енглески новац и енглеско хушкање терају Југославију у самоубиство, и то неколико дана иза како је био од неких разумних југославенских државника у Бечу потписан приступ Тројном пакту. Немачка проматра неколико дана, у Берлину верују још у увиђајност, али Енглеска и УСА држе већ чврсто у рукама храну за топове за свој рат. У Грчкој се налазе већ дуго британске трупе, а у Југославију стижу сада и енглески ратни бродови и аероплани. На ову грожњу постоји само један одговор: оружје!“ (Сигнал, април 1941, број 2).

Док се немачка војска спремала за напад на Југославију, новоуспостављена југословенска пучистичка влада под председништвом генерала Душана Симовића покушала је након ратоборних изјава пре пуча да смири ситуацију. Онима који су се пре пуча представљали као велики борци против нацизма, када су засели на власт, нагло је опало борбено расположење и након што су увидели у шта су загазили, генерали и остали пучисти успели су да докажу свој пацифизам. На тој линији писали су и важнији медији, који су од владе добили задатак да спусте тензије, да нови режим представе као мирољубив према Немачкој и фашистичкој Италији. Месне групе Културбунда у Земуну и Београду поднеле су председнику владе Симовићу изјаве лојалности, наводно без знања вођства немачке народне групе, после чега је југословенски премијер позвао потписнике да га посете. Симовић је разговарао 31. марта са Мозером и са локалним вођом београдског Културбунда Брикером, а у том разговору изнесена је идеја да Симовић са вођама Културбунда одлети у Берлин у циљу побољшања односа и смиривања ситуације. Колико су припадници Културбунда били информисани, види се по радиограму који је из Новог Сада послат у Рајх а извештава о разговорима вођеним између Симовића и представника Културбунда из Земуне и Београда. „Он (Симовић, ВБ) сматра Фолкс-групу као члана везе према Рајху, са којим он жели да живи у најбољим односима; чврсто држање уз Пакт представља готову чињеницу, само Југославија жели да остане неутрална и да сачува своју независност. До стварања ове владе је дошло због тога јер стара влада није имала ауторитет да закључи један тако важан пакт. Он жели да сузбије енглеску пропаганду јер ова хоће да натера Југославију у рат, он најодлучније осуђује инциденте који су се одиграли против рајхсдојчера и фолксдојчера. На крају је Симовић изјавио да би он утолико више жалио евентуални рат против Немачке, што у животни важним питањима оба народа не постоје никакве диференције. Оба народа су упућени један на други. Он је нагласио своје поштовање према маршалу Рајха Герингу, генералфелдмаршалу Милху и своје лично пријатељство са генералпуковником Удетом“ (Миловановић, 1978: 308-309). Пошто су генерали извели пуч са циљем да сруше Тројни пакт, по преузимању власти нова влада је изјавила да ће поштовати све потписане уговоре! Поставља се питање: ако је пуч организован због приступања Тројном пакту, како онда ти који су дизали побуну због

поменутог акта, исти тај документ сада признају. Без обзира на све доказе лојалности Хитлеру, вођа Рајха је пуч у Београду разумео као велики шамар ударен њему и целом немачком народу. „Хитлер је о пучу обавештен 27. марта ујутру. Побеснео је. Одмах је позвао Кајтела и Јодла. Викао је да никада то неће прихватити, машући телеграмом из Београда. Био је издан на најперфиднији начин и хтео је да смрви Југославију без обзира на обећање нове владе. „Фирер не дозвољава да се неко игра са њим када су у питању такве ствари“, забележио је Гебелс неколико дана касније“ (Кершо, 2003:402). Након што је избацио своје фрустрације наводном српском издајом, Хитлер је сматрао пуч за „cassus belli“ те је наредио да се одмах припреми план напада који је шифрован као Хитлерова „Директива 25“. По том наређењу немачка војска имала је у што краћем року да смрви југословенске снаге. Непријатељ број један требало је да буду искључиво Срби, а други народи, посебно Хрвати и Македонци, сматрани су за пријатељске.

Пропагандни рат и немачке цензорске смернице

Немци су на основу одличних података које је достављала посебно раширена обавештајна служба „Јупитер“, која је деловала углавном у Војводини, имали веома добру процену југословенских борбених снага. У склопу „Јупитерове“ обавештајне мреже деловала је, радио-станица „Нора“ у Новом Саду, која је у бечку централу (радио-станица „Вера“) слала поверљиве извештаје које је из највећег града Дунавске бановине упућивао радио-телеграфиста Клајн (шифровано име Киш). Неки извештаји били су веома прецизни и одају велику улогу коју су делови Културбунда имали у обавештајно-пропагандном рату у Војводини пре отпочињања војних операција. „Бр17. – Морнаричка база у Новом Саду има 4 монитора: први код Кањиже – Тиса, други код Бездана – Дунав, трећи код Текије – Дунав, четврти на оправци у зимовнику Нови Сад, пет наоружаних пароброда са 22 шлепа. Ови се дању и ноћу товаре шљунком, горе слој армираног бетона дебео 1 метар. Код Паланке 4 стоје спремна за потапање. Касније невидљиви. Примећени покрети јединица са грчке према бугарској граници. Киш. Бр 18. Даље заоштравање ситуације. Управник полиције информисао вођу народне групе да још ноћас предстоји општа мобилизација. Вођа народносне групе и сарадници опет под надзором, пошто један дан били слободни. Дању слободно кретање у пратњи органа власти. Киш. Бр. 23 – Стални транспорти материјала на друму од Новог Сада за Футог. Грозничаво изградња нових бункера и бетонираних митраљеских гнезда дуж ауто-пута и железничке пруге Нови Сад – Инђија, који су камуфлирани колибама од блата и трске. Киш“ (Миловановић, 1978:307). Наведени тајни извештаји слани су из Хабаг-хауса, главног седишта Културбунда у Новом Саду, а постојала је добра сарадња и са наводно распуштеним месним групама које су слале податке о кретању трупа и војне опреме дуж целе Дунавске бановине. Немачки генералштаб није очекивао неки озбиљнији отпор, а Хитлер је под утиском борби српске војске у Првом светском рату, једини наглашавао да је могућа жилава од-

брана углавном у српском етничком простору, што се показало као нетачно. У духу националсоцијалистичке пропаганде Вермахт је издао смернице за предстојећи рат и то посебно у пропагандном сегменту као и у делу увођења цензуре по извршеној окупацији: „1а. Противник Немачке је искључиво српска влада која је у служби Велике Британије, започела борбу против Немачке упркос обимних уступака и опсежних гаранција које су дате југословенској држави од стране Немачке...6. Бацање летака за југословенску војску и за становништво из ваздухоплова, ОКВ ће одредити непосредно и у датом случају. 7. Изгледа целисходно да армија припреми плакате за становништво који ће у основним цртама одговарати пропагандистичким директивама наведеним у

тачки један, а бити прилагођени појединим крајевима. Поред тога, ти плакати могу садржавати, у најкраћим цртама, најважније наредбе команданата, намењене становништву... 10. Набавка домаћих (немачких) новина, саопштења трупама итд. Као и снабдевање другим материјалима свих врста вршиће се преко бечке испоставе пропагандног уреда ОКВ. 11. Уколико постоји могућност да се у окупираној Југославији врши надзор над штампом, треба допустити даље излагање листова под немачком цензуром. То вреди пре свега за хрватски део земље. Главни задатак цензуре састоји се у томе да се у објављивању вести и коментарима ни на који начин не нанесе штета немачким интересима. Штампари треба строго указати на то да се њен главни задатак састоји у томе да утиче у смислу смиривања становништва. Где не постоји могућност вршења надзора над штампом, треба обуставити излагање новина и часописа и пословање југословенских новинских агенција. 12. Од нарочите је важности да се добију неоштећене југословенске радиостанице. Чим се обезбеди стопроцентна цензура у некој радиостаници, треба започети емисије у ограниченом обиму. Одговарајућим паролама становништво треба стално опомињати да не учествује у борби и позивати га да одржава мир и ред. За снабдевање радио-станица вестима треба употребити пријемнике ДНБ код пропагандних одреда“ (Миловановић, 1978:286-288). Наведене смернице за пропагандно деловање откривају свеобухватно поимање снаге свих медијских средстава која су националсоцијалисти обилно користили и која су им омогућавала лакше ломљење непријатељског отпора.

Фотографија 2 – Немачки пропагандни снимак на ком припадници немачке војске слушају радио Берлин (Фотографија Владимира Баровића)

Југословенске власти су преко званичне агенције „Авала“ покушале да спрече ширење дезинформација и парирају немачком пропагандном систему те су тако демантоване разне узнемирујуће вести – да је у Бочару убијено 10 Немаца, да је у Петроварадину срушена улица у којој су становали домаћи Немци, да је запаљена шума на румунско-југословенској граници у којој су наводно били сакривени фолксдојчерски бегунци од војних власти (Мирнић, 1974:75-76).

Док рат још није ни почео, ширене су смишљене дезинформације које су стварале пометњу у најширим масама, а радио- станице из Рајха које су се и раније могле чути у Војводини појачале су пропагандну кампању у којој је бесомучно нападана „српска издајничка клика у Београду“ и навођене нетачне и претеране информације о нападима на фолксдојчере чије су жртве стално истицане као нов мотив за дизање морала нације пред предстојећи војни удар на Југославију. Немачки медији су пре напада у пропаганди често указивали на позиве у помоћ немачке мањине у Југославији, коју наводно Срби угњетавају на разне начине, али медији нису објашњавали због чега нису раније реаговали на то кршење мањинских права, већ то постаје актуелно питање тек после 27. марта. Штампана на немачком језику није могла да објављује ништа од немачке пропаганде јер цензура југословенске владе то не би одобрила, а већински медији су од исте те владе добијали директиве да својим писањем и позивима на отворену борбу не изазову немачки напад, као да се он некако могао избећи. Изгледа да оно што је знао и последњи припадник Културбунда у најзабаченијем војвођанском селу – да ће Хитлер неминовно напасти Југославију – није знао председник владе Симовић, који је за 6. април заказао венчање своје ћерке. Немачка је одлучила да изведе удар на Југославију, који је пре свега морао бити муњевит тако да је већ помињано паравојно организовање Културбунда које је свесрдно спроводио доследни националсоцијалиста Густав Халвакс имало одређену улогу приликом извођења напада који ће уследити синхронизовано са свих страна. Почеле су припреме за саботаже, диверзије и разне друге терористичке акције за које су припадници Културбунда припремани на курсевима индоктринације националсоцијалистичком идеологијом. Југословенски Немци нису имали довољно наоружања за озбиљније акције па је у сарадњи са Абвером (чији је начелник адмирал Канарис 28. марта стигао у Софију да диригује акцијама против Југославије) домаћим фолксдојчерима требало дотурити разну опрему и оружје чиме би се направила пометња пре свега иза линије фронта. „31.03. 1941. – Јупитеров В-Ман из Темишвара извештава да су спроведене припреме за пребацивање оружја код Темишвара... Уз сагласност мађарских војних власти постигнуто је да се спроведе снабдевање припадника „Организације Јупитер“ у Југославији ручним оружјем преко мађарско-југословенске границе, односно постигнути су споразуми са шефом другог одељења мађарског Генералштаба пуковником Ујсасијем. Рајхсмаршал је дао налог да се покуша разорити 60 авиона типа Месершмит 109 на аеродромима Земун и Загреб, и то најхитније – у року од наредна три дана“ – каже се у дневнику начелника Абвера задуженог за деловање у Југославији потпуковника Лахоузена (Миловановић, 1978:303). Видимо да је Геринг захтевао

терористичко-диверзантске акције неколико дана пре отпочињања напада на Југославију, а војвођански Немци су већ имали обучене људе те је само требало правовремено доставити наоружање. Упркос појачаним пограничним стражама југословенске војске поменуто наоружање је успешно пребачено, а немачке снаге су спремале упад специјалних снага Абвера (пук Бранденбург) на југословенску страну Ђердапа да би се спречило евентуално рушење те важне стратешке тачке. На руку фолксдојчерима пред Априлски рат ишло је и понашање неких конститутивних југословенских народа, а пре свега Хрвата (осим југословенски настројених појединаца), који су покушавали да саботирају планове за одбрану земље. Један од најзначајнијих Абверових пројеката било је бекство 57 хрватских официра са југословенским авионима са циљем да се сачувају апарати за силе Осовине, а и политички вођа Хрвата Влатко Мачек позвао је, по немачким информацијама, још 3. априла на пасиван отпор док су његове паравојне снаге састављене од разних редарствених стража такође представљале поред фолксдојчерских оружаних група претњу за југословенску војску што ће се показати тек када почне рат (Миловановић, 1978:305).

Фолксдојчери из организације „Јупитер“ имали су да организују и запоседање важних управних институција и комуникационих чворишта која је требало да падну у руке без оштећења у повлачењу југословенских снага, а поред хапшења неподобних елемената требало је саставити и посебне спискове са онима који су били нарочито ангажовани током припрема и самог пуча 27. марта, који је Хитлера толико заболео. Да би добили неопходно оружје, новосадски чланови Културбунда преко тајне радио-станице „Нора“ шаљу дан пред почетак рата следећи радиограм: „У следећим немачким општинама бацити оружје: Апатин, Брестовац, Вепровац, Филипово, Српски Милетић, Каравуково, Оцаци, Парабућ, Ново Село, Букин, Нова Паланка, Гајдобра, Нова Гајдобра, Буљкес, Чеб, Нови Футог, Торжа, Нове Шове, Секић, Добропоље, Јарак, Будисава, све у Бачкој и Бочар, Молин, Честерек, Батарина, Илок, Лазарево, Деспотовац, Сирча, Мартиница, Книћанин, Глогоњ, Јабука, Франефелд, Брестовац, Мраморак, Карловац, Шушарка, све у Банату. Даље у Крњаји, Новом Сивцу, Црвенки, Новом Врбасу, све у Бачкој. Ако се истовремено спусте падобранске јединице, знак за распознавање фолксдојчерских борбених група бело квадратно платно у величини 6 са 6м. Опрезно, ако се показује кукасти крст. Преношење наредаба једва је могуће, пошто нема слободног кретања. Немачки дом у Новом Саду баш малопре опет затворен. Грађанска стража, соколци наоружани. Киш“ (Миловановић, 1978:309). Видимо да су се осим пошиљки оружја које су очекивали у свим местима Војводине где су имали борбене групе, фолксдојчери надали и помоћи у људству која би стигла падобранским десантом, тако да можемо констатовати велики степен организације и координације Културбунда са немачком обавештајном службом. У обавештајним припремама учествовала је и организација нацистичка организација за Немце ван Рајха, али је услед евакуације немачких грађана њена инфраструктура била видно ослабљена. Међутим, контраобавештајна служба југословенске војске добила је информације непосредно пред рат да су поједини припадници спољног одељења нацистичке партије активни у војним припремама.

Пошто је још током евакуације немачких грађана у Рајх отишао и Фон Херен, за немачког представника у београдском посланству остављен је саветник Фајне. Све предвиђене припреме текле су по плану на брзину направљеном са циљем да смрви Југославију, а немачке трупе су имале поуздане савезнике у виду делова Културбунда који су били задужени за пропаганду али и обавештајну делатност.

Закључак

Немачка народна група – Културбунд у Краљевини Југославији а посебно у Дунавској бановини, имао је значану улогу у ширим геополитичким и војним плановима Трећег Рајха за продор у југоситочну Европу са циљем осигурања јужног бока пре напада на СССР. Културбунд је имао релативно мирољубиву политику све до приступања Југославије Тројном пакту, а када је услед официрског пуча тај пакт раскинут, добијене су смернице за организовано деловање у циљу слабљена морала и сламања одбране.

Дејства на том таласу ишла су у правцу обавештајног рада и војног организовања али и у правцу пропагандног деловања, које се бавило информисањем припадника Културбунда али и дезинформисања већинског становништва са циљем ширења панике и стрха од надлазеће немачке војне силе. Пропаганда је била усмерена из немачког Рајха и ишла је у правцу ширења и преувеличавања гласина о наводном масовном терору и прогону домаћих Немаца по Војводини, а по пропагандном моделу који је већ коришћен у време кризе око Судетске области у Чехословачкој. Појединачни случајеви малтретирања, уништавања продавница, немачких бироа и сличних објеката, медијски је представљена као организован државни терор и дивљање са циљем уништења и прогона немачке националне заједнице у Краљевини Југославији.

Немачки медији, у првом реду штампа која је излазила у Дунавској бановини, није могла нити смела да отворено говори о инцидентима у време пуча и демонстрација од 27. марта 1941. године, већ је номинално поздрављала ступање на престо краља Петра Другог Карађорђевића. Тим изразом је демонстрирана лојалност а у новинским чланцима се изражавала жеља да краљ мудро и паметно влада а да ће немачка заједница поштовати легалну власт и радити и живети у миру. То је био медијски маневар у циљу амортизације евентуалних напада на Немце у Војводини са циљем да се њихова заједница очува и припреми за долазак немачких окупационих трупа, када ће се коначно преузети власт и медији на немачком језику ће отворено писати у духу националосцијализма и слављења Хитлерових освајачких похода. Под руку са пропагандним деловањем, ишао је и обавештајни рад, јер је преко тајних радио станица немачка војна обавештајна служба добијала квалитетне податке са терена, чиме су фолкдојчери помогли немачки напад на Југославију и њено поробљавање, што треба признати није било тешко, услед опште дезорганизације, деморалисања југословенских снага и дефетистичког понашања дела официрског кора. Сви ти елементи наводе нас на закључак да је немачка национална зајед-

ница показала много такта и умешности у пропагандом деловању за време пуча од 27. марта, а посебно у периоду након њега када је до напада на Југославију 6. априла 1941. године било велике неизвесности како ће се развијати догађаји. Са ове историјске дистанце можемо закључити да је пропагандно деловање и медијско ангажовање фолкдојчера у Дунавској бановини било сасвим у складу са плановима и оперативним правцима дејства Трећег рајха на овим просторима, непосредно пред Априлски рат.

Литература:

1. Arhiv Vojvodine – Kraljevska uprava Dunavske banovine.
2. Atlagić, Siniša (2012). Nacistička propaganda : od totalne do totalitarne propagande. Beograd : Čigoja štampa.
3. Barović, Vladimir (2007). Mediji u Trećem rajhu, *CM – Časopis za komunikaciju i medije*, broj 5, decembar 2007, Beograd. 119 - 132.
4. Barović, Vladimir (2007a). Izvorni aspekti nacionalsocijalističke ideologije, ideologija SS-a, *Kultura polisa*, broj 6 - 7, 2007, 277 - 297.
5. Barović, Vladimir; Pralica, Dejan (2011). Širenje nacionalsocijalističke propagande na teritoriji Dunavske banovine tokom 1940. godine. *Vojno delo – interdisciplinarni naučno-teorijski časopis*. God. 63. br. jesen/ 2011. (453-465).
6. Bešlin, Branko (2001) Vesnik tragedije - Nemačka štampa u Vojvodini 1933-1941, Novi Sad: Platoneum.
7. Biber, Dušan (1966) Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941. Ljubljana: Delo.
8. Deutsches Volksblatt, nemački dnevni list, kao organ Kulturbunda izlazio u Novom Sadu
9. Vučković, Zvonko (2001). Sećanja iz rata. Kragujevac: Pogledi.
10. Keršo, Jan (2003) Hitler 1936-1945. Beograd: Utopija.
11. Milovanović, Nikola (1978) Pukotine kraljevstva. Beograd: Prosveta.
12. Mirnić, Jospi (1974) Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu. Novi Sad: Prosveta.
13. Petranović, Branko (1992). Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945. Beograd: Vojno-izdavački i novinarski centar.
14. Politika, dnevni informativno-politički list, izlazi u Beogradu.
15. Signal, nemački ilustrovani informativno-zabavni list, izlazio u Berlinu
16. Stefanović, Nikola (2003) Jedan svet na Dunavu. Beograd: Manami.
17. Stojadinović, Milan (1970) Ni rat ni pakt: Jugsolavija između dva rata. Rijeka: Otokar Keršovani.
18. Tadić, Darko (2005) Propaganda. Beograd: JU Spektrum.
19. Širer, Viljem (2015) Uspomina i pad Trećeg Rajha. Beograd: Filip Višnjić.

COUP ON 27 MARCH 1941 AND THE MEDIA AND PROPAGANDA OF THE GERMAN ETHNIC GROUP IN THE DUNAVSKA BANOVINA

Summary: Immediate cause of German attack on the Kingdom of Yugoslavia was a coup that originated in March, 1941. German national group in Dunavska banovina was in a difficult position due to the chain of incidents after the coup and the outbreak of demonstra-

tions. The piece analyses propaganda efficacy and the German national group's intelligence operations after the coup, from March 27, until April's war in 1941.

Writing of the German media publications in Danube banate has been analyzed as well as those of the Third Reich. Special focus is on declaratively loyal attitude of Germans in Vojvodina towards Peter II Karadjordjevic's succession to the throne. This piece concludes that propaganda engagement of Vojvodina's Germans was completely according to the media politics of the Third Reich.

Key words: coup, media, publication, Germans, war, Nazi

НЕНАД БИНГУЛАЦ*
ЈОКО ДРАГОЈЛОВИЋ**

Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

УДК 34(091):343.8(497.11)“1944/2014“

Монографска студија
Примљен: 12.04.2017
Одобрен: 15.05.2017
Страна: 275-289

РАЗВОЈ КРИВИЧНИХ САНКЦИЈА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ У ПЕРИОДУ НАКОН ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА ДО ДАНАС

Сажетак: Током последње деценије законодавне промене које су се односиле на кривично законодавство маргинално су имале утицаја на санкције, али то није био случај у ранијим периодима развоја ове области права. У савременој историји, која се у одређеној мери може сматрати да обухвата период након Другог светског рата, кривично законодавство Југославије, а наравно и Србије као државе наследнице, имало је значајне промене по питању настајања и нестајања неких санкција. У овом истраживању сагледан је управо период развоја кривичних санкција непосредно након Другог светског рата па све до данас. Идеја рада је била не само да се прикаже њихов развој у смислу законодавног предвиђања већ и да се размотре поједини утицаји који су били од значаја. Циљ рада је да се са поменутих сагледавањем створи темељно знање развоја кривичних санкција у домаћем кривичном праву, како би се могло боље разумети са теоријског аспекта њихово позитивноправно предвиђање, али и у одређеној мери како би се могло предвидети њихов будући развој.

Кључне речи: кривичне санкције, развој кривичног права, правни утицаји, настајање кривичних санкција

Уводна разматрања

Након ратних година у Југославији у првој половини XX века нужно је било решавање многих егзистенцијалних питања која су скоро паралелно била са потребном уређења постојећих и стварањем нових законодавних решења поготово када је реч о кривичном законодавству.

У кривичном праву, током периода непосредно након Другог светског рата па све до усвајања последњих законодавних решења из ове области права, може се разликовати пет значајних етапа развоја кривичних санкција са гледишта разматрања врста кривичних санкција.

* nbingulac@pravni-fakultet.info

** jdragojlovic@pravni-fakultet.info

На основу анализе поменутог периода, може се видети да је у скоро свакој измени, или допуни кривичног законодавства долазило и до одређених промена у предвиђању кривичних санкција. Уводиле су се нове кривичне санкције и напуштале постојеће или је уследило њихово преквалификовање у друге облике кривичних санкција. На овакво стање, односно на ове промене, у значајној мери је утицао и друштвени развој, а у оквиру њега посебно би требало истакнути изградњу социјалистичког самоуправног система и положај човека у социјалистичком друштву, али и каснији прелазак на европско демократски систем вредности. Поред друштвеног развоја, на развој кривичног законодавства, утицало је и страно кривично законодавство, као и наука кривичног права. Једна од основних одлика у овом развоју је константно присутна тенденција за хуманизацијом кривичних санкција.¹

Значај овог рада се огледа у томе да се на прецизан начин прикаже целокупан развој кривичних санкција у некадашњој Југославији, односно данашњој Републици Србији, а све како би се могао препознати и боље разумети њихов будићи правац развоја.

Како би се претходно изнето могло постићи, потребно је посебно размотрити сваку од ових етапа развоја кривичних санкција.

Прва етапа развоја кривичних санкција – период од 1944. до 1951. године

Систем кривичних санкција у Југославији непосредно након Другог светског рата, успостављен је Уредбом о војним судовима од маја 1944. године.² У члану 16. Уредбе прописује се да ће војни судови изрицати казне и заштитне мере и то: а) строги укор, б) имовинску казну (новчану, у нарави, у делу), в) изгон из пребивалишта, г) лишење чина односно звања, д) уклањање са положаја, ђ) принудни рад у трајању од три месеца до две године, е) тешки принудни рад у трајању од три месеца до две године па и више и ж) смртну казну. Уз наведене казне суд је могао да изрекне и губитак војничке части, губитак грађанске части на одређено време или заувек и конфискацију имовине. Законодавац није предвидео Уредбом казну затвора, највероватније из разлога што није постојала могућност за њено извршење услед немогућности организовања њеног спровођења, што је већ било познато у српској историји током периода примене Кривичног законика проте Матеје Ненадовића.

Из претходног произилази да је Уредбом прописано осам казни и три заштитне мере. Закон о врстама казни Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ), који је донет 1945. године, у члану 1. прописује следеће казне: а) новчану казну, б) принудни рад без лишења слободе, в) изгон из места преби-

¹ Срзентић, Никола, Стајић, Александар и Лазаревић, Љубиша, *Кривично право Социјалистичке Федеративне Републике Југославије - општи део*, Савремена администрација, Београд, 1981., стр. 312.

² Уредба о војним судовима Народноослободилачке војске, Врховни штаб НОВ и ПОЈ, мај 1944. године.

валишта, г) губитак политичких и појединих грађанских права, д) губитак права на јавну службу, ђ) забрана бављења одређеном делатношћу и занатом, е) губитак или снижење чина или звања, ж) лишење слободе, з) конфискација имовине, и) лишење слободе са принудним радом, ј) губитак држављанства и к) смртну казну. Поменуте казне могу изрећи грађански и војни судови, што је и прописано истим чланом.³

Након усаглашавања Закона о врстама казни ДФЈ из 1945. године са првим Уставом ФНРЈ из 1946. године (који је рађен по угледу на Устав СССР-а из 1936. године познатији као Стаљинов устав), што је уједно представљало и усклађивање са новонасталим променама у друштву, ситем кривичних санкција обухватао је, поред оних који су већ наведени из Закона о врстама казни ДФЈ из 1945. године, уз минималне измене и спајање неких казни, још и обавезу да се поправи штета. У том новоуслашеном закону под називом Закон о потврди и изменама Закона о врстама казни из 1946. године, уврштене су и одредбе према малолетним учиниоцима кривичног дела.⁴ Према њима је било прописано да се уместо казне, могу изрећи васпитне мере и то: а) предаја на васпитање родитељима или другим лицима која се о њима старају, б) укор и в) упућивање у васпитно-поправни дом.⁵ Као што се може видети, систем кривичних санкција је у том периоду чинило дванаест казни и три васпитне мере.

У Кривичном законнику ФНРЈ из 1947. године, у глави четири, предвиђале су се три врсте кривичних санкција: а) казне, б) здравствено заштитне мере и в) васпитне мере. Казне које се могу прописати су: а) смртна казна, б) лишење слободе са принудним радом, в) лишење слободе, г) поправни рад, д) губитак држављанства, ђ) конфискација имовине, е) губитак грађанских права, ж) губитак чина, з) забрана бављења одређеним занимањем, и) протеривање, ј) новчана казна и к) поправљање штете. Може да се види да су опет уследиле одређене промене у систему казни, па тако некадашња казна принудног рада без лишења слободе је сада поправни рад и она се може заменити новчаном казном или сразмерном казном лишења слободе; а не може се изрећи према официрима, подофицирима, војним службеницима и војницима који су у активном саставу, али и народним милиционерима. Некадашња казна изгон из места пребивалишта сада омогућује, поред протеривања из места пребивалишта и протеривање из земље. Казна губитка политичких и појединих грађанских права која је прописивала лишење: а) активног и пасивног изборног права, б) права заузимања изборних функција у друштвеним организацијама, в) права ношења почасног звања, одличја и других јавних почести, г) права заузимања неке државне или ма које јавне службе или звања, д) права на пензију и помоћ из социјалног осигурања и ђ) родитељског права; сада представља казну губитка грађанских права, а поред већ прописаног додато је и губљење права јавног иступања; потребно је још назначити да је поменута казна обухватила и

³ Закон о врстама казни Демократске Федеративне Југославије, Службени лист ДФЈ, бр. 48/45.

⁴ Закон о потврди и изменама Закона о врстама казни из 1946. године, Службени лист ФНРЈ, бр. 66/46.

⁵ Перић Обрад, *Развој малолетничког кривичног права и решења заступљена у новом кривичном законодавству о малолетницима у Републици Србији*, Бранич - часопис Адвокатске коморе Србије, вол. 119, бр. 1-2, 2007., стр. 139.

некадашњу засебну казну губитка права на јавну службу. Некадашња казна забране бављења одређеном делатношћу и занатом сада има само други назив и то забрана бављења одређеним занимањем. Некадашња казна губитка или снижење чина или звања је замењена казном губитак чина и она се односи само на офицере и подофицере у активном својству.⁶

Када је реч о васпитним мерама, већ је истакнуто да се у Закону о врстама казни из 1945. године (односно у Закону о потврди и изменама Закона о врстама казни из 1946. године) прописују три васпитне мере, за разлику од Кривичног законика ФНРЈ из 1947. године у којем се прописују четири васпитне мере, и то: а) предавање родитељима или стараоцу са обавезом да над малолетником воде појачан надзор, б) упућивање у васпитну установу, в) смештај у васпитно-поправни дом и г) упућивање у медицинско-поправни завод. Поред једне више васпитне мере (бројчано гледано) разлика је и у томе што укор као васпитна мера више не постоји, али су зато уведене две нове и то: васпитна мера упућивања у васпитну установу којом се прописује да ће суд упутити малолетника у васпитну установу ако је то у интересу његовог васпитања или ако родитељи или старалац нису у могућности да обезбеде његово васпитање и школовање; и васпитна мера упућивања у медицинско-поправни завод којом се прописује да у случајевима када здравствено стање малолетника захтева лечење и медицинску негу, нарочито ако је душевно болестан, малоуман, слеп или глув, малолетник ће бити упућен у медицинско-поправни завод. Претходно изнето се предвиђа члановима 72, 74. и 76. Указано је на казне и на васпитне мере, стога потребно прецизирати и здравствено-заштитне мере.

Здравствено-заштитне мере предвиђају се чланом 79. и 80., а односе се на учиниоца кривичног дела за којег се утврди да је неурачунљив или да има смањену урачунљивост и да је његово понашање на слободи опасно. Тада суд може одредити упућивање у завод за душевно болесна лица или неки други завод за лечење.

Упоредним приказом Закона о врстама казни ДФЈ из 1945. године, Закона о потврди и изменама Закона о врстама казни из 1946. године и Кривичног законика ФНРЈ из 1947. године указано је на битне разлике у погледу прописаних кривичних санкција и тиме се завршава са анализом прве етапе развоја кривичних санкција у законодавству за период непосредно након Другог светског рата.

Друга етапа развоја кривичних санкција – период од 1951. до 1977. године

Друга етапа развоја кривичних санкција, у поменутом периоду, започиње доношењем Кривичног законика ФНРЈ из 1951. године, јер су тада уследиле значајне измене у систему кривичних санкција.⁷

⁶ Кривични законик ФНРЈ из 1947. године, Службени лист ФНРЈ, бр. 106/47, члан 34, члан 37, члан 48. и члан 51.

⁷ Кривични законик ФНРЈ из 1951. године, Службени лист ФНРЈ, бр. 13/51.

Једна од значајнијих измена у односу на Кривични законик ФНРЈ из 1947. године је смањење прописаних казни са дванаест на „свега“ седам. Члан 24. Кривичног законика ФНРЈ из 1951. године прописује следеће казне: а) смртну казну, б) строги затвор, в) затвор, г) ограничење грађанских права, д) забрана бављења одређеним занимањем, ђ) конфискација имовине и е) новчану казну. Разлика се може видети и у томе што се уместо здравствено-заштитних мера (како је било прописано у Кривичном закону ФНРЈ из 1947. године) сада користи термин мере безбедности. Оне су прописане у глави пет, Кривичног законика ФНРЈ из 1951. године, и то су: а) упућивање у завод ради чувања и лечења, б) одузимање предмета и в) протеривање из земље. Разлика се може уочити и у васпитним мерама, па је тако у Кривичном закону ФНРЈ из 1951. године, прописано четири васпитне мере и то: а) предаја родитељима или стараоцу, б) упућивање у васпитну установу, а ако је малолетник глувонем или слеп упутиће се у завод за глувонеме и следе, в) укор и г) упућивање у васпитно-поправни дом. Претходно изнето се предвиђа члановима 65. и 68. У Кривичном закону ФНРЈ из 1947. године било је исто предвиђено четири васпитне мере, с тим да је у односу на тај закон изостављена васпитна мера упућивања у медицинско-поправни завод, али је додат укор као васпитна мера.

Наредне измене система кривичних санкција уследиле су Законом о изменама и допунама Кривичног законика из 1959. године.⁸

На самом почетку потребно је назначити да се поред постојећих кривичних санкција уврштава још једна, тако да систем кривичних санкција прописује четири кривичне санкције и то: а) казне, б) мере безбедности, в) васпитне мере и г) судску опомену. Закон предвиђа (члан 26) да се судска опомена, као засебна кривична санкција, може изрећи за кривична дела за која је прописана казна затвора до једне године или новчана казна и то ако постоје одређене олакшавајуће околности. У Закону о изменама и допунама кривичног законика из 1959. године чланом 5. се прописују следеће казне: а) смртна казна, б) строги затвор, в) затвор, г) конфискација имовине и д) новчана казна. Може да се види да је број казни смањен на пет са седам колико је било прописано Кривичним законом ФНРЈ из 1951. године, а изостављене су: казна ограничења грађанских права и казна забране бављења одређеним занимањем. Када је реч о мерама безбедности, поред већ постојећих (које су биле прописане у Кривичном закону ФНРЈ из 1951. године) прописују се (члановима 36. и 38) још и: а) обавезно лечење алкохоличара и наркомана, б) забрана бављења одређеним занимањем, в) одузимање возачке дозволе и г) одузимање имовинске користи. Овим се може закључити да се укупно прописује седам мера безбедности. У Закону о изменама и допунама кривичног законика из 1959. године (члан 41) видне су знатне измене по питању васпитних мера јер се у потпуности мења шеста глава која их прописује и уређује. Измене се не односе само на повећан број (са четири васпитне мере, како је то прописивао Кривични законик ФНРЈ из 1951. године, на чак осам) већ се разлика може видети и у њихо-

⁸ Закон о изменама и допунама Кривичног законика из 1959. године, Службени лист ФНРЈ, бр. 30/59.

вој класификацији. У изменама и допунама кривичног законика оне су груписане у три врсте и то: а) дисциплинске мере, у које спадају: (а₁) укор и (а₂) упућивање у дисциплински центар за малолетнике, б) мере појачаног надзора, у које спадају: (б₁) појачан надзор од стране родитеља или старатеља, (б₂) појачан надзор у другој породици и (б₃) појачан надзор органа старатељства и в) заводске мере у које спадају: (в₁) упућивање у васпитну установу, (в₂) упућивање у васпитно-поправни дом и (в₃) упућивање у установу за дефектне малолетнике. Потребно је још истаћи да се старијим малолетницима може изрећи казна малолетничког затвора. Она не може бити краћа од једне године нити дужа од десет година. Казна малолетничког затвора се може изрећи за кривично дело за које је прописана казна тежа од пет година строгог затвора, а због тешких последица дела и високог степена кривичне одговорности не би била оправдана примена васпитне мере.

У кривичном законодавству, 1962. године, уследила је још једна промена система кривичних санкција и то доношењем Закона о изменама и допунама Кривичног законика.⁹ Једна од измена се односила и на мере безбедности тако да се поред до сада прописаних мера, прописује и мера безбедности забране јавног иступања. Тиме, систем кривичних санкција, прописује укупно осам мера безбедности.

Упоредним приказом и анализом Кривичног законика ФНРЈ из 1951. године са његовим изменама и допунама из 1959. године и 1962. године могу се видети значајне промене у систему кривичних санкција у виду тенденције смањивања броја казни, али и повећавања броја мера безбедности и васпитних мера. Обрађена етапа, у којој је акценат био на развоју кривичних санкција, значајна је и по томе што је у том периоду извршена кодификација кривичног законодавства (доношењем Кривичног законика ФНРЈ, 2. марта 1951. године). За своје време, изузетно напредан Кривични законик остао је на снази до 1977. године, када је из политичких разлога замењен са Кривичним законом СФРЈ, шест републичких кривичних закона и два покрајинска кривична закона, чиме је нестало јединство кривичног законодавства Југославије.¹⁰ Овим се и завршава са анализом друге етапе развоја кривичних санкција у законодавству у периоду након Другог светског рата.

Трећа етапа развоја кривичних санкција - период из 1976. године

Трећа етапа развоја кривичних санкција, у поменутом периоду, започиње доношењем Кривичног закона СФРЈ 1976. године.¹¹

У члану 5. поменутог Закона, прописују се кривичне санкције којих има четири и то: а) казна, б) условна осуда и судска опомена, в) мере безбедности и

⁹ Закон о изменама и допунама Кривичног законика ФНРЈ из 1962. године, Службени лист ФНРЈ, бр. 31/62.

¹⁰ Тишма, Младен, *Кривична дела против оружаних снага у домаћем и упоредном законодавству*, Војно дело, зима/2011, стр. 169.

¹¹ Кривични закон СФРЈ из 1976. године, Службени лист СФРЈ, бр. 44/76.

г) васпитне мере. Разлика у односу на Кривични законик ФНРЈ из 1951. године са изменама и допунама из 1959. и 1962. године је томе што се поред судске опомене, као самосталне кривичне санкције, прописује и условна осуда. Њихов однос је у одређеној мери алтернативног карактера, па се оне не могу сагледавати ни као две различите кривичне санкције, нити као једна. Могуће их је, уствари, сврстати у мере упозорења иако се оне тако не прописују у поменутом члану 5. Решење ове недоумице је пронађено у члану 51. у коме се истиче да у оквиру опште сврхе кривичних санкција, сврха условне осуде и судске опомене је да се према кривично одговорном учиниоцу не примени казна за мање друштвено опасна дела, када то није нужно ради кривичноправне заштите и када се може очекивати да ће упозорење уз претњу казне (условна осуда) или само упозорење (судска опомена) довољно утицати на учиниоца да више не врши кривична дела. Мање разлике се могу увидети и код прописаних казни. По Кривичном закону СФРЈ из 1976. године прописано је четири казне и то: а) смртна казна, б) затвор, в) новчана казна и г) конфискација имовине, за разлику од претходног Закона који је прописивао пет казни. Казна која више није била уврштена у систем кривичних санкција је казна строгог затвора. Код мера безбедности могу се приметити значајне разлике између Кривичног законика ФНРЈ из 1951. године са његовим изменама и допунама из 1959. године и 1962. године и Кривичног закона СФРЈ из 1976. године. Бројчано гледано и даље се прописује осам мера безбедности с тим да су неке проширене, а има и новописаних, па се тако поменутим законом у члану 61. прописују следеће мере безбедности: а) обавезно психијатријско лечење и чување у здравственој установи, б) обавезно психијатријско лечење на слободи, в) обавезно лечење алкохоличара и наркомана, г) забрана вршења позива, делатности или дужности, д) забрана јавног иступања, ђ) забрана управљања моторним возилом, е) одузимање предмета и ж) протеривање странаца из земље. Када је реч о васпитним мерама, Кривични закон СФРЈ из 1976. године прописује у члану 75. да постоје: а) дисциплинске мере, б) мере појачаног надзора и в) заводске мере али не прописује појединачне васпитне мере. Прописивање је у оквиру надлежности република и аутономних покрајина, па се тим законима прописују следеће васпитне мере: а) укор, б) упућивање у дисциплински центар, в) појачан надзор родитеља, усвојоца или стараоца, г) појачан надзор у другој породици, д) појачан надзор органа социјалног старања, ђ) појачана брига и надзор, е) појачана брига и надзор уз дневни боравак у васпитној установи, ж) упућивање у васпитну установу, з) упућивање у васпитно-поправни дом и и) упућивање у установу за лечење и оспособљавање.¹² Потребно је поменути да институт малолетничког затвора није имао промене.

На основу до сада изнетог, може се видети да трећу етапу развоја кривичних санкција у законодавству, у периоду који се обрађује, искључиво обележава доношење Кривичног закона СФРЈ из 1976. године и начин на који су прописане кривичне санкције. У упоредном приказу и анализом Кривичног законика ФНРЈ из 1951. године са његовим изменама и допунама из 1959. и

¹² Срзентић, Никола, Стајић, Александар и Лазаревић, Љубиша, *op.cit.*, стр. 314.

1962. године и већ поменутог Кривичног закона СФРЈ указано је на промене у систему кривичних санкција, чиме се и завршава са анализом треће етапе развоја кривичних санкција у периоду након Другог светског рата.

Четврта етапа развоја кривичних санкција - период након 1976. до 2005. године

Наредна етапа, односно четврта етапа, развоја кривичних санкција обележена је кривичним законодавством Савезне Републике Југославије и Републике Србије. У Кривичном закону Савезне Републике Југославије извршене су битне измене и допуне, почев од промене назива па све до суштинских промена. Укупно је начињено седамнаест измена и допуна и то десет у периоду од 1976. до 1990. године (објављене у Службеном листу СФРЈ), шест измена и допуна у периоду од 1992. до 2001. године (објављене у Службеном листу СРЈ) и једна измена и допуна из 2003. године (објављена у Службеном гласнику РС). По приказаним службеним листовима (гласнику) могу се видети промене у друштву, на политичкој сцени али и хронолошки приказ нестајања и настајања државе. Након распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, тадашњи Кривични закон СФРЈ је у потпуности задржан и у Савезној Републици Југославији. По истом принципу задржан је и Кривични закон Социјалистичке Републике Србије, који је чинио део система кривичног законодавства. Код промена поменутог Кривичног закона потребно је указати на Закон о изменама Кривичног закона Социјалистичке Републике Србије из 1992. године којим се прописује промена назива закона са постојећег на Кривични закон Републике Србије.¹³ Значајнија промена, по питању кривичних санкција, у поменутом Кривичном закону уследила је доношењем Закона о изменама и допунама Кривичног закона Републике Србије из 1994. године у којем се додаје члан 2а. под називом смртна казна у којем се прецизније одређује прописивање смртне казне.¹⁴ Код савезног закона, првенствено је потребно указати да су задржане све кривичне санкције које су биле прописане и у Кривичном закону СФРЈ из 1976. године, односно, чланом 5. се и даље прописују четири кривичне санкције и то: а) казна, б) условна осуда и судска опомена, в) мере безбедности и г) васпитне мере. Прве значајније измене задржаног Кривичног закона СФРЈ из 1976. године уследиле су са Законом о изменама и допунама Кривичног закона СРЈ из 2001. године.¹⁵ У члану 34. прописују се само две казне и то: а) затвор и б) новчана казна, за разлику од Кривичног закона СФРЈ из 1976. године који је прописивао четири казне. Казне које се више не прописују су а) смртна казна и б) конфискација имовине. Од изузетне

¹³ Закон о изменама Кривичног закона Социјалистичке Републике Србије из 1992. године, Службени гласник РС, бр. 49/92.

¹⁴ Закон о изменама и допунама Кривичног закона Републике Србије из 1994. године, Службени гласник РС, бр. 47/94.

¹⁵ Закон о изменама и допунама Кривичног закона СРЈ из 2001. године, Службени лист СРЈ, бр. 61/01.

је важности да се нагласи, да у овом периоду развоја кривичних санкција, први пут се не прописује смртна казна кривичним законодавством, другим речима, од 2001. године, односно од 2002. године због ступања на снагу закона, у Републици Србији не постоји више смртна казна. Поменуто укидање прописује се и Кривичним законом Републике Србије из 2002. године, брисањем члана 2а. о смртној казни.¹⁶ За разлику од казни, код условне осуде и судске опомене, нису уследиле промене. Законом о изменама и допунама Кривичног закона СРЈ из 2001. године, прописује седам мера безбедности за разлику од Кривичног закона СФРЈ из 1976. године који је прописивао осам. Изостављена мера безбедности је забрана јавног иступања. Остало нам је још да укажемо и на васпитне мере. Код васпитних мера, нису уследиле промене у односу на Кривични закон СФРЈ из 1976. године, па се тако у члану 75. прописују следеће мере: а) дисциплинске мере, б) мере појачаног надзора и в) заводске мере али се не прописују појединачне васпитне мере. Појединачно прописивање је садржано у другим савезним законима и законима република, а то је и прописано у члану 71. Кривичног закона СРЈ.¹⁷ Кривични закон Републике Србије је прописивао у члану 12. следеће васпитне мере малолетним учиниоцима кривичног дела: а) дисциплинске мере: укор или упућивање у дисциплински центар за малолетнике, б) мере појачаног надзора: од стране родитеља или старатеља, у другој породици или од стране органа старатељства и в) заводске мере: упућивање у васпитну установу, упућивање у васпитно-поправни дом или у специјалну установу.¹⁸ Наредна значајна промена уследила је са доношењем Закона о изменама и допунама Кривичног закона СРЈ из 2003. године.¹⁹ Прва измена је у промени назива закона, који сада гласи Основни кривични закон. Пре него што се настави са анализом и указивањем на даље промене, од значаја је да се појасни потреба за променом назива закона. Потребно је подсетити да је Кривични законик ФНРЈ из 1951. године који је, између осталог, био значајан и по томе што је у том периоду успоставио кодификацију кривичног законодавства, замењен Кривичним законом СФРЈ из 1976. године којим је нестало јединство кривичног законодавства Југославије (о чему је већ било речи). С обзиром да је Савезна Република Југославија наставила са коришћењем поменутог закона, наставио се континуитет и са нејединственом кодификацијом, па је тако кривично законодавство сачињавало Кривични закон СРЈ и кривични закони република (Србије и Црне Горе). Због поменутог је и начињена промена у имену кривичног закона. Након овог малог екскурса, који

¹⁶ Закон о изменама и допунама Кривичног закона Републике Србије из 2002. године, Службени гласник РС, бр. 10/02.

¹⁷ Кривични закон СРЈ из 2001. године, Службени лист СФРЈ, бр.44/76-1329, 36/77-1478, 34/84-895, 37/84-933, 74/87-1743, 57/89-1441, 3/90-63, 38/90-1217, 45/90-1340, 54/90-1773 и Службени лист СРЈ, бр. 35/92-651, 37/93-816, 24/94-273,61/01.

¹⁸ Кривични закон Републике Србије из 2003. године, Службени гласник РС, бр. 26/77-1341, 28/77-1566, 3/77-2213, 20/79-1059, 24/84-1233, 39/86-2739, 51/87-2421, 6/89-406, 42/89-1401, 21/90-888 и Службени гласник РС, бр.16/90-468, 49/92-1664, 23/93-817, 67/93-3110, 47/94-1465 и 17/95-529, 44/98, 10/02, 11/02, 80/02, 39/03 и 67/03.

¹⁹ Закон о изменама и допунама Кривичног закона СРЈ из 2003. године, Службени лист СРЈ, бр. 39/03.

је био неопходан, потребно је наставити са даљим указивањем и анализом развоја кривичних санкција које су уследиле са Законом о изменама и допунама Кривичног закона СРЈ из 2003. године. Поред указивања на промену назива закона (члан 1), наредна битна измена се односи на врсте казни, па се тако прописују три казне. Поред две које су већ постојале (казна затвора и новчана казна), Законом о изменама и допунама Кривичног закона СРЈ из 2003. године у члану 3. (који се односи на члан 34. сада већ Основног кривичног закона), поново се прописује и конфискација имовине. По питању осталих кривичних санкција, нису уследиле промене у односу на претходни закон.

Из до сада изнетог, може да се види да је четврту етапу развоја кривичних санкција обележило кривично законодавство Савезне Републике Југославије од 1976. до 2003. године и (Социјалистичке) Републике Србије, посебно из 1994. године и 2002. године. За најзначајнију промену у овој етапи може се навести (поред промене назива кривичних закона) укидање смртне казне. Овим се завршава са анализом четврте етапе развоја кривичних санкција у периоду након Другог светског рата.

Пета етапа развоја кривичних санкција - период од 2005. године

Последњу етапу, односно пету етапу, обележава доношење Кривичног законика Републике Србије из 2005. године чиме је поново успостављена кодификација кривичног законодавства. Након ступања на снагу 1. јануара 2006. године престали су да важе Основни кривични закон и Кривични закон Републике Србије.²⁰

Пре него што се започне са анализом и упоредним приказом са претходним законима, од значаја је да се укаже да је нови Кривични законик систематизован (подељен) на општи и посебни део. У општем делу налази се одређивање и дефинисање општих појмова, док се у посебном делу уређују кривична дела и прописују се санкције. Иако постоје два дела у Кривичном законнику, они се не могу сагледавати засебно. Кривични законик Републике Србије из 2005. године прописује четири кривичне санкције и то: а) казне, б) мере упозорења, в) мере безбедности и г) васпитне мере. Чланом 43. прописују се четири казне и то: а) казна затвора, б) новчана казна, в) рад у јавном интересу и г) одузимање возачке дозволе.²¹ Већ може да се види да постоји разлика у односу на Основни кривични закон (некадашњи Кривични закон СРЈ са свим изменама и допунама), почев од броја прописаних казни, којих је било три, али и у врсти казни. Поред две које су задржане (казна затвора и новчана казна)

²⁰ Основни кривични закон, Службени лист СФРЈ, бр. 44/76, 46/77, 34/84, 37/84, 74/87, 57/89, 3/90, 38/90, 45/90 и 54/90, Службени лист СРЈ, бр. 35/92, 16/93, 31/93, 37/93, 24/94 и 61/01, Службени гласник РС, бр. 39/03 и Кривични закон Републике Србије из 2003. године, Службени гласник СРС, бр. 26/77, 28/77, 43/77, 20/79, 24/84, 39/86, 51/87, 6/89 и 42/89, Службени гласник РС, бр. 21/90, 16/90, 26/91, 75/91, 9/92, 49/92, 51/92, 23/93, 67/93, 47/94, 17/95, 44/98, 10/02, 11/02, 80/02, 39/03 и 67/03.

²¹ Кривични законик Републике Србије из 2005. године, Службени гласник РС, бр. 85/2005.

више се не прописује казна конфискација имовине, али прописују се и две нове казне. Кривични законик Републике Србије из 2005. године прописује као наредну кривичну санкцију мере упозорења и то: а) условну осуду и б) судску опомену. Суштински гледано и у Основном кривичном закону, али и у претходним законима почев од Кривичног законика ФНРЈ из 1951. године са његовим изменама и допунама из 1959. и 1962. године, поред судске опомене, као самосталне кривичне санкције, прописује се и условна осуда, с тим да је њихов однос у одређеној мери алтернативног карактера, па се оне не могу сагледавати ни као две различите кривичне санкције, нити као једна. Иако се у законима никада нису прописивале као мере упозорења (све до Кривични законик Републике Србије из 2005. године) оне су се под њих увек могле подвести анализирањем чланова о сврси условне осуде и судске опомене. Наредна кривична санкција коју прописује Кривични законик Републике Србије из 2005. године је мера безбедности. Поменути закон се прописује девет мера безбедности и то: а) обавезно психијатријско лечење и чување у здравственој установи, б) обавезно психијатријско лечење на слободи, в) обавезно лечење наркомана, г) обавезно лечење алкохоличара, д) забрана вршења позива, делатности и дужности, ђ) забрана управљања моторним возилом, е) одузимање предмета, ж) протеривање странца из земље и з) јавно објављивање пресуде. Може се видети да за разлику од Основног кривичног закона, који је прописивао седам мера безбедности, Кривични законик Републике Србије из 2005. године прописује две више, с тим да је некадашња мера безбедности обавезног лечења алкохоличара и наркомана представљала једну меру безбедности, док су у новом закону то две засебне мере безбедности. Разлика између ова два закона је видљива и у новопрписаној мери безбедности јавног објављивања пресуде. Наредне промене кривичних санкција, прецизније речено, мера безбедности, уследиле су Законом о изменама и допунама Кривичног законика (72/09) из 2009. године,²² којим се прописује још једна мера безбедности и то забрана приближавања и комуникације са оштећеним, док се Законом о изменама и допунама Кривичног законика (111/09) из 2009. године прописује и мера безбедности забрана присуствовања одређеним спортским приредбама.²³ Може се закључити да Кривични законик Републике Србије са две измене и допуне из 2009. године укупно прописује једанаест мера безбедности, за разлику од Основног кривичног закона, којим се прописивало седам мера безбедности. Када је реч о васпитним мерама, Кривични законик Републике Србије, што се може и видети у члану 4. став 3, директно не прописује које се мере могу изрећи малолетнику, већ упућује на посебан закон. У Закону о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица уређују се васпитни налози и кривичне санкције које се могу изрећи малолет-

²² Закон о изменама и допунама Кривичног законика Републике Србије из 2009. године, Службени гласник РС, бр. 72/2009.

²³ Закон о изменама и допунама Кривичног законика Републике Србије из 2009. године, Службени гласник РС, бр. 111/2009.

ницима.²⁴ Васпитни налози који се могу изрећи малолетнику су: а) поравнање са оштећеним како би се накнадом штете, извињењем, радом или на неки други начин отклониле, у целини или делимично, штетне последице дела, б) редовно похађање школе или редовно одлажење на посао, в) укључивање, без накнаде, у рад хуманитарних организација или послове социјалног, локалног или еколошког садржаја, г) подвргавање одговарајућем испитивању и одвикавању од зависности изазване употребом алкохолних пића или опојних дрога и д) укључивање у појединачни или групни третман у одговарајућој здравственој установи или саветовалишту. Истим законом се предвиђају и кривичне санкције које се могу изрећи малолетнику и то: а) васпитне мере, б) казна малолетничког затвора и в) мере безбедности. Васпитне мере које прописује закон су: а) мере упозорења и усмеравања: (а₁) судски укор и (а₂) посебне обавезе, б) мере појачаног надзора: (б₁) појачан надзор од стране родитеља, усвојоца или стараоца, (б₂) појачан надзор у другој породици, (б₃) појачан надзор од стране органа старатељства и (б₄) појачан надзор уз дневни боравак у одговарајућој установи за васпитавање и образовање малолетника, в) заводске мере: (в₁) упућивање у васпитну установу, (в₂) упућивање у васпитно-поправни дом и (в₃) упућивање у посебну установу за лечење и оспособљавање. Упоређивањем поменутих васпитних мера са онима које су прописане у Основном кривичном закону (односно некадашњем Кривичном закону СРЈ са изменама и допунама) и у Кривичном закону Републике Србије могу се видети да су начињене знатне промене у прописивању васпитних мера, првенствено у проширивању појединих мера, али и у прописивању нових. Казна малолетничког затвора је прописана чланом 28. Закона о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица и може се изрећи старијем малолетнику који је учинио кривично дело за које је прописана казна затвора тежа од пет година. Казна малолетничког затвора се може изрећи и због високог степена кривице, природе и тежине кривичног дела, а да не постоји оправданост изрицања васпитне мере. Малолетним учиниоцима кривичних дела могу се изрећи мере безбедности које су и предвиђене чланом 79. Кривичног законика Републике Србије (о којима је већ било речи), с тим да се не може изрећи мера забране вршења позива, делатности или дужности.

Упоредном анализом Кривичног законика Републике Србије са Основним кривичним законом и Кривичним законом Републике Србије и указивањем на развој кривичних санкција у Кривичном законiku Републике Србије завршен је приказ развоја кривичних санкција у периоду након Другог светског рата. Пету етапу поменутог развоја, дефинитивно је обележило доношење новог Кривичног законика којим је поново успостављена кодификација кривичног законодавства Републике Србије, али и прописивање и уређивање кривичних санкција.

²⁴ Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица из 2005. године, Службени гласник РС, бр. 85/2005.

Закључна разматрања

Указана је потреба сагледавања развоја некадашњих кривичних санкција, односно кривичних санкција које и данас постоје, како би се у потпуности могао разумети данашњи систем кривичних санкција у смислу разликовања врста. Период који је обрађен је непосредно након Другог светског рата па све до данас, односно од доношења Уредбе о војним судовима из маја 1944. године па све до последњих измена и допуна Кривичног законика Републике Србије из 2014. године. Назначени период, као што се могло и видети, груписано је у пет етапа, а свака етапа је обележила одређени развој кривичних санкција у законодавству.

Разлог препознавања толико етапа оправдано је следећим: прва етапа започиње успостављањем кривичних санкција 1944. године Уредбом о војним судовима која садржи свега 35. чланова, а с обзиром да је то период непосредно након Другог светског рата очекиван је развој у овој области паралелно са развојем друштва. Поменута етапа се окончава 1951. године и доношењем Кривичног законика ФНРЈ којим је успостављена кодификација кривичног законодавства чиме уједно започиње друга етапа. Наведеним Законом начињене су значајне промене у систему кривичних санкција у виду смањивања броја казни, али повећавања броја мера безбедности и васпитних мера, те и на основу тога представља засебан период у развоју кривичних санкција. Поменуто је од значаја и представља хронолошки гледано другу етапу. Трећа етапа, је сагледана кроз развој кривичних санкција у Кривичном закону СФРЈ из 1976. године којим је нестало јединство кривичног законодавства јер се (из политичких разлога) прописивало поред савезног кривичног закона и шест републичких кривичних закона и два покрајинска кривична закона. Четврту етапу условиле су друштвене и државне промене на релацији СФРЈ-СРЈ-СЦГ-РС које су утицале и на развој кривичних санкција. Може истаћи да је уследило и укидање смртне казне у кривичном законодавству током тог периода. Поменута етапа траје све до доношења Кривичног законика Републике Србије којим се поново успоставља кодификација кривичног законодавства и на основу тога се може сврстати у пету етапу посматрано у смислу развоја кривичних санкција у периоду од Другог светског рата.

Литература:

1. Закон о врстама казни Демократске Федеративне Југославије, Службени лист ДФЈ, бр. 48/45.
2. Закон о изменама и допунама Кривичног закона Републике Србије из 1994. године, Службени гласник РС, бр. 47/94.
3. Закон о изменама и допунама Кривичног закона Републике Србије из 2002. године, Службени гласник РС, бр. 10/02.
4. Закон о изменама и допунама Кривичног закона СРЈ из 2001. године, Службени лист СРЈ, бр. 61/01.

5. Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakona SRJ iz 2003. godine, Službeni list SRJ, br. 39/03.
6. Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika iz 1959. godine, Službeni list FNRJ, br. 30/59.
7. Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika Republike Srbije iz 2009. godine, Službeni glasnik RS, br. 72/2009.
8. Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika Republike Srbije iz 2009. godine, Službeni glasnik RS, br. 111/2009.
9. Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika FNRJ iz 1962. godine, Službeni list FNRJ, br. 31/62.
10. Zakon o izmenama Krivičnog zakona Socijalističke Republike Srbije iz 1992. godine, Službeni glasnik RS, br. 49/92.
11. Zakon o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica iz 2005. godine, Službeni glasnik RS, br. 85/2005.
12. Zakon o potvrdi i izmenama Zakona o vrstama kazni iz 1946. godine, Službeni list FNRJ, br. 66/46.
13. Krivični zakon Republike Srbije iz 2003. godine, Službeni glasnik SRS. br. 26/77-1341, 28/77-1566, 3/77-2213, 20/79-1059, 24/84-1233, 39/86-2739, 51/87-2421, 6/89-406, 42/89-1401, 21/90-888 i Službeni glasnik RS, br. 16/90-468, 49/92-1664, 23/93-817, 67/93-3110, 47/94-1465 i 17/95-529, 44/98, 10/02, 11/02, 80/02, 39/03 i 67/03.
14. Krivični zakon SRJ iz 2001. godine, Službeni list SFRJ, br. 44/76-1329, 36/77-1478, 34/84-895, 37/84-933, 74/87-1743, 57/89-1441, 3/90-63, 38/90-1217, 45/90-1340, 54/90-1773 i Službeni list SRJ, br. 35/92-651, 37/93-816, 24/94-273, 61/01.
15. Krivični zakon SFRJ iz 1976. godine, Službeni list SFRJ, br. 44/76.
16. Krivični zakonik Republike Srbije iz 2005. godine, Službeni glasnik RS, br. 85/2005.
17. Krivični zakonik FNRJ iz 1947. godine, Službeni list FNRJ, br. 106/47.
18. Krivični zakonik FNRJ iz 1951. godine, Službeni list FNRJ, br. 13/51.
19. Osnovni krivini zakon, Službeni list SFRJ, br. 44/76, 46/77, 34/84, 37/84, 74/87, 57/89, 3/90, 38/90, 45/90 i 54/90, Službeni list SRJ, br. 35/92, 16/93, 31/93, 37/93, 24/94 i 61/01, Službeni glasnik RS, br. 39/03 i Krivini zakon Republike Srbije iz 2003. godine, Službeni glasnik SRS, br. 26/77, 28/77, 43/77, 20/79, 24/84, 39/86, 51/87, 6/89 i 42/89, Službeni glasnik RS, br. 21/90, 16/90, 26/91, 75/91, 9/92, 49/92, 51/92, 23/93, 67/93, 47/94, 17/95, 44/98, 10/02, 11/02, 80/02, 39/03 i 67/03.
20. Perić Obrad, *Razvoj maloletničkog krivičnog prava i rešenja zastupljena u novom krivičnom zakonodavstvu o maloletnicima u Republici Srbiji*, Branič - časopis Advokatske komore Srbije, vol. 119, br. 1-2, 2007., str. 133-147.
21. Srzentić, Nikola, Stajić, Aleksandar i Lazarević, Ljubiša, *Krivično pravo Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije - opšti deo*, Savremena administracija, Beograd, 1981.
22. Tišma, Mladen, *Krivična dela protiv oružanih snaga u domaćem i uporednom zakonodavstvu*, Vojno delo, zima/2011, str. 165-183.
23. Uredba o vojnim sudovima Narodnooslobodilačke vojske, Vrhovni štab NOV i POJ, maj 1944. godine.

DEVELOPMENT OF CRIMINAL SANCTIONS IN THE REPUBLIC OF SERBIA IN THE PERIOD AFTER WORLD WAR UNTIL TODAY

Summary: During the last decade the legislative changes that were related to the criminal legislation had marginally affected the sanctions, but that was not the case in earlier periods of the development of this area of law. In modern history, which to a certain extent can be considered to cover a period after the Second World War, the criminal legislation of Yugoslavia, and of course Serbia as the successor state, had a significant change in terms of the formation and disappearance of some sanctions. In this research, the period of development of criminal sanctions immediately after the Second World War until today has been reviewed. The idea of research was not only to show their development in terms of legislative predictions but also to consider the individual influences that were of importance. Aim of the study is to create the aforementioned reviewing basic knowledge of the development of criminal sanctions in domestic criminal law, in order to better understand the theoretical aspects of their legal positive predictions, but also to some extent in order to anticipate their future development.

Key words: criminal sanctions, the development criminal law, the legal effects, the formation of criminal sanctions

IV

ПОЛИТИКА И ДРУШТВО

ГОРАН НИКОЛИЋ

Институт за европске студије

Београд

ПРЕДРАГ ПЕТРОВИЋ

Институт друштвених наука

Београд

УДК 339.9:341/.8

Оригиналан научни рад

Примљен: 12.04.2017

Одобрен: 11.05.2017

Страна: 293-305

Нови међународни мултилатерални поретак на помолу: Заоштравање борбе за превласт (економски и геополитички аспект)

Сажетак: Теоретичари међународних односа, пре свега, реалисти попут Meagshaimera или Kagana, упозоравају да се САД и Кина приближавају деструктивном сукобу. Наиме, способност и спремност Кине да преобликује међународни поредак расте, док способност САД да очува статус кво опада. Наравно, економска међузависност смањује шансу за конфронтацију, али и без војног сукоба, две земље су можда већ ушле у фазу затегнутости, која је била карактеристична за Хладни рат, у којима су друге земље приморане „да заузму стране”. Додатни глобални проблем представља то што је сарадња САД и Русије око нуклеарних питања пала на веома низак ниво, те да је претња нуклеарног рата између две државе тренутно највећа од 1953. Наиме, прекид у комуникацији у великој мери повећава ризик да мали војни инцидент брзо може да ескалира у тотални рат. Руска конвенционална слабост у односу на САД и њена нуклеарна доктрина „ескалирај ради деескалације” повећава шансе за катастрофу.

Са америчке тачке гледишта, за успешну политику према Кини, односно Азији, нова америчка администрација прво мора да се супростави растућој глобалној перцепцији да је америчко вођство у опадању, а да је Кина је у расту. Ако жели да што дуже одржи хегемонску позицију неопходно је и уверити земље Југоисточне Азије у америчку посвећеност том региону, осигурати несметану пловидбу Јужно кинеским морем, те јасно ставити до знања да људска права остају централни принцип америчке спољне политике. За сада, кинеско руководство је свесно да процес модернизације земље још није комплетиран, те да је потребно одржати снажан економски раст да би се преузела улога одговорног регионалног или чак глобалног лидера.

Кључне речи: нови међународни поредак, Кина, САД, економија, војна моћ, доминација

Међу политичким елитама на Западу, после Брежита и победе Трампа, све се чешће поставља питање да ли је наступио крај либералног међународног поретка успостављеног 1945. Популистичка реакција, пре свега усмерена против пројекта глобализације, па и самих елита које га подржавају, подрива подршку за либерални интернационализам.

Либерални међународни поредак, за кога би исправнији назив био *Paks Amerikana* (то значи поредак који почива на темељима америчке доминације), је већ дуже време у кризи.¹ Последњих деценија Кина (и већина осталих земаља у развоју) јача, док америчка (и западна) релативна снага опада. Ослонац глобалне силе се удаљава од евроатлантских света ка Азији.

И у САД и у Европи тренутно постоји широко распрострањено неповерење у елите и експерте, и ентузијазам за анти-естаблишмент покрете. Са овим долази опасност од протекционизма у економији, изолационизма у спољној политици, те поновно оживљава нативизама и ксенофобије у политици (токсични микс који су Американци и европски визионари покушали да спрече када су положили темеље евроатланске заједнице). Ипак, управитељи тог наслеђа и поред свега остају на власти у већини западних престоница (нпр. убедљив пораз Вилдерса у Холандији и десничара у Аустрији), а и многи грађани ЕУ, посебно млађе генерације, имају тенденцију да се идентификују као Европљани, без обзира на њихову националност.²

Континуирано опадање америчке глобалне доминантности

У 1945, у америчком првом униполарном тренутку, САД су чиниле половину светске индустријске производње, имале су под контролом две трећине светских залиха злата и девизних резерви, и поседовале су скоро неограничену могућност пројекције моћи. Ова комбинација војне, финансијске и економске супремације омогућила је САД да створи безбедносне и економске институције (Уједињене нације, НАТО, Светска банка, Међународни монетарни фонд, ГАТТ-Светска трговинска организација), које и дан-данас подупиру послератни поредак. Такође, то је створило услове и да се обнове разрушене економије западне Европе и Јапана. Чак и за време Хладног рата, америчка доминација никада није озбиљно оспорена. У недостатку економске и технолошке могућности да премости јаз у односу на САД, Совјетски Савез никада није стварно могао да парира Америци. Његов распад 1991. многе је убедио у „крај историје”, т.ј. да је либерални међународни поредак постао стална карактеристика међународне политике. То је већ сада илузорно јер се снага либералног међународног поретка исцрпљује, будући да се глобална равнотежа моћи мења, а и темељи снаге САД, на којима је изграђена *Paks Amerikana*, полако слабе. Практично, америчка препој је у релативном опадању од краја 1950-их. Импликације овог процеса су дуго биле скривене, јер је 1960-их, 1970-их и 1980-их америчка предност посматрана заједно са њеним савезницима у Европи и Јапану. Колапс Совјетског Савеза додатно је замаглио слику као и нагла стагнација Јапана, тада главног економског конкурента САД.

¹ Christopher Layne, 2016. What Comes after U.S. Primacy, National Interest, September 8, 2016. <http://nationalinterest.org/feature/what-comes-after-us-primacy-17631>

² Javier Solana & James Talbot, 2016. The Decline of the West, and How to Stop It. National Interest, October 19, 2016. http://www.nytimes.com/2016/10/20/opinion/the-decline-of-the-west-and-how-to-stop-it.html?emc=edit_ee_20161020&nl=todaysheadlines-europe&nid=62078626&_r=0

Нпр. Пол Кенеди је схватио природу геоекономске трансформације и у својој чувеној књизи из 1987. „Успон и пад великих сила”, подстакао дебату о релативном паду америчке моћи.³ Он је потенцирао да од почетка савременог међународног система (1500) све велике силе су доживели сличан животни циклус: појављивање, раст, достизање врхунца своје моћи и релативан пад. Поред тога, ни најдоминантније силе нису биле у могућности да остану број један заувек.

Најснажнији изазов *Paks Americani* дала је појава Кине као економске силе. Већ 2010. Кина је премашила САД као највећа светска трговинска нација и највећи глобална индустријска сила. За мање од пола деценије, према ММФ-у и Светској банци, Кина је прескочила САД као највећа светска економија, мерено куповном моћи. Питање је само времена када ће Кина бити испред Сједињених Америчких Држава у БДП мереном према тржишном курсу.

У међувремену, САД се суочава са практичном стагнацијом продуктивности, политичком поларизацијом и демографским проблемима услед старења популације. Алармантна фискална криза могла би наступити већ почетком наредне деценије. Дугорочне прогнозе указују да ће амерички БДП расти просечно једва око 2%.

Теоретичари међународних односа, као John Ikenberry, сматрају да САД могу да држе неку врсту зомби хегемоније, где правила, норме и институције садржане у *Paks Americani* могу наивети пад америчке супремације. Он тврди да је међународни поредак базиран на правилима да служи свим државама. Ипак, иако су предности послератног међународног поретка широко распрострањене, САД је од њега добила највише, што је управо оно што је била намера Вашингтона када је дизајнирао систем. Поред тога, он сматра да Кина неће оспорити или поништити либерални међународни поредак, јер је геополитички и економски порасла у том систему. То је тачно, али растућа моћна Кина ће учинити оно што изазивачи у успону увек ураде: тражиће да међународни поредак одражава њене интересе, а не норме и вредности САД. Нпр. Кина ће оспоравати *Paks Americani* захтевом за регионалном доминацијом. Слично томе, у источној Европи, Москва ће и даље покушавати да поврати своју превласт на местима које су раније била део руске сфере утицаја. Управо зато тренутно имамо изградњом својеврсног алтернативног међународног поретка који постоји паралелно са *Paks Americanom*. САД треба да се прилагоди реалности да је однос снага који подупиरे либералну међународни поредак промењен на њихову штету. Ако то не учини ризикује убрзани релативни економски пад и потенцијалне сукобе са другим силама.

Ерозија евроатлантске превласти је јасно и из ирелевантности старих клубова (нпр. Г7) и сталног опадања легитимитета и ауторитета Бретон Вудс институција, пре свега ММФ-а. Дугорочни интерес Кине је да се постепено смањи своје огромне доларске фондове који је излажу дискреционој монетарној политици САД. С друге стране, САД жели да наставе да доминирају са

³ Пол Кенеди, 2003. Успон и пад великих сила (економска промена и ратовање од 1500. до 2000. године). Предраг Ј. Марковић превод. ЦИД, Подгорица, 2003. (наслов оригинала: *The Rise and Fall of the Great Powers* / Paul Kennedy).

позиције силе, неутралишући напоре Кина и других државама постколонијалистичког света да буду коаутори глобалних правила игре.

Успон Кине ће неизбежно бити изазов дугогодишњем присуству Америке у Азији. Биполарна Азија је реална могућност, са Синосфером окруженом приобалским земљама у лабавом савезу, чији је архитекта САД. Ипак, промене у глобалном распореду снага које се називају неће бити брзе и свакако неће следећу деценију учинити револуционарном. Поједностављено, свет током двадесетих година 21. stoleћа биће сличан данашњем, тек са нешто мањом улогом Запада, у корист ЗУР, пре свега, Кине.

Наравно, и Кина има бројне проблеме, као што су старење становништва и деградација животне средине. Кинеска економија није сустигла САД у квалитативном показатељима економске и технолошке моћи, али је смањила разлику. Појава економског цина какав је данас Кина, трансформише геополитичку равнотежу између те две земље.

Трећа глобална сила, Русија је релативно успешно одреаговала на кризу 2014-2015, ублажавајући њен терет према становништву. Из економске рецесије Русија је коначно изашла крајем 2016. Премијер Медведев ипак упозорава на ризике од дугогодишње рецесије, која су и даље високе. Потребне су свеобухватне структурне реформе: померање од инвестиција у ресурсе ка пројектима у инфраструктуру и људски капитал, те смањење улоге владе у привреди (неефикасна администрација, застарела инфраструктура, лоша инвестициона клима). Пројекције указују да се приватне инвестиције, покретач привреде, неће опоравити у скороје време.

Упркос охрабрујућим знацима, руски економисти и политичари настављају да изражавају само опрезни оптимизам о будућности економије. Постоје два различита погледа о томе како реформисати руску економију (Kudrin vs Glaziev), један либералнији и други етатистички.⁴ Укидање санкција од стране Вашингтона је мало вероватно, док је нешто већа могућност да такав корак дође од ЕУ.

Раст БДП у 2017, од 1,1%, ће искључиво бити резултат раста јавне потрошње. Наиме, проблем је у томе 42% руског становништва (60 милиона људи), укључујући и 40 милиона пензионисаних људи и 20 милиона запослених у државним предузећима, практично добијају дохотке из државног буџета. Наиме, руска економија је снажно везана за јавну потрошњу, тако да сваки рез те потрошње доводи до огромних негативних ефеката на раст привреде. То је разлог зашто је цена нафте толико важна (потребно је да буде барем 50 долара за барел у 2017, што изгледа реално).⁵ Девизне резерве су, као и рубља, после стабилизације почеле да расту и последњег дана првог квартала 2017. износе 397,8 милијарди долара.⁶

⁴ У „liberale” спадају многи од садашњих челника финансијског и економског сектора у земљи - Елвира Набиуллина, шеф ЦБ; Алексеј Улиукаев, министар за економски развој; и Антон Силуанов, актуелни министар финансија. У „статисте” (Stolipin Club) спадају: Сергеј Глазиев, саветник председника и истакнути академик; Борис Титов, бизнис омбудсман и лидер Партије раст; и Andrej Klepach, потпредседник Внешекономбанк.

⁵ <http://www.russia-direct.org/analysis/why-russian-economic-crisis-far-over>

⁶ <https://www.cbr.ru/eng/>

У складу са ММФ-ом руска привреда ће стабилно расти наредних пет година, са потенцијалом за још бржи раст. Рубља и активе у руском монети су међу најјачим у протекле две године, а фокус је тренутно помера ка инвестицијама у руску привреду. Русија покушава да води оптималну стратегију диверзификације западних и источних инвеститора. Према бившем министру финансија и сада Путиновом економском саветнику, Алексеју Кудрину, руска економија могла да удвостручи до 2035, ако би Кремљ истрајао на реформама (инфлација у Русији у средњорочном периоду ће се смањити на 2-2,5%). Технолошки јаз остаје најозбиљнији изазов за руску економију у наредних 10-15 година.

Какву би политику требало да води нова америчка администрација?

Политика САД се своди да у балансирању против Кине повећавају своје активе (ресурсе) у источној Азији, пре свега повећаним улагањем у војску. Поред тога, САД активно учествују у формирању анти-кинеских блокова и јачају тренутне савезнике попут Јапана, Тајвана и Кореје. САД би могле и да интервенишу у источноазијским споровима, чиме би инвестирале у свој престиж (нпр. стара питања попут Тајвана, али посебно нова питања о Сенкаку острвима и Јужном кинеском мору). Већ 2010. државна секретарка Клинтон опет је померла политику САД укључивањем у територијалне спорове у региону као увод у 'Пивот ка Азији' стратегију. До скора је био консензус у Вашингтону да би САД требало да стварају блокове у Азији који би искључивали Кину, када она делује против америчких жеља. Латентна опасност од ове врсте међународног система је да ће се криза развијати, нпр. преко Сцарбороугх Схоал, где би могла бити „црвена линија” за САД. То би могло да доведе на испит америчку углед („Alliance Credibility”). Храбар лидер ће пре одустати него ратовати због таквог безначајног спора.

Дакле, стварање нових жаришта на морима на истоку и југу Кине је прва фаза у овом процесу; то се већ догодило. Ставање антикинеских групације (и војних и економских) је друга фаза, која је тренутно у току. Јачање трке у наоружању са Кином и истовремено изазивање криза, обично преко опипавања „кредибилитета алијанси,” су трећа фаза. Кумулативна радикализација, након мирног решавања неке од криза, је четврта фаза. Сукоб из 1914. био је „секуларна катастрофа” двадесетог века (након анексионе кризе и кризе око српског излаза на море, у Драчу, што је довело у питање престиж Русије). Не постоји разлог за одбијање претпоставке да кинеско-амерички сукоб не би био секуларна катастрофа двадесет првог века.⁷

Нови предлог буџета администрације Доналда Трампа, за 2017, подразумева 54 милијарди долара додатне потрошње за одбрану, од којих ће добар део

⁷ Jared McKinney, 2016. Why America and China Today Are Like Pre-World War I Europe. National Interest, September 7, 2016. <http://nationalinterest.org/blog/the-skeptics/why-america-china-today-are-pre%E2%80%93world-war-i-europe-17615?page=show>

ићи на појачавање војног присуства САД у Азији. У сенатском саслушавању за потврђивање кандидатуре, државни секретар Рек Tillerson, предложио је спровођење блокаде како би се спречио кинески приступ вештачким острвима у Јужном кинеском мору. Како се Малезија и Филипини приближавају Пекингу, у Вашингтону су све гласнији они који траже да се нешто предузме због тога што САД „губи” савезнике у југоисточној Азији. Ови проблеми су порасли после Трампове одлуке да одустане од зоне слободне трговине зване Транс-Пацифичко партнерство, чиме су практично „отворена врата” за Кину да прошири свој утицај у југоисточној Азији. Теоретичари међународних односа, пре свега, реалисти попут Меарсхеимера или Кагана, упозоравају да се САД и Кина приближавају деструктивном сукобу. Наиме, способност и спремност Кине да преобликује међународни поредак расте, док способност САД да очува статус кво опада. Наравно, економска међузависност смањује шансу за конфронтацију, али и без војног сукоба, две земље су можда већ ушле у фазу затегнутости, која је била карактеристична за Хладни рат, у којима су друге земље приморане „да заузму стране”.

Marston & Borroz (2017) сматрају да Трамп и његови саветници морају да схвате да Кина постаје најутицајнија сила у Азији, те да је немогуће формирати ефикасну стратегију без прихватања ове чињенице. Као кинеска економија наставља да расте, упркос успоравању, та земља ће наставити да појачава свој војни арсенал и утицај. Кина константно ублажава негативни однос снага на Пацифику (према САД) и ускоро ће бити у стању да се супротстави америчкој војсци на њеној периферији. Трамп мора потенцирати економски над војним ангажманом и траба да се концентрише на такву врсту савеза уместо проширења безбедносних партнерстава. На први поглед, ангажман са мање војске у Азији изгледа као да умањује способност САД да буде војно присутна у региону. Међутим, продубљивање економских односа ојачава способност САД да пројектује војну силу. Дугогодишња савезништва са Токијом и Сеулом најбоље илуструју ову реалност. Економске и војне везе ојачавају једни друге, а оне увећавају капацитативност САД да пројектују моћ у Азији.⁸

Други разлог за селективнији ангажман у Азији је да Кина индиректно има користи од регионалне стабилности које обезбеђују САД. Ако би Кина имала активнију улогу у пружања регионалне безбедности, то би могло да ублажи огромни финансијски терет Вашингтона као регионалног полицајца. Постоје знаци да је Пекинг спреман је за такву улогу, односно повећану одговорност. Ова драматична промена у политици САД према Азији је оно што је потребно да би се избегао сукоб са Кином. Само одступањем од тренутног тренда растућих тензија, може се избећи оно што би сигурно био изузетно скуп конфликт за Кину, САД и свет.

Додатни глобални проблем представља то што је сарадња САД и Русије око нуклеарних питања пала на веома низак ниво, те да је претња нуклеарног

⁸ Hunter Marston & Nicholas Borroz, 2017. Trump Must Change Policy in Asia to Avoid a War with China
National Interest, March 28, 2017. <http://nationalinterest.org/feature/trump-must-change-policy-asia-avoid-war-china-19932?page=show>

рата између две државе тренутно највећа од 1953. Наиме, прекид у комуникацији у великој мери повећава ризик да мали војни инцидент брзо може да ескалира у тотални рат. Руска конвенционална слабост у односу на САД и њена нуклеарна доктрина „ескалирај ради деескалације” повећава шансе за катастрофу. Дакле, што се поновне редовне војне комуникације са Москвом тиче, Трамп би требало да прихвати понуду Путина да продужи ‘New Start’. Наиме, ‘New Start’ ограничава обе стране на укупно седам стотина ИЦБМ и 1550 распоредених бојевих глава, што је, на жалост, и даље више него довољно да се уништи цела планета.⁹

Са америчке тачке гледишта, за успешну политику према Кини, односно Азији, нова америчка администрација прво мора да се супростави растућој глобалној перцепцији да је америчко вођство у опадању, а да је Кина је у расту. Ако жели да што дуже одржи хегемонску позицију неопходно је и уверити земље Југоисточне Азије у америчку посвећеност том региону, осигурати несметану пловидбу Јужно кинеским морем, те јасно ставити до знања да људска права остају централни принцип америчке спољне политике.¹⁰ За сада, кинеско руководство је свесно да процес модернизације земље још није комплетиран, те да је потребно одржати снажан економски раст да би се преузела улога одговорног регионалног или чак глобалног лидера.

Јачање кинеске глобалне улоге

Администрација Си Ђинпинга (Xi Jinping) развила је нови приступ усмерен ка централизацији кинеске глобалне улоге, што подразумева постављање земље у центар нових и постојећих институција, промовисање кинеских идеја и искустава, и заговарање нове врсту међународних односа са експлицитно кинеским карактеристикама. Најважнији проблем кинеског руководства види у поретку креираном након Другог светског рата под вођством САД. Кинеска војска није склона да толерише статус кво. Стратешки положај би по Кини требало да се заснива на геополитичком императиву који има за циљ да постави Кину у центар исток-запад осе у континенталним и поморским доменама. Нпр. ‘Пут свиле’ је покушај да се консолидује стратешки простор. Други тренд руководства Кине је већи утицај у глобално управљање, кроз појачавање дискурса о важности кинеског гласа у глобалним пословима. Кинеска заступљеност у међународним институцијама се постепено шири, у економским, безбедносним и правних доменама глобалне политике. Кинески обавезе према мировним мисијама и развоју су у експоненцијалном порасту последњих година. ОУН остају институционално најважније за Кину, али су кинеске поли-

⁹ Nicolai N. Petro & Josh Cohen, 2017. We Cant Afford to Lose U.S.-Russian Nuclear Cooperation. National Interest, March 27, 2017 <http://nationalinterest.org/feature/we-cant-afford-lose-us-russian-nuclear-cooperation-19925?page=show>

¹⁰ DAVID MCKEAN & DAVID WADE, 2017. Trump’s Attempt at Personal Diplomacy With Xi Is No Substitute for Strategy. Foreign Policy, APRIL 5, 2017. <http://foreignpolicy.com/2017/04/05/trumps-attempt-at-personal-diplomacy-with-xi-jinping-is-no-substitute-for-strategy/>

тичке елите све активније укључене у регионалне форуме и неформалне институције као што је Г20. Кинески спонзорство Азијске инфраструктурне инвестиционе банка (АИВ) потврђује спремност администрације да стави Кину у центар реформи у глобалном економском управљању.

Трећи тренд је кинеска нагласак на цивилизацијском препороду као контра-балансу идеолошким сукобима. Кинеска политичка и интелектуална елита заступа идеју мирољубиве коегзистенције између цивилизација заснованих на плуралистичком разумевању глобалне политичке културе. Нови цивилизацијски политика има за циљ да обезбеди начине за превазилажење zero-sum игре у политици моћи. Кинески концепт симбиозе покушава да постави културну фузију између Истока и Запада у центар глобалних односа.

Поставља се питање које су импликације за либерални поредак под америчким вођством. Јасно је да Кина жели да игра централну улогу у стварању инклузивног и правичног глобалног поретка који је усклађен са њеним националним интересима и погледима на свет. Ово може бити реализовано само уколико се земља Кине са новим статусом види као легитимна у очима других нација. Ахилова пета кинеске спољне политике је, дакле, политички легитимитет. Нпр. ризик по спољни легитимитет је најочигледнији у случају провокативног става Кине у Јужном кинеском мору, која прети да угрози њен статус као одговорне глобалне силе. Ауторитарност режима, односно слабе институције такође су проблем за легитимност кинеског захтева за већом глобалном улогом.¹¹

Иако је наступ кинеског председника на економском форуму у Давосу јануара 2017. потенцирао залагање за глобализацију, јасно је да Пекинг није ње најбољи промотер. Наиме, Кина још уведо воид протекционистичку економску политику, субвенцинише монополска државна предузећа, држи затвореним тржиште услуга. Истина, Кина сарађује са САД по питањима глобалним климатских промена, вируса еболе и нуклеарног програма Северне Кореје, али је то далеко од довољног (и одржавање престижних међународних скупова као што су Г-20 и летње, и ускоро зимске, Олимпијаде, такође неће оставити дојама на Запад какав Кина жели). Кинеска војска која је такође постала глобална, успоставила је своју прву логистичку базу у Цибутију, и више таквих база ће вероватно следити. Такође се говори о потребе земље за изградњом формалних савеза, чиме би додатно била цементирана позиција Кине као глобалне силе.¹² На крају, по Фергусону предност кинеског вођства је и то што је од свих у свету највише склоно да политику посматра у историјском контексту.¹³

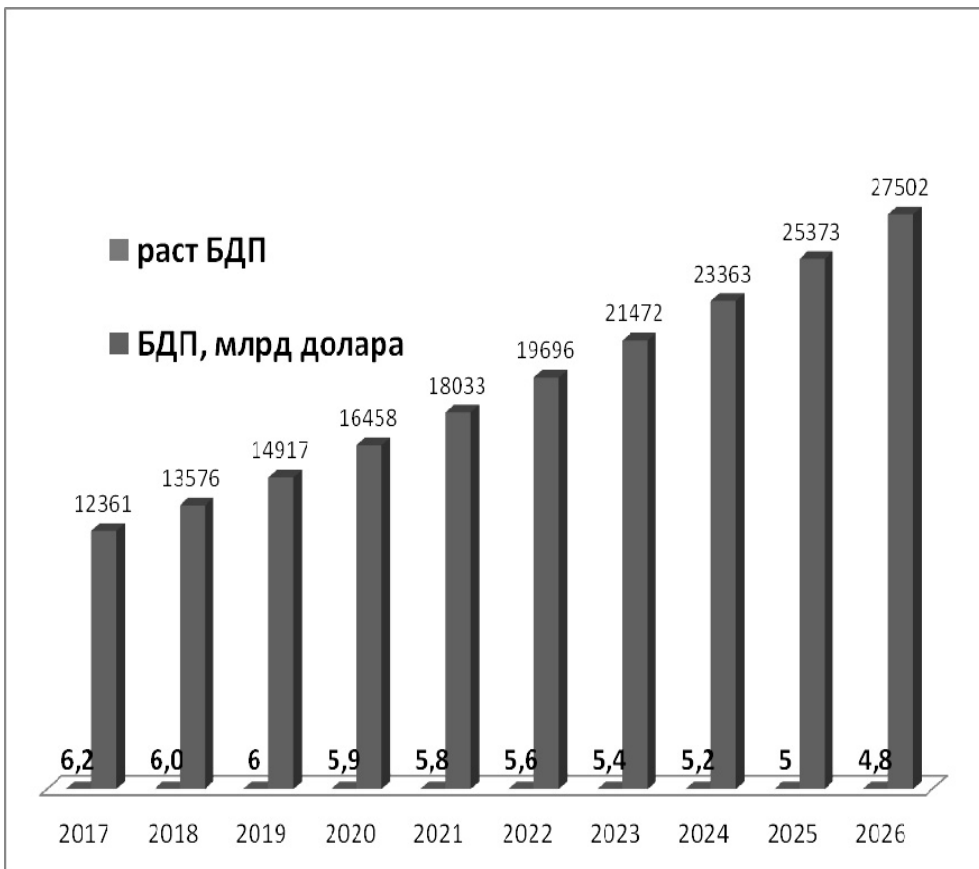
¹¹ Is Chinas World Order Role Exaggerated? SEPTEMBER 1, 2016• CHINA• BY EAST ASIA FORUM.<http://www.economywatch.com/features/Is-Chinas-World-Order-Role-Exaggerated0901.html>

¹² Elizabeth C. Economy, 2017. Beijing Is No Champion of Globalization. The Myth of Chinese Leadership. Foreign Affairs, January 22, 2017. <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2017-01-22/beijing-no-champion-globalization>

¹³ Niall Ferguson, Samantha Power, Graham Allison, Arne Westad, 2017. Destined for War: Can America and China Escape Thucydides's Trap? Harvard Institute of Politics, streamed live on 22 Mar 2017. <https://www.youtube.com/watch?v=8yghOc-IMIM>

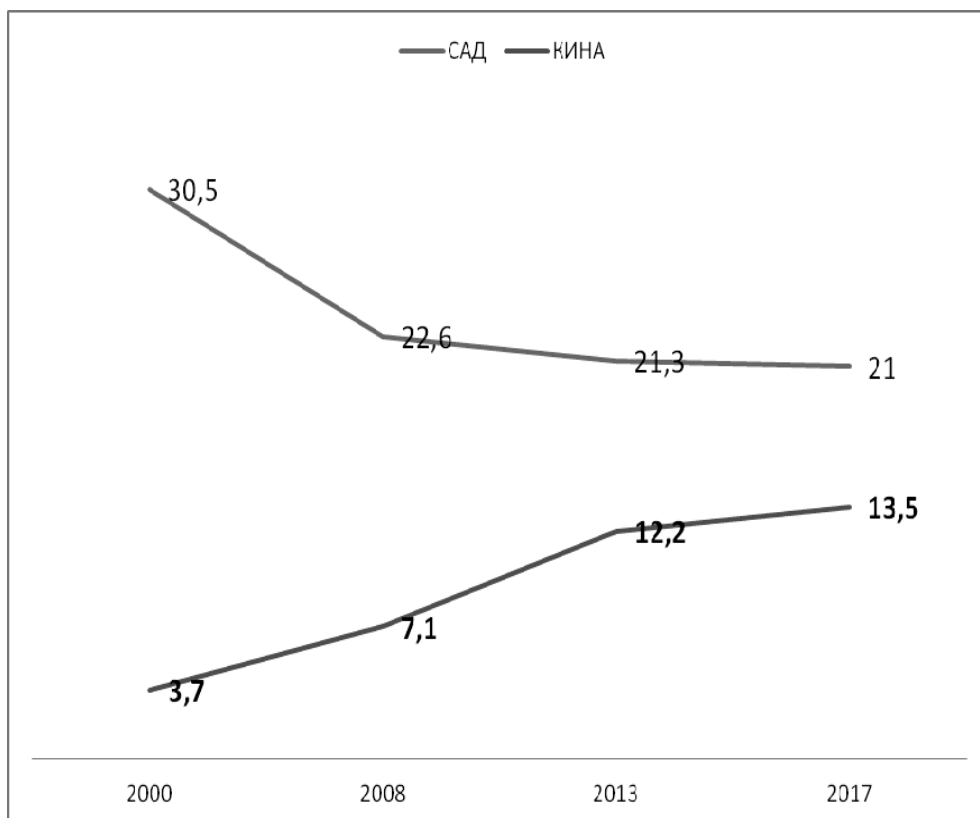
Нови однос снага: кинеска економија престиже америчку 2026!

Кина 2017, са процењеним ГДП-ом од грубо 12400 милијарди долара, чини 64% ГДП САД, а већ 2018. године чиниће 2/3 америчког БДП-а. Ради пројектовања ГДП Кине и САД узете су прогнозе 2017-2021. из ММФ-ове базе података (IMF, 2016, October). Просечна стопа раста ГДП за Кину је 6% 2017-2021, с тим што пада на 5,8% 2021. Просечна стопа раста ГДП САД је 1,9% 2017-2021. (с тим што пада на 1,6% 2021). Након 2021. пројектовали смо номиналну стопу раста ГДП Кине од 9,6% и САД од 3,8%. Ова пројекција се базира на одржавању стопа раста из 2021. за обе земље, што је оптимистично и за САД и Кину, али не може битије да помери годину сустизања (с обзиром на огромну разлику у корист Кине те године, од 3,7%; то значи да стопа раста за САД може да буде и бржа 0,6 пп током тих пет година).

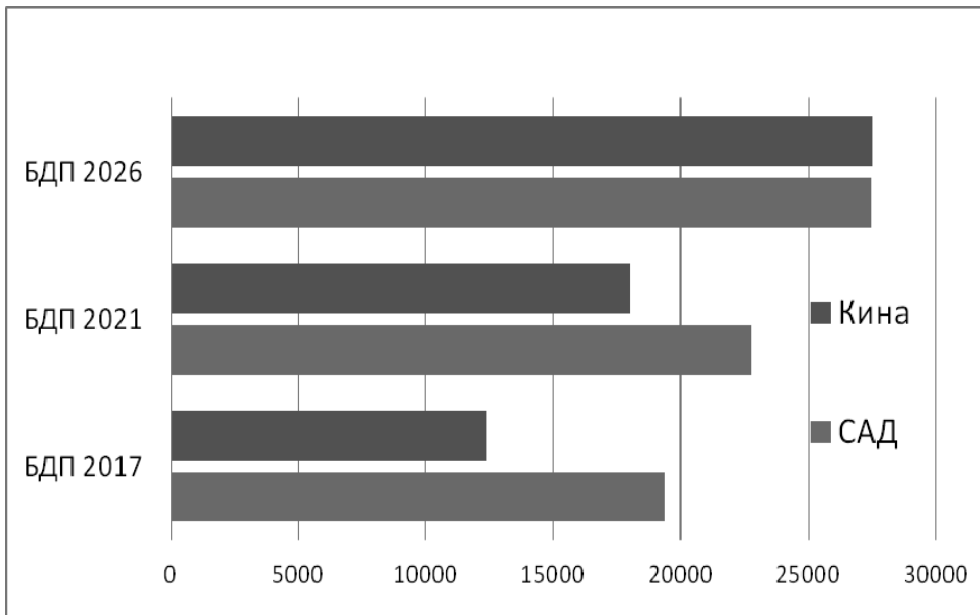
*БДП Кине (у милијардама долара) и стопе економског раста Кине 2017-2026.
Извор: ИМФ (2017-2021), прорачуни аутора (2020-26)*

Уз номиналну стопу раста БДП Кине 2022-2026. од 11,6% престизање се догађа 2025, док се сустизање догађа 2026. и уз номиналну стопу раста Кине од 8,6%. По пројекцији за 2022-2026. обе земље задржавају номиналне стопе раста (у доларима) из 2021. (номинални раст ГДП САД 2021, процена ИМФ (2016), износи 3,83%; док се полази од претпоставке да неима кумулативне промене курса ренмимби/долар). По конзервативним проценама просечан раст економије Кине у периоду 2022-26. је 5,2%, а просечна инфлација износи 3,43%. Стопа раста успорава сваке године по 0,2%, на 4,8% 2026, са 5,8% 2021.

*Тренд приближавања економије Кине америчкој
(удео ГДП у глобалном)
ИМФ, 2016.*

Посматрајући номинални просечни раст (БДП раст увећан за стопе инфлације), довољно је да он буде 9% годишње да би Кина престигла САД 2026. (раст номиналног ГДП Кине 2026. успорава на 8,4%).

*Кинески и амерички БДП 2017-2026.
(у милијардама текућих долара)
Извор: ИМФ, 2016.*

Све ово указује да би кинески БДП по глави становника могао достићи садашњи јапански или европски ниво средином 21. века. Наиме, Кина је већ постала језгро 'југ-југ' трговине и инвестициона база, заменивши Јапан и САД. Ово указује на нови шаблон географије светске трговине, где ће у Источној Азији бити базиран систем трговања са јуаон, са Кином у језгру. Већ у 2013. ова трговина чинила је четвртину светске, док је трговина између развијених земаља пала на мање од 30%. Резултат је смањење традиционалне зависности тржишта у земљама Латинске Америке, подсахарске и југоисточне Азије од Европе и САД. Ово је праћено, посебно у источној Азији, индустријским надоградњом: у тим земљама светски удео у индустријској додатој вредности је порастао са 8,8% на скоро 30%.

Главни економиста лондонског Економист-а Мартин Волф, потенцира снажна пад просечне стопе економског раста у земљама Запада. Наиме, потенцијални раст развијених земаља сада износи 1-1,5% (у Европи око 1%, САД 1,5-1,75%). Тако ниска раст утиче и експанзивну фискалну и врло необичну монетарну политику, политику практично нултих каматних стопа. Генерално, привредни раст је спорији него икада у 20. Веку, а драматично успоравање се снажно очитовало након 2007, иако је процес драматичног пада (преполовљавања) иновација почео раније. Волф потенцира да се дешава драматична глобална промена, где западно доминаниран процес глобализације доживљава свој крај.¹⁴

¹⁴ Martin Wolf, 2017. The UK and the EU after the Brexit Referendum, streamed live on 20.3.2017. <https://www.youtube.com/watch?v=r9R8Xi9sSK4>

На крају, земље у развоју сада генеришу чак 75% глобалног раста производње и потрошње, што је скоро дупло већи удео него две деценије раније. Како је глобална економија усред потенцијално снажних структурних промена, земље у развоју могу да се суоче са слабијим екстерним подстицајима економком расту него што је то био случај у периоду после 2000.¹⁵

Литература:

1. EAST ASIA FORUM, 2016. Is Chinas World Order Role Exaggerated? EAST ASIA FORUM, September 1. 2016. <http://www.economywatch.com/features/Is-Chinas-World-Order-Role-Exaggerated0901.html>
2. Economy, Elizabeth 2017. Beijing Is No Champion of Globalization. The Myth of Chinese Leadership. Foreign Affairs, January 22, 2017. <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2017-01-22/beijing-no-champion-globalization>
3. Ferguson, Niall & Power, Samantha & Allison, Graham
4. & Westad, Arne, 2017. Destined for War: Can America and China Escape Thucydides's Trap? Harvard Institute of Politics, streamed live on 22 Mar 2017. <https://www.youtube.com/watch?v=8yghOc-IMIM>
5. IMF, 2017. World Economic Outlook, April 2017. Chapter 2 : Roads Less Traveled: Growth in Emerging Market and Developing Economies in a Complicated External Environment. file:///C:/Users/goran/Downloads/c2.pdf
6. IMF, 2016. Baza podataka, online
7. Kenedi, Pol, 2003. Uspón i pad velikih sila (ekonomska promena i ratovanje od 1500. do 2000. godine). Predrag J. Marković prevod. CID, Podgorica, 2003. (naslov originala: The Rise and Fall of the Great Powers / Paul Kennedy).
8. Layne, Christopher, 2016. What Comes after U.S. Primacy, National Interest, September 8, 2016. <http://nationalinterest.org/feature/what-comes-after-us-primacy-17631>
9. Marston, Hunter & Borroz, Nicholas, 2017. Trump Must Change Policy in Asia to Avoid a War with China. National Interest, March 28, 2017. <http://nationalinterest.org/feature/trump-must-change-policy-asia-avoid-war-china-19932?page=show>
10. McKinney, Jared 2016. Why America and China Today Are Like Pre-World War I Europe. National Interest, September 7, 2016. <http://nationalinterest.org/blog/the-skeptics/why-america-china-today-are-pre%E2%80%93world-war-i-europe-17615?page=show>
11. MCKEAN, DAVID & WADE, DAVID 2017. Trump's Attempt at Personal Diplomacy With Xi Is No Substitute for Strategy. Foreign Policy, APRIL 5, 2017. <http://foreignpolicy.com/2017/04/05/trumps-attempt-at-personal-diplomacy-with-xi-jinping-is-no-substitute-for-strategy/>
12. Petro, Nicolai & Cohen, Josh, 2017. We Cant Afford to Lose U.S.-Russian Nuclear Cooperation. National Interest, March 27, 2017 <http://nationalinterest.org/feature/we-cant-afford-lose-us-russian-nuclear-cooperation-19925?page=show>

¹⁵ IMF, 2017. World Economic Outlook, April 2017. Chapter 2 : Roads Less Traveled: Growth in Emerging Market and Developing Economies in a Complicated External Environment. file:///C:/Users/goran/Downloads/c2.pdf

13. Solana, Javier & Talbot, James, 2016. The Decline of the West, and How to Stop It. National Interest, October 19, 2016. http://www.nytimes.com/2016/10/20/opinion/the-decline-of-the-west-and-how-to-stop-it.html?emc=edit_ee_20161020&nl=todaysheadlines-europe&nid=62078626&r=0
14. Wolf, Martin, 2017. The UK and the EU after the Brexit Referendum, streamed live on 20.3.2017. <https://www.youtube.com/watch?v=r9R8Xi9sSK4>

THE NEW INTERNATIONAL MULTILATERAL ORDER ON THE HORIZON: THE INTENSIFYING BATTLE FOR SUPREMACY (ECONOMIC AND GEOPOLITICAL ASPECT)

Summary: Realist international relations scholars like Mearsheimer or Kagan affirm the USA and China are drifting closer to a destructive confrontation because the ability and willingness of China to reshape the international order are increasing, just as the US' capacity to preserve the status quo is declining. Of course, economic interdependence reduces the chance of confrontation, but even if there is no hard conflict, China and the US appear to be headed towards a Cold War-type detente in which other countries are forced to take sides. Additional global problem is fact that cooperation between the US and Russia on nuclear issues is strongly decreased and threat of nuclear war between our two nations is now the highest it's been since 1953. The problem with this interruption in communications is that it greatly increases the risk that a minor military incident could rapidly escalate into a total war. Russia's conventional weakness regarding the US, and its accompanying „escalate to de-escalate” nuclear doctrine, increases the chance of such a catastrophe.

From the American point of view, for the successful US policy toward China (and Asia) the new US administration must first to combat the growing global perception that the US is receding in leadership while China is on the rise. In addition, it is necessary to reassure Southeast Asia about U.S. staying power, to continue to ensure freedom of navigation in the South China Sea, and to make it clear that human rights remain a central tenet of American foreign policy. For now, China is aware that its process of modernization is still recent and needs more growth to assume the role and responsibilities of a regional or even a global leader.

Key words: New International Order, China, the United States, the economy, military power, domination

ПРЕДРАГ РАВА*

Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 316.334.56

Прегледни рад
Примљен: 12.03.2017
Одобрен: 23.04.2017
Страна: 307-320

УРБАНА МОЋ УПРАВЉА УРБАНИМ РАЗВОЈЕМ(?)

Сажетак: Град се конструише по доминантном друштвеном, политичком и економском моделу. С тим у вези, у фокусу ове теоријске анализе је улога „урбане моћи“ у изградњи града, односно „производњи простора“. Кључно питање је: Ко утиче на квалитет становања у урбаном хабитусу и на који начин се уређује свеукупни социјални агрегат? У раду су представљене различите теоријске перспективе са сличним истраживачким мотивима. Анализира се феномен „глобалног града“ и однос „центар-периферија“, с посебном пажњом усмереном на тенденције у региону. Овој рад је прилог социологији града, социологији окружења, социологији свакодневнице и сродним научним дисциплинама.

Кључне речи: град, урбана моћ, „производња простора“, „право на град“, централизација, урбанизам

Увод

Проблем са урбаном социологијом је у томе што се њен предмет види
Џејн Џејкобс

На крају реченице којом је насловљен овај рад, чини се, није потребан знак питања. Међутим, социологија неретко себи зада тежак задатак, да операционализује и анализира управо овакве ставове и појмове који су, само наизглед, јасни, познати, свакодневни.

Под урбаним, обично се подразумевају особености градског начина живота, које су се развиле као последица индустријализације и демографских миграција руралног дела становништва у градове. Међутим, Луис Вирт (Louis Wirt) напомиње да је: „[в]ажно скренути пажњу на опасност да се урбанизам не помеша са индустрализмом и модерним капитализмом[...] Мада су се градови разликовали од данашњих по свом развоју у прединдустријском преткапиталистичком поретку, они су ипак били градови[...]“ (Вирт 2005: 115). Вар-

* predrag.rava@gmail.com

љиво је и препознавање урбаног као нечег „модерног“ или „прогресивног“. Стиче се погрешан утисак да процес урбанизације подразумева и цивилизацијски напредак. Многи аутори су критиковали Вирта и уопште истраживања урбанизма од стране Чикашке школе, јер су била ограничена на само три променљиве – величина, густина и хетерогеност. Наиме, занемарили су многе друге карактеристике као што су етничка припадност, класни положај или социјални статус. Питер Сандерс (Peter Saunders) каже да се треба стално опирати и просторном редуccionизму и детерминизму. Он чак сматра, да не треба у фокус да ставимо град – локалитет, него шире социјалне процесе који су генерисани и посредовани различитим просторима (Сандерс 1995/2005).

Моћ, као појам, није лакши за објаснити, јер се морају сагледати многобројне перспективе. Сложићемо се, међутим, са једном уопштеним одређењем, који каже, да када појединци или групе, спроводе своју вољу, упркос отпору других, они поседују моћ. Увек је моћ била приметна кроз односе различитих позиција у заједници. Многи, од Платона до Хобса, су веровали да је она пожељна уколико њоме управља ауторитативна „чврста рука“ суверена. Колико год се чинило да је ово мишљење превазиђено у савременом добу, оно то, ипак, није. Либерализам је предлагао решење у виду друштвеног уговора, док су левичарске политичке опције моћ посматрале, искључиво као негативну појаву (што их је чинило конструктивном опозицијом, али често контрадикторном влашћу. Ограничавајући се на економски детерминизам, марксизам је моћ свео на економске факторе и одузео му аутономност. Да ситуација буде још сложенија, побринули су се постструктуралисти, измештајући моћ из центра, деперсонализујући га, концепцијом „не-места“. Фуко проблематизује марксистичко, а поготово анархистичко, наглашавање државе као власника моћи, те је проналази у мноштву друштвених појавности и дискурзивних функција. То никако не значи да он брани одређени друштвени поредак и власт у њој, али, свакако, на тај начин слаби политичко поље деловања. На ову тему опширније говори Сол Њуман (Saul Newman) у раду „Место моћи у политичком дискурсу“ (Newman 2004).

Без обзира на различита поимања, можемо се сложити са тврдњом да урбана моћ постоји и да је можемо лоцирати у граду, као епицентру економских, културних и политичких односа, у односу на које не може нико од нас да буде индиферентан. Заправо, моћ је као ткиво, везала све битне институционалне субјекте, које су ефикасније средство социјалне контроле, уколико се налазе на једном месту, иако су ранији аутори истицали да, нпр. урбанистичко планирање, ради у корист заједничког, јавног интереса. Актуелне су, иако давно написане, речи којима Морис Албваш (Maurice Halbwachs) описује настанак великих градова као конценрацију моћи:

Да би започели све већи и већи послови [...] зар не би требало да се налазе једни поред других велике банке за чување и емисију новца, новчане и робне берзе, седишта директора и представника најатрактивнијих предузећа, робне куће, најлуксизнији хотели и, поврх свега, штампа што формира јавно мњење, информативне агенције, рекламне агенције[...] [Албвакс 2005: 156].

Моћ се огледа и у нашој неосетљивости на друштвене токове, дисторзије, промене и остало појаве урбане продукције. Бюрократизација, глобализација и масовни медији, су само додатно инструментализовале поменути однос и међузависност његових учесника. Питања која можемо поставити су: Ко одлучује о томе како ће изгледати место нашег становања? Да ли се град развија или пропада? Ко креира урбанистичке планове и да ли су оне предмет жеља одређених институција или појединаца? Љубинко Пушић каже: „Ствари се у граду, међутим, не дешавају по принципу жеља и потреба, већ по моделима освојене, друштвене, политичке и економске моћи; по количини и квалитету урбане моћи у локалној арени“ (Пушић 1997: 374).

Мишел Басан (Michel Basannd) сматра да се урбаном питање мора операционализовати кроз макро и микро приступ. Он то, пластично илуструје примером: сукоб у суседству – процес сегрегације – глобално друштво (Басан et. al. 2005). Свакако, то је идеално типски приступ, јер су односи у датој интеракцији много слојевитији. Анри Лефевр¹ (Henri Lefebvre) сматра да град треба аналитички посматрати на три нивоа: „глобални (у савременом друштву под доминантним утицајем капиталистичког начина производње), *мешовити* (ниво града као посредничке средине између друштва, државе, моћи, знања и свакодневнице његових житеља) и *приватни ниво* (свакодневни живот грађана у конкретним просторима – стамбене четврти сл.” (Лефевр према Вујовић и Петровић 2005: 38).

Ја, станар

*Када људи схвате да не могу управљати светом, они
напросто смање свет на величину своје заједнице.*

Кастелс према Сандерс 2005: 179

Како данас утицати на урбаном просторно планирање? Како парирати онима који имају моћ да доносе одлуке и управљају социјалним агрегатом? Требало би утврдити која су наша станарска права. На жалост, данас, уколико нисте власник одређеног простора, немате никаква права. А власник се постаје углавном наследством или у варијанти којој се невољно прибегава, а то је, подизањем кредита за куповину неке некретнине. Наравно, уз услов кредитне способности, која је битнија од многих других способности и талената. Капиталистичка економија је конституисала друштвени поредак тако да је некадашње „право на стан” представила као застарелу идеју, која је, како се сматра, чак и онда када се реализовала, била економски неодржива. Оваква теорија је прихваћена, уз олакшање за оне којима је остала бар успомена на то доба - сувенир у облику стамбене јединице. Та матрица је толико употребљива, да се чак и на питање зашто нам сада није добро, одговара да је то због тога што још живимо у социјализму, неспособни и незрели да брже прођемо транзицију.

¹ У последње време се многи позивају на Лефевра, који је постао као неко опште место у текстовима о данашњем неолибералном граду. Међутим, често цитирање његових речи оставља погрешан утисак да је у питању аутор који се лако чита и разуме.

Под изговором да је тек сада стигао рачун за наплату, примењују се мере штедње, наравно у јавном сектору; скраћује се социјални програм; осиромашује се средњи слој друштвене структуре, онај, који претендује на моћ одлучивања. Они који су сиромашни, и који би могли да представљају „критичну масу”, су одвикнути, одучени, од синдикалног удруживања, уморни и помирили са својом позицијом, као да је она судбински одлучена, предодређена. Наводна криза националне економије, само је маска за кризу глобалног приватног капитала, који се спасава разним репрограмима државних дугова, односно „стежањем каиша” на радничким панталонама.

Зашто је ово битно за тему овог рада? Зато што подређеност економији креира атмосферу у којој је кршење права грађана – па и станарских права, нешто што је неминовно, због даље одрживости. Затим, сва производна делатност је минимализована, те се државни буџет пуни готово искључиво од прикупљеног пореза. Више немамо производне вишкове који би се утрошили на већа јавна добра и социјална давања. У таквој ситуацији, предност имају они који улажу приватни капитал, они којима се давају све повластице, само зато што, инвестирајући у приватни сектор, они плаћају порез! Зато је, рекли би, логично, да уживају сва права, па и она која су била наша. Инвеститори се чак доживљавају као главни покретачи урбаног развоја. Логичан след околности је стварање ситуације и повољне економске климе у којој је услужна делатност и улагање у некретнине изузетно повољна.

На овом месту би било добро поменути *Право на град* Дејвида Харвија (David Harvey), који, са овим у вези, каже да локални управитељи теже изградњи места, а не побољшању услова живота становника и напомиње:

Живимо у друштву у којему неутуђива права на приватно власништво и профитну стопу надјачавају било коју другу концепцију неутуђивих права које се можете сјетити... Њезини бранитељи истичу да потиче „грађанске врлине”, особне одговорности, неовисности од државног уплитања, једнакост шанси на тржишту и пред законом, награде за иницијативу и отворено тржиште које омогућује слободу избора [Харви 2003: 91]

Право на град, на његове ресурсе, на партиципацију у доношењу битних одлука које би се доносиле колективно, су идеје, које је много раније изражавао Лефевр, а потом, уз одређене измене, и Кастелс (Manuel Castells)². Удружење хрватских архитеката је још 1954. године покренуло издавање часописа *Човек и простор*. На насловној страни првог издања писало је „Право на стан”, што сведочи о другачијој свести и критичком мишљењу архитеката, као и о њиховој улози у изградњи урбаног простора. Данас, архитекте су само прекарни радници. Некретнине се граде, не да би се у њима живело, већ да би се продавале! Изграђени су многобројни стамбени комплекси, бесправном град-

² Сандерс каже да ограничење на урбани простор као јединицу колективне потрошње занемарује облике капитализма на широј територији, као нпр. регионалне државне субвенције у области здравства, образовања, транспорта итд. Зато је Мануел Кастелс напустио одређење града као колективне потрошње (видети Вујовић и Петровић 2005: 42).

њом, заобилазећи урбанистичке планове, манипулишући са градским земљиштем, а касније и са продајом некретнина.

Ива Марчетић, на основу истраживања на тему архитектуре и урбанизма у региону, каже: „Град је постао централно мјесто наше експлоатације – мјесто екстракције вишка вриједности из саме репродукције живота[...]” (Marčetić 2013). Можда би се могло рећи да грађани – станари, немају (класну) свест³ о себи као станарима, о себи као чиниоцима града. Неупућени у своја права, немаштовити у тражењу бољег суживота. Међу разлозима за такву пасивност је ситуација у којој је власника некретнина мање него раније, а они који изнајмљују стамбене јединице не хају много за место које ће, највероватније променити. Последњих деценија је увећан број оних који мигрирају не само у веће градове, него и у друге државе. Сасвим је сигурно да они ни не верују да може бити боље у месту у којем живе, иначе га не би ни напустили. Са правом се каже: „Све смо старија нација!” (мада је смисленија реч народ). Старији грађани нису више способни да пруже отпор, али их за то не можемо окривљивати (осим када се критика односи на њихов удео у настајању овакве ситуације). Иако на млађима град остаје, и они који се налазе у „трећем добу” заслужују адекватан културни садржај. Чини се да је целокупна стратегија за развој културе сведена на давање подршке корпоративним музичким фестивалима, искључиво из разлога економске исплативости и повлађивања просечном укусу млађих генерација.

Постоји дубока одвојеност између институција и грађана, али и једна навикнутост на такав однос. Уз самодовољност, јер „знамо и за горе од овог”, јавља се једно, како би Зимел (Georg Simmel) рекао *блазирано стање*⁴ грађана који су анестезирани повременим компензација за своје потребе. Он је анализирао индивидуалне социопсихолошке феномене, који су настали услед брзих промена, и дефинисао их као „интезификација нервне стимулације” (Зимел 2008: 281). Албваш каже: „Одатле и екстремни индивидуализам, онај индивидуализам бића који се осећа утолико више усамљен међу другима уколико се чешће судара са њима” (Албваш 2005: 157). Ескапизам је све чешће присутан, као и скривање у приватним *симулакрумима*, о чему су, помало песимистички, писали постмодернисти, нпр. Бодријар. (о симулакрумима је писао и Соја).

Кастелс, говорећи о свом *Информатичком граду* каже да је наступила нова просторна логика, доминација токова над простором места, размену информација, капитала и моћи, премошћавајући велике раздаљине, што је произ-

³ Појам стамбене класе је доста непрецизан и олако се прихвата. Није увек јасно да ли се ради о стамбеним неједнакостима међу социјалним, етничким или неким другим групама. Рекс је први пут увео овај појам, а Сандерс, иако свестан његових недостатака, каже да је користан, јер указује на разлику између класа у борби за потрошачке ресурсе од класа насталих из производних односа. Сандерс одваја потрошаче који се ослањају на јавни сектор, од оних који се ослањају на приватне ресурсе и на тржиште (ibid.: 47).

⁴ „Не постоји, вероватно, ниједна душевна појава која је била тако искључиво ограничена на велики град, као блазираност...неспособност да се на нове надражаје одговори њима примереном енергијом, управо јесте она блазираност коју, у ствари, већ и свако дете из великог града показује у поређењу са дететом из средине мирније и оскудније променама”. Помиње затим и аверзију, узајамну отуђеност и одбојност, али и мржњу и нагле сукобе. (Зимел 2005: 72).

вело „глобалне градове” (Кастелс 2005: 192). Такви градови превазилазе националне границе. Међутим, непрецизна је, честа тврдња, да је у данашњем неолибералном свету држава ослабила⁵. Јака држава не одговара „слободном тржишту”, осим, уколико интервенише у корист крупног приватног капитала и „предузетничког духа”. Она је, управо, једина способна да да легитиметет оном што се дешава по питању експропријације земљишта, па и доношење специјалних закона од „националног интереса” како би се заобилазила стручна јавност и јавност уопште. Џејн Џејкобс (Jane Jacobs) је скренула пажњу (научне) јавности, управо, на профитабилност једне нове робе – градског грађевинског земљишта. Приметила је и да се економски раст не обликује унутар нације, већ, управо, унутар појединих градова (видети Пушић 2011). Анализирали смо, лефевровски речено, употребну вредност и производњу простора. Масовни медији, такође, имају своју улогу. Конкретно, у Новом Саду, свеприсутна је појава спонзорисања медија од стране ЈКП (Јавних комуналних предузећа) и ЈП (Јавних предузећа), која су под директном ингеренцијом политичких странака, а која у буџету имају одређена средства и за маркетинг. Логичан след околности је аутоцензура од стране новинара. Слушаност, односно гледаност, у том случају није примарна, већ однос власника медија и руководиоца поменутих предузећа. Медијски програм се свео на забавни садржај, док се информативни програм задовољава агенцијским вестима. Лоше пословање и ненаменско трошење финансиских средстава, поменутих великих системских, комуналних, градских фирми, ствара дугове, који се нивелишу ребалансом буџета, изгласаним од стране политичке „већине” која управља градом.

Урбана моћ се огледа и у промени намене, функције, раније изграђених објеката, а који су, како нам сада представљају, „прегломазни” да би вршили само социјалне или културне улоге. На такве просторе се данас гледа као на луксуз. Исто се дешава и са зеленим површинама када се на њиховом месту праве паркинг места, која се, наравно, наплаћују. Узгред, њихова изградња као и градња гаража, пре свега у ужем центру града, не представљају излагање у сусрет возачима аутомобила, већ су пример *наметнутих потреба*, о којима је још и Маркс говорио, наравно кроз друге примере. Зар не би било прикладније да се центар града ослободи од саобраћаја, него да се новим паркингом местима привуче још већи број моторизованих превозних средстава? Да ли желимо град по мери човека или град по мери аутомобила?

Харви је исправно приметио појаву „предузетничких градова” који се огледају и кроз такмичење са осталим градовима у привлачењу инвестиција и

⁵ Приметио бих да многи аутори, нпр. Кастелс, Џејкобс, Сасен заступају став да национална економија свуда слаби, пропуштају да помену ситуације у којима, услед глобалних криза, наиђе талас јачања бриге за оснаживање националне привреде, у пакету за опоравак „националне свести и идентитета” и јачање „левог” и „десног” антиглобализма у друштву. Наравно такав пакет мера оснаживања углавном остане само друштвено видљив, медијски пласиран уз популистичке поруке попут: „купујмо домаће”, не и употребљив у ревитализацији привреде. Ипак, социолозима би требао са буде занимљив овај друштвени феномен, који ће се појавити као реакција и на неке наредне „светске економске кризе”.

туриста, кроз креирање новог културног имица, градњу тржних центара, односно, свега што би побољшало „пословну климу” (видети Харви 2005). Део стратегије предузетничке градске политике је и практиковање јавно - приватних партнерстава. У прилог овоме, још раније, писао је Мамфорд (Lewis Mumford) у књизи *Град у историји*:

Железнички системи били су намјерно тако пројектовани да присиле путнике и робу да прођу кроз метрополу, која се тако претворила у велико транзитно тржиште[...] железничке тарифе нису формиране на стварним трошковима пријезова робе, већ су производно тако изједначене да у ствари потпомажу велике градове у њиховој конкуренцији против супарничких градова који су можда ближе утоварној луци[...] И субвенције које се дају авионским компанијама имају исти циљ: оне придоносе повећању загушености великих центара, поништавајући тако сва она побољшања која технолошко напредак барем потенцијално пригушује [Мамфорд 1988: 549].

Слаба производна делатност, транзицијски период и прелазак на услужну делатност, довео је до промена пословног колосека. У доношењу битних одлука, сами грађани не партиципирају. Како би се поменуте инвестиције и туристи привукли, град треба довести у ред, или, бар његов најпрометнији, најатрактивнији део – центар. Сведоци смо многих примера апрецијације градских квартова. „Чишћење” земљишта и новоградња, проузрокује промену цене некретнина, али и промену структуре становништва – сиромашнији се потискују из централног, језгровитог дела града. Међутим, треба нагласити да процеси апрецијације и центрификације, која, укратко речено, представља модернизацију старих објеката, али и, што је још битније, пројектовање социјалне и економске важности, код нас понекад застану и не доврше се до краја. И за то су разлози, опет, економска и политичка нестабилност. Такође, особености наших градова не дозвољавају олако повлачење паралела са градовима где су израженије сегрегације становништва, чија је демографска структура другачија⁶.

У своја четири зида

Нема веће неједнакости од једнаког третмана неједнаких.
Харви 2003: 91

Код нас, за сада, још увек није присутан висок степен дискриминације страних мигрантима, не зато што стереотипи на расној и националној основи не постоје у нашем друштву, већ зато што мигранти ни не желе да се овде задржавају, транзитирајући према економски развијенијим државама. Међутим,

⁶ Треба нагласити да чак и у тим градовима (најчешћи примери су градови у САД) не постоји потпуна сегрегација. Како појам сегрегације не би био препознат само као појава урбаног живота, Ернест В. Берцес напомиње: „Ни у једном граду у тој земљи не постоји црначка четврт са апсолутном демаркационом линијом, попут оне која је раздвајала Јевреје од незнабожаца у средњовековним гетима европских градова“ (Берцес 2012: 193).

депривилегованих има, а код нас су то одувек били радници и жене (мада је раније било периода када се на њихове захтеве обраћало више пажње). Урбана моћ је итекако утицала да се традиционалне предрасуде рода очувају до данас, што се огледа у просторној маргиналности. Софи Вотсон (Sophie Warson) је писала о Родно одређеном граду где каже да је велики број урбанистичких препрека попут: лошег саобраћаја, слабе уличне расвета, небезбедних дечијих игралишта, мањак предшколских установа, отежаног приступа здравственим и осталим услугама итд. ставило жене у подређени положај. Углавном су остајале код куће, да брину о деци. Вотсон још пише и о погледу на жене у јавном простору: „Означивши проститутке као јавни лик жене у граду, кретање пристojних жена у урбаном простору постало је предмет регулисања” (Вотсон 2005: 277). Слично томе, и хомосексуалност се смешта на одређена подручја, стигматизује и изолује. Могли би да додамо да су у тим случајевима мушкарци у тежем положају, наравно, уколико се уопште изјашњавају о сексуалној опредељености или уколико је на спољашњи начин она видљива.

Кастелс је рекао да град не би функционисао без неплаћеног рада жена (Кастелс према Вотсон 2005: 273). Он је, у доминантне групе које се боре за коришћење простора убрајао: капитал, државу и мушкарце, а у потлачене: раднике, грађане и жене. За жене су били резервисани углавном хонорарни послови, са скраћеним радним временом, или посао домаћице, а имале су потешкоћа да добију хипотекарни зајам, јер су зајмодавци претпостављали да оне не могу да га отплате. Свакако, тешко је било, и још увек је, ускладити кућне послове са плаћеним запослењем. Није много тога променило ни то што посао архитекте не обављају само мушкарци.

Пензионери, незапослена лица – опет понајвише жене, особе са инвалидитетом, бициклисти, желели би више зелених површина, шире тротоаре, и стазе, не само за шетњу и рекреацију, већ и за нормално кретање дечијих лица, кућних љубимаца и сл. Тек у последње време се њихови захтеви узимају у обзир, али се реализација спроводи скромно, углавном у централном градском појасу. Помаци постоје, али уз промене у обрасцима понашања, законске прописе, физичка измена града је много спорија, што се донекле оправдава финансиским средствима. Међутим, иако се тако не чини, а жели се чак и прикрити, чињеница је да идеолошка опредељеност наткриљује све економске разлоге за не решавање урбаних проблема.

Град по мери човека

„Ја сам за широку улицу”

Јосип Броз Тито према Ралић 1987: 80

Потребно је напоменути, да се урбана моћ која утиче на урбани развој јавља много раније, при том се то не односи само на период појаве неолибералног концепта, седамдесетих година прошлог века, о чему је овде углавном реч. Много раније, прве цивилизације су градиле према мрежним плановима, а од архитеката знамо за Динократа, који је половином четвртог века п.н.е. убе-

дио Александра Великог да гради ортогоналне градове. Ипак, за овај рад кориснији је пример савремене фазе, опште урбанизације у Европи, када су многи градови мењали свој изглед и функционалност. Познат је пример градње париских булеварара чији је идејни творац Осман (Hausmann). Под изговором побољшавања хигијене и услова за живот сиромашних грађана из запуштених делова града, заправо, циљ је био предухитрити потенционалне радничке штрајкове, који су у то време били веома чести, претећи својом субверзијом целокупном друштвеном поретку. Наиме, лакше је било контролисати широке улице, него непрегледне уске и мрачне сокаке. То су биле сасвим јасне намере буржоаског грађанства, мада се са правом Осману приписују и заслуге за модернизацију Париза (Лампард 1977).

Комунистички град је књига Првослава Ралића, која, иако се аутору може замерити недовољна систематичност, а понегде и недоследност, има вредне делове, који сведоче о једном другачијем граду, једном другачијем времену. О граду какав смо наследили, који би зато ваљало упознати, а како би разумели и град у каквом данас живимо.

Ралић је писао о социјалистичком граду, али напомиње да се прехитро, непромишљено, говори о посебности таквог града, јер да се при том заборавља да је социјализам наследио патријархалну, феудалну архитектуру и да није могао настати ни из чега. Наравно, настајање „модерних” урбаних места, у Србији, можемо пратити од половине 19. века. Тачније, од повратка српског становништва у градове и варошице, у којима су до тада углавном живели Турци⁷. Треба поменути и градове на територији данашње АП Војводине, обзиром да су још средином 18. века, као „слободни” градови на територији тадашњег Аустроугарског царства попримали оне особености које данас препознајемо као „градски начин живота” (видети Пушић 1987). Онда наилази период конституисања (модерне) државе и урбаних места као моћних административних центара, па потом и тзв. социјалистички град.

Ралић каже: „У центру града су широке улице. Има за то разлога. На периферији су уске, а често и следе. И за то има разлога. Разлози нису у архитектури, ни у градњи, у струци” (Ралић 1987: 12). Наравно, грађани нису тога свесни, а како аутор примећује, постоји склоност да се тај наш град прихвата као судбина. Помиње Хајдегерову мисао (Martin Heidegger): „Ја јесам – значи ја станујем” (ibid.: 76). Хајдегер, који је једно време био и националсоцијалиста, знао је да се изградњом великог броја станова људи могу придобити за одређену идеологију. Сматрао је да, заправо, стан и град, културно и вредносно обликују и одређују човека.

⁷ Наши градови су се обновили и развили више као последица ослобођења од отоманске (дахијске) власти. Светозар Марковић је код нас први писао на ту тему, а своја запажања изнео у делу Србија на истоку (Марковић 1872). Он пре свега описује појаве које су последица наглих промена при стварању модерне државе: насељавање градова руралним слојевима становништва, бирократизације јавних послова, стварајем нових, малограђанских навика, партократију, пропадање села итд. Не можемо га, ипак, звати првим српским урбаним социологом, обзиром да је пре свега описивао руралне крајеве, али се можемо сложити да је, ипак, дао велики допринос социологији савременог српског друштва, уопште.

У социјализму, намера је била да се подруштвљавањем простора, урбаном стамбеном градњом ради на решавању проблема социјалне сегрегације; да преовлада колективни дух, како би нестала разлика између центра и периферије. Циљ је био решавање проблема културне изолације. Са тим у вези, Ралић каже: „Уметност, духовност се одваја од рада тек са великим историјским поделама људског рада. То је епоха класне историје човечанства... Уметност постаје посебна делатност, развија се изван рада, из вишка људског рада, у окриљу владајуће класе” (ibid.: 89). Уметност, иако намењена свима, постаје луксуз. Оно што се тада, у социјализму догодило, је да уметност постаје део удруженог рада, истог оног рада који изграђује град.

Ралић, ипак, запажа и да идеологија индустријског продуктивизма не дозвољава у социјалистичким земљама да урбана проблематика дође и до револуционарне свести (као што смо раније већ напоменули, урбано питање се у класичној марксистичкој теорији разматра као саставни део класне борбе). Он чак сматра, да се неки, исти, урбани проблеми срећу и у социјализму и у капитализму.

Свакако, сложићемо се са њим кад каже: „Укус владајуће класе је владајући архитектонски укус” (ibid.: 43), слично оној теорији, многих мислилаца, по којој музика неког историјског периода на најбољи начин описује тај период. Читајући књигу *Комунистички град* без недоумице можемо закључити по чијим замислима се држава урбанистички тада изграђивала:

„[п]ремало гледамо на сутрашњицу кад дижемо један град, премало мислимо на то да њиме треба да обиљежимо и наша схватања о животу и човјеку. Јер, генерације које ће доћи гледаће наше градове и питаће се какве смо ми појмове имали. То, разумије се, у многоме зависи и од наших инжињера, архитеката, урбаниста” (Јосип Броз Тито према Ралић, ибид.: 80).

Они који су тада управљали државом, имали су илузију да ће владати веома дуго, што се одразило и на градњу, па отуда многобројна монументална здања (помало сива, соцреалистично обојена), темељно сазидаана. Они који су владали после њих – па све до данас, знали су да неће дуго владати, па им је намера да превасходно обезбеде личне интересе, док им се пружа прилика. ихове градње и надоградње су лошег квалитета и неиспуњавају све прописане стандарде.

Тражио је (Тито), како Ралић наводи, за радног човека стан: „Где плафон не притиска главу[...] да аутомобили нису пред вратима, да паркови буду свугдје где се граде нове куће[...]” (ibid.: 81). Иако карикатурно, помало наивно, делује ово замишљање града и државе, не можемо да се не запитамо, да ли је нешто од тога постојало, као и колико је данас, у доба демократичнијег планирања стратегије, од тога остало? Данас нам делује да је лакше утицати на оног ко аутократски доноси одлуке са врха, него не знати ко уопште доноси одлуке и да ли некаква стратегија и постоји.

Не можеш много, али можеш мало⁸

А можда најважније питање гласи: Зашто ова питања о урбаној моћи не постављамо чешће и зашто их не износимо у јавност? Велики део свог живота проведемо у затвореном простору: стану, кући, пословном простору, а ретко себи и другима постављамо наведена питања. Градећи свој идентитет, стичемо различите улоге: професионалне, родбинске, етничке, али ретко кад себе препознајемо у улози станара.

Маргит Мејер (Margit Meyer) препоручује да: „[д]еоничаре грађанског друштва треба укључити у договоре са властима како би се активности локалне владе, грађанског друштва и приватног сектора интегрисале.“ (Мејер 2005: 291). Кастелс предлаже већу повезаност и сарадњу локалних власти широм Европе, како би се ослабила веза садашњих актера глобалне економије, што се може остварити уз помоћ информационе технологије чије предности су капиталисти одавно препознали (2005: 194).

Међутим, многа грађанска удружења немају поверење у политичке чиниоце, као представнике извршне и законодавне власти. Уз то, досадашњи покушаји утицаја политике „од доле“ на политику „од горе“, углавном, или нису били успешни, или су завршавали са компромисним решењем, или као последица изнуђених сарадњи у оквиру претприступних обавеза са ЕУ. Такође, сам концепт је неприхватљив за оне организације које су левичарски профилисане, које одбацују овакве предлоге као неолиберално или „социјалдемократско подметање“. Ближе им је мењање целокупног система, него побољшање његове функционалности кроз предлоге као што су: развој локалне самоуправе и демократије, разноликост власништва, развој предузетништва кроз мала и средња предузећа, која ће, наводно, дати замајац привреди, а потом ојачати и социјална давања итд. Наше друштво је у стању перманентне транзиције, без континуитета у развоју грађанских иницијатива, пре склоно страначком организовању, што јача тренутну партократију. Људи и даље гласају за неког ко им делује довољно харизматично да би био вођа, за неког ко има и домаћинске особине. Не схватају да друштво или град, нису домаћинство. У питању је органицизам, који је већ одавно застарела перспектива, што говори и о степену развијености и напредовања наше заједнице и нас самих.

Решење се данас читава свуда где се грађани самоорганизују, па чак и на нивоу организације станара по стамбеним јединицама и где успевају да утичу на заштиту својих станарских права. Ефекат ће бити видљив свуда где грађани открију шта је право значење политике, што свакако, политичко странчарење није. Спречавање процеса апрецијације, сквотирањем, насилним акцијама и сл. до сада код нас није имало ефекта, јер за тако нешто није било „критичне масе“ са којом би морало да се преговара. Такође, грађани нису довољно правно „наоружани“, па не знају која права и на који начин, могу да

⁸ *Не можеш много, али можеш мало* је назив књиге Александра Стојковића Ст-а, фронтмена музичког састава Горибор.

бране легалним путем. У неким развијенијим друштвима проблематизовање стамбеног питања успело је да дође до дневног реда у парламенту. Снага побуне у савременом добу је увек долазила од стране младих, из студентских редова. Зашта се данас студенти боре? Осим одбране цене школарине, горући проблем им је да изборе право на шест испитних рокова. Парадоксално, уз могућност медија, интернет и друштвених мрежа, никад се није лакше могло самоорганизовати. Пасивни су и виђенији интелектуалци, професори, уопште, ауторитети. Архитек(ул)тура, као струка, би морала бити гласнија у критици оног што се дешава у урбаном развоју.

Последњих година, ипак, бележи се велики број примера удруживања грађана, који своје деловање усмеравају на питања индивидуалних права, социјалних проблема, заштиту животне средине, а имају и добру сарадњу са сличним регионалним и међународним организацијама.

Оно што хронично мањка данашњој социологији су и емпиријска истраживања на територији града. Можда је још важније истаћи да се предуслов за истраживање – теоријски оквир, налази у кризи. Социологија, чини се, практикује застарео методолошки приступ. Упоредни метод и компаративизам су и даље чести у социологији, а пренебрегавају се чињенице да поменути појмови којима барата, нису више подложни истим дефиницијама. Термини: друштво, нација, заједница, породица и многи други, конкретно у граду, попримају другачији смисао.

Реконструкција лоших урбанистичких потеза је скупа и спора, па се негативне последице не могу отклонити у кратком року. Треба нагласити, да ефекат такве урбане моћи, оставља трагове, посредно, и на неурбани простор. Могли би да закључимо, да град не може да буде савршен, али може да буде хуманији, користан већини, што значи да не треба да буде подређен урбаном развоју по искључиво тржишној логици.

Иако у овом раду нису изнета конкретна решења за поменуте проблеме, важно је инсистирати на постављању питања, развијању критичког мишљења и на сталном тражењу одговора.

Они који управљају градом тврде да живимо у „граду по мери човека“. Зато, треба се запитати, ко нам узима меру и ко нам „кроји“ град, јер, можда одело не чини човека, али га град чини.

Литература:

1. Albvaš, M. (2005). „Gustina naseljenosti i veliki gradovi”, u: Vujović S. i M. Petrović (prir.), *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
2. Basan, M., V. Kofman i Žoa D. (2005). „Deset teza za sociološku teoriju urbane dinamike”, u: Vujović S. i M. Petrović (prir.), *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
3. Berdžes, V. E. (2012). „Stambena segregacija u američkim gradovima”, u: Marinković Dušan (ur.), *Čikaška škola sociologije: 1920-1940.*, Novi Sad: Mediterran Publishing.

4. Kastels, M. (2005). „Evropski gradovi, informaciono društvo i globalna ekonomija”, u: Vujović S. i M. Petrović (prir.), *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
5. Harvi, D. (2003). „Pravo na grad“, *Diskrepancija*, Vol. 10, No. 14-15, str. 88-92.
6. Harvi, D. (2005). „Od menadžerstva ka preduzetništvu: transformacija gradske uprave u poznom kapitalizmu“, u: Vujović S. i M. Petrović (prir.), *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
7. Mamford, L. (1988). „Mit megalopolisa”, u: Luis Mamford, *Grad u historiji*, Zagreb: Naprijed, str. 534-574.
8. Marčetić, I. (2013). „Grad kao centralno mesto eksploatacije”, prir. Aleksandar Matković, preuzeto 15.03.2016. sa: <http://gerusija.com/grad-kao-centralno-mesto-eksploatacije/>
9. Marković, S. (1872). *Srbija na istoku*. Novi Sad: Srpska narodna zadružna štamparija.
10. Mejer, M. (2005). „Dalja upotreba pojma društvenog kapitala: uzroci i posledice po razumevanje gradova, zajednica i urbanih pokreta”, u: Vujović S. i M. Petrović (prir.), *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
11. Newman, S. (2004). „The Place of Power in Political Discourse”, u: *International Political Science Review*, Vol 25, No. 2, 139-157
12. Lampard, E. (1977). „Istorijski aspekti urbanizacije”, u: *Kultura - časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, 39/77, str. 18-55.
13. Lefevr, A. (2005). „Grad i urbano”, u: Vujović S. i M. Petrović (prir.), *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
14. Sanders, P. (2005). „Neprostorna urbana sociologija?”, u: Vujović S. i M. Petrović (prir.), *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
15. Pušić, Lj. (1987). *Urbani razvoj gradova u Vojvodini tokom 18. i prve polovine 19. veka*, Novi Sad: Matica srpska.
16. Pušić, Lj. (1997). *Grad, društvo, prostor*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
17. Pušić, Lj. (2002). „Urbana kultura – osnova održive multikulturalnosti”, *Sociološki pregleđ*, Vol. 36, br. 1-2, str. 147-161.
18. Pušić, Lj. (2011). „Ideje Džejn Džejkobs o ekonomskoj prirodi urbanih društava”, *Sociologija*. Vol. LIII. N°3: 257–274.
19. Ralić, P. (1987). *Komunistički grad*, Niš: Gradina.
20. Virt, L. (2005). „Urbanizam kao način života”, u: Vujović S. i M. Petrović (prir.), *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
21. Votson, S. (2005). „Rodna dimenzija grada”, u: Vujović S. i M. Petrović (prir.), *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
22. Vujović S. i M. Petrović (2005), *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
23. Zimel, G. (2008) „Metropolis i duhovni život”, u Dušan Marinković, *Georg Zimel*, Mediterranean Publishing, Novi Sad, str. 280-290.

URBAN POWER CONTROLS THE URBAN DEVELOPMENT(?)

Summary: A town is constructed in accordance with the dominant social, political and economic models. Taking that into consideration, the focus of this theoretical analysis is the role of ‘urban power’ in the construction of a town, i.e. ‘the production of space’. The key question is: Who is it that influences the quality of living in an urban habitat and in which way is the whole social aggregate managed? The paper presents diverse theoretical perspectives with similar research motives and an analysis of the ‘global city’ phenomenon and the ‘centre-periphery’ relationship, with special attention paid to the tendencies in the Balkan region. This paper is a contribution to urban sociology, environmental sociology, sociology of everyday life and related scientific disciplines.

Key words: town, urban power, ‘the production of space’, ‘the right to the city’, gentrification, urbanism

БРАНИСЛАВ МАЛАГУРСКИ*

Факултет за европске правне и
политичке студије
Нови Сад

УДК 323(497.11):334.72

Монографска студија

Примљен: 27.04.2017

Одобрен: 18.05.2017

Страна: 321-336

ЈАВНИ ИНТЕРЕС У ПРЕДУЗЕЋИМА У СВОЈИНИ ДРЖАВЕ

Сажетак: Аутор у раду разматра остваривање јавног интереса у предузећима у својини државе у Србији. Тежиште је на приказу проблема који произилазе из чињенице да материја није уређена на јединствен начин, да постоје разлике између организације управљања и регулације јавних предузећа и привредних друштава, која могу бити у целости или делом у својини државе, затим да постоје разлике у учешћу државе у таквим предузећима, у којима могу да располажу целокупним, контролним или мањинским уделитема, односно пакетима акција, као и да нису успостављени одговарајући механизми који би обезбедили да доносиоци одлука када одлучују имају у виду јавни интерес, а не појединачне или групне интересе.

У пракси је недовољна транспарентност именовања чланова надзорних одбора и директора тих предузећа, при чему се не поштују ни законске одредбе, а неадекватан утицај политике и краткорочних интереса у сферу која треба да је резервисана за професионално одлучивање у складу са високим етичким стандардима онемогућава добро управљање њима, како се то захтева од савремених предузећа у својини државе.

Кључне речи: предузећа у својини државе, јавни интерес, транспарентност, добро управљање

Увод

Четврт века је како већина предузећа у Србији није у својини државе или у друштвеној својини. Предузећа у приватној својини се формирају у виду привредних друштава, а утемељена су на савременим решењима у земљама Европске уније. Она се развијају по концепту континенталног европског права, кроз усвајање решења углавном немачког, односно аустријског права¹. Европ-

* bmalagurski@yahoo.com

¹ Треба знати да је аустријско компанијско право (Закон о друштвима с ограниченом одговорношћу, оригинално донет 1906. године, а Закон о акционарским друштвима 1965. године) законски уређивано паралелно са доношењем одговарајућих закона у Немачкој (Закон о друштвима с ограниченом одговорношћу из 1892. године и Закон о акционарским друштвима из 1965. године), а њихове измене нису битно утицале на веће разлике између њихових решења (Milman, Avgouleas, Bercusson, Griffiths, 1999:12 и 28).

ска димензија нашег система пре десет година употпуњена је системом регистрације привредних субјеката заснованим на решењима у Ирској, земљи англосаксонског правног круга, путем централизоване агенције за привредне регистре.

Но, предмет интереса у овом раду су предузећа у својини државе, у потпуности, или делом. То могу да буду јавна предузећа основана од државе ради деловања у општем интересу, али и привредна друштва која за циљ имају пословање ради стварања добити, а у њима учествује држава као власник предузећа или његовог дела. У фокусу рада нису различити облици оснивања предузећа у својини државе већ да ли се у њима адекватно остварују јавни интереси и добро управља њима. То имајући у виду да су у савременом свету утврђена правила, која обезбеђују транспарентност процеса одлучивања и добро управљање предузећима у својини државе.²

Пошто се сагледа како се остварује јавни интерес у предузећима у својини државе код нас, и то упореди са решењима у неким земљама Европске уније и правилима која је утврдио ОЕЦД, покушаће се одговорити на питање шта чинити да се остваривање јавног интереса код нас не би заснивало само на културно-историјским факторима већ и на доброј пракси у развијенијим земљама.

Остваривање јавног интереса у предузећима у својини државе

Предузећа у својини државе

Предузећа у својини државе могу бити потпуно или делом у својини државе. По свом облику у Србији то могу да буду јавна предузећа, као посебан облик предузећа у државној својини³ и привредна друштва капитала (друштва с ограниченом одговорношћу или акционарска друштва).⁴ Јавно предузеће је предузеће које обавља делатности од општег интереса, а оснива га Република

² Видети, на пример OECD Guidelines on Corporate Governance of State-Owned Enterprises (даље у тексту и футнотама: Водич ОЕЦД) (2015). Доступно на: <https://www.oecd.org/daf/ca/OECD-Guidelines-Corporate-Governance-SOEs-2015.pdf>

³ Закон о јавним предузећима, (даље у тексту и футнотама: ЗОЈП), „Службени гласник Републике Србије“ бр. 15/2016. - видети одредбу члана 3. ст.1. У Мађарској предузећа у својини државе јављају се у разним облицима друштва капитала, дакле као акционарска друштва или друштва с ограниченом одговорношћу и нема специјалног облика за предузећа у својини државе (Auer, Rapp, 2017: 32). У Чешкој предузећа у својини државе могу да буду основана као државна предузећа и као пословне корпорације у већинској својини државе (Eichlerova, 2017:54). У Пољској предузећа у својини државе послују у облику друштава с ограниченом одговорношћу и акционарских друштава, те у мањем броју као државна предузећа у целости у својини државе. (Gliniecki, Zaleska-Koroziuk, 2017: 99). У Румунији предузећа у својини државе обухватају 1. аутономне фондове (regii autonome), 2. националне компаније, националне компаније и предузећа чији оснивачи могу бити држава или локална самоуправа, као већински или контролни члан, те 3. компаније у којима национална предузећа и компаније имају већину или их контролишу (Veress, 2017: 67).

⁴ Закон о привредним друштвима, „Службени гласник Републике Србије“, број 36/11, 99/11, 83/14, 5/2015

Србија, аутономна покрајина или јединица локалне самоуправе.⁵ Ту је реч о субјекту који је потпуно у својини државе. Привредна друштва могу бити потпуно или доминантно у својини државе, али држава може да буде и власник једнаког или мањег удела, односно власник једнаког броја акција, или мањински акционар у њима. До сусвојине на предузећу, долазило је током процеса приватизације предузећа, а може доћи и реализацијом институционалног јавно приватног партнерства.⁶ Свим тим субјектима је заједничко да у њима ваља обезбедити остваривање јавног интереса, насупрот приватним или групним интересима који се манифестују.

Треба разликовати остваривање јавног интереса у предузећима у својини државе од остваривања општег интереса при обављању делатности од општег интереса. Код обављања делатности од општег интереса, ваља поћи од одредбе члана 3. ЗОЈП, који је дефинише.⁷ Члан 3. ст. 2. ЗОЈП одређује да поред јавног предузећа, делатност од општег интереса може да обавља и: 1) друштво са ограниченом одговорношћу и акционарско друштво (друштво капитала) чији је једини власник јавно предузеће; 2) друштво капитала чији је једини власник Република Србија, аутономна покрајина, јединица локалне самоуправе, као и зависно друштво чији је оно једини власник; 3) друго друштво капитала и предузетник, коме је надлежни орган поверио њено обављање. Дакле, реч је о јавним предузећима и друштвима капитала која су основана и послују у складу с одредбом члана 4. ЗОЈП.⁸ Но, уз јавна предузећа и друштва капитала у својини државе то могу да буду и друштва капитала у приватној својини и предузетници којима се повери обављање делатности у општем интересу.⁹ Оквир за такву законску одредбу је у члану 137. ст. 2. Устава Републике Србије, у коме се наводи да у интересу ефикаснијег и рационалнијег остваривања права и обавеза грађана и задовољавања њихових потреба од непосредног интереса за живот и рад, поједина јавна овлашћења се могу законом поверити и предузећима, установама, организацијама и појединцима.¹⁰

Дакле, члан 3. ЗОЈП тиче се само обављања делатности од општег интереса. Сагледава ли се шта је то јавни сектор у Републици Србији, од помоћи је Закон о буџетском систему, који дефинише да је то део националне економије који обухвата општи ниво државе, као и нефинансијска предузећа под контролом државе (јавна предузећа) која се примарно баве комерцијалним активнос-

⁵ Видети одредбу члана 3. ст.1. ЗОЈП.

⁶ Видети одредбу члана 9. Закона о јавно приватном партнерству и концесијама, „Службени гласник Републике Србије“, број 88/2011, 15/2016 и 104/2016.

⁷ Члан 3. ЗОЈП, дефинише предузећа која делују у општем интересу. При томе, најпре у члану 3. ст. 1. дефинише јавно предузеће као предузеће које обавља делатност од општег интереса, а које оснива Република Србија, аутономна покрајина или јединица локалне самоуправе.

⁸ Сходно одредби члана 4. ЗОЈП, јавно предузеће и друштво капитала из члана 3. став 2. тач. 1) и 2) овог закона оснива се и послује ради: 1) обезбеђивања трајног обављања делатности од општег интереса и редовног задовољавања потреба корисника производа и услуга; 2) развоја и унапређивања обављања делатности од општег интереса; 3) обезбеђивања техничко-технолошког и економског јединства система и усклађености његовог развоја; 4) стицања добити; 5) остваривања другог законом утврђеног интереса.

⁹ Како то дефинише одредба члана 3, став 1, тачка 3. ЗОЈП.

¹⁰ Устав Републике Србије, „Службени гласник републике Србије“ бр. 98/2006 од 2006. године.

тима.¹¹ Очито да он не обухвата сва предузећа у својини државе, већ само јавна предузећа и државни апарат. Следећи појам којег дефинише исти Закон је корисник јавних средстава. Његов обухват је шири од јавног сектора, но он не обухвата сва предузећа која су делом у својини државе, већ само она у којима је држава већински власник. Али, обухвата и све оне субјекте, који више од 50 % свог прихода остварују из јавних средстава, а у њима држава не остварује својинска права.¹² И појам корисник буџетских средстава је преузак и не обухвата сва предузећа у својини државе.¹³

По питању привредних субјеката који се могу сматрати предузећима у својини државе, одређене дилеме отвара члан 75. ЗОЈП, којим се као привредна друштва од стратешког значаја за Републику Србију наводе она у којима је Република Србија директно или индиректно власник најмање 25 % основног капитала друштва, када се на њега односе све обавезе које се односе на јавна предузећа (обавезе из чланова 59. до 65. и 71. ЗОЈП), и то сходно члану 75. ст. 2. ЗОЈП. Како се ту ради само о јавним предузећима и предузећима од стратешког значаја за Републику Србију (мали број оних која су у целини или делом у својини државе), то овим није исцрпљена листа предузећа у својини државе на која се односе обавезе остваривања јавног интереса.

Имајући све то у виду, из важећих законских одредби не може се непосредно и прецизно одредити појам предузећа у својини државе, било као јавни сектор или као кориснике буџетских или јавних средстава. Толико синонима, сличних појмова и недоречености у прописима је последица тога што се тој материји није приступило систематски него се у ходу решавало проблеме, не налазећи за сходно да се она интегрално уреди. Све те одредбе изостављају предузећа с мањинским уделом државе сем ако су од стратешког значаја и у њима држава располаже с више од 25% капитала.

Стога се ваља ослонити на дефиницију предузећа у својини државе из Водича ОЕЦД, у коме се наводи да је то било који ентитет којег национални закон признаје као предузеће, а у коме држава врши својинска права. То укључује акционарска друштва, друштва са ограниченом одговорношћу и парт-

¹¹ Видети одредбу члана 2. тач. 13. Закона о буџетском систему, "Службени гласник републике Србије", бр. 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013, 108/2013, 142/2014, 68/2015, 103/2015 и 99/2016)

¹² Видети одредбу члана 2. тач. 5. Закона о буџетском систему која одређује да су корисници јавних средстава директни и индиректни корисници буџетских средстава, корисници средстава организација за обавезно социјално осигурање и јавна предузећа основана од стране Републике Србије, односно локалне власти, правна лица основана од стране тих јавних предузећа, правна лица над којима Република Србија, односно локална власт има директну или индиректну контролу над више од 50% капитала или више од 50% гласова у управном одбору, друга правна лица у којима јавна средства чине више од 50% укупних прихода остварених у претходној пословној години, као и јавне агенције и организације на које се примењују прописи о јавним агенцијама.

¹³ Видети одредбе члана 2. тач. 6. и 7. Закона о буџетском систему. Наиме корисници буџетских средстава могу да буду директни или индиректни, а њихови директни корисници су органи и организације Републике Србије, односно органи и службе локалних власти, док су њихови индиректни корисници правосудни органи, буџетски фондови, месне заједнице, установе основане од стране Републике Србије, односно локалне власти, над којима оснивач, преко директних буџетских средстава врши законом утврђена права у погледу управљања и финансирања.

нерства ограничена акцијама, али и предузећа основана посебним законима ако су њихова намена и активности, или део њихових активности у великој мери економске природе (Водич ОЕЦД, 2015: 15). Дакле, у овом раду државним предузећима сматрају се предузећа у којима учествује држава као сопственик целокупног или дела капитала предузећа (јавног предузећа, друштва с ограниченом одговорношћу или акционарског друштва). Притом, није релевантно да ли је то предузеће потпуно у својини државе као јавно предузеће, односно у њеној потпуној, претежној, једнакој или мањинској својини као код привредних друштава.

Остваривање јавног интереса

Остваривање јавног интереса је једно од основних питања сваке демократске и уређене државе. Кроз њега се преламају и питања овлашћења власти, ефикасног коришћења ресурса, али и процедура како се долази до предлога одлука, како се оне доносе и како се контролише извршење одлука.¹⁴ Међу основним демократским захтевима везано за управљање предузећима у својини државе су захтеви за транспарентношћу процедура доношења одлука и за добрим управљањем њима. То независно од модела привреде који се развија, тј. у којој је мери заступљен социјалдемократски или неолиберални приступ односа државе према привредним субјектима, односно која је улога државе (Stiglitz, 2004: 4 и 5).

Како се по закону остварује јавни интерес у предузећима у својини државе у Републици Србији? У недостатку јединственог уређења, од помоћи су одредбе ЗОЈП које се односе на јавна предузећа и привредна друштва у којима својим капиталом учествује Република Србија с више од 25 %. Њима се скреће пажња на обезбеђивање заштите општег интереса (члан 69. ЗОЈП) и јавности у раду предузећа (члан 71. ЗОЈП). Значајне су и одредбе које намећу обавезе у погледу програма пословања и њихове контроле.¹⁵ Притом су дефинисана и овлашћења оснивача да предузима мере које су потребне ради обезбеђења услова за несметано обављање делатности од општег интереса.¹⁶ Остваривање јавног интереса се обезбеђује и обавезним прибављањем сагласности оснивача на одређена акта и поступке.¹⁷ Јавност у раду предузећа обезбеђује се и тако

¹⁴ Партнерство за одрживи развој, Како утврдити јавни интерес и спровести партиципативни процес у активностима предлагања, доношења и контроле извршења одлука на локалном нивоу, Доступно на: http://mirc.rs/wp-content/uploads/2016/07/PJP_Kako-utvrditi-javni-interes-i-sprovesti-participativni-proces.pdf 18.4.2017.

¹⁵ Одредбе чланова 59. до 65. ЗОЈП по којима се на јавна предузећа и привредна друштва с најмање 25 % капитала чији је власник република Србија односе обавезе доношења годишњег и трогодишњег програма рада и подношења тромесечних извештаја својим оснивачима о њиховој реализацији (чланови 59. до 63. ЗОЈП) и обезбеђења ревизије свог финансијског извештаја, којег доставља надлежном органу оснивача (члан 65. ЗОЈП).

¹⁶ То се нарочито односи на: 1) промену унутрашње организације; 2) разрешење органа које именује и именоване привремених органа; 3) ограничење у погледу права располагања појединим средствима у јавној својини 4) друге мере одређене законом којим се одређују делатности од општег интереса и оснивачким актом (члан 67. ЗОЈП).

¹⁷ На пример: 1) статут; 2) давање гаранција, авала, јемстава, залога и других средстава обезбеђења за послове који нису из оквира делатности од општег интереса; 3) тарифу (одлуку о

што су јавна предузећа у обавези да на својој интернет страници објаве одређена документа и релевантне информације.¹⁸

По Водичу ОЕЦД, држава врши власничка права у предузећу у својини државе у јавном интересу, па мора пажљиво да вреднује и објављује циљеве који оправдавају својину државе и подређује их сталној провери. При томе, крајњи циљ власништва на предузећу би требало да буде максимизација вредности за друштво, кроз ефикасну алокацију средстава (Водич ОЕЦД, 2015: 30). Власничка политика треба да буде предмет одговарајућих процедура политичке одговорности и да буде објављена у јавности. Влада треба да преиспитује у редовним интервалима своју власничку политику (Водич ОЕЦД, 2015: 32). Држава треба да дефинише образложења за поседовање појединачних предузећа у својини државе и да их подвргава текућој ревизији. Циљеви јавне политике које појединачна предузећа у својини државе или њихове групе треба да постигну, треба да имају јасан мандат од стране надлежних органа и да буду објављени (Водич ОЕЦД, 2015: 32).

Наведене захтеве у раду би се обрадило по питањима транспарентности, која укључује и јавност у раду, те доброг управљања предузећима у својини државе, које обухвата деловање управе у чијем именовању учествује држава.

Транспарентност у раду

По питању транспарентности рада и процедура доношења одлука у предузећима у својини државе у Србији ваља оценити у којој мери се поштују захтеви за редовним извештавањем јавности о програму рада предузећа и његовој реализацији, те о другим чињеницама од интереса за јавност: о ревидираним финансијским годишњим извештајима, мишљењу овлашћеног ревизора о њима, извештају о посебним или ванредним ревизијама, члановима надзорног одбора и директору, организационој структури предузећа, као и начину комуникације са јавношћу.¹⁹

ценама, тарифни систем и др.) осим ако другим законом није предвиђено да ту сагласност даје други државни орган; 4) располагање (прибављање и отуђење) средствима у јавној својини која су пренета у својину јавног предузећа, велике вредности, која је у непосредној функцији обављања делатности од општег интереса, утврђених оснивачким актом; 5) акт о општим условима за испоруку производа и услуга; 6) улагање капитала; 7) статусне промене; 8) акт о процени вредности капитала, као и на програм и одлуку о својинској трансформацији; 9) друге одлуке, у складу са законом којим се одређује обављање делатности од општег интереса и оснивачким актом (члан 69. ЗОЈП).

¹⁸ То су : 1) радне биографије чланова надзорног одбора, директора и извршних директора; 2) организациона структура; 3) годишњи, односно трогодишњи програм пословања, као и све његове измене и допуне, односно извод из тог програма ако јавно предузеће има конкуренцију на тржишту; 4) тромесечни извештаји о реализацији годишњег, односно трогодишњег програма пословања; 5) годишњи финансијски извештај са мишљењем овлашћеног ревизора; 6) друге информације од значаја за јавност. Влада може утврдити и друге елементе пословања јавног предузећа који ће се објављивати, а који су од нарочитог значаја за јавност (члан 71. ЗОЈП).

¹⁹ Наведене обавезе произиласе из одредби чланова 63, 64, 65, и 71. ЗОЈП. Али, само у односу на нека предузећа у својини државе, јер она привредна друштва која нису од посебног значаја за Републику Србију (немају више од 25 % учешћа у капиталу од стране Републике Србије) немају такве обавезе сходно ЗОЈП.

У Србији, сходно члану 71. ЗОЈП јавност у раду подразумева да су јавна предузећа дужна да на својој интернет страници објаве: 1) радне биографије чланова надзорног одбора, директора и извршних директора; 2) организациону структуру; 3) годишњи, односно трогодишњи програм пословања, као и све његове измене и допуне, односно извод из тог програма ако јавно предузеће има конкуренцију на тржишту; 4) тромесечне извештаје о реализацији годишњег, односно трогодишњег програма пословања; 5) годишњи финансијски извештај са мишљењем овлашћеног ревизора; те 6) друге информације од значаја за јавност. Може ли се транспарентност у раду предузећа у својини државе свести на обавезу објављивања података на сопственој интернет страници и то само за део таквих предузећа? Извесно да је за транспарентност потребно знатно више.

У Мађарској се сматра да је транспарентност значајна за корпоративно управљање, пошто је једна од гаранција за спровођење важећих Препорука за одговорно корпоративно управљање и то да се обезбеђује публицитет (Auer, Rapp, 2017: 42). То подразумева савесност и објективност инвестиција, при чему не треба сметнути с ума ни промовисање идеје да јавни наступ може да допринесе својеврсној свесној дисциплини у друштву. Транспарентност у раду предузећа у својини државе је и основни уставни услов (нпр. у вези са правом на знање о подацима од јавног интереса). У складу са Препорукама за одговорно корпоративно управљање, следеће мора да буде јавно објављено: циљеви предузећа, резултати активности и менаџмента предузећа, политика накнада и надокнаде члановима надзорног одбора и директорима, комплетни сет релевантних информација о запосленима и другим заинтересованим странама, пракса корпоративног управљања, и структура система корпоративног управљања, те власничка структура предузећа (Auer, Rapp, 2017: 42).

У Пољској, нема посебне политике која би се везано за транспарентност података примењивала искључиво на предузећа у својини државе. Но, та предузећа подлежу опште важећим законским нормама које обезбеђују објављивање информација, нпр. за случај предузећа котираних на берзи (Gliniecki, Zaleska-Koroziuk, 2017: 109).

У Румунији, по одредби члана 40. Хитне уредбе бр. 109/2011, предузеће у својини државе обавезно је да води веб сајт и обезбеди приступ акционара и јавности документима и информацијама чије је објављивање прописано законом (Veress, 2017: 75). У случају седнице скупштине акционара, дневни ред и документи који ће бити представљени на њој морају да буду објављени путем сајта предузећа у својини државе најмање 30 дана пре датума утврђеног за седницу. По члану 56. Хитне Уредбе 109/2011, акционари и заинтересоване стране морају имати приступ следећим документима и информацијама на сајту предузећа: а) одлукама скупштине акционара, унутар 48 сати након што је седница одржана; б) годишњим финансијским извештајима, у року од 48 сати након њиховог одобрења; ц) шестомесечним извештајима о рачунима компаније, у року од 45 дана од краја шестомесечног периода; д) годишњим извештајима ревизије; е) именима, биографијама и зарадама менаџмента предузећа; ф) извештајима менаџмента предузећа; г) годишњим извештајима о накнадама

и другим предностима датим на управљање члановима менаџмента; х) годишњим извештајима о делатности предузећа (Veress, 2017: 75).

Водич ОЕЦД, по питању транспарентности, у поглављу VI одређује да предузећа у својини државе треба да се придржавају високих стандарда транспарентности и имају исти високи квалитет рачуноводства, објављивања, усклађености и стандарда аудита. По тачки А тог поглавља, треба да подносе извештаје о финансијским и нефинансијским информацијама о предузећу у складу са међународно признатим стандардима о корпоративној јавности. То обухвата и посебне активности предузећа, које се реализују у јавном интересу, као: 1. Јасна изјава за јавност о циљевима предузећа и њиховом испуњавању; 2. Финансијски и пословни резултати предузећа, укључујући и трошкове и аранжмане финансирања који се тичу циљева јавне политике; 3. Управљање, власништво и структура гласања у предузећу, укључујући садржај Кодекса корпоративног управљања, политике и процеса њихове имплементације; 4. Накнада чланова одбора и кључних директора; 5. Квалификације чланова одбора, процес селекције, укључујући и политике различитости у одбору, улога у другим одборима и да ли се сматрају независним од стране одбора предузећа; 6. Све материјалне предвидиве факторе ризика и мере за управљање њима; 7. Свака финансијска помоћ, укључујући и гаранције, које је предузеће добило од државе и обавезе предузете у име предузећа, укључујући уговорне обавезе и обавезе које проистичу из јавно-приватног партнерства; 8. Све материјалне трансакције са државом и другим повезаним лицима; 9. Сва релевантна питања везано за запослене и друге заинтересоване стране (Водич ОЕЦД, 2015:26).

Када је реч о финансијским извештајима, они по тачки Б. поглавља VI треба да су предмет независне спољње аудит контроле засноване на стандардима високог квалитета (Водич ОЕЦД, 2015:27). Предузеће по тачки Ц поглавља VI треба да развија консистентно извештавање о предузећу у својини државе и годишње да објави извештај о предузећу. Добре праксе упућују да ваља користити комуникације засноване на вебу да се олакша приступ јавности (Водич ОЕЦД, 2015:27).

По питању садржаја шта да се објављује и буде транспарентно, ЗОЈП не обухвата све те материје, и одступа од стандарда које утврђују упоредни прописи или Водич ОЕЦД. Проблем је и нетранспарентност процедура именовања чланова надзорних одбора и директора, одлучивања у њима, као и то да ЗОЈП под транспарентношћу подразумева само објављивање наведених података на веб сајту предузећа, а не и шире информисање јавности. Нејасно је и зашто се, аналогно томе како Агенција за привредне регистре пружа он-лајн увид јавности у битне податке и одлуке везане за регистрацију и именовања за сва привредна друштва, то не чини и у односу на јавна предузећа.

Добро управљање

Када је реч о добром управљању, може се поћи од опште дефиниције да је то оно што је потребно или корисно за све чланове заједнице, а може се очувати или развијати само средствима заједнице (Walf, 1982:435). У функцији

доброг управљања, предузеће у својини државе у обавези је да донесе дугорочни и средњерочни план пословне стратегије (члан 59. ЗОЈП), те годишњи, односно трогодишњи програм пословања (члан 60. ЗОЈП), да се прати и контролише њихова реализација, и врши контрола, укључујући ревизију финансијских извештаја (чланови 63. до 65. ЗОЈП). Надаље, овлашћује се оснивач предузећа да обезбеди услове за несметано обављање делатности од општег интереса кроз промену унутрашње организације у предузећу, разрешење органа које именује и именовање привремених органа, ограничавање у погледу права располагања појединим средствима у јавној својини, као и кроз друге мере одређене законом којим се одређују делатности од општег интереса (члан 67. ЗОЈП). Чланом 69. ЗОЈП, захтева се од управе предузећа да прибавља сагласност оснивача на документа (статут, тарифу, акт о условима испоруке производа и услуга, акт о процени вредности капитала, те програм и одлуку о својинској трансформацији), или активности које предузима (давање средстава обезбеђења за послове који нису из оквира делатности од општег интереса, располагање средствима велике вредности, улагање капитала, статусне промене). Крај свих тих одредби остаје утисак да се не задира у садржај доброг управљања већ само формално утврђују инструменти да би се могло интервенисати у случају потребе.

У односу на оперативно управљање или менаџмент, ЗОЈП садржи низ одредби о поступку именовања директора (чланови 30. до 45. ЗОЈП), те о престанку мандата и суспензији (чланови 46. до 51. ЗОЈП). При томе, мерила за оцењивање стручне оспособљености, знања и вештина кандидата за директора утврђује Влада. Ипак, недостаје континуирано праћење и евалуација рада професионалних менаџера. Чињеница да се у ЗОЈП толико пажње посвећује поступку именовања директора, сведочи о раније уоченој потреби да се оно ваља прецизније уредити. Но, намеће се питање ради ли се о превентиви да не дође до злоупотреба, или о приказивању јавности колико се напора улаже у избор праве личности за директора. На то ће најбоље да одговори пракса и резултати њиховог рада. Ипак, проблем је што у ЗОЈП нема речи о знању, искуству, те професионалним и етичким квалитетима менаџера, односно што се о томе не донесу одговарајућа подзаконска акта.

По избору чланова надзорног одбора ЗОЈП није тако детаљан. Ипак, одређује да један од пет чланова надзорног одбора предузећа у својини Републике Србије мора да буде независан, а један изабран из редова запослених у њему.²⁰ Код јавних предузећа основаних од стране аутономне покрајине и локалних самоуправа један од три члана мора да буде изабран из реда запослених у предузећу.²¹ У фокусу персоналних решења за надзорне одборе нису знање или искуство њихових чланова већ мора ли у њима да буду ангажована и лица запослена у том предузећу, односно да једно од њих буде независно када је Република Србија оснивач јавног предузећа. Независним сматра се лице које није било ангажовано у вршењу ревизије финансијских извештаја предузећа у

²⁰ Видети одредбу члана 17.ст.1. у вези са чланом 16. ст.1. ЗОЈП.

²¹ Видети одредбу члана 17.ст.2. и 3. у вези са чланом 16. ст.2. ЗОЈП.

последњих пет година, није члан политичке странке и није постављено, именовано или изабрано лице и није запослено ни ангажовано по другом основу у јавном предузећу или друштву капитала чији је оснивач то јавно предузеће.²² Који од тих услова адекватно служи обезбеђењу независности члана надзорног одбора? Ако је неко лице члан политичке странке то не значи нужно да такво лице са високим моралним интегритетом неће деловати независно приликом гласања за професионалну одлуку. С друге стране, то што лице испуњава горе наведене услове не мора да значи да неће на седници надзорног одбора гласати за све предлоге који су у функцији извршења интереса владајуће партије или одређених интересних група. Било би боље да се изгради правни стандард који би обезбедио независност гласања, него што се бирају две или три карактеристике неког лица, које могу представљати, али не гарантују његов независан став при одлучивању. Такође, међу критеријумима су наведене везе са јавним предузећем које представљају сукоб интереса па стога, чак и да се не помену, спречавају да се такво лице изабере у надзорни одбор (Malagurski, 2017:84). Поред тога, када је реч о критеријумима за независност, законодавац би требало у најмању руку да утврди јединствене критеријуме за национална и локална јавна предузећа при именовању надзорних одбора. Зашто је потребно да се за национална јавна предузећа бира независан члан надзорног одбора, а код локалних то није потребно? (Malagurski, 2017:84). А знање и искуство, те професионалне и етичке вредности чланова надзорног одбора се не стављају у први план.

У Мађарској се сматра да изузетна пажња треба да се посвети регрутовању људских ресурса и процени личних и професионалних компетентности. То је изузетно важно код предузећа у својини државе и посебан одељак Препоруке за одговорно корпоративно управљање односи се на то. У вршењу права управљања имовином, наведене дужности се морају добро извршавати, због чега је потребно добро управљање људским ресурсима. Препоруке укључују критеријуме за избор руководећих лица у тим предузећима, правила о њиховим накнадама, што се појашњава професионалним и личним захтевима према директору. Значајно је да се правила о сукобу интереса протежу и на директоре (Auer, Papp, 2017: 41 и 42).

У Пољској, по одредби поглавља III (1) (2) Начела корпоративног надзора над предузећима са учешћем државног капитала, од члана надзорног одбора се очекује да: поседује одговарајућу стручну спрему и искуство, у комбинацији са способностима да стално унапређује економско и финансијско стање предузећа, у циљу да повећа његову вредност и конкурентност. Они треба да имају и способност да сарађују са осталим запосленим у компанији (Gliniecki, Zaleska-Koroziuk 2017:102). Такође, чланови надзорног одбора мора да буду квалификовани да би се именовали у надзорни одбор, што обухвата полагање испита за кандидате за чланове надзорног одбора или да имају квалификације које их ослобађају обавезе да полажу овај испит (имају докторат из економије или су регистровани као правни саветник, адвокат, овлашћени ревизор и/или инвестиционог саветник).

²² Видети одредбу члана 19. ЗОЈП.

У Румунији члан 4. Хитне Уредбе бр. 109/2011 одређује да органи старатељства и Министарство финансија као орган надзора не могу да интервенишу у управљање и руковођење предузећем у својини државе (Veress, 2017:68). При томе, сходно члановима 3. и 64. ст.3. тач 1. Хитне Уредбе бр. 109/2011 орган старатељства је овлашћен да именује представнике државе или административно-територијалне јединице на скупштини акционара и да одобри њихов мандат. Према Реформи из 2016, број представника државе или локалне самоуправе у скупштини акционара је највише два. Одређено лице може представљати орган старатељства у највише два предузећа у својини државе. Притом важе и прописи у вези инкомпатибилности и сукоба интереса (Veress, 2017:70).

ОЕЦД Водич уређује одговорно вођење пословања предузећа у својини државе у поглављу VII, које се тиче одговорности одбора предузећа у својини државе (Водич ОЕЦД, 2015:70). Одбори би требало да имају неопходна овлашћења, надлежности и објективност да обављају функције стратешког усмеравања и праћења менаџмента. Они треба да делују са интегритетом и буду одговорни за своје радње (Водич ОЕЦД, 2015:70). По поглављу VII тачка А, одборима предузећа у својини државе треба доделити јасан мандат и коначну одговорност за резултате предузећа. Њихова улога треба да је јасно дефинисана законом. Одбор треба да буде у потпуности одговоран власнику, да делује у најбољем интересу предузећа и да третира све акционаре правично (Водич ОЕЦД, 2015:70). При томе, колективну и индивидуалну одговорност чланова одбора треба јасно навести. Ту не треба да буде разлика између обавеза чланова одбора, било да су именовани од стране државе или других акционара или интересних група. Треба одржати и обуке како би се обавестили чланови одбора о својим одговорностима и обавезама (Водич ОЕЦД, 2015:70). Да се подстакне одговорност одбора и како би они функционисали ефикасно, треба да делују у складу са најбољом праксом развијеном за приватни сектор. Њих треба ограничавати у величини, да садрже само онај број директора који су потребни да се осигура њихово делотворно функционисање. Искуство указује да мањи одбори омогућавају праве стратешке дискусије и мање су склони да постану „копи пејст“ ентитети (Водич ОЕЦД, 2015:70). По поглављу VII тачка Б, одбори треба да ефикасно врше своје функције утврђивања стратегија и надзора менаџмента, на основу широких надлежности и циљева постављених од стране владе. Они треба да имају моћ да именују и уклоне директора, те да поставе нивое њихових зарада који су у дугорочном интересу предузећа (Водич ОЕЦД, 2015:71). По поглављу VII тачка Ц, састав одбора треба да омогући остваривање објективних и независних судова. Сви чланови одбора, укључујући и јавне функционере, ваља да буду именовани на основу својих квалификација и имају једнаку правну одговорност (Водич ОЕЦД, 2015:72). По поглављу VII тачка Д, независни чланови одбора, где их има, не смеју да имају материјалне интересе или какве друге односе са предузећем, њеним руководством, другим великим акционарима и власницима ентитета, који би могли да угрозе њихово остваривање објективног суда (Водич ОЕЦД, 2015:73). По поглављу VII тачка Е, ваља применити механизме да се избегне сукобе интереса који би спречавали чланове одбора да објективно обављају своје дужности у

одбору, као и да се ограничи политичко уплитање током рада одбора (Водич ОЕЦД, 2015:73). По поглављу VII тачка X, одбори предузећа у својини државе треба да размотре оснивање специјализованих одбора, састављених од независних и квалификованих чланова, да их у пуној мери подрже у обављању функција, посебно у погледу ревизије, управљања ризицима и питања накнада. Формирање специјализованих одбора треба да унапреди ефикасност рада одбора не умањујући њихову одговорност (Водич ОЕЦД, 2015:75). По поглављу VII тачка И, одбори предузећа у својини државе треба да под надзором свог председника обаве годишњу добро структурисану евалуацију својих учинака и ефикасности (Водич ОЕЦД, 2015:76). По поглављу VII тачка Ј, предузећа у својини државе треба да развију ефикасне процедуре интерне ревизије и успоставе функције интерне ревизије која је под надзором и извештава директно одбору, одбору ревизије или другом еквивалентном органу предузећа (Водич ОЕЦД, 2015:76).

У Водичу ОЕЦД, полази се од тога да се одбори предузећа у својини државе формирају у друштавима капитала. Директори, односно менаџери тада су често чланови одбора и не помињу се посебно. Стога се у Водичу ОЕЦД они посебно помињу само у одредбама које се тичу обавезе предузећа у својини државе да поштују високе стандарде пословног понашања, где се наводи да менаџмент треба да обезбеди да се минимализују ризици лоше репутације и да се представници предузећа посматрају као „добри коорпоративни грађани“, јер се у њима поштују високи стандарди одговорног пословног понашања, укључујући однос према животној средини, запосленима, јавном здрављу и безбедности и људским правима (Водич ОЕЦД, 2015:61).

У односу на одредбе ЗОП, Водич ОЕЦД прецизније истиче неке компоненте доброг управљања, као што су то подвлачење одговорности надзорних одбора за резултате рада предузећа у својини државе, имајући у виду најбољу праксу рада у приватном сектору, апострофирање квалификације чланова надзорних одбора и ефикасности у надзору рада директора, наглашавање спречавања сукоба интереса чланова надзорног одбора, те годишње евалуирање њихових учинака.

Актуелни проблеми управљања предузећима у својини државе код нас

Анализе праксе поткрепљују став да је управљање предузећима у својини државе код нас још удаљено од стандарда из Водича ОЕЦД. У раду ће се притом истаћи неки закључци Фискалног савета и аутора који су тај проблем детаљно изучавали.

Осврне ли се на актуелне проблеме управљања предузећима у својини државе код нас, у првом плану су њихови финансијски проблеми, који произилазе из управљања које није засновано на правилима струке већ на политичком волонтаризму. Тако се у недавној оцени Фискалног савета констатује да државна и јавна предузећа прете да потопе јавне финансије Србије. Њихов укупан

негативан утицај на јавне финансије је у порасту у последњих пет година, а 2014. су трошкови достигли 3 % БДП-а, што износи око 115 милијарди динара и то је трошак који влада сноси сваке године због неуспешног пословања државних предузећа (Фискални савет Републике Србије, 2014:3). Закључује се да је без увођења реда у тим предузећима немогуће да се успешно спроведе фискална консолидација и избега криза јавног дуга. Велики и растући фискални трошак тих предузећа је један од главних разлога за неодржив раст фискалног дефицита и јавног дуга у последњих неколико година. Анализа Фискалног савета показује и да је примена фискалне консолидације не укључујући предузећа у својини државе осуђена на пропаст. Стога, се може веровати да ће све будуће фискалне уштеде (смањена плата и пензија, на пример) да буду бескорисна жртва без решавања главних проблема државних и јавних предузећа истовремено (Фискални савет Републике Србије, 2014:3).

Државна предузећа важна су у економији, али због лошег управљања су безуспешна, што намеће велике фискалне трошкове. Последњих деценија, па и у последњим годинама, она су злоупотребљена за скривене и скупе социјалне политике, што се манифестује кроз регулисане или наметнуте ниске цене њихових производа и услуга и толеранцију ненаплате, понекад и од приватних предузећа. Ту је и толеранција за лоше управљање, вишак запослених и њихове привилегије, неефикасност, немар и корупција, а користе се и да апсорбују друга предузећа губиташе без реалне перспективе. Анализом пословања тих предузећа утврђује се да би велики број показатеља односа њихових прихода и расхода био немогућ у реалним тржишним околностима (нпр. оперативни приход систематски мањи од оперативних трошкова). Ликвидност тих предузећа је далеко испод жељеног нивоа, мерен стандардним показатељем ликвидности (Фискални савет Републике Србије, 2014: 9 и 10).

Оцењује се и да није могуће идентификовати један узрок чије уклањање би учинило положај предузећа задовољавајућим. Често се верује у јавности да је интерна неефикасност државних предузећа једини или главни узрок лошег учинка. Не спорећи чињеницу да је неопходно да се повећа ефикасност и смањи нерационално коришћење средстава (укључујући рационализацију особља и плата), анализе показују да се много више мора учинити. Притом се показује штетним однос између: вештачких цена, послова са несолвентним партнерима, ненаплаћених потраживања, друштвене улоге јавних предузећа, интерних нерационалности и лоших пословних одлука. Неправилно управљање јавним предузећима, делује истовремено са неадекватном политиком владе која фискалне и социјалне функције преноси на та предузећа, кроз одржавање ниске цене услуга, реализације испоруке несолвентним купцима, подршку непродуктивном запошљавању, избегавање затварања непродуктивних објеката, итд (Фискални савет Републике Србије, 2014:15).

Неки аутори констатују да већина мера за побољшање управљања јавним предузећима не захтева велике ресурсе, као што то захтева модернизација и изградња инфраструктуре или решавање вишка запослених и повећање цена, због високих социјалних трошкова. Но, побољшање управљања јавним предузећима довело би до губитка личних и политичких користи и смањења незако-

нитога запошљавања (политичке партије, породица, итд). Да би се успешно унапредило управљање њима, ваља предузети мере за спречавање нелегалних интереса. Неки од најзначајнијих индикатора неефикасног управљања јавним предузећима су: 1. Транспарентност у објављивању резултата пословања је ограничена, посебно када је реч о оперативним показатељима, плановима и резултатима, 2. Иако Министарство финансија врши надзор над пословним плановима и финансијским извештајима јавних предузећа, он се фокусира на поштовање финансијских смерница, а не на квалитет стратешког планирања и токова управљања, 3. Иако се јавна и државна предузећа разликују у свом правном статусу (нека су организована по ЗОЈП, а нека по Закону о предузећима) сва пате од слабости у корпоративном и финансијском управљању, 4. Процес именовања менаџмента тих предузећа је веома политизован. Номинално, Влада именује чланове одбора и њихове директоре, али у пракси, то у великој мери зависи од договора политичких партија, 5. Политизација је уско повезана са процесом одлучивања, у којем су приоритетни политички циљеви (Арсић, 2012: 76).

Фискални савет констатује и да се пословни планови усвајају са закашњењем. Мало пажње се посвећује евалуацији постигнутих резултата. Нека предузећа игноришу и законску обавезу да јавно објаве своје пословне планове и финансијске извештаје, или то чине са неприхватљивим кашњењем и од неколико година (Фискални савет Републике Србије, 2014: 17). Примедба Фискалног савета је и то што закон предвиђа да руководиоци имају бити именовани путем јавног позива, али да у годину и по дана са законом на снази нису испуњавани рокови за јавни позив и за поступак именовања. У неким случајевима у јавном позиву није саопштавано све. Неопходно је и прецизно дефинисати потребне квалификације за директоре и чланове надзорног одбора, а није доследно да се тражи већа одговорност и труд, уз скромну накнаду. Без обзира на промене у правном оквиру, треба инсистирати на строгим буџетским ограничењима, транспарентности и финансијској дисциплини предузећа у својини државе (Фискални савет Републике Србије, 2014: 17).

Све то указује да проблеми са транспарентношћу и добрим управљањем у предузећима у својини државе код нас имају дубоке корене у постављеном систему, те су нужне темељите промене како би се усагласила пракса са важећим прописима. За достизање стандарда наведених у Водичу ОЕЦД биће потребни додатни напори.

Закључак

Одговор на питање како унапредити управљање предузећима у својини државе у Србији јесте да се законским или подзаконским актима режим остваривања јавног интереса у њима уреди на јединствен начин. А то значи, да се и за јавна предузећа и за привредна друштва, која су у целости или делом у својини државе уреде обавезе везано за транспарентност рада и добро управљање њима, и то подзаконским актом који би утврдио одговарајуће стандарде и мере за њихову имплементацију.

Значајно је да се дефинисане битне информације објављују на интернет страници таквог предузећа, али јавност треба да има увид и у релевантне персоналне податке и процедуре везано за надзорне одборе и менаџмент, податке о битним одлукама и активностима предузећа, те у финансијске податке везане за резултате пословања. Поред тога, на јединствен начин ваља утврдити и обавезе јавног објављивања свих битних информација и на интернет страницама релевантних институција, па аналогно томе како Агенција за привредне регистре он-лајн објављује податке о привредним друштвима, регистар јавних предузећа треба да објављује и податке о њима.

Када се ради о добром управљању предузећима у својини државе, ваља законом или подзаконским актом уредити јединствене критеријуме за избор професионалног персонала у надзорне одборе и за директоре таквих предузећа. Поред тога, ваља обезбедити праћење њиховог рада и извођење одговорности за резултате. Дакле, није довољно само навести конкретне критеријуме за избор и праћење успешности, већ ваља утврдити и механизме праћења како се утврђени критеријуми примењују у пракси и у којој мери надзорни одбори и директор позитивно утичу на укупно успешно пословање предузећа. Квалификације, практично знање и пословну етику чланова надзорних одбора и директора треба ставити у први план. И обезбедити механизме да не буду у сукобу интереса када учествују у доношењу неких одлука.

Литература:

1. Arsić, Miloško, (2012) Reform of State Owned and Public Enterprises, Quarterly Monitor, 28, 72-82.
2. Auer, Ádám, Papp, Tekla, (2017) Corporate Governance in state-owned Companies in Hungary, Pro Publico Bono – Public Administration, / Spec.edit. 1, 26-50.
3. Eichlerova, Katerina, (2017) Corporate Governance of State-Owned Enterprises in the Czech Republic, Pro Publico Bono – Public Administration, Spec. edit. 1, str. 52-61.
4. Fiskalni savet Republike Srbije, (2014) Assessment of State-Owned Enterprises in Serbia: Fiscal Aspects, Beograd, Dostupno na: http://www.fiskalnisavet.rs/doc/eng/analysis_of_state-owned_enterprises-fiscal_aspect.pdf, 18.4.2017.
5. Gliniecki, Bartolomiej, Zaleska-Koroziuk, Kaja, (2017) Report on Corporate Governance in State-owned Enterprises – The Polish Perspective, Pro Publico Bono – Public Administration, / Spec.edit. 1, 98-115.
6. Malagurski Branislav, (2017) Challenges of Serbian Public Enterprises in the Light of Points C and F of OECD Guidelines on Corporate Governance of State-Owned Enterprises: The Case of Public Companies), 2017, Pro Publico Bono – Public Administration, / Spec.edit. 1, 80-96.
7. Milman, D., Avgouleas, E., Bercusson, B. and Griffiths, (1999) Company Law in Europe: recent Developments, Faculty of Law, University of Manchester, dostupno na: http://eprints.lancs.ac.uk/34429/1/Company_Law_in_Europe.pdf, 18.4.2017.
8. OECD Guidelines on Corporate Governance of State-Owned Enterprises, (2015) OECD. Dostupno na: <https://www.oecd.org/daf/ca/OECD-Guidelines-Corporate-Governance-SOEs-2015.pdf>, 8.4.2017.

9. PAPP, Tekla, AUER, Ádám, (2016) Corporate governance in state-owned companies in Hungary, Juridical Tribune, Volume 6, Issue 2, Dostupno na: <http://www.tribunajuridica.eu/arhiva/An6v22/2%20Papp.pdf>, 18.4.2017.
10. Partnerstvo za održivi razvoj, Kako utvrditi javni interes i sprovesti participativni proces u aktivnostima predlaganja, donošenja i kontrole izvršenja odluka na lokalnom nivou, Dostupno na: http://mirc.rs/wp-content/uploads/2016/07/PJP_Kako-utvrditi-javni-interes-i-sprovesti-participativni-proces.pdf, 18.4.2017.
11. Stiglitz, Joseph, (2004) Economics of the Public Sector, New York.
12. Veress, Emőd, (2017) The State's Role as Owner of Enterprises: Mandatory Rules of Corporate Governance in Romania, Pro Publico Bono – Public Administration, Spec.edit. 1, 62-78.
13. Walf, Knut, (1982) „Art. Bonnum Commune“, Lexicon des Mittelalters Bd 2, Munchen, Kl. 435.

Закони:

1. Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik Republike Srbije“ br. 98/2006 od 2006. godine.
2. Zakon o budžetskom sistemu, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013, 108/2013, 142/2014, 68/2015, 103/2015 i 99/2016.
3. Zakon o javnim preduzećima, „Službeni glasnik Republike Srbije“ br. 15/2016.
4. Zakon o javno privatnom partnerstvu i koncesijama, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 88/2011, 15/2016 i 104/2016.
5. Zakon o privrednim društvima, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 36/11, 99/11, 83/14 i 5/2015.

THE PUBLIC INTEREST IN STATE-OWNED ENTERPRISES

Summary: The author considers the questions of the public interest in state-owned companies in Serbia. The focus is on problems arising from the fact that the matter is not regulated in a uniform way and that there are differences between the organization of management and regulation of public companies and companies that are wholly or partly owned by the state, as well as, there are differences in the extent of participation of the state in such companies, where they can have all, controlling or minority stakes or blocks of shares, and that are not set up adequate mechanisms which would ensure that the decision makers, while deciding, have in mind public interests, not single or group interests.

In practice there is insufficient transparency related to the appointment of members of supervisory boards and directors of these companies is not appropriate, that sometimes even laws are not fully respected, while too much inadequate political and short-run interests influence the sphere which should be reserved for professional judgment in accordance with high ethical standards prevents the good governance in them, in the sense it is required from the modern state-owned companies.

Key words: state-owned companies, public interest, transparency, good governance

ГОРАН ИВАНЧЕВИЋ*

Покрајински секретаријат за
регионални развој,
међурегионалну сарадњу и
локалну самоуправу
Нови Сад

УДК 329

Монографска студија
Примљен: 12.04.2017
Одобрен: 02.05.2017
Страна: 337-351

ПАРТИЈСКИ СИСТЕМИ

Сажетак: Значај политичких партија далеко је шири у односу на њихове основне функције. Наиме, значај партија огледа се у њиховој друштвено – политичкој улози коју врше. Творећи компликовану структуру, насталу на сложеним унутарпартијским и међупартијским односима, партије чине основу на чијој платформи су изграђени партијски системи. Партијски системи су један од најважнијих конститутивних елемената политичког система, а поједини аутори говоре, и о њиховој супранационалној функцији, помињући њихову улогу у изградњи партијског система у парламентима, попут парламента Европске уније и сл.

Кључне речи: Политичке партије, партијски системи, политички систем, међупартијски односи

Увод

„Партијски систем обезбеђује изражавање интереса друштва, а партије у парламенту образују владе у складу са степеном подршке задобијене на изборима. Поврх тога што омогућује конституисање власти, партијски систем делује и као заштита против њене злоупотребе, јер обезбеђује „резервне“ тимове који, у случају потребе, преузимају вршење извршно – политичке власти“. (Гоати, 2007: 267). Комплексност односа који владају у партијама, и динамичност међупартијских односа, говоре у прилог наводима појединих писаца који партијске системе виде као сплет међузависних интеракција, па тако, Рае (Rae Douglas) партијске системе тумачи као: „„Мрежу конкурентских односа између партија(...). Партијски систем није буквално збир партија – људи, институција, активности. Он је, уместо тога конкуренција између тих партија у оквиру једног политичког режима и систем конкуренције (партијски систем) је то што даје демократским партијама јединствену важност“. И Сартори (Giovanni Sartori), (...) наглашава да је „партијски систем управо систем интеракција које резултују из интерпартијске конкуренције.““ (Гоати, 2007: 267).

* goran.ivancevic@vojvodina.gov.rs

Западноевропске политичке партије и партијски системи, настајали су, у релативно дугом историјском процесу, у околностима сукоба који су имали корене на линијама друштвених расцепа. Њихов настанак и анатомија, искључиво су детерминисани друштвеним окружењем и условима у којима су настали, и у којима су егзистирали.¹

Занимљиве идеје о основама настанка и структурисања партијских система у посткомунистичким земљама изнели су и поједини аутори који су истакли „(...) три варијабле које утичу на обликовање партија и партијских система: економски развој, ниво етничке хомогености и историјски статус државе.“ (Гоати, 2007: 271).

Различити услови настанка и развоја партијских система, условили су настанак великог броја различитих партијских система. „Разврстати сложену хрпу различитих партијских система – ближе одредити њихову статистику, као и динамику њиховог функционисања, промене и развоја, можемо тек анализом три основна критерија за њихово одређење, као и, такође три, фактора који у интеракцији с партијским системом – односима „циркуларне узрочности“ (Сартори) утичу на његово функционисање и примену. Критерије за одређење и класификовање партијских система чине број релевантних партија, као и ширина и интензитет подела међу њима, односно степен политичке и идеолошке поларизације у друштву. Трећи елемент који диференцира стабилне и нестабилне партијске системе, чини степен институционализације и стабилности партија и политичких процедура, односно идентификовање и подршка коју грађани пружају појединим политичким партијама (партијска идентификација) и кредибилности и легитимности актера политике у целини.“ (Стојиљковић, 2006: 110).

Партијски системи могу се разврстати на основу наведених критеријума, међутим критеријум најзначајније поделе партијских система, установљен је на основу броја странака које га чине и њихове снаге мерене подршком бирачког тела, односно броја странака које учествују у борби за власт и парламентарном животу у оквирима тог система.

Подела партијских система

Једна од најзначајних подела партијских система је она коју је изнео Дивеже (Maurice Duverger), овај писац је сачинио типологију партијских система правећи „(...) разлику између „једнопартијских“, „двопартијских“ и „вишепартијских“ система.“ (Хејвуд, 2004: 483). Овај писац „сматра да изнад четири партије никаква класификација није могућа, па зато такве системе назива „полипартијским“. Број партија јесте изузетно важан, јер говори о дистрибуцији моћи у партијском систему и о опсегу интеракција између партија које чине његове јединице („механика партијског система“), због чега се класификације

¹ О овоме опширније: Иванчевић, Г. (2016), Друштвени расцепи као платформа за формирање партијског система Србије и партијског подсистема Војводине 1990 - 2012, Култура полиса, Год. XIII, број 31, Нови сад, стр. 245 – 256.

партијских система уобичајено заснивају на том критеријуму“ (Гоати, 2007: 297). Сартори је ставио знак једнакости између броја партија које учествују у трци за освајање власти са њиховом „релативном величином која се огледа у (њиховој) снази исказаној на изборима или у скупштини. Овај писац даље каже: „(...) оно што је кључно, јесте да се утврди „релевантност“ странака у односу на образовање влада, а нарочито да ли се на основу њихове величине може очекивати да освоје или макар деле власт.“ (Хејвуд, 2004: 483). Решење које је Сартори предложио значи, да: „Прво, он предлаже да странке које не успеју да освоје место у парламенту не треба узети у обзир, затим да релативну снагу других странака треба мерити по броју места у парламенту, да не треба урачунати све странке без обзира на величину, али и да се не може произвољно одредити тачка искључења од, на пример 5 или 10 процената изнад које ће се странка убројати а испод које неће. (...) Он тврди да као делове страначког система треба рачунати само оне странке које су „релевантне“, било зато што имају „потенцијал за коалицију“ или „потенцијал за уцену“. Једна странка има потенцијал за коалицију ако је учествовала у коалицијама на власти (или, наравно, у једностраначкој влади) или ако је главне странке сматрају могућим коалиционим партнером. Странке које су идеолошки неприхватљиве свим или већини коалиционих партнера, и стога немају коалициони потенцијал, ипак се морају убројати ако су довољно велике.(...) Сарторијево „помоћно правило бројања засновано (је) на моћи застрашивања или, тачније, на потенцијалу за уцену опозиционо оријентисаних странака.“ (Лајпхарт, 2003: 118).

Када је реч о релевантности странака, Сартори о томе каже: „Странка је релевантна само када стварно влада, улази у владу или је подупире гласањем о поверењу, чиме јој осигурава већину потребну за заузимање власти.“ (Лајпхарт, 2003: 119).

Лоуел (Lowell Lawrence) је указао на чињеницу која говори у прилог томе, да су „чисти“ рецимо двостраначки системи (попут двостраначког система у В. Британији који се тако класификује, упркос постојању још неких странака које делују унутар овог система) изузетно ретки. Блондел (Jean Blondel) је класификовао страначке системе узимајући у обзир њихов број и релативну величину исказавши ефективни број странака, на основу хипотетичког примера расподеле освојених места. Овај писац је страначки систем поделио на: Двостраначки систем у коме 2 странке освајају (у хипотетичком примеру поделе места) 55, односно 45 места; Систем од две и по странке у коме 2,5 странака, освајају 45 – 40 – 15 места; Вишестраначки систем са доминантном странком у коме 3,5 странке освајају 45 – 20 – 15 – 10 – 10 места; и Вишестраначки систем без доминантне странке у коме 4,5 странака, освајају 25 – 25 – 25 – 15 – 10 места (од укупно 100 места). (Лајпхарт, 2003: 119).

Треба напоменути да појмовна одређења које Блондел користи, а којима странке дели на половине, односно назива их доминантнима, имају за циљ, да прикажу њихов релативни положај у међусобном односу, а самим тим и значај у оквиру једног система, исказан кроз број места која освајају на изборима. Такође је важно напоменути и то, да ова класификација исказана кроз хипотетички пример поделе освојених места, није у потпуности прецизна.

Лаксо и Тагерера (Laakso Markku and Taagera Rein), су развили формулу, како би дошли до одговора на питање, колико има странака у страначком систему, имајући у виду њихову релативну величину? „У појединим типовима система делује различит број ефективних партија, под којима се подразумева „број хипотетичких, по обиму једнаких партија, који би имао исти ефекат на фракционализацију система као што имају садашње партије неједнаког обима“. За израчунавање броја ефективних партија користи се следећа формула:

$$N2 = 1/\sum (p_i)^2$$

У тој формули $N2$ је „ефективни број“, $\sum$ представља све партије које су освојиле места у парламенту, а p_i пропорционални удео места у парламенту или гласове сваке поједине партије. Из тога следи да ће у систему у којем су све партије једнаке, ефективни број партија бити једнак стварном броју, док ће у систему у којем су партије неједнаке снаге, ефективни број бити мањи од нумеричког. (Гоати, 2007: 280).

Поред броја партија, за дубље анализе партијских система користе се и нека друга обележја, па тако Блондел наводи: „релативну величину партија, степен блискости стратешких опредељења партија унутар система, ширину подршке коју партије уживају у друштву и варијације у њиховој структури.“

Хејвуд (Endru Hejvud), као најзначајнију поделу партијских система у савременој политици наводи следећу поделу:

- једнопартијски системи,
- двопартијски системи,
- системи са доминантном партијом,
- вишепартијски системи. (Хејвуд, 2004: 484).

Као модел класификације послужиће нам нешто шира подела партијских система коју је изнео Сартори, а у оквиру које се налази и подела коју је изнео Хејвуд. Сартори је сачинио класификацију на следећи начин: једностраначје, хегемонијска странка, предоминантна странка, двостраначје, ограничени плурализам, екстремни плурализам, атомизација. Дакле, он је партијске системе поделио на: некомпетитивне и компетитивне. У некомпетитивне је сврстао: једностраначје и системе с хегемонијском странком, а у компетитивне је сврстао системе са предоминантном странком, двостраначје, умерене и поларизоване партијске системе.

Једнопартијски системи

Постоје контроверзна тумачења о томе, да ли се једностраначје може назвати „партијским системом“, јер као што смо претходно рекли, партијски систем подразумева „мрежу конкурентских односа између партија“ (Рае), а у оваквим „системима“, искључиво једна партија полаже право на власт. Једнопартијски системи карактеришу се јаком везом између владајуће партије и

државног апарата у оквиру кога се политичким и законским средствима забрањује било какав облик плурализма. Владајућа партија остварујући континуитет власти, делује као „стална влада“, чиме успоставља систем монопола власти. „Међутим, постоје два различита типа једнопартијског система. Први тип је присутан у режимима државног социјализма, где „владајуће“ комунистичке партије управљају и контролишу дословно све установе и аспекте друштва. (...) Основно средство којим комунистичке партије контролишу државу, привреду и друштво и обезбеђују потчињавање „нижих“ органа „вишим“ јесте систем номенклатуре. То је систем пажљиво проверених именовања, при чему су практично сви најважнији положаји попуњени кандидатима које је одобрила партија. (...) Други тип једнопартијског система доводи се у везу са антиколонијалним национализмом и консолидацијом држава у земљама у развоју. (...) Једнопартијски системи у Африци и Азији обично су настајали око харизматских вођа, а идеолошки идентитет су стицале на основу њихових гледишта. (...) Ове партије су неретко слабо организоване (за разлику од чврсте дисциплине у комунистичким једнопартијским државама) и у процесу доношења политичких одлука, у најбољем случају, имају периферну улогу. Међутим, њихов монополски положај доприноси учвршћивању ауторитаризма (...) и одржавању корупције.“ (Хејвуд, 2004: 485 - 486).

Имајући у виду да једностраначке системе обично прати и неки од облика репресивног понашања власти, Сартори је изнео три различита модела начина владања, то су: тоталитарно једностраначје, ауторитарно једностраначје и прагматично једностраначје.

„Тоталитарно једностраначје обележава покушај потпуног прожимања и политизације. То је режим који стреми уништавању сваке врсте аутономије подсистема и подгрупа. Тоталитаризам је и крајњи напад на приватност зато што се не може раздвојити подручје живота које контролише држава од приватног подручја живота (...).

Ауторитарно једностраначје, на другој страни, нема ни моћи ни амбиција да прожме цело друштво. Њега обележава искључивање, те ограничавање политичке активности оних који су изван спољног притиска партијског прстена (...).

Прагматичном једностраначју недостаје идеолошка легитимација. С обзиром на то да има мањи потенцијал присиле од претходна два типа, оно је непогодно за политику искључивања па се покушава прилагодити апсорпцијској политици (...).“ (Сартори, 2002: 189 – 199).

Једнопартијски системи, дакле, подложни су тоталитарном и ауторитарном начину владања. „Тоталитаризам је свеобухватан систем политичке власти који се обично успоставља широком идеолошком манипулацијом и отвореним терором и насиљем. Тоталитаризам се и од аутократије и од ауторитаризма, разликује по томе што кроз политизацију сваког аспекта друштвеног и личног живота тражи „потпуну моћ“. Аутократски и ауторитарни режими имају, ипак, скромнији циљ – да остваре монопол у политичкој моћи, обично одстрањивањем маса из политичког живота. Тоталитаризам, дакле, подразумева

потпуно укидање цивилног друштва: укидање „приватног“. Тоталитарни режими се понекад препознају по „синдрому шест тачака“ (...): званична идеологија, једнопартијска држава, обично предвођена свемоћним вођом, полицијски систем терора, монопол над средствима масовне комуникације, монопол над средствима ратовања, државна контрола свих облика привредног живота.“ (Хејвуд, 2004: 59).

Системи с хегемонијском странком

Системи с хегемонијском странком, такође припадају групи некомпетитивних система. Разлози који их квалификују у ову групу система, произилазе из чињенице, да у оквиру ових система, у формалном смислу, егзистирају и друге странке, међутим, тим странкама онемогућен је истински приступ власти. Наиме, у оваквим системима, право на вршење власти полаже једино хегемонијска странка, док осталим странкама које постоје искључиво у формалном смислу, није допуштено (или је кооперативним странкама, дозвољено учешће у власти, али је сведено на само формално учешће, без било каквих права у вршењу власти), па чак није ни предвиђено изборно надметање. Дакле, ротација власти не постоји у системима са хегемонијском странком. Странка на власти, влада и без подршке бирача, у оваквим системима, где не постоје, нити су законски предвиђени механизми којима су евентуално предвиђене санкције и одговорност за почињене грешке приликом вршења власти. „Постоје два типа хегемонијске странке: идеолошко – хегемонијска странка и прагматично - хегемонијска странка (...). У случају идеолошко – хегемонијске странке периферне странке заиста су периферне. Чак и кад добију положаје у администрацији, парламенту и влади, оне ни у ком случају немају пуноправну партиципацију, а њихов инфериоран положај према хегемонијској странци у потпуности их спречава да се понашају независно. Овај тип сателитске странке представљају некомунистичке странке у реалсоцијалистичким порецима који нису и формално укинули кооперативне странке које делују унутар социјалистичког фронта и признају водећу улогу комуниста (...). Пример карактеристичан за владавину прагматско – хегемонистичке странке је владавина Институционално – револуционарне партије Мексика. Овакав систем био је карактеристичан за још неке од земаља попут, Салазаровог Португала, Парагваја, Јужне Кореје (...).“ (Сартори, 2002: 205 – 208).

Странацки системи са преобладајућом странком

Карактеристика система са преобладајућом странком је несмењивост доминантне странке, без обзира на то, што функционишу у оквирима компетитивних система. Сартори је извео закључак полазећи од запажања да у оваквим системима није у питању број странака, већ неравномерна дистрибуција моћи међу њима. Овај писац сматра да ови системи могу настати како из некомпете-

титивних система, тако и из двостраначких система, као и из веома фрагментизованих облика плурализма. „(...) Сустав с предоминантном странком обележава то да главна странка добива апсолутну већину. То је заправо сустав у којему постоји више од једне странке и у којему се практично странке не ротирају. Иста странка, напосто, узастопце успева освојити апсолутну већину мандата у парламенту.“ (Сартори, 2002: 182).

„Најзначајнија одлика система са доминантном партијом је тежња да се политичка пажња са надметања партија помери на сукоб фракција у самој доминантној партији.“ (Хејвуд, 2004: 491).

Да би се стекли услови карактеристични за постојање система са предоминантном странком, неопходни су услови у којима постоји јасна разлика између странака, бирачко тело које је стабилно, освајање три узастопне апсолутне већине мандата у парламенту од стране доминантне странке, која по подршци у бирачком телу превазилази све остале странке.

„Док остали такмичарски партијски системи имају своје заступнике или макар браниоце, мало њих је спремно да се стави у одбрану система са доминантном партијом. Осим што нагиње стабилности и предвидивости, овај систем обично се сматра непожељним и штетним. Као прво, обично доводи до нестанка значајне уставне разлике између државе и партије на власти. Када владе престану да се смењују, долази до тихог процеса политизације којим се државни службеници прилагођавају идеолошким и политичким приоритетима доминантне партије.(...) Као друго, дуг период на власти може у доминантној партији да изазове самозадовољство, ароганцију, па и корупцију.(...) Као треће, одлика система са доминантном партијом је слаба и неделотворна опозиција.“ (Хејвуд, 2004: 491 – 492).

Земље у којима су постојали системи са предоминантном странком су: Шведска, Италија, Јапан, Турска, Индија, Уругвај и др.

Двопартијски системи

Двопартијски системи карактеришу се владавином две странке које се наизменично смењују на власти, без обзира што у и оваквим системима није искључено постојање и других странака. „Двопартијски систем је двополан пошто у њему преовлађују две „најзначајније“ партије које имају приближно исту шансу да освоје власт. У свом класичном облику, двопартијски системи се препознају на основу три критеријума:

- Иако може да постоји већи број „мањих“ партија, само две поседују довољну изборну и законодавну снагу која им даје реалну шансу да освоје власт;
- Јача партија је у стању да влада сама „обично захваљујући већини у законодавном телу“; друга партија представља опозицију;
- Ове две партије се смењују на власти; обе се могу изабрати, при чему опозиција представља „владу у сенци.“ (Хејвуд, 2004: 487).

Сартори, сматра да се специфичност двостраначког система огледа, пре свега у томе, што једна странка уистину влада самостално, али њена власт је ограничена. Дакле, постојање алтернатије ствара дистинктан однос у односу на систем са предоминантном странком. О условима које је неопходно испунити како би овај систем функционисао, овај писац каже: „Основни услови неопходни за функционисање система по правилима двостраначја јесу: две странке морају бити у положају да се надмећу за апсолутну већину места; да једна од те две странке успева да освоји већину у парламенту; да је та странка спремна да влада сама; да је реално очекивати смењивање или ротацију власти.“ (Сартори, 2002: 173).

Овај аутор је истакао, како постоје одређене разлике између облика и механизма функционисања овог система, те стога постоје одређена неслагања појединих аутора при класификовању земаља у којима је присутан двостраначки систем. Хејвуд је навео, као пример држава са двопартијским системом: Велику Британију, САД, Канаду, Аустралију и Нови Зеланд.

Сартори наглашава, проблем у сврставању појединих земаља у групу земаља, у којима је утемељен двопартијски систем. Он проблем поставља управо у односу на то, да ли поједине земље задовољавају претходно наведене критеријуме, који су пресудни за препознавање ових система. Наглашава, како је управо Енглеска важила као савршен пример двостраначког система након Другог светског рата, међутим због све израженије цикличности измена власти, појаве национализма у Шкотској и Велсу, те све веће снаге Либералних демократа, поставља се питање наставка даљег функционисања система. Даљи наставак функционисања система могуће је наставити по примеру Канаде, формирањем мањинских влада, или прихватањем коалиција.

Поједини аутори двопартијски систем описују као „(...) најсигурнији начин да се отвореност према грађанима помири с политиком, то јест представничка влада с делотворном. Основна предност ове политике је што омогућава систем партијске владавине, чија су наводна обележја стабилност, избор и одговорност. (...) Ипак, почевши од седамдесетих година двадесетог века, на двопартијску политику и партијску владу више се не гледа тако позитивно. Уместо да обезбеди умереност, двопартијски системи, попут оног у Великој Британији, показали су периодичну склоност ка политици сукобљавања, (...) што се огледало у идеолошкој поларизацији и нагласку на сукобу и расправи, а не на консезусу и компромису.(...) Следећи проблем са двопартијским системом јесте што су две партије приближно једнаке снаге приморане да се боре за гласове давањем већих изборних обећања, а то може да доведе до повећања јавне потрошње и инфлације. Последица тога је неодговорна партијска владавина, пошто странке долазе на власт захваљујући изборним програмима које не могу да испуне. И коначно, слабост двопартијских система огледа се у очигледном ограничењу програмског и идеолошког избора.“ (Хејвуд, 2004: 488 – 489).

Умерени плурализам

Подела партијских система на основу бројања значајних партија, све компетитивне партијске системе, који имају више од две, мање или више равноправне партије, које се боре за власт категоризује у групу вишепартијских система, а уједначена снага партија, повећава могућност стварања коалиција. „Међутим, тешко је дефинисати вишепартијски систем на основу броја значајних партија, пошто такви системи понекад функционишу захваљујући коалицијама, у чији састав улазе мале партије, настале ради искључивања већих партија из власти.“ (Хејвуд, 2004: 493).

Сартори умерени плурализам у коме егзистира између три и пет значајних партија назива „ограничени плурализам“. Основна карактеристика овог система, је управо умерена снага релевантних партија, које најчешће виде перспективу формирања власти у стварању коалиција. Дакле, ови системи се не разликују од двостраначких система, осим у томе што се власт, за разлику од двостраначких система, дели између коалиционих партнера. „Основна карактеристика система умереног плурализма јесу: релативно мала идеолошка дистанца међу релевантним странкама, конфигурациона биполарна коалиција, центрипетално надметање.“ (Сартори, 2002: 162 – 163).

Сам термин „коалиција“ подразумева „(...) савез супротстављених политичких актера који су суочени са истом опасношћу или схватају да своје циљеве не могу да остваре самостално. Предизборне коалиције су споразуми о ненападању, чији је циљ постизање што је могуће веће репрезентације. Парламентарне коалиције су договори две или више партија за подршку одређеном предлогу закона или програму. Коалиционе владе су формални споразуми две или више партија који укључују расподелу министарских ресора. Обично су подстакнуте потребом да осигурају већинску контролу у скупштини. У састав „великих коалиција“ или „влада националног спаса“ улазе све најзначајније партије, али оне се обично образују у временима криза или великих економских тешкоћа.“ (Хејвуд, 2004: 493).

Када се говори о предностима и манама, генерално посматрано, када је реч о вишепартијским системима, може се рећи да: „Предност вишепартијских система је у томе што обезбеђује контролу и равнотежу у оквиру владе и наклоњени су расправи, уступцима и компромису. Процес стварања коалиције и начин на који се она одржава обезбеђују велику отвореност, па мора да се води рачуна о различитим гледиштима и супротстављеним интересима. (...) Највећа замерка вишепартијским системима односи се на опасности и тешкоће стварања коалиција. Постизборни преговори и непринципијелни компромиси, до којих долази када ниједна партија није довољно јака да влада сама, могу трајати недељама, понекад и месецима. Оно што је значајније, коалиционе владе могу да буду подељене и нестабилне и више посвећене размирицама партнера него владању. Коначно, нагињање умерености и компромису може да доведе до толике надмоћи политичког центра у вишепартијском систему да више није у могућности да понуди јасне идеолошке алтернативе. Природно, коалициону

политику пре свега одликују преговори и уступци, тражење заједничких тачака, а не убеђења и политичка начела. Овом процесу се може замерити да је искварен и да су партије, у тежњи да освоје власт, подстакнуте да се одрекну политика и принципа.“ (Хејвуд, 2004: 495).

Релативно мале идеолошке разлике међу релевантним странкама, као и њихово нагињање ка политици компромиса и формирања коалиционих влада карактеристичне су за земље попут Холандије, Белгије, Норвешке и др.

Поларизовани плурализам

Као што смо претходно навели, Сартори је класификовао два типа вишепартизма, овај писац је формулисао разлику између умереног и поларизованог плурализма.

Систем поларизованог плурализма функционише са најмање пет важних партија од којих је бар једна од њих антисистемског карактера. Ови системи препознају се по осам обележја која је Сартори дефинисао као:

- Постојање релевантних противсистемских странака.
- Постојање билатералних опозиција.
- Физичка заузетост центра.
- Поларизација.
- Превладавање центрифугалних сила над центрипеталним.
- Урођени идеолошки образац.
- Постојање неодговорних опозиција.
- Политика претеране понуде или политика превеликих обећања.

Сартори као антисистемске странке види оне странке, које подривају легитимност режима против кога се бори. Постојање противопозиција подразумева међусобно искључивање опозиције, па тако неке од опозиционих странака могу бити ближе владајућим странкама, него странкама опозиције. Када је реч о трећем обележју поларизованог плурализма, Сартори наводи како је средишње подручје политичког живота изван конкуренције, и како странке центра теже имобилности, стављајући се у функцију снаге која игра улогу посредника међу политичким половима. Сартори улогу центра управо види као проблем поларизације, јер окупираност политичког простора око центра, управо наводи актере на удаљавање од центра, спречавајући тако центрипетално надметање. Поларизовани актери обично успостављају идеолошку дистанцу, а друштва у којима егзистирају имају низак ниво друштвеног консензуса и веома нестабилан политички систем са аспекта легитимности. Наведено слабо центрипетално надметање, ствара услове за јачање центрифугалних тенденција, а самим тим води ка јачању екстремних полова. Традицијски идеологизовано друштво не тежи преображају менталитета у прагматични, већ се као такво одражава на политички поредак. У овим системима странке центра су минимално изложене смени власти, јер су потенцијално окосница сваке могуће владајуће већине. Антисистемске, екстремистичке странке су по дефиницији искључене из смене

власти, а управо та удаљеност од власти је оно, што им даје за право да дају неодговорна политичка обећања. У таквој атмосфери, и странке које теже власти понашају се као полуодговорна опозиција. „Ако нека странка увек лакоми-слено обећава рај на земљи, а да не мора 'одговарати' за та обећања такво је понашање засигурно испод сваког стандарда поштеност натецања.“ (Сартори, 2002: 128).

Сартори је увео и додатну, идеолошку димензију, како би се прецизније одредили критеријуми за сврставање земаља у овај идеалтип страначког система. Он овај тип партијског система дефинише и као „болесно стање ствари“ у политичком телу.

Институционализација партијских система

Типологизација партијских система представља изузетно важан корак ка разумевању начина функционисања политичких партија унутар тог система, као и разумевања самог функционисања партијског система у оквиру политичког система појединих земаља. Међутим, како би се у још бољем светлу сагледала ова проблематика, неопходно је такође дефинисати и ниво, односно степен институционализације партијских система.

„Роуз и Маки (Rose Richard and Mackie Thomas) процес институционализације политичких партија, односно стабилности политичких партија, повезују са њиховим учешћем најмање четири пута на националним изборима. До овог става они су дошли на бази спроведених емпиријских истраживања у деветнаест земаља стабилне демократије, путем којих су доказали да партије које 'преживе' најмање четири изборна надметања, испољавају у каснијем периоду наглашену способност да опстану и у најтежим околностима.“ (Гоати, 2004: 186).

Панебјанко (Panebianco Angelo) је навео пет организационих критеријума као услове по којима би се партија могла сматрати институционализованом, то су следећи услови:

1. Поседовање централизованог апарата;
2. Једнообразност партијске структуре на појединим партијским нивоима;
3. Редован доток финансијских средстава из различитих извора;
4. Доминацију партије над организацијама које служе као „трансмисиони каиш“;
5. Високи степен сагласности између статутарних норми и стварне дистрибуције моћи у партији. (Гоати, 2004: 187).

Процес институционализације Хатингтон (Huntington Samuel), дефинише као процес упостављене организације и процедуре које задобијају важност и стабилност, а сврха тог процеса је постизање адаптивности, комплексности, аутономности и кохерентности организација и процедура. Овај писац истиче да се: „Институционална снага партија мери у првом реду њеном способношћу да преживи свога оснивача или харизматског лидера који је први партију довео на власт.“ (Гоати, 2004: 186 – 187).

Хантингтоново схватање организације операционализовао је Мејнворинг (Mainwaring Scott), он је навео четири критеријума која је неопходно испунити како би били испуњени услови неопходни за институционализацију партијских система, то су следећи услови:

1. Способност која се огледа у томе што нема битних одступања у изборним резултатима партија;
2. Укореењеност партија у друштво, при чему степен укореењености у друштву позитивно корелира са институционализацијом;
3. У институционализованим партијским системима припадници политичке елите и грађани сматрају партије легитимним; и, најзад,
4. У институционализованим партијским системима партијске организације важније су од партијских лидера и њихових котирија. (Гоати, 2004: 187).

Тумачећи Мејнворингове критеријуме институционализације Стојиљковић каже: „Прва три критерија практично садрже кључне димензије партијске идентификације бирача: њену трајност, обим и интензитет, док четврти, бар индиректно, истиче стабилизујуће деловање и значај организацијског идентитета као основе идентификовања с партијом. Критериј институционализације као трећи, додатни критериј којим се ближе одређује укореењеност и стабилност партија и партијског система зато, у великој мери, представља субјективни критериј, односно виђење партија и партијског система из визуре бирача. Она за учеснике избора накнадно добија карактер објективног (објективизираног) фактора.“ (Стојиљковић, 2006: 131).

Дакле, високи нивои партијске идентификације и партиципације, односно бирачке апстиненције представљају јасне показатеље кредибилности партијског система у друштву, односно указују на ставове бирача о његовој легитимности или делегитимности. Нестајање постојећих и настајање нових партија, изражене осцилације подршке бирача према партијама које су уживале њихову дотадашњу подршку, односно њихов конвертитски однос између давања подршке партијама и заокрет у подршци партијским опцијама, указују на ниво стабилности или нестабилности, укореењености и институционализације партијског система. Такође, указује и на односе снага међу политичким актерима, на њихове центрифугалне или центрипеталне тенденције и сл.

Перспектива политичких партија

Политичке партије су од свог настанка изазивале пажњу и као такве, биле критиковане од стране многих као организације које ће потенцијално својим деловањем довести до дестабилизације друштва, потом, да као колективна тела спутавају и ограничавају слободу, затим, да су изгубиле репрезентативну улогу као спона између владе и народа и слично.

Поборници тезе о скорој пропасти партија наводе податке о смањењу броја чланства код значајних партија попут Лабуристичке и Конзервативне партије Велике Британије, које су почетком педесетих година двадесетог века

изгубиле око две трећине, односно преко половине чланства. Наводи се и познати пример француских социјалиста који су деведесетих година протеклог века освојили само седамдесет посланичких места, а претходно су имали две стотине осамдесет два посланичка места и сл. У прилог ставу, да се може очекивати скори нестанак партија, сведоче и многобројни покрети и организације које се залажу за такозвану антиполитику и који се боре против партијских центара моћи и владајућих партија. „Антипартијске партије (су) партије чији је циљ поткопавање традиционалне партијске политике одбацивањем парламентарних споразума и стављањем нагласка на мобилизацију народа.“ (Хејвуд, 2004: 496 – 497).

Као негативне стране партија које представљају претпостављене узроке њиховог слабљења наводе се: „(...) њихов стварни и наводни олигарски карактер. Сматрају се бирократизованим политичким машинама, чији су чланови обично или неактивни или укључени у досадне и рутинске послове (присуствовање састанцима, рад у одборима, итд.). (...) Углед партија у јавности додатно је нарушен њиховом повезаношћу с влашћу и професионалним политичарима. Као политички „инсајдери“, партије су искварене влашћу, амбицијом и корупцијом које се обично доводе у везу с високим положајима. Другим речима, партије се не сматрају „народним“; превише су посвећене унутрашњим политичким сукобима и трци за влашћу, чиме излазе из круга интересовања обичних људи. Друга околност којом се објашњава слабљење партија јесте чињеница да је све теже владати сложеним савременим друштвима. Што се партије више боре за власт тврдећи да су у стању да реше проблеме и поправе животне услове, али то не успевају да остваре када дођу на власт, разочарање и цинизам су све већи. Ово указује на пораст тешкоћа са којима се суочавају владајуће партије, као што су јачање моћи интересних група и све глобализованија привреда. Коначно, слабљење партија се објашњава опадањем друштвених идентитета и традиционалних оданости које су омогућиле њихов ранији успон. Ово се свакако огледа у посустајању класне политике које је повезано са постфордизмом (...). Осим тога, слабљење старих друштвених, верских и других солидарности, на политичком дневном реду појавиле су се нове тежње и нова схватања, нарочито она која се доводе у везу са постматеријализмом.“ (Хејвуд, 2004: 497 – 498).

Поједини теоретичари такође уочавају слабљење партијске идентификације, међутим, они сматрају да се она само дисперзује са великих странака на неке друге, мање странке, а не, да у потпуности исчезава. "Ако се у вишестраначким системима ограничимо само на велике странке, онда се уочава слабљење идентификације с тим странкама. Лако се предвиђа да се део идентификације припадности пренео на мање странке, а да није потпуно исчезнуло, као што се показало у Холандији и Великој Британији.“ (Стојиљковић, 2006: 132).

Стојиљковић износи став како се: „Слабљење страначке идентификације увек (се) користило као један од кључних аргумената у прилог периодично покретаним расправама и тезама о кризи и пропасти странака. Бар у европском контексту ти су судови преурањени и недовољно утемељени.“ (Стојиљковић, 2006: 132).

Дакле, може се рећи да јесте било флукуације по питању партијске идентификације која се одвијала фазно, у различитим временским интервалима од земље до земље, и у зависности од околности и прилика које су владале у појединим земљама. Будућа кретања по овом питању тешко је прогнозировать, она ће бити везана за одређене појаве које се тичу нових проблема са којима ће се суочавати партије у будућности у појединим земљама. „Појава нових проблема, као што су приступ Европској унији, расправе о национализацији, атомско наоружавање, могу повремено учинити неупотребљивим прогнозе о трендовима у појединим земљама.“ (Стојиљковић, 2006: 132).

Закључак

Значај политичких партија утемељен је у њиховој друштвено – политичкој улози коју врше. Градећи комплексну инфраструктуру, формирану на веома сложеним унутарпартијским и међупартијским односима, партије конституишу партијски систем. Партијски системи су један од свакако најважнијих конститутивних елемената политичког система.

Кроз партијске системе обезбеђује се политичко изражавање интереса друштва. Партије у парламенту, у складу са степеном подршке задобијене на изборима, образују владе. Кроз конституисање власти, партијски систем има и заштитну функцију, која се огледа у спремности опозиције да у случају потребе, преузме вршење извршно – политичке власти.

Партијске системе могуће је разврстати на основу броја странака које гачине и њихове снаге мерене подршком бирача на изборима.

Политичке партије су од свог настанка привлачиле пажњу и као такве, биле критиковане од стране многих због своје улоге у друштву, као и због преовлађујућег негативног мишљења које је уврежено о политичким партијама у многим друштвима.

Због таквих ставова, приметно је слабљење страначке идентификације што се користи од стране критичара политичких странака као снажан аргумент којим се наглашава штетна улога и скоро пропаст политичких партија. Међутим, теоретичари сматрају да „бар у европском контексту, ти су судови преурањени и недовољно утемељени.“

Тешко је антиципирати, када је реч о овој проблематици, каква ће бити улога, и какав ће друштвени положај партије заузимати у будућности. Међутим, извесно је да ће ово питање и надаље бити у директној вези са одређеним појавама и изазовима са којима ће се суочавати партије у појединим земљама у складу са својом улогом и тежњама. Несумњиво је да су политичке партије, пролазивши кроз свој еволутивни развој, акумулирале неопходан ниво знања, вештина и способности, те да ће бити у стању да одговоре и да се прилагоде и најзахтевнијим изазовима са којима ће се у будућности суочавати.

Литература:

1. Goati V. (2004), Partije i partijski sistemi u Srbiji, Odbor za građanske inicijative i OGI centar, Niš.
2. Goati V. (2007), Političke partije i partijski sistemi, Centar za monitoring - CEMI, Podgorica.
3. Lajphart A. (2003), Modeli demokratije, Službeni list SCG, Beograd, CID, Pogorica.
4. Orlović S. (2011), Partije i izbori u Srbiji, Čigoja, Beograd.
5. Sartori Đ. (2002), Stranke i stranački sustavi, Politička kultura, Zagreb.
6. Seymon Martin Lipsen and Stein Rokkan (1967), Cleavage Structure, Party Systems and Voter Alingment: An Introduction, In: Party Systems and Voter Alignments Cross – National Perspektives.
7. Stojiljković Z. (2006), Partijski sistem Srbije, JP Službeni glasnik.
8. Hejvud E. (2004), Politika, Klio, Beograd.

THE PARTY SYSTEMS

Summary: The significance of political parties reaches wider than their basic functions. Namely, the party's significance is reflected in their social - political role which is being performed. Forming a complicated structure, resulting from complex intra-and inter-party relations, parties become basic platforms for constructing party systems. Party systems are one of the most important constituent elements of the political system, and some authors talk about their supranational functions, mentioning their role in building the party system in Parliament, such as the Parliament of the European Union, and the like.

Key words: Political parties, party systems, political systems, inter-party relations

ЛЕОНАС ТОЛВАИШИС*

Факултет за европске правно-
политичке студије
Нови Сад

УДК 316.44(407.11)

Оригиналан научни рад

Примљен: 12.04.2017

Одобрен: 02.05.2017

Страна: 353-365

НАРАТИВИ О СРБИЈИ МЕЂУ СТРАНИМ ДРЖАВЉАНИМА НА БОРАВКУ У СРБИЈИ. ПОТЕНЦИЈАЛИ ЗА ИЗГРАДЊУ БРЕНДА СРБИЈЕ

Сажетак: У раду су представљени резултати истраживања спроведеног међу страним студентима и образованим страним држављанима на основу искустава њиховог боравка у Републици Србији. Радом се настоји попунити мањак истраживања о имици Србије међу страним држављанима на боравку у Србији. Методом анализе наратива утврђују се основни репрезентативни мотиви и перспективни правци изградње имица Србије као привлачне државе за посете и трајно пресељење. Истраживање је замишљено и као прилог за органе управе који раде на промишљању миграцијске политике и изградњи бренда Србије у свету.

Кључне речи: наративи о Србији, странци у Србији, имиграција у Србију, привликов мозгова, брендирање Србије

Увод: теоријско и методолошко образложење истраживања

Проучавању имица Србије у свету придаје се велики значај како у академској јавности, тако од стране државних институција. Препознат је кључан утицај угледа државе на привлачење инвестиција, развој туризма и извоз домаћих производа (Trandafilović, 2011: 8, 14-17); (Rakita, Mitrović, 2007: 269-276); (Veljković, 2010: 379-386); (Мунитлак Ивановић, Гулушин, 2011: 19, 26-27); (Rosić, Leković, 2008: 402); (Vlahović, Šojić, 2014: 174-176); (Дашић, 2015: 9).

Укупност искустава и емоционалних асоцијација које настају у односима становника државе и њених институција са циљним страним публикама упућује нас на појам бренда државе. Резултати истраживања које је представљено у овом раду се аналитички преламају кроз концепт бренда, јер он обухвата препознатљиве рационалне и емоционалне елементе који носе са собом поруке, асоцијације, осећања, утиске, веровања и очекивања циљне групе (Џицварић, 2006: 7, 25); (Bedburi, 2009: 30); (Nikolić, Stanković, Dejanović, 2015: 25).

* leonas.tolvaisis@fepps.edu.rs

Очекивања од предстојеће посете држави помножене са повезаним емоцијама одговарају управо дефиницији брэнда (Nikolić, Stanković, Dejanović, 2015: 31), који може бити слаб или јак, имати позитиван или негативан набој или пак бити раван нули. Са друге стране, резултати истраживања се могу користити у сврхе разраде политике брэндирања Републике Србије. Последице успешног или неуспешног брэндирања државе су далекосежне, јер се одражавају на квалитет живота њених грађана (Trandafilović, 2011: 12, 43).

Углед државе у свету често се заснива на штурим и непоузданим информацијама, медијским сликама, стереотипима, митовима, гласинама, али и на личним искуствима и контактима (Дашић, 2015: 9); (Milenković, 2013: 2460). Предуслови осмишљавања политике националног брэндирања су сагледавање реалног стања, заснивање брэнда на реалном нивоу друштвено-економског развоја државе (Trandafilović, 2011: 8, 10, 19-20), процена понуде државе и одређивање циљева и визије будућности (Bedberi, 2009: 39); (Дашић, 2015: 16). У трајном процесу брэндирања морају доследно учествовати вођство, институционални систем и цела нација (Milenković, 2013: 2462).

Сазнања о томе како државу и њено друштво види и доживљава публика широм света спадају у мере од значаја за јачање брэнда Србије у иностранству (Цицварић, 2006: 59); (Bedberi, 2009: 145); (Trandafilović, 2011: 10, 16); (Дашић, 2015: 12); што признају и званичне државне институције (Šarić, 2008: 264). У интересу државе је препознавање својих извора конкурентске предности (Trandafilović, 2011: 21). Услови усељења у државу (у том броју потенцијалних инвеститора) спадају у темељне елементе „шестоугла брэнда нације“, уз туризам, извоз, људе, управљање, културу и наслеђе (Anholt, 2010).

Упитник отвореног типа који је коришћен у овом истраживању омогућава испитаницима слободно истицање најважнијих аспеката по свим кључним тачкама Анхолтовог шестоугла: 1) искуства посета Србији, 2) степен задовољства производима или услугама, 3) квалитет управе, 4) пожељност Србије као државе имиграције, 5) културна снага и наслеђе, 6) људски капитал. Питања отвореног типа и методологија наратива омогућавају слободан избор речи којима испитаници описују социјалне и економске услове живота у Србији и повезане асоцијације (Новчић, 2013: 24) и изражавање ставова о Србији на скалама фамилијарности (од потпуног незнања до дубинског познавања) и допадљивости (од веома негативног до веома позитивног мишљења (Najdić, 2012: 17). Одговори у облику наратива такође омогућавају процену брэнда главног града, међу чијим кључним састојцима су познатост места, локација, менталитет људи, стил живота, инфраструктура, пулс града, потенцијали запошљавања, степен развоја, трошкови живота и сл. (деталније: Rosić, Leković, 2008: 395). Резултати истраживања омогућавају проучавање актуелног имиџа Србије, преовлађујућих извора информација о Србији у иностранству, али и формулисање предлога за политику брэндирања.

Политика брэндирања теоријски може бити упућена садашњим и будућим становницима државе (Veljković, 2010: 412-413, 422). На основу праваца миграцијских токова Србија се убедљиво да сврстати у државе емиграције и хроничног одлива мозга. Истраживање које је овде представљено има за

циљ да укаже на постојеће потенцијале за изградњу бренда Србије као пожељног одредишта за посете, али и за трајно пресељење људи из других крајева света.

Истраживање се заснива на реалним увидима из искуства страних држављана на основу дужих боравака у Србији. Сprovedено је у Београду и Новом Саду од августа 2014. до децембра 2016. године методама интервјуа и онлајн упитника. Узорком су обухваћени страни држављани – студенти или људи са универзитетским образовањем који су извесно време провели у Србији, у трајању од барем једног студијског боравка. Узорак се састоји од 84 испитаника. Истраживањем смо тежили обухватити што ширу лепезу држава порекла испитаника и подједнаки удео мушкараца и жена. У узорку су равномерно заступљени држављани Аустралије, Аустрије, Белорусије, Бразилије, Велике Британије, Ирске, Италије, Кипра, Јужне Африке, Литваније, Русије, САД, Сирије, Словачке, Украјине, Филипина, Холандије, Чешке, Швајцарске, Шведске и Шпаније. 47% испитаника имају завршене основне академске студије, а до завршетка овог истраживања 32% испитаника је завршило мастерске студије, док 21% је стекло академски степен доктора наука. Обележје циљне групе испитаника је њихово свесно опредељење за Србију као земљу привременог или трајног боравка.

Одговори испитаника се обрађују методом анализе наратива. Методолошки приступ композитног наратива (енг. *composite narrative*) подразумева састављање прича из преовлађујућих елемената у мотивима индивидуалних прича испитаника (Sylvan, Metskas, 2009: 92). Под наративом се подразумева приповест, субјективно виђење и тумачење ситуације. Сабирањем индивидуалних прича уочавају се заједнички елементи, кључне речи, често понављани ставови, преовлађујуће теме и лајтмотиви. Подударне приче се спајају у преовлађујуће наративе на основу најзаступљенијих мотива у одговорима испитаника. Изабрана метода омогућава издвајање доминантног дискурса, али и релевантних контранаратива. Ова метода се примењује у односу на слободно формулисане одговоре испитаника као предмет анализе.

Предност квалитативне методе се огледа кроз омогућавање испитаницима да слободно изнесу своје виђење у облику широког наратива, из искуства сами формулишу и истакну оно што они сматрају за најважније. Сваки испитаник је интервјуисан понаособ у одсуству других испитаника, како би се искључила могућност међусобног уплива у одговоре и омогућило слободно формулисање индивидуалних наратива у циљу њиховог каснијег груписања и издвајања најзаступљенијих мотива. Истраживач није предодредио категорије одговора, већ омогућио испитанику да самостално формулише и сопственим речима изрази своје виђење. Квалитативна метода анализе наратива је допуњена квантитативним елементима, јер је заступљеност различитих наратива међу испитаницима из узорка могуће процентуално изразити.

Велики одазив страних држављана на истраживање сведочи о постојању интереса код циљне групе, која оличава потенцијал прилива мозгова у Србију, за тему изградње државе као пожељног одредишта са препознатљивим квалитетима. Преовлађујући наративи и често истицане идеје испитаника могу се користити као смернице и препоруке за брендинг Србије у свету.

Предзнање о Србији пре доласка

Како бисмо дали процену имица који Србија ужива у свету, испитаницима смо поставили питање „Како сте замишљали Србију пре него што сте је посетили?“. На основу добијених одговора међу испитаницима су се искристалисале јасне групе.

Четвртина испитаника (27%) је навела да није знала ништа или скоро ништа о Србији, при чему је 9% признало потпуно незнање. И поред тога што је истраживање спроведено углавном у универзитетској средини, само поједини испитаници тврде да су имали јасну слику Србије. Тек 10% је навело да су знали много. Преостала половина је знала да наброји само понеке основне штуре чињенице или нагађања. У сећањима на сопствена очекивања од Србије код већине испитаника преовладавају сиве или црне боје, што ћемо показати на примеру репрезентативних кључних речи које испитаници најчешће бирају у наративима. Без обзира на ниво предзнања, пре доласка у Србију испитаници су имали претежно песимистичка очекивања. Наиме, негативна очекивања су преовладавала код 49%, позитивна код 9%, а помешана код остатка испитаника.

Најизраженији је наратив који почива на кључним речима које се односе на рат: „послератна земља у опоравку“, „земља уништена ратом“, „са послератном траумом“. Мотив рата је изражен код 29% испитаника, при чему су поједини испитаници имали претерана очекивања да затекну трагове ратних разарања. Тек поједини испитаници су у опису својих асоцијација на Србију дали предност вербалним кодовима који приказују улогу државе у ратовима као активно негативну („ратоборна“, „злочиначка“). Вреди истаћи да је тема рата најзаступљенија и код оног поколења испитаника који су били деца за време ратова на простору бивше Југославије 1990-тих година. Ти испитаници признају да се таква слика формирала под утицајем медија.

За ратном темом следи тема „сиромаштва“, са кључним речима „борбе за преживљавање“, „тешких времена“, „уназађене, неразвијене земље“. Ову тему повлачи 24,5% испитаника. Сећање на Србију у саставу Југославије као земље релативног благостања скоро се у потпуности изгубило.

Трећа по бројности је група кључних речи које се односе на негативну социјално-психолошку атмосферу. Покренути ову тему је нашло за сходно 9% од укупног броја испитаника, описујући је речима „сивило“, „безнађе“ и „депресија“. Из одговора се види да су пред свој долазак у Србију испитаници плашили и бринули за своју безбедност, и то много више него што се из каснијег искуства показало као оправдано. Теме небезбедности, криминала и корупције се укупно провлаче кроз 16% индивидуалних прича.

Негативна очекивања у погледу ментално-психолошког склопа становника Србије су такође заступљена. Четвртина од укупног броја испитаника је замишљала Србију као земљу „лоших“, „окрутних“, „подмуклих“ људи, 9% као земљу „лудих“ људи, а поједини и као земљу „затворених“ људи.

Када је реч о очекивањима испитаника од сусрета са Србијом, вредно је пажње непознавање посебног идентитета Србије. Код дела испитаника (16%) присутна је и склоност ка поистовећивању Србије са широм околином посткомунистичких земаља, а у појединим случајевима са бившим СССР-ом и Русијом.

Из одговора испитаника можемо прецизно одредити чиниоце који утичу на формирање слике о Србији у иностранству. На начин на који су они замишљали Србију утицали су претежно медији и у мањој мери јавно мњење матичних земаља. Управо ови чиниоци су одиграли пресудну улогу у обликовању слике о Србији код оних испитаника (иначе половине од укупног броја) који су имали негативна очекивања од предстојећег боравка у Србији. Са друге стране, чинилац који изричито позитивно утиче на слику Србије су људи пореклом из Србије који живе у иностранству или се тамо затичу у посети. 11% од укупног броја испитаника је навело да су обратили пажњу на Србију захваљујући пријатељима пореклом из Србије. Трећи чинилац који, по речима испитаника, обликује очекивања од Србије су културни садржаји, углавном филмови српских редитеља. Ваља истаћи да се у одговорима испитаника активности државних институција не јављају међу релевантним актерима који формирају слику Србије у иностранству.

Када је реч о позитивним очекивањима од Србије, у овом наративу преовлађују кључне речи „лепа земља“ (7% од укупног броја индивидуалних прича), „добри, племенити људи“ (7%), „одредиште за ноћни живот, добар провод и спорт“ (4,45%), а код појединих испитаника се такође јављају мотиви „добре хране“, „добре културе“, „тешке прошлости вредне поштовања“, и, најоригиналније, „осећај као да си код куће, осећај који немаш у земљи порекла“. Ова потоња идеја је довољно заступљена у одговорима испитаника на различита питања како би се могла сматрати засебним наративом.

Пре него што будемо приступили анализи преовлађујућих наратива о искуствима странаца у Србији, морамо резимирати да само сваки десети испитаник пре доласка је имао позитивна очекивања од Србије. Код три четвртине њих преовлађују негативна очекивања или незнање. Када се саберу група која не зна ништа и група која има претежно негативна очекивања, посета Србији изгледа као пут у непознато, што узрокује поприлично плашљива очекивања.

Мотивација за долазак и останак у Србији

По доласку у Србију, испитаници у огромној већини истићу да су остали пријатно изненађени. Преовлађује наратив „сасвим друге приче“ у односу на очекивања. Пре свега, ниво економске развијености, стабилности и безбедности показује се као много бољи од очекиваног. Иако се у очекивањима испитаника преовладавала замишљена слика Србије као небезбедне земље, уочљиво је да многи из искуства налазе за сходно да истакну како је Србија безбедна земља. Као друго, испитанике изненади позитиван менталитет људи, а тај ефекат појачају повољни временски услови, јефтиноћа и сл. У прилог потенцијалу

позитивног доживљавања Србије иде искуство појединаца из редова испитаника који су се случајно затекли у Србији, али су се под утицајем позитивног искуства на дуже стазе одлучили да се у Србију преселе.

Међу разлозима за учење српског језика у одговорима испитаника преовладавају нематеријалне мотивације, разлози вишег реда и ентузијазам. То су испитаници који су дошли у Србију из радозналости, научног, културног или уметничког интереса. Уочљив је и изражен мотив егзотике у мотивацији. Тренд кретања ка наративу Србије као егзотичне дестинације се може повезати са slabим дометом промотивних активности државних институција Србије у свету. У одговорима испитаника налазимо јасне назнаке да контроверзе и противречности везане за име Србије могу да допринесу креирању имица Србије као „занимљиве и интригирајуће“ земље, како је носиоци овог наратива и зову. Такав имиц може се искористити и као порука у промотивним кампањама.

Богато историјско и културно наслеђе које у себи сажима мешавину утицаја према овом наративу служи као додатни квалитет и повољна културолошка позадина за понуду Србије. Представници наратива истичу да су се својевремено определили за посету Србији зато што је она непозната држава, па се у свету скоро ништа не зна о томе шта се после рата у њој дешава, док многе људе интересује како се у Србији сада одвија живот. Другачија култура такође пружа увид у необичну друштвену перспективу. Ту спада и неизвесна европска перспектива Србије, и одсуство наратива „повратка у Европу“, уобичајеног за већину посткомунистичких држава у ширем окружењу. Налазе овог истраживања поткрепљује и наратив Србије као егзотичне и алтернативне дестинације која је изван базичног западног наратива, али јесте део Европе.

Мотиви квалитета живота у Србији у одговорима испитаника откривају оригиналне правце који се могу користити у изградњи како туристичке понуде Србије, тако и евентуалне стратегије привлачења демографског потенцијала, како из српског расејања тако и страног.

Предности доласка у Србију

Како бисмо проценили имиц Србије у очима циљне групе овог истраживања и квалитете који их највише привлаче, поставили смо испитаницима питања „Да ли је Србија испунила ваша очекивања?“ и „Шта вам се највише допада у Србији?“.

Позитивни утисци преовладавају код 96% испитаника. Чак 21% од укупног броја интервјуисаних странаца почели су свој одговор на ово питање изричитим навођењем да је Србија превазишла и надмашила њихова очекивања.

Најзаступљенији је наратив везан за људе. Одушевљење становницима Србије присутно је у 66% индивидуалних прича испитаника. Људи у Србији се описују као „пријатељски расположени“, „дружељубиви“, „гостољубиви“, „отворени“, „срдачни“, истиче се „природна топлота“, „опуштеност“, „спрем-

ност да помогну странцима“ и да „сви стрпљиво помажу са српским језиком“. Базични наратив гласи да су „људи најбољи капитал ове земље“.

Укупно 27% испитаника је истакло да воле аспекте посебног начина живота у Србији. У том броју, наратив Србије као „оазе“ „нестварног“ животног стила изгубљеног у другим земљама развијају преко 8% испитаника. Заостајање Србије за осталим светом се у овом носталгичном наративу јавља као предност: живот у Србији се испитаницима чини такав какав је некада био у њиховим матичним земљама. Ово се односи на начин живота („старомодне вредности“), али и безбедност („у Србији је мирно као што је било код нас пре 30-40 година“). 9% истичу посебан начин живота у Србији који оставља много простора за породицу. Односом према породици и деци одушевљено је 9% испитаника. Одмерен и једноставан начин живота, однос према животу у Србији допада се 9% интервјуисаних људи. Према представницима овог наратива, људи у Србији „имају осећај да је живот кратак“, „сваки минут искористе да уживају“, „имају дар да уживају“, „тако и треба да се проживи сваки дан“. Србија се у овом наративу доживљава као „фантастична“ земља за посету, живот и рад странаца, земља која је посебна по лакоћи живота.

Као посебан наратив јавља се тема Београда. 17% од укупног броја испитаника нашло је за сходно да истакне предности Београда, и то не само инфраструктурне, већ пре свега оне које се односе на имиџ града. Међу кључним речима овог наратива су „атмосфера“, „ритам“ и „енергија“, „динамичност“ и „шарм“ Београда; „неизрециво нешто у Београду“. Када је реч о инфраструктурним предностима, представници овог наратива виде Београд као миран, не превише велики, а и не превише мали град. Добру градску инфраструктуру наводе 11%: ту спада и мрежа угоститељских објеката и идеална локација главног града. 15% испитаника као предност истичу приступачне цене.

У наративима испитаника није остао занемарен ни Нови Сад, а најсликовитије је други по величини град Србије описао један представник овог наратива, речима да није очекивао да у Србији може постојати град попут Новог Сада.

С обзиром на претходно изнете стрепње странаца пред посету Србији, утолико је важније констатовати да чак 13% испитаника налази за сходно да истакне безбедност као предност Србије. Културни живот истичу 9%, а ноћни живот и провод 7%.

Базични наратив се, дакле, заснива на мотивима „културе одмора“ и „здраве хране“. Препознатљив је дискурзивни правац према којем Србија има да понуди стил, односно начин живота на све укусе: од живота на селу до провода у граду, од древних споменика природе и културне баштине до најсавременијих уметничких садржаја. Овај наратив истиче да је култура одмора у Србији другачија од западне, „као два различита света“.

Мотив културе одмора битно допуњује дискурс о здравој храни, према којем је у Србији укус хране „као што је некад био код нас“. Наратив природног и здравог начина живота се надовезује на могућности производње органске хране у Србији. Осим погодног тла које Србија нуди за развој органских

фарми, узгој стоке, живот у природи и еколошки чистој средини, вреди истаћи да могућности запослења у развоју ове области изгледају перспективније од тражења посла у градовима у условима велике незапослености.

Изузетно је заступљен наратив који се односи на квалитет хране у Србији. 20% испитаника је у слободно формулисаним одговорима на питање о предностима Србије истакло природну и здраву храну („у Србији парадајз има укус парадајза“; „храна као што је некада била на западу“). Налази истраживања поткрепљују оријентацију Србије ка производњи и брендирању органске хране, а бележе се и конкретни помаци, напредак и достигнућа у том правцу. Најважније обележје овог наратива, а уједно и порука за специјализацију Србије, јесте да је здрава храна у Србији доступна и може да се приушти.

Одушевљење природом Србије истиче 17% испитаника. На климу и време као предности Србије се надовезује богато наслеђе бројних култура, могућности путовања и велики број занимљивих одредишта.

У одговорима испитаника препознатљив је и наратив шанси, које представљају добар разлог за останак у Србији. Док су у развијеним државама Западне Европе бројне нише делатности одавно попуњене, у Србији још увек постоји простор за остваривање иновативних идеја.

Из одговора испитаника се увелико види да Србија има потенцијал да се представи као занимљива и интригирајућа земља изненађења. Наративи које развијају испитаници могу да послуже за промишљање демографске и имиграционе стратегије државе.

Препреке за прилив мозгова у Србију

Пре него што пређемо на виђење проблема у Србији од стране циљне групе, треба истаћи да је приметан број испитаника навео да је суштина проблема у Србији слична онима који постоје у другим земљама. У 7% индивидуалних прича налазимо истицање да проблеми у Србији нису гори него у другим земљама и да политика није препрека за живот у њој. Такво виђење се коси са фаталистичким дискурзивним правцима о безнађу и неминовној пропасти, препознатљивим у српском друштву.

У набрајању мана живота у Србији предњачи наратив корупције који развија 22% испитаника. У наративу се уз појам корупције често везује и непотребна политизација живота. Следи тема бирократије и нефункционалних институција (18%). У исти наратив спадају су непотизам и „везе“ (4,5%), застарео здравствени систем (7%), слаба владавина права (4,5%) и неприлагођеност законодавства потребама странаца (4,5%).

Ваља обратити пажњу на изузетно изражен наратив који као највећи проблем у Србији наводи атмосферу безнађа и депресије код становништва. Ову тему је покренуло чак 22% испитаника, а може се сажети у заједничком ставу да су млади људи у Србији убеђени како немају утицаја на свој живот, а проблемима се не приступа са позиција решавања. Кључне речи овог наратива

су „пасивност“, „лењост“, „детерминизам“, „негативизам“, „песимизам“, „вера да је другде боље“ и „слаба радна етика“. Поједини испитаници-припадници овог наратива развијају став да управо набројане особине узрокују „страх од другог“ код Срба. Предлаже се промена става на позитивнији, вера у себе и своје снаге. У исти наратив спадају криза идентитета и непостојање консензуса о правцу развоја државе.

Теме национализма, „пренаглашавања историје“ и „страха од другог“ су присутне код 11% испитаника. У њиховом искуству се сусреће и повлачење границе „ми – они“ као израз јаког националног идентитета код Срба у комуникацији са странцима.

Економски наратив је присутан код 13% испитаника, а обухвата мањак иновација и улагања, незапосленост и мале просечне плате. Економски наратив долази до изражаја код питања о перспективама личног останка у Србији, који ћемо размотрити у наредном одељку.

У изражене наративе спада и еколошки. 16% испитаника се сетило да наведе неодговоран однос према природи који је раширен међу становницима Србије: „у Србији се баца смеће и изостаје разумевање потребе за очувањем природе“. Како се фигуративно изразио представник наратива, „велики потенцијал за туризам, планинарење и пецање засењују веш машине које плутају у Тари“.

Разлике у културним кодовима можемо пратити и кроз став испитаника према којем се графити на јавним површинама махом доживљавају као ружење средине (4,5%), али и предлог зашто се, поред толико незапослености, млади не ангажују на склањању графита. Када је реч о уређењу животног простора, постоје и други изражени дискурзивни мотиви. То су „пси луталице“ који сметају 9% испитаника, а пушење је у Србији превише заступљено по мишљењу 9% интервјуисаних људи.

Проблеми у саобраћају је истакло 13% испитаника, мислећи при томе како на железнички, тако и аутобуски саобраћај. Истиче се да је Београду потребна подземна железница и да у градовима недостају паркинг места. Несавесне возаче као сметњу наводи 4,5% испитаника. Експлозивни менталитет, чак и у пословном животу, представља проблем за 7% испитаника.

Останак странаца у Србији

Тежећи откривању разлога из којих се странци најчешће одлучују за останак у Србији, испитаницима је постављено питање да ли су икада разматрали могућност да се преселе у Србију. Оне који су одговорили потврдно питали смо да ли су у тој намери успели. Оне који то нису успели питали смо за препреке.

32% испитаника је навело да њихове дугорочне стручне односно животне активности нису везане за Србију, док 64% тврди да је њихов живот на један или други начин повезан са Србијом. Према томе, две трећине испитаника везују живот за Србију. За 48% је то посао, за 32% породица, а за 20% студије.

Важно откриће овог истраживања јесте налаз да се велики постотак странаца остане или барем разматра могућност останка у Србији. Чак 78% испитаника је размишљало о останку у Србији, при чему 42% од укупног броја испитаника наводи да су успели у тој намери. Податак је утолико запањујући, уколико се имају на уму изричито негативна очекивања која је имала огромна већина испитаника пред долазак у Србију. Нису размишљали о селидби у Србију 22% испитаника. Ова група обухвата и оне који наводе да би пристали кад би у Србији нашли запослење, али и оне који истичу да би се у Србију радо и чешће враћали.

Међу препрекама предњаче економски разлози – на њих се позива 16% испитаника. Наводе се непостојање изгледа за поправљање економске слике у будућности, незапосленост и мале плате. Индикативно је да поједини испитаници размишљају да се иселе у Хрватску или Црну Гору, образлажући такву намеру незнатно бољим стањем у тим државама, али и чињеницом да те државе имају море.

Непознавање српског језика представља препреку за 9% испитаника који наводе да им је без знања језика тешко са бирократијом и у социјалном животу. Корупција и неуређен институционални систем представља проблем за 7% испитаника. Добијање дозволе за рад, боравка на основу радног односа и бирократија одвраћају додатне 4,5% странаца од селидбе на трајно. Иако се из већине одговора да закључити да се квалитет живота у Србији углавном види као добар, за поједине испитанике из ове групе долазак у Србију је скопчан са одрицањима. Тренутни посао као препрека трајној селидби у Србију јавља се код 7% испитаника. Држављанство и визна питања од селибе у Србију одвраћају додатних 7%. Политички и идентитетски разлози за велику већину не представљају проблем, осим за поједине испитанике.

Закључак

Неповољан имиџ Србије у свету је био међу основним разлозима за покретање пројекта „Изградња и позиционирање националног брэнда Србије“ (Šarić 2008: 262), а јачање брэнда Србије се у стручним круговима заговара као приоритет државе (Trandafilović, 2011: 8). Истраживање је потврдило ранија сазнања о негативним асоцијацијама које се везују за имиџ Србије у иностранству (Мунитлак Ивановић, Гулушин, 2011: 27); (Šarić 2008: 262). Са друге стране, резултати истраживања поткрепљују и сазнања да интересовање за посете Србији у свету није занемарљиво (Šarić 2008: 262); (Trandafilović, 2011: 36).

Искуства образованих страних држављања на боравку у Србији сведоче о постојећем потенцијалу за поправљање актуелног неповољног спољашњег имиџа Србије, али и за промишљање миграцијске стратегије. Апсолутна већина испитаника је истакла да је Србија надмашила њихова очекивања. Тако становништво Србије у целини заиста постаје најважнији канал њене комуни-

кације са светом. Међутим, приметан је несклад између незадовољства грађана Србије (тј. раширеног наратива неизбежности пропадања) и проактивног наратива испитаника-странаца који заговарају рад на превазилажењу тешкоћа. Такав рад са грађанима на промени односа према проблемима представљао би „унутрашње брендирање“ Србије (Anholt, 2010: 33).

Наративи испитаних страних држављана о Србији су генерално у складу са „новим идентитетом“ Србије који је промовисала агенција „Coba & Associates“ задужена за брендирање Србије. Овај концепт се заснива на идејама динамичног и отвореног друштва које чине енергични и непосредни и енергични људи, занимљивог географског положаја, инфраструктуре, разноликости традиција, култура, природних крајолика и културних догађаја (Šarić, 2008: 265). Резултати истраживања такође иду у прилог претпоставкама да би се Србија могла специјализовати у производњи здраве хране, сеоском, бањском и другим облицима туризма.

Истраживање је показало да Србија има низ природних претпоставки за успех њеног бренда, а то су једноставност, јасноћа и континуитет јединственог скупа асоцијација по којима се издваја (Trandafilović, 2011: 13, 17) (Bedberi, 2009: 165, 169). Гледано из угла групе испитаника, бренд Србије није конзистентан (тј. нема уједначен ниво развијености на свим тачкама Анхолтовог модела), али има компаративне и компетитивне предности (Luković, 2013: 42). Наиме, од карактеристика бренда (Ličina, 2015: 1430) главни град Србије поседује културне и уметничке објекте, јединствен начин живота и добру инфраструктуру, али не може да понуди систематско запослење и уравнотежена примања. Налази истраживања су у складу са ранијим међународним признањима које је добио Београд управо захваљујући специфичном начину живота, посебној атмосфери и енергији, могућностима за забаву и одмор, отворености становништва и богатом наслеђу (Luković, 2013: 232); (Šarić 2008: 260). Превазилажење очекивања, искреност, инспирација, изненађења и узбуђења су класичне одлике успешног бренда (Miličić, 2013: 13); (Rakita, Mitrović, 2007: 95, 97). Емоционални доживљај који циљна група има приликом изградње односа с брендом (Viriјевић Јовановић, 2015: 39) већ је постигнут. Неспорна харизма коју Србија има у свету олакшава задатак изградње препознатљивог бренда (Rakita, Mitrović, 2007: 16) и његово емоционално позиционирање (Luković, 2013: 35); (Đokić, 2016: 11, 104). Србија се поставља као спонтана, непозната, недоживљена дестинација која побуђује радозналост и нуди „оригиналност, традицију, јединствену атмосферу“ (Najdić, 2012: 7-8) „емотивно проживљеног искуства“ (Milenković, 2013: 2460).

Према томе, оригинална, дугорочно одржива и привлачна порука (Đokić, 2016: 16) на којој би се могао засновати бренд Србије је јединствени начин живота, богат догађајима у разноликом културном и историјском амбијенту. Потребно је ојачати ову понуду како се не би сводила на пуки туризам, већ и служила за трајно привлачење људи у Србију, будући да нагласак на туризму не пружа поуздан ослонац економији у кризним временима. Вреди истаћи да према важећем Закону о запошљавању странаца (чл. 16) радни однос у Србији могу засновати једино они страни држављани чији послодавац докаже да на

евиденцији Завода за запошљавање не постоје држављани Србије са одговарајућим квалификацијама. Другим речима, важеће радно законодавство Србије оставља простора на тржишту рада углавном за висококвалификоване стране држављане, што је и одредило приоритет овог истраживања.

Литература:

1. Anholt, Simon (2010): *Places: Identity, Image and Reputation*, Palgrave Macmillan, London.
2. Bedberi, Skot (2009): *Novi svet brendova: 8 principa da postignete brend liderstvo u 21. veku*, Mass Media International, Beograd.
3. Veljković, Saša (2010): *Brend menadžment u savremenim tržišnim uslovima*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, Beograd.
4. Virijević Jovanović, Saša (2015). *Brend menadžment*, Čigoja štampa, Beograd.
5. Vlahović, Branislav, Šojić, Sanja (2014): „Kreiranje imidža brenda organskih prehrambenih proizvoda“, u: *Agroekonomika: časopis Instituta za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela*, Vol. 43, br. 63/64, str. 165-178.
6. Dašić, Dejan (2015): *Izabrane teme: medijski, istorijski i etički aspekti brendiranja*, Narodna biblioteka Jagodina, Jagodina.
7. Đokić, Snježana (2016): *Brend menadžment*, Visoka škola Dositej, Trn, Laktaši.
8. Zakon o zapošljavanju stranaca (2014): *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 128.
9. Ličina, Zorica (2015): „Brendiranje gradova – strategija razvoja Vršca kao vinskog centra“, u: *Zbornik radova Fakulteta tehničkih nauka*, god. 30, br. 8, str. 1430-1433.
10. Luković, Dragan (2013): *Brendiranje gradova i regiona: teorijske osnove i praksa u Istočnoj i Zapadnoj Evropi: doktorska disertacija*, Fakultet političkih nauka, Beograd.
11. Sylvan, Donald A., Metskas, Amanda K (2009): “Trade-offs in Measuring Identities. A Comparison of Five Approaches”, in Abdelal, Rawi, Herrera, Yoshiko M., Johnston, Alastair Iain, and McDermott, Rose (eds.). *Measuring Identity: A Guide for Social Scientists*. Cambridge University Press, Cambridge, p. 72-110.
12. Milenković, Nemanja (2013). „Nacionalno brendiranje kroz kreativne industrije“, u: *Zbornik radova Fakulteta tehničkih nauka*, god. 28, br. 13, str. 2460-2463.
13. Miličić, Milan (2013): *Brandopedia*. Marks & Bleeds, Beograd.
14. Munitlak Ivanović, Olja D., Golušin, Mirjana T. (2011): „Brendiranje proizvoda kao uslov povećanja izvoznih potencijala zemlje“, u *Godišnjak Univerziteta Edukons*, vol. 2, god. 2, br. 1, str. 19-34
15. Najdić, Marija (2012): *Emocionalno brendiranje u turizmu*, Zadužbina Andrejević, Beograd.
16. Nikolić, Slavka T., Stanković, Jelena, Dejanović, Aleksandar (2015): *Brend menadžment: savremena a(tr)akcija*, Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad.
17. Novčić, Branka (2013): *Kako uspešno upravljati brendom?* Zadužbina Andrejević, Beograd.
18. Rakita Branko, Mitrović Ivan (2007): *Brend menadžment*, Savremena administracija, Beograd.
19. Rosić Ilija, Leković Vlastimir (2008): *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Srbije*, Ekonomski fakultet, Kragujevac.
20. Trandafilović, Igor (2011): *Brendiranje Srbije: prepreke i preporuke*, Zadužbina Andrejević, Beograd.

21. Cicvarić, Slavica (2006): *Brend: kreiranje, pozicioniranje i održavanje*, Zadužbina Andrejević, Beograd.
21. Šapić Dejan (2008). *Volim brend, živim za brend 2: iracionalni, tihi i voljeni brendovi*, Jovšić printing centar, Beograd.

NARRATIVES ABOUT SERBIA AMONG RESIDENT FOREIGN CITIZENS. POTENTIAL OF SHAPING SERBIA'S BRAND

Summary: The article presents the results of the research conducted among foreign students and educated foreign citizens, drawing on the experiences of their stay in the Republic of Serbia. It aims to address the underresearched topic of Serbia's image among foreign citizens resident in Serbia. Using the method of composite narrative analysis, it identifies the main representative motives and perspective directions for shaping Serbia's image as an attractive country to visit and immigrate. The article is intended to offer suggestions for Serbia's branding and immigration policies.

Key words: narratives on Serbia, foreigners in Serbia, immigration to Serbia, brain gain, branding Serbia

АНА П. НЕШИЋ*
ЛАЗАР ЖОЛТ
Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 159.923.2:323.3
Монографска студија
Примљен: 14.03.2017
Одобрен: 25.04.2017
Страна: 367-374

ТЕРИТОРИЈАЛНИ ИДЕНТИТЕТ: РЕАЛНОСТ ИЛИ ФИКЦИЈА

Сажетак: Појам територијалног идентитета се користи са циљем објашњења везаности појединца или групе за одређени регион или територију. У раду се анализирају теоријска одређења појма, као и резултати неколико истраживања у Србији, укључујући и она од аутора, са питањем шта заправо значи територијални идентитет и зашто су резултати који су добијени у истраживању таквог квалитета. Резултати приказаних истраживања указују на највише нивое везаности испитаника за своје локално окружење, односно град-село и најуже за оквире у региону. Нижи нивои територијалног идентитета су исказани према ширим територијалним целинама као што су Балкан и Европа. У условима кризе идентитета свих врста, одговори су рационални и очекивани. Да ли би виши нивои територијалног идентитета допринели повећању нивоа других идентитета, било личних или колективних, једно је од најважнијих питања која се у раду постављају.

Кључне речи: територијални идентитет, регион, територија, идентитет

У савременим друштвима појам идентитета се значајно мења, у контексту глобалног друштва, које на овај или онај начин потиरे различитости и креће се према својеврсној унификацији. Како су у кризним ситуацијама промена увећани и конфликти свих нивоа, тако се увећава и несугласност између сингуларних и плуралних идентитета. Ако се под идентитетом у најопштијем смислу речи подразумева истоветност (лат. *identitas*), од суштинског је значаја одредити критеријуме по којима се упоређује и којима се сагледава. Идентитет се мора посматрати као динамична, развојна категорија која у највећој мери зависи од личног односа према окружењу и себи самом. Усвајање основних вредности у процесу социјализације чини основу успостављања идентитета, својеврсне истоветности и њеног трајања, посматрано у контексту стварности. Када се идентитет посматра само са емотивног аспекта, елементи од којих се састоји осећање идентитета су: осећање јединства, кохеренције, припадности,

* nestic.ana.88@gmail.com

аутономије (Мимица и Богдановић, 2007:180). Идентитет се у социологији посматра вишедимензионално, укључујући когнитивне елементе који подразумевају разумевање себе самог и одређивање вредности и приоритета у односу на друге значајне вредности. За Гиденса, важни извори идентитета су род, национална и етничка припадност, сексуална оријентација, друштвена класа (Гиденс, 2007). Према Коковићу, појам идентитета се првобитно схватао као истоветност, јер су припадници одређене групе исти управо у ономе по чему се разликују од друге групе (Коковић, 2005). Идентитет се посматра и као осећај сопствене припадности која се развија процесом диференцијације и организује одређени смисао (Castels, 2002). У динамичком процесу формирања идентитета, поред осећаја јединства, припадности и аутономије али и конфликта, расте припадање заједници које се изражава прихватањем заједничких вредности.

У условима транзиционих промена у Србији, којима се не зна исход, а чији ток је, из разних разлога, врло проблематичан, питање идентитета се учестало поставља. Не само питање националног идентитета, већ и свих других персоналних и колективних идентитета.

Територијални идентитет

Територијални идентитет се генерално посматра кроз осећај припадности одређеној територији, односно друштвене идентификације са територијом. Такође, територијални идентитет се може посматрати и као део културног идентитета јер „спада у категорију друштвеног идентитета, којим се одређују релације са ширим друштвом (у овом случају, са територијалним ентитетима). Идентитет као релацијски појам обухвата две димензије: једна наглашава сличност са другима (препознавање у друштвеним групама којима припадамо), док друга истиче разлику у односу на друге, чиме се друштвени актер/субјект смешта у неке односе, али и дефинише њихове границе“ (Петровић, 2014: 26).

Веза са културним идентитетом се налази у објашњењу културног идентитета у којем се обједињују различите одреднице идентитета као што су раса, територија, језик, традиција, обичаји, религија (Шабић и сар., 2007). Културни идентитет је зато немогуће сагледати без обухватног приступа који подразумева антрополошка, психолошка, социокултурна и биолошка сазнања. И Смит наглашава значај територијалног идентитета сматрајући да су персонални и колективни идентитети комплементарни, тако што свако индивидуално „ја“ чине три категорије: категорија пола, категорија простора или територије и друштвено-економска категорија (Смит, 2010).

Ипак, неопходно је разликовати термине територијалног идентитета од појма топофилије, која представља везаност људи за одређени географски простор (Tuan, 1990), или терафилије, која означава везаност људи за одређени географски простор, али која подстиче на активности које доприносе локалном развоју (Roca and Roca, 2007).

У реалности је питање територијалног идентитета у значајној мери повезано са проблемима одрживог локалног и регионалног развоја чије унапређење би могло да допринесе и афирмацији појединих региона и територија (Paasi, 2003). Допринос размишљању о проблему територијалног идентитета дају и истраживања која се крећу у два правца: као питања објективног територијалног идентитета који подразумева видљиве и невидљиве, материјалне и нематеријалне просторне токове који се могу регистровати видљивим подацима. Други аспект чини субјективни територијални идентитет који представља просторне елементе који су саставни део спознаја, вредновања и деловања друштвених, економских и културних актера у оквиру дате територије (Rosa and Rosa, 2007). Настанак ових различитих идентитета није синхронизован, али ни њихово трајање није неограничено. Територијални идентитет се ствара кроз селективно повезивање различитих територијалних нивоа тако што различити нивои територијалног идентитета нису међусобно искључиви, што се огледа у постојању вишетруке лојалности код грађана који су истовремено везани и за своју државу, град, регион или Европу. Истраживања у другим земљама показују да је осећај везаности за непосредну локалну заједницу представља највиши ниво везаности, док се везаност за државу, регион или Европу исказује кроз слабије нивое повезаности (Strassoldo, 1982; Paasi, 2003).

Истраживања територијалног идентитета

У времену брзих и не увек позитивних промена, у Србији се однос према локалном региону мењао не само под утицајем смене генерација, односом према кључним вредностима, већ и великим притисцима јавног мњења. Посебно значајан утицај на развој територијалног идентитета је имао однос према питањима граница државе, проблема Косова, као и бивших југословенских република. Савремена геополитичка дешавања која доприносе бројним миграцијама континуирано дестабилизују идентитете засноване на територији. Поставља се питање шта је то у самој територији што доприноси учвршћивању идентитета, да ли је то место рођења, живљења, власништво над земљом, или сасвим други фактори одређују елементе који доприносе идентитету.

Проблем у истраживањима припадности грађана одређеном географском региону се јавља на самом почетку-код дефинисања појма територијалног идентитета. Постоји могућност сагледавања привржености (разликујемо термине припадности и привржености) одређеном географском регион, као територијални идентитет који се често користи у социолошкој литератури као одредница која објашњава плуралност идентитета, и где се указује на његову повезаност са националним и културним идентитетом.

Истраживање Лазара „показало је да утврђивање степена поистовећивања испитаника са локалном, регионалном и ширим територијалним заједницама може бити вредан општи показатељ за разумевање неких других варијабли, а посебно оних које се тичу истраживања односа према садашњем стању и перспективама АП Војводине и Републике Србије“ (Лазар, 2008: 91).

У истраживању које је рађено 2014. године на специфичном узорку испитаника, чланова странака које учествују у политичком животу, у ком је учествовало 159 испитаника, 102 мушког и 57 женског пола, у Новом Саду, анализа осећања припадности одређеним територијалним, односно геополитичким регионима је показала следеће резултате:

- Осећање припадности Европи у потпуности је исказало 23,3% испитаника, приличну припадност 10,7%, делимичну припадност 20,8%, малу 15,1% и ни најмању припадност исказало је 18,2% испитаника.
- Показатељи припадности Балкану исказани су следећим процентима: припадност у потпуности исказало је 20,1% испитаника, приличну припадност 13,8%, делимичну 25,2%, малу 15,7%, углавном не 13,8% и ни најмање 11,3%.
- Показатељи припадности Србији су исказани следећим процентима: у потпуности 59,7%, прилично 8,2%, делимично 8,8%, мало 11,3%, углавном не 5%, ни најмање 6,9%.
- Показатељи припадности Војводини су исказани на следећи начин: у потпуности 55,3%, прилично 13,2%, делимично 11,3%, мало 5%, углавном не 5,5% и ни најмање 10,1%.
- Показатељи припадности ужем региону (Срем, Банат, Бачка) су исказани на следећи начин: у потпуности 49,7%, прилично 15,7%, делимично 13,2%, мало 3,8%, углавном не 6,3% и ни најмање 11,3%.
- Припадност свом граду/ селу је изражена на следећи начин: у потпуности 64,2%, прилично 11,3%, делимично 7,5%, мало 1,3%, углавном не 5% и ни најмање 10,75% испитаника.

Када је у питању припадност регионима најзначајнији показатељ код већине испитаника је припадност граду или селу у којем живе, што је очекиван и логичан резултат. Показатељи припадности указују на тенденцију затварања и окретања ка локалним и ужим ентитетима. Резултати истраживања указују на недостатак космополитског духа код политичких активиста, и истицање значаја локалних припадности (у Нешић, 2016).

Поновљено истраживање годину дана касније, са истим упитницима, само на знатно већем и одређенијем узорку на 406 испитаника, чланова странака у градовима Војводине, а у склопу докторске дисертације (Нешић, 2016), дало је веома сличне резултате.

- Резултати који се тичу односа припадности Европи као најширој територијалној категорији у истраживању, највећи проценат испитаника определио се за средњу вредност става када је у питању однос припадности Европи. То значи да је 31,5% испитаника дало одговор да осећа делимичну припадност Европи, 20,9% да не осећа ни најмању припадност, 18,7% да осећа потпуну припадност, 16,7% испитаника определило се за одговор углавном не, док се 12,1% определило за приличну припадност Европи.
- Слична ситуација као са ставом према Европи је и према Балкану. Највећи проценат испитаника определио се за одговор о делимичној припадности овој територијалној целини - 32,5%, 20% испитаника изјаснило се да ни најмање не осећа припадност Балкану, 17,2% у потпуности осећа припадност, 16,3% испитаника рекло је да углавном не осећа припадност, док се 14% испитаника определило за прилични осећај припадности Балкану.

- Када је у питању осећање припадности према Србији, највећи проценат испитаника, 36,5%, се изјаснио да у потпуности осећа припадност према својој држави, док ни најмању припадност осећа 26,1%. Делимичну припадност Србији осећа 16,3% испитаника, приличну припадност осећа 12,1%, док 9,1% испитаника углавном не осећа припадност према Србији.
- Када је у питању осећање припадности Војводини, ситуација је слична као и са осећањем припадности Србији. У највећем проценту испитаници осећају потпуну припадност Војводини, у 37,2%. 25,4% испитаника ни најмање не осећа припадност Војводини, док делимичну припадност осећа 15,5% испитаника. Прилично осећање припадности осећа 12,8% испитаника док 9,1% углавном не осећа припадност Војводини.
- У односу на област Војводине у којој живе (Срем, Банат или Бачку) испитаници у највећем проценту осећају у потпуности припадност својој територијалној целини, у 34,7%. 24,6% испитаника ни најмање не осећа припадност својој области, 14,8% осећа делимичну припадност, 13,3% испитаника осећа приличну припадност, док 12,6% испитаника углавном не осећа припадност области Војводине у којој живе.
- У односу на припадности различитим територијалним целинама, испитаници су највећу припадност показали према свом граду/селу: 46,1% испитаника осећа у потпуности припадност, 27,6% ни најмање не осећа припадност. Делимичну припадност осећа 9,6% испитаника, приличну припадност 8,9%, док 7,9% испитаника углавном не осећа припадност свом граду/селу.

Компарацијом резултата овог истраживања са истраживањима Лазара из 2002. године и 2006. године, показује се да је анкетираним грађанима Војводине у 2006. години највише стало до места (села, односно града у ком живе), као и у нашем истраживању, док је Војводина, која је 2002. године била на првом месту, у нашем истраживању (као и оном из 2006. године) била на другом месту. Последње место у оба истраживања заузимају Балкан и Европа, с тим што је 2002.године Европа била испред Балкана, док је 2006. ситуација била обрнута. Занимљиво је да је стандардна девијација највиша за прву и последњу рангирану територијалну јединицу, што указује на велику дисперзију одговора, односно, велике разлике у одговорима испитаника. Ове варијације највероватније настају у судару различитих вредносних критеријума који су круцијални за идентификацију испитаника, сматра Лазар, а самим тим и од суштинског значаја за објашњење жеље за географском припадношћу. Истраживањем је указано на чињеницу да егзистенцијални критеријуми (незапосленост, несигурност тренутног запослења, ниски приходи, незадовољавајућа инфраструктура и културни живот) грађана Србије, односно Војводине, су у супротности са емотивним критеријумима, што указује на везу која је добијена у резултатима (Лазар, 2009).

Употпуњењу слике о територијалном идентитету доприносе и друга слична истраживања. Једно од највећих и најупечатљивијих је и истраживање Института за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, 2012. године, под називом Промене основних структура српског друштва, на репрезентативном узорку од 2557 грађана, настало је са циљем поређења са ранијим истраживањем истог Института из 2003.године, које је имало шири

карактер под називом *South East European Social Survey Project* на узорку од 2997 грађана. Основна питања у оба упитника су се односила на ставове испитаника о томе у ком степену су везани за одређене територијалне целине. Територијалне целине су биле следеће: место становања (село или град), регион (у коме живе, унутар националне државе), Србију, Балкан или Југоисточну Европу и Европу. Поређење података два истраживања показало је да је „осећај везаности за све нивое забележио пад у периоду од 10 година, међутим, промене у везаности испитаника за Србију, регион и место становања су веома мале, те везаност за ове територијалне нивое остаје релативно уједначена, односно везаност за место незнатно виша од везаности за Србију, а потом и за регион. Осећај везаности за Балкан односно Европу је, такође, релативно уједначен, али значајно нижи у односу на везаност за претходно разматране нивое у оба истраживања, и са израженијим падом, тако да се разлика у интензитету везаности за национални/субнационалне нивое у односу на супранационалне нивое повећала, у корист првих (на пример: 2003 средња вредност везаности за Србију била је 3,2 а за Европу 2,6, а 2012 – 3 према 2,1; итд)”. Такође, показана је заступљеност идентитета у којем је обједињено више територијалних нивоа, док је осећај повезаности само са једним територијалним нивоом изузетно редак (појављују се сви нивои, најчешће место становања: 4,2%; следи Србија: 3,6%, а сви остали нивои се јављају испод 1%, најређе Балкан: 0,2%), као и изостанак осећаја везаности за било који територијални ниво, односно везаност само за супранационалне нивое. Додуше, издваја се висока заступљеност испитаника везаних само за национални и субнационалне нивое (39,5%) (Петровић, 2014).

Резултати наведених истраживања су у великој мери очекивани, обзиром на политичке односе са Европском Унијом као и неким земљама из региона. Суштинско питање које се намеће је у каквој вези је територијални идентитет са осталим типовима личног и колективног идентитета. Ако је ниво територијалног идентитета саставни део личног идентитета јер доприноси одговорима на питање „ко” смо и „одакле” смо, значај овог типа идентитета је веома велики. Такође, ако територијални идентитет доприноси одговорима на питање „зашто” смо баш на овом месту и шта ту „радимо”, значај територијалног идентитета је још већи.

Закључак

Промене у схватању идентитета последњих деценија су условљене бројним факторима, пре свега глобализацијом, па се идентитет више не сматра унапред одређеним и непромењивим, већ је у питању лични доживљај који се мења. Постмодерна доводи у питање постојећа виђења колективних идентитета, посебно када је у питању национални идентитет. Чак се и територијални идентитет посматра као однос између актера настао њиховом интеракцијом, што је у великој мери редукција и доприноси нејасноћи. Није само то проблем. Уочава се и релативизовање значаја територијалног идентитета у западној ли-

тературе са објашњењем да се стварају нове заједнице транснационалног карактера у којима није доминантан територијални идентитет (Rosenay and Fagen, 1997).

Показатељи територијалног идентитета добијени у нашим истраживањима открила су и један значајан сегмент стварности у којем је грађанима најважније место и простор онај где су тренутно, као и њихове могућности које изабрани простор нуди. Такође, индикативни резултати истраживања Лазара и Маринковића, указали су на резултат њиховог истраживања према којем се већина Војвођана изјаснила да је у највећој мери спремна да „ревносно обавља своју професију, а најмање су расположени за новчана давања и политичко ангажовање”, једино се спремност за ангажовање исказује када су у питању локални проблеми грађана. На основу резултата истраживања аутори сматрају да „економски чиниоци преузимају примат у мотивисању грађана на друштвено ангажовање, односно да утилитаризам потискује колективистичку солидарност, посебно ону која је још у не тако давној прошлости имала снажну идеолошку залеђину“ (Лазар и Маринковић, 2003: 164).

Ипак, није могуће занемарити улогу територијалног идентитета уопште, а посебно у процесима територијализације. Како су то проблеми свакодневице у Србији, али и шире, све се теже остварује могућност да сама територија представља основу за успостављање вредности које чине основу територијалног идентитета. Јасно је да територијални идентитет настаје као последица интеракције средине и појединца, али интеракција у којој учествују и други људи, и основне вредности који одређују њихову интеракцију. Као и сви други типови персоналног и колективног идентитета, тако и територијални идентитет представља окосницу за успостављање вредности који у великој мери омогућавају опстанак и развој. Значај који се придаје територијалном идентитету је у великој мери оправдан са аспекта развојних перспектива и често неоправдан са аспекта политичких процеса, у којима се, за неке територије и њене становнике, територијални идентитет представља као предност, а за неке друге као недостатак.

Литература:

1. Gidens, Entoni (2007). *Sociologija*. Beograd. Čigura print.
2. Lazar, Žolt i Marinković, Dušan (2003). Regionalni, lokalni i globalni identitet Voјvodana. *Sociologija* 45 (2): 155-166.
3. Lazar, Žolt (2008). Teritorijalni identitet, činioci čuvanja kulture i sistem vrednosti građana Voјvodine. U: Škorić, M., Sokolovska, V. i Lazar, Ž. (Ur). *Tradicija. Jezik. Identitet*. Novi Sad: Mediterran publishing.
4. Lazar, Žolt. (2009). Voјvodina in Europe - Models of Territorial Identification of the Citizens of Voјvodina. *Zeitschrift fur balkanologie* 45 (1): 57-65.
5. Mimica, Aljoša i Bogdanović, Marija (2007). *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike.
6. Castells, Manuel. (2002). *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.
7. Koković, Dragan (2005). *Pukotine kulture*. Novi Sad: Prometej.

8. Nešić, Ana. (2016). Sociokulturni aspekti političkog aktivizma društva u tranziciji: primer AP Vojvodine-doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, 28. oktobra 2016. godine.
9. Petrović, Mina (2014). Teritorijalni identitet: između lokalnog i globalnog. *Sociologija* 61 (1): 23-40.
10. Paasi, Anssi. (2003). Region and place: Regional Identity in Question. *Progress in Human Geography* 27 (4): 475-485.
11. Roca, Zoran and Roca, Maria de Nazare Oliveira (2007). Affirmation of Teritoritorial Identity: A Dvelopment Policy Issue. *Land Use Policy* 24(2): 434 - 442.
12. Rosenau, James and Fagen, Michael (1997). A New Dynamism in World Politics: Increasingly Skillful Individuals. *International Studies Quarterly* 41: 655-686.
13. Smit, Antoni (2010). *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
14. Strassoldo, Raimondo (1982). Frontier regions: future collaboration or conflict? *West European politics*. 5 (4): 123-135.
15. Tuan, Yi-Fu (1990). *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes and Values*. New York: Columbia University Press.
16. Šabić, Dejan i Pavlović, Mila (2007). Regionalna svest i regionalni identitet. Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu: Zbornik radova 55: 151-158.

TERRITORIAL IDENTITY: REALITY OR FICTION

Summary: The concept of territorial identity is used with the aim to explain attachment of individuals or groups for a particular region or territory. This paper analyzes the theoretical definition of the concept, as well as the results of several studies in Serbia, including those of the authors, the question of what territorial identity means and why the results obtained in the study have such quality and significance. The results presented in this research indicate the highest level of attachment of the respondents for their local environment, town or a village, and the immediate frames in the region. Lower levels of territorial identity are presented according to the broader territorial units such as the Balkans and Europe. In terms of identity crises of all kinds, the answers are rational and expected. Would higher levels of territorial identity contributed to increasing the level of other identities, whether personal or collective, is one of the most important issues in the setting of this paper work.

Key words: territorial identity, region, territory, identity

ВЕРАН СТАНЧЕТИЋ*

Факултет за европске правно-
политичке студије
Нови Сад

УДК 316.422(321.7):342.6(497.11)

Монографска студија

Примљен: 14.04.2017

Одобрен: 12.05.2017

Страна: 375-388

РЕФОРМА ЈАВНОГ УПРАВЉАЊА И (НЕ)ДЕМОКРАТИЧНОСТ У СРБИЈИ

Сажетак: Овај чланак се базира на разликовању категорија демократије и демократичности, те хипотези да Србија иако је формално гледајући демократска држава није у задовољавајућој мери демократична. Ова поставка произилази из мишљења да је систем јавног управљања више у служби политичко-олигархијских структура него што је у служби јавног интереса и свих грађана.

Један од основних проблема јесте концентрација политичке моћи код малог броја људи што произилази још из времена социјализма када је држава имала велику редистрибутивну улогу и огромне ресурсе.

У раду су дати аргументи који иду у прилог овим претпоставкама, а понуђена су и могућа решења у циљу унапређења демократичности система. Ова решења се језгровито могу означити као хоризонтална и вертикална дисперзија политичке моћи.

Кључне речи: демократичност, партијски плен, државни ресурси, јавно управљање, моћ, реформе

Увод

У раду се полази од чињенице да је Србија од деведесетих година прошлог века у процесу транзиције, из социјалистичке државе и привреде у тржишну економију и грађанско-демократску државу. Потом се детаљније образлаже да Србија испуњава формалне услове да би се као и остале европске земље могла означити као демократска, али да дубља анализа политичког и система јавног управљања указује на корене недемократичности који су упркос досадашњим реформама и преузетим обавезама током процеса европских интеграција, остали готово непромењени.

Недемократичност садашњег система произилази из некадашње велике политичке моћи, односно огромне редистрибутивне улоге државе и државне имовине (још из периода социјализма), што је касније током транзиције резултирало и великом централизацијом односно концентрацијом економског и

* vstancetic@yahoo.com

материјалног богатства (имовине). Ова концентрација имовине код малог броја људи, истима је донела повлашћен положај и често монополску позицију на тржишту. Она није последица слободног тржишта већ блиских веза „нове економске елите“ и политичких центара моћи (власти). Управо из овога произилази недемократичност система будући да је он у служби и подређен интересима малобројне „политичко-тајкунске“ елите.

На крају рада су понуђена решења или боље речено смернице за решавање ове врсте проблема а то су реформски процеси који интензивније доводе до дисперзије моћи (хоризонтално и вертикално), прецизног дефинисања система надлежности и одговорности и увођења принципа транспарентности. Анализа досадашњих ефеката на овим пољима указује на слабе резултате. Када је реч о дисперзији моћи два основна лека која се у овом раду нуде су: 1) смањивање партијског „плена“ који партије деле након избора, 2) децентрализација односно јачање локалних самоуправа уз еманципацију од централне власти и партијских централа (уз симултано оспособљавање за ефективно локално управљање). Када је реч о осталим циљевима (одговорност, транспарентност), они се остварују прецизним и обавезујућим процедурама креирања и усвајања закона и нарочито буџета, као и применом нових решења у систему јавних услуга.

Почетак транзиције и политичка моћ

Иако је Србија до самог почетка деведесетих година била уређена по социјалистичким начелима, уређење тадашње СФРЈ је било специфично (либералније) у односу на социјалистичке државе совјетског блока. Но, без обзира на специфичности, оно што је карактерисало тадашње уређење јесте планска привреда, висок степен интервенције државе у економију, формирање цена и уопште велика редистрибутивна улога државе. Карактеристика тадашњег времена је и доминација државног или друштвеног власништва, те јавни сервис и услуге које је готово увек (или искључиво) обезбеђивала држава. Ово је подразумевало велики јавни или боље речено државни сектор, те велику редистрибутивну улогу државе, која је поред расподеле вредности и добара укључивала и контролисање готово свих економских и друштвених токова.

Ово, затечено стање је битно детерминирало (покушаје) реформе, па је за потпуно схватање садашњег стања у Србији важно да се то има на уму. Друга опаска да би се дошло до веродостојних закључака о садашњем стању демократије и демократичности у Србији, јесте да су већина аналитичких категорија (држава, систем, партија...), заправо фиктивне те да оно што реално и на свесном нивоу егзистира јесу људи и њихови интереси. Институције и правила понашања су углавном последица интереса људи, а у slabим демократијама су углавном у интересу владајуће елите. С обзиром на ову напомену јасно је да систем у коме држава има велику моћ и улогу у свакодневном животу заправо значи да људи у власти – политичари и са њима блиско повезани људи имају ту моћ.

Са друге стране из политичке теорије је познато да је моћ, поред интереса једна од кључних категорија у политици, те да је политика ништа друго до борба за стицање односно чување или увећање политичке моћи.

Када се примене ове основне поставке на политичку праксу, произилази да политичке елите односно људи на власти теже конзервирању стања, односно очувању система у коме имају велику моћ и бенефиције. Још једна методска опаска коју треба поменути пре него што се пређе на анализу реалног стања, јесте идеја о три нивоа политичког система. Први и најдубљи ниво система чини политичка заједница, односно држава и људи који у њој живе. Други ниво је политички режим који укључује вредности, норме и процедуре а трећи је руководећа гарнитура (Гоати 2008: 58). Ова опаска указује на то да промене руководеће гарнитуре не морају да значе и промене политичког режима односно вредносне и нормативне промене. Изгледа да је Србија добар пример државе где промена руководеће гарнитуре није праћена (или бар не у довољној мери) променом другог слоја политичког система (режима).

Када је реч о Србији, оно што је разликује од већине других постсоцијалистичких држава јесте чињеница да иако је крајем осамдесетих и почетком деведесетих година прошлог века дошло до пада социјалистичког уређења, у њој није дошло до радикалног отклона у односу на претходни период. Док су нпр. у Пољској, Чешкој, Словачкој, на власт почетком деведесетих година дошле снаге које су представљале опозицију претходном комунистичком режиму односно партији, у Србији је тада на власт дошла опција која је представљала континуитет комунистичке партије (уз одређене модификације) а то је Социјалистичка партија Србије (СПС). Тек са падом СПС-а са власти 2000. године на власт је дошла дотадашња опозиција, што је десет година касније у односу на поменуте државе. Међутим, до ток тренутка већ су се формирале и ојачале олигархијске структуре блиске ранијим властима које је касније било тешко разградити. Промене након 2000. су биле заправо површне промене, односно сагледане са аспекта поменуте трослојности политичког система, дошло је до промена руководеће гарнитуре али не и режима. Све ово не значи нужно да током деведесетих и касније током двехиљадитих година није било транзиционих активности као што су приватизација, либерализација тржишта и сл. Међутим, ови процеси су се често одвијали нетранспарентно и на начин да одређене групе задрже или увећају своју моћ и бенефициране позиције у друштву. Тако је транзиција у Србији заправо постала пародија транзиције а уместо истинске демократије и слободног тржишта, настала је нека врста „државног капитализма“ и система на који указује жаргонски израз „буразерска економија“. Овде се налази и основа недемократичности система упркос томе што је Србија формално демократска држава. Заправо основна претпоставка у овом раду је да Србија јесте демократска држава са мало демократичности.

Транзиција и питања демократије и демократичности

Дакле, у основи овог рада је разликовање демократије и демократичности те хипотеза да Република Србија испуњава услове да би се означила

као демократска држава, али да је врло проблематична ситуација по питању њене демократичности. Да би се ово образложило, најпре треба указати на значење ове две категорије. Да ли је држава демократска или не зависи првенствено од формалних услова. Неки од основних услова су: слободни и демократски избори и подела власти, тржишна економија, владавина права. Међутим, много је сложенија категорија демократичности система и да би се дошло до колико-толико поузданих исказа о томе неопходне су продубљене и веома пажљиве анализе. За демократичност би се у општем смислу могло рећи да је непосредно везана за то колико је целокупан систем у служби свих грађана односно јавног интереса а колико је заправо у служби интересних или олигархијских група. Уколико је политички систем тачније политичка арена и систем државног управљања отворен за улазак нових актера и уколико грађани имају реалну могућност утицања на јавне одлуке (не само на дан избора) онда се може говорити о отвореном и демократском систему и обратно.

Да би се дошло до суда о демократичности у Србији треба анализирати степен отворености партијске арене, могућност утицаја грађана на доношење одлука и јавне политике, те степен (де)концентрације политичке моћи.

Прецизније, (не)демократичност система у Србији се може описати и доказати кроз две кључне димензије. Једна је могућност грађана да утичу на процес доношења јавних одлука и појава нових актера на политичкој сцени (отвореност партијског система), а друга је квантум и структура моћи којом располажу политичари а што се може утврдити на основу величине јавног сектора, степена интервенционизма државе у економске токове као и на основу државне имовине (или колоквијално речено величине „партијског плена“). Када при свему томе „архитектура“ политичког система продукује концентрацију моћи код малог броја људи, онда је јасно да се сви ови ресурси могу (зло)употребљавати у интересу малобројних група а на уштрб свих грађана односно општег интереса. Уколико су ове претпоставке тачне, онда се намећу и могућа решења за превазилажење ових проблема о чему ће више речи бити у последњем сегменту рада.

Могућност утицања грађана на јавне политике и процес доношења одлука

Државе се међу собом разлику по томе што се у неким демократски потенцијал грађана испољава само на дан избора, након којих власт наставља да ради мање-више исто не обазирјући се на потребе грађана и између оних код којих постоји чвршћа веза те могућност грађана и јавности да интензивно утичу на јавне политике.

Схваћена на овај начин, демократичност у некој држави па и Србији се може мерити на барем два начина:

1. Анализа одлука централне власти, заступљеност јавног интереса, формални механизми којим грађани могу да утичу на одлуке власти и механизам заступања локалних интереса, и

2. Могућност утицања грађана на доношење одлука у локалној средини (утицање на локалну власт), а предуслов за то је да општине и градови заиста имају моћ доношења одлука од значаја за живот људи (Станчевић 2012: 193).

У Србији као и у осталим демократским државама, постоје уобичајени механизми непосредне демократије попут народне иницијативе и референдума. Ово су и уставне категорије будући да у Уставу Републике Србије стоји да сувереност потиче од грађана који је врше референдумом, народном иницијативом и преко слободних представника (Устав РС: члан 2, став 1). Иако је формално-правно гледајући облицима непосредне демократија дата велика важност, њихова применљивост и значај у пракси су минорни. На ово указује анализа политичке праксе у којој је било веома мало примера коришћења ових инструмената. Па чак и када је било примене ових инструмената радило се углавном о њиховој инструментализацији од стране политичких партија а не о аутохтоним иницијативама потеклих од грађана.

Ипак, демократичност се може посматрати и са аспекта реалнијих могућности грађана и јавности уопште да утичу на одлуке власти. Уколико се јавне одлуке (нпр. закони) доносе транспарентно, уз организовање јавних дебата онда је свакако реч о демократичном одлучивању. Насупрот томе стоје одлуке које се доносе „иза затворених врата“ и далеко од очију јавности. Одређене помаке у овој области су подстакле информационе технологије будући да лака доступност информација форсира законодавца да предлог закона учини доступним јавности. Ипак, процена је да се велики број одлука у Србији и даље доноси нетранспарентно те је тешко утицати на њихову садржину (уколико се не ради о групама које су блиској вези са политичким центрима моћи).

Постоји још једна (начелна) могућност утицања на одлуке централне власти а то је агрегирање интереса на локалном или регионалном нивоу који се потом организовано заступају у централним органима власти. Ипак, овакав механизам формално не постоји у политичком систему Србије те ово може бити инструмент о чијој се примени може размишљати у будућности.

Укупно узевши, могућност утицања грађанства и јавности на централне одлуке и даље је скроман. У условима ниже политичке културе, суптилне или отворене контроле медија, политичке елите су зависније од добро организованих интересних група и великих финансијера него од просечног грађанина, те оне самим тим и нису претерано заинтересоване за овакав вид комуникације са грађанима. Њихов (ре)избор ће више зависити од њихове представе у медијима него од реалних резултата које су постигли.

*

Иако постоје често и свесне тенденције избегавања транспарентности у одлучивању, могућност утицања на централне одлуке је ограничена и због објективних околности. Реч је о техничко-административним ограничењима али и природи самих одлука (често се ради о општим одлукама или одлукама о којима просечан грађанин нема интересовања). Међутим, потпуно је другачија ситуација када је реч о укључености грађана у доношење одлука на локалном нивоу. Локалне одлуке и службе непосредно утичу на свакодневни живот и

квалитет грађана. Осим тога комуникација локалних власти и грађана је далеко лакша него комуникација централне власти и грађана. Међутим, да би се говорило о демократичности на локалном нивоу постоји још један важан услов а то су реалне надлежности и финансијска моћ локалних самоуправа, односно задовољавајући ниво децентрализације.

Међутим, Србија је спада у групу централизованијих европских држава. О степену (де)централизације једне државе најбоље се може судити на основу односа јавног трошка на локалном и централном нивоу као и структуре буџета локалних власти (изворни приходи и државна давања). Рафинирана анализа би поред финансијских аспекта укључила и овлашћења и послове локалних самоуправа као и административне препреке које угрожавају формално дату аутономију локалним самоуправама.

Кад је реч о републичком буџету и издвајањима (трансферима) за локалну самоуправу, може се констатовати скромна сума новца. Примера ради, 2009. године буџет Србије је износио 699 милијарди динара (приходи), а од тога је за трансфере нижим нивоима власти планирано 73,6 милијарди динара (укључујући дакле и АП), а само градовима и општинама 40,7 милијарди, што је било око 6% буџета. Седам година касније, 2016. године од 997 милијарди динара, трансфери општинама и градовима износе 33 милијарде динара, што је процентуално гледано још ниже у односу на поменути 2009. годину (са око 6% на око 3,3%), (Закон о буџету Републике Србије за 2016).

Наредни индикатор развијености локалног нивоа управљања су приходи (нарочито изворни) локалних самоуправа. По једном истраживању просечни приходи општине у Србији су: изворни приходи (23%), државни приходи (44%), донације и поклони (3%) и остали приходи (30%), (Локална управа у Србији – стање и потенцијали, 2009).

По још једном истраживању просечна јединица локалне самоуправе је пре десет година располагала буџетом од око 11,3 милиона евра а трошак функционисања локалне самоуправе у 2006. години износио је око 220 евра по глави становника (Васиљевић 2008: 183-227). Међутим, када се из ових бројева елиминише град Београд, онда је сума новца намењена локалним самоуправама још мања. У међувремену је до данашњих дана долазило до осцилација по питању финансирања локалних самоуправа. Закон о финансирању локалне самоуправе из 2006. донео је извесне помаке, међутим, у последње време поново је приметан тренд ка централизацији и смањењу трансфера локалним самоуправама.

Сходно реченом, може се извести општи закључак да је учешће грађана у обликовању јавних политика и доношењу одлука још увек на скромном нивоу. На локалном нивоу постоји простор за интензивнију партиципацију, али с обзиром на мала овлашћења општина те њихову зависност од централне власти, па и партијских централа, утисак је да је грађанска партиципација на локалном нивоу и даље ниска. Још један системски проблем који иде „под руку“ са овим закључком је и то што власт може некажњено да прође уколико игнорише захтеве из друштва. До недавно је у пракси постојао систем везаних ман-

дата по коме је власник мандата у локалној скупштини и парламенту био не посланик, него странка. То је значило да посланик и није прави заступник грађана већ партије која се појављивала као посредник у изборима између грађана и власти, па је била упитна и природа непосредности избора у Србији. Ипак, ово решење је недавно укинато, али политичка култура као и везаност политичких партија за олигархијске центре моћи чине да су изборни успеси више детерминирани овим везама него односом према грађанима.

Коначно, осим посредног и повременог утицаја на процес доношења политичких и уопште јавних одлука стоји и непосредно укључивање у политички и јавни живот. Управо је вероватноћа остварења такве могућности добар индикатор демократичности једног друштва. Реч је заправо о отворености партијског система. Ипак, прилично високо цензус (5%), као и веома сложене и скупе административне процедуре за кандидатуру на изборима утичу на отежавање уласка на политичку сцену. Ако се при томе дода су и медији под суптилним или директним и отвореним утицајем већ етаблираних политичких структура – партија, онда је заиста тешко да се пређе цензус и непосредно уђе у политички живот.

Моћ политичара – величина партијског плена

Друга претпоставка овог рада је да систем јавног управљања у Србији продукује велику концентрацију моћи која проистиче из велике редистрибутивне и интервенционистичке улоге државе, великог јавног сектора и државне имовине. Другим речима велики је тзв. „партијски колач“ или плен. О овоме најбоље говоре подаци, али и многе индиције будући да често није лако доћи (ако уопште и постоје) до релевантних података.

Најпре држава је тренутно највећи послодавац у Србији. По расположивим подацима од пре неколико година чак 780 00 људи је било запослено у јавном сектору (изјава министра финансија Лазара Крстића, 2014). Овај број сам по себи не би говорио много, будући да широм Европе постоје државе за великим јавним сектором. Међутим, проблематичан је однос са бројем запослених у приватном – производном сектору. Наиме, од укупног броја запослених поменути број чини чак 45%. Поређења ради, овај проценат у источноевропским државама износи око 18% а у ЕУ око 12% (Привредна комора Србије). Ако се при томе узме у обзир и прилично низак БДП по глави у Србији, онда се још јасније сагледавају димензије и значај јавног сектора, односно непосредне последице одлуке политичара за велики број људи запослених у јавном сектору.

Друго што указује на квантум моћи политичара је државно власништво над знатним делом привредне имовине. По неким проценама од пре неколико година држава је била власник око 30% укупне привредне имовине, те у ситуацији да одређује и контролише око 45 до 50% цена (Политика, 2009). Осим тога држава даје дозволе, прописује контингенте и алоцира велику количину вредности при чему има могућност да подстиче једна а гуши друга тржишта.

Са овим у вези је и питање укупног власништва државе Србије. Занимљиво је да се и данас у јавности често чује како се не зна тачно шта држава поседује, те да се стално најављује увођење реда у овој области. Намеће се основана претпоставка или сумња да неко заправо не жели да ови подаци буду транспарентни и лако доступни. Ово питање постаје још занимљивије ако се помене да је заправо још 2012. године реализован пројекат: „Катастар непокретности и упис права у Србији“ уз помоћ Светске банке која је финансирала овај пројекат са више десетина милиона долара. Тада је утврђено следеће: „држава је евидентирана као власник више стотина хиљада објеката, станова, пословних простора. Тачније, држава има више од 19.000 службених зграда и 4.700 пословних зграда. У власништву има и 884.000 хектара пољопривредног земљишта, близу милион хектара шумског и више од 400.000 хектара грађевинског земљишта“ (Данас, 2012). Осим ових података објављена је и процена да је вредност неискоришћене државне имовине чак око 180 милијарди евра! Наравно намеће се питање да ли је имовина која се води као неискоришћена заиста увек неискоришћена или је злоупотребљена. Интересантно је да је тада ова информација дата у другом Дневнику РТС у другој половини емисије, а да је није било ни у најавној шпици нити је касније било говора о овоме у јавности и медијима (РТС Дневник 2, 2012).

Наредни велики део партијског плена су јавна предузећа. По подацима Народне банке из 2012. године у Србији је постојало 716 јавних предузећа (Народна банка Србије, 2012). У овај број су спадала и локална и државна јавна предузећа. У каталогу Повереника за информације од јавног значаја наведено је 89 предузећа са већинским државним капиталом, што је око 10% укупног броја јавних предузећа. По најновијим доступним подацима на интернет страни Министарства привреде постоји списак ЈП чији је оснивач држава тј. Република, од којих су 23 јавна предузећа а остала у форми а.д. или д.о.о (Министарство привреде 2016, Списак јавних предузећа).

У вези јавних предузећа дужи низ година се истичу резултати њиховог пословања. Ти резултати су представљали заправо велике губитке који су се најчешће покривали из државног буџета, а власти су то оправдавале социјалном функцијом јавних предузећа. Илустрације ради, по подацима Привредне коморе Србије, 2012. године највеће губитке у привреди су имала управо јавна предузећа (87% укупних губитака свих предузећа у Србији). Међу губитацима су предњачили ЈП Србијас са губитком од 35 милијарди евра, затим Железнице Србије са 16,6 милијарди динара губитка, и Петрохемија са 12 милијарди губитка. Само ова три предузећа су допринела губицима са чак 63 милијарди динара (РТС, 12.06.2013).

Поменути бројеви и година пословања су тек илустративни пример. 2012. се помиње као изузетно лоша година, али губици нису изостајали ни ранијих година. И поред лоших резултата евидентно је да неуспех јавних предузећа не погађа оне који њима руководе. Тако, на пример, по наводима из медија плата директора ЈП Србијаса, највећег губитника, је још 2010. године износила 320 хиљада динара, док је директор ЈП Железнице Србије примао плату већу од председника државе (Блиц, 2014). Врло је упечатљив и податак

да је у 2012. години дошло до отказа у великом делу српске привреде (14 000 отказа), док је у јавним предузећима посао добило око хиљаду људи (Транспарентност у раду јавних предузећа, 2013: 8).

Све ово указује на нетржишне принципе и повлашћен однос јавних предузећа. „Нетржишност“ јавних предузећа оптерећује „здраву“ привреду, приватни сектор и уопште грађане. Порески обвезници и успешне приватне фирме практично издржавају неуспех пословања јавних предузећа кроз порезе и намете које морају да плаћају. Све ово ствара парадоксалну ситуацију у којој су успешни субјекти у економији и на тржишту на изванредан начин кажњени а неуспешни награђени.

У последње време у медијима политичари пласирају информације по којима се поправља стање са јавним предузећима те да су почели да се остварују и добици. Међутим, боље упућени напомињу да се најчешће ради о променама у администрацији прихода и расхода, па се нпр. државне субвенције третирају као профит?!. У сваком случају јавна предузећа и даље остају проблематична област, о чему сведоче и извештаји Европске комисије о напретку Србије у евроинтеграцијама (Извештај о напретку Србије, 2013: 20-21, 2015: 15, 62).

Упркос поменутих проблемима, свих ових година мало шта се променило по питању јавних предузећа. Често се у јавности чује да је проблем недостатак политичке воље. Добро објашњење за изостанак промена у овој области може бити идеја о тзв. цеховским интересима партија. Реч је о интересима или користима које се односе на целу политичку елиту и политичаре (нпр. што већи посланички имунитет, повећање посланичких плата итд.). Сходно овоме у њиховом интересу је и што већи политички плен те могућност што слободнијег његовог коришћења (право на управљање државним органима, институцијама, јавним предузећима).

Укратко јавна предузећа представљају велики део „партијског плена“ и поред тзв. партијског пореза она често служе и за „збрињавање партијских војника“ односно награђивање партијских активиста који су допринели изборној победи партије (и то најчешће обезбеђивањем сигурних гласова).

Коначно, као допуна поменутих аргументима може се навести величина и структура државних прихода и расхода (државна потрошња). Државна потрошња у Србији износи око 45% БДП-а, што не одуара од других европских држава. У скандинавским земљама попут Шведске или Финске, или у Данској овај проценат је знатно већи – око 60%. Свакако реч је о богатим државама са високим животним стандардом. Због тога сама величина јавног сектора и државна потрошња не говори много уколико се у анализу не уведе још једна категорија а то је фискално оптерећење и релативни порески притисак. То значи да постоје државе са вишим порезима и великим јавним сектором али у којима се велики део те вредности заиста враћа друштву у форми услуга или на друге начине. Дакле, реална тежина фискалног терета не зависи само од висине фискалних прихода, већ и од тога како се фискални приходи употребљавају. Другим речима, ако се фискални приходи враћају привреди у облику субвенција, те становништву у облику социјалних давања односно на неке друге начине, њихов притисак је мањи него што то по подацима о издвајањима изгледа (Радичић, Раичевић 2008: 21).

Због ограничености простора у овом раду не може се ићи у детаљније анализе, али овлашни поглед на структуру консолидованих прихода и расхода републике Србије јасно указује да највећи део прихода долази од пореза на додату вредност (око четвртине), затим акциза (14-15%) и социјалних доприноса (око 30%). Сходно овоме највећи део пореза пада на крајње потрошаче односно грађане као целину јер они практично сnose терет ПДВа и акциза. У социјалне доприносе спадају пензијско и инвалидско осигурање, здравствено осигурање и осигурање за случај незапосленост, а обвезници су: запослени, послодавци, предузетници и пољопривредници.

Са расходне стране доминирају пензије и расходи за запослене у јавном сектору (ове две ставке чине преко 50% расхода). Дакле, највећи део терета јавне потрошње сnose сви грађани (кроз акцизе и пдв) као и део запосленог становништва и послодаваца. Са друге стране новац се расходује на изузетно велик јавни сектор и пензије (текући трошкови) што јасно указује на то да се постојећа количина новца углавном прелива из једних руку, без стварања нове вредности.

Централизација моћи

До сада описани сегменти указују на величину и значај јавног сектора односно на велике државне ресурсе којима управљају изабрани политичари односно власт. Ови ресурси могу бити у функцији општег тј. јавног интереса, али могу бити и злоупотребљени те стављени у функцију богаћења и стицања бенефиција појединаца или малобројних група „повлашћених“. Који сценариј ће превагнути зависи не само од етичких назора политичке елите већ и од организације самог система јавног управљања, односно од тога да ли је моћ распоређена и балансирана између већег броја актера или се она концентрише око малог броја људи. Наиме, уколико је систем централизован потенцијалним интересним групама ће лакше бити да идентификују кључне актере у политици и да реализују своје парцијалне интересе, односно да цео систем поставе у своју службу, уместо да је у служби свих грађана (јавног интереса). Још једна претпоставка у овом раду је да систем у Србији продукује централизацију политичке моћи, што ће бити и образложено.

Из политичке теорије а и праксе је познато да политичка елита настоји да увећава или бар сачува моћ коју има. Анализа политичког система Србије, нарочито његових елемената (партијски и изборни систем) указује на то да моћ политичара не зависи толико од воље и подршке грађана (осим на изборима што је релативно ретко), колико од подршке и веза са економским центрима моћи односно од новца и ресурса којим располажу. Следећа битна констатација је да су партије у Србији прилично ауторитарне организације (Гоати, 2004: 126-139). То су странке у којима главну реч имају партијске вође и њихов најближи круг сарадника. Поред тога те исте странке су до последњих избора биле практично власници мандата (систем везаних мандата) и јавних служби. Већ је указано на величину „партијског колача“ који се дели након победе на

изборима с обзиром на бројне надлежности и функције државе. У условима велике незапослености и општег осиромашења друштва, многи своју шансу покушавају да нађу у партијском ангажману и некој јавној функцији. И тако с обзиром на партијску ауторитарност као и на мотиве због којих се највећи број људи ангажује у партијским активностима, политичар који обавља јавну функцију у име своје странке може да буде лако смењен уколико уради нешто противно страначком интересу. Другим речима политичар се на јавној функцији понаша у складу са принципима и интересима онако како их дефинише странка односно њен председник и узан круг људи око њега.

Иако у политичком систему Србије формално постоји баланс моћи, он је у реалности готово невидљив. Непосредно бирани председник (карактеристика председничких система) са релативно мало овлашћења (карактеристика парламентарних система) сврстава Србију у полупредседнички систем. Идеја је да се направи извешан баланс између председника кога грађани директно бирају и премијера и владе које бира скупштина. Међутим, ако једна странка поседује и председнички мандат и мандат председника владе, јасно да баланса моћи неће бити и да ће највероватније доминирати онај ко је у исто време и председник странке.

Као контратежа законодавној и извршној власти која би требала да делује у случајевима кршења закона и људских права стоји судска власт. Међутим и у појединим сегментима судске власти учињен је корак ка централизацији и фактички ка зависности од извршне власти. На пример у Уставном суду Републике Србије који има 15 чланова а које по 172. члану Устава њих пет бира Народна скупштина, пет именује председник Републике а пет општа седница Врховног касационог суда Србије. Када једна странка доминира Владом, а посредно и скупштином а при томе располаже и председничким мандатом, јасно је колика је могућност утицаја политичара или прецизније владајуће странке на Уставни суд. Још један проблем представља и судски буџет односно количина новца намењеног за потребе судства. Ускраћивањем финансијских средстава власт има могућност да врши притисак на рад судова и да уколико је то у интересу политичара на власти, успорава доношење судских пресуда.

На основу овог кратког приказа постаје јасније да је централизација политичке моћи и немогућност контролисања извршне власти у језгру проблема не само јавних предузећа већ и функционисања јавног сектора уопште.

Могућа решења

На крају треба дати осврт ка будућности и могућа унапређења система јавног управљања и унапређења демократичности. С обзиром на претпоставке и аргументе дате у овом раду, намеће се и начелна смерница будућих реформи које би у основи требало да садрже другачију дистрибуцију политичке моћи, односно децентрализацију и расподелу моћи између већег броја политичких

актера. Говорећи у општијим категоријама, будућа реформа би требало да се базира на хоризонталној и вертикалној дисперзији политичке моћи.

Када је реч о вертикалној дисперзији моћи, мисли се заправо на процес децентрализације у коме би нижи нивои власти (првенствено градови и општине) добили већа овлашћења и финансијску моћ у складу са принципом субсидијарности (који је иначе утемељен у Европској повељи о локалној самоуправи). Критичари овог процеса као контраргумент интензивнијој децентрализацији наводе упитност управљачких капацитета на локалном нивоу као и могућност повећања корупције на локалном нивоу. Ипак, студиозна истраживања о процесу децентрализације указују да то није процес који се односи само на пуки пренос овлашћења већ укључује и симултано оспособљавање локалног нивоа за ефективно управљање и нове надлежности. Осим тога питање је шта је узрок а шта последица, односно да ли је смањења способност управљања на локалном нивоу заправо последица централизације. Када је реч пак о аргументу да би децентрализација повећала корупцију на локалном нивоу, истраживања такође оповргавају ове претпоставке. Наиме, корупција је по правилу већа у централизованим него децентрализованим државама. Како процесом децентрализације општине и градови добијају већа овлашћења, та овлашћења се, истина, могу и злоупотребити. Тада долази до појаве корупције, међутим реч је о појединачној или локалној корупцији чија је штета далеко мања по друштво него од системске корупције која се кроз процес децентрализације смањује.

У вези са процесом децентрализације, а с обзиром на политичку културу и односе у Србији требало би инсистирати и на еманципацији локалних самоуправа од централне власти, односно локалних политичара од партијских централа. Сходно томе, требало би јачати везу грађана и локалних партија односно политичара. Ово би се могло постићи кроз нека решења као што су: одржавање локалних избора мимо парламентарних, увођење промена у локалном изборном систему (гласање за личности а не партијске листе), непосредан избор градоначелника, стимулација локалних група и партија.

Када је реч о другој димензији обуздавања политичке моћи, као могући правци деловања могу се навести неколико реформских модела и бројни инструменти који су већ реализовани или се реализују у многим државама света и Европе (Станчетић, 2015). Различити модели и инструменти у основи имају два циља: јефтину и ефикасну власт. Ово се постиже кроз увођење нових модела управљања попут: управљања путем резултата, стратешког управљања, односно бројних инструмената као што су уговори, агенцификација и сл. (Лане, 2012). Два основна принципа која стоје у позадини свих ових приступа су транспарентност и одговорност. Осим тога по новим моделима јавног управљања држава се повлачи из улоге непосредног управљача и једног од актера у јавном сектору у улогу креатора правила и гаранта поштовања стандарда (нарочито кад је реч о јавним услугама). Повлачење државе из непосредног управљања би подразумевало и слободније тржиште, ослобађање здравог дела привреде од стега државе, те подстицање конкуренције, која по правилу доводи до подизања квалитета роба и услуга.

Иако је питање реформе јавног управљања и политичког система сложено, већ вишедеценијска искуства, односно наука и пракса нуде многе смернице и умногоме олакшавају утврђивање оптималног модела реформе у датој држави. Међутим, много теже питање је тзв. политичка воља. Ово произилази из „напетости“ дијалектике политике која тежи моћи са једне стране и реформским процесима који подразумевају углавном ограничавање и „кроћење“ те моћи. Процеси као што су децентрализација, деполитизација, професионализација итд. су процеси који доводе до смањења моћи политичарима, а моћ је, не треба заборавити, једна од кључних категорија у политици.

Литература:

1. Dye, Thomas R. (2002): *Understanding Public Policy*, New Jersey, Prentice Hall.
2. Goati, Vladimir (2004): *Partije i partijski sistemi u Srbiji*, Odbor za građansku inicijativu – OGICentar, Niš.
3. Goati, Vladimir (2008): *Političke partije i partijski sistemi*, FPN u Crnoj gori, Podgorica.
4. Lane, Jan-Erik (2012): *Državno upravljanje: razmatranje modela javne uprave i javnog upravljanja*, Službeni glasnik, Megatrend univerzitet, Beograd.
5. Marjanović, Jovan (1999): *Teorija politike*, Akademski misao Beograd.
6. Matić, Milan, Milan Podunavac (1997): *Politički sistem*, FPN i Čigoja, Beograd.
7. Radičić, Marko, Božidar Raičević (2008): *Javne Finansije, teorija i praksa*, Ekonomski fakultet univerziteta Novi Sad.
8. Stančetić, Veran (2012): *Reforma upravljanja u savremenoj državi – razvojni i demokratski potencijali decentralizovane države*, Službeni glasnik, Beograd.
9. Stančetić, Veran (2015): *Reforma javne uprave – ka novoj javnoj upravi*, FPN i Čigoja, Beograd.
10. Vasiljević, Dušan (2008): Novi zakonski okvir za lokalnu samoupravu u Srbiji, u: *Modeli organizacije lokalne samouprave*, ur: Zdravko Zlokapa i Dušan Damjanović, PALGO centar, Beograd.

Закони и документи:

1. Закон о средствима у својини Републике Србије (Сл. гласник 53/95)
2. Закон о буџету Републике Србије за 2016. годину
3. Устав Републике Србије
4. Извештаји Европске комисије о напретку Србије за 2013. и 2015.
5. Локална самоуправа у Србији – стање и потенцијали, 2009, Министарство за државну управу и локалну самоуправу

Медији и интернет извори:

1. Krstić: U javnom sektoru radi 780 000 ljudi, RTS, objavljeno 26.01.2014, na internetu: <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/5/ekonomija/1504671/krstic-u-javnom-sektoru-radi-780000-ljudi.html>
2. Manje države, manje i korupcije, Politika, objavljeno 6.12.2009, na internetu: <http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/Srbija-protiv-korupcije/Manje-drzave-manje-i-korupcije.lt.html>

3. Neiskorišćeni resursi, Danas, objavljeno 31.08. 2012, na internetu:
http://www.danas.rs/dodaci/vikend/plave_strane/neiskorisceni_resursi__pa_sta_cemu_zu_rba.45.html?news_id=246899
4. Dnevnik 2, emitovan 27.08.2012.
5. Spisak javnih preduzeća sa internet strane Narodne banke Srbije:
http://www.nbs.rs/internet/latinica/10/10_7/javna_preduzeca/javna_preduzeca_2012_01.xls.
6. Poverenik za informacije od javnog značaja, <http://www.poverenik.org.rs/sr/zakon-i-podz-akti-.html>
7. Ministarstvo privrede, Spisak javnih preduzeća: <http://www.privreda.gov.rs/wp-content/uploads/2015/05/Spisak-Javnih-Preduzeca-25.05.2016..pdf>
8. Radio televizija Srbije,
<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/13/Ekonomija/1341788/%22Srbijagas%22+na+%C4%8Delu+liste+gubita%C5%A1a.html>.
9. Bajatović mesečno prima 1.345.000 dinara, Blic, objavljeno 14.05.2010. na internetu:
<http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/189238/Bajatovic-mesecno-prima-1345000-dinara>.
10. Transparentnost u radu javnih preduzeća, 2013. Udruženje Eutopija, Beograd,
<http://pistaljka.rs/public/banners/javna-preduzeca.pdf>

GOVERNANCE REFORM AND (NON)DEMOCRACY IN SERBIA

Summary: This article is based on the distinction between categories of formal democracy and real democracy, and the hypothesis that although Serbia is formally speaking a democratic country, it is not satisfactorily democratic in practice. This postulate comes from the view that the system of governance function more as a service to present political-oligarchic structures, than to public interest and citizens.

One of the main problems is the concentration of political power by a small number of people. It stems from the time of socialism when the country had a large redistributive role and vast resources.

The paper presents the arguments in favor of these assumptions; possible solutions to improve the system of democracy are offered as well. These solutions can succinctly be defined as the horizontal and vertical dispersion of political power.

Key words: democracy, party spoils, state resources, governance, power, reforms

ВЛАДАН ВИДИЦКИ*
КРИСТИНА ПЕЛКОВИЋ
Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 323.28:304
Оригиналан научни рад
Примљен: 11.04.2017
Одобрен: 25.05.2017
Страна: 389-403

ЧИСТА СОЦИОЛОГИЈА ДОНАЛДА БЛЕКА – НОВИ ОКВИР ЗА РАЗУМЕВАЊЕ САВРЕМЕНОГ ТЕРОРИЗМА

Сажетак: Као један од најконтроверзнијих друштвено-политичких феномена 20. и 21. века, тероризам је предмет анализе великог броја друштвених наука. Социолошко проучавање тероризма дало је значајне доприносе разумевању овог проблема у оквиру три приступа: функционализма, конфликтне теорије и симболичког интеракционизма. Међутим, поред доприноса класичне социолошке теорије, тероризам је врло актуелан проблем којим се бави и савремена социологија. У овом раду биће представљена теорија о геометрији тероризма, која је настала у оквиру савременог социолошког приступа под називом чиста социологија. У њој се тероризам објашњава помоћу социјалне геометрије, односно његове мултидимензионалне локације и правца у друштвеном простору.

Кључне речи: тероризам, социјална геометрија, чиста социологија, друштвена контрола, колективно насиље, Доналд Блек

Насиље . . . настаје са геометријском прецизношћу. Оно је непредвидиво и необјашњиво једино уколико трагамо за његовим коренима у карактеристикама појединаца . . . Али насилни појединци и насилне групе не постоје . . . Насиље настаје онда када је социјална геометрија конфликта – конфликтна структура - насилна.
Black, 2004a: 15

Тероризам представља феномен модерног доба. Овај облик насиља није у потпуности постојао у античким, средњовековним и раним нововековним друштвима. Он почиње да се практикује у 20. и 21. веку, када развој технологије и транспорта отвара простор и ствара повољне услове за извођење терористичких напада (Black, 2004b). У последњих неколико година, овај феномен посебно долази у центар пажње светске јавности услед повећаног броја терористичких активности у свету. Како веома често велико интересовање јавности за одређени проблем повећава и заинтересованост друштвених научника да

* vladan.vidicki@gmail.com

покушају да га објасне, тако се и проблем тероризма умешта у центар различитих научних дисциплина, а посебно социологије, психологије, криминологије, права, безбедности и сл.

Када је реч о социолошком проучавању тероризма, оно обично спада у предмет социолошке дисциплине која се означава као социологија друштвених сукоба. У њеном досадашњем развоју, посебно су се издвојиле три перспективе које на различите начине посматрају рат и тероризам као социолошке појаве. Прва је функционалистичка, а њени темељи се могу пронаћи у раду Роберта Парка (Robert E. Park) који говори о друштвеним функцијама рата (Park 1941). Дакле, у функционалистичкој перспективи рат и тероризам се посматрају преко друштвених функција које обављају (види Barkan, 2013). На пример, формирање одређене друштвене групе зарад победе над перципираним непријатељем, поспешује раст друштвене солидарности, што, у овом случају, представља једну од функција рата.

Поред функционалистичке, велике доприносе социолошком проучавању сукоба понудила је и перспектива конфликтне теорије. Она почива на премиси да рат и милитаризам првенствено заступају интересе војне индустрије и да, у том смислу, економска добит представља основни мотив узроковања одређених сукоба. Теоријске основе ове перспективе налазе се у чувеној студији Рајта Милса (C. Wright Mills) *Моћ елите* (Mills, 2000), а могу се издвојити и савремени социолози који о рату и тероризму пишу из угла конфликтне теорије (нпр. Worrell, 2011; Boggs, 2011).

Трећа доминантна перспектива у овој дисциплини јесте перспектива симболичког интеракционизма. Према њој, симболи играју веома важну улогу у стварању услова за подршку одређеном ратном походу или терористичкој акцији. У том смислу, ова перспектива разматра улогу симболичких обележја у ратним или терористичким активностима, као и дефиниције појединих концепата које, такође, посматра као кључне чиниоце у креирању ставова јавности према одређеном ратном походу или терористичком акту (види Arena and Arriago, 2004).

Поред ове три добро познате перспективе, у социологији друштвених сукоба, недавно се издвојила још једна потпуно нова која омогућава сагледавање ових појава из једног другачијег угла. Реч је о перспективи чисте социологије, америчког социолога, Доналда Блека (Donald Black), која поред конфликтне теорије, функционализма и симболичког интеракционизма представља јединствени и потпуно нови оквир за разумевање савременог тероризма.

Основне претпоставке чисте социологије

Чиста социологија је настала као последица велике жеље Доналда Блека да „прочисти“ социологију, како би на тај начин она стекла легитимитет у широј научној заједници. Посматрајући историју науке, он је закључио, да историја сваке научне дисциплине заправо представља историју научних револуци-

ја, као и да готово увек револуција дели науку на два периода – период пре револуције који тада стиче назив класични период науке и период након револуције који се драстично разликује од класичног.¹ Блек примећује да се у социологији оваква револуција никада није догодила, а да се под класичном социологијом обично подразумева рана социологија, која није ни превазиђена, ни напуштена, већ насупрот томе опште прихваћена као модел саме социологије (Black, 2000). Другим речима, међу савременим социолозима постоји компромис да су основе социологије поставили управо класични социолози. У ове основе, према његовом мишљењу, ушле су концепција друштвене стварности која је у великој мери психолошка, затим логика објашњења која је телеолошка и јединица анализе – појединац или друштвена група (више појединаца).² Он је сматрао да је ово погрешно и да социологија треба да се ослободи свих телеолошких, индивидуалистичких и идеолошких елемената и оријентација, као и да се уздигне до нивоа научне строгости који карактерише природне науке (Black, 1995). Само „прочишћена“, социологија би имала прави научни карактер.

Блек наводи како социолози морају да се подсети да друштвена реалност није психолошка реалност и да у том смислу она нема мисли, осећања и ставове. Друштвена реалност није лоцирана у главама појединаца, већ је она појединцима екстерна, налази се „изнад појединца, изнад субјективности, изнад ума“ и представља „реалност за себе“ (Black, 1995: 848). Предмет социологије није и не треба да буде човек, већ *друштвени живот*, односно *понашање друштвеног живота*.³ Поред нове концепције предмета, чиста социологија подразумева и нову концепцију акције која није акција људи, односно појединаца и друштвених група, већ постаје акција друштвеног живота – друштвена акција.⁴ Другим речима, људско понашање није карактеристика склоности

¹ На пример, у физици је период пре открића теорије релативитета и квантне теорије назван класичном физицом.

² Примера ради, он сматра како је Вебер (Weber) био психолошки, телеолошки и индивидуалистички настројен социолог, а чак је и за Диркема (Durkheim), који је инсистирао на томе да је социологија различита од психологије, говорио да превише "психологизира" због тога што говори о субјективности и о појединцу који жели да оствари своје циљеве. Поред Вебера и Диркема, Блек сматра и да су остали „очевити“ социологије попут Карла Маркса (Karl Marx) и Георга Зимела (Georg Simmel) више социјални психолози, него социолози (Black, 1995).

³ Због тога Блек, између осталог, и своју књигу која се бави социолошким анализом права назива *Понашање права* (Black, 2010). Он не жели да разуме како се људи понашају, већ како се понаша право, односно како оно варира. У том смислу, предмет социологије политике било би понашање државе и других облика власти, економске социологије понашање новца и других облика богатства итд. До данас је перспектива чисте социологије примењена у разумевању „понашања“ различитих друштвених појава попут криминала (Black, 1983), геноцида (Campbell, 2009), убиства и самоубиства (Manning, 2012; Manning, 2014; Manning, 2015), менталних болести (Horwitz, 1982), породичног насиља (Baumgartner, 1992), социјалне заштите (Michalski, 2003), сукоба на раду (Tucker, 1993; Tucker, 1999), корупције (Božić i Kuti, 2012) итд.

⁴ На пример, када појединац позове полицију због одређеног криминалног дела то може да се перципира као индивидуални чин, односно као људска акција. Ипак, према Блековој теорији реч је о друштвеној акцији јер долази до пораста права на одређеној локацији у одређеном смеру друштвеног простора (Black, 1995).

појединаца, већ оно постаје карактеристика склоности „друштвених бића“ (Black, 2000). Чиста социологија подразумева „смрт особе“ (Black, 2015: 386).⁵

Чиста социологија се служи и новим моделом објашњења, који Блек назива социјалном геометријом. Реч је о мултидимензионалном моделу објашњења одређеног облика друштвеног живота (Black, 2011).⁶ Наиме, све друштвене појаве се јављају у оквиру одређеног друштвеног простора који има неколико димензија: вертикалну, хоризонталну, симболичку, корпоративну или организацијску и нормативну (види Табелу 1).⁷ Свака димензија изражава различите вредности и карактеристике, на пример друштвена појава попут насиља објашњава се преко социјалне геометрије насиља – преко социјалне дистанце, висине и смера који насиље заузима у друштвеном простору. Одређивање мултидимензионалне локације и смера одређеног облика друштвеног живота према Блековом мишљењу може да омогући предвиђање и објашњење датог друштвеног понашања (Black, 2004a: 15).

Табела 1. – Димензије друштвеног простора

Димензија	Карактеристике
Хоризонтална	Изражава степен присности и интеграције
Вертикална	Изражава степен неједнакости
Симболичка	Обухвата културне елементе, нпр. језик, религију
Корпоративна или организацијска	Изражава степен ангажованости друштвених група
Нормативна	Изражава степен друштвене контроле

Општа теорија друштвене контроле

Чиста социологија као радикална социолошка стратегија првобитно је настала због жеље Доналда Блека да објасни право, односно варијације у његовом понашању. Без позивања на психологију, као и без објашњавања понашања права као средства за остварење циља, вредности и интереса, он је покушао да створи једну општу теорију права применљиву на све правне конфликти, све стадијуме правног процеса и на сва друштва и времена, а желео је

⁵ У књизи *Морално време* (Black, 2011), Блек у одређеној мери мења ово становиште. Са „открићем“ друштвеног времена (поред друштвеног простора), он људски чин посматра као кретање друштвеног времена. О овоме ће бити више речи у наредном делу рада.

⁶ Блек наводи како се „геометријско размишљање“ везује за природне науке, а посебно за физику и астрономију, и како у друштвеним наукама оно готово да не постоји, за шта и у овом случају криви психологију (Black, 2015: 386). Преко мултидимензионалне концепције друштвеног простора, Блек се обрачунава са једнодимензионалним концепцијама присутним у социологији (Black, 2011: 4).

⁷ Наведене димензије инкорпорирају различите теорије и варијабле. Тако вертикална димензија (дистрибуција богатства) инкорпорира марксистичку теорију и поједине економске теорије, хоризонтална (дистрибуција присности, међузависности и интеграције) инкорпорира велики део диркемистичке теорије, теорије мрежа и морфолошке теорије, симболичка (дистрибуција културе) инкорпорира одређене теорије културе итд. Све димензије заједно, обухваћене концепцијом друштвеног простора укључују доприносе готово свих теоријских традиција у социологији (Black, 1995).

и да објасни како и када право улази у сваки конфликт (Škorić i Kišjuhas, 2012). У складу са тим, у својој првој и најпознатијој студији *Понашање права* (Black, 2010), он износи идеју о геометријском релативитету права. Реч је о томе да право варира од случаја до случаја, као и да то чини у складу са социјалном геометријом случајева, односно са њиховом релационом локацијом и вертикалним смером. Ово откриће Блек сматра шокантним, због тога што је право које се одувек сматрало константом, заправо варијабилно. Другим речима, према чистој социологији право је ситуационо, а не универзално, и оно се мења од случаја до случаја због тога што немају сви случајеви исту друштвену локацију и исти смер. Право се повинује социолошким принципима и зато постаје дискриминаторно (Škorić i Kišjuhas, 2012).⁸

Пишући о праву, Блек је приметио да је ово једини облик друштвене контроле о којем су друштвени научници писали (нпр. Durkheim, 1984; Ross, 2009; Malinowski, 2013) и како је сам феномен друштвене контроле у великој мери запостављен. Под друштвеном контролом, у овом случају, подразумева се било који процес посредством којег људи дефинишу одређено понашање као девијантно и на специфичан начин одговарају на њега (Black, 1984: 1).⁹ Право представља само један од многобројних механизма које људи користе када желе да искажу незадовољство усмерено ка некоме другом. Поред права, у зависности од тога о којој друштвеној сфери је реч, категорија друштвене контроле може да укључује и делања попут мрштења, критике, избацивања из организације (отказа), хапшења, пребијања, убијања, затворске казне, нереда, рата и сл. (Black, 1990).

Важан фактор који утиче на то који од наведених начина управљања конфликтом ће бити, код страна које у њему учествују, употребљен, јесте то да ли обе, или барем једна страна, имају приступ праву и правним институцијама које би биле у стању да реше њихове личне несугласице. Често приступ праву није једнако дистрибуиран у друштвеном простору и због тога постоје одређене области у којима право уопште није доступно, а конфликти постоје. На пример, такав простор насељавају сиромашни људи са ниским друштвеним статусом, који ретко користе право против друштвено супериорнијих.¹⁰ Блек

⁸ Подсећања ради, као предмет чисте социологије он одређује понашање друштвеног живота. У том смислу, овде се и на право гледа у контексту његовог понашања и оно се може посматрати, описати, квантификовати и класификовати. Сва људска друштва, групе и индивидуе у било ком времену и на било ком месту могу се класификовати у складу са релативним „квантитетима“ њихове стратификације, морфологије (диференцијације, релационе дистанце и интеграције), културе, организације и друштвене контроле, а сви се понашају, а тиме и варирају (Black, 2010).

⁹ Одговор на понашање које се перципира као девијантно представља облик контролисања тог понашања. У многим ситуацијама девијантно понашање је регулисано правом (законом), међутим право није једнако дистрибуирано у простору, а чак и поједина понашања која нека особа може да перципира као девијантна нису дефинисана тако у законском оквиру. Тамо где нема права јављају се други, неформални облици друштвене контроле. У том смислу се може рећи да је право обрнуто сразмерно (неформалној) друштвеној контроли – што има више неке друге друштвене контроле у одређеном друштвеном простору, то има мање права, а што има мање неке друге друштвене контроле, има више права (види Black, 2010).

¹⁰ Такође, постоје и оне друштвене групе којима једноставно није допуштено да се служе правом, а током историје су то били робови у робовласничким системима (види Tucker, 1999).

поставља питање како они управљају конфликтом који се јавио услед неке перципиране неправде? Одговор који се наслућује јесте тај да то чине преко других механизма, који нису правне природе, а који „задовољавају“ правду.

Дакле, пишући о праву Блек се дотакао много ширег проблема – друштвене контроле. У складу са тим, у наредним годинама он је постепено развијао своју теорију да би након одређеног времена објавио двотомну студију која носи наслов *Ка општој теорији друштвене контроле* (Black, 1984). У њој он дефинише ову теорију као „корпус формулација које предвиђају и објашњавају варијације у томе како људи дефинишу и одговарају на девијантно понашање“ (Black, 1984: 1). Међутим, тек у студији *Друштвена структура исправног и погрешног* (Black, 1993) Блек издваја пет различитих облика управљања конфликтом: (1) самопомоћ, (2) избегавање, (3) преговарање, (4) нагодба или договор и (5) толеранција. Међу ових пет, само нагодба или договор представља формални блик управљања конфликтом и он зависи од постојања неког ауторитативног и непристрасног агенса, као што је на пример држава. Остали су неформални облици и они се употребљавају када појединци или друштвене групе у датом друштвеном простору немају (или имају оскудан) приступ праву. Такође, они се примењују када је у питању друштвена контрола одоздо (Baumgartner, 1984).

Објашњење колективног насиља као облика друштвене контроле

Под насиљем се обично подразумева употреба физичке силе против људи или одређеног власништва, међутим оно може да укључује и претње без употребе физичке силе. У својој теорији Блек прави разлику између неколико типова насиља: (1) предаторског, које за циљ има стицање богаства или других значајних ресурса; (2) реакционог, којем је насиље, само по себи, циљ; (3) ритуалистичког, које одликује церемонијални карактер; и (4) моралног (Black, 1990).¹¹

Блек се посебно занимао за морално насиље и сматрао је да оно представља један од видова друштвене контроле (Black, 1983). Другим речима, морално насиље он види као начин управљања конфликтима у ситуацијама када одређено понашање које се перципира као девијантно, у одсуству других (легалних) механизма, треба санкционисати. У тим случајевима, оно се посматра као један облик самопомоћи.¹² На пример, Блек наводи како се у браку неверство једног супружника обично сматра девијантним понашањем на које други супружник може да реагује физичким насиљем или чак убиством. Убиство се тада посматра као један вид самопомоћи, односно насиља као облика друш-

¹¹ Пљачка представља пример предаторског насиља, док је насиље које се догађа на спортским утакмицама типичан пример реакционог. Примери за ритуалистички тип насиља су пребијање приликом ритуала иницијације и уласка у одређену банду или жртвовање за време неких религијских обреда.

¹² Самопомоћ, у овом контексту, Блек дефинише као један од механизма решавања перципиране неправде унилатералном агресијом (Black, 2010).

твене контроле девијантног понашања. Насилна самопомоћ за Блека је широк појам и она може да укључује вербално и физичко насиље, укључујући и убиства између појединаца или друштвених група приликом расправа, линчовања, демонстрација, терористичких напада, геноцида и ратова (Black, 2004c).¹³

Уколико се посматра из перспективе Блекове теорије, морално насиље има доста сличности са правом. Оба припадају истој социолошкој категорији или, како Блек каже, истој "социолошкој породици" – а то је друштвена контрола (Black, 1983). Сличност између моралног насиља и права огледа се у томе што оба представљају облик друштвене контроле и што је њихова дистрибуција врло прецизна. Наиме, уопштено гледано насиље експлицитно или имплицитно „исправља“ оно што сматра погрешним, девијантним, а то се најчешће чини кроз механизме кажњавања, одмазде, отпора или освете (Black, 1983; Black, 2002). Према оваквом схватању, насиље у савременом свету представља и злочин и облик друштвене контроле:

Баш као што сваки случај конфликта у правном систему привлачи одређену форму и количину правних последица (поправка штете, новчана казна итд.), исто тако сваки конфликтни случај, када се закон узме у спосствене руке привлачи одређену форму и количину насиља (као што је одређена врста оружја или наношење повреда). [Black, 2004c: 4]

Уколико се узме у обзир перспектива чисте социологије јасно је да њени заговорници насиље не објашњавају преко карактеристика појединаца и колективитета. Насиље, како они тврде, настаје "када је друштвена геометрија конфликта насилна" (Black, 2004a: 15). Насилне структуре објашњавају било који облик насиља од свађа између деце или између супружника, до сукоба између криминалних банди, окршаја етничких група и ратова између нација. Структуре су те које су насилне и "[с]труктуре убијају, а не пиштољи и људи" (Black, 2004c: 4). Другим речима, чиста социологија насиља свој фокус усмерава на социјалну геометрију одређеног конфликта који би могао да се деси, узимајући у обзир различите социјалне дистанце међу странама у конфликту, као и њихову социјалну висину и социјални смер (Black, 2004a; Black, 2004b). Објашњење које Блекова социологија нуди покушава да нагласи како одређена социјална структура привлачи одређени облик насиља и коју количину, односно колики ће бити интензитет насиља (Black, 2004c: 3).

Једна од најпознатијих теорија која је настала на овим темељима јесте теорија колективног насиља као облика друштвене контроле (Senecal de la Roche, 1996). Основна претпоставка од које се у њој полази јесте та да колективно насиље треба да се посматра као један вид „протеста“, потраге за правдом или циљане експресије незадовољства, услед одређене перципиране неправде која се најчешће темељи на одређеним друштвеним, економским или

¹³ Важно је напоменути да се самопомоћ као облик управљања конфликтима различито манифестује у односу на то о ком друштвено-историјском периоду је реч. Тако су, на пример, устанци, крвне освете, двобоји, проклињања, врачања и прогони вештица манифестације самопомоћи у „примитивнијим“ друштвима, док су у савременим то физички сукоби и убиства међу члановима породице, пријатељима, познаницима, као и тероризам међу етничким или верским групама и нацијама (Black, 1990).

политичким проблемима. Другим речима, ова теорија упућује на то да колективно насиље не треба посматрати као један ирационалан чин, који нема свој правац деловања, већ да оно представља самопомоћ одређене друштвене групе која покушава да исправи неправду за коју, оправдано или не, сматра да јој је нанета.¹⁴ Колективна самопомоћ не мора бити искључиво насилног карактера, она може да укључује и неке од блажих облика агресије, попут негодовања публике на спортским утакмицама, ругање деце свом вршњаку из разреда и сл. Дакле, било која врста увреде, исмевања, критиковања, протестовања, вандализма или других облика уништења нечијег власништва може да представља пример колективне самопомоћи (Senechal de la Roche, 1996).

Теорија колективног насиља као облика друштвене контроле се ипак усредсређује само на оне облике самопомоћи које имају насилан и унилатералан карактер, као што су линчовања, нереди, вигинтализам и тероризам.¹⁵ Све четири врсте колективног насиља представљају механизме друштвене контроле конфликта. Баш као и у Блековој анализи права, на коју се ова теорија ослања, колективно насиље се појављује у оним ситуацијама и на оним местима где недостаје право или где се оно слабо примењује (Senechal de la Roche, 2001).

Централно питање на које теорија колективног насиља покушава да одговори односи се на то у каквим условима може доћи до примене самопомоћи зарад управљања одређеним конфликтом. Каква конфликтна структура је неопходна за настанак линчовања, нереди, вигинтализма или тероризма?

¹⁴ Овде је важно указати на то да самопомоћ као облик друштвене контроле може настати као производ различитих друштвених услова, а који су у тесној вези са конфигурацијом друштвених односа. Једна од таквих јесте она када самопомоћ настаје као производ освете. Било о ком типу освете да је реч, може се говорити о пет заједничких социјалних карактеристика које она поседује: (1) најчешће се јавља међу структурно заменивим групама које су једнаке у погледу величине и ресурса које поседују, а ово важи и за појединце; (2) она директно варира са релационим дистанцом, док је културна дистанца такође охрабрује; (3) карактерише је изразита имобилности, односно освета се не појављује међу појединцима или друштвеним групама који живе у различитим друштвеним световима због тога што је приступачност нужан услов њеног настанка; (4) она се чешће јавља међу појединцима или друштвеним групама који су међусобно независни у економском, војном, политичком или било ком другом смислу; и (5) освета међу организованим групама је знатно екстремнија од оне међу појединцима и због тога степен организације игра значајну улогу (Black, 1993). Поред конфигурације друштвених односа која је присутна у осветничким активностима, самопомоћ настаје и у још једној ситуацији која је потпуно другачија од претходне. „Чист случај“ који илуструје ову ситуацију јесте однос господар-роб (Black, 1990). За разлику од освете где је прва претпоставка да су друштвене групе или појединци међусобно једнаки, овде се полази од тога да су две стране изразито неједнаке. Уколико је самопомоћ усмерена ка доле онда се јавља дисциплиновање, док је у супротном, одоздо ка горе, израз самопомоћи бунт, побуна или устанак. Оба облика настају у истим условима, комплементарна су, а њихова друштвена структура поседује најмање пет карактеристика које су заједничке свим њиховим појавним облицима: (1) што је већа неједнакост то је дисциплиновање оштрије, а побуна озбиљнија; (2) оба облика карактерише вертикална сегментација; (3) мањи степен присности међу актерима ствара већи степен дисциплине, а поред присности на њега утиче и културна дистанца, односно њено повећање које увећава и интензитет дисциплиновања; (4) актери који учествују у дисциплиновању или побуни и бунту су међусобно повезани у дугом временском року, односно њихов однос карактерише функционално јединство; и (5) оба облика настају и нестају заједно, а погодује им друштвено поље које карактерише паразитска хијерархија (Black, 1993).

¹⁵ Вигинтализам представља облик нефоралне друштвене контроле и подразумева „добровољно и волонтерско учешће грађана у организованој самозаштити“ (Ignjatović, 2008: 169).

Одговор на ово питање крије се у разумевању конкретних услова унутар којих настаје један облик унилатералног насиља. Према теорији колективног насиља, услове одређује карактер конфликтне структуре, који варира у зависности од неколико варијабли: (1) релационе дистанце; (2) културне дистанце; (3) функционалне независности и (4) неједнакости (Senchal de la Roche, 1996).

Појам релационе дистанце, преузет је од Блека, а под њим се подразумева степен у којем су људи укључени у животе једни других (Black, 2010). Релациона дистанца се мери обимом, фреквентношћу и дужином интеракције, као и природом одређеног међуљудског односа. Што је већа релациона дистанца међу завађеним странама у одређеном конфликту, то су веће шансе за појаву колективног насиља високог интензитета. Са друге стране, културна дистанца представља видљиву разлику у појединим апсектима друштвеног живота међу појединцима и друштвеним групама (нпр. језик, начин облачења, религија, уметност и сл.). Као и у случају релационе дистанце, што је већа културна дистанца међу појединцима или друштвеним групама, већа постаје и могућност за појаву неког од екстремнијих облика насиља (Black, 2004b; Senchal de la Roche, 1996).

Трећа варијабла за коју се сматра да утиче на појаву колективног насиља и на његов карактер јесте функционална (не)зависност. Ова варијабла огледа се у степену у којем појединци и друштвене групе сарађују једни са другима у домену привреде, политике, војске и сл. (Senchal de la Roche, 1996). На пример, уколико између два функционално зависна актера дође до појаве неког облика колективног насиља, зависност која међу њима постоји ће утицати на то да се интензитет насиља сведе на минимум.

Последња варијабла – неједнакост – односи се на претпоставку да већа неједнакост међу актерима одређеног конфликта, доводи до чешће појаве неког од облика колективног насиља. Дакле, колективно насиље директно варира са неједнакошћу (Black, 2004a).

Посредством ове четири варијабле, према теорији колективног насиља као облика друштвене контроле, могуће је претпоставити када до њега може доћи, као и каквог интензитета ће оно бити. Међутим, који облик ће се појавити зависи пре свега од степена социјалне поларизације и континуитета девијантног понашања. Другим речима, социјална поларизација и континуитет девијантног понашања могу да предвиде тип одговорности (колективна/индивидуална) и степен организације (висок/низак) одређеног облика колективног насиља (Senchal de la Roche, 1996). На пример, у ситуацији када су актери конфликта веома релационо и културно удаљени, када су независни и неједнаки, тада постоји већа вероватноћа да ће доћи до појаве колективног насиља са логиком колективне одговорности (нереди/тероризам), него оне са логиком индивидуалне одговорности (линчовање/вигинтализам).¹⁶ Са друге стране, висок степен организације најчешће ће постојати у ситуацијама хро-

¹⁶ Супротно, висок степен социјалне проксимације – интимност, заједничка култура, међузависност и једнакост – спречавају појаву тероризма и нереди, док поспешују настанак линчовања и вигинтализма (Senchal de la Roche, 1996).

ничних напада, док је неформална организација више карактеристична за пролазне и нефреквентне нападе између актера у конфликту.

Када је реч о тероризму, теорија колективног насиља указује на то да ова врста колективног насиља настаје у условима велике културне и релационе дистанце, као и изразите неједнакости међу функционално независним актерима (Black, 2004c). Све ове карактеристике заједно чине један контекст изражене социјалне поларизације између "незадовољних" и њихових непријатеља. Појава тероризма и степен насиља у терористичком чину зависе управо од степена и обима социјалне поларизације (Senchal de la Roche, 2004).

Тероризам као врста колективног насиља

Блек сматра да је социологија тероризма слабо развијено и доста неодређено поље проучавања у социологији. Као један од разлога за наведено стање, он наводи веома непрецизно дефинисање тероризма као појма. Према Блеку, предност коју обезбеђује адекватна дефиниција тероризма је вишеструка и она може да пружи: (1) идентификовање тероризма са "социолошком породицом" појава којој припада, затим (2) приближавање овог проблема теоријама које би могле да га адекватно објасне, (3) препознавање друштвених процеса који могу бити изазвани овом појавом и (4) идентификовање могућих мера које се могу применити ради спречавања или неутралисања терористичких активности (Black, 2004b).

У раду "Геометрија тероризма" (Black, 2004a), он анализира природу тероризма као облика самопомоћи и пореди га са другим облицима, ослањајући се управо на теорију колективног насиља као облика друштвене контроле (Senchal de la Roche, 1996). Као вид практиковања самопомоћи, у циљу управљања конфликтом у друштву, Блек сматра да тероризам дели одређене сличности са убиствима и физичким нападима у свакодневном животу који такође представљају израз самопомоћи, али је он као колективно насиље ипак ближи нередима, линчовању и вигинтализму (види Black, 2011).

Битна одлика због које се тероризам сврстава међу облике колективног насиља јесте његов групни карактер. Он најчешће настаје у малим и веома тесно повезаним хомогеним јединицама које припадају некој већој организацији.¹⁷ У том смислу, тероризам је веома често пројекат одређене групе који подразумева логику колективне одговорности, баш као што је то случај са осветама (Senchal de la Roche, 1996). Међутим, иако освете и тероризам имају заједничко то што се најчешће епизодично понављају током времена, разликује их то што у терористичким нападима страда велики број људи. Дакле, тероризам је унилатералан чин масовног насиља (Black, 2004a).

Поређењем тероризма и вигинтализма, Блек закључује да оба облика колективног насиља карактерише висок степен организације, а да се основна разлика међу њима односи на саму мету напада. Код вигинтализма то је

¹⁷ Најчешће је реч о „братствима“ која чине млади људи, одвојени од својих породица.

најчешће (некажњени) појединац који се сматра кривим за одређено дело, док мета тероризма може да постане било који припадник одређеног друштвеног простора који се сматра непријатељским. Поред тога, за разлику од вигинтализма, нереда и линчовања, тероризам карактерише прикривеност. Пре самог напада, терориста се најчешће инфилтрира у друштво маскиран и углавном напада сам (Black, 2004b).

Од свих облика колективног насиља, Блек сматра да је чист тероризам по својим карактеристикама најприближнији рату. Са једне стране, тероризам може да укључује индивидуална убиства почињена од стране организоване групе, а са друге масовна убиства почињена од стране неорганизованих појединаца. Такође, на сличност са карактеристикама рата, указује и његов међуетнички карактер. Ипак, чист тероризам представља више један облик "квази-ратовања", него што је у питању право ратовање. Попут конвенционалног ратовања тероризам може да укључује изузетно деструктивно оружје (биолошко, хемијско, или нуклеарно) које је у стању да убије велики број цивила (Black, 2004b). Међутим, за разлику од конвенционалног ратовања, тероризам је једностран и прикривени чин, чија су мета цивили, а не војска. Он не садржи поједине елементе „игре“ које рат поседује – правила, униформе, ненасиље према онима који се предају и неупотреба оружја које се сматра нехуманим или неправедним.

Блек пореди тероризам и са герилским начином ратовања због тактике "удари и бежи" која је присутна код обе врсте активности. Међутим, за разлику од герилаца који нападе извршавају са релативно неприступачних руралних скровишта, терористи се маскирају као обични грађани и инфилтрирају се у само средиште непријатељског простора где изврше напад. У својој чистој форми герилцима је најчешће мета војна, док терористи циљају и цивиле. Ипак герилци понекад могу да учествују у тероризму и то онда када нападају цивиле, а такође и терористи понекад могу да примене герилски начин ратовања и то у ситуацијама када нападају војне објекте или војску (Black, 2004a; Black, 2004b).

Дакле, у поређењу са осталим облицима колективног насиља, могу се издвојити одређене карактеристике тероризма. Перспектива чисте социологије посматра тероризам као један начин управљања конфликтима у друштву (Black, 2004c; Black, 1983). У складу са тим, он припада "социолошкој породици" друштвених појава којој припадају и трач, остракизам, исмевање и сличне појаве које се јављају као одговор на различита понашања која се сматрају девијантним.

Чист тероризам има неколико карактеристика које га у великој мери одређују. Прво, он представља један облик самопомоћи или агресивног одговора на перципирану неправду. Друго, карактерише га изразито насиље и најчешће за последицу има велики број мртвих људи. Треће, за разлику од већине злочина који представљају вид друштвене контроле конфликта, тероризам је унилатералан и усмерен је ка већим друштвеним групама, на пример етничким, религијским, политичким и сл. Коначно, тероризам је високо органи-

зован чин који захтева добру координацију учесника и свођење вероватноће грешке на минимум (Black, 2004b). На основу свега наведеног, перспектива чисте социологије дефинише тероризам као израз самопомоћи одређене друштвене групе услед перципираног девијантног понашања неке друге друштвене групе која се најчешће од њих разликује на основу етничке или религијске припадности, а чији је резултат организовано масовно насиље над "девијантном" друштвеном групом (Black, 2004a).

Геометријски модел „чистог“ тероризма

До сада је указано на то да перспектива чисте социологије све друштвене појаве објашњава помоћу социјалне геометрије, односно њихове мултидимензионалне локације и правца у друштвеном простору. Због тога се логично намеће питање, како је тероризам као облик друштвене контроле позициониран у друштвеном простору? Како изгледа геометријски модел „чистог“ тероризма?

Концепт социјалне дистанце је веома значајан за разумевање социјалне геометрије тероризма. Блек наводи како су све варијабле из теорије колективног насиља као облика друштвене контроле (Senechal de la Roche, 1996), само варијације социјалне дистанце.¹⁸ На појаву тероризма и на степен бруталности, поред поменутих, утичу и други типови социјалних дистанци, попут радиалне дистанце која одражава разлику у степену друштвене интеграције, организационе дистанце и сл. У том смислу, Блек наводи како „чист тероризам напада преко великих дистанци и дуж различитих димензија друштвеног простора – културне, релационе, економске, хијерархијске, функционалне итд.“ (Black, 2004a: 19).

Геометријски модел показује да чист тероризам настаје између друштвених група, које одликује изразито велика социјална дистанца у мултидимензионалном друштвеном простору. Блек наводи да тероризам најчешће има правац одоздо ка горе, односно од слабијих, потчињених друштвених група ка онима које су им на неки начин надређене. Реч је о тзв. „друштвеној контроли одоздо“ (Baumgartner, 1984), приликом које подређени друштвени актери покушавају да ставе под контролу перципирано „девијантно“ понашање надређених актера у друштвеном простору. У том смислу, тероризам се посматра као самопомоћ у одсуству других механизма друштвене контроле.

Дакле, правац тероризма у друштвеном простору је одоздо ка горе, а количина употребљеног насиља зависи управо од тога колика је социјална дистанца међу његовим актерима.¹⁹ Такође, геометријски модел показује да се тероризам неће појавити, односно да ће ретко појављивати и да ће садржати

¹⁸ Реч је о културној и релационој дистанци, затим неједнакости која манифестује вертикалну дистанцу, а која се огледа у разликама у материјалном богатству, као и функционалној независности, која представља функционалну дистанцу и која одражава степен кооперације.

¹⁹ Добри примери овога јесу бројне терористичке активности муслимана ка немуслиманима у 21. веку.

мање количине насиља у случајевима када су сукоби индивидуални, а не колективни, затим када су усмерени ка надоле (ка инфериорнијима или ка једнакима) и када су противници ближи у друштвеном простору. Блек указује на чињеницу да тероризам у хомогеним друштвима не постоји. Уколико, пак, сукоби у таквим друштвима постоје и ако они доведу до насиља, оно неће имати карактеристике тероризма (Black, 2004a).

Важно је нагласити и да се, према перспективи чисте социологије, тероризам јавља у ситуацијама када је перципирано девијантно понашање одређене друштвене групе константно или када се током времена понавља, а не приликом једног „девијантног“ понашања (Senchal de la Roche, 1996; 2004). Другим речима, до тероризма неће доћи након, примера ради, крађе или почињеног силовања, већ у ситуацији када постоји историја изражавања незадовољства и упућивања одређених захтева једне друштвене групе некој другој. Ови захтеви могу бити везани за независност или повратак спорне територије "оштећеној" друштвеној групи. Због оваквог карактера тероризма постаје јасно због чега је међу онима који учествују у терористичким активностима присутна велика количина друштвене солидарности (Senchal de la Roche, 1996).

Блек наводи како социјална геометрија у великој мери одговара физичкој геометрији, односно да социјална дистанца одговара физичкој дистанци.²⁰ Да би дошло до насиља потребан је контакт између најмање две стране, што значи да до њега долази у оквиру ограниченог физичког простора у којем су и људи блиски у социјалном простору (Black, 2004a). Међутим, највеће насиље се дешава када постоји велика физичка и социјална удаљеност. Цивили такође могу да нанесу насиље другим цивилима у ситуацијама кад су блиски у физичком простору, али су удаљени у социјалном (Senchal de la Roche, 2004).

На крају, потребно је указати на објашњење учесталости терористичких активности данас, које нуди перспектива чисте социологије. Наиме, уколико се обрати пажња на светску историју, постаје јасно да је геометрија тероризма далеко фреквентнија од самог тероризма. Тероризам се не дешава често и ретка је појава. Блек и остали заговорници социјалне геометрије сматрају да се разлог томе крије пре у физичком, него у социјалном фактору. У највећем броју случајева у прошлости тероризам је био немогућ, зато што незадовољна група није имала физички приступ непријатељима, а они који су били физички блиски, нису били довољно социјално удаљени (види Black, 2011). Међутим, развој технологије и транспорта, као и електронска комуникација, довеле су до великих промена у 20. и 21. веку које су за последицу имале то да физичка дистанца изгуби на значају. Због тога што се између појединих друштвених група физичка дистанца све више смањивала, док је социјална остала иста, тероризам је данас постао чешћа појава.

²⁰ Изузетак представљају колонијална друштва, мултиетничка и етничке енклаве у хомогеним друштвима.

Литература:

1. Arena, M. P. And B. A. Arrigo (2004). Identity and the terrorist threat: an interpretative and explanatory model. *International journal of offender therapy and comparative criminology*, 14: 124-163.
2. Barkan, S. E. (2013). *Social Problems: Continuity and Change*. Saylor Foundation. <http://www.saylor.org/site/textbooks/Social%20Problems%20%20Continuity%20and%20Change.pdf> Pristupljeno: 3.5.2016.
3. Baumgartner, M. P. (1984). Social Control from Below. In: D. Black (ed.), *Toward a General Theory of Social Control*. Orlando: Academic Press.
4. Baumgartner, M. P. (1992). Violent Networks: The Origins and Management of Domestic Conflict. In: R. B. Felson and J. Tedeschi (eds.), *Violence and Aggression: The Social Interactionist Perspective*, pp. 203–231. Washington, DC: American Psychological Association.
5. Black, D. (1983). Crime as social control. *American Sociological Review* 48 (1): 34-45.
6. Black, D. (1984). *Toward a General Theory of Social Control*. Orlando: Academic Press.
7. Black, D. (1990). The Elementary Forms of Conflict Management. In: M. J. Lerner (ed.), *New Directions in the Study of Justice, Law, and Social Control*. New York: Plenum Press.
8. Black, D. (1993). *The Social Structure of Right and Wrong*. San Diego: Academic Press.
9. Black, D. (1995). The epistemology of pure sociology. *Law & Social Inquiry* 20 (3): 829-870.
10. Black, D. (2000). Dreams of pure sociology. *Sociological Theory* 18: 343–367.
11. Black, D. (2002). The geometry of law: An interview with Donald Black. *International Journal of the Sociology of Law* 30 (2): 101-129.
12. Black, D. (2004a). The geometry of terrorism. *Sociological Theory* 22 (1): 14-25.
13. Black, D. (2004b). Terrorism as social control. In: M. Deflem (ed.), *Counter - Terrorism: Criminological Perspectives*. Elsevier.
14. Black, D. (2004c). Violent Structures. In: M. A. Zahn, H. H. Brownstein, and S. L. Jackson (eds.), *Violence: From Theory to Research*. Newark, NJ: LexisNexis/Anderson Publishing, pp. 145-158.
15. Black, D. (2010). *The Behavior of Law*. Bingley, England: Emerald.
16. Black, D. (2011). *Moral Time*. Oxford: Oxford University Press.
17. Black, D. (2015). The beginning of social time: An interview with myself. *International Journal of Law, Crime and Justice* 43: 382-395.
18. Boggs, C. (2011). *Empire Versus Democracy: The Triumph of Corporate and Military Power*. New York and London: Routledge.
19. Božić, S. i S. Kutli. (2012). „Čista sociologija“ i „prljavi poslovi“: mogućnost objašnjenja korupcije primjenom Blackove paradigme. *Revija za sociologiju* 42 (2): 187–211.
20. Campbell, B. (2009). Genocide as social control. *Sociological Theory* 27(2): 150–172.
21. Cooney, M. (2006). The criminological potential of pure sociology. *Crime Law Soc Change* 46: 51–63.
22. Durkheim, E. (1984). *The Division of Labour in Society*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire RG21 2XS and London: The Macmillan Press Ltd.
23. Horwitz, A. V. (1982). *The Social Control of Mental Illness*. New York: Academic Press.
24. Ignjatović, Đ. (2008). Stanje kriminaliteta u SAD i njegova kontrola. U: J. Ćirić (ur.), *Uvod u pravo SAD*. Beograd: Institut za uporedno pravo, str. 163-181.

25. Malinowski, B. (2013). *Crime and Custom in Savage Society*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
26. Manning, J. (2012). Suicide as social control. *Sociological Forum* 27 (1): 207-227.
27. Manning, J. (2014). The social structure of homicide-suicide. *Homicide Studies* 1-20.
28. Manning, J. (2015). Aggresive suicide. *International Journal of Law Crime and Justice* 43 (3): 326-341.
29. Michalski, J. H. (2003). Financial altruism or unilateral resource exchanges? Toward a pure sociology of welfare. *Sociological Theory*, 21 (4): 341-358.
30. Mills, C. W. (2000). *The Power Elite*. Oxford: Oxford University Press
31. Park, R. E. (1941). The social function of war: observations and notes. *American Journal of Sociology* 46 (4): 551-570.
32. Parsons, T. (1968). *The Structure of Social Action*. New York: Free Press.
33. Ross, E. A. (2009). *Social Control: A Survey of the Foundations of Order*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
34. Senechal de la Roche, R. (1996). Collective violence as social control. *Sociological Forum* 11 (1): 97-128
35. Senechal de la Roche, R. (2001). Why is collective violence collective? *Sociological Theory* 19 (2): 126-144.
36. Senechal de la Roche, R. (2004). Toward scientific theory of terrorism. *Sociological Theories* 22 (1): 1-4.
37. Škorić, M. i A. Kišjuhas (2012). Čista sociologija i socijalna geometrija kao primer formalne sociološke teorije. *Sociološki pregled* 46 (3): 311-339.
38. Tucker, J. (1993). Everyday forms of employee resistance. *Sociological Forum* 8 (1): 25-45.
39. Tucker, J. (1999). Worker deviance as social control. *Research in the sociology of work* 8: 1-16.
40. Worrell, M. P. (2011). *Why Nations go to War: A Sociology of Military Conflict*. New York and London: Routledge.

DONALD BLACK'S PURE SOCIOLOGY – A NEW FRAMEWORK FOR UNDERSTANDING MODERN TERRORISM

Summary: As one of the most controversial social and political matters of the 20th and 21st century, terrorism is being analyzed by a large number of social theorists. The sociological study of terrorism has given contributions of great importance to the understanding of this problem in the context of functionalism, conflict theory, and symbolic interactionism. In addition to the contribution of classical sociological theories, terrorism is also of big interest at the present time and it is an issue dealt by contemporary sociology. This paper presents the theory of geometry of terrorism, which has developed within approach called pure sociology. The theory explains terrorism using social geometry, otherwise stated, it uses multidimensional locations of terrorism and its direction in the social space.

Key words: terrorism, social geometry, pure sociology, social control, collective violence, Donald Black

ОДНОС ПРЕМА НАЦИЈИ ОРГАНИЗОВАНИХ НАВИЈАЧА Ф.К. ЦРВЕНЕ ЗВЕЗДЕ - ДЕЛИЈА

Сажетак: Организовани навијачи Ф.К. Црвене звезде – ”Делије”, од свог настанка представљају се као доследни чувари националног поноса и традиција. У овом раду испитивали смо њихов однос према сопственој и другим нацијама и идеолошке основе на којима се тај однос заснива. Рад представља део већег експлоративног истраживања заснованог на двадесет интервјуа и садржају навијачког интернет форума. Из прикупљене грађе закључено је да је припадност нацији значајан део идентитета навијача и да се заснива на некритичком, романтичарском и мегаломанском доживљају српске нације. Декларативно нису увек изразито непријатељски настројени према другим народима, али своју нацију и религију стављају изнад осталих. Ставови неких припадника навијачке групе могу се сврстати у крајњу десницу. Међутим, постоје уочљиве разлике у интензитету и аргументовању ових ставова, зависно од положаја у хијерархијској структури организације.

Кључне речи: организовани навијачи, Делије, национализам, нација

Увод

Скандирање националистичких, расистичких и политичких парола учестала је појава међу организованим навијачима широм света. Националистички иступи посебно су изражени у срединама са међунационалним тензијама какви су простори бивше Југославије. Понашање навијача може да одражава друштвену стварност у некој средини, али истовремено и да утиче на њено обликовање. О томе сведочи и догађај на загребачком Максимиру 1991. године који је симболички означио почетак распада државе. Након тога навијачи у Хрватској постали су хероји нације који су започели борбу за независност, а Црвена Звезда и њени навијачи - ”стуб српства” који окупља и уједињује нацију.

Припадници ”Делија”, и данас поред осталог желе да се представе јавности као чувари традиција и бескомпромисни бранитељи српских националних интереса. Свој патриотизам покушавају да докажу различитим националис-

тичким манифестацијама и иступима. Бројност и милитантна хијерархијска организација Делија, али и одређена подударност њихових идеја са ставовима екстремне деснице, указују на шири друштвени значај истраживања ове појаве. У бројним истраживањима различитих феномена везаних за организоване навијаче често изостаје приступ из угла посматрања чланова ових група. У овом раду представљен је део резултата експлоративног истраживања¹ о идеолошкој усмерености Делија, који указује на њихов однос према нацији.

Нација и национализам

Бројни покушаји одређења феномена нације у оквиру друштвене науке могу се свести на неколико основних принципа.

Првом принципу припадају теорије које сматрају да нација претходи национализму и поистовећују је са етничком групом. Нација постоји од самог настанка човечанства (теорија исконског постојања нације - примордијализам) односно постоји више векова па чак и миленијума (теорија многовековног постојања нације - перениализам). Према овим схватањима нација је једна од најважнијих људских заједница, а национални идентитет је фиксан и трајан. Упориште у овим теоријама често имају конзервативци који нацију схватају као "органски" ентитет, којег на окупу држи заједнички етнички идентитет и иста историја. Као извор социјалне кохезије и колективног идентитета нација је по њима најзначајнија од свих друштвених група (Hejvud, 2005: 169).

За разлику од њих, модернисти сматрају да је нација настала тек у XIX веку као производ модернизацијских процеса (пре свега индустријализације). Они истичу значај интелектуалаца за ширење и успостављање национализма који је као идеологија допринео стварању нације. Према овој теоријској струји за постојање нације неопходно је постојање политичке аутономије, по могућности државе. Национална држава односно њене установе школа и војска најзначајнији су за успостављање националне свести. Шири слојеви друштва нису поседовали националну свест пре XIX века (Bakić 2006: 235-236). Један од представника овог приступа, ирски политиколог Бенедикт Андерсон (Benedict Anderson), поставља концепт нације као замишљене политичке заједнице. Она је замишљена јер чак ни у најмањој нацији припадници неће упознати већину других припадника своје нације, па ипак у њиховим мислима постоји слика њиховог заједништва. Нација настаје у времену просветитељства и револуција када се разбија легитимитет владања по милости божјој и ствара се потреба за новим везивним ткивом. Замишља се као заједница јер се без обзира на неједнакости у оквиру ње нација поима као снажно хоризонтално другарство. Андерсон указује да су управо у име таквих ограничених производа замишљања у последња два века људи убијали и добровољно одлазили у смрт (Anderson,

¹ Истраживање је рађено за потребе дипломског рада под називом "Идеолошко усмерење организованих фудбалских навијача- студија случаја групе фудбалских навијача Црвене Звезде Делије". Рад је одбрањен 28.5.2013. на одељењу за социологију Филозофског факултета у Београду. Комисију су чинили Јово Бакић (ментор), Огњен Радоњић и Драган Станојевић.

1998: 18-19). Овакво поимање нације налазимо међу многим заговорницима социјализма који су склони да на нације гледају као на вештачку поделу човечанства чија је сврха да маскира друштвену неправду (Hejvud, 2005: 169).

Етносимболички приступ покушава да помири претходна два правца, описујући настанак нације као комбинацију митова и историје. Ентони Смит (Anthony Smith), један од најзначајнијих савремених научника који се баве нацијом и национализмом сматра да не постоје савремене нације без етничког језгра у прошлости. Нацију дефинише као популацију са заједничком историјском теоријом, заједничким митовима и историјским сећањима, заједничком масовном јавном културом, заједничком економијом, и заједничким правима и дужностима свих припадника (Smit, 1998: 30).

Као и у случају нација, не постоји општеприхваћена дефиниција национализма. Једну од најједноставнијих понудио је Ернест Гелнер (Ernest Gellner), одредивши национализам као политичко начело које које захтева подударање етничких и политичких јединица. Националистички осећај је осећање гнева које је подстакнуто кршењем овог начела или осећање задовољства подстакнуто његовим испуњењем (Gellner, 1998: 21). Анализирајући национализам као идеологију Ентони Смит истиче неколико његових начела којима се националисти воде, од којих су најзначајнија да је свет природно подељен на нације, да политичка моћ лежи у нацији, да је приврженост нацији најзначајнија припадност, да припадници који желе да буду слободни и остварени морају припадати некој нацији, а саме нације могу да се остваре и буду слободне само у сопственим сувереним државама (Smit, 1998: 191). Најзначајнија подела национализма је она која прави разлику између етничког (културног) и политичког (грађанског) национализма. Етнички национализам који је заступљен у Источној Средњој и Југоисточној Европи одликује се мистичношћу и органским схватањем нације. У оквиру нација Западне Европе и САД-а заступљен је политички национализам који је рационалан и инсистира на удруживању грађана. Док се у етничком моделу истиче лоза (претпостављена лоза), у политичком се инсистира на историјско одређеној територији, правно-политичкој заједници и заједничкој масовној и јавној култури (Smit, 1998).

Метод и методолошки проблеми

За истраживање неформалних група као што је навијачка, у савременој друштвеној науци посебно се вреднује квалитативни метод због непосреднијег увида у податке. У овом истраживању коришћен је дубински полуструктурирани интервју. Овај квалитативни метод истраживања се показао као најадекватнији јер омогућава испитанику да детаљније изрази своје мишљење. С обзиром на неистраженост теме, одсуство строге форме интервјуа, тј. релативна слобода тока разговора омогућила је нова сазнања и одређивала даљи правац истраживања.

Истраживање је рађено током 2012. и 2013. године у Београду и за то време је испитано двадесет припадника навијачке групе „Делије“. Међу њима

је било припадника и вођа мањих подгрупа, као и активних навијача који су раније припадали навијачким групама. Први део разговора односио се на навијање: разлоге везаности за Звезду, однос полиције и судства према навијачима, значај припадности навијачкој групи и слично. У другом делу постављана су питања која указују на идеолошку усмереност, а која се тичу нације, религије, односу према ЛГБТ популацији, националним мањинама, Европској Унији и тд.² Дужина интервјуа варирала је у зависности од потпитања и расположености испитаника на разговор. Највећа тешкоћа било је налажење навијача вољних да учествују у истраживању. Неопходна је била сарадња људи који су повезани са навијачким групама и који су чинили спону између интервјуера и навијача. Такође, ради добијања поверења било је корисно проводити време са њима. Захваљујући одласцима на утакмице и учествовању у претходним припремама стечен је јаснији увид у понашање групе.

Слике у јавности о навијачким групама стварају се углавном на основу површног и сензационалистичког извештавања и коментарисања у медијима о бројним нередима. Пошто се често навијачи у целини поистовећују са оним најекстремнијим, сматрају да се према њима поступа неправедно, те да је свима циљ да их прикажу у што лошијем светлу. Навијачи су скептични према сваком научном покушају да се проуче као група јер сумњају у искреност, непристрасност и/или способност некога ко није део њихове супкултуре да о њој пише онако како они сматрају да је објективно. Чак и када нису сумњали у лоше намере самог истраживача, неповерење је било усмерено ка социологији тј. неутралности те науке. Поједини су инсистирали на томе да је социологија идеолошки обојена јер нагиње ка либерализму или социјализму па је према томе превише критична према национализму. Тиме је њихово идејно-политичко усмерење донекле било наговештено.

Треба нагласити да навијачи који су директно или индиректно учествовали у овом истраживању припадају углавном средњем слоју. С обзиром на мали узорак овај податак не говори много, али се подудара са налазима Дражена Лалића и Дамира Пилића о члановима навијачке групе Торцида на далеко већем узорку (Lalić, Pilić, 2011). Тиме се оповргава учестала претпоставка о организованим навијачима као припадницима нижих друштвених слојева који станују у сиромашним деловима града.

Као извор података коришћен је и интернет форум Делија (<http://www.delije.net/forum/>). На делу форума под називом Срби и Србија налази се мноштво тема где се кроз међусобне дискусије учесника приказују њихови друштвени ставови.³ Да се ради о учесницима који су циљна група овог истраживања потврђује једно од правила овог дела форума које налаже да

² У овом раду приказани су само резултати који се односе на однос навијача према нацији.

³ "Ово је под-форум који се искључиво бави културно-друштвеним темама битним за развитак Севера, образовање, информисање и изградњу менталитета навијачке групе "Делије Север". Теме које ће бити дозвољене подразумевају: Српство, Православље, хуманитарне акције, историја, друштво, култура, политика и медији. Све теме морају бити на директан или индиректан начин повезане са нашом трибином, то јесте, морају имати утицај на људе који чине део Севера." (<http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=7225>, приступљено 20.5.2013.)

коментаре могу писати само они који имају *десет конструктивних постова на одељку који се тиче навијања - у супротном постови се бришу*. Одређена врста цензуре коју врше администратори чини да буде видљиво које се теме сматрају битним, односно, у оквиру којих тема треба имати утицаја на групу, тј. "изградњу менталитета".

Посебна вредност форума као извора лежи у интеракцији његових корисника: може се уочити које се вредности и мишљења сматрају општеприхваћеним, које су подложне дискусији и до које мере, а шта се сматра апсолутно неприхватљивим. Такође, анонимност на интернету корисницима омогућава слободу да изразе своје мишљење чак и када је оно друштвено крајње неприхватљиво.

Треба имати у виду да Делије представљају веома бројну и по многим одликама хетерогену групу. С обзиром на експлоративну природу овог истраживања као и одсуство квантитативног приступа, намера овог рада је да понуди тек почетне увиде у доживљај нације и национализам припадника ове групе.

Резултати истраживања

Доживљај сопствене нације

Српство и национализам су појмови који се међу Делијама подразумевају као здраворазумске одлике сваког од њих. Када о национализму говоре као о делу свог идентитета представљају га као љубав према својој земљи и народу односно као поседовање националне свести или осећања. *Не видим шта ту има лоше што смо патриоте и националисти и што волимо своју земљу...Наша љубав према земљи за коју су гинули наши преци је нормална ствар и нема ту никакве политике.* (<http://www.delije.net/forum/>, приступљено 20.5.2013.)

Однос испитаних навијача према нацији могуће је ближе сагледати кроз њихова објашњења националног поноса који осећају. Српска нација у поимању готово свих испитаника има мегаломанске размере. Величање свог народа објашњавају различитим аргументима који се могу приказати градацијски: од истицања спортских успеха преко указивања на *славну историју* до инсистирања на томе да су Срби небески, па чак и најстарији народ на свету.

Значајна постигнућа српских спортиста најчешћи су разлог старијих испитаних навијача за величање нације. Активни припадници навијачких група инсистирају на изузетности српске нације која се заснива на славној историји и на истицању српске националне припадности великих историјских личности. Прошлост нације виде као значајан део свог идентитета, о чему сведочи и веома учестала парола "Следимо дух наших предака". Национални понос младих навијача најбоље осликава одговор припадника једне навијачке подгрупе Делија на питање колико су поносни на своју националну припадност.

- Јако, и то највише због историје. Кад погледамо Америку, њима историја стане на један папир. Они знају можда до свог прадеде, а ми буквално од доласка Словена

па до дана данашњег, имамо тачне године, помаке они немају. Тежимо ка томе да то и даље пренесемо и да се зна шта се дешавало пре нас и пре наших прадеда, док неке нације немају шта да причају о томе.

- Имамо чиме да се похвалимо. Због онога што смо ми били и што ми треба да будемо, што сад нисмо.
- Следимо пут наших предака, нешто што је било не треба да се заборави и треба даље да се преноси.

У овој групи младих припадника навијачке подгрупе сматра се, такође, да је у интересу многих да Србија буде што слабија како не би постала велика сила. У складу са националном мегаломанијом и романтичарским култом нације, потенцијал за то виде у природним богатствима, љубави према земљи, храбрости и поносу, историји. Дубља објашњења тога шта би Србија требало да буде обично се свode на устаљене фразе и нејасне одговоре:

- Ми смо народ који је одувек био међу највећим силама и државама у Европи и свету. Требало је да останемо то што јесмо, народ који највише воли своју земљу. Не постоји ни један други народ који воли своју земљу као ми Срби. Не дај Боже да се Срби сложе.
- Нас не могу да купе, јер све радимо од срца. Да нас нису уништавали ратовима ми би сад били број један у свету, по слози и по свему осталом. Ајде наведи ми једну земљу у свету да има више воде од Србије, природне воде. Кад би ми то искористили били би богати као Швајцарска. Али то другима не одговара, ми смо небески народ.

На форуму се у величању нације иде још даље, али су и објашњења далеко комплекснија. Тамо се између осталог покушава научно доказати да су Срби најстарији народ. У оквиру ове тезе постоје дискусије, уважавају се различита мишљења, али су сви сагласни у томе да је званична историја искривљена на штету српског народа. Као потврду својих тврдњи користе различите изворе чији аутори кроз призму исконског схватања нације "доказују" да Срби потичу из Индије, или да су настањивали Подунавље "од почетка", одакле су се расељавали по Европи и Малој Азији. То су припадници тзв. српске аутохтонистичке школе: Милош Милојевић, Олга Луковић-Пјановић, Јован Деретић. На форуму се појављује и цитати из књига који говоре о заверама против српског народа, а исти одломци појављују се и на неонацистичким сајтовима као што је Стормфронт. Општеприхваћено је веровање да је српска нација у сталној опасности што се огледа у разним теоријама завере заступљеним на форуму. Актери завера су унутрашњи и спољашњи непријатељи. Главни међу њима су Европска Унија, САД, Католичка црква, али највећи анимозитет показују према домаћим издајницима. То су невладине организације, ЛГБТ активисти, Срби који су атеисти или им нација није основни извор идентитета и уопште сви неистомишљеници у оквиру тема за које сматрају да су важне за нацију.

Учесници на форуму сматрају да издајници угрожавају земљу и нацију до те мере да је ситуација драматична:

- Велика је заблуда помисао да ми нисмо више у рату. Србију можемо поредити са Христовим распећем, а листа Јуда је данас можда већа него икад. Србија је вечна док су јој деца верна па Богу хвала постоји још морално свесних Срба, чији се

"морални закони" не темеље на материјалним и егоистичким основама (...) Одређене "групе интелектуалаца", невладине организације, политичке странке и медији који се противе (ре)афирмацији српске светосавске духовности и културе истовремено настоје да укину сваку улогу Цркве у друштву. (<http://www.delije.net/forum/>, приступљено 20.5.2013.)

С обзиром на велико страхопоштовање које навијачи осећају према религији, метафоричним поређењем Србије са Христовим распећем порука постаје много ефектнија (Србија као мученик међу народима који спасава људски род), а анимозитет према неистомишљеницима још јачи. Сличне демагошке инсинуације често су присутне на форуму, очигледно усмерене на индоктринацију младих навијача.

Особина националиста је да показују већу нетрпељивост према сународницима који дигну глас против национализма (који би да ублаже његову искључивост и коригују његова застрањивања што се сматра антисрпском пропагандом), него према припадницима другог етнонационалног колектива (Кесмановић, 2004: 112). Слабећи солидарност нације, они представљају и већу опасност од спољних непријатеља.

За учеснике на форуму подразумева се да заштита нације заслужује највећу могућу жртву. У периодима националне кризе (какову представља ситуација око Косова и Метохије), долази до изражаја морално својство национализма. Косовски еп у српском национализму заузима централно место што се посебно осликава у дискурсу Делија. Идеја свесно изабраног небеског царства, као значајнијег од земаљског, индиректно се провлачи у многим приликама; од баналних који се тичу навијачког ривалства - *Није срамота изгубити или добити батине на руке (ако се то деси). Битно је да си се храбро упустио у борбу, онако витешки. Као наши преци 1389. са Турцима.* (<http://www.delije.net/forum/>, приступљено 20.5.2013.), до оних који истичу значај заједништва насупрот индивидуалним вредностима. Теме о статусу Косова (у контексту условљавања Европске Уније) доводе се у везу са судбином целе земље и народа. У периодима када су оваква догађања актуелна, на форуму су учествовали коментари који поистовећују позицију тренутних српских политичара са позицијом кнеза Лазара, при томе сугеришући да би на њега требало да се угледају:

-Сада се ломи судбина нашег народа на Космету, а самим тим и читаве Србије. Ово је дилема коју је и сами Свети Кнез Лазар и читава Србадија са њим имала уочи чувеног боја – да ли да се одрекну земаљског и добију небеско, или да се одрекну небеског и онда царују у земаљском. (...) данас је питање Косово (част, образ, понос, постојанство, континуитет, достојанство) или ЕУ (гузица, јести, пити, обући се, путовати - обашка што је све то илузија да би се остварило, али узмимо да то заиста долази на тањиру). (<http://www.delije.net/forum/>, приступљено 20.5.2013.)

На питање како мисле да би требало решити питање Косова, навијачи припадници подгрупа одговарали су углавном паролама као што је "нема шта да се решава – Косово је срце Србије". Емотивни (афективни) и ирационални аргументи указују да Косово посматрају искључиво из угла његовог симболичког значења за српски народ, што је у складу са романтичарским култом нације који негују.

Национална историја за Делије представља један од највећих ауторитета што се осликава у честом спомињању историјских личности у аргументовању својих ставова, као и у прављењу паралела између догађаја из далеке прошлости (најчешће Косовске битке) и садашње ситуације. Доживљај нације Делија у највећој мери може се окарактерисати као конзервативан, међутим у случајевима идеализовања друштвеног система далеке прошлости (пре свега средњовековне Србије) прелази границе умерене и улази у домен крајње деснице.

Навијачи који су пристали на разговор, али и учесници на форуму сматрају здраворазумским и природним бити патриота или националиста, користећи ова два појма као синонине. Мада се често прожимају, патриотизам и национализам представљају различите појаве: прва означава приврженост политичкој заједници (држави) без обзира на етнички састав, а потоња приврженост етничкој групи (нацији) (Bakić, 2006: 259). Ако се у обзир узме исправно значење, у патриоте се може сврстати тек неколико испитаних старијих навијача који више нису припадници навијачких подгрупа. Остали испитани припадници Делија као и учесници на форуму далеко превазилазе просту лојалност према својој земљи. Њихови одговори и коментари одражавају национализам разних облика и интензитета, у зависности од теме и одлика самих навијача. Рутински национализам у смислу онога што Билиг назива банални национализам (Bilig, 2009) заправо је припрема за ситуације када је ”нација угрожена” и када наступа национализам у свом ужареном облику спреман за конкретну акцију.

Однос према Хрватима и Албанцима

Декларативно Делије национализам изражавају кроз љубав према свом народу, а не мржњом према другима. Ипак, сва њихова становишта прожета су јасном супротносту између ”нас” и ”њих” тј. пријатеља и непријатеља. Нетрпељивост према Албанцима и Хрватима је општеприхваћена уз разлике у интензитету непријатељства, као и начину његовог испољавања.

Најекстремнији су форумашаи чији ставови према ова два народа имају обележја крајњег шовинизма. Албанци се демонизују и ту разлика у мишљењима нема. Коментарима и сликама Албанаца које се постављају, читав народ се изједначава са терористима. На форуму се ради ”упознавања са непријатељем” постављају и видео записи албанских екстремних националиста, што додатно изазива гнев и потпирује националну мржњу и оних са умеренијим ставовима, па лако прелази границу крајњег национализма. Описи Албанаца иду од тога да су *ружан и глуп народ*, до оцена да су *закржљала нееволуирана раса, јединствена у својој одвратности и љигавости*. Као у случају величања српског народа, и за омаловажавање албанског тражи се научна основа. Њихово порекло се ниподаштава, а у ту сврху се цитирају поменути аутори (који говоре о пореклу Срба), укључујући и митрополита Амфилохија Радовића.

Међу учесницима на форуму нормализовано је и непријатељство према Хрватима (другачија мишљења не постоје), али се оно мање интензивно изра-

жава⁴. О Хрватима су доминантни коментари који ниподаштавају њихово порекло. Инспирисани поменутим делима о пореклу Срба, бројни учесници на форуму Хрватску сматрају поробљеним западним деловима српских земаља што проистиче из веровања да су Срби аутохтони народ на Балканском полуострву. Веровање да су Хрвати пореклом Срби је често на форуму. Као отпадници нације сматрају се највећим непријатељима.

- (...) свако ко је боравио макар и дан, два у поробљеним западним деловима српских земаља имао је прилику да бар у медијима види ту невероватну мржњу, (...) не постоји начин да ми њих вратимо међу нас и да поново постану оно што су били - СРБИ! (...) Највећи зликовци или једни од највећих међу њима јесу српског порекла... То су све Срби, брђани, и онда су временом заборављали ко су, и одједном прогласили себе Хрватима, измислили свој народ, па после и државу, а сад измишљају и свој језик. (<http://www.delije.net/forum/>, приступљено 20.5.2013.)

Исконско поимање нације кроз веровање да су Срби аутохтони народ на Балкану, представља основу за закључак да су и остали народи који живе на њему пореклом Срби. Доживљај нације као трансисторијске, првобитне и најважније историјске групе, веома је подложен националистичкој па и расистичкој идеологизацији и инструментализацији (Bakić, 2006: 234).

За испитане припаднике навијачких подгрупа непријатељство према Албанцима и Хрватима такође је подразумевајуће. Међу њима ипак има оних који нетрпељивост не усмеравају на сваког појединца.

- Шиптари који живе у Албанији може се рећи да су сви грозни људи. Сад ти који су се пре неколико година доселили овде, они су нормални дошли овде да не би били део тога, тако да њих могу да поштујем и будем с њима добар, али о људима из Албаније и са Косова Албанцима мислим све најгоре.

За разлику од форумаша који узрок своје мржње према Хрватима виде пре свега у њиховом пореклу, испитани навијачи подгрупа своје непријатељство објашњавају ратом из деведесетих година, али и мишљењем да Хрвати мрзе Србе. Иако мржњу према Хрватима прихватају као нормалну, неки од испитаних младих навијача, сматрају да је она наметнута од стране родитеља и медија.

- (...) нама је постављено одмах да ми мрзимо Хрвате, они нас, а ми потичемо од истог народа и на крају смо били и иста земља што значи да ми не треба да мрзимо једни друге. (...) Све је то крива политика, нити сам ја крив нити неко оданде ко је исто мојих година. Сад ми би се побили због нечега што се десило ко зна кад, а ми немамо везе с тим. Али тако је то. Ко је то поставио? Па у медијима, можда и у породици, људи свуда и тако.

У овом случају огледа се надмоћ општеприхваћених стереотипа над сопственим расуђивањем. Значајну улогу има чињеница да је међусобно вређање Срба и Хрвата на спортским манифестацијама уобичајени и очекивани образац понашања. Неке од навијачких песама насталих у време сукоба остале су и

⁴ Ово је разумљиво с обзиром на то да однос са њима није толико актуелан. У периодима када су актуелне теме везане за рат са Хрватском, као што је била ослобађајућа пресуда Хашког трибунала хрватским генералима, на форуму се интензивирају негативни коментари о Хрватима.

данас на обе стране, као део навијачког фолклора. Иако се певају без размишљања о значењу тих речи, њихов утицај на формирање односа младих навијача према Хрватима је неминован. На основу прикупљене грађе и анализе медијских садржаја у Србији и Хрватској, антрополог Иван Ђорђевић желео је да покаже колики је капацитет фудбала да више од две деценије после ратова у Југославији хомогенизује српску и хрватску нацију. У свом истраживању он закључује да национална температура није висока колико је била деведесетих, ипак фудбал је још увек прожет идеологијом национализма и у њему се најјасније испољава и репродукује (Ђорђевић, 2015).

Однос према националним мањинама у Србији

Нетрпељивост према националним мањинама у Србији највише се односи на Муслимане (Бошњаке) и Роме. Учестало је становиште да Муслимани имају превелику слободу, и да су посебно заштићени. Вођа једне групе истиче да су превише благе казне за провокације навијача Новог Пазара заставом Турске и транспарентом “срце, бубрег, плућа живела жута кућа” на једној утакмици. *То ти довољно говори, колико они мрзе Србе, а то да толеришеш треба бити луд.* Међутим на питање да ли му смета скандирање или транспарент навијача Рада “нож, жица, Сребреница” одговорио је: *Није да их оправдавам, Радовици су посебна прича... али то ти је кад те неко изнервира. Како да се осетиш кад те неко у твојој земљи провоцира, наравно да нећеш да дозволиш, мораш да одреагујеш.* Стављање властите нације у повлашћен положај представља основ десног екстремизма: док се шовинизам новопазарских екстремних навијача оцењује као ничим изазван и агресиван, исти такав шовинизам изражен кроз провокацију навијача Рада сматра се одбрамбеним и самим тим разумљивим. Слична ситуација је и у односу према Ромима. Вођа једне од група објаснио је због чега мисли да имају превелика права у односу на Србе: *Сваки Циган има већа права него Срби. Треба да нам укину и Шенген због њих? Роми краду а деца са 13 година су већ наркомани. Нека добију куће немам ниста против, али прво ваљда Срби.*

Још јаснији пример расистичког дискурса види се у размишљању једног форумаша подстакнутог енглеским скинхедима расистима: (...) *колико је „домаћих пакистанаца“ како су некултурни, како се понашају и шта раде..Због истих тих „домаћих пакија“⁵, али и потурица из Новог Пазара којих је све више на школовању у Београду, Срби остају без посла јер су они јефтина радна снага која пристаје на све; у Србији послује 10.000 Кинеза, а ми имамо још увек доста незапослених, треба ли нам још неко!? (<http://www.delije.net/forum/>, приступљено 20.5.2013.)*

Према теорији етничког такмичења тамо где постоји неколико група, нетрпељивост ће посебно гајити чланови највеће или доминантне групе услед

⁵ “Паки” је расистички термин којим се називају људи пакистанског или јужноазијског порекла. Користиле су га британске хулиганске банде пре тридесет година када су малтретирале имигранте уз објашњење да им заузимају радна места, а данас се употребљава у политички некоректном сленгу.

моћи која потиче из њене многољудности (Bakić, 2006: 238). Делије се не залажу отворено за етничку и расну чистоту државе. Ипак, нетрпељивост извесног броја навијача према етничким мањинама и њихово доживљавање несрба (имиграната, странаца) као аутсајдера, може се окарактерисати као крајњи национализам. Изостајање солидарности према људима који деле сличне социјалне проблеме и истицање узурпирања ограничених ресурса⁶ додатно је подстакнуто стањем социјалне несигурности, економске кризе и сиромаштва.

На форуму постоје супротна мишљења о томе да ли тамнопути фудбалери или муслимани треба да играју за клуб. То је једна од тема у којој су различита мишљења заиста дозвољена. Већина мисли да у клубу треба да буду искључиво православни Срби. Овај крајње националистички став заснован на расизму објашњава се традицијом и тврдњом да је Звезда један од носилаца националног идентитета. Слична је ситуација и када је реч о самим Делијама; постоје различита мишљења о томе да ли је прихватљиво да неко ко није Србин-православац буде део ове навијачке групе. Они који се са тим не слажу ипак нису искључиви.

-Ако си Муслиман, што се мене тиче ниси пожељан, али као што видиш имамо и такве који се не оптерећују са политиком и за њих си прихватљив као "Делија". Једино што сам убеђен да нећемо стајати заједно на трибини.
(<http://www.delije.net/forum/>, приступљено 20.5.2013.)

Закључак

У оквиру (идејног) језгра навијачке групе Делије, нација је основни темељ осећаја сопственог идентитета и идентитета других. Узори из прошлости за њих представљају највиши ауторитет. Нацију посматрају углавном некритички, романтичарски и мегаломански. Од овог "идејног језгра" идеја одступају многи припадници навијачке групе али више у погледу интензитета истих тих идеја или начину њиховог аргументовања, него у смислу суштински другачијих ставова. У односу према другим нацијама постоје разлике у степену нетрпељивости. Најрадикалнији су учесници на форуму. У потпори својих ставова користе аутохтонистичке ауторе, као и садржаје са сајтова екстремне или умерене деснице. Млади испитани навијачи не умеју ни сами да објасне своје тврдње које се углавном свode на учестале фразе. Најблаже ставове имају старији навијачи који признају да су били далеко искључивији док су били млађи и припадали навијачким подгрупама.

Иако навијачке групе нису политичке организације, оне стварају погодне тле за ширење идеја које су готово увек десничарске. Зато не треба искључити могућност њихове активне улоге у политичким процесима усмереним ка јачању деснице, посебно имајући у виду тенденцију успона деснице у Европи, али и у земљама у окружењу.

⁶ Сличан антиимигрантски став данас је једна од основних одлика крајње десних странака у ЕУ. У оквиру тзв. "welfare chauvinism" оне траже државу социјалног старања, али само за беле хришћане.

Литература:

1. Anderson, Benedikt (1998): *Nacija: Zamišljena zajednica*, Plato, Beograd.
2. Bakić, Jovo (2007): „Radikalno ideološke-političke krajnosti savremene Srbije.” *Hereticus*, Vol. V / No. 2, стр. 31-66.
3. Bakić, Jovo (2006): *Teorijsko-istraživački pristupi etničkoj vezanosti (ethnicity), nacionalizmu i naciji*. Sociologija, V. XLVIII /No. 3, стр. 231-264. Bilig, Majkl (2009): *Banalni nacionalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd.
4. Gellner, Ernest (1998): *Nacije i nacionalizam*, Politička kultura, Zagreb. Đorđević, Ivan (2015): *Antropolog među navijačima*, Biblioteka XX vek, Beograd.
5. Kecmanović, Dušan (2004): *Racionalno i iracionalno u nacionalizmu*, Krug, Beograd.
6. Lalić, Dražen, Pilić, Damir (2011): *Torcida: Pogled iznutra*, Profil knjiga, Zagreb.
7. Milić, Vojin (1978): *Sociološki metod*, Nolit, Beograd.
8. Smit, Antoni D. (1998): *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd.
9. Hejvud, Endru (2005): *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Електронски извор:

1. Forum Delija-navijača Crvene Zvezde, <http://www.delije.net/forum/>

ORGANIZED SUPPORTERS OF F.C. RED STAR - DELIJE: THE UNDERLYING SENTIMENT TOWARDS THEIR NATION

Summary: Ever since football club Red Star's supporters established the organized fan group "Delije", they have been presenting themselves as guardians of national pride. In this study we investigated their attitude towards their own and other nations, as well as ideological foundations on which such relationships are based. The work is part of a larger exploratory research based on twenty interviews along with fan internet forum. Based on the collected material and data, it was concluded that loyalty to the nation plays quite a significant role in identity formation of the group; moreover, such loyalty is founded on an uncritical, romantic and megalomaniac understanding of the Serbian nation. Although "Delije" do not declare themselves as hostile towards other nations, they in fact place their nation and religion above others. Attitudes of some members of the fan group can even be classified as characteristic of the far right. However, there are noticeable differences among members in intensity of arguing their standpoints, depending on their position in the hierarchical structure of the organized group.

Key words: football fans, Delije, nationalism, nation

ПРЕДРАГ ТЕРЗИЋ*
ТИЈАНА ПЕРИЋ ДИЛИГЕНСКИ**
Институт за политичке студије
Београд

УДК 316.422:316.334.3
Монографска студија
Примљен: 12.04.2017
Одобрен: 11.05.2017
Страна: 417-430

МОДЕРНИЗАЦИЈА: ОДРЕЂЕЊЕ ПОЈМА И ПОЈАВНИ ОБЛИЦИ***

Сажетак: Док се у идејном смислу исходиште процеса модернизације налази у покретима просветитељства и рационализма, историјски посматрано модернизација започиње истовремено с настанком индустријализације и зачецима друштвене диференцијације. Класична теорија модернизацију одређује кроз развојну дихотомију традиционално-модерно, при чему се традиционално налази на нижем ступњу друштвено-историјског развоја. Насупрот овом схватању, теоретичари модернизацијског ревизионизма сматрају да поларизација друштава на традиционална и модерна у строгом смислу те речи није могућа.

Модернизација се може проучавати као друштвено-историјски процес, као теорија и као идеологија. По простору одвијања ради се о глобалном процесу, али се модернизацијске промене одигравају и на локалном, националном (државном) и регионалном (међудржавном) нивоу.

Према обухватности модернизација може да буде парцијална и глобална, према дубини, радикална и креативна или имитативна и фасадна, по смеру и актерима, аутономна и хетеромномна (зависна), демократска и ауторитарна, а у зависности од прихватања оних субјеката од којих зависи њено спровођење и на које утичу њени ефекти, постоји добровољна и принудна модернизација.

Кључне речи: модернизација, традиционално, модерно, класична теорија, модернизацијски ревизионизам

Увод

У настојањима да се објасни процес промена друштвених, политичких и економских система, настанка савремених начина комуницирања, брзине преноса и начина коришћења информација, корених процеса на глобалном пла-

* predragterzic@yahoo.com

** peric.tijana@yahoo.com

*** Овај рад је настао у оквиру пројекта 179009 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја

ну, али и промена свакодневних друштвених навика, у научним, стручним и лаичким круговима свакодневно се користи појам модернизације.

Модернизација, као свеprisутан процес промена различитих сегмената природе и друштва, може се проучавати у оквиру различитих научних дисциплина, у оквиру природних, друштвених и техничко-технолошких наука, а приступ притом зависи од теоријског полазишта, актуелности процеса, као и идеолошког становишта.

Појам модернизације

Многи појмови у области политичких, али и других наука, објашњавају се супротностима у односу на њихов пар у одређеној дихотомији. Тако класична школа модернизације појам модернизације и модерног одређује на тај начин што истиче карактеристике и аспекте традиције и традиционалног у одређеној области, од науке, културе, уметности, политике, привреде, државне управе, образовања до свакодневних људских односа, да би онда истицањем супротности показала различитост карактеристика модерног у односу на традиционално у свим, или макар највећем делу, њихових аспеката. Главни представници ове школе су: Данијел Лернер (Daniel Lerner), Марион Леви (Marion Joseph Levy Jr.), Нејл Смелсер (Neil Smelser), Габријел Алмонд (Gabriel Almond), Ајзенштат (Shmuel Noah Eisenstadt). (Обрадовић, 1994: 410).

У идејном смислу исходиште процеса модернизације налази се у покретима просветитељства и рационализма. Модернизација започиње истовремено с настанком индустријализације и започињањем процеса друштвене диференцијације. За почетак процеса индустријализације (Прва индустријска револуција) узима се 1764. година када је Џејмс Ват изумео парну машину. Од тада долази до убрзаних промена начина привредне производње које доводе до настанка економског раста, индустријског развоја, али и до промена друштвених односа.

Појаве и процеси који се одигравају као део модернизацијских промена обухватају опадање стопа наталитета и морталитета, чиме се повећава удео радно способног становништва, раст социјалне и географске мобилности становништва, остварење високог степена урбанизације, јачање индустријских односа, појаву нових друштвених група, настанак модерног чиновништва и др. (Марковић, 1994: 14-17).

Смелсер друштвену модернизацију одређује кроз процесе социјалне диференцијације, поремећаја и реинтеграције. Он описује четири велике промене: од једноставне ка слојеној технологији, од некомерцијалне пољопривреде до комерцијалне агрокултуре, од руралне ка урбаној популацији, а као најбитнију промену наводи промену од употребе животињске и људске снаге до неживе снаге и индустријализације. (Smelser, 1966: 119-130).

И Парсонс наглашава значај друштвене диференцијације за модернизацију. Он у оквиру нео-еволуционистичке теорије одређује друштво као „онај

тип друштвеног система којем је својствен највиши степен самодовољности у односу на његово окружење, укључујући и друге друштвене системе“ (Парсонс, 1992: 16), а диференцијацију дефинише као „дељење јединице или структуре у друштвеном систему на две или више јединица или структура које се разликују по својим карактеристикама и функционалној важности за дати систем.“ Друштво Парсонс дели на четири подсистема (друштвене заједнице, подсистем одржавања обрасца, односно култура, државност, привреда), а примарне функције које се јављају у оквиру та четири подсистема су интеграција, одржавање образаца, постизање циља и прилагођавање. (Парсонс, 1992: 20).

Историјску, али и дифузну страну модернизацијских процеса наглашава Ајзенштат: „Историјски, модернизација је процес промена ка таквим типовима друштвених, економских и политичких система који су се развили у Западној Европи и Северној Америци од XVII до XIX века и онда се ширили на друге европске земље, а у XIX и XX веку на јужноамерички, азијски и афрички континент.“ (Eisenstadt, 1966: 1). Слично, дифузно, еволутивно и подражавајуће схватање модернизације налазимо и у Социолошком речнику у ком се модернизација схвата „као процес током којег неко неразвијено (не-западно) друштво поприма особине развијеног (западног) друштва.“ (Антонић, 2007: 330). С тим у вези, Клаус Офе примећује: „Шездесетих година, док је ово истраживање модернизације било у пуном замаху, концепти `модернизације` и `вестернизације` повремено су олако употребљавани као еквиваленти.“ (Офе, 1999: 18). Ова тенденција, међутим, постоји и данас.

Семјуел Хантингтон настоји да сабере карактеристике модернизацијских процеса на једном месту. Модернизацију тако одређује као револуционаран (наглашена супротност између традиционалног и модерног), комплексан (не може се свести на један фактор или једну димензију), системски (промене једног фактора изазивају промене у другим факторима), глобалан (потекла је из Европе, али је постала глобалан феномен), дуготрајан (траје више векова), фазан (сва друштва пролазе кроз суштински исте фазе), хомогенизирајући (сва традиционална друштва су различита, а модерна друштва су у основи слична), неповратан и прогресиван процес. (Huntington, 1971: 288-290).

Међутим, треба нагласити да је многе поставке класичне теорије модернизације касних шездесетих година XX века у сумњу довео део теоретичара унутар саме класичне теорије (тзв. теоретичари модернизацијског ревизионизма), а међу њима се истичу Џ. Гусфилд (Joseph Gusfield), М. Сингер (Milton Singer), Р. Бендикс (Reinhard Bendix), Лојд и Сузан Рудолф (Lloyd and Suzanne Rudolph), Ш. Ајзенштат (Shmuel Noah Eisenstadt), Џ. Хестерман (Johannes Cornelis Heesterman). Они су своју истраживачку пажњу коцентрисали на: 1. значење и корисност концепата традиције и модерности; 2. везу између модерности и традиције; 3. нејасност унутар концепта модернизације. (Huntington, 1971: 293).

Дефинисање појма модернизације класичних теоретичара кроз њено супростављање традицији имплицира постојање јасне и снажне друштвене поделе. Ипак, теоретичари модернизацијског ревизионизма сматрају да полариза-

ција друштава на традиционална и модерна у строгом смислу те речи није могућа, јер се истовремено у једном друштву одређене области људског деловања могу модернизовати, а да друге сфере одолевајући модернизацији остану готово непромењене (тзв. деформисана модернизација). Друго, модерно се неретко идеализује, а све оно што није модерно (идеално) проглашава се традиционалним. Треће, традиционална друштва нису статична. Четврто, традиционално је превише хетерогено да би се могло користити као аналитички концепт. Пето, постоји тенденција да се модерност одреди као вредност, при чему се све што је модерно истовремено одређује и као добро. Шесто, они доводе у питање разлике међу фазама у фазном схватању модернизацијских промена, истичићу да међу различитим фазама постоји више сличности него разлика. Седмо, модернизација није комплексан процес јер се суштинске промене дешавају само у једној сфери, а промене на другим пољима су само последица тих иницијалних процеса. Осмо, модернизација која се спроводи у незападним друштвима (Азија, Африка, Латинска Америка) је другачији процес који производи различите резултате у односу на западна друштва. Девето, модернизација није неповратни процес, већ је током времена прати много успона и падова. Десето, поставља се питање да ли се ради о прогресивном процесу, с обзиром да модернизација уништава људске, личне и духовне вредности. (Huntington, 1971: 293-298).

Наведена повезаност модернизације и напретка кроз истицање напретка као кључне карактеристике модернизацијских процеса доведена је у питање и угрожавањем животне средине, здравља људи и њихове безбедности услед модерних, али по социјалну и природну средину неодрживих процеса. Размишљање између модернизације и напретка може се нарочито приметити у многим сегментима данашњице, од ратова, еколошких експлоатација до социјалних неједнакости. У том смислу Улрих Бек говори о „светском ризичном друштву“, (Бек, 2011), док Ентони Гиденс у ризику с тешким последицама у периоду модерности убраја раст тоталитарне власти, слом механизма економског раста, пропадање природне околине (еколошка катастрофа) и нуклеарни сукоб или рат великих размера. Сва набројана одређења појма модернизације сажимају основне карактеристике процеса модернизације и мање или веће промене у односу на традиционално у различитим областима људског деловања и стваралаштва тражећи у њима заједничку нит, али се тиме не губи из вида да овај процес, поред заједничких особина, има и одређених специфичности у зависности од области испољавања, али и региона и земље, односно система који се модернизује, при чему битну улогу игра и време, односно временски период у коме се модернизација одвија.

Теоријско исходиште модернизацијских процеса

Као што је већ истакнуто класична теорија модернизацију одређује кроз развојну дихотомију традиционално-модерно, при чему се традиционално налази на нижем ступњу друштвено-историјског развоја. Кретање од традицио-

налног ка модерном у класичној теорији представља линеаран процес који се одвија искључиво у једном смеру: од ниске ка високој писмености, од мале ка великој друштвеној диференцијацији, малих прихода с великим разликама између њих ка великим приходима који се све више изједначавају, од ниског ка високом ступњу емпатије, од великих група сродника ка ужој породици, од непосредне комуникације до комуникације путем медија, од отворених сукоба до институционализованих компромиса, од мале ка већој дужини живота, од слабе до снажне мобилности, мале до велике политичке партиципације, затвореног до отвореног регрутовања политичких елита, од ниске ка високој продуктивности, од догматске, државне до секуларизоване религије, од ужег до националног осећања припадности, општих до специјализованих друштвених улога, од хомогених локалних до хетерогених група, неразвијене до развијене технологије, од аграрне и сировинске до индустријске и технолошке привреде. (Марковић, 1994: 12).

Како на друштвеном, класични приступ објашњава да се модернизацијске промене одигравају и на индивидуалном, појединачном нивоу. Традиционалан човек је пасиван, „он очекује континуитет у природи и друштву и не верује да човек има капацитет да мења или да контролише. Модеран човек, насупрот, верује у оба, могућност и жељу за променом и има поверење у способност човека да контролише промену како би постигао циљ“. (Huntington, 1971: 287). Први се представља као објекат деловања који се „мири са судбином“, док други постаје свесни субјект који настоји да промени свет.

Такозвани развојни приступ (a developmental approach), који настаје у оквиру класичне теорије, пружајући теоријски оквир за компаративна истраживања, модернизацију посматра као једносмеран и линеаран напредак од неразвијених ка развијеним друштвеним формама, а настаје у оквиру теорије еволуције и функционалистичких теорија. Теорија еволуције своју основу има у просветитељској традицији, а јавља се као последица индустријске и Француске буржоаске револуције. (Обрадовић, 1994: 412).

Помоћу науке и технике, индустријска револуција утиче на повећање продуктивности, економски раст и стварање нових производних односа, а Француска буржоаска револуција, на другој страни, почива на новим политичким и друштвеним принципима - братству, једнакости и слободи. Док прва има претежни утицај у сфери економије и на њој заснованим друштвеним односима, друга, стреми стварању либералних и демократских установа, првенствено има политички, али и шири друштвени значај.

Теорија еволуције подразумева да друштва у свом кретању од примитивних ка савршенијим формама развића прелазе одређене фазе, односно ступење. За Спенсера су то војна и индустријска друштва, Конт говори о теолошком, метафизичком и позитивистичком степену социјалног развоја, Вебер о харизматском, традиционалном и рационалном ауторитету, а Диркем о механичкој и органској солидарности. (Обрадовић, 1994: 412). Неразвијена подела рада у којој свако обавља све послове неопходне за функционисање друштва производи, по Диркему, механичку солидарност, а савршенија подела рада у

којој се појединци специјализују за одређене послове ствара јачу међузависност јер је тада за опстанак система неопходно да постоји сарадња великог броја особа које обављају различите друштвене улоге.

Једна од првих теорија у оквиру тзв. модернизацијске парадигме начињена је у делу Волта Ростова Фазе економског раста. Основна Ростовљева теза је да су све западне државе прошле исте фазе друштвеног развоја, а да по угледу на њих и земље Трећег света треба да напредују кроз исте такве ступњеве. Ростов разликује пет фаза развоја: традиционално друштво, фазу у којој настају предуслови за узлет, затим узлет, па пут ка зрелости (*the drive to maturity*) и доба масовне потрошње. У традиционалном друштву политичка власт је децентрализована, пољопривредна производња је на примитивном нивоу, а однос према спољном свету заснива се на ненаучним вредностима. У периоду када земља почне да користи тековине модерне науке, јављају се и услови за трећу фазу развоја, односно узлет. У фази настанка предуслова за узлет јавља се идеја економског прогреса, формирају се институције за развој капитала, на првом месту банке, а долази и до раста инвестиција, нарочито у области транспорта, комуникација и вађења сировина за извоз. У политичком пољу, ову фазу карактерише уједињење различитих региона под једном владом. Трећу фазу Ростов одређује као вододелницу. У њој започиње период технолошког побољшања који се комбинује с појавом економске и политичке елите, чиме економски напредак постаје важан друштвени циљ. Стопа инвестиција и штедње расте до 10 процената националног дохотка, а инвестиције у нове индустрије доживљавају велику експанзију. Док нове индустрије доносе приход који се улаже у даљи развој, пољопривреда постаје комерцијализована. Ростов сматра да када држава стигне у трећу фазу, њен развој постаје непрекидан. Тако се у следећој, четвртој фази модеран сектор проширује на целокупну економију. Чак 20% националног прихода се реинвестира, а производња расте брже од стопе увећања популације. Многи производи који су се до тада увозили, сада се производе у самој земљи. Ростов закључује да отприлике 60 година после узлета, држава постиже зрелост, која подразумева технолошке и предузетничке вештине да се произведе шта год се жели. Коначно, када већина људи потражује добра која премашују основне људске потребе за храном, простором за живот, одећом и обућом, држава стиже до последње фазе развитка, доба масовне потрошње. (Rostow, 1960).

Сматрамо да је заједничко за сва наведена схватања модернизацијских промена која се заснивају на теорији еволуције да: 1. сва друштва напредују од примитивнијих ка сложенијим формама организације; 2. свако од таквих друштава које је укључено у светску трговинску размену у одређеном тренутку започиње процес модернизације; 3. у процесу модернизације сва друштва нужно прелазе исте ступњеве развоја; 4. друштва на вишем степену друштвеног развитка представљају слику будућности оних друштава која су мање развијена, а мање развијена друштва приказују одређену етапу у прошлости „модернизованих“; 5. модернизација води ка једном типу друштва.

Идеалнотипски приказана линеарна и једносмерна путања социјалног напретка, усмерена од неравијености ка модернизацији која је општепримен-

љива на све друштва, не постоји. Без обзира о којој од теорија које заступају представници еволуционизма говоримо, може се наћи мноштво примера који практично дискредитују обавезност ступњевитог друштвеног развоја. Може се поставити питање да ли су данашња индустријска друштва превазишла војна као застареле и традиционалне претходнике на лествици развоја. Да ли су данашња индустријска друштва истовремено и војна, с тиме што је њихов војни моменат додатно појачан индустријским развојем оружја и других средстава, метода и техника за вођење ратова који сада добијају и нове димензије (медијске, психолошке и др.)? Да ли је Контова промена у идејној сфери, која подразумева различите начине којима људи објашњавају свет око себе, мора да обухвати сваког човека и све људе у једном друштву?

Са становишта практичне примене наведених теорија поставља се питање нужности преласка кроз сваку од развојних етапа које оне предвиђају. Тако је Марксова теорија дијалектичког материјализма предвидела да друштвено-економској формацији социјализма претходи капитализам, а да после социјализма настаје комунизам. Међутим, до социјалистичке револуције није дошло у државама развијеног капитализма, већ у царистичкој Русији у којој је превађавала пољопривредна производња. У Русији, као и у многим другим земљама које су следиле њен пример, дошло је, дакле, до прескакања читавог једног историјског степена друштвеног развоја.

На другој страни, поставља се питање постојања коначне етапе друштвеног напретка. Да ли се крајњи степен развоја опредељује у неком идеалном стању у будућности као што је то позитивистички степен социјалног развоја, односно успостављање комунизма, или се садашње стање проглашава последњом фазом напретка људског друштва у својој целисти? Одговор је негативан, јер процес напретка смењују фазе стагнације, али и назадовања која се дешавају и после успостављања „идеалног“ стања тако да коначна тачка друштвеног напретка може постати модернизацијска прошлост, при чему њен степен развојка може бити виши или нижи од тренутног стања.

Функционализам чини другу основу теорије модернизације. (Обрадовић, 1994: 412). Према функционалистима, друштва се налазе у процесу сталне размене с окружењем (input и output односи), а друштво постаје аутаркично, и то не уколико успе да функционише без потребе да врши размену са својом околином, већ уколико нађе начин да размене контролише у сврху обезбеђивања функционисања сопственог система. (Парсонс, 1992: 16). Сви чланови неког друштва треба да се понашају на одговарајући начин како би функционално и координисано деловање појединаца међу собом и појединаца с друштвом допринело функционисању читавог система.

Облици модернизације

Модернизација се може посматрати као друштвено-историјски процес, као теорија и идеологија. Као друштвено-историјски процес, она се одиграва у

одређеном простору (занатска радионица, држава, регион), у некој области (почетак индустријске производње, увођење државног обавезног система образовања) и у одређеном временском периоду.

Теоријско проучавање процеса модернизације омогућава формирање референтног оквира за изучавање процеса модернизацијских промена који служи као аналитичко оруђе за истраживање модернизације у појединачним областима или на нивоу одређених друштвено-политичких система.

У трећем од наведених схватања модернизација се приказује као идеологија. У свом идеолошко-програмском виду, модернизација је део идеологија и програмских докумената политичких субјеката (политичких партија, покрета и др.), државе и њених органа који се приказују кроз низ званичних државних докумената (дугорочни планови, стратегије и сл.) и других појединаца и група који модернизацију схватају идеолошки.

Многе политичке партије у својим програмима посредно или непосредно истичу залагање за низ модернизацијских тековина у области привреде (слободно тржиште, омогућавање приватне иницијативе), политике (опште право гласа, професионализација државне управе) и ширих друштвених односа. Тиме странке на једној страни показују прихватање већ остварених тековина модернизације, а на другој страни истичу своје залагање за усвајање неких модернизацијских новина.

За разлику од политичких партија и других политичких субјеката који учешћем у политичком животу настоје да остваре своје идеолошке поставке, поред осталог и у области модернизације, држава својим нормативним актима ствара могућности за остваривање модернизацијских промена, али и усмерава процесе модернизације у одређеном смеру. Познати су многобројни примери где је држава у форми званичне идеологије непосредно учествовала у спровођењу модернизације (петолетке у Совјетском Савезу, формирање чебола у Јужној Кореји, програм „четири модернизације“ у Кини, планска модернизација у ФНРЈ/СФРЈ и др.).

Модернизација према својој обухватности може да буде парцијална и глобална. Парцијална модернизација се односи на промене у оквиру само једне области или сфере човеког делања (нпр. модернизација индустријске производње, модернизација образовања), док глобална модернизација подразумева промене читавог система. Ипак, већина аутора глобалне теорије глобализације истиче да су модернизацијске промене у једној области иницијалне за наставак модернизацијских процеса, односно да су најважније. Тако Смелсер сматра најбитинијим промене који се дешавају у економској сфери (Smelser, 1966), док Аптер истиче индустријску сферу модернизацијских процеса (Apter, 1965).

Према дубини, модернизација може да буде радикална и креативна или имитативна и фасадна. По смеру и актерима, модернизација може бити аутономна и хетерономна (зависна), демократска и ауторитарна. (Матић, 2004:86, Ранковић, 1993: 693). „Аутономна модернизација је присутна ако се изводи на основу пројекта сопствене стратегије са доминантним ослоном на домаће ресурсе и актере... Хетерономна, зависна модернизација претпоставља добро-

вољну или принудну имплементацију туђих пројеката са доминантним ослоном на туђе ресурсе, капитал.“ (Митровић, 2004: 21). Прва подразумева ендогени модел, по коме се узроци друштвених појава налазе унутар система, док се хетерономна модернизација заснива на егзогеном моделу, наглашавајући значај спољних утицаја на актере друштвених промена.

Зависна модернизација се изводи под снажним модернизацијским утицајем произишлим из економске, политичке, војне или културне доминације друге земље или групе земаља. У данашње доба, овакви једносмерни утицаји неретко се испољавају као процеси „европеизације“ и „американизације“. Они настају у оквиру уврежене дихотомије Исток-Запад, према којој се западне земље налазе на вишем индустријском, друштвеном, политичком и културном степену развита у односу на незападна друштва и делујући на њих, с пристанком или без њега, утичу да ова друштва у различитим социјалним сегментима поприме контуре западних друштава. Зато се таква схватања модернизације често означавају као етноцентристичка.

И аутономна модернизација може имати демократски и ауторитарни облик. Демократска модернизација подразумева снажну подршку највећег броја значајних друштвених актера (политичке партије, цивилно друштво, грађани) који се кроз демократску процедуру одлучују да ли ће да прихвате модернизацијске промене одређеног интензитета у некој социјалној сфери и временском периоду. Опсег подршке модернизацијским променама се креће од прости већине до базичног консензуса.

Спровођење модернизацијских промена може бити производ захтева који долазе из самог темеља друштвене структуре, од грађана који препознају потребе за модернизацијским искорак у некој сфери. Такав процес се често назива модернизација „одоздо“. Насупрот томе, становници неке земље уопште не морају да подржавају модернизацијске процесе које се у њој одвијају. Тада говоримо о модернизацији за коју се залаже и коју спроводи искључиво елита или владајућа класа, односно реч је о тзв. модернизацији „одозго“. (Ранковић, 1993: 693).

Модернизација, у зависности од прихватања оних субјеката од којих зависи њено спровођење и на које утичу њени ефекти, може да буде добровољна и принудна.

Модернизација је, по простору свог одвијања, глобални процес, али се може проучавати и на локалном, националном (државном) и регионалном (међудржавном) нивоу.

С обзиром да је модернизација процес, а не појава, она подразумева постојање низа догађаја који се одвијају у неком временском току. Тај ток времена може бити краћи или дужи. Док је модернизација западних земаља почела релативно давно, а процеси и фазе у оквиру ње су се одвијали у одређеним временским следовима, модернизацијски процеси у незападним друштвима су почели с великим закашњењем у односу на Запад. Они се у литератури најчешће проучавају у оквиру тзв. „модернизације неразвијених“ и „социјалистичке модернизације“. Заједничко за обе групе земаља, чија се модернизација

објашњава овим теоријама, јесте да су, у покушају да у развијености сустигну друштва Запада, „кашњења“ у модернизацијским процесима покушали да отклоне убрзаном модернизацијом која се спроводила „одозго“. Будући да социјална структура у највећем броју ових земаља није (била) спремна да прихвати велики број модернизацијских новина у различитим аспектима приватног и друштвеног живота, долази(ло) је до дисбаланса на оси традиционално-модерно између различитих социјалних сфера, али и у оквиру њих самих. (Ранковић, 1993: 696-697).

Социјалистичка модернизација, поред свог убрзаног ритма и спровођења „одозго“, има и читав низ других карактеристика које одударају од класичног западног типа модернизације. Прво, без обзира на различите типове у оквиру праксе социјалистичких друштава (реални социјализам, самоуправни социјализам, „социјализам са људском ликом“) и типова режима који су се мењали у различитим периодима развоја тих друштава (тоталитаризам, зрели тоталитаризам, ауторитаризам), у сваком од њих развијала се планска економија, а тржишни односи и приватно власништво над средствима за производњу нису постојали или су били ограничени. Друго, непостојање тржишне утакмице у економској сфери пратило је и непостојање политичког плурализма. И тамо где је постојала само једна партија и у земљама у којима је владала нека врста ограниченог политичког плурализма, једна партија је увек била доминантна¹. Треће, модернизацијски процеси спровођени у оквиру социјализма су после периода убрзане модернизације (нарочито у индустрији) исцрпљивали своје модернизацијске капацитете и доживљавали стагнацију која је напослетку водила краху читавог система. (Ранковић, 1993: 697). Четврто, кроз цео период овако схваћене модернизације, опстао је традиционалистички дискурс који је у јавној сфери само прикриван различитим идеолошко-политичким формама.

Такозвана модернизација неразвијених, као и различити облици „социјалистичке модернизације“, подразумевају интервенцију државе у привредној сфери путем великих привредних система. Међутим, у овом виду модернизације постоји приватно власништво у привредној сфери, а у друштвеној структури доминантно место заузима спрега државно-политичке и војне бирократије с предузетничком буржоазијом, економски раст се већим делом обезбеђује путем извоза, а у њему највећи део заузимају сировине и полуфабрикати, док у духовној култури преовладава традиционализам уз елементе ксенофобије. (Ранковић, 1993: 697).

Области испољавања

Уже схватање модернизацију своди на област научног и техничко-технолошког напретка, док шире схватање обухвата модернизацијске процесе који се одвијају и у другим сферама друштва (урбанизација, промене у образо-

¹ Ове партије су у склопу свог имена углавном имале епитете „комунистичка“, „социјалистичка“, „радничка“, „народна“.

вању, култури, политичкој сфери итд.). Док је прво схватање редуccionистичко и знатно сужава области у којима се модернизацијски процеси испољавају, друго разумевање, сабирањем поља где се модернизација догађа, доприноси бољем схватању карактеристика процеса модернизацијских промена заједничких за све, али и карактеристичних само за неке њене аспекте и тако даје добру основу за истраживања у тој области.

Предраг Ј. Марковић разликује привредну, друштвену и политичку модернизацију. (Марковић, 1994: 15-31). Тиме се, међутим, не исцрпљује приказ области дешавања модернизацијских промена, јер се такве промене одигравају у науци, уметности и другим значајним социјалним пољима, али и у животу појединаца кроз промену њихових навика, укуса, схватања.

Аутори који се баве питањима модернизације су бројни, али и међу њима постоје поделе не само на различите школе и схватања модернизацијских промена, већ многи од њих с посебном или искључивом пажњом изучавају модернизацијске промене у одређеним областима: у подручју религије Е. Блек, Р. Бела (Е. Black, R. Bellah), образовања Г. Алмонд, А. Андерсон, М. Халперн (G. Almond, A. Anderson, M. Halpern), економије Џ. Шпенглер, Е. Стели, В. Ростов (J.J. Spengler, E. Staly, W.W. Rostov). (Ранковић, 1993: 692-693).

Јасно је, дакле, да су модернизацијски процеси по простору дешавања и испољавања својих карактеристика веома широки. Логично се намеће питање повезаности оваквих промена у више области људског деловања, односно треба испитати да ли промене у једној области прате промене у другој. Да ли модернизацијске промене у једној сфери нужно производе модернизацију у неком другом пољу и да ли се почетак промена у само једном пољу може сматрати почетком модернизације неког друштва?

Већина класичних схватања модернизације су заснована на претпоставци да су друштвени процеси тако повезани да промена у оквиру једног аспекта производи линеарну промену у истом смеру и других димензија у оквиру неког друштва. За иницијалну капислу чијим деловањем долази до покретања модернизацијског точка у једном смеру, који даље неумитно производи модернизацијске промене у свим другим сегментима државе и друштва, узимају се различити догађаји. Најчешће се као почетак тако виђене модернизације историјски наводе процеси индустријализације и формирања националне централизоване државе. Сејмор Липсет у својој студији Политички човек тврди да економски развој доводи до раста зарада, повећања броја високообразованих и на крају, ширења демократије. Економски развој Липсет мери кроз неколико индикатора: 1. богатство; 2. ниво индустријализације; 3. ниво урбанизације и 4. удео образованих. (Lipset, 1960: 50). Ипак, ово Липсетово једнодимензијално истраживање зависности настанка демократског поретка искључиво од економског раста није се показало универзално применљивим у пракси, јер постоје богате, индустријализоване и урбанизоване земље (нарочито на Блиском истоку) које нису развиле демократске политичке системе.

Оваква схватања, заснована на тзв. домино теорији, погрешна су јер ниједан процес, ма колико био значајан, не може да произведе исте такве проце-

се, али ни процесе истог типа, у свим другим сегментима друштвеног, политичког, привредног, културног, научног живота. Модернизација може започети у некој области друштвеног живота (нпр. индустрија), а да социјална структура, култура или нека друга област, дуго времена одолевајући променама, очува традиционалне карактеристике. Традиција и модернизација могу паралелно постојати у оквиру неких друштава, „модерне и традиционалне црте нису увек супростављене једне другима, већ заједно и упоредо постоје не само у истим друштвима већ и код истих људи.“ (Марковић, 1994: 12).

Закључак

Модернизација представља дуготрајан, комплексан, системски процес корених друштвених и техничко-технолошких промена, који настаје и траје у једној или више различитих сфера људског деловања. Дуготрајност модернизацијских процеса у себе укључује и њихову фазност, при чему се поставља питање како утврдити да су се модернизацијски процеси у неком сегменту друштва догодили, односно да је нека област модернизована.

Индикатори којима се утврђује да ли је дошло до остварења модернизације су вишеструки, од којих се неки сматрају значајнијим од других. Неретко се као један од најважнијих индикатора модернизације узима раст бруто домаћег производа у некој земљи.

Међутим, иако овај статистички податак може бити значајан показатељ промена у економској сфери, за утврђивање ширих модернизацијских промена у друштву потребно је сагледати и друге индикаторе као што су: у привреди - степен индустријализације, технолошке иновације, стално повећање производње и потрошње, јачање спољне трговине, у политичкој сфери - секуларизација, стварање централизованог система власти независног од цркве, повећана партиципација грађана, демократизација, неповредивост политичких права и слобода, подела власти, а у широј друштвеној сфери - социјална и географска мобилност, потискивање патријархалне породице, урбанизација која се мери кроз проценат становништва који живи у градовима, а модернизацијска промена у тој сфери кроз смањење процента сеоског, а увећање броја градског становништва, специјализација и диференцијација друштвених улога итд.

Литература:

1. Antoniћ, Slobodan (2007): *odrednica Modernizacija, Sociološki rečnik* (ur. Aljoša Mimica, Marija Bogdanović), Zavod za udžbenike, Beograd.
2. Apter, David E. (1965): *The Politics of Modernization*, University of Chicago Press, Chicago.
3. Bek, Ulrih (2011): *Svetsko rizično društvo: u potrazi za izgubljenom sigurnošću*, Akademika knjiga, Novi Sad.
4. Gidens, Entoni (1998): *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd.

5. Eisenstadt, Shmuel N. (1966): „The Basic Characteristics of Modernization“, u: Shmuel N. Eisenstadt, *Modernization, protest and change*, Eaglewood Cliffs. Redni broj strana numerisan prema verziji dostupnoj na: http://www.europa.clionline.de/portals/_Europa/documents/fska/Q_2005_FS2-08.pdf, pristupljeno 11.1.2017.
7. Lipset, Seymour Martin (1960): *Political man: The Social Bases of Politics*, Doubleday & Company, INC, Garden City, New York.
8. Marković, Predrag J. (1994): „Teorija modernizacije i njena kritička primena na međuratnu Jugoslaviju i druge istočnoevropske zemlje“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd, god. I, sv. 1.
9. Matić, Petar (1993): „Politička modernizacija u eri globalizacije“, *Srpska politička misao*, Beograd, br. 1-4, 2004, str. 86; Miodrag Ranković, odrednica Modernizacija, *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd.
10. Mitrović, Ljubiša (2004): „Regionalni identitet i odnos aktera prema procesima globalizacije, regionalizacije i evrointegracije Balkana“, u: *Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu* (Preliminarni rezultati empirijskog istraživanja u jugoistočnoj Srbiji), Filozofski fakultet, Niš.
11. Obradović, Marija (1994): „Teorija modernizacije i modeli razvoja“, u: Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović (ured.), *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd.
12. Ofe, Klaus (1999): *Modernost i država*, Filip Višnjić, Beograd.
13. Parsons, Talkot (1992): *Moderna društva*, Gradina, Niš.
14. Ranković, Miodrag (1993): odrednica Modernizacija, *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd.
15. Rostow, W.W. (1960): *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge University Press, Cambridge.
16. Smelser, Neil: „The Modernization of Social Relations“, u: Myron Weiner (ed.), *Modernization: The Dynamics of Growth*, Voice of America Forum Lectures, Washington, DC.
17. Huntington, Samuel P. (1971): „The Change to Change: Modernization, Development, and Politics“, *Comparative Politics*, Volume 3, Issue 3.

MODERNIZATION: DEFINING THE CONCEPT AND ITS MANIFESTATION

Summary: While in the conceptual terms, the origin of the modernization process lies in the enlightenment and rationalism movements, historically, modernization begins simultaneously with the beginning of industrialization and the inception of social differentiation. The classical theory determines the modernization through the development dichotomy: traditional-modern, wherein the traditional is located at a lower level of social historical development. Contrary to this view, modernization revisionism theorists believe that the division of the society into the traditional and modern, in the strict sense of the word, is not possible.

Modernization can be studied as a socio-historical process, as well as the theory and ideology. It is a global process, as it takes place at the global level, but the modernization changes take place locally, nationally (state) and regionally (inter-state).

According to the coverage, modernization can be partial and global; according to the depth, radical and creative or imitative and facade; according to the direction and actors, autonomous and heteronomous (dependent), democrat and authoritative; and depending on

the acceptance of those subjects involved in its implementation and of those affected by its effects, there is a voluntary and forced modernization.

Key words: modernization, traditional, modern, classical theory, modernization revisionism

V

ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

ГОРАН М. ЈЕЛИЧИЋ*
МАРИНА Д. КОВИНИЋ**
Факултет за пословне студије
Београд

УДК 338:339.9
Монографска студија
Примљен: 17.04.2017
Одобрен: 12.05.2017
Страна: 433-449

ПРОМЕНЕ КОРПОРАТИВНОГ УПРАВЉАЊА ПОД УТИЦАЈЕМ ПРОЦЕСА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ МЕЂУНАРОДНЕ ПРИВРЕДЕ - СА ОСВРТОМ НА СРБИЈУ

Сажетак: У овом раду бавићемо се експанзијом и утицајем глобализације на светску привреду и последица насталих услед тога на корпоративно управљање. Са све већом глобализацијом тржишта, концепт корпоративног управљања добија на значају. Ослањајући се на Теорију заинтересованих страна покушаћемо да докажемо, да предузеће не сме да се посматра само као механизам задовољења интереса власника, већ свих заинтересованих стејкхолдера. Циљ рада је да укаже, да ефикасно корпоративно управљање доприноси одрживом економском развоју, умањује трошкове алокације капитала, повећава имовину компанија минимизира трошкове, значајно олакшава приступ тржиштима и на крају, доприноси позитивном имиџу и репутацији компанија.

Кључне речи: глобализација, корпоративно управљање, друштвена одговорност, Србија

Теоријски оквир

Процес глобализације карактерише почетак XXI века обликујући живот савременог света и доприносећи стварању савременог друштва. Процес глобализације одвија се наочиглед свих нас и дотиче интересе свих. Реч је о процесу који указује на све већу међузависност држава, о савременом феномену који ствара нове хипотезе за успешно пословање у међународним оквирима. Свет какав данас познајемо, није агрегација индивидуалних тржишта, већ систем међузависних тржишта, он постаје јединствено глобално тржиште и у складу са његовим укупним потребама пружа се могућност конципирања и организовања пословних активности. Тржишта која су раније затворена националним границама, сада постају отворенија. Као једна од главних особина глобализа-

* jagodina060@gmail.com

** marina.kovinic@dri.rs

ције је међузависност економија националних држава са светском привредом. Земље у свету повезане су у мултидимензијалну мрежу економских, социјалних и политичких веза. „Талас интеграција компанија широм света, крајем двадесетог века, показао је да се компанијама није добро управљало. Један од фактора многобројних светских економских криза је и глобализација финансијског тржишта капитала и његова дерегулација, што је такође последица слабости корпоративног управљања (Čolak-Mihalik, 2006)“. Процес корпоративног управљања у пракси, у Србији, везује се за корпоративно управљање у банкама. Постоје многобројни проблеми када говоримо о корпоративном управљању у Србији. На првом месту, треба указати на значај и предности корпоративног управљања, примењивати стандарде и примере добре праксе из развијених земаља, као и доношење и имплементација закона од којих се очекује да унесу ред у ову област. Следећи проблем је структура управних одбора као и систем награђивања чланова управног, али и надзорног одбора. Они нису увек добро дефинисани; недовољна едукација, вештине и искуство; надокнаде за извршне чланове често нису биле повезане са оствареним резултатима и степеном успешности (или их уопште нема); неадекватни системи компензација; неповерење инвеститора. Све до сада наведено, намеће неопходност за реформама система корпоративног управљања на глобалном нивоу, која захтева сарадњу најразвијених земаља, како би се кроз дефинисање општеприхваћених стандарда корпоративног управљања повратило поверење инвеститора и оживело функционисање тржишта корпоративне контроле. Узевши у обзир наведено, задатак и циљ корпоративног управљања је, да решава проблеме колективног деловања инвеститора и помирењем конфликтних интереса између различитих стејкхолдера.

Ослањајући се на Теорију заинтересованих страна (енг. *Stakeholder theory*) покушаћемо да докажемо, да предузеће не сме да се посматра само као механизам задовољења интереса власника, већ свих заинтересованих стејкхолдера. Овај модел развијен још почетком шездесетих година, и ова теорија добија на значају са појављивањем рада¹ у коме аутор тврди да „ако предузећа желе да буду успешна, морају да воде рачуна о свим односима који могу утицати или бити под утицајем остваривања циљева предузећа.“ У том смислу, заинтересоване стране представљају појединце или групе које могу да утичу на предузеће или предузеће утиче на њих. „Теорија заинтересованих страна наглашава значај развијања релација са свима који имају одређени интерес у односу на предузеће и обрнуто (Babić, 2010).“

Као што смо напоменули, централна тема ове теорије је да менаџери управљају предузећем водећи рачуна о циљевима свих заинтересованих страна. Основни задатак менаџера је да управља предузећем на начин који омогућава интегрисање интереса акционара, запослених, купаца, добављача, заједнице и других група како би се обезбедио дугорочан успех. Све ово резултира стварањем нове слике о томе како постићи дугорочни успех предузећа. „Главни

¹ Freeman, R.E. (1999). Divergent Stakeholder theory. *Academy of Management Review*, 24 (2), 233-236.

задатак је да се успоставе релације и задовоље интереси власника, запослених, потрошача, добављача, локалне заједнице, финансијских институција и других заинтересованих група, како би се остварио дугорочно одржив развој предузећа (Frooman, 1999: 191-205)“. Остали заговорници (Tricker, 2009: 229) ове теорије, сматрају да би „компаније требало да препознају одговорност према свима на које утичу одлуке или који утичу на њено пословање, а не само према власницима“. Успостављање ефективних релација са свим заинтересованим странама има већи значај од једноставне партиципације у одлучивању и контроли рада менаџера. Заговорници ове теорије, као основни задатак менаџера дефинишу усклађивање интереса акционара са различитим, често дивергентним интересима свих осталих заинтересованих страна.

Глобализација као феномен

У литератури се може наћи велики број дефиниција глобализације, утицајних и мање утицајних, као и апстрактних и конкретних дефиниција. Џозеф Штиглиц (*Džozef E. Stiglic*), даје веома једноставну дефиницију: „У основи, то је чвршћа интеграција земаља и народа света, до које се долази огромним смањивањем трошкова транспорта и комуникација, као и рушењем вештачких баријера за проток робе, услуга, капитала, знања и (у мањој мери) људи преко граница (Штиглиц, 2002: 23)“.

Поједини аутори глобализацију често представљају као феномен с краја XX века који се „најопштије дефинише као хомогенизација националних економија у јединствен економски систем (Миловановић, Веселиновић, 2009: 17)“. Мноштво ставова наглашава различите аспекте глобализације и различите ставове према том појму. Ипак, наглашава се постојење заједничке нити, односно заједничког именитеља који повезује сва тумачења глобализације. У последње време, преовладавају ставови, да је то процес који доводи до интензивирања односа између појединаца, организација и институција на глобалном нивоу. „Глобализација остварује велики утицај на све облике живота појединца и све облике његовог друштвеног повезивања, у многоне одређујући и њихову будућност (Dicken, 1998: 26-38)“.

Процес глобализације обухвата готово сва поља људске активности², али свакако да секао примарно поље истиче економија. Бројни тржишни сегменти пословних активности обухваћени су глобализацијом, од тржишта ресурса, до тржишта робе широке потрошње и индустријских производа. Свет кроз процес глобализације на микро и макро нивоу постаје динамично и флексибилно економско-политичко окружење и својеврсни ентитет, који не може и не сме да проузрокује потпуно отуђење националних привреда као макро целина.

²Глобализација и транзиција коју Србија никако да заврши, условили су неравномеран развој, и као резултат имамо велике миграције на релацијама село-град, тј. кумулативни раст на једној страни (градови) и кумулативно заостајање (села) на другој страни (Дашић Д. Регионализација у функцији одрживог и равномерног развоја Србије, У: Вера Вујић (ур), „Наука и слобода“ Књига 9, том 2/2, Филозофски факултет Пале, Универзитета Источно Сарајево, 2015, 1101-1117

„Економски аспект посматрања и економска наука своју пажњу су усмериле ка следећих пет праваца: финансијска глобализација; стварање глобалних транснационалних корпорација; регионализација економије; интензивирање светске трговине и њена либерализација; тенденције конвергенције (Лековић, 1999: 127-142)“.

Карактеристично обележје глобализације огледа се у све већој међузависности националних економија са светском привредом. „Тржиште је механизам за повезивање производње и потрошње у економском систему који се заснива на децентрализованом систему доношења одлука (Томић, Цветановић, Ђорђевић, 2008: 32)“. Скуп односа реализације вредности роба изван граница националне привреде, реализација у којој учествују купци и продавци из различитих економија је светско тржиште. Снажан импулс интернационализацији и глобализацији укупних пословних активности произилази из јачања међузависности у светској привреди, што доводи до дефинисања нових оквира комплексног интегрисања у међународне токове.

Међу најважнијим обележјима глобализације светске привреде је, интернационализација производње, односно вертикално и хоризонтално повезивање производних субјеката из различитих земаља. „Обележје овог процеса је и међународна специјализација коју карактеришу високи технолошки захтеви на свим нивоима, као и међузависност увоза и извоза, трансфери технологије, трансфери капитала и директних инвестиција, односно међузависност различитих нивоа глобализације. Овај процес посебно је интензивирану периоду 1980-их година и обухватила је широк круг земаља у свету. Тренд ка глобализацији, као и појава глобалних тржишта, пре свега су обележја протекле четири деценије (Douglas, Craig, 1997: 8)“. Темелјна економска, политичка и технолошка трансформација земаља широм света генерално почиње 1980-их година. „Дефинисање поменутих догађаја доводи се у везу са проналаском и употребом интегрисаних система информационе и комуникационе технологије, доминацијом неолибералних (неокласичних) економских стратегија и отвореним политичким системима у земљама у развоју као и у развијеним земљама. Ови фактори су међусобно повезани, тако да је револуција у саобраћају, комуникацијама и посебно информационој технологији убрзала економску глобализацију (Здравковић, Радукић, 2005: 23)“.

Процес глобализације сврстава се у категорију сложених феномена за које се често везују различити узроци. Заправо, сложени и комплексни феномени могу се само мултикаузално објаснити. Различити узроци настанка глобализације помињу се у зависности од тога какво се разумевање глобализације заступа (Ђурић-Кузмановић 2008: 19). Технологија је постала кључни фактор пословања и економског растаподстицаја процеса глобализације светске привреде. Изучавајући многе студије о феномену глобализације закључујемо да се светска конкуренција огледа у технологијама. До трансформације друштвено – економске слике земаља и региона дошло је услед настанка и експанзије информационих технологија и других генеричких технологија. Ове технологије довеле су до повећања конкурентности, продуктивности и квалитета у многим областима, и утицале су на сектор високих технологија.

Као значајан утицај глобализације светске привреде, економске интеграције карактеришу процес глобализације широм интеграцијом тржишта, роба, услуга новца и капитала у свету. Значајан стимуланс процеса глобализације светске привреде су економске интеграције. Сагледавајући наведене чињенице, глобализацију са економског аспекта можемо дефинисати као све ширу интеграцију тржишта, роба, услуга, новца и капитала у свету. Процесом глобализације још увек није обухваћен цео свет, али се глобализација из одређених центара брзо шири и елиминише и отклања све препреке које јој стоје на путу. Привреде које су некада биле подељене високим транспортним трошковима, вештачким баријерама у финансијама и трговини, сада су као резултат промена у економској политици и технологији повезане све гушћом мрежом економске међузависности. Ова економска револуција, појавила се тако изненада код нас да се темељно гранање њеног утицаја на раст, расподелу прихода и богатства, као и утицај на моделе понашања у светској трговини и финансијама тек назире.

„У процесу глобализације, основни извори привредног раста и структурних промена унутар саме националне економије јесу међународна трговина, конкуренција и технолошки прогрес (Ђурић-Кузмановић 2008: 19). Економски аспект глобализације укључује општу либерализацију трговинских и финансијских активности, општу дерегулацију у смислу минимизирања активности државе и приватизације државних функција и услуга, појаву нових актера на међународној сцени са стално растућим утицајем на међународне економске односе. Они који подржавају процес глобализације, истичу да међународна економска интеграција има кључну улогу за сиромашне земље, Као позитивне ефекте наводе дерегулацију и либерализацију економског живота, подстицај тржишне утакмице, допринос порасту СДИ³ и повећан степен економске и политичке међузависности земаља.

У једном истраживању (Colier, Dollar, 2002) Светске банке (СБ), тврди се да глобализација представља моћну силу за смањење сиромаштва, зато што интегрисаније економије имају тенденцију ка бржем економском расту. Процеси интеграције доприносе смањењу јаза сиромаштва између развијених и неразвијених земаља. Сиромашније земље се укључују у глобално тржиште индустријским производима и услугама, повећава се мобилност радне снаге, повећава се продуктивност и сл. Позитивни учинци глобализације се огледају и у већој социјалној интеграцији, улагање у пратеће службе и инфраструктуру која треба да прати развојне трендове, већа пропулзивност и адаптивност малих и средњих предузећа, уједначавање услова и регулативе домаћић и страних улагања, светској глобалној кризи у еколошкој борби, повећаној интеракцији различитих култура, већим страним улагањима, већој доступности информација, већој слободи, једнакости и права, побољшању свих подручја људског живота и др.

Због учинака и све чешћих негативних последица глобализације у последње две деценије XX века и у првој деценији XXI века, многи осуђују глоба-

³ У даљем тексту стране директне инвестиције

лизацију, сматрајући да је она политички пројекат осмишљен од стране и у корист појединих интересних групација. Чињеница је да је заиста у интересу богатих – развијених земаља слобода капиталних трансакција између земаља и отвореност њиховог финансијског тржишта, док је у интересу сиромашних – неразвијених земаља да стандарди не буду уједначени, интернационализовани, пошто то у суштини значи да се прихватају стандарди богатих, који нису неопходно адекватни за сиромашне земље.

Међутим, поједини аутори (Giddens, 1999: 54) истичу „да нам је потребан „трећи пут“ у коме кључне вредности треба да буду једнакост, заштита слабих, слобода схваћена као аутономија, право уз одговорност, ауторитет уз демократију, космополитски плурализам и филозофски конзерватизам“. У том смислу, ефективно корпоративно управљање намеће се као неопходност.

Ефекти корпоративног управљања

Савремен облик глобализације треба да допринесе даљем свестраном развоју света и хуманизацији између људи и њихових заједница. Овакав приступ глобализацији треба промовисати у будућности. Наведени приступ треба да подразумева да цео свет и сви његови делови имају економске и све друге користи од ње. „До периода савремене глобализације, када је човечанство било подељено на преко сто посебних земаља, изгледало је као флота састављена од више од сто појединачних бродова. Свету је тада био потребан скуп правила који ће обезбедити да се ти бродови међусобно не сударају, као и олакшати њихову сарадњу на отвореном мору – уколико се за њу одреде (Mahbubani, 2015: 3).“

У том смислу, глобализам подразумева глобалну експанзију транснационалних корпорација, насталих хоризонталним и вертикалним повезивањем, које послују у више земаља и које су у власништву акционара из различитих земаља – неолиберализам. Критичари сматрају да је од 80-тих година XX века глобална доминација неолибералних идеја и праксе довела до тога да је економија заузела кључно место у друштвеним процесима, а то даље до дехуманизације, различитих видова отуђења и експлоатације људских и природних ресурса. Тако је капитал, у потрази за јефтиним ресурсима и нижим трошковима, напуштао земље са високим порезима – високоразвијене земље. Постоји и другачије мишљење (Vuletić, 2006), „да је основни разлог што крупни капитал напушта високоразвијене земље економске природе, одлази у подручја где га нема довољно и где је самим тим на вишој цени, и могућност оплодне капитала кроз масовну производњу у земљама у развоју“. У тржишним привредама, процес гашења, регионализација старих и отварање нових фирми је процес који омогућава раст и развој привреде и ствара шансе за остварење добити за оне инвеститоре који су адекватно обучени. Несолвентност и стечаји представљају део пословног и друштвеног окружења, а могу се посматрати из економског, правног, социолошког, културолошког, политичког, антрополошког аспекта, итд. Институција стечаја данас знатно превазилази оквире у којима је

оригинално замишљена – а кроз њу се преламају бројни интереси великог броја стејкхолдера (радника, дужника, поверилаца, локалних заједница, медија, државне бирократије итсл.), који неретко завршавају и у конфликтима; док данас такве ситуације представљају и шансе за остварење веома лукративних зарада за одређене инвеститоре. “У доба Велике депресије (Great Depression) крајем 1920-тих и почетком 1930-тих година пословни људи су након већих корпоративних неуспеха радије прибегавали самоубиству, него што су се одлучивали за подношење захтева за стечај. Међутим у последње три деценије такав став се фундаментално променио и данас се на стечај гледа као на редовну фазу развојног циклуса предузећа (Perić, 2016: 6)”.

Почетком осамдесетих година прошлог века, Сједињене Америчке Државе (USA) су прве почеле да уважавају вођење корпорације као један од великих проблема савремене економије. У Уједињеном Краљевству (UK), дискусија у вези са корпоративним управљањем је била стимулисана серијом скандала и неочекиваним колапсима корпорација у касним осамдесетим и раним деведесетим годинама. Почетак академских дебата о корпоративном управљању почиње са књига под називом „*The Modern Corporation and Private Property*“ из 1932. године. Такође, појављују се мишљења, да је раздвајање власништва и контроле условљено настанком корпорација релевантан економски проблем у теоријском и практичном смислу (Berle, Means, 1932: 8). Још од тада, проблематика корпоративног управљања је почела интензивно да се развија и добија све више на значају.

Не постоји јединствена дефиниција корпоративног управљања која се може применити на све ситуације и обухвата све правне системе. Разне дефиниције које данас постоје у великој мери зависе од организације или аутора, као и од земље и правне традиције. „Једна од многобројних дефиниција корпоративног управљања указује да „корпоративно управљање обухвата скуп односа између управе компаније, одбора директора, акционара и других заинтересованих лица.“⁴ Такође, „корпоративно управљање је процес путем кога се обезбеђује да компаније буду одговорне и да задовоље интересе различитих заинтересованих страна (Demb, Neubauer, 1992)“; „корпоративно управљање подразумева однос између менаџера, одбора директора и акционара, где менаџмент води предузеће искључиво у интересу акционара (перспектива акционара), док у ширем смислу менаџмент води рачуна и о другим стејкхолдерима предузећа и друштва уопште (Kostyuk, Braendle, Aprea, 2007: 8)“; “корпоративно управљање је процес помоћу којег власници и кредитори организације спроводе контролу и захтевају одговорност за ресурсе које су поверили организацији.“ (Gramling, Ramamoorti, & Bailey, 2003, p. 26). ; „корпоративно управљање се дефинише и као систем којим се компаније контролишу и усмеравају. При томе, полази се од чињенице да постоје власници капитала који су изузетно заинтересовани за пословање фирме и то кроз остварење резултата у виду профита који ће се усмерити било на дивиденде акционара било на развој предузећа (Tipurić, 2008).“

⁴ OECD Principles of Corporate Governance, 2004 Edition, стр. 8.

„Корпоративно управљање обезбеђује и структуру кроз коју се постављају циљеви друштва и утврђују средства за достизање тих циљева и праћење учинка. Добро корпоративно управљање треба да пружи одговарајућу стимулацију извршним руководиоцима и члановима одбора у друштву, како би следили циљеве који су у интересу друштва и акционара и омогућили ефикасан надзор, тиме подстичући друштва да ефикасније користе ресурсе“.⁵

С појавом првих корпорација и раздвајањем функција управљања и власништва, јавља се проблем усаглашавања сукобљених интереса, односно обезбеђивање менаџерског деловања у интересу власника и осталих стејкхолдера. Приступ корпоративном управљању од стране институционалних инвеститора се значајно разликује од приступа индивидуалних инвеститора, будући да су они подстакнути да врше детаљне анализе инвестиција, те тиме располажу са више информација. “Међутим, истраживања показују да нема јаког доказа о корелацији између перформанси фирме и процента акција у власништву институционалних инвеститора. Насупрот томе, очигледна је веза између промене менаџмента и лоших перформанси предузећа праћених високим финансијским левериџом (задужењем). Дакле, поред власника компаније, кредитори имају највећу улогу у дисциплиновању менаџера (Sredić, Serdar, 2012)“.

Основна сврха корпоративног управљања је максимизирање дугорочне вредности компаније кроз унапређење процеса стратегијског одлучивања, развој принципа и стандарда корпоративног управљања и примену механизма који ће штитити интересе власника. Добро корпоративно управљање представља полазну претпоставку успостављања повољне инвестиционе климе коју карактерише уређен правни и институционални оквир, развијеност финансијског тржишта, као и успостављање равнотеже интереса између менаџера као агената који управљају компанијом и њених власника као принципала, уз истовремено уважавање интереса свих заинтересованих страна и друштва у целини (Николић, 2014: 303).

Основна подела је на једномодни и двомодни систем корпоративног управљања. Једномодни смер корпоративно управљања брига за интерес и максимизирање добити акционара. Највећи утицај у доношењу одлука има већински акционар који поседује 51% акција или контролни пакет акција (највећи број акција) из чега произилази и доминантан положај при доношењу одлука. Двомодни систем корпоративног управљања, одликује нефлексибилност (мало простора за прилагођавање окружењу због великог броја закона), оснивање различитих одбора и већа популарност код инвеститора и акционара. Основни задатак модела је брига за интересе стејхолдера, односно инвеститора, банака и других финансијских институција које сусвој капитал повериле друштву.⁶

⁵ Korporativno upravljanje – priručnik, 2011, str.6, <https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/8a4d9300432fdc9b1fcfd384c61d9f7/CG+Manual+Serbian+SRB.pdf?MOD=AJPERES>, (децембар 2016)

⁶ О осталим моделима корпоративног управљања види: Ђурић, Ђ., (2016) *Корпоративно управљање са посебним освртом на грађевинске компаније у Србији*, докторска дисертација, Универзитет Џон Незбит, Београд. <http://naisbitt.edu.rs/wp-content/uploads/2016/08/Dokorat-Djuro-Djuric.pdf> (јануар 2017), стр. 66-74.

Узевши у обзир наведено, добро корпоративно управљање има вишеструки значај. „Када говоримо о привредним друштвима, ефикасно корпоративно управљање обезбеђује много лакши и бољи приступ свежем капиталу, што дугорочно имплицира већу конкурентност друштва. Примена највиших стандарда управљања смањује многе разлике својствене улагању у друштво. Поштовање стандарда доброг корпоративног управљања помаже и у побољшању процеса одлучивања, минимизира или у потпуности анулира корупцију“.⁷ На пример, руководиоци, директори и акционари вероватно ће брже доносити добре одлуке, уз бољу обавештеност, кад им структура управљања друштвом омогућава да јасно разумеју своје улоге и обавезе, и када су процеси комуникације регулисани на делотворан начин. Делотворни систем управљања треба да обезбеди усклађеност с применљивим законима, стандардима, правилима, правима и дужностима свих заинтересованих страна. Дobar систем корпоративног управљања олакшаће решавање корпоративних сукоба између мањинских акционара и акционара који контролишу друштво, извршних директора и акционара, као и између акционара и носилаца интереса. Истовремено, запосленима у друштву, добро дефинисан систем корпоративног управљања омогућава смањење ризика од личне одговорности.

Дакле, добро и ефикасно корпоративно управљање у развијеним друштвима која поштују правну регулативу, поштују транспарентност у свом раду, обезбеђује у пуном обиму обавезе инвеститора. Као резултат таквог понашања може се очекивати веће поверење јавности, као и позитиван имиџ и „goodwill“. Овакво поверење јавности и goodwill, неизоставно доводи до већег поверења потрошача, што омогућава максимизацију профита. Између осталог, позитиван имиџ или goodwill друштва, веома често има велику улогу при евалуацији вредности брендова. „У Србији проблем корпоративног управљања је дубок и ургентан. Предузећа у Србији су лоше вођена у поређењу са светским стандардима, првенствено због вишедеценијских неуспешних експеримената са различитим типовима власништва, почев од државног, друштвеног, па све до повратка провереном – ефикаснијем систему приватне својине и већ испробаним механизмима управљања приватним предузећима (Обрадовић, 2013: 1)“.

Недостатак искуства у области корпоративног управљања велика је препрека за развој привреде Србије. Нажалост, јаки, будни и независни корпоративни органи и даље су реткост, а њихови чланови често немају одговарајуће искуство и способност за обављање ових послова. Један од највећих изазова представља и успостављање квалитетног система унутрашњег надзора на свим нивоима пословања друштва и сагледавање његовог значаја за „рану дијагнозу“ и отклањање потенцијалних опасности за пословање друштва. Већина акционара који контролишу друштво истовремено су и генерални директори друштва и чланови одбора па су надлежни и за контролу његовог рада, а она друштва која раздвајају власништво и контролу често то чине само на папиру. Такође, проблем стварају и гломазне холдинг структуре. Велике пословне гру-

⁷ Јавни сектор у Србији је, нажалост и даље прича за себе, а када говоримо о приватном сектору главни проблем је на који начин натерати менаџере да раде искључиво у интересувласника, јер је било примера да менаџери понекад раде искључиво у сопственом интересу.

пације у форми холдинг друштва контролишу привредна друштва у већини привредних грана.

У Србији, власништво над капиталом и управљање капиталом, није раздвојено. „Као могућ разлог наведеноме, чињеница је да у Србији 41% власника предузећа има завршену средњу школу, док вишу или факултет има тек 19%. Посвећеност иновативном пословању у Србији није уобичајена, па тек свако пето предузеће пласира нов производ или услугу. Захваљујући ЕУ Фонду за иновациону делатност, само за годину ипо дана додељено је 4,7 милиона евра за 41 пројекат, где је око 40% пројеката сарађивало са академским институцијама и научноистраживачким организацијама (Dašić, Radosavljević, 2014: 90)“.⁸ Србија је мала земља, а самим тим и мало тржиште. Уколико наше компаније желе да буду конкурентне на глобалном тржишту, потребно је да се поспешује иновативност, да наши производи и услуге буду засновани на знању. Подстицај иновативности предузетништва, подршка истраживању и развоју у компанијама је основни услов подизања конкурентности наших компанија.

У претходних петнаест година дошло је до извесних промена које утичу на корпоративно управљање у Србији. Највећи део промена је у чињеници да је огроман број друштвених предузећа приватизован⁹, док је одређени број већих предузећа преузео страни капитал. Приватизација је изведена продајом 70% пакета акција једном инвеститору, што је утицало да структура и тип управљања буду у корист већинског власника који поставља и контролише менаџмент. Као доминантан проблем у Србији јавља се однос власник-власник односно како заштити мањинске акционаре од злоупотребе већинског власника уместо класичног власник-менаџер проблема.

Новим Законом о привредним друштвима који је донет у 2004. години, је неупоредиво боље регулисано питање компанијских права, а међу њима и корпоративно управљање. Овај закон је у складу са принципима корпоративног управљања ОЕЦД и директивама Европске уније. Међутим, неопходно је његово даље унапређење и пуна имплементација (види табелу 1). Корупција је свакако један велики проблем у компанијама и државним институцијама у Републици Србији. „Поједини теоретичари тврде, да када год потенцијалне користи од корупције превазилазе потенцијалне трошкове, тј када очекиване предности надмашују своје очекиване недостатке (комбинација могућа казна и шансе да буде ухваћен), онда појединци рационално бирају да буду корумпирани (Klitgaard, 1988; Rose-Ackerman, 1978)“.¹⁰

⁸ Такође види: Обрадовић, З. (2013) *Утицај власништва на квалитет корпоративног управљања у Србији*, Универзитет Сингидунум, Београд

⁹ „Све добре приватизације личе једна на другу, а свака неуспешна приватизација лоша је на свој начин“ Радуловић, Б., Стефан Д. (2014) *Студија Случаја: Приватизација у Србији*, Налед, Београд, стр. 16.

¹⁰ Корпоративна корупција у Србији је имала изразито плодно тле у систему опште друштвене имовине у коме менаџери могу да постану корумпирани прибављањем личне користи, јер над главом нису имали директног власника, већ власника свих, односно имагинарног власника...“ Обрадовић, З. (2013) *Утицај власништва на квалитет корпоративног управљања у Србији*, Универзитет Сингидунум, Београд, стр. 69

Табела 1: Индекс степена заштите инвеститора и имплементације корпоративног управљања (100–САД)

Србија	БиХ	Хрватска	Македонија	Словенија	Црна Гора
47,7	52,6	53,6	67	68	71

Извор: *EBRD Transition Report 2014, стр. 79. (www.ebrd.com)*

Важност развоја корпоративног управљања у Србији у наредном периоду произилази из, бар, још једног битног разлога – а то је потреба за унапређењем система финансирања предузећа како у Србији тако и у региону у целини. „Наиме, као што је већ добро познато, финансирање предузећа у Србији је отежано кроз деловање три кључна негативна фактора: (1) финансијска средства за реализацију значајног броја пројеката још увек нису расположива у критичној маси; (2) банкарски кредити у Србији су скупи и (3) око 80% свих кредита је индексирано у страној валути, што повећава ризик предузећа у погледу финансијских губитака у случају девалвације/депресијације националне валуте (што је већ случај у Србији). Да би се ове слабости делимично ублажиле, једна од идеја је да се у наредном периоду да већи значај финансирању предузећа кроз тржиште капитала (кроз емисију акција и корпоративних обвезница). Међутим, да би се ово остварило један од основних предуслова је управо унапређење корпоративног управљања предузећа која се налазе или ће бити листиране на берзи“.¹¹ Сматра се да нема успешног корпоративног управљања без јаких и стабилних институција у држави. Интегрисани приступ ових институција даје посебан подстицај корпоративном управљању, и у том смислу даје најбоље резултате. Влада Републике Србије, треба да обезбеди подршку реформама у корпоративном управљању. Централна институција тржишта капитала је берза. На берзи се тргује финансијским инструментима, тј. акцијама и другим хартијама од вредности. Након сасвим солидног почетка рада Београдске берзе у 2007. години, када је просечна дневна вредност промета износила и до 10 милиона евра, данашњи промети су вишеструко мањи. Комисија за хартије од вредности је регулаторни орган задужен за уређење, надзирање и унапређење финансијског тржишта.

Дакле, чињеница је да Србија остаје у квалитету корпоративног управљања односу на развијене земље. У предходном делу текста видели смо неке од узрока: законска регулатива, друштвено, културно, историјско наслеђе (дуг период комунистичког режима и концепта самоуправљања), односа власника и менаџера, и на крају, и тешкоћа да се тих навика ослободе. „Могућности побољшања корпоративног управљања су: промене легислативног типа, наставак и завршетак приватизације, јачање конкурентности на тржишту, фомулисање и усвајање кодекса доброг управљања, владавина права (доношење разумних закона и њихово поштовање, посебно функционисање правосудних органа, чија је сврха заштита закона, уговора и власничких права (Ђурић, 2016: 13)“.

Ефективна Интерна ревизија може обезбедити „континуитет процеса монито-

¹¹ Види више: <http://www.sef.rs/marketing-i-menadzment/unapredjenje-korporativnog-upravljanja-u-srbiji.html> (децембар 2016)

ринга, исправно процењивање, осигурање квалитета система и неопходне анализе, резултате процена и препорука менаџменту предузећа (Matarneh, 2011: 112-113)“. У једном истраживању (Ђорђевић, 2016: 228), значаја позиције интерне ревизије у систему корпоративног управљања у Републици Србији, закључено је да интерна ревизија заузима значајно место у систему корпоративног управљања. Међутим, од анализираних 38 компанија, само 7 компанија планира да уведе интерну ревизију у наредном периоду, што је свакако поражавајући податак.

Сходно основним теоријским импликацијама и развијеном истраживачком моделу, закључци емпиријског истраживања у Србији, као транзиционој економији која је још увек на путу развоја механизма корпоративног управљања, су само делимично у складу са полазним претпоставкама. Узроке треба тражити у чињеници да се модели корпоративног управљања тржишних економија не могу *a priori* применити у транзиционим земљама које се по карактеристикама и степену развијености правног и економског система битно разликују. Развој модела и механизма корпоративног управљања, зависи од политичког и институционалног оквира земље, као и њених историјских и културних специфичности (Николић, 2014: 304).

У једном истраживању које је спроведено у Србији, а које је имало за циљ да идентификује кључне факторе који утичу не само на контролу менаџера, већ и на степен укључености управног одбора у процес стратегијског одлучивања. Утврђено је да „степен концентрације власништва утиче на степен заштите интереса власника и да висока концентрација власништва представља механизам заштите интереса већинског власника, што у потпуности одговара резултатима сличних истраживања спроведених у другим земљама. Међутим, по питању конфликта интереса између већинског и мањинских власника, као последице концентрације власништва, постоји неусаглашеност добијених резултата. Уочена одступања од теоријских претпоставки се могу објаснити чињеницом да се овакав став не може генерализовати, јер су сва предузећа у узорку са концентрисаном структуром власништва. Поред утицаја концентрације власништва на степен заштите интереса власника и контролу менаџера, потврђена је међузависност концентрације власништва и степена укључености управног одбора у процес стратегијског одлучивања (Николић, 2014: 305).“

Унапређење корпорацијског управљања данас се намеће као неминовност. Оно би требало, између осталог, да да значајан допринос и повећању економске ефикасности и тржишног привређивања, а наравно оно мора да уважава правно окружење, културни амбијент, традицију, власништво, као и друге структурне разлике. (Rstić, Zekić, 2016: 311). Корпоративног управљање, које је данас у примени у развијеним земљама, егзистира већ дуги низ година. Без обзира што је корпоративно управљање у Србији у почетној фази, представља новину и нема јако упориште у пословној пракси, а унапређењем постојећих, добрих решења и исправљањем уочених грешака и недостатака могуће је решење проблема. На институционалном и правном оквиру корпоративног управљања учињено је много, али се касни на пољу примене законске регулативе, нарочито на пољу ефикасне примене права, а ту кључну улогу имају пос-

ловна и судска пракса. На пример, у Србији ревизијски комитети нису заживели у пракси, што је пре свега последица слабог законског уређења и неразвијеног тржишта, за разлику од развијених земаља, где ревизијски комитети постају обавезни у функционисању свих корпорација. „Основни задатак ревизијског комитета јесте да обезбеди истинитост и објективност финансијских извештаја предузећа у интересу власника и јавности. Остваривање овог циља постиже се надгледањем финансијских контрола и надзором рада рачуноводства, финансија и функција интерне и екстерне ревизије. Ревизијски комитети се кроз комуникацију са интерним ревизорима, екстерним ревизорима и менаџментом уверавају у квалитет финансијског извештавања, управљање ризичним подручјима пословања и у поузданост система интерних контрола. Увођење ревизијских комитета би требало да доведе до повећања поверења инвестиционе јавности и власника капитала у финансијско извештавање (Lovte, 2014: 77-78)“.

„Да би процес корпоративног управљања био ефикасан, неопходно је у компанију уградити стратешке елементе: узорну управу, конструктивну и отворену корпоративну културу, ефикасну структуру управе и стандарде успешности менаџмента који су оријентисани ка стејкхолдерима. Ради тога, развијен је интегрални модел који омогућава да процеси селекције, праћења перформанси и награђивања менаџмента обезбеђују додатну вредност за све стејкхолдере. Основни елемент наведеног интегрисаног процеса су селекција, ревизија и feedback, награђивање и развој (Sredić, Serdar, 2012).

Закључна разматрања

Крај Хладног рата често се помиње као један од узрока настанка процеса глобализације. Свет је био подељен током трајања конфликта Исток-Запад, што је представљало изазов у сарадњи између појединих држава. У данашње време дешавају се велике промене у свету. Свет у чијем центру стоји национална економија и национална држава, мења се готово из темеља. Све је већи број држава које се одлучују за демократију и тржишну економију. Глобализација као процес интеграције светског тржишта пружа могућност економског раста. Пораст економских активности који превазилази националне границе доводи до пораста међународне трговине и пораста СДИ, до растућих и све разгранатијих токова тржишта капитала. Глобализација подстиче снажнију међународну поделу рада и ефикасну алокацију штедње, повећавајући тиме продуктивност рада, и директно животни стандард грађанина. Олакшан приступ страним производима омогућава потрошачима да се опредељују између све ширег спектра квалитетнијих добара и услуга по нижим ценама.

Узевши у обзир наведено, у последњој декади двадесетог века интензивирали су се процеси за унапређење и развијање владавине компанијама. Све више је законских и других регулатива путем којих се уређују начини на којима корпорација послује. Од земље до земље тежи се што таљнијем уређивању норми пословања. Свакој земљи је карактеристика другачије социјално,

етичко, политичко, економско окружење, па и компаније следствено томе послују у другачијим условима, што доводи до различитости њихових поступања у пословању. У пракси су се диференцирала два модела корпоративног управљања: једномодни и двомодни систем. Супериорност ни једног од њих није доказана. Слабост једномодног система се огледа у недовољној заштити права акционара и инвеститора и непостојању надзорног одбора као обавезног органа друштва. Са друге стране предности су: већа информисаност менаџера, тачна и прецизна расподела задатака и одговорности. Предност двомодног система је у успостављању надзорног одбора као независног органа друштва чија је улога да надгледа менаџмент и финансијско пословање компаније, док су слабости у мањку сарадње менаџмента и надзорног одбора у смислу недовољне информисаности менаџмента, неразвијеним каналима комуникације између менаџмента и надзорног одбора и сл.

У раду је утврђено лоше тренутно стање кад је у питању имплементација корпоративног управљања у Србији. Добро корпоративно управљање се заснива на принципима транспарентности, доступности, ефикасности, благовремености, поступности и тачности информација на свим нивоима, доприноси одрживом економском расту, јача ефикасност привредних друштава побољшању њиховог приступа свим врстама спољашњег финансирања. Повећање транспарентности у друштву иде у корист инвеститорима је им се тако пружа могућност да стекну увид у пословање и финансијске податке друштва. Систем корпоративног управљања може да одреди степен лакоће којим друштва могу да приступе тржиштима капитала. Друштва којима се добро управља погодна су за инвеститоре, а уливају и веће поверење кад је реч о способности да стварају приносе без кршења права акционара. Пословни субјекти који су се определили за високе стандарде корпоративног управљања обично су успешни у смањењу трошкова када се задужују и обезбеђују финансирање за пословање, те су тако у стању да смање цену капитала коју плаћају. То значи да чак и скромна унапређења у корпоративном управљању у односу на друге пословне субјекте, могу бити веома значајна за инвеститоре и могу довести до смањења цене капитала. На крају, основна препорука је већа улагања у образовни систем Србије од којег се очекује школовање кадрова неопходног за ефикасно корпоративно управљање компанијама у Србији.

Литература:

1. Andrić, M., & Krsmanović, B. (2009). *Uloga revizije u korporativnom upravljanju*. Zlatibor: Savez računovođa i revizora Srbije
2. Babić, V. (2010). Corporate governance in transition economies. *Teme*, 34, 555-568.
3. Berle, A., Means, G., (1932), *The Modern Corporation and Private Property*, The Macmillan Company, NY
4. Vuletić, V. (2006) *Globalizacija, Aktuelne debate*, Gradska, narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“, Zrenjanin
5. Giddens, A. (1999) *Treći put – obnova socijaldemokratije*, Politička kultura, Zagreb

6. Gramling, A. A., Ramamoorti, S., & Bailey, A. D. (2003). *Research Opportunities in Internal Auditing*. Institute of Internal Auditors Research Foundation.
7. Douglas, P., Craig, C.S., (1997) *Globalna marketing strategija*, Poslovni sistem Grmeč, Beograd
8. Dicken, P., (1998) *Global shift: Transforming the World Economy*, Paul Champan Publishing, London
9. Dašić D. (2015) Regionalizacija u funkciji održivog i ravnomernog razvoja Srbije, U: Vera Vujić (ur), „*Nauka i sloboda*“, Knjiga 9, tom 2/2, Filozofski fakultet Pale Univerziteta Istočno Sarajevo
10. Dašić, D., Radosavljević, N- (2014). „Brendiranje ideja u funkciji ekonomskog prosperiteta“, (Z. Čekerevac, Ed.) *FBIM Transactions*, 2master(2)
11. Demb, A. & Neubauer, F.F. (1992). The corporate board: Confronting the paradoxes. *Long Range Planning*, 25(3), 9-20.
12. Đurić-Kuzmanović, T. (2008), *Poslovno okruženje*, Alfa Graf, Novi Sad
13. Đurić, Đ., *Korporativno upravljanje sa posebnim osvrtom na građevinske kompanije u Srbiji*, doktorska disertacija, Univerzitet Džon Nezbit, Beograd, 2016
<http://naisbitt.edu.rs/wp-content/uploads/2016/08/Doktorat-Djuro-Djuric.pdf> (januar 2017).
14. Đorđević M, (2016) *Interna revizija u funkciji korporativnog upravljanja, doktorska disertacija*, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Nišu
15. *EBRD Transition Report 2014*, (www.ebrd.com)
16. Zdravković D., Radukić, S., (2005) „Posledice globalizacije i mogućnost za ostvarenje održivog razvoja“, *Ekonomске teme*, br. 1-2, Niš
17. Colier, P., Dollar, D., (2002) *Globalization, growth and poverty; building an inclusive world economy*, A copublication of the World bank and Oxford university press, Oxford university press, New York
(<http://catalogue.nla.gov.au/Record/3033797?lookfor=author:%22Dollar,%20David%22&offset=18&max=26> januar.2016)
18. *Korporativno upravljanje - priručnik*, 2011
(<https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/8a4d9300432fdc9b1fcfd384c61d9f7/CG+Manual+Serbian+SRB.pdf?MOD=AJPERES>, decembar 2016)
19. Klitgaard R., (1988) *Controlling Corruption*. Berkeley:University of California Press
20. Kostyuk, A., Braendle, U., Apreda, R., (2007), *Corporate governance*, Virtus Interpress, Ukraine
21. Lovre, I., 2014) Uloga i značaj računovodstva i revizije u korporativnom upravljanju, *Škola biznisa*, Broj 1, 69-79
22. Leković, V., (1999) Globalizacija svetske privrede – ključni faktori i nosioci, *Ekonomski horizonti*, 1-2/99, Kragujevac
23. Matarneh, G., (2011), Factors Determining the Internal Audit Quality in Banks:Empirical Evidence from Jordan, *International Research Journal of Finance and Economics*, Issue 73: 112-113
24. Milovanović, G., Veselinović, P.,(2009) *Globalizacija i tranzicija*, Ekonomski fakultet, Kragujevac
25. Mahbubani K., (2015) *Velika konvergacija—Azija, Zapad i logika jednog sveta*, CIRSD, Beograd
26. Nikolić J., (2014) *Interni mehanizmi korporativnog upravljanja kao determinanta strategijskog odlučivanja*, doktorska disertacija, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Kragujevcu
27. *OECD Principles of Corporate Governance*, 2004 Edition

28. Obradović, Z., (2013) *Uticaj vlasništva na kvalitet korporativnog upravljanja u Srbiji*, Univerzitet Singidunum, Beograd
29. Perić, M. (2015) *Ekonomski aspekti korporativnih bankrotstva i stečajnih procesa*, MBS, Beograd
30. Rstić, M., Zekić M., (2016), Korporativno upravljanje kao intelektualna svojina menadžmenta, *Tehnika – menadžment*, br 66 , 305-312
31. Radulović, B., Stefan D. (2014) *Studija Slučaja: Privatizacija u Srbiji*, Naled, Beograd
32. Rose-Ackerman S., (1978) *Corruption: A Study in Political Economy*, Academic Press, New York
33. Sređić, D., Serdar T., (2012) Model savremenog korporativnog upravljanja sa aspekta finansijskog upravljanja, *Financing*, br.3, 33-44
34. Savić, Lj., (2003) *Globalizacija kao svetski proces – perspektive*, Ekonomski fakultet, Niš
35. Tricker, B. (2009). *Corporate Governance: Principles, Policies and Practices*. Oxford University Press, Inc., New York.
36. Tomić, R., Cvetanović, S., Đorđević, M., (2008) *Osnovi ekonomije*, Alfa Graf, Novi Sad
37. Tipurić D, (2008) *Korporativno upravljanje*, MATE, Zagreb
38. Freeman, R.E. (1999). Divergent Stakeholder theory. *Academy of Management Review*, 24 (2), 233-236.
39. Frooman, J. (1999). Stakeholder influence strategies. *Academy of Management Review*, 24 (2), 191-205.
40. Čolak-Mihalik M., (2006) Korporaciono upravljanje i modeli korporacionog upravljanja, (http://www.ubs-asb.com/Portals/0/Casopis/2006/9_10/UBS-Bankarstvo-9-10-2006-Mihalik.pdf)
41. Štiglic, E. Dž., (2002) *Protivurečnosti globalizacije*, Ekonomija trećeg puta, SBM-h, Beograd

Остали извори:

1. <http://www.sef.rs/marketing-i-menadzment/unapredenje-korporativnog-upravljanja-usrbiji.html>

CHANGES IN CORPORATE GOVERNANCE PROCESS UNDER THE INFLUENCE OF GLOBALIZATION OF INTERNATIONAL BUSINESS - WITH REFERENCE TO SERBIA

Summary: In this paper, we dealt with the expansion and the impact of globalization on the world economy and the effects of a rigid corporate governance. With the increasing globalization of markets, the concept of corporate governance is gaining in importance. Relying on the theory of stakeholders we have proved that the company should not be seen only as a mechanism to satisfy the interests of owners, but all interested stakeholders. Effective corporate governance contributes to sustainable economic development, capital allocation reduces costs, increases property companies minimize costs, significantly facilitates access to markets and ultimately contribute to the positive image and reputation of the company.

In practice, to differentiate the two models of corporate governance: the one and bi-modal system. Superiority is not one of them has not been proven. The weakness of the single-mode system is reflected in the lack of protection of the rights of shareholders and inves-

tors, and the absence of the Supervisory Board as compulsory organ of society. On the other hand the benefits are: greater awareness of managers, accurate and precise distribution of tasks and responsibilities. Dvomodnog advantage of the system is to establish the Supervisory Board as an independent body of society whose role is to oversee the management and financial operations of the company, while the weakness in the lack of cooperation of management and supervisory board in terms of lack of information management, developing channels of communication between management and supervisory boards and the like.

As for Serbia, now it is bad state when it comes to the implementation of corporate governance in Serbia. Good corporate governance is based on the principles of transparency, accessibility, efficiency, timeliness, gradual and accurate information at all levels, contributes to sustainable economic growth, strengthens the efficiency of companies improving their access to all types of external financing. Increasing transparency in society in favor of the investors it offers the opportunity to gain insight into the business and financial data of the company. The system of corporate governance can determine the degree of ease with which companies can access the capital markets. Company that are well managed are suitable for investors, and inspire greater confidence when it comes to 'capacity to generate returns without violating the rights of shareholders. Businesses who have opted for high standards of corporate governance are usually successful in reducing costs when borrowing and provide funding for business, and thus able to reduce the cost of capital paid. This means that even modest improvements in corporate governance compared to other businesses, can be very important for investors and could lead to a reduction in the cost of capital. Finally, the basic recommendation is more investment in the education system of Serbia which is expected training of personnel necessary for efficient corporate management companies in Serbia.

Key words: globalization, corporate governance, corporate governance models, social responsibility, Serbia

МЕЛАНИЈА В. ЈАНЧИЋ*
Факултет за европске правно-
политичке студије
Нови Сад

УДК 347.65/.68:347.9
Монографска студија
Примљен: 23.03.2017
Одобрен: 18.04.2017
Страна: 451-465

ЗНАЧАЈ И УЛОГА ЈАВНОГ БЕЛЕЖНИКА У НАСЛЕДНОМ ПРАВУ СРБИЈЕ

Сажетак: Поновно увођење установе јавног бележништва у правни систем Републике Србије усвајањем Закона о јавном бележништву 2011. године, чија примена је одложена све до септембра 2014. године и који је до сада претрпео још неколико измена и допуна, довело је и до измена и допуна низа закона, укључујући и законе од значаја за наследно право, а то су Закон о наслеђивању и Закон о ванпарничном поступку. Успостављањем делатности јавног бележника прописана су и прецизирана његова овлашћења у оквиру којих обавља одређену врсту послова из области наследног права. Као најзначајнија новина у наследном праву Србије јесте делегирање надлежности у вођењу оставинског поступка односно расправљања заоставштине од стране оставинског суда, чиме би требало да се допринесе убрзању и поједностављењу обављања појединих радњи, као и самог поступка. У оквиру овог рада биће анализирана и овлашћења јавног бележника у наследноправним стварима предвиђена Преднацртом Грађанског законика Републике Србије.

Кључне речи: јавни бележник, јавнобележничко завештање, надлежност јавног бележника, солемнизација, смртовница, расправљање заоставштине, оставински поступак, наследно право

Увод

Поновним увођењем¹ установе јавног бележништва у правни систем Републике Србије² усвајањем Закона о јавном бележништву 2011. године, успостављена је делатност латинског типа јавног бележника. Сходно овом типу но-

* lanajancic@gmail.com

¹ Нормативно уређење јавнобележничке делатности датира још од 1930. године када је донет Закон о јавним бележницима Краљевине Југославије. Више о нормативном уређењу јавног бележништва у Краљевини Југославији видети у: Дракић Г. (2014) Нормативно уређење установе јавног бележништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевини Југославији), Зборник Правног факултета у Новом Саду, Вол. 48, бр. 4, стр. 201-215.

² Више о увођењу институције јавног бележништва у Републици Србији видети у: Živković V, Živković M. (2013) О uvođenju javnog beležništva u Srbiji, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, vol. 63, br. 2, str. 433-448.

таријата, јавни бележник је стручњак из области права на кога држава преноси одређена овлашћења и који поверену јавну службу обавља самостално и независно (Крешић, 2013:353). Примена Закона о јавном бележништву одложена је све до септембра 2014. године и који је до сада претрпео још неколико измена и допуна, довело је и до измена и допуна низа закона, укључујући и законе од значаја за наследно право, а то су Закон о наслеђивању (у даљем тексту ЗН) и Закон о ванпарничном поступку (у даљем тексту: ЗВП). Установа јавног бележништва је уведена и правно регулисана у великом броју правних система у Европи у циљу растерећења правосуђа, брже реализације права и успостављања правне сигурности, а као слободна професија има функцију превентивног правосуђа односно превентивну улогу на спречавању будућих спорова, пре свега у вези са уговорима (Мојовић, 2011:6). Успостављањем делатности јавног бележника³ прописана су и прецизирана његова овлашћења у оквиру којих обавља одређену врсту послова из области наследног права. Као најзначајнија новина у наследном праву Србије јесте делегирање надлежности у вођењу оставинског поступка односно расправљања заоставштине од стране оставинског суда, чиме би требало да се допринесе убрзању и поједностављењу обављања појединих радњи, као и самог поступка. У оквиру овог рада биће анализирана и овлашћења јавног бележника у наследноправним стварима предвиђена Преднацртом Грађанског законика Републике Србије.

Значај јавног бележника у наследном праву

Значај установе јавног бележништва се огледа и у наследном праву, пре свега у делу који се односи на вођење оставинског поступка, затим у надлежности за састављање тестаментa у нотарској форми као и поједине надлежности код деобе наследства и сачињавања уговора о доживотном издржавању и уговора о уступању и расподели имовине за живота.

Према Закону о ванпарничном поступку Републике Србије, суд може јавном бележнику поверити спровођење поступка за који је по закону предвиђена судска надлежност или пак, поверити предузимање појединих ванпарничних радњи под условима који су предвиђени овим законом⁴. Стога, суд не може поверити јавном бележнику спровођење поступака у статусним и породичним стварима, спровођење поступка за одређивање накнаде за експроприсану непокретност, вођење јавних књига и регистара за које је законом предвиђено да их води суд, састављање исправа за које је овим или посебним законом предвиђена искључива надлежност суда, као ни спровођење поступка за расправљање заоставштине када је за наслеђивање меродавно право стране државе⁵. Суд међутим, одлучује о целисходности поверавања спровођења по-

³ Више о еволуцији европског јавнобележничког права видети у: Салма Ј. (2012) Конвергенција европског нотаријалног права, Зборник Правног факултета у Новом Саду, бр. 2, стр. 47-58.

⁴ Закон о ванпарничном поступку Републике Србије, Службени гласник РС бр. 25/82 и 48/88, Службени гласник РС бр. 46/95 - др. закон, 18/2005 - др. закон, 85/2012, 45/2013 - др. закон, 55/2014, 6/2015 и 106/2015 - др. закон, чл. 30а, ст. 1.

⁵ Закон о ванпарничном поступку Републике Србије, чл. 30а, ст. 2.

јединих поступака и предузимања појединих процесних радњи из судске надлежности јавном бележнику⁶. Решење којим се одређује јавни бележник којем се упућује поверени предмет доноси председник суда, који је по закону надлежан да спроведе поступак односно да предузме поједину процесну радњу, а предмет се може упутити јавном бележнику чије се службено седиште налази на подручју тог суда⁷. Када поједине ванпарничне радње које се могу поверити јавном бележнику нису изричито предвиђене одредбама Закона о ванпарничном поступку, оцену о целисходности њиховог поверавања доноси сам судија (Станковић, 2016:331). Међутим, како би се избегле злоупотребе приликом одређивања јавног бележника, али и превелика оптерећеност одређених јавних бележника, законом је уређено да је суд дужан, ако на подручју суда има више јавних бележника, да им предмете додељује равномерно, према азбучном реду њихових презимена⁸. Јавни бележник је дужан да прихвати посао који му је поверен, а може да одбије да спроведе поступак који му је поверен, односно да предузме процесну радњу која му је поверена само када постоји разлог за његово искључење, односно изузеће или нека друга околност која га објективно спречава да прихвати поверени посао, док је суд који је донео решење о поверавању посла надлежан да одлучује о оправданости разлога за одбијање повереног посла⁹. Јавни бележник је приликом поступања по решењу о поверавању спровођења поступка или предузимању појединих процесних радњи у свом раду везан правилима која важе за поступак који му је поверен¹⁰. Поменути решењем суд истовремено одређује и рок у којем јавни бележник мора обавити поверени посао и врши надзор над његовим радом¹¹. Приликом вршења надзора над радом јавног бележника, суд може донети решење о одузимању повереног посла јавном бележнику ако јавни бележник ради на штету странака, ако им ствара сувишне трошкове, ако неоправдано одуговлачи поступак или када то налажу други оправдани разлози¹².

У поступку за расправљање заоставштине у Србији, надлежност јавног бележника се огледа пре свега у претходним радњама, а може бити овлашћен и за вођење комплетног оставинског поступка. Наиме, када се ради о предузимању претходних радњи, оставински суд, када прими извод из матичне књиге умрлих, доноси решење којим поверава јавном бележнику састављање смртковнице¹³. Оставински суд поверава састављање смртковнице јавном бележнику на чијем се службеном подручју налазило последње пребивалиште, односно

⁶ Закон о ванпарничном поступку Републике Србије, чл. 30а, ст. 3. Члан 30б, ст. 1. гласи: „Решење којим се јавном бележнику поверава спровођење поступка или предузимање поједине процесне радње доноси судија којем је додељен предмет”, а ст. 2: „Против решења којим се јавном бележнику поверава спровођење поступка или предузимање поједине процесне радње није дозвољена жалба”.

⁷ Закон о ванпарничном поступку Републике Србије, чл. 30в, ст. 1. и 2.

⁸ Закон о ванпарничном поступку Републике Србије, чл. 30в, ст. 3.

⁹ Закон о ванпарничном поступку Републике Србије, чл. 30г, ст. 1, 2. и 3.

¹⁰ Закон о ванпарничном поступку Републике Србије, чл. 30д, ст. 1.

¹¹ Закон о ванпарничном поступку Републике Србије, чл. 30ђ, ст. 1. и чл. 30е, ст. 1.

¹² Закон о ванпарничном поступку Републике Србије, чл. 30ж, ст. 1.

¹³ Закон о ванпарничном поступку Републике Србије, чл. 92, ст. 2.

боравиште оставиоца, а ако оставилац није имао пребивалиште, односно боравиште у Републици Србији, састављање смртовнице поверава се јавном бележнику на чијем се службеном подручју налази заоставштина или њен претежан део¹⁴. Јавни бележник, такође, има овлашћење да на основу одлуке суда врши попис и процену имовине умрлог, а попис и процену заоставштине може да врши приликом састављања смртовнице и без одлуке суда ако то тражи наследник или легатар¹⁵. Записник о попису и процени јавни бележник је дужан да достави како оставинском суду тако и сваком учеснику у поступку пописа и процене¹⁶.

Када се ради о привременим мерама за обезбеђење заоставштине а постоје околности које налажу нарочиту опрезност, ЗВП предвиђа да суд на чијем подручју је оставилац умро, суд на чијем подручју се налази заоставштина и јавни бележник којем је поверено састављање смртовнице доносе по службеној дужности решење да се имовина или њен део предају на чување поузданом лицу, решење да се готов новац, драгоцености, хартије од вредности, штедне књижице и друге важне исправе предају на чување суду или јавном бележнику на чијем подручју се налазе, као и решење о печатању оставиоачевог стана, појединих просторија у стану или других просторија које припадају оставиоцу¹⁷. Јавни бележник којем је поверено састављање смртовнице може одредити привремену меру за обезбеђење заоставштине све док не преда смртовницу оставинском суду¹⁸. Орган који саставља смртовницу провериће да ли је после умрлог остао писмени тестамент или исправа о усменом тестаменту и, ако јесте, тестамент који је завешталац оставио доставиће суду заједно са смртовницом¹⁹, при чему треба имати у виду да овлашћење за састављање смртовнице може имати и јавни бележник. Све претходно наведено се односило на надлежност јавног бележника у претходним радњама у поступку за расправљање заоставштине, међутим јавни бележник може под одређеним условима имати и надлежност у вођењу оставинског поступка.

Наиме, одредбама Закона о ванпарничном поступку је предвиђено да оставински суд, ако по пријему смртовнице утврди да је за наслеђивање меродавно право Републике Србије, може донети решење којим спровођење оставинског поступка поверава јавном бележнику, при чему, ако за то не постоје сметње, спровођење оставинске расправе може поверити и јавном бележнику који је сачинио смртовницу²⁰. Судија који поступа у конкретној ствари не мо-

¹⁴ Закон о ванпарничном поступку Републике Србије, чл. 92, ст. 3. Јавни бележник је дужан да потпуну смртовницу достави оставинском суду у року од 30 дана од дана када је примио решења којим му је поверено да саставља смртовницу (ст. 4), а ако јавни бележник није у могућности да прибави податке за састављање смртовнице, оставинском суду доставља смртовницу само са оним подацима којима располаже, износи разлоге због којих није могао да сачини потпуну смртовницу и наводи податке који би могли да послуже суду за проналажење наследника и имовине умрлог (ст. 5).

¹⁵ Закон о ванпарничном поступку Републике Србије, чл. 96, ст. 1. и 2.

¹⁶ Закон о ванпарничном поступку Републике Србије, чл. 99а, ст. 1.

¹⁷ Закон о ванпарничном поступку Републике Србије, чл. 102, ст. 1.

¹⁸ Закон о ванпарничном поступку Републике Србије, чл. 102, ст. 3.

¹⁹ Закон о ванпарничном поступку Републике Србије, чл. 105.

²⁰ Закон о ванпарничном поступку Републике Србије, чл. 110а.

же да донесе решење којим поверава оставинску расправу јавном бележнику који је већ био именован да поступа уколико постоје одређене сметње, а пре свега уколико утврди да нису испуњени услови за поверавање тог поступка јер се ради о правној ствари за коју није меродавно домаће, него страно право или му је спровођење поступка поверио суд на чијем се подручју не налази службено седиште јавног бележника (Станковић, 2016:326). Сметња за поверавање оставинског поступка може да се огледа и у томе ако је јавни бележник у међувремену умро или престао да обавља јавнобележничку делатност или кад постоје друге околности због којих он може да одбије да спроведе оставинску расправу, али и ако постоје разлози за његово искључење или изузеће, затим кад је привремено спречен да обавља јавнобележничку делатност, када је према њему покренут дисциплински поступак или је суспендован (Станковић, 2016:326).

Уколико се у току поступка за расправљање заоставштине установи да између странака постоје спорне чињенице од којих зависи неко њихово право, суд ће прекинути оставински поступак и упутити странке да покрену парницу или поступак пред органом управе, а ако међу странкама постоји спор о праву на легат или о другом праву из заоставштине оне ће се такође упутити на покретање парнице или поступка пред органом управе али без прекидања оставинског поступка²¹. Поставља се питање да ли је и јавни бележник овлашћен да одлучи о упућивању странака на поступак о решавању претходног питања, с обзиром на то да законом ово питање није прецизирано и изричито предвиђено (Стојановић Н, Видић-Трнинић, Ј, 2015:79). У домаћој правној литератури се истиче да јавни бележник у погледу одлучивања о претходним питањима има сва овлашћења која има и оставински суд (Станковић Г, Трговчевић-Прокић М, 2015:513) односно да је неспорно да је јавни бележник овлашћен да доноси све одлуке које се тичу претходних питања, укључујући и могућност да сам реши сва претходна питања које може решавати и оставински суд (Петрушић, 2016:530). Уколико на подручју основног суда још увек нема именованих јавних бележника или је суду познато да једини јавни бележник у конкретној правној ствари није у могућности да поступа због постојања разлога за његово

²¹ Закон о ванпарничном поступку Републике Србије, чл. 119, ст. 1. и чл. 120. Овако ће суд поступити ако су спорне чињенице од којих зависи право на наслеђе, а нарочито пуноважност или садржина тестаментна или однос наследника и оставиоца на основу кога се по закону наслеђује; чињенице од којих зависи основаност захтева нацивелог супружника и потомака оставиоцевих који су живели са оставиоцем у истом домаћинству да им се из заоставштине издвоје предмети домаћинства, који служе за задовољавање свакодневних потреба; чињенице од којих зависи величина наследног дела, нарочито урачунавање у наследни део; чињенице од којих зависи основаност искључења нужних наследника или основаност разлога за недостојност; чињеница о томе да ли се неко лице одрекло од наслеђа (чл. 119, ст. 2). Ако у наведеним случајевима не постоји спор о чињеницама, већ се странке споре о примени права, оставински суд расправиће правна питања у поступку за расправљање заоставштине (чл. 119, ст. 3). Ако се наследници споре било о чињеницама било о примени права, суд ће прекинути расправљање заоставштине и упутити странке да поведу парницу или поступак пред управним органом у овим случајевима: ако између наследника постоји спор о томе да ли нека имовина улази у заоставштину; ако између наследника постоји спор поводом захтева потомака оставиоцевих који су са њим живели у заједници да им се из заоставштине издвоји део који одговара њиховом доприносу у повећању вредности оставиоцеве имовине (чл. 121).

искључење на које је указао суду један од учесника, суд неће доносити решење о поверавању правне ствари јавном бележнику, иако би то у конкретном случају било целисходно, пошто би то могло да доведе до непотребног одуговлачења поступка (Станковић, 2016:333). Решење које је јавни бележник донео као повереник суда може се нападати правним лековима под истим условима и по истим правилима као да га је донео суд²². С обзиром на то да је оставински поступак врста ванпарничног поступка, у којем учесници поступка нису у спору и у којем се одлучује на основу неспорних чињеница, делегирање судске надлежности у поступку расправљања заоставштине на јавне бележнике чини се сасвим оправданим и широко прихваћеним у законодавствима. Има мишљења да се савремене тенденције се крећу у правцу успостављања надлежности новог правног режима јавних бележника у оставинском поступку на начин да целокупан поступак пређе у њихову надлежност (Кадиф, 2012:320).

Након поновног увођења установе јавног бележничтва у наследноправни систем Србије, уведен је и један нов облик завештања, јавнобележничко завештање, који је законски уређен као посебан облик завештања²³. У законодавствима појединих држава, попут Македоније, Црне Горе и Хрватске, завештање које сачињава јавни бележник није регулисано као облик завештања за чије би сачињавање важила посебна законска правила, него се то чини у складу са правилима која важе са сачињавање судског завештања (Македонија) или је предвиђено да јавни бележник може да сачињава судско завештање према правилима ванпарничног поступка или да по казивању завештаоца састави запис о завештању у складу са правилима која важе са судско завештање (Црна Гора), док је у Хрватској уведен облик јавног завештања као редован облик и који између осталих овлашћених лица, може да састави и јавни бележник (Видић Трнинић, 2015:209). Имајући у виду да се у наследном праву Хрватске више не регулише судско, конзуларно-дипломатско, бродско и војно завештање, законодавац се определио за увођење новог облика завештања у виду јавног завештања, које по својим обележјима представља симбиозу елемента судског и међународног завештања (Стојановић, 2011:33). Јавнобележнички облик завештања у српском праву сачињава јавни бележник у облику јавнобележничког записа²⁴, а ако се ради о тестаменту којим се располаже непокретностима онда њега може сачинити сваки јавни бележник независно од тога где се непокретност налази²⁵. Регулисање јавнобележничког завештања као посебног

²² Закон о ванпарничном поступку Републике Србије, чл. 30з.

²³ У наследном праву Србије, законски је предвиђено сачињавање следећих облика завештања: својеручно завештање (тзв. ологографски тестамент), писмено завештање пред сведоцима (тзв. алогографски тестамент), судско завештање, конзуларно завештање, међународно завештање, бродско завештање, војно завештање, усмено завештање и јавнобележничко завештање (чл. 84-111а Закона о наслеђивању Србије).

²⁴ Закон о наслеђивању Републике Србије, Службени гласник РС бр. 46/95, 101/2003 – одлука УСРС и 6/2015, чл. 111а. Јавнобележнички записи представљају исправе о правним пословима и изјавама које су саставили јавни бележници (Закон о јавном бележничштву Републике Србије, Службени гласник РС бр. 31/2011, 85/2012, 19/2013, 55/2014 - др. закон, 93/2014 - др. закон, 121/2014, 6/2015 и 106/2015, чл. 6).

²⁵ Закон о ванпарничном поступку Републике Србије, чл. 165, ст. 3.

облика завештања представља значајну новину у наследном праву, имајући у виду да би и ово овлашћење јавног бележника могло да допринесе додатном растерећењу судова, нарочито имајући у виду да је доказна снага јавнобележничког записа иста као да је сачињен у суду. Приликом сачињавања јавнобележничке исправе, дакле и јавнобележничког завештања, дужност јавног бележника је да странке поучи о садржини и правним последицама правног посла односно завештања²⁶, што доприноси већем степену правне сигурности странака и проширује могућност избора форме у којој завешталац изјављује своју последњу вољу по питању његове заоставштине у зависности од околности конкретнoг случаја. Одредбама ЗВП предвиђена је дужност јавног бележника да приликом састављања јавнобележничког записа о тестаменту поучи завештаоца о прописима којима се уређује право на нужни део, а ову обавезу такође има и судија приликом састављања судског тестамент²⁷. Ова одредба осликава још један вид поучавања странака од стране јавног бележника и представља позитивно решење, имајући у виду да многе странке немају знања о постојању и дејствима института нужног дела у наследном праву. Међутим, треба истаћи да Закон о наслеђивању и Закон о ванпарничном поступку у делу који се тиче наследног права немају усаглашену терминологију када се ради о тестаменту. У одредбама ЗН користи се термин завештање, док је у одредбама ЗВП заступљен термин тестамент, иако се у даљим одредбама истог закона користи термин завешталац, а не тестатор. Иако је ово само термилошка разлика која суштински не утиче на разумевање и квалитет ових одредаба, потребно је указати на ове разлике као и на потребу уједначавања терминологије у целокупном законодавству сваке земље. Важно је напоменути и да је одредбама о делимичној ништавости завештања прописано да су ништаве оне одредбе судског, конзуларног, међународног, бродског, војног и јавнобележничког завештања којим се нешто оставља судији, јавном бележнику односно овлашћеном лицу, као и брачним друговима, прецима, потомцима, браћи и сестрама тих лица, а ништаве су и оне одредбе писменог завештања пред сведоцима, судског, конзуларног, међународног, бродског, војног и јавнобележничког завештања којима се нешто оставља завештајним сведоцима, као и брачним друговима, прецима, потомцима и браћи и сестрама сведока²⁸. Значај ових одредби се огледа у спречавању евентуалних злоупотреба службеног положаја од стране судије, јавног бележника или овлашћеног лица при састављању тестамент²⁹ и коруптивних радњи које том приликом могу уследити.

Према одредбама ЗН, у завештању је могуће одредити једног или више извршилаца завештања, а то може бити било које лице које је потпуно пословно способно²⁹, што значи да то лице може бити и јавни бележник. У случају да завештањем није одређен извршилац или се извршилац завештања не прими те дужности, а по закону није обавезан на то, извршиоца може поставити и суд, ако нађе да је то неопходно, а нарочито ако је завешталац одредио налоге, ус-

²⁶ Закон о јавном бележничтву Републике Србије, чл. 84, ст. 1. тачка 8.

²⁷ Закон о ванпарничном поступку Републике Србије, чл. 183, ст. 5.

²⁸ Закон о наслеђивању Републике Србије, чл. 160, ст. 1. и 2.

²⁹ Закон о наслеђивању Републике Србије, чл. 172, ст. 1 и 2.

лове или рокове³⁰. Извршиоца завештања, дакле, може одредити сам завешталац у свом завештању, како би се старао да се завештање спроведе на начин како је то оставилац хтео или то може учинити суд односно јавни бележник када му је поверена надлежност у спровођењу поступка за расправљање заоставштине, ако је оставилац завештањем наложио оставинском суду да именује извршитеља завештања (Станковић Г, Трговчевић-Прокић М, 2016:306). Вршење ове функције представља вид правне помоћи странкама у оквиру јавнобележничке делатности, која представља додатни посао који јавни бележник не обавља у функцији јавног бележника, него као допунску делатност (Станковић Г, Трговчевић-Прокић М, 2016:306).

Када се ради о уговорима у наследном праву, у Републици Србији дозвољено је склопити две врсте уговора, уговор о уступању и расподелу имовине за живота и уговор о доживотном издржавању, који представљају строго формалне уговоре. Уговор о уступању и расподелу имовине за живота представља један од најпогоднијих правних инструмената за регулисање имовинских односа међу члановима најуже породице, а нарочито због тога што се имовина расподељује уз сагласност свих будућих уступичевих наследника чиме се спречавају односно елиминишу сви евентуални спорови између њих након смрти уступоца (Видић Трнинић, 2016:268)³¹. Код оба наведена уговора законом предвиђена форма закључења јесте форма јавнобележнички потврђене (солемнизоване) исправе, чије непоштовање повлачи њихову ништавост³². То значи да уговор може да сачини било које лице, а с обзиром на то да није прописана форма јавнобележничког записа поставља се питање да ли ове врсте уговора могу бити сачињене и од стране јавног бележника. Има мишљења да сачињавање било којег од ова два наведена уговора у форми јавнобележничког записа не би требало да утиче на њихову пуноважност, јер је форма јавнобележничког записа много строжија од форме *ad solemnitatem*, а овлашћења јавног бележника приликом сачињавања јавне исправе много шире одређена. У литератури се истиче став да исправу о уговору може сачинити било које лице, а то може учинити и јавни бележник на тражење једне или обе стране (Бабић, 2015:245). Међутим, ако би јавни бележник учествовао у састављању било којег од ова два уговора у строжијој форми него што закон предвиђа, поставило би се питање оправданости овакве радње јавног бележника, имајући у виду да би у том случају јавнобележничка тарифа била виша, а што би се косило са начелом савесности и поштења у раду, с обзиром на то да је јавни бележник дужан да обавља своју делатност у складу са прописима и начелом савесности

³⁰ Закон о наслеђивању Републике Србије, чл. 172, ст. 3. и 4.

³¹ Ауторка је вероватно омашком навела да се код уговора о уступању и расподелу имовине за живота имовина распоређује уз сагласност свих будућих уступичевих наследника, уместо уступичевих потомака као и брачног друга ако је уговором обухваћен и ако се са њим сагласио (чл. 183. ст. 1, чл. 189, ст. 1. Закона о наслеђивању Србије). То значи да за пуноважност овог уговора не захтева сагласност свих уступичевих наследника, већ искључиво његових потомака и брачног друга под условима предвиђеним законом. Ова врста уговора не може бити ни закључена са другим евентуалним наследницима, већ само између уступоца и његових потомака и уступичевог брачног друга.

³² Закон о наслеђивању Републике Србије, чл. 184, ст. 1. и чл. 195, ст. 1.

и поштења³³. Ово питање је нарочито од важности када се ради о неким странкама, чији положај због тога може бити злоупотребљен.

Приликом потврђивања односно солемнизације ових уговора, јавни бележник је дужан да уговорне стране упозори на то да уступљена имовина код уговора о уступању и расподели имовине за живота не улази у уступичеву заоставштину односно да имовина која је предмет уговора о доживотном издржавању не улази у заоставштину примаоца издржавања и да се њоме не могу намирити његови нужни наследници, о чему ставља напомену у клаузули о потврђивању³⁴. Све до поновног увођења установе јавног бележништва у Србији и измена и допуна Закона о наслеђивању од 2015. године, ова врста уговора је морала бити оверена од стране судије који је имао дужност да упозори уговорне стране на правне последице уговора, а сада је та надлежност делегирана на јавне бележнике. Међутим, како у правној теорији тако и у правној пракси поставља се питање да ли непоштовање прописане форме ових уговора у виду јавнобележнички потврђене (солемнизоване) исправе, као битног услова за њихову пуноважност, увек и у свакој ситуацији представља разлог за њихову ништавост (Тасић, 2016:293). Схватања по том питању су различита. Најпре, треба имати у виду да се уговор увек закључује ради остварења одређеног циља односно права и интереса, а ако је уговор извршен у целости, а странке нису тражиле његов раскид или поништај, онда се сматра да би било несврсисходно да се такав уговор поништи због недостатка форме, јер се у таквој ситуацији јасно види да недостатак форме није утицао нити имао негативне последице на положај уговарача (Сворцан, 1997:90). Супротан став се образлаже тиме да се због изричите одредбе о ништавости уговора услед непоштовања предвиђене свечане форме не може извршити таква конвалидација (Антић, 2014:352). Теоријски и формалноправно посматрано, друго схватање би било исправније, јер се услед присуства разлога за апсолутну ништавост сматра да правни посао никада није ни био закључен и да не постоји у правном животу, а законом нису предвиђени услови за конвалидацију као што је то предвиђено у случају рушљивости. У случају апсолутне ништавости одређеног правног посла, суд о томе води рачуна по службеној дужности. Поставља се питање да ли би јавни бележник могао, уз сагласност наследника, накнадно да изврши солемнизацију уговора ако су стране извршиле уговор у целости или у претежном делу и понашале се у складу са начелом савесности и поштења, а имајући у виду да оставински суд може да повери поступак за расправљање заоставштине јавном бележнику. Анализом одредаба Закона о наслеђивању које уређују форму за закључивање уговора у наследном праву чини се да оваква солуција ипак не би била могућа. Међутим, када се ради о уговорима које не уређује ЗН, могућа су одступања. Према Закону о облигационим односима Републике Србије, уговор за чије се закључење захтева писмена форма сматра се пуноважним иако није закључен у тој форми ако су уговорне стране извршиле, у целини или у претежном делу, обавезе које из њега настају, осим ако

³³ Закон о јавном бележништву Републике Србије, чл. 9, ст. 1.

³⁴ Закон о наслеђивању Републике Србије, чл. 184, ст. 2. и 3. и чл. 195, ст. 2. и 3.

из циља због кога је форма прописана очигледно не произлази што друго³⁵. Узимајући у обзир одредбе ова два закона, закључак је да у свим случајевима доживотног издржавања, осим оних који су уређени Законом о наслеђивању, треба признати правно дејство таквих уговора односно онда када конвалидација није штетна по друштвене интересе, али имајући у виду да ЗН за уговоре предвиђа свечану форму и изричиту одредбу о ништавости услед непоштовања и недостатка прописане форме, таква конвалидација не би била могућа (Антић, 2014:352).

Преднацртом Грађанског законика Србије, који је још увек у фази јавне расправе, за закључење ове две врсте уговора предвиђа се иста форма која је предвиђена тренутно важећим законом, а то је форма јавнобележнички потврђене (солемнизоване) исправе. Законом о наслеђивању је прописано да су уговор о наслеђивању, уговор о будућем наследству или испоруци и уговор о садржини завештања ништави³⁶. Међутим, у Преднацрту Грађанског законика Србије, предвиђа се алтернативно решење, којим би се дозволило склапање уговора о наслеђивању, којим би једно лице могло да остави своју заоставштину или један њен део у наслеђе сауговорнику. Треба имати у виду да би се ова врста уговора могла закључити само између супружника, као и у корист деце једног или другог супружника, њихове заједничке деце, њихових усвојеника или других потомака³⁷. Наиме, Преднацртом Грађанског законика је предвиђено да уговор о наслеђивању мора бити сачињен у писаној форми и оверен од стране судије који је дужан да пре овере прочита странкама уговор и нарочито их упозори да имовина која је предмет уговора не улази у њихову заоставштину и да се њоме не могу намирити нужни наследници, јер би у супротном био ништав³⁸. Преднацртом није предвиђена искључива надлежност судије, те овај уговор може сачинити и јавни бележник у облику јавнобележничког записа уз упозорење на правне последице закључења³⁹. Имајући у виду да је Преднацртом Грађанског законика за уговор о уступању и расподели имовине за живота, као и за уговор о доживотном издржавању прописана форма јавнобележнички потврђене (солемнизоване) исправе, разлика у односу на одредбе којом се регулише уговор о наслеђивању тиче се форме за пуноважност. Дакле, поставља се питање да ли би било целосходније да је предвиђена иста форма за све три врсте уговора у наследном праву, односно форма јавнобележнички потврђене (солемнизоване) исправе, уместо форме јавнобележничког записа која је Преднацртом ГЗ предвиђена само за уговор о наслеђивању. Питање је да ли је предвиђена надлежност судије код уговора о наслеђивању према Преднацрту ГЗ неопходна, имајући у виду да је позитивним

³⁵ Закон о облигационим односима Републике Србије, Службени лист СФРЈ бр. 29/78, 39/85, 45/89 – одлука УСЈ и 57/89, Сл. лист СРЈ бр. 31/93 и Сл. лист СЦГ бр. 1/2003 – Уставна повеља, чл. 73.

³⁶ Закон о наслеђивању Републике Србије, чл. 179-181.

³⁷ Преднацрт Грађанског законика Републике Србије, чл. 2776. Текст Преднацрта доступан је на http://www.paragraf.rs/nacrti_i_predlozi/260615-nacrt_gradjanskog_zakonika.html.

³⁸ Преднацрт Грађанског законика Републике Србије, чл. 2778, ст. 1. и 2.

³⁹ Преднацрт Грађанског законика Републике Србије, чл. 2778, ст. 3.

правом код уговора у наследном праву већ предвиђена надлежност јавног бележника, а не судије, што доприноси додатном растерећењу судова и ефикасности у поступању, а што и јесте смисао успостављања установе јавног бележництва. Дискутабилно је да ли је за обављање ове врсте послова неопходно да се ангажује механизам органа јавне власти, а нарочито да ли је искључива надлежност јавног бележника за састављање уговора о наслеђивању оправдана, имајући у виду да уговорне стране могу и саме да га сачине (нарочито ако поседују правничко образовање или се баве правничком професијом). Да ли ће одредба којом се легализују уговори о наслеђивању наћи своје место у правном систему Србије као једна од новина у наследном праву биће познато након завршетка јавне расправе, која је још увек у току. У правној доктрини се срећу заговорници увођења уговора о наслеђивању у позитивно наследно право Србије (Ђурђевић, 2009:210), што се чини оправданим, јер се тиме омогућава шири аутономија за регулисање међусобних наследноправних односа након смрти супружника.

Упоредноправном анализом наследноправних одредби у законима Републике Хрватске, Црне Горе и Босни и Херцеговини, долазимо до закључка да је у начелу опште прихваћена опредељеност законодавног органа да је уговор о наслеђивању ништав. Пример за одступање од оваквог става, што представља изузетак, наилазимо у одредбама новог Закона о наслеђивању у Федерацији Босне и Херцеговине, који је усвојен 2014. године. Наиме, и у законодавству Федерације БиХ је уговор којим неко оставља своју заоставштину или њен део свом сауговарачу или трећој особи ништав, међутим изузетак од ове одредбе представља допуштеност и правна ваљаност уговора о наслеђивању који је закључен између брачних или ванбрачних партнера, као и између будућих брачних партнера када је дејство уговора одложено до закључења брака⁴⁰. Законом о наслеђивању у Федерацији БиХ је, осим дефиниције ове врсте уговора и одређивања између којих лица овај уговор може бити закључен, регулисана и одређена форма и садржина уговора, затим начин престанка уговора и обавеза пријављивања закључења уговора у регистар тестамената и других правних послова. Стога, уговор о наслеђивању представља строго лични правни посао који могу закључити само потпуно пословно способне особе⁴¹. Обавезна форма закључења овог уговора јесте форма нотарски обрађене исправе којом приликом је нотар дужан да поучи странке о свим наследноправним последицама уговора, као и могућностима његовог раскида или опозива⁴². Када се ради о

⁴⁰ Закон о наслеђивању у Федерацији Босне и Херцеговине, Службене новине FBiH, br. 80/2014, čl. 125.

⁴¹ Закон о наслеђивању у Федерацији Босне и Херцеговине, čl. 126, st. 1. i 2.

⁴² Закон о наслеђивању у Федерацији Босне и Херцеговине, čl. 126, st. 3. i čl. 128. Нотарске исправе се према законодавству Федерације БиХ, Републике Српске и Брчко дистрикта БиХ сматрају исправе настале нотарском обрадом, нотарске овере и нотарске потврде (Закон о notarima Federacije BiH, Службене новине Федерације БиХ, br. 45/02, čl. 4, st. 2; Закон о notarima Republike Srpske, Службени гласник Republike Srpske, br. 86/04, 02/05, 74/05, 76/05, 91/06, 37/07, 60/06, 50/10, 78/11, čl. 4, st. 2; Закон о notarima Brčko distrikta BiH, Службени гласник Brčko distrikta BiH, br. 9/03, 17/06, čl. 4, st. 2). У сва три законодавна система, нотарски обрађене исправе, које је нотар сачинио у границама својих службених овлашћења у прописаној форми, имају пуну доказну снагу јавне исправе о изјавама датим пред нотаром.

садржини уговора о наслеђивању, уговорне стране се међусобно одређују за наследнике или једна страна другу одређује за наследника што ова страна прихвата, а уговором може бити обухваћена цела имовина или њен део, као и садашња и будућа имовина⁴³. Уговор о наслеђивању представља и најјачи основ позивања на наслеђе, с обзиром на то да има предност над наслеђивањем на основу тестаментa и закона, али се њиме не може отклонити примена одредаба о нужном наслеђивању⁴⁴, тако да и у овој ситуацији евентуални нужни наследници могу у току оставинског поступка остварити право на нужни део ако истакну свој захтев. Престанак уговора о наслеђивању могућ је споразумом уговорних страна, у случају ако брак престане разводом или поништајем односно уколико престане ванбрачна заједница, осим ако самим уговором није другачије предвиђено, затим услед мана воље приликом закључења уговора једна уговорна страна може да побија уговор, док једнострани раскид или опозив овог уговора није допуштен осим ако законом није другачије одређено⁴⁵. Међутим, уколико је наслеђивање једне стране уговором о наслеђивању било условљено испуњењем обавезе друге стране, уговор се због неизвршења може једнострано раскинути према општим правилима облигационог права⁴⁶. Постоји и могућност престанка уговора опозивом ако су након закључења уговора на страни једне уговорне стране испуњене претпоставке за искључење из наслеђивања или и пре тога, а друга уговорна страна за то није знала, онда друга уговорна страна може у законом прописаној форми, а то је форма нотарски обрађене исправе, извршити искључење из наслеђа, чиме се сматра да је извршила опозив својих располагања у уговору о наслеђивању, осим ако приликом искључења изричито не одреди да се искључење не односи на део обухваћен тим уговором⁴⁷. Надлежност јавног бележника је предвиђена као обавезна и искључива и у случају престанка уговора о наслеђивању. Наиме, уколико уговорне стране одлуче да уговор о наслеђивању раскину споразумом, он мора бити сачињен у форми нотарски обрађене исправе, што је такође законом прописана форма и у случају престанка уговора једностраним опозивом, јер је и тада уговорна страна која жели да опозове уговор обавезна да то учини у форми нотарски обрађене исправе, као и да то саопшти другој страни, јер у супротном опозив неће производити правно дејство⁴⁸. Нормирањем и омогућавањем закључивања уговора о наслеђивању, законодавство Федерације БиХ се приклонило системима који припадају германском правном кругу и следи савремени тренд у наследном праву у правцу употребе одређених супститута теста-

⁴³ Закон о nasljeđivanju u Federaciji Bosne i Hercegovine, čl. 127, st. 1. i 2. У ставу 3. је прописано да закључењем овог уговора није ограничена могућност располагања имовином за живота, а уколико су предмет уговора непокретне ствари у земљишној књизи се може извршити забележба забране отуђења или оптерећења.

⁴⁴ Закон о nasljeđivanju u Federaciji Bosne i Hercegovine, čl. 129.

⁴⁵ Закон о nasljeđivanju u Federaciji Bosne i Hercegovine, čl. 130.

⁴⁶ Закон о nasljeđivanju u Federaciji Bosne i Hercegovine, čl. 131, st. 1.

⁴⁷ Закон о nasljeđivanju u Federaciji Bosne i Hercegovine, čl. 131, st. 2. Такође ни особа која је недостојна за наслеђивање не може да стекне ништа на основу уговора о наслеђивању, док права друге уговорне стране остају непромењена (ст. 4).

⁴⁸ Закон о nasljeđivanju u Federaciji Bosne i Hercegovine, čl. 130. st. 1, 131, st. 3.

мента (Повлакић, 2013:279). Јавни бележник који је сачинио уговор о наслеђивању, као и његов раскид односно опозив, има обавезу да о томе достави податке у Регистар тестамената и других наследноправних послова, који води Нотарска комора Федерације БиХ⁴⁹. Регистар представља јавни уписник из којег се подаци пре смрти оставиоца не могу никоме ставити на располагање, осим оставиоцу или особи коју је он за то посебно овластио на основу нотарски оверене пуномоћи⁵⁰. Увођење ове врста регистра није непознато у упоредном наследном праву, па тако и Закон о наслеђивању Републике Хрватске (Хрватски уписник опорука)⁵¹, Закон о наслеђивању Црне Горе (регистар тестамената), као и наследноправно законодавство Словеније (Централни регистар тестамената односно у оригиналном називу *Centralni register oporok*) (Ријавец, 2010:127) познаје овај начин евидентирања завештања⁵². Међутим, у позитивном наследном праву Србије овакав начин евиденције и регистрације завештања предвиђен је искључиво као посебан регистар завештања односно регистар депонованих завештања које су сачинили јавни бележници⁵³, дакле није предвиђен централни регистар који би се односио и на остале облике завештања, а решење о централизованом регистру завештања се није узело у обзир ни приликом рада на одредбама Преднацрта Грађанског законика Србије.

Наследноправним одредбама у српском законодавству су предвиђена овлашћења јавног бележника и приликом уступања наследног дела пре деобе. Према томе, сваки наследник пре деобе може свој наследни део, потпуно или делимично, пренети само на санаследника, а прописана форма уговора о преносу наследног дела мора бити у облику јавнобележнички потврђене (солемнизоване) исправе⁵⁴.

Закључне напомене

Законско уређење делатности јавног бележника и делегирање надлежности са судова на јавне бележнике у стварима које се тичу наследног права требало би да допринесе значајном растеређивању судова у погледу решавања неспорних правних ствари и бржој и ефикасној реализацији права грађана. Ово се нарочито односи на случајеве када се јавним бележницима, као повереницима суда, пренесе надлежност у поступку за расправљање заоставштине (како за радње које претходе самом оставинском поступку тако и за вођење самог поступка), али и на случајеве када су законом овлашћени да врше солемнизацију уговора о уступању и расподелу имовине за живота и уговора о доживот-

⁴⁹ Закон о наслеђивању у Федерацији Босне и Херцеговине, чл. 132, чл. 124, ст. 2.

⁵⁰ Закон о наслеђивању у Федерацији Босне и Херцеговине, чл. 124, ст. 5.

⁵¹ Више о учествовању јавних бележника у регистрацији тестамената у Хрватској видети у: Ernst H, Josipović T. (2009) Javni bilježnici i javni registri, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, vol. 59, br. 6, str. 1136-1140.

⁵² Закон о наслеђивању Републике Хрватске, Народне новине, br. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, 33/15, чл. 68; Закон о наслеђивању Републике Црне Горе, Službeni list Crne Gore, br. 74/2008, чл. 120.

⁵³ Закон о јавном бележничтву Републике Србије, чл. 103, ст. 2.

⁵⁴ Закон о наслеђивању Републике Србије, чл. 231, ст. 1. и 2.

ном издржавању, а што је пре увођења установе јавног бележништва било у надлежности судова. Недостатак форме јавнобележнички потврђене (солемнизоване) исправе која је законом прописана код ове две врсте уговора повлачи правну последицу ништавости. У домаћој литератури се истиче да не постоји могућност конвалидације ни у случају да је уговор извршен у целости или у претежном делу, као што је то могуће код других облигационоправних уговора регулисаних Законом о облигационим односима. У наследно право Србије је уведен и нов облик завештања односно јавнобележничко завештање у облику јавнобележничког записа, за чије састављање је надлежан јавни бележник. Оваквим решењем је проширена могућност избора форме за сачињавање тестаментна будућим завештаоцима и уведен је виши степен правне сигурности имајући виду дужност јавног бележника да приликом састављања овог облика завештања да поучи завештаоца о прописима којима се уређује право на нужни део, као и обавезу да поучи странке о правном послу и упозори их на евентуалне правне последице предузимања тог правног посла.

Литература:

1. Antić O. (2014) Nasledno pravo – dvanaesto izdanje, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
2. Babić I. () Građansko pravo Knjiga 3 - Nasledno pravo, peto izmenjeno i dopunjeno izdanje, Službeni glasnik, Beograd
3. Vidić Trninić J. (2015) Uloga notara u sačinjavanju zaveštanja u uporednom pravu, Srpska politička misao, br. 4, Beograd
4. Vidić Trninić J. (2016) Ugovor o ustupanju i raspodeli imovine za života – teorijski i praktični aspekti u Dvadeset godina Zakona o nasleđivanju Srbije, Zbornik radova, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš
5. Drakić G. (2014) Normativno uređenje ustanove javnog beležništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevini Jugoslaviji), Zbornik Pravnog fakulteta u Novom Sadu, Vol. 48, br. 4, Novi Sad
6. Đurđević D. (2009) Uvođenje ugovora o nasleđivanju u srpsko pravo, Analiz Pravnog fakulteta u Beogradu, vol. 57, br. 2, Beograd
7. Ernst H, Josipović T. (2009) Javni bilježnici i javni registri, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, vol. 59, br. 6, Zagreb
8. Živković V, Živković M. (2013) O uvođenju javnog beležništva u Srbiji, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, vol. 63, br. 2, Zagreb
9. Kadić Lj. (2012) Uloga notara u ostavinskom postupku po pozitivnim naslednopravnim propisima Crne Gore, Strani pravni život, br. 1, Beograd
10. Krešić M. (2013) Zakon o javnim bilježnicima Kraljevine Jugoslavije iz 1930.: sudjelovanje javnog bilježnika u ostavinskom postupku – iskustva iz prošlosti, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, vol. 63, br. 2, Zagreb
11. Mojović I. (2011) Notarska javna izvršna isprava, Pravni život, br. 12, Beograd
11. Petrušić N. (2016) Režim rešavanja prethodnih pitanja u ostavinskom postupku u kontekstu načela efikasnosti u Dvadeset godina Zakona o nasleđivanju Srbije, Zbornik radova, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš
12. Povlakić M. (2013) Nadležnost notara u Bosni i Hercegovini, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, vol. 63, br. 2, Zagreb

13. Rijavec V. (2010) Uloga notara u građanskom pravu Slovenije, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, br. 1, Beograd
14. Salma J. (2012) Konvergencija evropskog notarijalnog prava, Zbornik Pravnog fakulteta u Novom Sadu, br. 2, Novi Sad
15. Stanković G, Trgovčević-Prokić M. (2015) Komentar Zakona o vanparničnom postupku, Službeni glasnik, Beograd
16. Stanković G. (2016) Poveravanje ostavinskog postupka javnom beležniku u Dvadeset godina Zakona o nasleđivanju Srbije, Zbornik radova, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš
17. Stanković G, Trgovčević-Prokić M. (2016) Upravitelj nasledstva u Dvadeset godina Zakona o nasleđivanju Srbije, Zbornik radova, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš
18. Stojanović N. (2011) Uloga javnih beležnika u naslednopravnim stvarima, Pravni život, br. 12, Beograd
19. Stojanović N, Vidić-Trninić J. (2015) Postupak za raspravljajanje zaostavštine u Srbiji, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Centar za publikacije, Niš
20. Svorcan. S. (1997) Raskid i poništaj ugovora o doživotnom izdržavanju po Zakonu o nasleđivanju iz 1955. godine u Ugovor o doživotnom izdržavanju (zbornik radova), Niš
21. Tasić A. (2016) Postupak u parnicama za poništaj ugovora o doživotnom izdržavanju sa osvrtnom na praksu Osnovnog suda u Nišu u Dvadeset godina Zakona o nasleđivanju Srbije, Zbornik radova, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš

THE IMPORTANCE AND ROLE OF PUBLIC NOTARIES IN SERBIAN INHERITANCE LAW

Summary: Re-introduction of the institution of public notaries in the legal system of the Republic of Serbia by adoption of the Public Notaries Act in 2011, which implementation was delayed until September 2014, has led to amendments of laws significant for inheritance law. Those laws are the Inheritance Act and Non-Contentious Procedure Act. By the establishment of this institute, public notaries are authorized to perform a specific type of work in the field of inheritance law. The most significant novelty in the inheritance law in Serbia is delegation of the competence in the conduct of probate proceedings by non-contentious court, which should contribute to higher efficiency and simplification of some legal actions and proceedings. In this paper the competences of public notaries in inheritance law matters according to the Draft Civil Code of Serbia are analyzed.

Key words: public notary, notarial will, solemnization, death certificate, probate proceeding, non-contentious proceeding, inheritance law

НЕБОЈША Д. ЈЕРИНИЋ*
ТОМО В. ОДАЛОВИЋ
Београдска пословна школа
Београд

УДК 316.624
Монографска студија
Примљен: 23.04.2017
Одобрен: 14.05.2017
Страна: 467-475

ПРОБЛЕМ ДЕФИНИСАЊА ПОЈМА И УЗРОКА КОРУПЦИЈЕ

Сажетак: Толико пута данас понављан појам корупције остаје неисцрпна тема међународне заједнице, државних органа, јавности, невладиног сектора и појединаца у свакодневном животу. У оквиру овог рада, колико дозвољава обим рада и капацитет његових аутора, покушаћемо да изложимо проблем дефинисања појма а тиме и узрока корупције. Проблем корупције, посебно је заступљен у свим глобалним и локалним друштвеним сферама од 1990. године, када су бројне међународне организације почеле да се баве политичким и економским активностима корупције, под лидерством Организације уједињених нација и Светске банке. У овом раду, аутори ће покушати да дају преглед основних и најзаступљенијих дефиниција корупције, као и нека међународна нормативна решења те домаћи нормативни оквир.

Кључне речи: корупција, дефинисање, међународне конвенције, домаћи нормативни оквир, неморал, институције система

Увод

Толико пута данас понављан појам корупције остаје неисцрпна тема међународне заједнице, државних органа, јавности, невладиног сектора и појединаца у свакодневном животу. У оквиру овог рада, колико дозвољава обим рада и капацитет његових аутора, покушаћемо да изложимо проблем дефинисања корупције. Сагледавање било које појаве, пре свега, подразумева дефинисање и објашњење појмова којима се означавају одређене појаве, а онда и сагледавање узрока настанка појаве као предмета који се опсервира и елаборира.

Џон Џеј Чапман, амерички есејиста, је у одговору на питање да ли је Јулије Цезар био лопов, написао: „Чисто финансијско непоштење (историјских личности) је од врло мале важности у историји цивилизације.” Џ. Џ. Чапман је изгледа заборавио да је неморал од Вавилона, Старог Египта, преко Библијске приче о Јудиној издаји Христа и кроз безброј случајева „чистог финансијског

* nebojsa.jerinic@bbs.edu.rs

непоштења”, до дана данашњег, у мањој или већој мери карактерисао људско друштво. У ситуацијама када је неморал постајао претежни облик понашања у друштву, доводио је сва велика царства до пропасти а и цивилизацију доведе где данас јесте. Заиста, неисцрпан број случајева корупције кроз историју, као облика неморалног понашања, говори о томе да је ова појава не само међународни већ и цивилизацијски проблем. Зато за корупцију можемо рећи да је готово иманентна људском друштву а свакако постаје ендемска и системска у последњим данима који су предходили пропасти великих империја иако су успешно и вишевековно доминирале светом (сетимо се само Вавилонског царства; Содоме и Гоморе, последњих дана Египатског царства, Римског царства и Византије, распада Отоманског, Аустроугарског и Руског царства). Проблем корупције, посебно је заступљен у свим глобалним и локалним друштвеним сферама од 1990. године, када су бројне међународне организације почеле да се баве политичким и економским активностима корупције, под лидерством Организације уједињених нација и Светске банке. (Ћирић, Ј., Бејатовић, С., Ћорђевић, Ђ., Матић, М., Мрвић-Петровић, Н., Шкулић, М., Орловић, А., 2014:11). Већина активности на међународном нивоу биле су усмерене на доношење норми којима се одређује феномен корупције преко описа кривичних дела и понашања која се могу сматрати коруптивним, као и на усмеравање развоја кривичнопроцесних механизма у супротстављању корупцији (Ћирић et al. 2014:11). Пре него што се позабавимо међународним стандардима и актима који су донети у циљу борбе против корупције, као и домаћим правим оквиром, задржаћемо се кратко на самом социолошко- политичком аспекту проблема, како бисмо боље разумели *de lege lata*, у којој сфери односа и какав је правни одговор међународне и локалне друштвене заједнице на овај проблем данас, као и размотрили *de lege ferenda*, какви друштвени односи и правни оквир државе могу и требају да буду.

Теоријско одређивање појма корупције

Етимолошки гледано корен речи корупција долази из латинског језика *corruptio*. Термин *corruptio* Макијавели преузима од Полибија и он је означава као „квалитет кварења власти”. У Енглеској појам корупције у осамнаестом веку, поред кварења власти, идентификован је и са подмићивањем (Антонић, Д., Бабовић, Б., Беговић, Б., Васовић, М., Вацић, З., Вуковић, С., Кавран, Д., Ивошевић, З., Мијатовић, Б., Стојановић, Б., Хибер, Д., 2001:9) С тога Оксфордски речник дефинише корупцију као непоштено или преварно понашање од стране оних који су на утицајном положају, које, као понашање, уобичајено укључује и подмићивање.¹ Милан Вујаклија у свом речнику реч корупција објашњава помоћу речи: поквареност, кварност, изопаченост, па чак и разврат. Речник Матице српске мито означава као новац или неку другу врсту вреднос-

¹ *Oxford English reference dictionary, Oxford University Press, 2008: „Dishonest or fraudulent conduct by those in power; typically involving bribery.”*

не ствари као дар, награду којом се неко (ко је обично на власти, ко има утицај), придобија да би удовољио даваочевој жељи (најчешће на непоштен, незаконит начин).

Вито Танци (Vito Tanzi), у раду из 1998. године под називом „Корупција широм света - Узроци, последице, обим и решења”,² поставља питање из ког разлога тек с краја двадесетог века међународна заједница у великој мери покреће питање корупције, те даје одговор кроз седам ставки, од којих су неки: слободнији, отворенији, демоноплизовани медији после пада источног блока, затим крај хладног рата, крах концепта планског тржишта итд.³ Танци не спори да је корупција одувек постојала али се задржава на, рекло би се, идеолошком становишту сагледавања узрока одједном горућег питања. Ипак он дефинише корупцију, ван идеолошког становишта и то на следећи начин: „Корупција постоји уколико дође до намерног нарушавања принципа непристрасности при доношењу одлука у циљу присвајања неке погодности.” Непристрасност је заправо принцип деперсонализованог, професионалног и ефикасног државног апарата. С тога се у овој дефиницији јављају два елемента корупције: нарушавање непристрасности и присвајање погодности доношењем пристрасне одлуке.

Уколико економски резонујемо, корупција је изражена као одређени интерес који је један од аспеката основног интереса свих субјеката а то је максимизација личног благостања. Још је Адам Смит определио себични интерес као основни мотив ступања људи у економске односе. Иако се оваква тврдња може оспоравати са више становишта, за потребе рада узећемо је као условно тачну. Посебан облик максимизације благостања представља трагање за тзв. рентом (Антонић et al. 2001:13). Рента представља укупан приход који је већи од трошкова везаних за тај приход (Антонић et al. 2001:13). Цитирани аутори стоје на становишту да неки облици трагања за рентом, наравно, имајући у виду легитимност и легалност одређених понашања, представљају корупцију.

Transparency International дефинише корупцију као злоупотребу поверених овлашћења у циљу стицања личне користи.⁴ Елементи ове дефиниције су злоупотреба овлашћења и стицање личне користи. Према једној од најцитиранијих дефиниција у литератури је Клитгардова (Klitgaard 1998:75): корупција се појављује у условима где службено лице, које мора да штити општи интерес, има монопол у одлучивању, право дискреционог одлучивања, што му омогућава да монопол злоупотреби те лични интерес предодреди општем интересу а одговорност за такву одлуку је ниска.⁵ Европски парламент је прву дефиницију корупције формулисао 1995. године а она гласи: „Корупција је понашање појединца са овлашћењима у јавном или приватном сектору, које не врши дужности (у општем интересу), због финансијске или друге користи која

² Види: Tanzi, V., Corruption Around the World - Causes, Consequences, Scope, and Cures, IMF Staff Papers, Vol. 45, No. 4, International Monetary Fund, 1998.

³ Видети детаљније: Tanzi, V., Corruption Around the World - Causes, Consequences, Scope, and Cures, IMF Staff Papers, Vol. 45, No. 4, International Monetary Fund, 1998, стр. 559-594.

⁴ „The abuse of entrusted power for private gain.”

⁵ Corruption is likely to occur in conditions where an official has monopoly power and a degree of discretion over certain goods or services, and where the system of accountability is weak.

му је обећана или директно или индиректно понуђена, као контрауслуга за чињење или нечињење у смислу овлашћења”.⁶

Тобјас Дебијл (Tobias Debiel) и Андреа Гаврич (Andrea Gawrich) у свом раду⁷, заступају, између осталог, становиште које корупцију не види само као штетну појаву, већ као потенцијално стабилизујући фактор у институционално неизграђеним земљама у развоју и то тако што корупција, као начин функционисања, управо попуњава а тиме и премошћује вакум између друштвених захтева правних и физичких лица и институција, јер институције не функционишу. С тим што у том случају постоји опасност да корупција постане системска или ендемска уколико транзиција у којој се институције изграђују на новим основама, постане готово трајно, односно дугорочно стање одређене друштвене заједнице (као што је то, нажалост, у смислу трајања тзв. транзиције, случај са нашом земљом).

Симон Бон (Simone Bohn) у раду Правдавање коруптивне размене: рационални коруптори (Justifying corrupt exchanges: rational-choice corruptors.), анализира тзв. рационалне учеснике корупције, тј. грађане који под одређеним условима и са свог личног а не општег интереса, сматрају да је оправдано, односно легитимно корумпирати како би остварили своје захтеве према држави (Bohn 2012:160). Бон у свом раду полази од три фактора који, под тим условима и са тог аспекта, оправдавају корупцију.

Први фактор је претерана бирократизација и њена дехуманизација. Корупција је у том случају одговор појединаца и група, који чине друштво, на изазов претерано строгог и крутог јавног сектора. Ханингтон (Huntington) наводи да уколико одређену групу поставите у неповољни положај (у смислу претеране нормативне регулативе и нехуманог односа институција према њима), она тог тренутка постаје потенцијални извор корупције. Што се регулатива више усложњава, то је склоност ка корупцији већа. Карл Густав Јунг је, као врсни психоаналитичар и познавалац људске психе, лапидарно указивао да „што је строжа колективна норма то је већи и перфиднији индивидуални неморал„. Ханингтон даље додаје да је од друштва са крутом, централизованом и лицемерном бирократијом, горе једино друштво са крутом, централизованом и нелицемерном бирократијом. Други фактор оправдавања корупције јесте уверење о њеној присутности у јавном сектору чиме се она релативизује као очекивана, уобичајена а тиме и нормална појава, а тек трећи фактор је недостатак страха учесника корупције од могућег санкционисања коруптивног понашања.⁸ Кривичноправни аспект корупције се односи на трећи фактор и у том

⁶ European Parliament, 'Resolution on Combating Corruption in Europe', (1995), A4-???0314/1995, OJ C 017/443, 22.1.1996. „The behaviour of persons with public or private responsibilities who fail to fulfil their duties because a financial or other advantage has been granted or directly or indirectly offered to them in return for actions or missions in the course of their duties ”

⁷ Види детаљније: Debiel, T., Gawrich, A., (Dys) - Functionalities of Corruption Comparative Perspectives and Methodological Pluralism, Arbeitskreis „Demokratieforschung” der Deutschen Vereinigung für Politische Wissenschaft, 6. Jahrgang • Sonderheft 2, 2012.

⁸ Детаљније види: Bohn, S., Justifying corrupt exchanges: rational-choice corruptors, Arbeitskreis Demokratieforschung” der Deutschen Vereinigung für Politische Wissenschaft, 6. Jahrgang • Sonderheft 2, 2012.

смислу, покушаћемо да сагледамо неке дефиниције корупције и решења која су дата на међународном нивоу, у оквиру међународних аката.

Нормативно одређење појма корупције Конвенција Уједињених нација против корупције УНКАК (UNCAC)⁹ је конвенција Уједињених нација која се бави борбом против корупције. Конвенција обухвата пет области и то: превентивне мере, инкриминацију коруптивних кривичних дела, међународну сарадњу у борби против корупције, питање отклањања штетних последица насталим коруптивним деловањем и техничком и информативном разменом. Конвенција констатује да је борба против корупције свакако и међународни проблем те даље закључује да је међународна сарадња, по питању превенције и сузбијања корупције, неопходна.

Конвенција не даје дефиницију корупције, али у трећем поглављу садржи стандарде инкриминације одређених коруптивних дела. У члану 15. став 1., Конвенција дефинише активно подмићивање и то на следећи начин: обећање, понуда или давање јавном функционеру, посредно или непосредно, неоправдане користи, њему лично или неком другом лицу или ентитету, да тај функционер учини или се уздржи од чињења неке радње у вршењу службених дужности.¹⁰ Конвенција поред наведеног активног, обавезује државе чланице да инкриминишу и пасивно подмићивање државних и страних државних службеника и службеника међународних организација. Прописује се и обавеза инкриминисања проневере, противправног присвајања или другог преусмеравања имовине од стране државног службеника. Конвенција обавезује и разматрање инкриминације противзаконитог посредовања, злоупотребе положаја, незаконитог богаћења, подмићивања у приватном сектору, проневере у приватном сектору и прикривање. Кроз синтезу свих наведених коруптивних дела, чија је инкриминација обавезна, долазимо до појма корупције, који су аутори, у децидираном смислу, изоставили. Занимљиво је напоменути да УНКАК не инкриминише трговину утицајем.

Кривичноправна конвенција Савета Европе о корупцији

Кривичноправну конвенцију Савета Европе о корупцији донео је Савет Европе у Стразбуру 27.01.1999. године. Слично као и УНКАК Кривичноправна конвенција СЕ о корупцији обавезује земље потписнице да инкриминишу сва обухваћена коруптивна кривична дела. Дајући само посебне елементе бића сваког кривичног дела, Конвенција, као и она на нивоу Уједињених нација, не дефинише посебно појам корупције. Навешћемо сва коруптивна дела чију инкриминацију Конвенција прописује. Од 2. до 11. члана Конвенција препоручује инкриминисање пасивног и активног подмићивања и то: државних службеника, страних државних службеника, чланова државног тела

⁹ The United Nations Convention against Corruption, Adopted by the UN General Assembly: 31 October 2003, by resolution 58/4 Entry into force: 14 December 2005, in accordance with article 68(1)

¹⁰ Закон о ратификацији конвенције уједињених нација против корупције („Сл. лист СЦГ - Међународни уговори”, бр. 12/2005)

које има управна или правосудна овлашћења, у приватном сектору, службеника међународних организација, међународних парламентарних тела, судија и службеника међународних судова. За разлику од УНКАК конвенције, Конвенција СЕ инкриминише и трговину утицајем.

Протокол који је додатно усвојен 15.05.2003. обавезује државе потписнице да инкриминишу и: активно и пасивно подмићивање домаћих и страних арбитра и поротника.

Нормативна решења у Републици Србији

Дефинисање корупције у кривичноправном смислу код нас, заправо се своди на одређивање круга кривичних дела која постоје у законодавству Републике Србије, а одговарају међународним стандардима да би се могла сматрати коруптивним (Ћирић et al. 2014:37). Годишњи извештај Европске комисије за 2016. годину, потврђује да је институционални оквир за превенцију корупције у потпуности усклађен са међународним стандардима. Међутим Комисија износи одређене замерке у делу КЗ-а који се односи на положај одговорног лица у приватном сектору.¹¹ Неки аутори у појам корупције поред појединих службених кривичних дела (злоупотребе службеног положаја, примање мита, давање мита, противзаконито посредовање, превара у служби, послуга, несавестан рад у служби), сврставају и фалсификовање службене исправе и прање новца (Теофиловић и Јелачић 1995:70). Уже схватање појма корупције своди кривична дела на примање мита и давање мита (Алексић и Миловановић 1995:121). Важећи Кривични законик познаје следећа коруптивна кривична дела:

1. злоупотреба службеног положаја
2. кршење закона од стране судије, јавног тужиоца и његовог заменика
3. трговина утицајем
4. примање мита
5. давање мита
6. злоупотреба положаја одговорног лица
7. злоупотребе у вези са јавном набавком.

Ипак у Закону о агенцији за борбу против корупције¹², за разлику од Конвенција УНКАК и СЕ, конкретно се дефинише појам корупције већ у члану 2. и то на следећи начин: „Корупција је однос који се заснива злоупотребом службеног, односно друштвеног положаја или утицаја, у јавном или приватном сектору, у циљу стицања личне користи или користи за другог.” Ово је једина дефиниција корупције у позитивноправним актима Републике

¹¹ Европска комисија, Извештај о напретку 2016. који прати саопштење Комисије упућено Европском Парламенту, Савету, Европском економском и социјалном комитету и Комитету региона, стр. 70.

¹² Закон о агенцији за борбу против корупције („Сл. гласник РС”, бр. 97/2008, 53/2010, 66/2011 - одлука УС, 67/2013 - одлука УС, 112/2013 - аутентично тумачење и 8/2015 - одлука УС)

Србије. Видимо да је и она у складу са свим глобалним трендовима, ослањајући се на два главна елемента а то је злоупотреба овлашћења и стицање користи.

Закључак

Уколико поставимо дефиниције које корупцију одређују кроз ова два елемента злоупотребе овлашћења (пристрасности) и личне користи која се стиче коруптивном радњом, у оквире који корупцију не сагледавају искључиво као пошаст савременог друштва, већ као одговор друштва на институционалну импотенцију, долазимо до трага одговора који начин правни систем има да се бори против ове дефинитивно негативне појаве. Постављамо питање да ли дефинисање корупције кроз два поменута елемента укључује у себе и сва понашања, која представљају коруптивне инкриминисане радње, а чији циљ није стицање користи, већ задовољење основних људских потреба? Који је критеријум разликовања користи и потребе? Ко су субјекти којима се приписује корист и да ли се задовољење потребе може сматрати својеврсном коришћу? Уколико су институције у тој мери онеспособљене и девастиране да одговоре захтевима друштва, у чију сврху су и основане, да ли се корупција треба сагледати као последица и подстицајно средство превазилажења такве неспособности или као узрок разорености институција који мултипликује ту разореност а тиме води даљој дезинтеграцији друштва? Чини се да је одговор двојак, односно да је корупција и узрок и последица (наравно у зависности од контекста и аспекта у којим посматрамо појаву корупције). Делује да је најконструктивније посматрати корупцију, у једном друштву, као показатеља могућности и остварености задовољења захтева за ефикаснијим нормативним решењима и институцијама које би биле способне да ефикасно одговоре друштвеним захтевима. Што је ниво корупције нижи, тај захтев је утаженији. У таквим случајевима добар кривичноправни оквир даје солидне резултате у превенцији и репресији, односно спречавању коруптивног понашања. Сходно човековој природи, несавршеност институција ће, у мањој или већој мери, увек постојати, што значи да се коруптивне радње никада неће свести на „нулти ниво”. У том смислу, у најмањој мери можемо такве демагошке пароле, које су се почетком 21 века чуле и на овим нашим просторима (у инсистирању на искорењивању корупције и тзв „нултој толеранцији”, на корупцију), назвати претенциозним а у одређеном смислу и опасним. Наиме, у том контексту „искорењивања”, борба против корупције лако може послужити као изговор за политичке и сваковрсне друштвене обрачуне. Криминолозима и стручњацима из кривично-правне области је јасно да и свођење корупције на друштвено прихватљиву меру, представља реалан, објективан и свакако, не мали циљ. Можда баш разлика између друштвених захтева за остварење потреба појединаца и група, са једне стране, те, са друге стране, институционалне немоћи да легитимне захтеве и потребе систем легално, ефикасно и адекватно одговори, утиче на ниво корупције у једном друштву. Чини се да је ово главни фактор и да у мери квалитета овог односа (оправданих друштвених захтева појединаца и потенцијала да институције система легално, ефикасно и адекватно одговоре

на њих) лежи и одговор у којој мери постоје предуслови за појаву корупције. Ту је и сфера у којој би, пре свега превентивно а потом и репресивно деловање релевантних државних органа и друштвених институција, ефикасно спречиле нарастање корупције преко мере друштвене прихватљивости. Падом источног блока, институције тих земаља, као и њихов однос према систему вредности, разбијени су и угрожени, а захтеви друштва су остајали неостварени. Корупција је у тим ситуацијама, вероватно представљала најефикасније средство остваривања тренутних, легитимних и легалних захтева појединаца и група на нелегалан начин (остављамо отворено питање, да ли је овај начин, у таквим околностима, и нелегитиман). Ово је наравно само један вид, тиме и узрок корупције, али ауторима се чини можда и најзначајнијим, посебно са аспекта тражења међународно-правних (универзалних) решења. Неспорно је да у сфери односа друштвене заједнице према систему вредности (свести и моралу) леже суштински узроци сваковрсне друштвене патологије, наравно, уколико је тај однос неадекватан. Ипак, за потребе овог рада фокусирали смо се на однос институција система према легитимним друштвеним потребама, интересима и захтевима. Овај однос је универзално егзистирајући у свим друштвима, од кад је људска заједница, од дивљаштва, преко варварства ушла у цивилизацију. Неспорно је да квалитет односа друштва и његових институција, директно утиче и на постојање, карактер, квантитет и малигнитет корупције као појаве. Појава корупције и њени узроци, показују да ли једно друштво цивилизацијски стагнира, развија се или регресира ка мрачној страни варварства или дивљаштва, у којима осим опстанка, није било диференцираног, артикулисаног и институционално заштићеног општег интереса. Управо издиференцираност и артикулисаност потреба једног друштва, на оне које се задовољавају на индивидуалном и на оне које се задовољавају на друштвеном нивоу (што се исказује као јавно добро и општи интерес) те, са друге стране, ваљан институционални задовољење и заштиту јавног интереса, представља одлику и предуслов да људску заједницу окарактеришемо као цивилизовано и хумано друштво, достојно човека. Корупција свакако, узрочно-последично, угрожава овакву легитимну тежњу и појединца и људске заједнице, како на индивидуалном, националном, тако и на глобалном нивоу.

Литература:

1. Bohn, S., Justifying corrupt exchanges: rational-choice corruptors, Arbeitskreis Demokratieforschung" der Deutschen Vereinigung für Politische Wissenschaft, 6. Jahrgang • Sonderheft 2, 2012.
2. Debiel, T., Gawrich, A., (Dys) - Functionalities of Corruption Comparative Perspectives and Methodological Pluralism, Arbeitskreis „Demokratieforschung" der Deutschen Vereinigung für Politische Wissenschaft, 6. Jahrgang • Sonderheft 2, 2012.
3. European Parliament, 'Resolution on Combating Corruption in Europe', (1995), A4-???0314/1995, OJ C 017/443, 22.1.1996.
4. Klitgaard, R., Controlling Corruption, University of California Press, 1988.
5. Oxford English reference dictionary, Oxford University Press, 2008.

6. Tanzi, V., Corruption Around the World - Causes, Consequences, Scope, and Cures, IMF Staff Papers, Vol. 45, No. 4, International Monetary Fund, 1998.
7. The United Nations Convention against Corruption, Adopted by the UN General Assembly: 31 October 2003, by resolution 58/4 Entry into force: 14 December 2005, in accordance with article 68(1)
8. Aleksić, Ž., Milovanović, Z., Leksikon kriminalistike, Beograd, 1995.
9. Antić, D., Babović, B., Begović, B., Vasović, M., Vacić, Z., Vuković, S., Kavran, D., Ivošević, Z., Mijatović, B., Stojanović, B., Hiber, D., Korupcija u Srbiji, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2001.
10. Zakon o agenciji za borbu protiv korupcije („Sl. glasnik RS”, br. 97/2008, 53/2010, 66/2011 - odluka US, 67/2013 - odluka US, 112/2013 - autentično tumačenje i 8/2015 - odluka US)
11. Zakon o ratifikaciji konvencije ujedinjenih nacija protiv korupcije („Sl. list SCG - Međunarodni ugovori”, br. 12/2005)
12. Teofilović N., Jelačić, M., Sprečavanje, otkrivanje i dokazivanje krivičnih dela korupcije i pranje novca, Policijska akademija, Beograd, 2006. str.70.
13. Ćirić, J., Bejatović, S., Đorđević, Đ., Matić, M., Mrvić-Petrović, N., Škulić, M., Orlović, A., Analiza rizika u istraživanju i procesuiranju korupcije, Savet Evrope, Kancelarija u Beogradu, 2014.

PROBLEM OF DEFINING CORRUPTION AND ITS CAUSES

Summary: As many times as word corruption is being repeated it keeps tracking attention of international community, public authorities, the public, NGOs and individuals in everyday life. In this article authors are trying to define corruption and its causes. The problem of corruption, especially is present in all global and local spheres of society since 1990, when many international organizations began to engage in political and economic activities of corruption, under the leadership of the United Nations and the World Bank. In this paper, the authors will try to give an overview of the basic and most common definition of corruption, as well as some international normative solutions and domestic legal framework.

Key words: corruption, defining, international conventions, domestic legal framework, system institutions

ДОБРИЦА ВЕСИЋ*
ПЕРО ПЕТРОВИЋ**

Институт за међународну политику и
привреду
Београд

УДК 330.34:336.71
Монографска студија
Примљен: 28.04.2017
Одобрен: 23.05.2017
Страна: 477-490

ЕЛЕМЕНТИ УПРАВЉАЊА КАМАТНИМ РИЗИКОМ БАНАКА И МОДЕЛИ ПРОЦЕНЕ

Сажетак: При дефинисању стратегијске визије банке, неопходно је да менаџмент тим банке има у виду стратегијске факторе успеха банке у наредном временском периоду. У савременом пословању банака класични банкарски послови губе на досадашњем значају и полако али сигурно уступају све више простора пословању банака у глобалним оквирима. Овакви трендови пословања банка су условљени глобализационим токовима, интернационализацијом пословања банака, нарастајућим захтевима тржишта. Околности које прате савремено банкарско пословање, јесу најразличитије врсте ризика, познати под јединственим називом - банкарски ризици. Каматни ризик није увек по значају изнад осталих, међутим у питању је његова јединственост и специфичност у односу на остале врсте ризика у пословању банака. Различити аналитички приступи и модели процене, остављају довољно простора за адекватан мониторинг и управљање каматним ризиком у банкама. Контрола и управљање каматним ризиком представља нове изазове за банкарску теорију и праксу. Управљање пословним системима у банкама заснива се на три кључна међусобно повезана система, који се односе на управљачки систем, оперативни систем и информациони систем банке. Стратегија банке представља њену визију, односно оквир у којем се одређују природа и правци акција одређеног пословања банке.

Кључне речи: банкарски ризик, управљање ризиком, модели процене, каматне стопе.

Увод

Динамичка експанзија инвестиционог банкарства у савременим условима битно је утицала на ширење лепезе ризика којима су банке изложене у свом пословању. Без обзира на то да ли послују на домаћим или међународним финансијским тржиштима, ова ризичност је подједнако присутна а тиме и незапамтљива. До овога су несумњиво довеле бројне иновације на финансијским тржиштима, глобализација и интернационализација финансијских токова, брз

* dobrica@diplomcy.bg.ac.rs

** pera@diplomacy.bg.ac.rs

раст технологије и ширење међународних економских и трговинских токова, које неминовно прати и развој финансијских инструмената. Још један од фактора који је од важности јесте и појава небанкарских организација које нуде исте услуге као и банке, па је тиме и конкуренција израженија.

Дакле, пред менаџмент банке се у условима развоја нових банкарских производа поставља отворено питање ефикасног управљања банкарским ризицима. Овај ни мало једноставан, него напротив, комплексан и захтеван проблем, јесте кључ за решавање питања постизања оптималне концепције пословања банке.

Стога, менаџмент у банкама треба схватити као процес који је најуже повезан са стварањем добити у банци, па су стога сви напори банкарских менаџера усмерени ка максимирању наведеног циља. Под појмом банкарских менаџера подразумевају се стручњаци који поред банкарских техника обављају пословне активности у вези:

- (а) планирања пословања банке,
- (б) доношења пословних одлука, и
- (в) контроле извршења одлука у банци.

Елементи концепта стратегијског менаџмента банке

Познато је да менаџмент представља комбинацију подручја: пословне политике, управљачких метода и људи, који доносе одлуке и врше контролу потребну за имплементацију пословних циљева остварујући при томе стабилност и раст банке.¹ Формулисање пословне политике захтева анализу свих фактора који краткорочно и дугорочно утичу на остварење добити банке. Управљање пословним системом банке заснива се на три кључна међусобно повезана система који се односе на: (1) управљачки систем, (2) оперативни систем, (3) информациони систем. Управљачки систем банке обухвата елементе и процесе планирања пословних банкарских активности, организовање и извршавање послова у банци, као и контролу успешности остварених резултата банке. Оперативни систем банке подразумева професионално, квалитативно и квантитативно обављање делатности, односно послова који имају за сврху генерисање прихода и расхода, са циљем да се оствари добит банке. Информациони систем чини интегрални део пословног система банке и не представља сам себи сврху, већ треба да задовољи одређене потребе за информацијама и да пружи подршку управљачком и оперативном систему банке.

Суштина делатности банке као пословног система односи се на новчане трансакције изражене преко депозитне и кредитне функције конкретне банке. Банка треба да послује позитивно поштујући два веома важна пословна принципа: сигурност и ликвидност у чијој основи лежи поверење и њена солвентност. Стратегија банке се може дефинисати као планска одлука којом се усмерава пословна активност банке у правцу остваривања постављених циљева.

¹ John Downes and Jordan Elliot Goodman: Dictionary of Finance and Investment Terms, Barrons Financial Guides, New York, 1997., стр. 240.

Стратегија се може односити на остваривање примарних циљева банке и на остваривање парцијалних, односно појединачних пословних циљева банке. Типичан пример такве стратегије је²:

- (1) маркетинг (дугорочна) стратегија банке,
- (2) стратегија цене капитала (каматних стопа) банке,
- (3) стратегија квалитета банкарских производа и услуга, и
- (4) стратегија коришћења људских потенцијала у банци.

Стратегија банке представља визију, односно оквир у којем се одређује природа и правац акције одређене банке. Стратегија је обично оно: што банка жели да буде, како да послује, којим путем да иде тамо где жели да стигне. Стратегија банке треба да има две кључне димензије, а то су: оперативна и стратегијска димензија банке. Оперативна димензија се односи на интерну ефикасност, односно да банка „ради ствари на прави начин“ и да обавља послове рационално. Стратегијска димензија подразумева да банка „ради праве ствари“ и да буде ефективна на финансијском тржишту (да нуди банкарске производе и услуге који имају проходност на финансијском тржишту и који банци доносе добит. Због напред наведених разлога за банку је од изузетног значаја однос између стратегије и оперативног пословања. Банкарска стратегија је оно „шта се ради у банци“, а оперативна стратегија је оно „како се ради у банци“.

Компоненте управљања ризицима у банци

Ризици у пословању банака су карактеристика сваког банкарског посла, тако да ни неутрални банкарски послови нису без ризика, а освајањем нових инструмената, нових стратегија и техника, финансијског инжињеринга, нових банкарских производа а нарочито финансијских деривата, листа ризика се непрестано шири. За банкаре и за зајмодавце уопште, неизвесност расте са променама у каматним стопама, променама депозита и са неспособношћу дужника да врати кредит, али и под дејством таквих фактора као што дерегулација, морални хазард, као и уласком банака у послове који раније нису били традиционално банкарски. При свему томе, глобализација банкарског пословања и трендови мегаспајања и припајања великих банака нагоне менаџмент банке да идентификују најважније ризике. То се односи, пре свега на систематске ризике, и посебно на ризике који произилазе из заостајања банкарског менаџмента у праћењу пословања на непознатим, географски удаљеним просторима и тржиштима и да прати пословање са непознатим инструментима и техникама. Управљање ризиком се може дефинисати као банчина функција осигурања од ризика, односно под управљањем ризиком се подразумева скуп активности:

1. идентификација изложености ризику за све категорије средстава, уз процену потенцијалних губитака;
2. процена ризика која обухвата мерење и анализу губитака у прошлости како би се процениле варијабле које ће утицати на будућност;

² Петровић, П., 2000, *Менаџмент ризицима на тржишту капитала*, Институт економских наука, Београд, стр.112.

3. контрола ризика, у смислу смањења или елиминисања ризика губитка применом свих врста обезбеђења;
4. финансирање ризика обезбеђењем резерви, укључујући и осигурање;
5. развој административних техника и коришћење стручних знања (управљање ризиком).

Основни циљ управљања банкарским ризицима је оптимизација односа (*trade-off*) ризика и приноса. У том смислу у фокусу банкарских ризика је управљање кредитним и тржишним ризицима, од којих пресудно зависи ризик солвентности као дефинитивни ризик банке. Каматни и валутни ризици се као саставне компоненте уклапају у тржишни ризик, док по страни остаје ликвидносни ризик као специфични банкарски ризик којим савремене банке, у крајњој линији, могу да управљају преко финансијског тржишта, под условом да имају јаку позицију солвентности и висок кредибилитет. Најзад, постоје и разни нефинансијски (оперативни) ризици као што су ризици платног промета, компјутерски и остали технолошки ризици, правни ризици и тд. Управљање ризиком у банкарству има два основна циља.

Први циљ је да се избегне несолвентност банке, а други циљ је да се максимизира стопа приноса на капитал уз корекцију за ризик (*risk-adjusted rate of return on capital - RAROC*). Наиме, ако би ризици банке били подцењени то би негативно деловало на профитабилност банке, јер би стварни губици обарали стопу приноса на капитал испод очекиваног нивоа.

Савремени концепт управљања централним банкарским ризицима има следеће компоненте:

1. адекватна евалуација кредитних и тржишних ризика,
2. наплате цене ризика од корисника одговарајућих банкарских услуга,
3. издвајање наплаћене цене ризика у резерве и капитал банке,
4. покривање очекиваних ризика из акцијског капитала банке,
5. покривање неочекиваних ризика из акцијског капитала,
6. формирање економског капитала банке који је коригован за ризик (*risk based cap.*)
7. управљање портфолијом ризика,
8. мониторинг (контрола) ризика од стране посебне службе у банци.

Управљање банкарским ризицима је квалитативно и квантитативно. Квалитативно управљање ризицима заснива се на искуственим оценама банкарских експерата и оно је нарочито битно за оне факторе ризика који се не могу квантификовати. Међутим, за факторе ризика који се могу квантификовати, генерална тенденција у банкарству је све веће коришћење квантитативних метода управљања ризицима.

Квантитативно сагледавање банкарских ризика за основни приступ има у сагледавању просечног износа губитка, као и стопе дисперзије губитака око тренда вредности. Максимални износ губитка за банку одређује се на основу три фактора³:

- висине изложености губитку,

³ Петровић, П., Живковић, А., 2011, Маркетинг у банкарској индустрији, Чигоја штампа, Београд, стр.67.

- вредности стандардне девијације,
- изабраног нивоа толеранције.

Вредност под ризиком (*value at risk – VAR ili VaR*) је максимални губитак који може да наступи при датом нивоу толеранције. Под нивоом толеранције се подразумева вероватноћа да губици пробију математички пројектовану границу. Ако је ниво толеранције на пр. 5%, то значи да израчуната вредност под ризиком важи за 95% случајева, али би по рачуну вероватноће у 5% случајева била пробијена.

Значи, *VAR* је вредност свих ризика које банка преузима, тј. максимални износ потенцијалног губитка који банка може да има у свом пословању и који може да прекорачи само у малом и прецизно дефинисаном проценту од свих могућих случајева а тај проценат вероватноће, који није покривен прихваћеним *VAR-ом* назива се ниво толеранције. Вредност *VAR* се може израчунати на свим пословним нивоима банке (на нивоу сваке пословне јединице и целе банке), као и по групама пословних пословних трансакција. Смисао квантитативног одређивања *VAR* је да се обезбеди адекватан квантитативан ниво економског капитала банке, односно капитала под ризиком (*capital at risk-CAR ili CaR*). Према томе управљање банкарским ризицима своди се на израчунавање висине *VAR*, да би се на тој основи одредила адекватна висина *CAR*. При томе се *CAR* третира као крајња заштита банке од несолвентности. *CAR* је износ капитала који је потребан да би банка унапред покрила већину потенцијалних губитака у наредном периоду и он се, за разлику од *VAR*, може обрачунавати само на нивоу укупне банке, тј. на портфолио нивоу (*VAR* на нивоу банке је исто што и *CAR*). Ако *CAR* износи 100 јединица при нивоу толеранције од 1% то значи да неочекивани губици неће прећи износ од 100 јединица у 99%. Висина нивоа толеранције је ствар избора руководства банке. Вредности *VAR* и *CAR* треба да су перманентно усклађене у динамичком функционисању банке. Ако се предпостави да је ниво ризика дата величина, онда би морало да дође до одговарајућег прилагођавања вредности *CAR*. На пример, ако се ниво ризика у целини повећава (*VAR* у порасту), онда и *CAR* мора да буде повећан (на пример, путем повећања марже и провизије). У обрнутом случају ако се оцени да је ниво капитала дата величина, онда би неравнотежа између *CAR* и *VAR* требало да буде коригована на страни ризика (на пример, променама у структури пласмана у циљу смањивања учешћа пласмана са вишим стопама ризика).⁴ За разлику од традиционалног комерцијалног банкарства, снажна експанзија инвестиционог банкарства у савременим условима битно је утицала на ширење лепезе ризика којим су банке изложене у свом пословању, с тим да се ово односи превасходно на банке које послују на глобалном нивоу, тј. не само на домаћем финансијском тржишту, него и на међународном финансијском тржишту.

Поред наведених основних категорија банкарских ризика постоји још један број ризика који се испољавају у банкарском пословању, у већој или мањој

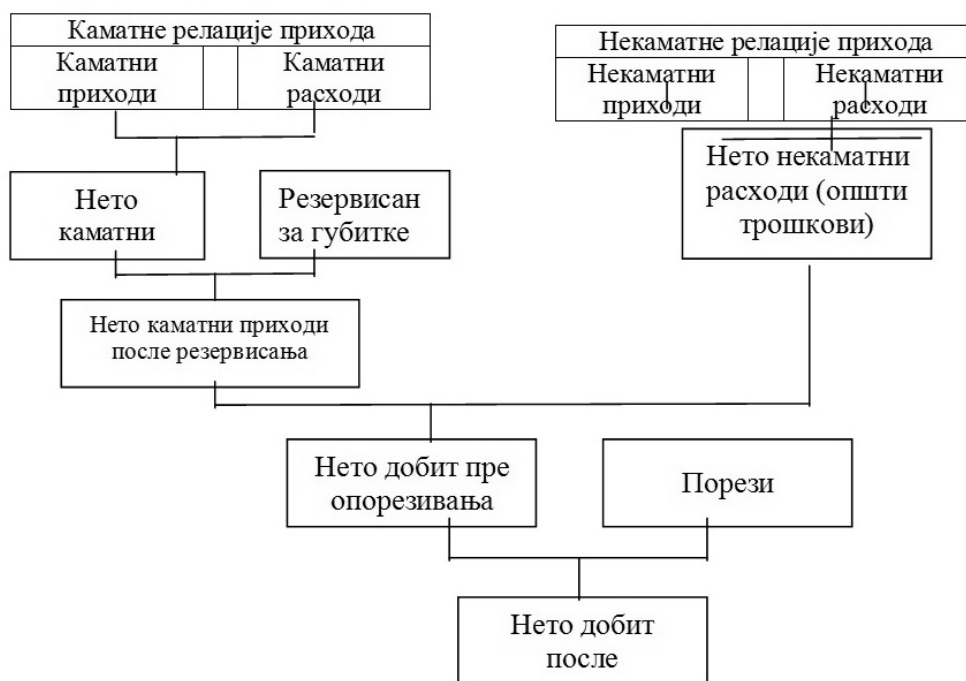
⁴ П. Капор, „Банкарство са основама банкарског пословања и међународним банкарством“, Мегатренд Универзитет, Београд, 2005. стр.125.

мери, а могу се сврстати у неку од наведених категорија. У сваком случају, све говори у прилог томе да банке морају да се удаље од дефанзивног или реактивног виђења ризика, по коме оне мере ризик да би превасходно задовољиле регулаторне захтеве и избегле губитке и да се окрену офанзивно проактивном ставу, по коме се ризицима активно управља на нивоу банке, ради што ефикаснијег коришћења каиптала и остваривања високих профита.

Рацио анализа у банци

Рацио анализу биланса успеха банке треба посматрати преко извора прихода и генерисања расхода банке. Разлика између каматних прихода и каматних расхода представља нето каматни приход, односно каматну маргину. Међутим, ако се каматна маргина умањи за износ резервација за кредитне губитке (ненаплативе пласмане) тада се добија нето каматни приход после резервације (продуктиве активе).

Шема: Ток каматних и некаматних прихода банке

Извор: Douglas V. Austin, Donald and Thomas J. Scampini:
Modern Banking, Bankers Publishing Company,
Bask Administration Institute, Rolling Mcadows, Illinois, 1999., cmp.80.

Овај приход може бити у функцији покрића општих трошкова банке. Некаматни приходи обухватају приходе по основу накнада, провизија, рентирана сефова, кеширања путничких чекова, прихода од путничких осигурања и

сл. Некаматни расходи обухватају трошкове по основу плата и бенефиција запослених, као и трошкове закупа, оперативне трошкове (административне таксе, осигурања, набавке канцеларијског материјала) и сл. Разлика између некаматних прихода и некаматних расхода назива се нето некаматни расходи или нето општи трошкови банке. Ако се од нето каматних прихода после резервисања одузму нето некаматни расходи, тада њихова разлика представља нето приходе (добит) пре опорезивања. Ако се од ових нето прихода (добити) одузму порези, тада се добија нето приход (добит) после одбитка пореза.

Вешти банкарски аналитичари могу веома брзо на основу категорија као што су: каматни приходи, некаматни расходи, нето приходи (добит) пре и после опорезивања, извести закључак о општим перформансама банкарске институције.

Рацио анализа банке садржи већи број претпоставки међу којима се посебно наглашавају следеће претпоставке:⁵

- (1.) резиме анализе пословања банке,
- (2.) анализа менаџмент тима банке,
- (3.) анализа структуре активе банке,
- (4.) анализа структуре пасиве (обавеза) банке,
- (5.) анализа акцијског капитала банке,
- (6.) анализа добити (профита) банке,
- (7.) отворена питања у вези анализе пословања банке.

Резиме рацио анализе банке треба да је јасан, сажет, кратак и разумљив менаџмент тиму банке. *Рацио анализа менаџмент тима банке* се односи на процену квалитета ангажовања менаџера, њихов став при доношењу и контроли одлука, њихов став у односу на финансијску политику банке и процес управљања ризицима банке.

За менаџмент тим банке се може рећи да је успешан уколико расте вредност акцијског капитала банке. *Рацио анализа структуре активе банке* усмерена је на рацио ликвидности средстава банке, структуру доспећа активе, структуру кредитног портфолиа и портфолиа хартија од вредности.

Значај каматних ризика у банкарском пословању

Каматни ризик смањења профита услед промена у висини каматних стопа представља каматни ризик за банку. Изложеност банке овој врсти ризика проистиче из тога што већина њихових билансних ставки генерише приходе и трошкове који се усклађују са каматним стопама. Наиме, промене каматних стопа у активи и пасиви утичу на висину каматне марже (маргин), у позитивном или негативном правцу. На пример, банка која је одобрила кредит комитенту по варијабилној каматној стопи (везаној за тржишну каматну стопу) изложена је ризику да оствари пад прихода, уколико наступи пад тржишних ка-

⁵ Ђурчић др Урош: Банкарски портфолио менаџмент, Фељтон, Нови Сад, 2002., стр. 190.

матних стопа. И обрнуто, комитент ће имати веће трошкове (а банка већи приход) уколико дође до скока каматних стопа на тржишту. С друге стране, каматни ризик делом проистиче из непотпуне синхронизације промена каматних стопа на страни активе и пасиве банака, при чему банке често одобравају кредите са дужим роковима у односу на рокове извора средстава. С тога, пораст тржишних каматних стопа брже утиче на прилагођавање камата које банке морају да плате на изворе средстава него на прилагођавање каматне стопе на кредите.

Као драстичан пример лошег управљања каматним ризиком се наводи начин пословања штедних и кредитних институција у САД током 70-тих година. Те институције су формирале своју пасиву на основу краткорочних депозита са променљивом каматном стопом, док су на другој страни (актива) концентрисали велике износе дугорочних пласмана (углавном хипотекарних кредита) по фиксној каматној стопи.

Услед наглог скока каматних стопа почетком 80-тих година прошлог века, ове институције су биле изложене великом каматном ризику, пошто су камате које су морале да плаћају на депозите надмашивале приходе од камата на дате кредите, што је довело до колапса великог броја ових институција и великих трошкова за обештећење грађана преко ФИДЦ-а.⁶

Базичну меру каматног ризика представља коефицијент између ставки активе осетљивих на промену каматне стопе и ставки пасиве осетљивих на промену каматне стопе. Овај коефицијент одражава спремност банке да прихвати ризик у погледу предвиђања кретања каматних стопа на тржишту, нарочито у периодима великих осцилација тржишних каматних стопа. У колико дође до пада каматних стопа, а банка има наведени коефицијент већи од 1, њени приходи ће се смањити, а у случају скока каматних стопа, они ће порастати. У циљу минимизирања изожености каматном ризику, а због тешкоћа у предвиђању будућег кретања каматних стопа, неке банке су прибегле билансном реструктурирању ставки активе и пасиве осетљивих на каматне стопе, тако да коефицијент осетљивости на каматну стопу тежи јединици. Ово није лако постићи у појединим случајевима. Ризик промене каматних стопа има у суштини два облика:

1. ризик основе која служи за утврђивање висине каматних стопа, када су основе којима се утврђују каматне стопе на пласмане и обавезе различите,
2. ризик временског неслагања рокова у којима долази промена каматне стопе (што је резултат различитих рокова за које су уговорене одређене каматне стопе или рокова у којима под утицајем промене основе долази до промене каматне стопе).

Модели процене и управљања каматним ризиком

У данашњим условима банке примењују три модела процене каматног ризика:

⁶ FIDC – Federal Deposit Insurance Corporation

1. модел поновног утврђивања вредности или ревалоризациони модел (repricing model)
2. модел рочности (maturity model) i
3. модел трајања или дурациони модел (duration model).

Ревалоризациони модел полази од рочне неравнотеже позиција на страни активе и пасиве, тј. средстава и обавеза банке, имајући у виду да те величине могу да буду ревалоризоване у наредном периоду услед промена каматних стопа. Ради се само о каматним стопама на активу и пасиву које би по уговорима требало да буду ревидиране у сукцесивним периодима, имајући у виду промене каматних стопа на финансијском тржишту. Сва актива и пасива структурира се у сегменте по критеријуму рочности ревизије каматне стопе, на пр. каматне стопе од једног дана до три месеца, од три месеца до шест месеци, од шест месеци до дванаест месеци, и тд. У оквиру сваког сегмента рочности израчунава се износ активе и обавеза банке и висина неравнотеже са позитивним и негативним знаком, и на тој основи банка за сваки рочни сегмент израчунава ефекат промена каматних стопа на каматну маржу.

Модел рочности је бољи од модела за сагледавање ефеката промене каматних стопа на билансну позицију банке. Овај модел се заснива на промени тржишних вредности актива и обавеза банке (нарочито обвезница) које настају услед промене каматних стопа. Овде се актива и пасива банке (тј. обвезнице) не валоризују по књиговодственим (историјским) ценама, већ по тржишним ценама, што се може применити и на кредите у колико постоји секундарно тржиште кредита. У овај модел је уграђен принцип да пораст каматних стопа смањује тржишну вредност активе и обавеза банке, док пад каматних стопа повећава тржишну вредност банкарских актива и обавеза. Истовремено постоји и принцип да дужина рока доспећа активе и обавеза утиче на промену тржишне активе и обавеза банака. Ако је рочност активе дужа од рочности обавеза банке, при порасту каматних стопа, тржишна вредност активе пада више него тржишна вредност обавеза. Пошто се вредност актива и обавеза банака уравнотежава преко економске вредности капитала банке, то негативан ефекат на промену тржишне вредности актива и обавеза мора да буде компензован смањењем вредности акцијског капитала банке.

Дурациони модел (модел трајности) мери пондерисано просечно време рочности активе и обавеза путем коришћења релативних садашњих вредности новчаних токова као пондера. Овај модел наглашава *тајминг* новчаних рокова кредита и депозита.

Као техника управљања активом и пасивом банке, *геп* анализа се дуго користи код заштите изложености каматном ризику, с тим да се она често користи и у комбинацији са другим техникама. Коришћење речи *геп* у овом контексту имплицира разлику између активе осетљиве на каматну стопу и пасиве осетљиве на каматну стопу, за унапред дефинисан интервал рочности ставки активе и пасиве. Приликом примене геп анализе у управљању каматним ризиком, банке морају следити одређене поступке:

- сабрати све ставке пасиве како би се дошло до укупне пасиве у свакој групи дефинисаних интервала рочности;
- сабрати све ставке активе како би се дошло до укупне активе у свакој групи дефинисаних интервала рочности;
- одузети укупну активу од укупне пасиве код сваке групе дефинисаних интервала рочности, коригујући то за износе гепова код ванбилансних позиција; гепови за ванбилансне позиције се калкулишу на исти начин као и за билансне ставке;
- сабрати све гепове за поједине групе дефинисаних интервала рочности у циљу добијања кумулативног гепа;
- поделити кумулативни геп са укупном активом како би се добио процентуални удео кумулативног гепа у укупној активи.

Геп може имати :

- позитивну вредност, када је актива осетљива на каматну стопу већа од пасиве осетљиве на каматну стопу, и
- негативну вредност, када је пасива осетљива на каматну стопу већа од активе осетљиве на каматну стопу.

С тим у вези, коефицијент гепа се израчунава када се у однос ставе: актива осетљива на каматну стопу и пасива осетљива на каматну стопу. Само у идеалном случају коефицијент гепа има вредност 1, када су осетљивост активе и осетљивост пасиве усклађени. Уколико банка има коефицијент гепа већи од 1, пораст каматних стопа ће проузроковати већи раст приноса на активу банке у односу на трошкове мобилизације средстава, јер се више каматне стопе, као више цене, зарачунавају код ставки активе пре него код ставки пасиве; и обрнуто, ако је коефицијент гепа мањи од 1, пад каматних стопа ће проузроковати смањене приносе. У пословању банака у земљама у којима функционишу развијена финансијска тржишта, устаљено је правило да се негативан геп већи од 10% у односу на активу сматра почетном високом вредношћу која указује да ову позицију треба подвргнути детаљнијој анализи.

Предности геп анализе су:

- једноставност примене,
- везана је за рачуноводствене системе,
- прихватљив је индикатор и погодан за банке са релативно једноставнијим билансом стања,
- одговара стандардима и захтевима регулаторних органа.

Недостатак и ограничење геп анализе је тај што је ова анализа статичка метода па стога игнорише временску неусклађеност активе и пасиве. Да би се користиле предности геп анализе у управљању каматним ризиком, сматра се да је најбоље комбиновати овај модел са анализом трајања и симулационом анализом. За разлику од геп анализе која потенцира књиговодствене вредности ставки активе и пасиве из биланса банака, анализа трајања потенцира њихову тржишну вредност. Анализа трајања дозвољава могућност да код дате ставке активе или пасиве постоје разлике између њеног просечног века и њеног рока доспећа. До примене анализе трајања у управљању ризицима, први пут је дошло код обвезница са купонима (исплаћују се на крају године), јер је код ове

врсте хартија од вредности време трајања краће од периода на крају кога се наплаћује последњи купон.

Синтетизовано исказивање изложености банке каматном ризику у изразу гепа трајања (ГТ) добија се преко релације:

$$\text{ГТ} = \frac{\text{трајање вредности пасиве}}{\text{трајање вредности активе}} - \left(\frac{\text{трајање пасиве}}{\text{трајање активе}} \times \frac{\text{трајање вредности пасиве}}{\text{трајање вредности активе}} \right)$$

Добијена вредност гепа трајања за дати део биланса банке ће бити једнака нули само ако је трајање означених ставки активе и пасиве усклађено. Што се тиче величине гепа трајања за који се опредељује банака приликом управљања активом и пасивом, она је у директној пропорцији са степеном поузданости прогноза које има банка о будућем кретању каматних стопа.

Метод симулационе анализе се користи у склопу управљања активом и пасивом (АЛМ)⁷ за установљивање могућих ефеката на ризик и принос банке, при одабраним различитим сценаријима код којих варирају нивои каматних стопа. При томе, очекивани принос се дефинише као вероватноћа пондерисаног просека профитабилности која је карактеристична за различите сценарије, мерено са каматним приходом или са нето садашњом вредношћу биланса стања (за одабране сценарије се врши прерачунавање свих каматних прихода и трошкова, као и свих токова готовине по нето садашњој вредности). Симулациона анализа је динамички концепт чији се резултати могу лакше интерпретирати, са прецизнијим обухватом временске динамике токова готовине, мада модел може да постане застарео услед промене у самом пословању банке или у њеном окружењу и тражи високо квалификовано особље за област програмирања.

У сваком случају, изложеност банке каматном ризику детерминисана је стратегијом коју банка користи у погледу прихватања или неприхватања улагања у ризичне пословне активности. У оперативном смислу, основна стратегија заштите банака од каматног ризика састоји се у ревизији каматне стопе у унапред утврђеним временским интервалима који обично износе три или шест месеци (rollover период). За банку је нарочито значајно да повремено врши ревизију каматних стопа на кредите са дужим роковима како би се што више сузио дебаланс између каматне стопе на пласмане и каматне стопе на изворе средстава. При томе банке могу као репер да користе неку референтну каматну стопу која се формира на финансијском тржишту (ЛИБОР или каматну стопу на државне краткорочне обвезнице).⁸ На ту базну каматну стопу банка додаје каматну маржу – маргину (маргин) која је различита за различите калсе дужника, у зависности од кредитног ризика.

⁷ ALM- (skr. od *asset – liability management*) što podrazumeva upravljanje aktivom i pasivom.

⁸ LIBOR – (скр. од London Inter Bank Offered Rate), сразмерно најпознатија референтна стопа на међународном финансијском тржишту.

Мониторинг и управљање ризицима

Да би се менаџмент банке успешно и адекватним мерама односио према ризицима, неопходно је правовремено препознавање различитих врста ризика које долазе из окружења или настају унутар саме банке. Тако се на један начин треба односити са ризицима који долазе из окружења а на други према ризицима који настају унутар банке. Такође, за разлику од традиционалног приступа који се фокусира на активу и пасиву биланса банке, савремени приступ укључује управљање ризицима који настају из широког спектра ванбилансних активности банака. Тако, је једино могуће интегрисати управљање ризицима на нивоу банке као целине. Неопходност за оваквим приступом произилази из чињенице да промена само једног тржишног параметра може имати различите ефекте на билансне и ванбилансне позиције банке. Ово треба имати у виду, из разлога што за разлику од евентуалних губитака код билансних позиција банке, губици евидентирани у трговачким књигама непосредно делују на ниво профита и капитал банке. Ризици које познаје банкарско пословање јесу: кредитни, ликвидносни, ризик плаћања, каматни, девизни или валутни ризик, ризик земље, тржишни, оперативни ризик.

Савремени приступ у праћењу, анализи и управљању ризицима банке подразумевају неколико процесних радњи које је неопходно спроводити са циљем избегавања различитих ризичних стања која банку могу удаљити од позитивног пословања. Тако се под ове активности могу навести следеће:

- идентификација
- разумевање
- мерење
- анализирање
- управљање
- извештавање

Идентификација ризика подразумева благовремено препознавање опасности од настанка штетног догађаја чиме се обезбеђује упознавање менаџмент структуре са чињеницама о истом. Препознавање или идентификацију повремених или латентних ризика треба да обавља оперативна служба за праћење ризичних стања (запослени у кредитном одељењу, кредитни референти, исл.)

Разумевање реалне опасности од настанка ризичних стања и неопходност препознавања истих јесте веома важан моменат у систему и процесу управљања ризиком. При том се не мисли само на разумевање ризика као реалне категорије у савременом пословању банке, него и на разумевање на које запослени у банци и задужени за праћење ризика, треба и морају да наиђу код менаџмента банке. То је један од неопходних услова за превазилажење евентуалних ризичних стања или избегававање могућих.

Мерење и анализирање ризика представљају следећи значајан корак у мониторингу и управљању ризицима. У те сврхе неретко се користи *геп* анализа. Преко геп анализе одбор за управљање активом и пасивом у банци долази до слике о неусклађености у укупном билансу банке.

Управљање ризицима банке представља сложени посао. Његова сложеност проистиче из бројних процеса и радњи које је неопходно успоставити и спроводити у банкарској организацији. Када је реч о оперативним ризицима, неопходно је дефинисати улоге и одговорности за управљање истим, сачинити анализу и мапу оперативних ризика. Све ово треба да буде обухваћено програмом управљања оперативним ризиком. Када је реч о кредитним ризицима неопходно је имати перманентни увид у одвијање кредитног процеса и чији се ток може усмеравати неопходним препорукама менаџмента.

Међутим, од непосредног значаја је кредитна политика банке, систем праћења кредита, успостављање кредитних лимита, установљивање оквира за извештавање, подршка при имплементацији истих. Ако се у виду имају тржишни ризици потребно је дефинисати кључне процесе за управљање тржишним ризицима. То подразумева дефинисање политике и процедуре, као и улоге и одговорности кадрова. Мерење тржишног ризика може имати другачију методологију од методологије за мерење осталих врста ризика па се у том смислу треба одредити.

Извештавање менаџмента о могућим ризицима, настанку истих или успешном/неуспешном отклањању истих представља последњу фазу у оквиру задатих активности банке у управљању банкарским ризицима. Међутим како се у управљању банкарским ризицима менаџмент не поставља пасивно и једино у улози примаоца извештаја, он се и активно укључује у процесе управљања ризиком. То подразумева развијање стратешких планова и политика за управљање ризицима и предлагање истих на усвајање; примену стратешких планова; примену ефективног система интерне контроле свих ризика који би могли угрозити испуњење циљева банке; развијање и примену система информисања којима се обезбеђује адекватан приказ пословних ризика.

Закључак

Уобичајена је пракса, да банке квартално упућују своје скраћене финансијске извештаје које се односе на стање имовине, на обавеза и на капитала банке. На овај начин се постиже континуитет транспарентног информисања акционара, коресподената и партнера банке. Од посебне је важности да се извештаји банке, који се шаљу партнерима у земљи и иностранству састављају кратко, јасно, концизно и илустративно. Само коришћење одговарајућих метода и принципа управљања ризицима а нарочито каматним ризиком може омогућити менаџменту банке правовремено сагледавање проблема ризика. У том смислу се као адекватни инструменти издавајају: ревалоризациони модел, модел рочности и модел трајања или дурациони модел. Оптимална концепција пословања банке захтева континуирано праћење и управљање различитим врстама ризика са којима се банке сусрећу у свом пословању. Хетерогеност ризика и приступа у праћењу и управљању истим, наводи на закључак неопходности укључивања свих релевантних фактора. Ту се пре свега мисли на менаџмент банке и управних одбора на којима је највећа одговорност у овом послу. Међутим, не мали значај имају и посебне службе, кредитна одељења, референ-

ти и остали запослени у спречавању настанка ризика и споровођењу мера за отклањање истих. Управо на тај начин циљеви банке могу у потпуности бити испуњени а озбиљан приступ свакој од наведених активности у управљању банкарским ризицима (идентификација, разумевање, мерење, анализирање, управљање, извештавање) доводи до смањења или потпуног отклањања ризика.

Литература:

1. Basel Committee on Banking Supervision, 2011, „*The New Basel Capital Accord*“, January, Basel.
2. Ćurčić dr Uroš: *Bankarski portfolio menadžment*, Feljton, Novi Sad, 2002.
3. Douglas V. Austin, Donald and Thomas J. Scampini: *Modern Banking, Bankers Publishing Company*, Bank Administration Institute, Rolling Meadows, Illinois, 1999.
4. Đukić, Đ, Bjelica, V., Ristić, Ž., *Bankarstvo*, Ekonomski fakultet Beograd, 2003.
5. Kapor, P., 2005, „*Bankarstvo sa osnovama bankarskog poslovanja i međunarodnim bankarstvom*“, Megatrend Univerzitet, Beograd.
6. Petrović, P., 2000, *Menadžment rizicima na tržištu kapitala*, Institut ekonomskih nauka, Beograd.
7. Petrović, P., Živković, A., 2011, *Marketing u bankarskoj industriji*, Čigoja štampa, Beograd.
8. Todorović, V., 2003, „*Uticaj finansijskih rizika na profitabilnost banaka*“, Bankarstvo, 11-12/2003, Beograd.

THE MANAGEMENT OF INTEREST RATE RISK OF BANKS AND MODELS OF ASSESSMENT

Summary: When defining the strategic vision of the bank, it is essential that the management team of the bank has in mind the strategic success factors of the Bank in the coming period. In the modern business bank banking transactions classic lose current importance and is slowly but surely giving way to more space bank operations on a global scale. These business trends are conditioned by the globalization of bank flows, the internationalization of banks' operations, growing market demands. The circumstances surrounding the modern banking business are different kinds of risks, known under the common name - banking risks. Interest rate risk is not always in character over the others, but comes to its uniqueness and specificity compared to other types of risk in banks. Different analytical approaches and assessment models, leaving enough space for adequate monitoring and managing interest rate risk in banks. The control and management of interest rate risk presents new challenges for the banking theory and practice. Business management systems in banks are based on three key interrelated systems, relating to the control system, the operating system and the information system of the bank. The Bank's strategy is its vision and framework setting out the nature and specific courses of action operations.

Key words: Management, interest rate, risk of banks, models, assessment

СТРАНЕ ДИРЕКТНЕ ИНВЕСТИЦИЈЕ У СРБИЈИ - РАЗЛИКЕ У НАЧИНУ ИНВЕСТИРАЊА И ЊИХОВЕ ПОСЛЕДИЦЕ

Сажетак: Стране директне инвестиције представљају веома битан фактор у свакој економији и углавном је усмерен на преузимање контроле над управљањем предузећем у који се трансферише капитал тако да капитал својина и капитал функција остају у чврстој повезаности. Ова карактеристика директних инвестиција је од изузетног значаја за извозника капитала.

Путем страних улагања, компаније организују производњу у глобалним размерама, обезбеђују ефикасно снабдевање сировинама, енергијом, радном снагом као инпутот, затим пласман производа и услуга као оутпута на најважнијим тржиштима, на профитабилан начин. На основу таквог пословања, компаније могу на оптималан начин искористити своје предности у технологији, знању и економији обима. Ефекти преливања иностраних директних инвестиција, нарочито *green field* инвестиција су знатни и важни за привредни раст и друштвено благостање земље домаћина.

Кључне речи: инвестиције, ризик, тржиште, радна места

Увод

Самим чином извоза капитала инвеститор преузима на себе потпуни ризик који се ублажава чињеницом да ће само пословање и контрола стварања профита остати у рукама власника капитала. Контрола управљања фирмом у иностранству значи да власник капитала на себе преузима све комерцијалне ризике. Неуспех у стварању профита ће страног инвеститора коштати губитка дела имовине. Међутим, повећани ризик доноси и већи профит. Познато је да директне инвестиције доносе далеко већи профит од портфолио инвестиција.

На основу уводних разматрања, може се истаћи да је циљ рада научни приступ значају иностраних директних инвестиција, посебно *green field* инвестиција за земљу увозницу капитала. Основна сврха анализе *green field* иностраних директних инвестиција је значајан са аспекта инвеститора при избору

* zeljko.vojinovic@ef.uns.ac.rs, 00 381 24 628030

земље у коју ће уложити свој капитал. Друштвени циљ рада садржан је у његовој корисности како са становишта инвеститора, тако и са становишта друштва земље домаћина у целини. Од успешно реализоване *green field* инвестиције имају користи сви привредни субјекти у једној националној економији, па и ван државних граница. Научни циљ рада је дескрипција и анализа свих елемената иностраних директних инвестиција, посебно *green field* инвестиција.

Имајући у виду значај иностраних директних инвестиција за пословање инвеститора, пре свега, предмет истраживања овог рада биће значај *green field* инвестиција са становишта земље увознице капитала и са становишта земље извознице капитала. У раду је на конкретном примеру приказан утицај *green field* инвестиције на Републику Србију.

Облици страних директних инвестиција

Стране директне инвестиције, за разлику од зајмовног капитала и портфолио улагања омогућавају дубље и дугорочније интегрисање привреда у светски систем. Наиме, кретање зајмовног капитала мотивисано је остваривањем камате, док портфолио улагања значе куповину акција (удела) и обвезница са искључивим мотивом остваривања профита односно, дивиденде или камате. Крајњи циљ портфолио инвестиција је такође оплођавање капитала, али без амбиција да власник капитала преузме контролу управљања над предузећем у које је уложио новац. Дакле, код портфолио инвестиција се својина над капиталом одваја од његове функције. Зајмовни капитал и портфолио улагања се сматрају индиректним улагањима. У овом делу рада биће описани појам и облици иностраних директних инвестиција, детерминанте иностраних директних инвестиција, као и ефекти иностраних директних инвестиција.

Директно инвестирање се мора схватити и као део процеса међународне поделе рада и рационалног коришћења укупних светских ресурса. Капитал се креће у правцу земаља где се може остварити већи профит, чиме се ангажује привредни потенцијал који не би могао бити упослен домаћом акумулацијом. У том смислу се директно инвестирање може остварити на два начина (Ацин и др, 2006: 106): хоризонталним и вертикалним повезивањем матичне фирме из земље извознице капитала и предузећа које је предмет директног инвестирања.

Хоризонтални начин директног инвестирања подразумева да се у иностранству организује производња финалног производа који ће бити пласиран на тржишту земље увознице капитала или у датом региону. Циљ такве политике инвеститора је ширење тржишта и генерално посматрано, утицаја на светском тржишту. Типичан пример хоризонталног инвестирања је отварање фабрика освежавајућих напитака или пива са брендом. Ови финални производи се углавном пласирају на локалном или тржишту датог региона. Уколико би се производи матичне фирме извозили на тржиште земље увознице капитала, цена би морала бити увећана за износ царине што би смањило његову ценовну конкурентност. Директним инвестирањем се исти производи пласирају без царинског оптерећења што може бити јак мотив инвеститора. Директне инвес-

тиције које имају за циљ заобилажење царинских препрека се популарно називају “царинске фабрике”.

Хоризонтални начин директног инвестирања може имати и погубне ефекте на сектор привреде у који улази. Познати су примери да је страни инвеститор купио доминантног произвођача у одређеном сектору земље увознице капитала и одмах затворио фабрику (Yarbrough, 2000: 16). Таква политика је заправо куповина тржишта по цени највећег произвођача јер је вештачки изазван мањак понуде који се надокнађује из увоза у чему приоритет има матична фирма инвеститора. Примери овакве политике су нарочито присутни у земљама Источне Европе. Увознице капитала се од овакве злоупотребе директног инвестирања штите разним мерама које обавезују инвеститора да не отпушта раднике у наредних неколико година, да у одређеном периоду додатно инвестира у предузеће, да прихвати одређени социјални програм и тако даље.

Вертикални начин директног инвестирања значи укључивање предузећа у које се инвестира у производни ланац матичне фирме (инвеститора). Овај приступ користи све предности међународне поделе рада и по правилу је подстакнут јефтинијим и квалитетнијим сировинама у земљи увозници капитала, нижом ценом радне снаге, прихватљивим пореским прописима и друго. Дакле, циљ је снижење трошкова пословања у дужем временском периоду. Везивање за стратешког партнера, фирме у земљи увозници капитала најчешће у потпуности решавају проблем пласмана својих производа јер укључивањем у ланац производње инвеститора, производне сировине, делове, склопове или полупроизводе испоручују матичној фирми – финализеру. Истовремено се губи идентитет фирме у коју је инвестирано јер она постаје део производног ланца чији финални производ носи ознаку финализера.

Иностране директне инвестиције се могу остварити на више начина и то (Видас-Бубања, 1998: 236): формирање потпуно новог предузећа у иностранству; мерџери и аквизиције (*merger i acquisition*); куповина постојећег предузећа у иностранству (најчешће се то обавља у процесу приватизације државних фирми); куповина контролног стока акција предузећа у иностранству; процес докапитализације и уступање акција предузећа у иностранству страном повериоцу на име отплате дуга. Сви поменути облици директног инвестирања имају своје предности и недостатке како за земљу извозницу, тако и за земљу увозницу капитала.

Оснивање потпуно новог предузећа у иностранству претпоставља озбиљну финансијску моћ инвеститора. Због тога је овај облик директног инвестирања најкарактеристичнији за мултинационалне компаније. Он подразумева куповину или закуп земљишта на веома дуги рок на ком ће бити изграђен потпуно нов објекат у који ће бити унета опрема, где ће бити упуслена нова радна снага и која ће отпочети са радом након завршетка комплетне инвестиције. Овакав вид инвестиција се назива *green field* инвестиција. Овај облик директног инвестирања је веома прихватљив за земљу увозницу капитала јер се повећање куповне моћи не врши са додатним задуживањем у иностранству, упошљава се нова радна снага, а део опреме се купује и на домаћем тржишту што ланчано изазива раст привредне активности.

Merger i *acquisition* подразумевају спајање и куповну постојећих предузећа, које најчешће не производи значајне ефекте на раст запошљавања, трансфер технологије и развој привреде земље домаћина. *Merger* је власничка интеграција две или више компаније приближно једнаке величине у циљу побољшања постојећих услуга, при чему се повећавају трошкови зарада, али услед промена у структури капитала долази до повећања просечне стопе приноса по акцији. *Acquisition* је власничко преузимање мање компаније од стране веће и финансијски јаче компаније. Циљ је реструктурирање дугова преузете компаније што резултира већим профитима. У овом случају преузета мања компанија правно престаје да постоји. Процеси *merger* и *acquisition* иницирани су остварењем већег обима пословања, повећањем асортимана производа и услуга, лакшим уласком на нова тржишта, диверсификацијом ризика, остварењем циљева топ менаџмента и акционара. Користи које се очекују од *merger* и *acquisition* предузећа су: повећање тржишне снаге, повећање профитабилности и повећање тржишне вредности компанија. Потенцијални ризици односе се на проблем интеграције компанија као и пада репутације компанија.

Куповина постојећег предузећа у иностранству у процесу приватизације је веома чест поступак директног инвестирања, нарочито у бившим социјалистичким земљама. Неефикасност државе као менаџера је након промене друштвено политичког система у овим земљама наметнула покретање процеса приватизације односно, продаје државне својине домаћим, али и страним инвеститорима. Два су основна метода приватизације примењивана у источноевропским земљама: ваучерски и тржишни модел приватизације (Адамовић, 1984: 109).

Куповина контролног стока акција као облик директног инвестирања је најприсутнији у развијеним земљама где постоји и развијено тржиште капитала. Најчешће се каже да овај вид директног инвестирања подразумева куповину 51% укупно емитованих акција, али тај проценат може бити знатно мањи што зависи од дисперзије осталих акција на остале власнике. У мање развијеним земљама се поново као проблем намеће неразвијено тржиште капитала или пак мали број фирми чије се акције могу котирати на берзи.

Докапитализација представља увећање имовине фирме од стране инвеститора (најчешће страног) чије ће процентуално учешће у укупној имовини омогућити и контролу управљања. Дакле, ако би инвеститор желео да има више од 50% власништва над капиталом фирме, он мора инвестирати у предузеће онолико колико сама та фирма вреди. Проблеми који се у реализацији оваквих директних инвестиција јављају су везани за процену невидљиве имовине (*goodwill*) коју инвеститор уноси као свој улог.

У ситуацијама када се као инвеститор јавља поверилац, директно инвестирање се може остварити преузимањем акција дужника на име заосталог дуга. Овакав вид директног инвестирања је најнеповољнији за увозника капитала јер вредност акција фирме у коју се инвестира је пре реализације таквог аранжмана минимална. Такође, у овој ситуацији нема свежег трансфера. Контрола управљања над фирмом се реализује на бази претходно трансферисаног капи-

тала. Према обиму утицаја директног инвеститора, разликују се три врсте предузећа које резултирају из иностраних директних инвестиција: филијале (*subsidiaries*), повезана (*associate*) предузећа и огранци (*branches*).

Детерминанте и ефекти страних директних инвестиција

Специфичност страних директних инвестиција, у односу на друге облике токова капитала преко граница, се огледа у томе да инвеститори имају дугорочни интерес да утичу на управљање директним предузећем. Такође, овај облик улагања карактерише релативна мобилност таквог улагања у одређеном временском периоду и везаност за локално окружење. Како општи процес глобализације отвара нове могућности за улагања широм света, посебно је важно идентификовати факторе који утичу на одлуку директног инвеститора у улагање на конкретној дестинацији. Детерминанте које су од посебне важности за иностране директне инвестиције могу се поделити у неколико група а то су: општи оквир политике, политика према иностраним инвестицијама и економске детерминанте (Филиповић, 2012: 255). Када је у питању општи оквир политике, пре свих, је важна економска, политичка и социјална стабилност. Политика према иностраним инвестицијама подразумева пре свих билатералне међународне инвестиционе споразуме који омогућавају слободан улазак, национални третман и заштиту иностраних директних инвестиција између земаља потписница. Што се тиче економских детерминанти, оне се одређују према врсти инвестиција које могу бити: тржишно оријентисане инвестиције, ресурсно оријентисане инвестиције, инвестиције усмерене према ефикасности и инвестиције усмерене на прибављање и увећавање средстава.

Прилив страног капитала у земљу домаћина омогућава не само више стопе раста и убрзање структурних реформи, већ и побољшање екстерне финансијске ситуације земље, повећање девизних резерви, мања ограничења у текућем билансу, либерализацију девизних рестрикција и добијање повољнијег кредитног рејтинга. Са друге стране су мишљења, која у први план истичу негативне ефекте аранжмана страних инвеститора у домаћој привреди, везане за раст трговинског дефицита, заобилажење пореских обавеза, репатријацију профита и потискивање локалних ривала. Посебну опасност и замку при анализи ефеката иностраних директних инвестиција на привреду земље домаћина представља генерализација којој је подложен највећи број истраживача (Стојадиновић-Јовановић, 2008: 195-200).

Када је у питању значај иностраних директних инвестиција из земље порекла, као сваки облик улагања капитала у одређено предузеће којим се стиче власничка контрола, су идеално решење. Путем директних инвестиција у иностранству, предузећа размештају своје производне системе и остале пословне функције у глобалним размерама, настојећи да обезбеде најповољније снабдевање сировинама, енергијом и радном снагом, с једне стране, и најпрофитабилнији пласман својих производа и услуга, уз присуство на свим важнијим тржиштима, с друге стране. Значај иностраних директних инвестиција за зем-

ље порекла везује се за ефекте ових улагања које могу да изазову у следећим доменама: буџетски ефекти, ефекти на структуру привреде, ефекти на тржиште рада, трговински ефекти, ефекти на технолошки развој, ефекти на заштиту животне средине и политички ефекти на унутрашњем и спољном плану (Филиповић, 2012:262).

Ефекти иностраних директних инвестиција за земље домаћине могу се груписати на следеће начине (Стојадиновић-Јовановић, 2008: 195-200): ефекти на технолошки развој, ефекти на тржиште рада, ефекти на платни биланс, ефекти на структуру привреде, ефекти на еколошки развој и употребу ресурса и политички ефекти. Иако се генерално сматра да иностране директне инвестиције, односно њихови носиоци транснационалне корпорације не обезбеђују позитивне ефекте на технолошки развој земље домаћина, јер доминира централизација истраживања и развоја у земљи порекла, данас се, све више активности везаних за развој технологије обавља у страним филијалама. Међутим, постоји опасност да директни страни инвеститори пренесу застарелу технологију која не може да изазове позитивне ефекте на локални технолошки развој. Због тога је неопходно да држава креира одговарајућу стратегију технолошког развоја и потребне институције за спровођење ове политике како би привукла оне иностране директне инвестиције за које се сматра да могу да допринесу локалном технолошком развоју.

Предности и недостатаци упоредних начина инвестирања

Уобичајена је тврдња да након само неколико година пословања није могуће разликовати иностране директне инвестиције према начину уласка. Извештај о инвестицијама у свету Конференције Уједињених нација о трговини и развоју (*The United Nations Conference on Trade and Development – UNCTAD*) указује да, нарочито у тренутку уласка у земљу и на кратак рок, земља-домаћин у извесним аспектима има веће користи од *green field* него од других врста страних директних инвестиција (UNCTAD, 2016: 13).

Када је у питању однос *green field* инвестиција и акција спајања и куповине компанија (*Merger* и *Acquisition*) може се запазити неколико карактеристика. Тако ће у наставку бити речи о главним карактеристикама ових облика иностраних директних инвестиција.

Оба начина уласка иностраних директних инвестиција доносе страни капитал земљи домаћину, али финансијска средства обезбеђена кроз *merger* и *acquisition* не доводе увек до повећања вредности капитала, док се то у случају *green field* иностраних директних инвестиција редовно догађа. Међутим, у случајевима када је нека локална фирма у великим тешкоћама, а затварање једина реална алтернатива, прекогранично *merger* и *acquisition* може итекако да одигра улогу „спасиоца” (Поповић-Аврић, Видас-Бубања, 2009: 181).

Постоји мања вероватноћа да иностране директне инвестиције кроз спајање и куповину (*Merger* и *Acquisition*) обезбеде трансфер савременије или

боље технологије знања него што би то било у случају *green field* иностране директне инвестиције. Спајање и куповина компанија могу директно да доведу до смањења или гашења локалне производње или функционалних активности (као што је истраживање и развој), или до њиховог пресељења у складу са корпоративном стратегијом стицаоца.

За разлику од *green field* инвестиција које директно утичу на отварање нових радних места у случају ових инвестиција могу довести до смањења броја радних места али исто тако и до повећања, на директан или посредан начин. Посредан начин се огледа у чињеници да уколико није дошло до отпуштања радника није смањен број радних места а директно подразумевамо потребе инвеститора, уколико проширује капацитете или делатност купљеног правног субјекта, за већим бројем запослених што има за последицу отварање нових радних места. Иностране директне инвестиције кроз *merger* и *acquisition* могу да повећају концентрацију и доведу до монопола. Ипак, могућ је и случај да ове инвестиције повећају конкуренцију, уколико се преузимањем успе да се сачува локална фирма која би иначе банкротирала. *Green field* стране директне инвестиције, по дефиницији, повећавају број предузећа и не повећавају тржишну концентрацију при уласку (УНЦТАД, 2002: 65).

Може се слободно констатовати да разлике између ових начина улагања страног капитала постају све мање или чак и не постоје. Основна разлика остаје у стартној позицији *green field* страних директних инвеститора и иностраних директних инвестиција *merger* и *acquisition* а циљеви њиховог улагању су често исти, улажу у производњу и трансфер нове или боље технологије.

Број нових радних места није резултат и не зависи од начина доласка страних инвеститора већ је резултат мотива и циљева које страни капитал доноси са собом.

Стране директне инвестиције у Србији

Када је у питању Република Србија, за повећање раста бруто домаћег производа, као и остварења раста индустријске производње и извоза неопходна је веза између смишљене политике и економије, како би се добили добри резултати. Када се говори о економији, главно место заузимају повећане иностране директне инвестиције.

Република Србија је од 2001. године остварила релативно високе годишње нето приливе страних директних инвестиција, али су странци свој капитал углавном улагали у куповину друштвених фирми и сектор услуга, за разлику од већине земаља централне и источне Европе у којима су више градили фабрике. За разлику од Србије, чак 71% раста бруто домаћег производа у земљама Централноисточне Европе (*Central and Eastern Europe – CEE*) резултат је прилива страних директних инвестиција. Међутим, баш кад су дефицит и обавезе према страним кредиторима Републике Србије почели вртоглаво да расту, иностране директне инвестиције су у периоду 2012-2014 осетно опале. Треба

напоменути да је за стабилан и дугорочан раст српске економије, домаћој привреди неопходан устаљен годишњи прилив директних страних инвестиција од најмање 1,6 милијарди евра.¹

Захваљујући приватизацији, Република Србија је од 2000. године имала раст иностраних директних инвестиција. Њихов раст у 2006. години поклопио се са кулминацијом иностраних директних инвестиција у читавом региону (Беговић, 2008: 23) и догодио се првенствено као последица приватизације компаније “Мобтел”, кога је купила норвешка компанија “Теленор” за готово 1.513 милиона ЕУР (нешто мање од 1,9 милијарди УСД).

Као што се може видети из приказаних података, велики је прилив *green field* инвестиција у сектор неразмјенивих добара, који може да изазове и нежељене последице (чак и ако повећава продуктивност) ако не генерише девизни прилив. Велики је прилив инвестиција у сектор телекомуникација и трговине, а мали у области раста производње и нове вредности (допринос расту бруто домаћег производа), порасту запослености, повећању извоза и конкурентности и технолошког напретка, што би требало да донесу производне *green field* инвестиције. Тако, Република Србија остаје земља са једним од најнижих учешћа размјенивих добара, што би требало да буде озбиљно упозорење креаторима економске политике када анализирају резултате недавних иностраних директних инвестиција.

Већина *green field* страних директних инвестиција у Републици Србији су оријентисане ка тржишту и спадају у сектор неразмјенивих роба. Ипак, већина ових инвестиција су изузетно важне за унапређење пословног амбијента у Србији, почев од телекомуникација до читавог низа страних директних инвестиција у банкарству, осигурању и трговини на мало. Оне не само да повећавају конкурентност, већ и стварају једно окружење које онда може да постане атрактивније за стране директне инвестиције оријентисане ка ефикасности, што је од највеће важности за економску стабилност земље, пошто оне помажу да се избегне прегревање платног биланса, што у последње време представља озбиљан проблем привреде Србије (Беговић, 2008: 50).

Као пример стране директне инвестиције са свим ефектима можемо навести компанију “Вип мобиле” доо је приватни мобилни оператор, власник треће лиценце за мобилну телефонију у Србији за ГСМ и УМТС мреже и ексклузивни стратешки партнер “Водафона” у Србији. Компанија “Вип мобиле” је члан “Telekom Austria Group”, која има више од 24 милиона корисника у седам земаља региона и позната је као лидер у иновацијама. Компанија “Вип мобиле” послује у оквиру ТАГ организационе јединице „Србија&Словенија” од 1. маја 2015. године. Компанија је до сада уложила више од 942 милиона евра капиталних инвестиција у куповину лиценце, ширење мреже, набавку и имплементацију најсавременије опреме, отварање сопствених радњи широм Србије, едукацију запослених и маркетиншке активности, што је чини највећом *green field* инвестицијом у Србији до сада. Компанија “Вип мобиле” данас

¹ www.rpk-subotica.org.rs, <http://www.rpk-subotica.org.rs/aktuelnosti/623-strane-direktne-investicije-u-srbiji-i-njihov-uticaj-na-ekonomiju/>, (10.03.2017).

у Србији има више од 2,1 милиона корисника и заузима 22,7% тржишног учешћа, а њихове услуге су доступне на 330 продајних места, укључујући 84 Вип центра широм Србије. Компанија запошљава више од 900 младих домаћих стручњака чија је просечна старост 32 године.

У случају страних директних инвестиција екстерни ефекти се обично називају ефектима „преливања” (*spillover*). Ови ефекти преливања се деле на интрагранске и интергранске ефекте. Ефекти које је остварила компанија “*Bun мобиле*” на тржишту Републике Србије су следећи (Беговић, 2008: 63-66): поштравање конкуренције; имитација; успостављање вертикалних веза са локалним предузећима; побољшање пословања локалних трговаца и улагања у људски капитал.

Може се рећи да је *green field* инвестиција компаније “*Bun мобиле*” изузетно важна за унапређење пословног амбијента у Републици Србији. Ипак, треба напоменути да је пословно окружење одлучујуће за инвеститоре при доношењу одлука о иностраним директним инвестицијама уопште, а нарочито о *green field* инвестицијама. Многе компоненте тог окружења су ендogene, односно влада земље домаћина може да утиче на њих. Иако је Република Србија значајно унапредила своје пословно окружење последњих година, још увек постоји огроман простор за побољшање.² Једна област која треба да буде знатно унапређена је област која се односи на „добивање дозвола”, односно трошкове уређења парцеле земљишта и изградње објекта на њему. С обзиром на то да је овај специфичан трошак, односно препрека релевантна само за *green field* инвестиције, то је можда део одговора на питање зашто су други облици иностраних директних инвестиција били интензивнији. У том правцу је учињен напредак па се данас издају електронске дозволе за градњу за чије добијање је знатно краћи период.

Закључак

Стране директне инвестиције, за разлику од зајмовног капитала и портфолио улагања омогућавају дубље и дугорочније интегрисање привреда у светски систем. Директно инвестирање се мора схватити и као део процеса међународне поделе рада и рационалног коришћења укупних светских ресурса. Капитал се креће у правцу земаља где се може остварити већи профит, док ће се у увозници капитала ангажовати привредни потенцијали који не би могли бити упослени домаћом акумулацијом. У том смислу се директно инвестирање може остварити на два начина, и то хоризонталним и вертикалним повезивањем матичне фирме из земље извознице капитала и предузећа које је предмет директног инвестирања. Детерминанте које су од посебне важности за иностране директне инвестиције могу се поделити у неколико група а то су: општи оквир политике, политика према иностраним инвестицијама и економ-

²www.rpk-subotica.org.rs, <http://www.rpk-subotica.org.rs/aktuelnosti/623-strane-direktne-investicije-u-srbiji-i-njihov-uticaj-na-ekonomiju/>, (09.03. 2017.).

ске детерминанте. Иностране директне инвестиције имају ефекте и на земљу увозницу, и на земљу извозницу капитала.

Улазак иностраних директних инвестиција и преко *green field* инвестиција и преко *merger i acquisition* инвестиција доносе страни капитал земљи домаћину, али финансијска средства обезбеђена кроз спајање и аквизиције не доводе увек до повећања вредности капитала, док се то у случају *green field* страних директних инвестиција редовно догађа. Међутим, када се посматра на дужи рок, многе разлике између ова два начина уласка се смањују или нестају. Иностране директне инвестиције *merger i acquisition* често улажу у производњу као и *green field* стране директне инвестиције и у трансфер нове или боље технологије, нарочито након што је у купљеним предузећима извршено прес-структурирање.

Када је у питању Република Србија, за повећање раста бруто домаћег производа, као и остварења раста индустријске производње и извоза неопходна је веза између смишљене политике и економије, како би се добили добри резултати. Република Србија је од 2001. године остварила релативно високе годишње нето приливе страних директних инвестиција, али су странци свој капитал углавном улагали у куповину друштвених фирми и сектор услуга. Република Србија бележи велики прилив *green field* инвестиција у сектор неразмјенивих добара, који може да изазове и нежељене последице (чак и ако повећава продуктивност) ако не генерише девизни прилив. Велики је прилив инвестиција у сектор телекомуникација и трговине, а мали у области раста производње и нове вредности (допринос расту бруто домаћег производа), порасту запослености, повећању извоза и конкурентности и технолошког напретка.

Како би се побољшао улазак *green field* инвестиција у Србију, неопходно је уређење области која се односи на „добивање дозвола”, односно трошкове уређења парцеле земљишта и изградње објекта на њему. То би било олакшање не само за стране инвеститоре већ и за домаће које услед тако великих административних баријера често нису спремни да се упусте у инвестиционе подухвате.

Литература:

1. Adamović, Lj. (1984), *Međunarodni ekonomski odnosi – savremene tendencije*, Institut za ekonomska istraživanja – Savremena administracija, Beograd
2. Acin, Đ., Todorović, M., Acin-Singulinski, S. (2006), *Međunarodni ekonomski odnosi*, Pigmalion, Novi Sad
3. Begović, B. (2008), *Grinfield strane direktne investicije u Srbiji*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd
4. Filipović, M. (2012), *Međunarodni ekonomski odnosi*, Univerzitet Educons, Fakultet poslovne ekonomije, Sremska Kamenica
5. Popović-Avrić, S., Vidas-Bubanja, M. (2009), *Međunarodna ekonomija*, Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju, Beograd

6. Stojadinović-Jovanović, S. (2008), *Transnacionalizacija međunarodne trgovine*, Prome-
tej, Beograd
7. Stepanović, B. (2012), *Strane direktne investicije u Srbiji 2001-2011*, Business info Gro-
up, Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Beograd
8. UNCTAD (2002), *World Investment Report 2002 – Transnational Corporations and
Export Competitiveness*, New York and Geneva
9. UNCTAD (2016), *World Investment Report 2016 – Investor Nationality: Policy Challen-
ges*, New York and Geneva
10. Vidas-Bubanja, M. (1998), *Metode i determinante stranih direktnih investicija*, Institut
ekonomskih nauka, Beograd
11. Yarbrough, B. (2000), *The World Economy – Trade and Finance*, Harcourt Inc., Orlando
12. www.rpk-subotica.org.rs
13. www.vipmobile.rs
14. www.naled.org

FOREING DIRECT INVESTMENT IN SERBIA- DIFFERENCES IN THE WAY OF INVESTMENT AND THEIR IMPLICATIONS

Summary: Foreing direct investments are very important factor in any economy and is mainly aimed at taking control over the management of enterprise which are transferred to capital so that capital ownership and capital function remain in close relation. This feature direct investment is of great importance for exporters of capital. By foreing investment companies organize production on a global scale, ensure efficient supply of raw materials, energy, labor as an input, then the marketing of products and services such output in the most important markets in a profitable way. On the basis of such a business, companies can in an optimal way to take advantage of its strengths in technology, knowledge and economies of scale. Spillover effects of foreign direct investments, especially green field investments are significant and important for economic growth and social well-being of the country.

Key words: investments, risk, market, labor position

НЕДЕЉКО ПРДИЋ*

ЈКП Тржница

Нови Сад

УДК 316.334.2

Монографска студија

Примљен: 23.04.2017

Одобрен: 26.05.2017

Страна: 503-515

МОЋ ПОЗИТИВНОГ МИШЉЕЊА НА ЕФЕКТЕ ПОСЛОВАЊА

Сажетак: Радом се жели нагласити моћ одређених филозофско - социолошких или сличних начина размишљања, помоћу којих се може, својом суштином и конкретним мерама допринети пословању пословне организације или повећати значај и углед других организација. Моделом који подразумева дефинисање моћи позитивног мишљења и истине засноване на позитивном ставу с једне стране и економских инструмената за изградњу стабилне конкурентске позиције с друге стране, истраживањем се жели указати на могућност комбиновања различитих психолошко-социолошких и економских инструмената с циљем повећања ефеката пословања.

Кључне речи: моћ позитивног мишљења, позитиван став и лидерство, ефикасност

Увод

Позитивни ефекти пословања основни су предуслов постојаности било које организације која функционише на пословном тржишту или неком другом друштвеном сегменту постојаности. Тржишне околности су непосредни и одлучујући фактор на којем организација мора препознати своје слабости али исто тако и значајне предности које јој могу донети одређену стратешку предност у односу на конкурентску активност сличних или сродних организација. Наравно, питање ефикасности функционисања организације доста је сложено и произлази из низа међузависних фактора заснованих на моћи позитивног мишљења и економског модела управљања пословном или неком другом организацијом с циљем остваривања постављених циљева на основу мисије постојања.

Када се говори о ефикасности неке организације превасходно се мисли да ли је она у могућности да опстане на пословном тржишту или неком другом сегменту друштвене делатности. Циљ овог рада није да емпиријски елаборира

* ekonomistdoo@sbb.rs

наведене тврдње него једноставна моћ запажања како и на који начин, као и којим средствима организација може постићи своје циљеве на општу корист. Када кажемо корист превасходно мислимо на испуњавање планираних циљева, кроз фазу имплементације (изводљивости), али и контролу њене ефикасности. Истраживањем се жели указати на чињеницу да поред такозваних менаџерских способности, лица која доносе пословне или друге одлуке морају имати и склоности засноване на позитивном ставу ка процени знања и умећа својих подређених у хијерархији одлучивања на основу склоности и знања за обављање одређене врсте посла. Склоност за обављање послова на скали вредности одлучивања доприноси бољој ефикасности што је и основни циљ овог рада.

Потребно је нагласити и недостатак радова у домаћој стручној и научној литератури који су давали значај усклађености одређених традиционалних и социолошких вредности, када су у питању носећи проблеми везани за побољшање ефеката пословања и управљања применом одговарајућег концепта који ће ускладити моћ позитивног мишљења и ефеката пословања.

Истина као фактор успешности

Истина је људско сазнање које релативно адекватно одговара објективној стварности (Прдић, 2000: 3). Овде је укључено то да је истина атрибут људског сазнања, да је објективна, јер кореспондира објективној стварности, и да је релативна, јер је та кореспонденција само делимична, апроксимативна, непотпуна. Према томе, ова дефиниција отклања најважније слабе стране свих раније наведених. Међутим, ни она није беспрекорна. Главна тешкоћа је у појму објективне стварности. Пре свега, ми објективну стварност само делимично познајемо. Не можемо рећи да је објективна стварност оно што видимо, чујемо итд., јер нас чула каткад варају. Не можемо рећи да је објективна стварност оно што из чулних података закључујемо, јер у мишљењу каткад грешимо. Истина је појам људског света. Само с обзиром на људску праксу поставља се питање истине. Али то не значи да је пракса само критеријум истине. Када анализирамо ставове познатог аутора, видимо да је појам истине адекватан свакодневним догађајима али и релативно тачна категорија у зависности из ког угла посматрамо новонастале ситуације да ли у свакодневним животним дешавањима или, рецимо у пословном смислу. Аутор овог рада, а на основу размишљања, стручњака, читајући стручну литературу, часописе, сматра да је адекватан појам истине употребљив са становишта успешности и позитивног начина размишљања, као и да представља на дуги рок, позитивну импликацију за остваривање адекватне пословне стратегије или има моћ утицаја на позитивне резултате било које друге организације.

Када кажете истина у савременом свету пословања стичете утисак да је то доста апстрактна категорија као конкурентска предност одређене организације. Па се због тога поставља логично питање како је могуће уз помоћ истине као историјске категорије постићи позитиван пословни резултат. Наравно, организације свакодневно доносе пословне одлуке и није могуће пратити да ли

је она заснована на моралним принципима који произилазе из истинитости представљања организације јавности. Истина као пословна категорија може допринети конкурентској и маркетиншкој предности ако организација функционише на принципима мисије, визије и принципа пословања. За такве организације истина је врло „озбиљна“ стратешка предност заснована на идентитету и постојаности. Ефекти истине су стратешке категорије које ће само још дубље учврстити постојање организације и побољшати њену ефикасност.

Економска позиција девијантних група инволвираних у моралну панику се не мора нужно тумачити маргинализујућим статусом, нити је њихово понашање увек повезано са досадом (чамотињом) и/или финансијским потешкоћама (оно може бити повезано и са напредовањем неког друштва). (Стојановић, Ђурић, 2015: 23)

Дијалог заснован на моралним нормама представља институционални идентитет. (Печенин, 2014: 35)

Брендирање је једна од стратегија коју ви и ваша агенција можете искористити у осигурању жељене позиције у уму потенцијалног купца. Поступак започиње око пожељног брендовског идентитета (на који начин желите да вас гледају), а потом се њима управља да би се испунила очекивања у погледу вашег брендовског имиџа (како се на вас заиста гледа). (Котлер, Ненси, 2008: 140) Између осталог, циљ овог рада је и да укаже на могућност различитих погледа на свакодневна животна и пословна питања, што све види и из ставова претходних познатих аутора са различитих аспеката али је циљ да са моралног становишта утичете на ум потенцијалног купца и уз помоћ, истине, позитивног начина размишљања остварите конкурентску предност на тржишту.

Ефекти засновани на позитивном ставу

Позитиван став представља битан инструмент представљања организације на посебан начин на основу специфичности њеног постојања. Позитиван став призиолази из постојања сопственог идентитета који чине организацију специфичном на пословном или другом тржишту. Идентитет изграђен на позитивном ставу ствара тржишну предност и повећава ефикасност и ефективност њене мисије и визије постојања.

Ефекти засновани на позитивном ставу чине:

- организацију препознатљиву на одређеном специфичном пољу постојања;
- идентитет који представља стратешку предност;
- директне позитивне ефекте на ниво пословања;
- индиректне ефекте на друге заинтересоване организације;
- ефикасност у смислу боље тржишне позиције;
- друштвено одговорну и корисну.

Када се ради о посебним инструментима маркетинг комуницирања а који би, могли имати значаја за релевантност овог истраживања, потребно је идентификовати значај таквих инструмената комуницирања организације са

јавношћу као што су спонзорство или донаторство, директни маркетинг и жива реч као непосредан облик комуникације. Овакви облици комуникације доприносе реализацији постављених циљева организације на тржишту. Резултати истраживања за потребе овог рада када су у питању ова три инструмента комуникације рађене путем анкетног упитника студентских и омладинских организација као најзначајнији инструмент сматрају спонзорство 42%, директни маркетинг 30%, жива реч 18% а 10% анкетираних, сматра да ниједан од ових инструмената није значајан за остваривање визије и циљева њихове организације. Потребно је, напоменути да ови инструменти комуникације, спадају у најјефтиније инструменте који могу, допринети реализацији стратегије – моћ позитивног мишљења на ефекте пословања засноване на позитивном ставу. Наравно, комбинацијом ових директних инструмената комуникације са осталим инструментима маркетинг комуницирања постиже се интегрисаност, ефикасност у виду тз. синергијског ефекта различитих инструмената на укупне ефекта пословања, пословне или неке друге јавне или друштвене организације. Може се констатовати значај социјалне димензије овог истраживања као и потврдити претпоставка да помоћу позитивног мишљења и ставова, углед, идентитет, и имиџ чине предуслов позитивним пословним ефектима организације.

Често, посебно у свету маркетинга, подстицајна комуникација мора ићи даље од пуког информисања и мењања представа – она се мора усредсредити на подстицање појединаца и пословних субјеката да делују, да заиста нешто учине. (Котлер, Ненси, 2008: 140)

Постоји веома уска повезаност токова одлучивања и истраживања у маркетингу. Прелиминарна истраживања су потребна у сагледавању проблема и могућности са којима се предузеће суочава у средини“. (Милисављевић, 1992: 66)

Ради успешне провере претпоставке истраживања а на основу теоријских и практичних сазнања, да се уз помоћ позитивног мишљења с једне стране и економских ефеката с друге стране може постићи задовољавајући резултат састављен је анкетни упитник за организације, анкетни упитник је структуриран тако да највећа оцена доноси највише бодова.

Истраживачка питања која се односе на предмет и циљеве истраживања:

Да ли ваша организација послује на принципима мисије постојања?	1 2 3 4 5
Да ли су јасно дефинисани циљеви организације ?	1 2 3 4 5
Да ли има јасну дефинисану стратегију маркетинг комуницирања ?	1 2 3 4 5
Колики значај дајете истини и моралним вредностима у комуникацији са најважнијим корисницима ?	1 2 3 4 5
Да ли је стратегија комуникације заснована на позитивном ставу ?	1 2 3 4 5
Да ли Вам је стратешка предност – бити лидер на тржишту ?	1 2 3 4 5
Да ли конкурентска предност као економска категорија и идентитет и имиџ доприноси позитивним ефектима пословања	1 2 3 4 5
Да ли прихватате модел позитивно мишљење–сигуран купац–потрошач–корисник услуга	1 2 3 4 5

Свако успешно истраживање, мора да се заснива на одабраној маркетинг стратегији и адекватној бази података о познатости, перцепцији својих крајњих корисника. Циљ анкетног упитника је провера властитих ставова организације у односу на крајње кориснике, ради – потврђивања квалитетних пословних односа – позиционираност моћи позитивног мишљења на економске и комуникативне ефекте пословања одређене организације.

Потребно је напоменути када се узме у обзир и претходно сватање познатог аутора маркетинга, да је истраживање тржишта основа функционисања информационог система организације. Када се створе сви неопходни услови у оперативном смислу функционисања организације онда је позитиван став додатни стимуланс за квалитетан однос са клијентима, потрошачима или купцима зависно од мисије постојања организације.

Истраживање представља систематско, објективно и детаљно проучавање одређеног проблема или појаве у циљу долажења до одређених информација или откривања неких принципа. Истраживање маркетинга је прикупљање, обрада и анализа информација о релевантним проблемима за маркетинг“ (Милисављевић, 1992: 85)

Радом се жели указати на просту чињеницу како се одређени подаци коју су прикупљени методама маркетинг истраживања или другим методама као што су дубински интервјуи, специјална запажања стручњака може доћи до одређених законитости и примене у пракси али и да њихова практична ефикасност буде надограђена позитивним ставом у нивоу одлучивања зависно од циљева и планова организације.

Само размишљање на основу социолошко прихватљивих друштвених понашања треба искористити као потенцијалну стратешку предност која ће конкретним истраживањем и са становишта психолошких стања личности допринети укупној пословној ефикасности организације, поткрепљеној практичним подацима из истраживачких пројеката који могу допринети систематичној примени, заснованој на позитивном ставу.

Лидерство као фактор ефикасности

Бити лидер у пословном смислу значи радити ствари на бољи и ефикаснији начин од својих конкурената. Лидерство се у пословном смислу може дефинисати као изграђени систем вредности на којима организација остварује своје пословне циљеве радећи ствари боље од других ради сатисфакције сопствених циљева и позитивне „корисности“ за потрошача. Функционисање пословне организације на принципима лидерства у пословању поред предности на тржишту доноси и друге неопходне такозване „бренд“ погодности које могу организацији донети додатну корист у зависности од њене пословне или друге активности. Лидерство често доноси поред економске и друге врсте користи које могу допринети позитивној слици како у сфери њеног пословног или другог утицаја тако и специфичне јавности која нема директног значаја за њено постојање.

Због свог изузетног значаја лидерство је постало предмет интензивног и детаљног проучавања, нарочито последњих година. Закључци истраживања који доприносе теорији лидерства пословних руководиоца чине:

- Неухватљиве особине вођа
- Привлачни циљеви и реални програми,
- Ред и организација
- Способност убеђивања
- Нагласак на људским односима
- Очекивање одговарајуће награде
- Јединствено понашање и улога. (Бител, 1997: 10-13)

Следећа карактеристика која чини организацију бољом од својих пословних или других конкурената јесте коришћење лидерства за стварање позитивне слике у јавности о идентитету, постојаности и предностима њеног постојања. Лидерство даје организацији стратешку предност на тржишту као и могућност даљег ширења њеног пословног утицаја на заинтересоване појединце или организације. Лидерство и ефикасност су два принципа пословања која чине организацију бољом од других продајом сопствених производа или услуга на тржишту или једноставним идентитетом организације као пословном предношћу. Ако је ефикасност мера постизања циља различитим средствима које организација користи онда је лидерство маркетиншки инструмент који поред остваривања економских циљева доприноси и бољој слици у јавности.

На основу сватања познатих аутора о утицају, стручности, неопходне успешном менаџеру (лидеру), друштвено-емоционалне способности и изградње међусобних односа, као и сватања аутора овог рада да се на принципима истине, позитивног става и ефикасног управљања могу остварити планирани циљеви, спроведено истраживање показује да се може изградити успешан модел пословања који с једне стране представља моћ изграђену на позитивном ставу а с друге стране економском ефикасношћу предузетих мера повећава ефекте пословања пословне или неке друге организације на економском или другом тржишту.

Психолошко – социолошки фактори успешности

Модернизација се посматра као целовита друштвена промена на глобалном нивоу друштва (која у себи укључује све друштвене подсистеме али са различитом дубином промене у њима). Друштвени развитак као најопштији од ових појмова, модернизацију одређује као посебан случај развика, док се појам, индустријализације сходно свом техничко - технолошком спецификуму види као један од видова или аспеката модернизације специфично везан за ширење фабричке робне производње. (Деспотовић, 2014: 98)

Продуктивно коришћење времена подразумева оне активности које пружају пример за изградњу конгнитивних и социо – економских компетенција, формирање идентитета, развој просоцијалних вредности и образаца понашања, као и припремање младих за преузимање нових социјалних улога и одговорности у различитим областима друштвеног живота. (Пешић, 2014: 179)

Социјализација уствари значи наплату дуга за то што припадамо друштву и користимо његове ресурсе и остале благодети које живот чине конформнијим. Истовремено, социјализована личност мора да наплати друштву то што обавља своје улоге као јединствена личност, насупротив безличној и општој институцији, тако што се бори за признање саме себе као личности. (Брдар, 2010: 17)

Социјално-психолошке категорије, представљају посебну врсту способности која се заснива на склоностима за обављање одређених врста послова који поред пословних способности подразумева и вршење утицаја кроз непосредан вид комуникације а у циљу повећања, бољег разумевања у сврху постизања позитивних пословних ефеката. Основни вид комуникације омогућава постизање бољих непосредних и личних резултата појединаца али и доприноси укупној успешности организација зависно од њене мисије постојања. Познати су примери такозваних ставова личности о различитим питањима из којих се доносе релевантни закључци који се примењују и у практичне сврхе кроз непосредну активност.

Када је реч о директном контакту, од свих елемената комуникацијског микса, жива реч је убедљиво најмоћније средство. Никакво оглашавање или експертска продаја не могу се мерити са ситуацијом када некоме колега или пријатељ препоручи или искритикује одређен производ или услугу. (Смит, 2002: 478)

Перцепција различитих пословних филозофија има ефекте у примени код организација где је неопходно поред знања из области неопходних за функционисање организације и елеменат сазнања о деловању негативних утицаја на постојаност организације и њен развој кроз деструктиван начин руковођења или онемогућавања различитих гледања на будућност организације и остваривања њене мисије. Посебан начин руковођења организацијом заснива се на посебности личности, оригиналности и једноставности стварања руководећих тимова за остваривање постављених циљева организације. Наравно, потребно је познавање и социјалног статуса појединаца како, личног тако и у односу на групе као интерни фактор успешности организације тако и на спољне утицаје као екстерне факторе.

Веома битна карактеристика склоности руковођењу на основу такозваних ставова личности подсећа на чињеницу колико смо одлучни, реални али и одговорни да предузмемо промене у функционисању организације која ће својим динамичним растом омогућити стварање позитивних пословних резултата, доброј слици у јавности али и личној унутрашњој сатисфакцији њених чланова.

Креативност као модел успешности

Креативност се може дефинисати као способност да се стварају нове и неубичајене идеје. Те идеје могу бити мање или више занимљиве, оригиналне, духовите, апстрактне и итд. Креативност је подлога за иновације, а инова-

ције су резултат примењене креативности. Свака креативна идеја не мора постати иновација, али нема иновација без креативности. (Прдић, 2012: 59)

Окружење у којем егзистирају данашње организације, налази се у стању перманентних промена, које су истовремено и шанса и опасност. У тим „бурним“ временима, креативност заузима темељно место. Рађање идеја води организацију напред, а њихово помањање назад. Савремени менаџери имају ауторитет да омогуће и покрену процес истраживања нових, квалитетнијих, креативних производа и услуга и инвентивнијих начина како да се послови обављају боље и квалитетније. Они могу да буду генератори „експлозије“ креативности и свих других потенцијала, али исто тако могу својим крутим ставом и ригидношћу, угушити сваку помисао менаџера на креативно размишљање. (Прдић, 2012: 60)

Значај креативности произилази из посебних способности и сазнања али и знања као фактора реализације. Модел успешности, може да даје позитивне ефекте како из саме организације тако и спољашњег окружења. Организација треба да трпи знање које сама поседује, утврди знања и вештине које су потребне запосленима у остваривању њихових циљева и циљева организације као и да имају могућност испољавања креативности и знања.

Социолошка димензија креативности представља посебност и способност да се разумеју други како и на који начин виде развој организације и који су то психолошки фактори личности битни за обављање специфичних послова или активности у интересу организације.

Организација као фактор имплементације

Организовање је једна од основних управљачких функција која је са аспекта истраживања, анализе и примене доста оспоравана у смислу значаја за успех одређених организација. Добра организација подразумева највећим делом уштеде у квантитативном смислу и веће ефекте има код приуводних него код услужних организација. Способност организовања производне или услужне делатности даје могућност остваривања зацртаних циљева који спровођењем или имплементацијом чине повратну спрегу једног производног процеса. Повратна спрега је уствари информисање руководства организације које су слабости или предности од важности за живот организације. Такође даје поуздану основу за улазне или излазне факторе који чине основне алате у повратној спрези унутар производног система. Резултати имплементације зависе од квалитетно реализованих ресурса чији ефекат се види у материјалном и економском циклусу ако су у питању производне организације или пружених квалитетних услуга код услужних организација или институција. Данас, организовање представља предуслов постојаности и дуговечности организације ако су принципи организације на темељима постојаности. Добра, организација омогућава остваривање и других пословних функција и доприноси ефикасној и ефективној имплементацији. Бити, добро организован уствари значи, имати позитивну моћ и способност спровођења планираних циљева у животном циклусу организације.

Негативни ефекти деструктивних пословних филозофија

Сама пословна филозофија са негативним предзнаком подразумева таква стања који са становишта организованости и имплементације доприносе да резултат организације има неповољан пословни ефекат. Негативни ефекти произилазе из нерационалног начина понашања када су у питању ефекти на опстанак организације на тржишту. Нерационално понашање доводи до лоших пословних резултата или других ефеката зависно од мисије, визије, или других циљева постојања организације. На лоше пословање организације утичу многи фактори почев од људских ресурса па све до лоших организационих и других слабости функционисања система.

Економске политике својеврсног навођења и присиљавања читавих региона и земаља да се „специјализују“ за сиромаштво у процесима планске пауперизације, деинструализације и успорене модернизације, део су пројектованог исхода елита које глобализују у настојању да за себе сачувају привилегован економски положај. (Деспотовић, Ђурић, 2014: 23)

ПРЕЛИМИНАРНА истраживања показују да ни протекционизам у условима садашње економске кризе није у стању отвореног трговинског рата као за вријеме Велике депресије. Неколико је разлога за то. Прво, начин одвијања међународне трговине у условима јако интегрисане и глобализоване свјетске привреде сам по себи онемогућава висок степен примјене политика осиромашеног сусједа. Друго, мјера примјењивање у доба Велике депресије (царине и квоте) регулисане су на мултилатералном плану. Треће, отворена примјена видљивих мјера протекционизма има за посљедицу одмазду трговинских партнера, а не мање значајно, у савременим условима постоји знатно већа могућност коришћења мјера фискалне и монетарне политике. Међутим, иако није дошло до отвореног трговинског рата, у условима савремене кризе интензивирана је примјена протекционистичких мјера, и то највише у облику разних софистицираних нецаринских баријера. (Тешић, 2012: 80)

Идеја је да се морална паника понајпре везује за медије: током њеног трајања медијски ангажман, будући јавне страхове у вези неког друштвеног проблема, значајно доприноси и његовом конструисању. Такву поставку: ону по којој медијски ангажман може имати значајну улогу у стварању девијантног понашања можемо повезати са теоријом „етикетирања“ симболичних интеракциониста. Класичан, ортодоксни социолошки поступак у елаборирању девијација тежи ка објашњењу тога шта девијација јесте, како јесте и шта је узрокује, док за симболичне интеракционисте девијације не може бити изједначена са неким чином: исто понашање може бити различито перципирано у зависности од времена и места одигравања. (Crtcher, 2008: 1128-1129)

Детаљном анализом свих социјално-економских ефеката који су позитивно или негативно утицали на успех организације, потребно је припремити, детаљан извештај, који треба да садржи информације који су то фактори, било социјалне, психолошке, управљачке или неке друге природе, допринели да економски и комуникацијски ефекти организације на тржишту или неком дру-

гом сегменту постојаности доприносе негативном имиџу или смањују економске ефекте.

Зависно од тога да ли се одређеном пословном стратегијом остварују планирани циљеви оне се деле на ефикасне и неефикасне. Пословна стратегија моћ позитивног мишљења биће ефикасна ако елиминише негативне аспекте друштвено - привредног система, што је став и претходно цитираних аутора, ако успе да искористи све људске и материјалне потенцијале који стоје на располагању, њен успех мериће се усклађеношћу моћи ефикасног начина управљања, и повећане ефикасности инвестиција, на уложена средства.

Позитивни ефекти промена на ефикасност пословања

Ефикасност се може дефинисати као мера постизања циља. (Прдић, 2012: 139) Пословне организације остварују позитивну стопу приноса на инвестирана средства, посматрајући свесност, интересовање, задржавање постојећих и придобијање нових купаца или потрошача. Најважнији део научне и стручне литературе из области економије и маркетинг комуницирања, највећу важност даје тз. хијарархији различитих врста пропагандних порука, где ефикасни инструменти маркетинг комуницирања треба да имају позитиван ефекат на ниже нивое у хијарархији, што је рефлексивна конвенционалног начина размишљања, на ефекте пословања. Овај рад, управо даје предност директној комуникацији као најнепосреднијем, најјефтинијем и најефикаснијем средству за постизање позитивних ефеката пословања заснованих на моћи позитивног мишљења и мерљивим производним или услужним ефектима.

На основу комуникацијских сазнања за потребе овог рада, искуство је потврдило да су друштвени принципи маркетинга успешни у грађењу добрих односа и међусобног поверења међу запосленима. Персонална политика која доследно захтева годишњу евалуацију способности запослених има за циљ да унапређује и дограђује друштвене односе на следећим принципима:

- Јавна компанија друштвено одговорно понашање мора да третира са поштовањем и достојанством. Обојаност вером у заједничке интересе постижу се и маркетинг циљеви компаније и друштвено одговорно пословање.
- Јавности компанија презентује своје индивидуалности, препознативост и јединственост. Друштвено одговорно пословање компанија има шансу да постигне своје циљеве док друштвено одговорним пословањем поштује хуманитарне и друге волонтерске организације.
- Компанија друштвено одговорним маркетингом стиче властито самопоуздање код потрошача и јавности.
- Запослени се осећају најпродуктивнијим када раде у успешној компанији и пријатној атмосфери као и могућности да помогнете другима.
- Вредност јавне компаније представља њен углед у јавности и развоју појединих тимова и појединаца из своје области.

Искуства развијених земаља показују да све светске компаније уважавају значај друштвеног маркетинга у свом пословању. Када су у питању домаће

јавне компаније потребно је установити основне принципе у којем сваки запослени заслужује да зна који друштвено одговоран посао се сматра ефикасним за компанију и њену продуктивност. Најважнији друштвени стандарди морају бити усклађени са стандардима компаније и њеној способности да учествује и делује у оквиру друштвено одговорног пословања из које ће добити одређену маркетиншку или било коју другу корист. (Прдић, 2015: 438)

Филип Котлер, један од међународно признатих гуруа у овој дисциплини, уложио је много енергије у проучавање политичког маркетинга. Уколико се маркетинг, у свом најширем значењу, може дефинисати као „економска активност која управља протоком добара и услуга од произвођача ка потрошачу, политички маркетинг се сматра оном граном маркетинга која се бави промоцијом странака и кандидата. Онај део маркетинга који се бави личношћу, Котлер је посебно назвао персонални маркетинг.

Разлику између комерцијалног маркетинга, политичког маркетинга и персоналног маркетинга треба тражити пре у коришћењу најпогоднијих средстава за постизање посебних циљева, него у суштини теоријског система. (Pustetto, 1996:12)

Познати аутори менаџмента и маркетинга, уствари нам говоре, о неизбежној вези политичких утицаја, економског система и персоналног утицаја, када су у питању организације од општег или неког другог значаја, као и колика је моћ у рукама појединаца или организација, на остваривање планираних циљева.

Када су у питању теоретске претпоставке будућих истраживања потребно је детаљно истраживање свих узрочно последичних комуникацијских процеса у организацији (предузећу) и његовом окружењу. Потребно је истраживање међузависности (организације) предузећа и степена интегрисаности комуникацијских процеса као и њихов утицај на купце и потрошаче производа или услуга предузећа. Отворене теме за будућност су и детаљне анализе комуникацијских активности предузећа у смислу провере њихове интерактивности, усмерености на купце и кредибилности“ (Pustetto, 1996: 272)

Креирање и испоручивање вредности представља суштину бављења маркетингом у савременом пословном управљању и један је од кључних аспеката у процесу здравог раста и напретка организације. (Филиповић, 2012: 169)

Намера овог рада је да са економског и социолошког становишта прикаже целину комуникације заинтересованих страна ради постизања ефикасног модела који ће у крајњој инстанци имати позитиван ефекат у комуникацији организације с заинтересованим корисницима и у крајњој инстанци позитиван резултат на тржишту.

Закључак

Спроведена истраживања омогућила су остваривање основног циља рада, те је у раду приказан стратешки значај истине и позитивног мишљења на

ефекте пословања, указано је на могућност промене, које могу утицати на примену концепта, који омогућава позитивне ефекте пословања комбиновањем психолошко-социолошких и економских критеријума и инструмената ради повећања ефеката пословања организације. Имајући у виду савремени начин пословања, као и временску дистанцу у којој послују данашње организације (предузећа), као и чињеницу да се основни циљ рада концентрише на истраживање, улоге, значаја и ефеката позитивног мишљења на ефекте пословања, остварен је основни циљ рада с једне стране, као и жеља да се идентификују одређене препреке и отклоне дилеме када је у питању примена овог концепта у пракси у данашње време.

Време које живимо је постало време коме не желимо да припадамо, свет који сачињавамо као да није свет који прихватамо, стварност је постала толико удаљена од модернистичких обећања напредка, једнакости, толеранције, слободе и мира да запитаност о томе шта овај свет јесте метаморфозира у „увредљиву“ енигму, која у теоретском универзуму кулминира као перпетуирање радикализованих спорења, док на плану стварног живота потискује и извитоперује универзум људске духовности. (Стојановић, 2015: 25)

Под појмом ефикасност подразумевамо скуп мера које се предузимају, различитим средствима и инструментима ради остваривања планираних циљева организације, заснованих на стратегији моћи позитивног мишљења на ефекте пословања, као и методама мерења економске ефикасности. Најважнији циљеви су економске природе јер омогућавају неометан опстанак и постојаност организације на тржишту. Потребно је да кроз мере спровођења планираних активности организација, уочи потешкоће у функционисању, као и предузме мере и препоруке за њихово отклањање које ће допринети позитивним променама, омогућити постојаност организације као и побољшању тржишне или друге позиције зависно од мисије постојања. Ефикасност остваривања постављене политичке или пословне стратегије, кроз моћ позитивног мишљења и ефикасног управљања може се посматрати кроз призму процене истинитости постављене пословне филозофије и упоређивања остварених резултата са прецизно утврђеним циљевима, као и предузимање активности које ће променити пословну филозофију, у којој ће њена моћ доћи до већег и значајнијег изражаја. Контрола евалуације пословне филозофије посматрано из угла конкретне организације подразумева истинито сагледавање ефикасности како са становишта позитивно постављене пословне стратегије тако и ефикасности остваривања планираних циљева.

Литература:

1. Bittel, Lester R. (1997): *Liderstvo: stilovi i tehnike upravljanja*, Clio, Beograd.
2. Critcher, Chas (2008): „Moral Panic Analysis: Past, Present and Future.“ *Sociology Compass*, 2(4),.
3. Filipović, Jelena (2012): „Prikaz knjige: Kreiranje i isporučivanje vrednosti potrošačima“, Marketing, Beograd, br.43.

4. Kotler, Filip, Nensi, Li (2008): *Marketing u javnom sektoru*, Mate, Beograd.
5. Milisavljević, Momčilo (1992): *Marketing*, Savremena administracija, Beograd.
6. Pečenin, Nikolaj (2014): „Strukturno-moralna osnova ekonomske aktivnosti“, *Ekonomika*, Niš.
7. Prdić, Nedeljko (2012): *Sajmovi kao instrument integrisanog komunikacijskog miksa*, Sremska Kamenica, Univerzitet Edukons, Fakultet poslovne ekonomije (NDD).
8. Pusteto, Marija Bruna (1996): *Politički marketing : priručnik političkog kandidata*, Clio, Beograd.
9. Smit, Pol R. (2002): *Marketinške komunikacije*, Clio, Beograd.
10. Brdar, Milan (2010): „Značaj i domet funkcionalnog koncepta socijalizacije“, *Sociološki godišnjak*, Pale, br. 5.
11. Despotović, Ljubiša (2014): *Konstrukcija i dekonstrukcija identiteta*, Univerzitet Edukons, FEEPS, Novi Sad.
12. Despotović, Ljubiša, Đurić, Živojin, „Geopolitika siromaštva“, *Kultura polisa*, Novi Sad, 2014, br.23.
13. Pešić, Jelena (2014): „Mladi kao resurs društvenog razvoja“, *Srpska politička misao*, Beograd, br.1.
14. Prdić, Nedeljko (2000): *Istina u delu profesora Mihajla Markovića*, Pristupni rad, Ekonomski fakultet Subotica.
15. Prdić, Nedeljko (2012), „Efekti nastupa preduzeća na sajmu“, *Analiza ekonomskog fakulteta*, Subotica, vol. 48, br. 28.
16. Prdić, Nedeljko (2015) „Model društvenog marketinga u javnom sektoru“, *Kultura polisa*, Novi Sad,
17. Stojanović, Đorđe (2015) „Traktat o posmodernizmu, društvu i politici“, *Srpska politička misao*, Beograd, vol. 48, br.2.
18. Stojanović, Đorđe, Đurić, Živojin (2015): „Od društvene kontrole do moralne regulacije: Reartikulisanje diskursa moralne panike“, *Srpska politička misao*, Beograd.
19. Tešić, Jelena (2012): „Specifičnosti protekcionizma u uslovima globalne ekonomske krize“, *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta*, Banja Luka, br.6.

FROM OF POSITIVE THINKING ON THE EFFECTS OPERATIONS

Summary: Emphasize the power of certain philosophical-sociological or similar ways of thinking, by which it can be, in essence, and concrete measures to contribute to the operations of a business organization or increase the importance and reputation of other organizations.

Models who podrazumavaet defining power positive thinking and truth based on a positive attitude on the one hand and esonomic instruments to build stable competitive position on the other hand, the research also wants to point out the possibility of combining different psychological and sociological and economic instruments in order to increase the effects of the business.

Key words: positive thinking, positive attitude and leadership, efficiency

ПРИМЕНА УГОВОРА О ДЕЛУ У АГРАРУ

Сажетак: Потреба за истраживањем и анализирањем уговора о делу намеће се сама, с обзиром на чињеницу да је овај уговор у савременом праву значајно проширио свој домен примене, нарочито на разне интелектуалне, културне, научне и друге послове, при чему су конституисана бројна нова правила из области права и обавезе уговорних страна. Ипак, основне поставке, односно правни темељи уговора о делу, као што је појам, консенсуални карактер и основна права и обавезе остали су и у савременом праву, али са доградњом правних решења о осталим компонентама у складу са потребама савременог живота и промета. Уговор о делу је у почетку био искључиво уговор грађанског права на основу којег се посленик обавезивао да пружи неку физичку или интелектуалну услугу. Међутим, у време када су се тржишни односи развили, уговор о делу се из грађанског права проширио и на привредно (трговинско) право. Наиме, он је и даље задржао основне особине уговора о делу, али је његов предмет постао разноврснији и обимнији. Уговор о делу је заступљен у више области аграра, што је анализирано у овом раду.

Кључне речи: Уговор о делу, римско право, пољопривредно газдинство, аграр

Увод

Порекло уговора о делу

Уговор о делу има веома дугу традицију, временом је еволуирао и постао именован уговор. Уговор о делу је постојао још у римском праву у оквиру ширег контракта *locatio conductio*. Научни разлози за проучавање римског права свode се, пре свега, на потребу упознавања закона друштвеног развоја и њиховог одраза у променама које је право доживљавало као друштвену надградњу. На тај начин се у једној дисциплини друштвених наука (какво је право), историјским чињеницама и садржајем, замењује оно што у природним наукама даје експеримент. При томе је нарочито важна околност да се развој римског права, иначе добро познатог и проученог, може пратити у склопу са

* Sanja.m03@gmail.com

осталим друштвено-економским односима.¹ Римско право је мноштво сложених међуљудских односа до каквих се долази приликом вршења неког организованог рада, регулисало кроз неколико уговора, од којих централно место заузима *locatio conductio*. Важно је истаћи да су се под овим уговором у римском праву подразумевала заправо три контракта: уговор о закупу ствари (*locatio conducti rei*), уговор о најму радне снаге (*locatio conductio operarum*) и уговор о делу (*locatio conductio operis facendi*). Висококвалификовани послови, као што су послови лекара, учитеља, уметника итд., обављани су у форми пријатељске услуге, формално бесплатно и то путем налога уз који су ишли поклони. Накнада за такав рад могла се уговорити и посебном стипулацијом.² Наиме, по схватању робовласничког друштва наплативо обављање рада је понижавало слободне људе, те стога рад који су обављали људи из виших сталежа, а који је био у вези са неким знањем или вештином, није могао бити предмет најма у новцу.³ Као што је истакнуто, презир Римљана према било којем виду делатности која се обавља са циљем добијања накнаде у вези је са институцијом ропства, јер су они сматрали да је рад својствен робовима, а недостојан слободног човека. Чак и када је роб обављао интелектуални посао, његов рад је био оцењиван као прост физички рад, зато што је друштвени и правни положај роба деградирао такву врсту послова.⁴ Међутим, временом се мењају околности у држави, а ратови и војна служба грађана нарочито су слабили њихов економски положај, те се број слободних римских грађана, који су обављали послове за новац, повећавао. Ови грађани су били изложени чак већем презиру него робови, зато што је рад за одговарајућу накнаду њихов положај приближио положају робова. С друге стране, уколико би грађанин високог друштвеног статуса свом суграђанину пружао услуге које подразумевају извесну квалификацију, сматрано је да је тиме указана част (*honor*).⁵ Ове услуге су познате под називом *artes liberalis*.⁶ *Locatio conductio operis faciendi*⁷ означава се као претеча уговора о делу, али он обухвата и неколико других односа који га чине сложеним. Ово је консензуални контракт у којем се једна страна – извођач (*conductor*) обавезује да у уговореном року обави одређену активност, по правилу на ствари која је стављена на располагање, а друга страна (*locator*) заузврат се обавезује да плати одређену суму новца. Битни елементи овог контракта јесу дело које се ствара (*opus*) и цена, тј. накнада која се за то плаћа (*merces*).⁸ Кондуктор најчешће обавља посао у својим просторијама, а чак може и користити рад својих робова за обављање послова ниже врсте. Међутим,

¹ Ромац Анте, (1981). *Римско право*. Загреб: Правни факултет, стр. 3

² Кнежевић Поповић Драгана, (2004). *Уговор о делу у римском праву*. Источно Сарајево: Правни факултет Универзитета у источно Сарајево, стр. 30–36

³ Хорват Маријан (1977). *Римско право*. Загреб: Школска књига, стр. 279.

⁴ Станојевић, Обрад, (1986). *Римско право*. Београд: Службени лист СФРЈ, стр. 248–250.

⁵ Кнежевић Поповић Драгана, (2008). Историја слободних професија – од *artes liberales* до савременог доба. *Страни правни живот*, бр. 2, стр. 11–12.

⁶ Шарац Мирела, (2010). *Artes liberales. Зборник Правног факултета Свеучилишта у Ријеци*, вол. 31, бр. 1, стр. 483.

⁷ Ђорђевић, Мирослав, (2014). Порекло уговора о делу. *Правни живот*, вол. 63, бр. 10, стр. 653.

⁸ Маленица Антун (2003). *Римско право*. Нови Сад: Правни факултет, стр. 311.

кондуктор лично одговара за успешно извођење дела. При томе се узима у обзир свака кривица (*omnis culpa*), па чак и незнање и неумесност (*imperitia*). Уколико је неке послове или део послова поверио својим радницима, одговарао је због грешке у избору (*culpa in eligendo*).⁹ С друге стране, није одговарао када би наручено дело пропало пре него што је било испоручено *locatoru*, уколико је до тога дошло услед догађаја које човек није могао да спречи као што су, на пример, упади непријатељске војске и сви други разлози који се у изворима називају виша сила – *vis maior* или *causus maior* (у изворима се наводи пример саграђене куће коју поруши земљотрес). Није одговарао ни у случају када је пропаст ствари уследила због лошег квалитета материјала који је дао наручилац, а ни онда када се у свему морао држати његових налога који нису били у складу са природом посла. Ако је дело имало недостатке, обавеза кондуктора је била да их у примереном року исправи, а ако то није хтео да учини, наручилац је могао да одустане од уговора или да смањи накнаду. Међусобна права и обавезе странке су могле остваривати и тужбама,¹⁰ што значи да се у *locatio conductio operis facienda* заштита остваривала путем тужби *actio locati* и *actio conducti*. Пошто се у *demonstratio* ових тужби морао навести правни основ сауса посла, може се закључити да то представља још једну индикацију да су Римљани морали схватити висок степен посебности *locatio conductio operis facienda* у оквиру концепта *locatio conductio*.

Уговор о делу у праву Републике Србије

У Републици Србији данас, уговор о делу је регулисан Законом о облигационим односима и Законом о раду. Уговор о делу је у Закону о раду регулисан у делу који се односи на рад ван радног односа, у чл. 199. Према закону о раду уговор о делу је посао који извршилац посла закључује са одређеним лицем, у писаној форми, ради обављања послова који су ван делатности послодавца, уз накнаду која нема карактер зараде. Послови који је посленик у обавези да обави, имају за предмет самосталну израду или оправку одређене ствари, самостално извршење одређеног физичког или интелектуалног посла. Значи да послодавац који се бави трговином не може да ангажује продавца на основу уговора о делу (са њим мора да заснује радни однос), али уговор о делу може да закључи са дизајнером ради уређења излога. Уговор о делу у својству послодавца може да закључи и појединац, односно физичко лице. Иако је сличан уговору о делу који регулише Закон о облигационим односима, на регулисање уговора о делу као врсту уговора којим се не заснива радни однос, примењују се когентне норме Закона о раду. Уговор о делу може да закључи и незапослена и запослена особа, чак и ако је већ у радном односу код истог послодавца, као и пензионер и уметник. Уговор о делу мора да садржи податке о послодавцу и ангажованом извршиоцу посла, као и датум закључења уговора. Овакви уговори често садрже и клаузулу да се извршилац посла обавезује да у одређеном року обави конкретан посао за потребе наручиоца, а

⁹ Бујуклић Жика, (2012). *Римско приватно право*. Београд: Правни факултет, стр. 389.

¹⁰ Ромац Антун, (1981). *Римско право*. Загреб: Правни факултет, стр. 317.

наручилац се обавезује да за извршени посао исплати накнаду у тачно одређеном износу и тачно утврђеном року, најчешће после завршетка посла ради којег је уговор закључен. Овде се ради о уговору са фиксним роком.

Уговор може да садржи и начин на који ће извршилац обавити посао, у ком простору и у које време, обавезу наручиоца да обезбеди потребан материјал или уколико је уговорено да извршилац набави материјал и то се уноси у уговор. На уговор о делу који се закључује у смислу Закона о раду, у ситуацијама које нису уређене овим законом, примењују се одредбе Закона о облигационим односима. За разлику од уговора о раду, код уговора о делу, којим се регулише рад ван радног односа, послодавац је обавезан извршиоцу исплатити накнаду, која нема карактер зараде (што је случај када је заснован радни однос), припадајуће порезе и доприносе за обавезно социјално осигурање, као и да му обезбеди друга права у складу са законом, општим актом и уговором. Запослени ангажован уговором о делу стиче статус осигураника и послодавац је дужан да поднесе пријаву на осигурање. Поред накнаде за обављени рад, морају бити плаћени доприноси за здравствено, пензијско и инвалидско осигурање, као и порез на доходак грађана. Уколико је наручилац посла физичко лице, које није регистровано као предузетник, онда је извршилац посла у обавези плаћања пореза.¹¹ Уговор о делу разликује се од уговора о раду, посебно у томе што је код уговора о раду предмет уговора обављање рада, а не резултат рада. Када је у питању уговор о раду послодавац руководи радом запосленог, што није карактеристично за уговор о делу и посленика и наручиоца посла. Односно код уговора о делу наручилац има право да врши надзор на обављањем посла и даје упутства када то одговара природи посла, али никако да руководи израдом дела. Следећа разлика се запажа у систему плаћања накнаде. По уговору о раду запослени има право на зараду коју оствари на основу рада, која се исплаћује у зависности од тога како је наведено уговором, а то може бити једном месечно у целости или у деловима. Док се код уговора о делу накнада плаћа једнократно, односно након извршеног дела и нема карактер зараде. У накнаду се урачунава поред вредности послениковог рада и материјал, уколико је посленик био у обавези да набави материјал. Уговором о раду се има у виду ангажовање радних способности на општи и трајан начин, док се код уговора о делу има у виду обавеза посленика да изврши одређени посао ради израде уговореног дела. Уговором о раду се заснива радни однос на одређено или неодређено време, док се уговором о делу не заснива радни однос, односно као што је већ речено он спада у групу уговора којима се регулише рад ван радног односа. Према Закону о облигационим односима, Уговор о делу је такав уговор по коме се једна страна – посленик (извођач радова) обавезује да обави одређени посао, односно да изради или оправи неку ствар или да изврши неки физички или интелектуални рад, а друга страна – наручилац радова се обавезује да му за то плати одређену накнаду.¹² Из дефиниције уговора о

¹¹ Анђелић Светлана, (2015) Уговори којима се регулише рад ван радног односа, Актуелна питања савременог законодавства, главни и одговорни уредник Слободан Перовић, Београд: Савез удружења правника Србије и Републике Српске, стр. 313. – 327.

¹² Вељковић Драгослав, (2008) Уговори у привреди: са судском праксом, примерима уговора и тужбама за остварење права из тих уговора: прво издање. Београд: Пословни биро, стр. 802.

делу се закључује да је предмет обавезе наручиоца плаћање накнаде.¹³ Посао који се овим уговором предузима, по својој природи је материјални (фактички), а не правни посао. Посленик се, наиме, не обавезује да у име и за рачун наручиоца предузима правне послове, већ да му изради или оправи неку ствар, да превезе одређени товар, да оствари одређено интелектуално дело на пољу науке, да одржи предавање или пак, да изради неко уметничко дело из области сликарства, вајарства и сл.¹⁴ С обзиром да је ова дефиниција широко постављена, потребно је прецизирање. Одређени уговори којима се, уз одређену накнаду, извршава уговорени посао из домена физичког и умног рада и који по својим битним својствима и свом настајању представљају уговор о делу, у савременом праву добијају своје место као именовани уговори. Према мишљењу правних теоретичара, као резултат рада истиче се произведена или поправљена ствар. Ипак, може се рећи да су његови оквири шири и да је за његово одређење довољно рећи да се посленик обавезује да изврши одређени посао. Постоје случајеви када посленик може да изврши одређени посао, а да при томе не постигне резултат и циљ због којег је посао предузет. То се дешава када је обавеза посленика (по својој природи)обавеза средства, а не обавеза циља. Уколико је посленик (према уговору) у обавези да ископа бунар, без обзира да ли је пронашао воду или не, испунио је обавезу, ако је поступио тако да се његовом раду ништа не може приговорити. Када се посленик обавезе уговором да лечи животињу, чак иако животиња угине (што значи да није постигнут циљ), уколико је посленик поступао по уговору и према правилима одређене струке, он је извршио посао. Дакле, у наведеним случајевима посленик је извршио обавезу из уговора о делу и не дугује накнаду штете другој уговорној страни.¹⁵ Из свега наведеног се закључује, да је посленик дужан да изврши само посао који је уговорен, а по налогу наручиоца, без обзира да ли је постигнут циљ. Уговор о делу је уговор који се закључује с обзиром на личност посленика. Заснива се на поверењу странака, с обзиром да наручилац посла поверава извршење лицу у чију је стручност и квалитет рада сигуран. На тај начин се обезбеђује да ће наручени посао бити ваљано извршен, те да ће тако постићи циљ, због којег је и ступио у уговорни однос. Уговори закључени *intuitu personae* су такви уговори код којих лична својства једног или оба уговорника представљају одлучујући елемент њихове сагласности, тако да је извршење обавеза или стицање права строго у вези са уговорником због чијих је личних својстава уговор и закључен. До закључења уговора *intuitu personae* долази због тога што странке често ступају у неки уговорни однос, искључиво због неких личних својстава друге уговорне стране. Лична својства посленика могу бити разноврсна. Уговор о делу не захтева никакву одређену форму, будући да је то консенсуалан уговор. Сваки уговор о делу је правно перфектан, само ако су стране постигле споразум о битним елементима уговора о делу. У

¹³ Бабић Илија,(2008).Уговори грађанског права: посебни део облигационог права: друго измењено издање. Београд: Правни факултет Универзитет УНИОН у Београду: Службени гласник, стр. 175.

¹⁴ Перовић Слободан, Стојановић Д. (1980). Коментар Закона о облигационим односима: књига друга. Крагујевац: Правни факултет, Крагујевац и Културни центар, Горњи Милановац, стр. 289.

¹⁵ Перовић Слободан, (1980). Облигационо право. Београд: Привредна штампа, стр. 710. – 712.

том погледу сагласност у односу на дело, које треба извршити и цену дела, коју треба исплатити, нису једини битни елементи међусобних обавеза странака. Ова два принципијелна битна елемента, дело и цена, односно накнада као плаћена цена, не решавају еволуцију овог облигационог односа. Дело је нужно извршити, али када? Елементи рока су такође битни елементи. Дејство уговора о делу, конкретизација уговорних права и обавеза наручиоца и посленика показује да је настанак уговора о делу у зависности од низа елемената, а сваки од њих садржи одређену правну форму, независно што сам уговор о делу не захтева одређену форму.¹⁶ Према начину настанка форме могу бити законске и уговорне. Законску форму наш Закон о облигационим односима познаје у више случајева, али исто тако форма може бити уговорна. Разноврсни грађанско – правни односи условљени су сложеним друштвено – економским кретањима, што је наметнуло потребу форме у циљу заштите првенствено јавних интереса. Када постоји форма, лакше се може препознати права воља странака. Осим заштитне, форма има и доказну функцију која се састоји у томе што форма у доброј мери пружа поуздан основ о постојању уговора као и његовој садржини, што омогућава судовима да лакше разрешавају грађанско – правне односе у процесу конкретног одлучивања у појединим споровима. У уговору о делу уговарачи граде разноврсне уговорне форме. Уговорна форма не сме вређати јавни интерес. Она се може кретати само у оквиру јавног поретка. Када се странке сагласе о форми уговора, онда се поставља питање да ли та форма представља битан елемент уговора или је само доказ о постојању уговора. За настанак уговора о делу није предвиђена законска форма. Међутим, странке врло често користе писмену форму, што је посебно изражено када су у питању радови веће вредности.¹⁷ Битно је разграничити уговорну форму која представља битан елемент уговора, од форме које странке предузимају по закључењу уговора. Пошто је уговор о делу принципијелно неформалан, форма може служити само као доказ да је уговор закључен као и друга доказна средства која се у спору могу употребити. Уговор о делу се може закључити и путем јавног надметања, када то захтева природа посла. Уговор који се закључи путем јавног надметања, мора бити у писменој форми. Уговори закључени по приступу, односно адхезиони уговори су фактички уговори о делу. Код уговора о приступу, садржај уговора одређује унапред једна страна, а друга страна има само избор да прихвати такав уговор или не.¹⁸ Појаву оваквих уговора условили су развој друштва и потребе које захтевају брзину правног промета и искључују могућност дуготрајног преговарања и погађања. Уговори по приступу јављају се у области јавних служби, код пружања комуналних услуга. Овакве уговоре, данас, имамо и у приватном сектору. Карактеристика ових уговора је јенообразност одређених уговорних односа, где се уговор закључује као формуларан уговор и са фиксном ценом. Уговорни однос може престати

¹⁶ Благојевић Т. Борислав, Круљ Врлета :Редактори (1983). Коментар закона о облигационим односима:друга књига:друго издање.Београд: Савремена администрација, стр. 1497. – 1500.

¹⁷ Милошевић Љиљана (1982). Облигационо право:шесто измењено и допуњено издање. Београд: Савремена администрација,стр. 73. – 75. и 351 – 358.

¹⁸ Салма Јожеф,(2005). Облигационо право.Нови Сад: Правни факултет Универзитета у Новом Саду, стр. 340.

на различите начине. Када уговорне стране изврше права и обавезе из уговора, уговор престаје испуњењем. Уговор такође може престати и раскидом, поништајем, због смрти једне уговорне стране, због пропасти предмета уговора, због протеча времена, због отказа.

Посебно одмеравање накнаде штете у случају повреде уговора о делу

Накнада штете се састоји у повраћају у пређашње стање, проузрокованог смањења имовине или повреде психичког или физичког интегритета. Под одговорношћу за накнаду штете подразумевамо понашање потребно за повраћај у пређашње стање. Одговорност за накнаду штете има два своја извора, један произилази из већ раније насталог правног односа због неправилног испуњења, а то је случај код уговорне одговорности. Други извор је фактичке природе и настаје независно од постојања неког ранијег правног односа и своди се на људско понашање, којим се умањује имовина, а то је случај код деликтне одговорности. Разлика између ова два извора испољава се у томе што код уговорне одговорности, одговорност произилази из повреде уговорне норме, а код деликтне из повреде законске забране.¹⁹ Право на накнаду штете због потпуног или делимичног неиспуњења уговорне обавезе је секундарно право оштећене стране. Оно је санкција за неиспуњење или неуредно испуњење уговорне обавезе. Ово право се кумулира са једним од права која припадају савесној страни, а то су : право на извршење уговора и накнаду због задоцњења и право на раскид уговора са правом на накнаду штете због неиспуњења. Један од најчешћих случајева повреде уговорне обавезе, које даје право оштећеној страни на накнаду штете, је доцња. Закон о облигационим односима, предвиђа да је поверилац у доцњи дужан накнадити дужнику штету насталу услед доцње за коју одговара, као и трошкове око даљег чувања ствари.²⁰ Право на накнаду штете може се остварити само ако је једна уговорна страна крива за неиспуњење или неуредно испуњење своје уговорне обавезе. Закон о облигационим односима²¹ садржи општа правила о праву повериоца на накнаду штете и одговорности дужника за штету која настане повредом уговорне обавезе. За разлику од штете која настаје деликтом и која се због тога зове деликтном одговорношћу, овде је у питању штета која је настала повредом уговорне обавезе, па је по томе и добила назив уговорна одговорност. Први услов да би оштећена страна могла да оствари право на накнаду штете због повреде уговорне обавезе је тај да мора постојати штета, јер иако је дошло до повреде уговорне обавезе, ако нема штете, онда нема ни накнаде. Други услов је да постоји кривица друге уговорне стране због неиспуњења уговора делимично или у потпуности и закашњења. Трећи услов је што треба да постоји узрочна веза између

¹⁹ Салма Јожеф,(2005). Облигационо право.Нови Сад: Правни факултет Универзитета у Новом Саду, стр. 444. – 445

²⁰ Члан 326. став 3. (2008). Закон о облигационим односима са регистром појмова : прво издање : приредио Ожеговић Н. Београд :ПОСЛОВНИ БИРО, стр. 80.

²¹ Члан 262. – 269. (2008). Закон о облигационим односима са регистром појмова : прво издање : приредио Ожеговић Н. Београд :ПОСЛОВНИ БИРО, стр. 66. – 67

не извршења претходне постојеће обавезе и проузроковане штете. Основна подела штете је подела на материјалну и нематеријалну штету. Материјална штета се може поделити на стварну штету и изгубљену добит, затим на конкретну штету и апстрактну штету. Материјална и нематеријална штета се могу поделити на постојећу и будућу штету, као и на непосредну и посредну штету. Нематеријална штета се може поделити у три групе за које се признаје накнада и то : за душевне болове, за физичке болове, за страх.²² Штета која може настати повредом уговорне обавезе када је реч о уговору о делу, може се испољити у облику стварне штете и изгубљене добити. Дакле, у случају повреде уговора о делу настаје материјална штета. Правила која важе за одмеравање накнаде штете кад је у питању неизвршење или неуредно извршење обавеза из уговора о делу сходно се примењује и у случају повреде неких других уговора који имају сличност са уговором о делу. Уколико посленик не изврши уговорени посао, а наручилац у том случају раскине уговор и повери извршење посла трећем лицу, обрачун накнаде штете у том случају своди се на утврђивање разлике између цене коју је наручилац уговорио са трећим лицем и цене која је била уговорена са послеником. С обзиром да посао није извршен, не поставља се питање обрачуна накнаде штете према стварној штети и измаклој добити. Накнада штете обрачунаће се према стварној штети ако је сам наручилац извео радове, које је требало да изведе посленик. Наручилац не може захтевати од посленика накнаду за његове стварне трошкове, ако је према тржишним ценама било могуће извести те радове јефтиније. Према томе, накнада штете у том случају одмериће се према стварним трошковима наручиоца или према тржишној цени за обављање тих радова, у зависности од тога који је од ова два износа мањи. Уколико посленик делимично није извршио уговорене послове, наручилац може захтевати сразмерно снижење уговорене цене. Наручилац може захтевати као измаклу добит због не извршења посла накнаду за добит коју није остварио, јер посленик није извршио уговорну обавезу. Измакла добит може се признати за оно време које се може сматрати као нужно потребно да би наручилац могао предузети мере да се штетне последице повреде уговора не повећавају. Уколико је посленик извршио уговорени посао, али са закашњењем, накнада штете се обично обрачунава с обзиром на корист коју наручилац није могао остварити због тога што радови нису били изведени на време. Приликом одмеравања накнаде штете, узмеће се у обзир и трошкови које је наручилац имао за време доцње посленика. Када се на извршеном делу уоче недостаци, а посленик одбија да их уклони, уговорена цена може бити смањена или наручилац може поверити трећем лицу отклањање недостатака. Пошто је снижењем цене наручилац, по правилу, обештећен, не поставља се питање накнаде штете с обзиром на претрпљену стварну штету и измаклу корист. Ако је наручилац поверио трећем лицу отклањање недостатака, сходно се примењују правила о куповини ради покрића. Уколико је посленик отклонио недос-

²² Мораит Бранко, (2007). Облигационо право : књига друга: вануговорни облигациони односи Бања Лука: Правни факултет Универзитета, стр. 66.–71.; Милошевић Љиљана, (1982). Облигационо право: шесто измењено и допуњено издање. Београд: Савремена администрација, стр. 147.–148.; Радованов Александар (2011). Облигационо право: општи део Бијељина: Универзитет Сингерија, стр. 266. – 267.

татке у извршеном послу, али је то учинио са закашњењем, треба у погледу одмеравања накнаде штете применити правила која важе за извршење уговореног посла са закашњењем. Међутим, наручилац може својим чињењем или не чињењем спречити посленика да изврши уговорени посао. Тада, накнаду штете на коју има право посленик, треба одмерити према добити коју је посленик изгубио, јер није обавио уговорени посао и примио накнаду. Ако је посленик могао обавити неке друге послове и на тај начин остварити добит, не признаје му се накнада штете за измаклу добит. Наручилац посла дугује посленику и накнаду за трошкове које је посленик имао припремајући се за извршење уговореног посла, ако ти послови нису обављени због околности на страни наручиоца.²³

Уговор о делу у аграру Републике Србије

Последњих пар година, а може се рећи и деценија сведоци смо економске кризе, која је условила малу понуду, а веку потражњу радних места. Људи остају без посла само пар година пред пензију и веома су им мале шансе да се поново запосле. Млади људи, незапослени све више се одлучују за одлазак у иностранство у потрази за бољим животом. Међутим, велики броји је и младих и старијих радно способних лица који се одлучују за повратак на село. Што је свакако добра одлука. Претходних деценија догодиле су се миграције из различитих разлога, али највеће су биле из села у град. Села су лагано почела да се гасе. Град без села не може живети, те је потребно подржати све оне који се одлуче за живот на селу и бављење пољопривредом. Последњих година заснивају се нова пољопривредна газдинства, а она која су већ постојала се шире и напредују. На основу многобројних истраживања, која су спроведена на ову тему, долази се до сазнања да су жене на селу незадовољне својим положајем у односу на мушку популацију. Такође је присутна заинтересованост становника руралних подручја за покретање сопственог агропредузетничког подухвата, како оних које су незапослене, тако и жена које имају посао, али би се бавиле пословима у подручју пољопривреде. Све оне имају искуства у пословима пољопривреде, али не познају у довољној мери функционисање агробизниса. Спремне су да се додатно едукују и радо би прихватиле финансијску подршку. Развој предузетништва на селу представља огроман неискоришћен потенцијал за стварање економске моћи руралних подручја.²⁴ За предузетништво као метод привређивања, три су аспекта посебно важна: 1. самосталност и независност субјекта, 2. одговорност за донете одлуке и 3. настојање да се постигне комерцијални успех. Самосталност и независност економских субјеката подразумева постојање одређених права и слобода, као што су: слобода избора предузетничке активности, слобода избора финансирања, доступност ресурсима, пласман производа, формирање цена производа, расподела профита и тд. Одговорност за донете одлуке је способност предузетништва, која је директно

²³ Јанковец Ивица, (1993). Уговорна одговорност. Београд : Пословна политика, стр. 249. – 251.

²⁴ Стефановић Видоје, Грујић Дејан, Војновић Бошко, (2011). Кадровска раскршћа српског аграра. Ниш: ПМФ Универзитета, стр. 171.

повезана са феноменом ризика. Важна особина предузетника је, управо, способност да сноси ризик и прихвата неизвесност. Настојање да се постигне комерцијални успех, у савременим условима привређивања се постиже коришћењем најразличитијих средстава. Та средства нису само економска, већ подразумевају и развој културе, образовања, здравствене заштите, екологије.²⁵ Како би се једно газдинство развијало и напредовало, потребно је знање и стручност из више области. Газдинства обично имају запослених онолико колико им је минимално потребно, а за додатне послове ангажују лица по неком од уговора који се закључују за рад ван радног односа. Обично за сезонске послове као што су брање плодова, ангажују раднике по уговору о повременим или привременим пословима. Истраживањем, долази се до закључка да се уговор о делу веома често закључује у пољопривреди и аграру уопште. Мада, послодавци некад врше злоупотребу уговора. Наиме, у пракси се срећу случајеви да се за обављање послова, који би требали да се уговоре по уговору о делу, буду уговорени по уговору о ауторском делу. Разлог томе је, мањи порез за уговор о ауторском делу који се плаћа за пензијско и инвалидско осигурање и порез на доходак грађана, него за уговор о делу. На тај начин избегавају плаћање већег пореза, али доводе и себе и ангажовано лице у неповољан положај. Уговор о делу је у нашем законодавству веома добро регулисан, те правилном применом гарантује заштиту за обе уговорне стране. У пракси се веома често уговор о делу закључује без писмене форме, закон то дозвољава, међутим то свакако није добра пракса. У таквим случајевима, веома је тешко остварити накнаду штете у судском или вансудском поступку. На пословима који су једноставнији и не захтевају посебну стручност, ретко се и деси нека штета, али код сложенијих послова који захтевају посебну стручност, може доћи до штете, која за собом повлачи велике материјалне губитке. Најчешће млади интелектуалци прихватају обављање послова без претходно закљученог уговора. У недостатку запослења, те тако и сигурне зараде, млади прихватају посао како би бар нешто зарадили. Иначе, није тајна да у држави имамо велики број лица који раде пуно радно време, а немају закључен уговор о раду. На тај начин послодавци избегавају плаћање пореза и осталих обавеза, а „запослени“ не остварују своја права. Потребно је да надлежне институције чешће врше надзор, како би се таквој пракси стало у крај. За које се све послове у аграру могу ангажовати лица по уговору о делу? Радници се могу ангажовати у аграру за најразличитије послове, од оних који захтевају физички рад до оних који захтевају интелектуални рад. Као што је већ поменуто, развијају се пољопривредна газдинства, а имамо и тенденцију раста сеоског туризма. Сви ма који желе да буду конкурентни на тржишту потребна је стручна помоћ, увођење нових технологија и иновација. Иновација обухвата широк спектар, од стварања креативне идеје до њене комерцијализације. Успешност иновације зависи од успешности трансформације знања у нове робе или услуге.²⁶ Ефика-

²⁵ Пејановић Радован, Његован Зоран, (2009). Предузетништво и (агро) економија. Пољопривредни факултет, Нови Сад, стр. 26-27.

²⁶ Чабрило Р.Слађана, (2012). Управљање знањем. Сремска Каменица: Универзитет Educons, стр. 18.-21.

сност предузетничких инвестиција, представља иновативно понашање. То подразумева: проширење производних погона, увођење нове технике и технологије, развој маркетинга, ефикасни менаџмент, који је способан да води, контролише и одржава развој предузећа. Развојем информационе технологије(рачунарства) и телекомуникација предузетницима се пружа огроман простор за увођење нових форми и метода управљања производњом и организацијом пословања, што одлучујуће доприноси расту економске ефикасности њиховог пословања.²⁷ Економичност, ефикасност и ефективност је оперативно решавање проблема према коме власник капитала остварује добит из примене решења.²⁸ Наравно, није могуће да једно газдинство или сеоско домаћинство које се бави туризмом има запослена сва стручна лица која су потребна за рад и унапређење пословања. Дакле, потребно је за одређене послове да ангажују стручњаке по уговору о делу. Истраживањем се долази до закључка да је уговор о делу веома заступљен у пракси. С обзиром, да се уговор о делу може закључивати и усмено, што је врло чест случај, уговорне стране некада, из не знања или не обавештености, нису свесне да су закључиле уговор о делу. Самим тим, не знају ни која су им стварна права и обавезе. Међутим, последњих година назире се помак у том смислу, јер се све чешће уговорне стране одлучују затражити стручни савет и помоћ. Како би се једно газдинство развијало и напредовало, потребно је да спроведе одређене мере. За спровођење мера заштите, као и побољшања квалитета земљишта, потребна је стручна помоћ. Када се желе испитати методе узгоја пољопривредних култура и домаћих животиња, те пронаћи начин за сузбијање штеточина и болести пољопривредних култура и др., газдинство или други привредни субјекти ће ангажовати инжењера агрономије. Код нас агрономи ступају у стални радни однос у великим привредним друштвима, код којих систематизација радних места захтева и радно место агронома. Док пољопривредна газдинства немају агроном у радном односу, већ када је то потребно ангажују агронома по уговору о делу. С обзиром, да је широк спектар послова које агрономи обављају, у зависности да ли се баве заштитом ратарских култура, воћа и тд., рећи ћемо, агрономи пружају стручне савете произвођачима, за одређену накнаду. За оцењивање вина или израду пројекта за подизање винограда, такође се ангажује стручно лице по уговору о делу. Газдинствима која се баве сточарством или између осталог, врше узгој животиња, потребна је стручна помоћ инжењера сточарства, ради одређивања и контроле хране којом се животиње хране. Оваква пословна сарадња се остварује по уговору о делу. Ради вакцинације, чиповања и других потребних радњи које се обављају због заштите животиња²⁹, газдинствима је од великог значаја сарадња са ветеринарским амбулантама. За све послове које обавља ветеринар, закључује се уговор о делу. Земље Европске уније увеле су НАССР (Hazard Analysis Critical Control Points) у своје законодавство у свим подручјима рада са храном и забраниле увоз прехрамбених производа из дру-

²⁷ Пејановић Радован, Његован Зоран,(2009). Предузетништво и (агро)економија. Пољопривредни факултет, Нови Сад, стр. 27.

²⁸ Бајчетић Марко,(2010). Систем вредности водопривреде.Прометеј. Нови Сад, стр. 143.

²⁹ Закон о добробити животиња,“Службени гласник РС“ бр. 41/2009

гих земаља које нису произведене по начелима НАССР система. Самим тим и наша држава је била принуђена да донесе Закон о безбедности хране³⁰, те је НАССР постао обавеза свих субјеката у пословању храном и храном за животиње. НАССР систем морају увести сви они који се баве производњом и прерадом воде за пиће, као и воде која се употребљава, односно додаје током припреме, обраде или производње хране. Даље, сви они који се баве производњом и прерадом брашна, меса, млека, колача и торти, мармеладе, сокова, алкохолних и безалкохолних пића, воћа, поврћа и др. Дакле, НАССР систем морају увести сви који се баве било каквом производњом и прерадом хране, па и дистрибуцијом исте. Привредни субјекти који се баве прерадом воћа и производњом мармеладе и скова, ракије, морају увести НАССР систем, а за то је потребно да ангажују координатора за НАССР систем. Са координатором ће закључити уговор о делу, на основу којег је ангажовано лице у обавези да све запослене у привредном субјекту обучи за спровођење процедура НАССР система, а за обављени посао ће добити уговорену накнаду. С обзиром да је за дистрибуцију робе потребан фито-санитарни налаз о исправности робе, који издају лабораторије специјализоване за ту врсту пословања, произвођачи или дистрибутери воћа, поврћа, хране уопште, закључују уговор о делу са лабораторијом. Осигуравање пољопривредних добара и животиња је један вид сигурности у случају пропасти истих. Код нас осигуравање пољопривредних добара и животиња још није заживело у пракси, али је свакако неопходно. Уговор који се закључује са друштвом за осигурање је уговор о делу. Обично је то адхезиони уговор, јер осигуравајућа друштва имају већ припремљене понуде, које клијент може да прихвати или не прихвати. Рачунарска опрема у пољопривредним газдинствима је потреба новог доба.³¹ Коришћење рачунарских програма и интернета, омогућава лакшу комуникацију са купцима и добављачима, али пружа и многе друге могућности. За увођење новог компјутерског програма, биће упуслен програмер по уговору о делу. Програмер је у обавези према уговору о делу, да инсталира програм, али и да обучи кориснике да правилно користе нови програм, а за обављени посао ће добити уговорену накнаду. Грађевински објекти не представљају средства за рад која се директно користе у процесу пољопривредне производње, али ипак, су веома значајни зато што чине објективне услове за нормално одвијање самог процеса производње.³² За радове у изградњи објеката, мањег обима, закључује се уговор о делу. Док се за грађевинске радове већег обима закључује уговор о грађењу. Општа правила и општи принципи о уговору о делу се примењују на уговоре о грађењу, уколико та питања нису регулисана законима и посебним прописима за уговор о грађењу. Уговор о делу се може закључити за комуналне услуге (одношење смећа, угинулих животиња...), а и за многе друге послове који у овом раду нису наведени.

³⁰ Закон о безбедности хране, "Службени гласник РС" бр. 41/2009

³¹ Пејчић Христивоје, (2008). Економика пољопривреде. III измењено издање. Ниш, стр. 148.

³² Вујатовић - Закић Зорка, (2001). Аграрна економија Економски факултет, Београд, стр.412.

Закључак

Уговор о делу је постојао још у римском праву – *locatio conductio operis faciendi*. Развојем пољопривреде и занатства уговор о делу је чешће практикован, али углавном за послове као што су нпр. изградња куће, превоз ствари, поправка неких ствари, жетва и сл. У претходном излагању је обрађен уговор о делу у законодавству Републике Србије. Указано је на предности које се постижу применом уговора о делу, како за послодавца, тако и за посленика. Обрађена је примена уговора о делу у аграру, навођењем одређених области његове примене. Долази се до закључка да се уговор о делу веома често закључује у пољопривредној производњи. Истраживањем се долази до сазнања да се у пракси злоупотребљавају уговори, те се посленик, али и послодавац доводе у неповољан положај. Чини се, ипак, да институције увиђају тај проблем, па се у последње време одржавају предавања на ту тему, како би се информисали запослени и послодавци о њиховим правима. Наравно, то није довољно, неопходно је да надлежне институције врше контролу и санкционишу свако не поштовање закона. У овом раду је учињен покушај да се укаже на важност уговора о делу у пословању и свакодневном животу.

Литература:

- 1.Svetlana Andelić (2015) Ugovori kojima se reguliše rad van radnog odnosa, *Aktuelna pitanja savremenog zakonodavstva*, glavni i odgovorni urednik Slobodan Perović, Beograd: Savez udruženja pravnika Srbije i Republike Srpske
- 2.Ilija Babić (2008). *Ugovori građanskog prava : posebni deo obligacionog prava: drugo izmenjeno izdanje*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta UNION u Beogradu: Službeni glasnik.
- 3.Marko Bajčetić (2010). *Sistem vrednosti vodoprivrede*. Prometej. Novi Sad
- 4.Borislav T. Blagojević, Vrleta Krulj :Redaktori. (1983). *Komentar zakona o obligacionim odnosima : druga knjiga : drugo izdanje*. Beograd : Savremena administracija
- 5.Žika Bujuklić,(2012). *Rimsko privatno pravo*. Beograd: Pravni fakultet
- 6.Slađana R. Čabrilo (2012). *Upravljanje znanjem*. Sremska Kamenica: Univerzitet Educons
- 7.Miroslav Đorđević, (2014). *Poreklo ugovora o delu*. Pravni život, vol. 63, br. 10
- 8.Marijan Horvat,(1977). *Rimsko pravo*. Zagreb: Školska knjiga
- 9.Ivica Jankovec ,(1993). *Ugovorna odgovornost*. Beograd : Poslovna politika
- 10.Dragana Knežević Popović, (2004). *Ugovor o delu u rimskom pravu*. Istočno Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu
- 11.Dragana Knežević Popović,(2008). *Istorija slobodnih profesija – od artesliberales do savremenog doba*. Strani pravni život, br. 2
- 12.Antun Malenica,(2003). *Rimsko pravo*. Novi Sad: Pravni fakultet
- 13.Ljiljana Milošević,(1982). *Obligaciono pravo : šesto izmenjeno i dopunjeno izdanje*. Beograd : Savremena administracija
- 14.Branko Morait,(2007). *Obligaciono pravo : knjiga druga : vanugovorni obligacioni odnosi*. Banja Luka : Pravni fakultet Univerziteta.
- 15.Radovan Pejanović ,Zoran Njegovoan(2009). *Preduzetništvo i (agro)ekonomija*. Poljoprivredni fakultet. Novi sad
- 16.Hristivoje Pejčić,(2008). *Ekonomika poljoprivrede*. III izmenjeno izdanje. Niš

- 17.Slobodan Perović,Dragoljub Stojanović,(1980). Komentar Zakona o obligacionim odnosima: knjiga druga. Kragujevac: Pravni fakultet, Kragujevac i Kulturni centar, Gornji Milanovac
- 18.Slobodan Perović (1980). Obligaciono pravo. Beograd : Privredna štampa
- 19.Aleksandar Radovanov,(2011). Obligaciono pravo : opšti deo. Bijeljina : Univerzitet Singerija
- 20.Ante Romac,(1981). Rimsko pravo. Zagreb: Pravni fakultet
- 21.Jožef Salma,(2005). Obligaciono pravo. Novi Sad : Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu
- 22.Obrad Stanojević,(1986). Rimsko pravo. Beograd: Službeni list SFRJ
- 23.Vidoje Stefanović,Dejan Grujić,Boško Vojnović,(2011). Kadrovska raskršća srpskog agrara. Niš: PMF Univerziteta
- 24.Mirela Šarac,(2010). Artes liberales.Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, vol. 31, br. 1
- 25.Dragoslav Veljković,(2008).Ugovori u privredi : sa sudskom praksom, primerima ugovora i tužbama za ostvarenje prava iz tih ugovora: prvo izdanje.Beograd: Poslovni biro
- 26.Zorka Vujatović – Zakić,(2001). Agrarna ekonomija. Ekonomski fakultet, Beograd
- 27.Zakon o obligacionim odnosima sa registrom pojmova (2008) : prvo izdanje : priredio Ožegović N. Beograd : POSLOVNI BIRO
- 28.Zakon o bezbednosti hrane, “Službeni glasnik RS“ br. 41/2009
- 29.Zakon o dobrobiti životinja,“Službeni glasnik RS“ br. 41/2009

APPLICATION OF CONTRACTUAL AGREEMENT IN AGRICULTURE

Summary: The need for research and analysis of contracts imposes itself, due to the fact that this agreement in contemporary law significantly expanded its scope of application, especially in the various intellectual, cultural, scientific and other activities, with the new rules constituted a number of areas rights and obligations of the parties. However, the basic settings, or the legal basis of the contract of work, such as the notion of consensual character and basic rights and obligations of the others and in contemporary law, but with the enhancement of legal solutions of other components in accordance with the needs of modern life and traffic. Contract of Work was initially exclusively contract of civil rights on the basis of which the workman obliged to provide a physical or intellectual services. However, at a time when market relations developed, contract work from the civil rights extended to the business (commercial) law. In fact, he still retained the basic features of contracts, but his case has become more diverse and extensive. Contract on work is represented in several areas of agriculture, which is analyzed in this paper.

Key words: Contract of Work, Roman law, farm, agriculture

ПРЕДРАГ МИРКОВИЋ*

Правни факултет за привреду и
правосуђе

Нови Сад

САВО МИНИЋ**

Стручни сарадник секретаријата у

Влади Републике Српске

Шамац, БиХ

УДК 336:336.71

Прегледни рад

Примљен: 14.05.2017

Одобрен: 25.05.2017

Страна: 531-540

ПРАВНА ОБЕЛЕЖЈА БАНКАРСКЕ ГАРАНЦИЈЕ И ОДРЕЂЕНЕ ДИСТИНКЦИЈЕ У ОДНОСУ НА УГОВОР О ЈЕМСТВУ

Сажетак: Једно од релевантнијих питања у пословању привредних субјеката јесте питање обезбеђења испуњења уговором преузетих обавеза. Банкарска гаранција данас представља инструмент обезбеђења потраживања која има изузетно наглашен значај у међународним пословним односима. Рад анализира одређене појмовне дистинкције које се у правној науци идентификоване, као и правна обележја банкарске гаранције која има карактер персоналног средства обезбеђења. Интенција аутора рада јесте да се на темељу правне анализе обележја банкарске гаранције компаративном методом прикажу релевантне сличности и разлике које постоје између овог института обезбеђења и уговора о јемству. Схватајући правни значај уговора о јемству, и повезаност овог средства обезбеђења као значајног за настанак и развој банкарске гаранције, научно је оправдано истраживање које има за циљ да прикаже значајна обележја и карактеристике оба института обезбеђења, и да укаже на сличности и разлике које су од правног значаја за њихову индивидуализацију.

Кључне речи: банкарска гаранција; средство обезбеђења потраживања; уговор о издавању банкарске гаранције; уговор о јемству; банкарски послови

Увод

Средства обезбеђења потраживања у пословању привредних субјеката имају за циљ да додатно обезбеде да, обавезе које су уговором одређене међу уговорним странама, буду испуњене у складу са дефинисаним условима и роковима. Различити правни институти који представљају средства обезбеђења, која се доктринарно деле на персонална и реална, у ширем концепту схватања могу представљати "банкарске гаранције", уз услов да је банка једна од уго-

* pedja.mirkovic@gmail.com

** ssavo.minic@gmail.com

ворних страна тих послова. Уже доктринарно схватање банкарске гаранције стоји на становишту да је у питању посебан правни институт који има специфичне карактеристике, а које га битно разликују од других средстава обезбеђења (Васиљевић, 1995:730). Банкарска гаранција представља сложен правни посао у којем примарну улогу има банка која се појављује као гарант, налогодавац који је клијент банке (дужник из основног посла) и корисник банкарске гаранције (поверилац из основног посла).

Предмет истраживања рада јесу правна обележја банкарске гаранције као услужног посла који банка обавља, и одређене дистинкције у односу на уговор о јемству као једног од персоналних средстава обезбеђења потраживања. Циљ истраживања рада јесте анализа релевантних правних обележја банкарске гаранције на основу којих ће се тако детерминисана обележја компаративно анализирати са релевантним правним обележјем уговора о јемству. Идентификовањем правних карактеристика оба института обезбеђења детерминисаће се оправданост полазног становишта аутора рада да, банкарска гаранција има низ специфичних обележја које ово средство обезбеђења у довољној мери разликује у односу на јемство.

Правна обележја банкарске гаранције

Појам банкарске гаранције је дат у оквиру одредаба Закона о облигационим односима.¹ До доношења ЗОО 1978. године, банкарска гаранција као правни институт није била на одговарајући начин материјално-правно регулисана, иако је као средство обезбеђења веома често примењивана, како у унутрашњем тако и у међународном привредном промету (Иваниш, Иваниш, 2012:117).² Банкарском гаранцијом се обавезује банка према примаоцу гаранције (корисник) да ће му за случај да му треће лице не испуни обавезу о доспелости измирити обавезу ако буду испуњени услови наведени у гаранцији.³ Банкарска гаранција увек има економско-финансијску основу (подлогу) у неком другом уговору у којем је инкорпорирана финансијска клаузула којом се обавезује дужник да ће у корист свог повериоца прибавити банкарску гаранцију (Павићевић, 1997:37).⁴ Законски дефинисан општи појам банкарске гаранције јесте релативно широко формулисан, што је утицало на нејединство у оквиру правне науке услед делимично непотпуног и недореченог појмовног дефинисања. Према мишљењу Васиљевића, иако дата дефиниција има одређених недостатака, чини се да она својом флексибилношћу може да одрази бит овог

¹ У даљем тексту ЗОО.

² Доношењем закона наше право се сврстало у ред малобројних правних система у којима је банкарска гаранција материјално-правно регулисана. Преузет цитат: Палечек, Горан (1987): Теоријске основе и примене банкарске гаранције, докторска дисертација, Економски факултет Универзитета Приштина, стр. 104.

³ Чл. 1083. ("Сл. лист СФРЈ", бр. 29/78, 39/85, 45/89 – одлука УСЈ и 57/89, "Сл. лист СРЈ" бр. 31/93 и "Сл. лист СЦГ" бр. 1/2003 – Уставна повеља)

⁴ У једном таквом уговору садржана је гарантна или финансијска клаузула према којој се обавезује дужник да ће у корист свог повериоца прибавити банкарску гаранцију.

института, а с друге стране богатство његових разноврсних облика значајно отежава изналагање једне дефиниције која би у потпуној мери одразила њихове заједничке одреднице (Васиљевић, 2006:329). Други аутори стављају у први план карактер банкарске гаранције и њену употребу у корпоративном пословању. У том смислу Козар наводи да је банкарска гаранција услужни посао којим банка гарантује повериоцу да ће дужник уредно извршити своју обавезу, тј. да ће банка измирити обавезу о доспелости ако дужник то не учини (Козар, 2011:189). Велимировић пак истиче да банкарска гаранција јесте начин преузимања одговорности за правилно извршење одређене обавезе банчиног комитента према његовом саговорачу из одређеног правног посла, и на тај начин штити повериоца од ризика немогућности дужника да изврши своју обавезу из закљученог уговора (Велимировић, 2007:548). Одређени аутори сматрају да је банкарска гаранција неутрални банкарски посао, сходно подели банкарских послова на активне, пасивне и неутралне, која је вршена с обзиром на то да ли је банка у одређеном послу поверилац или дужник, или није ни поверилац нити дужник свог клијента (Јанковец, Мићовић, 2006:465). Наведена класификација банкарских послова је у правној теорији релативно дуго присутна, али одређени аутори сматрају да она полази од терминологије садржане у пропису о рачуноводству⁵, и не може у потпуности одразити реалитет банкарских послова (Васиљевић, 2006:278). Новија правна теорије врши поделу банкарских послова у три групе, и то на: банкарске депозите, кредитне послове и услужне послове. У оквиру наведеног, банкарска гаранција се класификује као услужни банкарски посао. На основу изнетог аутори рада сматрају да није неопходно да појмовно дефинисање банкарске гаранције буде научно проблематично, јер је сам законодавац дати појам релативно јасно нормирао одредбама члана 1083. ЗОО, те да дистинкције, које су претходно истакнуте међу издвојеним ставовима наведених аутора, јесу више повезане са општим карактеристикама банкарске гаранције као средства обезбеђења потраживања, без јасно идентификованих замерки које су упућене законодавцу у погледу начина законског дефинисања самог појма.

Уколико се може констатовати да не постоје значајно опречни ставови научне јавности у погледу појмовног дефинисања банкарске гаранције, у правној теорији јасно се уочава одређени степен несугласица у погледу правне природе банкарске гаранције, тј. да ли је банкарска гаранција уговор или једностранни правни посао. Услед сложеност склопа правних односа у којем учествује најмање три учесника, и то: поверилац (корисник гаранције), дужник (налогодавац) и банка гарант (издавалац гаранције) разумљива су одређена опречна мишљења и ставови правне науке у погледу дефинисања правне природе банкарске гаранције. Подељена мишљења у правној теорији у погледу правне природе банкарске гаранције јесу раличита са становишта тумачења правног односа између гаранта (банке) и корисника гаранције. Теоријска несалагања у одређеној мери произилазе из термиолошких неспоразума и дилема везаних за саму банкарску гаранцију. Основно полазиште схватања банкарске

⁵ Закон о рачуноводству (*"Сл. гласник РС"*, бр. 62/2013)

гаранције као вануговорног односа јесте следеће: прво, да издавањем банкарске гаранције долази до гашења обавезе банке гаранта коју је банка преузела према свом налогодавцу из уговора о издавању банкарске гаранције, и друго, заснива се једна нова обавеза банке гаранта чији основ настанка јесте једностранна изјава воље која је упућена кориснику гаранције (Иваниш, Иваниш, 2012:183). Мицовић сматра да на основу законске дефиниције банкарске гаранције у ЗОО она по својој правној природи представља једностранни правни посао (једностранни акт), а не уговор, јер обавеза банке према кориснику гаранције настаје једностраном изјавом воље банке израженој у датој гаранцији (Мицовић, 2010:519). Шогоров сматра да из наслова поглавља XXXVIII ЗОО, одређеног као "Банкарска гаранција", а не као "Уговор о банкарској гаранцији", као и из њеног појма, може се закључити да је у питању једностранни правни посао, слично акредитиву (Шогоров, 1985:104). Присталице теорије једностране изјаве воље кажу да, како је за настанак уговора потребна сагласност воља два лица, уговор је, према томе, увек двострано обавезан. Уговор о банкарској гаранцији није по својој правној природи уговор зато што је он једнострано обавезан (Павићевић, 1999:47). Додатни аргумент у корист наведеног јесте да одредбе најрелевантнијег међународног извора којим је регулисана банкарска гаранција – Једнообразна правила за гаранције на позив, неупитно се стоји на становишту да је реч о једностраном правном послу.⁶ Поред наведеног постоје и други разлози који иду у корист тумачења банкарске гаранције као једностраног правног посла.⁷

Супротно становиште у теорији износи Розенберг који сматра да је банкарска гаранција уговор између банке и корисника гаранције, и то једнострано обавезујући уговор јер обавеза настаје само за банку (Розенберг, 1980:140). Екстензивно схватање одређених присталица уговорне теорије стоји на становишту да одређивање односа између гаранта и корисника гаранције полази, пре свега, од тога да је уговор најчешћи извор облигација и да се његово постојање, ако шта посебно није предвиђено, претпоставља. Према уговорном схватању, уговор о гаранцији закључује гарант са корисником на тај начин што га обавештава да је у његову корист издао гаранцију слањем гарантног писма (Милићевић, 2007:143).⁸ Комазец наводи да је за настанак банкарске

⁶ Једнообразна правила за гаранцију на позив УРДГ 758 усвојена је 3. децембра 2009. године од стране Извршног одбора Међународне трговинске коморе у Паризу (МТК Париз), а која је заменила дотадашња Правила УРДГ 458. Члан 6. експлицитно наводи да гаранција ступа на снагу од момента издавања, осим ако на изричит начин није другачије одређено. Овим се у потпуности негира уговорна теорија јер је јасно да банкарска гаранција производи правно дејство независно од воље корисника гаранције.

⁷ Уколико се пође од претпоставке по којој је банкарска гаранција уговор, тади би за настанак гаранцијске обавезе било потребно да, поред сагласности воља и дефинисаног предмета уговора, постоји и правни основ који би објашњавао зашто се банка обавезала и који је циљ тог обавезивања, када се зна да банка за преузету гаранцију, обавезу и ризик који та обавеза носи са собом не добија никакву противнакнаду од корисника гаранције. Види више: Павићевић, Божидар (1999): Банкарска гаранција у теорији и пракси, Службени лист СРЈ, Београд, стр. 48.

⁸ Слање оваквог обавештања – гарантног писма о гаранцији, може се сматрати понудом за закључење уговора у кратком или "разумном року". Проблем оваквог схватање јесте питање шта се

гаранције потребна изјава воље два лица, банке гаранта и корисника гаранције (Комазец, 2005:668). Аргумент који ауторка наводи у корист уговорног тумачења банкарске гаранције заснива се на презумпцији да када би изваја банке гаранта била довољна, корисник би, у неким ситуацијама био приморан да прихвати гаранцију која му не одговора. Из тог разлога се оставља простор за изјашњавање корисника гаранције услед задовољавања његових партикуларних интереса из облигационоправног односа са дужником из основног посла. Основ за овакво тумачење у одређеним правним круговима ослања се и на чињеницу да, институт банкарске гаранције као средство обезбеђења потраживања, јесте од стране законодавца уврштен у другом делу ЗОО који носи назив "Уговори". У правној теорији постоје и схватања да банкарска гаранција представља посебну врсту општег уговора о гаранцији, односно да на банкарску гаранцију као правни институт треба применити правила општег уговора о гаранцији грађанског права, уз одређене специфичности које уговор о банкарској гаранцији битно разликују од других врста уговора о гаранцији (Иваниш, 2012:182).⁹

Одређене правне дистинкције између банкарске гаранције и уговора о јемству

Институти обезбеђења облигационоправних потраживања у основи јесу махом настали на темељу јемства као класичног персоналног средства обезбеђења. Развој привредних односа и правног промета јесте узрочно утицао на развој и других средстава обезбеђења као што је и банкарска гаранција. У основи настанак и развој банкарске гаранције јесте заснован на једној еволуцији института јемства и његове разраде на нове институти обезбеђења потраживања.¹⁰ У контексту наведеног релевантно је анализирати који степен корелације постоји између јемства као института обезбеђења који датира још из римског права, и банкарске гаранције која је настала и развила се на темељу истог.¹¹ У нашем праву израз "банкарска гаранција" нема чврсто оформљено значење, па се у правној литератури и пословној пракси често поистовећује са јемством (Павићевић, 1999:8). Јемство је именовани, једнострано обавезни прави посао

сматра под прихватом понуде, јер изјашњавање корисника гаранције по правилу се испољава у конклюдентним радњама којима се изражава сагласност са таквом добијеном понудом.

⁹ Овај став је заснован на тумачењу уговора о гаранцији из грађанског права којим се једно лице (гарант) као дужник обавезује према другом лицу (кориснику гаранције) као повериоцу, да ће одговарати за остваривање одређеног стварног или правног циља (успеха посла) или да ће преузети ризик наступања неке будуће штете која кориснику прети.

¹⁰ Динамичност развоја привредних односа јесте условило потребу за развој нових института обезбеђења потраживања, како оних који имају карактер реалних, тако и оних који имају карактер личних односно персоналних. Основ за развој нових персоналних средстава обезбеђења потраживања умногоме су засновани на разради и прилагођавању института јемства у складу са описаним потребама развоја привредних односа.

¹¹ Још у одредбама Закона дванаест таблица јемство је дефинисано као персонално односно лично обезбеђење облигационоправних потраживања. Касније грађанске кодификације јесу наведени институт инкорпорирале у грађанске законике континенталног права.

који је регулисан одредбама ЗОО у оквиру главе XXIX. Уговором о јемству јемац се обавезује према повериоцу да ће испунити пуноважну и доспелу обавезу дужника, ако то овај не учини.¹² Његова функција јесте обезбеђење извршења дужникове обавезе из основног посла. Пајтић наводи да када је у питању правна природа овог уговора, у доктрини се наилази на различита мишљења правних теоретичара од којих одређени јемство подводе под категорију одговорности за туђи дуг, док други чак упућују на тезу да се јемство може сматрати пословодством без налога. Издвојено мишљење Пајтића јесте да овај правни посао није "negotiorum gestio" због тога што се јемство заснива, по правилу, уз сагласност дужника (у чију корист се правни посао и склапа), док се незва-ноном вршењу туђих послова приступа у корист, али без сагласности господара посла (Пајтић, 2014:179). Последично овакво тумачење иде у прилог ставу да уговор о јемству јесте у ствари уговор у корист трећег лица. Форма уговора мора бити писмена, јер иста има конститутивни карактер и представља битан елемент правног посла. Кауза код уговора о јемству јесте обезбеђење повериоцевог потраживања који је правно произилази из основног правног посла. Основна карактеристика уговора о јемству јесте његова акцесорна правна природа. Споредна зависност јемства као средства обезбеђења потраживања (акцесорна природа) јесте од утицаја на његову пуноважност јер иста зависи од пуноважности главне обавезе. Уколико је обавеза главног дужника настала из правног посла који је ништав, не може постојати обавеза главног дужника односно обавеза јемца (Пајтић, 2015:150).¹³

Основна заједничка тачка у схватању банкарске гаранције као института обезбеђења потраживања који у погледу правних обележја има значајне сличности са јемством, јесте што у основи је реч о преузимању обавезе треће стране (у односу на основни правни посао) која јемчи односно гарантује да ће обавеза из основног посла бити извршена од стране јемца односно банке уколико дужник (налогодавац) своју обавезу не изврши. На постулатима уговора о јемству јесте се развио институт банкарске гаранције, који је прилагођен потребама привреде уз задржавање конститутивног обележја гарантовања извршења обавезе дужника из основног посла од стране банке. Заједничко обележје банкарске гаранције и јемства огледа се у чињеници да представљају именоване правне послове јер су регулисани одредбама ЗОО. Битно правно обележје оба института обезбеђења потраживања јесте потребна форма за њихову правну валидност. Уговор о јемству, као и банкарска гаранција, јесте формални правни послови који мора бити закључен у писаној форми. Одређени аутори чак сматрају да банкарска гаранција јесте у ствари врста јемства (Велимировић, 2007:552).¹⁴

¹² Чл. 997. Закон о облигационим односима ("Сл. лист СФРЈ", бр. 29/78, 39/85, 45/89 – одлука УСЈ и 57/89, "Сл. лист СРЈ" бр. 31/93 и "Сл. лист СЦГ" бр.1/2003 – Уставна повеља).

¹³ Правна судбина јемства као средства обезбеђења зависиће од судбине главног уговора, односно евентуалне ништавости односно рушљивости основног правног посла.

¹⁴ Став Велимировића јесте донекле заснован на тумачању правних обележја оба средства обезбеђења које је доста екстензивно. Иако им је заједничко полазиште – заштита повериоца из ос-

Одређене сличности које постоје између банкарске гаранције и уговора о јемству, иако значајне у одређеном сегменту, не могу негирати постојање значајних дистинкција таквог правног значаја између два института да се пре може говорити о битним правни разликама које постоје него о њиховим сличностима. Правна обележја оба института обезбеђења потраживања јасно указују на претходно апострофирано. Дистинкција је јасно нормативно детерминисана првенствено од стране законодавца. Наиме, појмовно дефинисање оба института у одредбама ЗОО јасно детерминишу јемство као уговорни институт обезбеђења потраживања, док законодавац приликом дефинисања појма банкарске гаранције не прецизира да је реч о уговору.¹⁵ Јасно наглашен уговорни карактер јемства, као и упитно правно теоријско тумачење банкарске гаранције као уговора, представља валидан основ за даље детерминисање правних дистинкција између два института. Из појмовне дефиниције банкарске гаранције јасно произилази да измиривање доспеле обавезе јесте конституисано искључиво према банци као гаранту извршења обавезе (једини могући субјект који може имати статус гаранта). Супротно изнетом, законодавац приликом дефинисања уговора о јемству не улази у домен индивидуализације јемца тиме отварајући простор за тумачење да се у улози јемца може појавити и правно и физичко лице (битно постојање пословне способности). Козар наводи да битна разлика се састоји и у томе што код јемства јемац одговара за туђу обавезу, док ког банкарске гаранције банка одговара за своју обавезу и извршава своју обавезу а не дужникову (Козар, 2011:189). Издавањем банкарске гаранције банка гарант преузима на себе обавезу која је садржана у банкарској гаранцији, али правна природа обавезе није последично правно повезана са односом повериоца и дужника из основног посла. Банка одговара за своју, а не за дужникову обавезу, тачније, наплата банкарске гаранције не зависи од испуњења или неиспуњења дужникове обавезе према повериоцу.¹⁶ Из наведеног јасно произилази да банкарска гаранција има виши степен заштите правне сигурности за повериоца из основног посла, тј. корисника гаранције, у односу на степен сигурност повериоца код уговора о јемству. Додатна сигурност, која нема карактер правне већ економске природе, јесте у бонитетету банке као гаранта у односу на јемца. Банка јесте финансијска организација и као таква пружа знатно квалитетнију сигурност извршења преузете обавезе. Јемство пружа повериоцу сигурност само против ризика инсолвентности дужника из главног уговора, али не и против ризика правног постојања обавезе тог дужника, нпр, ако основни посао није пуноважно настао, или је касније престао, или постао непуноважан (Врховшек, Козар, 2011:207). Узимајући у обзир да се у улози јемца може појавити било који субјект (физичко и правно лице), јасно је

новног посла, поменути аутор већ у наставку излагања јасно износи веома значајне квалитативне разлике између истих што је донекле контрадикторно претходно наведеном ставу.

¹⁵ Претходно је апострофирано да су подељена мишљења правне науке у погледу правне квалификације банкарске гаранције - једнострана изјава воље банке гаранта, или пак једностраном уговору. Став аутора овог рада јесте саобразан са схватањем дела правне науке која правну природу банкарске гаранције тумачи као једнострани акт банке односно изјава воље банке гаранта.

¹⁶ Одвојено мишљење арбитра у односу на Арбитражну одлуку Спољнотрговинске арбитраже при Привредној комори Србије, Случај број: Т-14/11, од 30.05.2013. године.

да степен сигурности извршења обавезе од стране банке као гаранта јесте на квалитетно вишем нивоу у односу на јемца као уговорну страну која је на себе преузела обавезу према повериоцу сходно одредбама уговора о јемству. Коначно, управо карактер преузете обавезе код банкарске гаранције и уговора о јемству додатно разграничава ова два института обезбеђења потраживања. Члан 1084. ЗОО јасно дефинише да "банка измирује обавезу из гаранције у новцу и у случају да се гаранцијом обезбеђује неновчана обавеза". Престација тј. правна природа исте, није од значаја код испуњења обавезе, јер неvezано за њен карактер банка је искључиво обавезна да испуни обавезу из гаранције исплатом дефинисаног новчаног износа на који гласи банкарска гаранција. Насупрот изнетом обавеза јемца према повериоцу није такве природе, па ће поверилац морати да испуни пуноважну и доспелу обавезу дужника неvezано за сам карактер обавезе, новчано односно неновчано уговорену обавезу. Важно је осврнути се на крају и на правни карактер извора који уређују и обликују релеванта правна обележја два института. Јасно је да, на основу броја одредби ЗОО које регулишу банкарску гаранцију, није упитно да обим материјално правних норми јесте веома ограничен. Мишљење аутора рада јесте да је интенција законодавца била да за наведени институт обезбеђења дефинише правни оквир минималне садржене у нормативном смислу, а да услед специфичности облигационоправних односа и субјеката који учествују, као и релевантност међународних извора права који представљају «soft law» буду основа за детаљније правно уобличавање именованог института обезбеђења потраживања. За разлику од изнетог, институт обезбеђења "уговор о јемству" јесте детаљно прописан у свим великим грађанским кодификацијама, односно јесте обимно регулисан одредбама ЗОО (чл. 997 - 1019).

Закључак

Динамичност развоја пословних односа, глобализација светске трговине, уз наглашено идентификоване ризике реализације уговорних потраживања, јесу фактори од утицаја на неопходност примене персоналних и реалних средстава обезбеђења потраживања. На темељима најстаријег института обезбеђења који има персонални карактер – јемства, банкарска гаранције се развија и користи као један од најзначајнијих средстава обезбеђења у пословним односима међу субјектима. Наглашена употреба банкарске гаранције у пословима са елементима иностраности утицала је да национална законодавства само оквирно дефинишу релевантна правна питања, док је даље обликовање овог института засновано на изворима меког права, уз довољан степен аутономије за регулисање партикуларних интереса банке као издаваоца гаранције. Дефинисани предмет истраживања, као и постављени циљ рада јесте према мишљењу аутора овог рада реализован. На основу доступних и коришћених извора, као и спроведене упоредноправне анализе између изабраних института обезбеђења потраживања, јасно је закључено да, иако је настала на правним темељима јемства, банкарска гаранција је временом се развила као аутентично

средство обезбеђења које је са становишта правних обележја има јасне дистинкције у односу на јемство. У одређеном сегменту аутори се слажу са неким тумачењима дела правне науке која дати институт тумаче као посебан облик јемства, али сем основног циља који се жели постићи – обезбеђење извршења уговорне обавезе, мишљење аутора овог рада стоји на становишту да се пре може констатовати да постоје значајне разлике између ова два средства обезбеђења него сличности, што је према мишљењима аутора у раду и научно обрложено.

Литература:

1. Vasiljević, Mirko (1995) : *Trgovinsko pravo*, Savremena administracija d.d. Beograd
2. Vasiljević, Mirko (2006): *Trgovinsko pravo*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta Beograd
3. Velimirović, Mihailo (2007): *Investitorska bankarska garancija*, Pravo i privreda, br. 5-8/2007
4. Vrhovšek, Miroslav; Kozar, Vladimir (2011): *Bankarska garancija kao uslužni pravni posao*, Zbornik radova "XXI vek – vek usluga i Uslužnog prava", Kragujevac
5. Ivaniš, Marko, Ivaniš, Snežana (2012): *Bankarska garancija kao sredstvo obezbeđenja u bankarskom poslovanju*, Monografija – Megagraf Beograd
6. Jankovec, Ivica, Mićović, Miodrag (2006): *Privredno pravo*, Pravni fakultet, Institut za pravne i društvene nauke, Kragujevac
7. Kozar, Vladimir (2011): *Obezbeđenje potraživanja bankarskom garancijom u Republici Srbiji i zemljama u regionu*, Strani pravni život 3/2011
8. Komazec, Marija (2005): *Pravni odnosi u poslu bankarske garancije*, Pravna riječ – časopis za teoriju i praksu, Banja Luka
9. Milićević, Radisav (2007): *Pravna priroda i pravni odnosi u bankarskoj garanciji*, Pravni život: časopis za pravnu teoriju i praksu, br. 13/2007
10. Micović, Miodrag (2010): *Privredno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Institut za pravne i društvene nauke, Kragujevac
11. Pavićević, Božidar (1999): *Bankarska garancija u teoriji i praksi*, Službeni list SRJ, Beograd
12. Pajtić, Bojan (2014): *Jemstvo u srpskom i uporednim pravnim sistemima*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, 4/2014
13. Pajtić, Bojan (2015): *Odnos ugovora o jemstvu i srodnih instituta privrednog prava*, Zbornik Pravnog fakulteta za privredu i pravosuđe Univerziteta Novi Sad, 1/2015
14. Paleček, Goran (1987): *Teorijske osnove i primene bankarske garancije*, doktorska disertacija, Ekonomski fakultet Univerzitet Priština
15. Rozenberg, Ljudevit (1980): *Suvremeni pravni problemi bankarske prakse*, Informator: Zagreb
16. Šogorov, Stevan (1985): *Bankarska garancija*, Beograd 1985. godina

Прописи и одлуке:

1. Закон о облигационим односима ("Sl. list SFRJ", br. 29/78, 39/85, 45/89 – odluka USJ i 57/89, "Sl. list SRJ" br. 31/93 i "Sl. list SCG" br.1/2003 – Ustavna povelja)
2. Закон о računovodstvu ("Sl. glasnik RS", br. 62/2013)

3. Odvojeno mišljenje arbitra u odnosu na Arbitražnu odluku Spoljnotrgovinske arbitraže pri Privrednoj komori Srbije, Slučaj broj: T-14/11, od 30.05.2013. godine

LEGAL CHARACTERISTICS OF BANK GUARANTEE AND CERTAIN DISTINCTIONS IN REGARD TO CONTRACT OF ASSURANCE

Summary: One of the relevant issues in the operation of business enterprises is the issue of securing the fulfillment of contractual obligations. The bank guarantee is an instrument for securing claims and it has been extremely emphasized the importance of its in international business relations. Work analyzes the particular conceptual distinctions which are identified in jurisprudence, as well as legal characteristics of bank guarantee that has the character of a personal security instruments. The intention of the authors of the paper is based on a legal analysis of the characteristics of bank guarantee with comparative method to show relevant similarities and differences that exist between the bank guarantee and contracts of assurance. Realizing the legal nature of the contract of assurance, and the connection of this collateral as important for the generation and development of the bank guarantee, it is scientifically justified study that aims to demonstrate the important features and characteristics of both collateral, and to point out the similarities and differences that are of legal importance for their individualization.

Key words: bank guarantee; means for securing of claims; contract to issue a bank guarantee; surety contract; banking operations

VI

ПРИКАЗИ

**ГЕОПОЛИТИЧКА МИСАО КОЈУ ЈЕ
СРБИЈА ДУГО ЧЕКАЛА**
Миломир Степић: Геополитика: идеје, теорије, концепције, Институт за политичке студије, Београд, 2016.

Под окриљем Института за политичке студије из Београда, у децембру 2016. године изашла је монографија *Геополитика: идеје, теорије, концепције*, аутора проф. др Миломира Степића. Реч је вероватно о тренутно најтемељнијем и најсвеобухватнијем уџбенику из геополитике код нас, који уз завидно систематичан и научно аргументован приступ осветљава најважније теоријске поставке геополитике наглашавајући њен неспорни практични значај у идентификовању, обликовању и прогностици савремених међународних односа.

Из тог разлога, стручна али и она шири јавност заинтересована за разноврне теме и феномене из области геополитике са пуним правом ову Степићеву монографију доживљава као истинску прекретницу и један нови почетак озбиљног и готово до перфекције теоријски и методолошки утемељеног дефинисања и промишљања онога што геополитика представља у данашњем свету и што би требало да буде у будућности.

Садржински посматрано, ова одлична геополитичка монографија подељена је у пет обимних делова, од којих сваки део садржи неколико, за разумевање пуноће геополитике, значајних поглавља: **Теоријске основе геополитике** (Шта је геополитика?, Методологија геополитичких истраживања); **Отклони геополитике** (Од географије ка геополитици, Од геополитике ка геостратегији); **Артикулисање геополитичких идеја** (Рана схватања узајамности географског и политичког, Појава геополитике и разгрананавање геополитичких идеја); **Геополитичка мисао биполарне и постбиполарне епохе** (Теоријски геополитички темељи Хладног рата, Геополитичке концепције униполарног и мултиполарног света); **Куда иде геополитика?** (Геополитички изазови поступниполарног света, Приоритети и перспективе геополитичке науке).

Структурално посматрано, а што се може видети и из горе постављеног садржаја, Степић је пре свих других аутора успео да успешно затвори зачарани

круг ранијих неуспелих покушаја усмерених ка озбиљном, интегралном и систематичном промишљању најважнијих теоријских поставки на којима се темељи геополитика као научна дисциплина, али и све као својеврсна вештина оперативне имплементације спољнополитичких и просторних аспирација једне државе.

Није претенциозно констатовати да је аутор у овом својеврсном уџбенику геополитике понудио одговоре на готово сва важнија питања и недоумице које данас оптерећују и обеспокојавају све оне који настоје да проникну природу сложене и динамичне геополитичности савременог света у коме живимо. Ова монографија у основи пружа основне појмовне одреднице геополитике као научне дисциплине, дефинишући сложену и широку природу њеног предмета изучавања. С друге стране, она је значајна и из разлога што указује на насущну потребу да геополитичка наука, сагласно тектонским друштвено – политичким и геополитичким променама које све више запљускују свет – прошири и додатно обогати поља свог интересовања.

Аутор уз све то исцрпно осветљава историјски контекст у коме је геополитика стасавала постепено се издвајајући из окриља географије и политичке географије где је у прво време успешно изграђивала свој првобитни идентитет. Временом је геополитика, на шта упућује и сам аутор, ширила поље свог интересовања изнедривши из свог окриља различите (суб)дисциплине с циљем свеобухватног проучавања разноврсних геополитичких аспекта света који нас окружује. Тако се у монографији успешно промишља и говори, између осталог, и о посибилистичкој, постмодерној, научној, популарној, прогностичкој, виртуелној геополитици. То с једне стране указује на динамичан и раскошан развој геополитике, а с друге на потребу прилагођавања геополитике новим друштвено – политичким приликама и изазовима постмодерне техницистичке цивилизације.

Без обзира на све промене које је са собом донело ново постмодерно доба, па и у погледу инсистирања на неком тобоже новом виртуелном руху којим би, по неким ауторима, геополитику требало оденути, Степић, као доктор географских наука доследно, компетентно и, чини се, бескомпромисно упућује на незаобилазну „физичкогеографску златну нит геополитике“, јасно апострофирајући њену несумњиву и неупитну географичност и опростореност.

Геополитика је и данас ослоњена на географију из које је потекла и зато аутор с правом увиђа да је нужно да геополитика ради своје пуне операбилности и ефикасности буде наслоњена на различите географске дисциплине: геоморфологију, климатологију, хидрологију али на другој страни и на политичку географију. У том погледу, Степић добро запажа да друштвеногеографска дисциплина са којом геополитика има најнепосредније везе јесте њена претеча, наука претходница – политичка географија. Просторност је тако била, остала и биће угаони камен сваке озбиљне геополитичке концепције.

Надаље, свим значајнијим геополитичким концепцијама који живе своју примену и у овим данима – и то како оним класичним тако и оним савременим – Степић је, као ниједан аутор пре њега, поклатио више него дужну пажњу,

опширно и језгровито образлажући природу и физиономију сваке од њих понаособ, али истовремено и посредством адекватних географских карата и мапа објашњавајући основне векторе њихове примене у савременим глобалним међународним односима. Практично, ништа што је пресудно важно за схватање савремених геополитичких кретања није изостављено у овом Степићевом геополитичком ремек – делу: од Кјеленовог појмовног дефинисања и конституисања геополитике, преко дубинског објашњавања и анализирања Мекинделовог *Heartland-a* и Спајкменовог *Rimland-a*, па све до разматрања геополитичке мисли биполарне и постбиполарне епохе у Хантингтоновом *Сукобу цивилизација*, концепцији *Велике шаховске табле* Збигњева Бжежинског и Дугиновом *неоевроазијству*.

Степић у завршном делу монографије који носи назив **Куда иде геополитика?** настоји да укаже на потенцијално најважнија геополитичка кретања у овом веку. И убудуће ће, сматра аутор, најзначајнију геополитичку штафету у тек стасалом мултиполарном и полицентричном свету подељено носити САД, Русија, Кина, али ће се у глобалним геополитичким односима за мишљење све више у догледној будућности питати и исламски свет, Индија, Бразил, Јужноафричка република. Зато и аутор јасно подвлачи да свет будућности неће бити ни изблиза геополитички конзистентан као свет биполарне и постбиполарне епохе већ нас очекује доба перманентне геополитичке револуције и нестабилности.

Значај монографије *„Геополитика: идеје, теорије, концепције* је као што се може закључити из свега горе наведеног, више него очигледан. Нећемо претерати уколико констатујемо да ће се компетентна српска геополитичка мисао појавом ове монографије разврставати на ону пре и на ону после њене појаве у јавности. На њој ће, сасвим је сигурно, своја знања изграђивати и обликовати сви они који намеравају озбиљно да се баве геополитичком науком. С друге стране, ова монографија треба да послужи и доносиоцима најважнијих одлука у нашој земљи као светионик и путоказ ка коначном и прекопотребном формулисању системског и јасног геополитичког опредељења Србије у сусрет предстојећим изазовима 21. века.

Упутство сарадницима о прилозима:

Текст послати на е-маил адресу ljubisa@kpolisa.com (или преко контакт форме на адреси www.kpolisa.com). Текст треба бити припремљен у формату B5 (17,6x25,0cm), у фонту Times New Roman, величина фонта Size: 11, тастатура Serbian (Cyrillic), једноструког прореда Line spacing: Single. Максимални обим оригиналних научних и прегледних радова је један ауторски табак (или 36300 карактера са размацима). На првој страни, изнад наслова рада, у левом горњем делу треба написати име, презиме (у фусноти доставити контакт са аутором: е-маил, тел.), установу, место а испод наслова рада сажетак (до 150 речи) и кључне речи (највише седам) на српском и једном од светских језика.

Страна имена писати транскрибована, а код првог навођења иза имена у загради ставити име у оригиналу.

Пример: Бродел (Braudel).

Код цитирања или позивања на извор иза цитата навести у загради презиме аутора, годину издања и страницу, писмом којим је штампан извор на који се позива.

Пример:

(Вебер, 1976: 341); (Weber, 1989: 59).

Исто правило важи и код навођења литературе у списку литературе на крају списка.

Пример:

1. Le Gof, Žak (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad,
2. Robins, Kevin (2001): *Kiberprostor i svijet u kojemu živimo, Kiberprostor, kibertijela i cyberpank: kulture tehnološke tjelesnosti*, uredili Mike Featherstone i Rober Burrows, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb,

Фусноте користити само за пропратне коментаре.

Напомене: Радове објављене у часопису, није дозвољено прештамповати ни у деловима ни у целини без сагласности издавача. Оцене изнесене у радовима ставови су аутора истих, и не изражавају мишљење уредништва часописа.

Рукописи се рецензирају, и не враћају ауторима. Објављени радови се хонораришу у складу са финансијским могућностима издавача.

Издажење часописа финансијски подржао:

Покрајински секретаријат за културу, јавно информисање и односе с верским заједницама

<http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/>

Штампање часописа финансијски подржала:

Економист доо, Нови Сад

САДРЖАЈ

- I РЕЛИГИЈА И ПОЛИТИКА
- II ДРУШТВО И БЕЗБЕДНОСТ
- III ИСТОРИЈА И ПОЛИТИКА
- IV ПОЛИТИКА И ДРУШТВО
- V ПРАВО И ЕКОНОМИЈА
- VI ПРИКАЗИ

CONTENT

- I RELIGION AND POLITICS
- II SOCIETY AND SECURITY
- III HISTORY AND POLITICS
- IV POLITICS AND SOCIETY
- V LAW AND ECONOMY
- VI REVIEWS

ISSN 1820-4589

9 771820 458005